AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Emin İsmail ALTINKAYA

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN HAYATI VE DEVLET ADAMLIĞI (1855-1923)

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2018

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Emin İsmail ALTINKAYA

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN HAYATI VE DEVLET ADAMLIĞI (1855-1923)

Danışman

Doç. Dr. Salih TUNÇ

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2018

T.C.

Akdeniz Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Emin İsmail ALTINKAYA'nın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	:Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU	(İmza)
Üye (Danışmanı)	:Doç. Dr. Salih TUNÇ	(İmza)
Üye	:Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK	(İmza)
Üye	:Doç. Dr. Hayri ÇAPRAZ	(İmza)
Üye	:Doç. Dr. Şahin DOĞAN	(İmza)

Tez Başlığı: Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 19/01/2018

Mezuniyet Tarihi : 08/03/2018

(İmza)

Prof. Dr. İhsan BULUT

Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)" adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımca yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Emin İsmail ALTINKAYA

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	**Emin İsmail ALTINKAYA**
Öğrenci Numarası	**20108603203**
Enstitü Ana Bilim Dalı	**Tarih**
Programı	**Doktora**
Programın Türü	**( ) Tezli Yüksek Lisans (x) Doktora ( ) Tezsiz Yüksek Lisans**
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	**Doç. Dr. Salih TUNÇ**
Tez Başlığı	**Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hayatı ve Devlet Adamlığı (1855-1923)**
Turnitin Ödev Numarası	**912909321**

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 382 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 08/02/2018 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

alıntılar hariç % 8

alıntılar dahil % 13'dür.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;
Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

( ) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

08/02/2018
(imzası)
Doç. Dr. Salih TUNÇ

İ Ç İ N D E K İ L E R

TABLOLAR LİSTESİ…….....vii

KISALTMALAR LİSTESİ…….....viii

ÖZET ……..…….....x

SUMMARY…..…….....xi

ÖNSÖZ…….…….....xii

GİRİŞ…….....1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖĞRENİM HAYATI VE İLK DEVLET GÖREVLERİ

1.1. Öğrenim Hayatı…….....3

1.2. İlk Devlet Görevleri…….....3

1.2.1. Hüseyin Hilmi Efendi ve Namık Kemal.....5

1.2.2. Kerek (Maan) Mutasarrıflığı…….....9

1.2.3. Yemen Valiliği…….....13

İKİNCİ BÖLÜM

RUMELİ GENEL MÜFETTİŞLİĞİ GÖREVİ (1902-1908)

2.1. Makedonya ve Vilâyât-ı Selâse Kavramları…….…..33

2.2. Vilâyât-ı Selâse'de Komitacılık Faaliyetleri ve Kiliseler Meselesi ….....39

2.2.1. Selanik (İç) ve Sofya (Dış) Bulgar Komitaları ve Faaliyetleri……41

2.2.2. Rum-Yunan Komitaları ve Faaliyetleri…….....63

2.2.3 Vilâyât-ı Selâse'de Rum Patrikanesi ile Bulgar Eksarhanesi Arasındaki Kiliseler Meselesi.....70

2.3. Osmanlı Devleti ve Büyük Devletlerin Rumeli Islahat Programları……81

2.3.1. Osmanlı Devleti'nin Rumeli Islahat Programı ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın Göreve Atanması……...83

2.3.2. Büyük Devletler'in Islahat Programları…….....91

2.3.2.1. Rusya ve Avusturya'nın Öncülüğünde Viyana Islahat Programı.....91
2.3.2.2. Rusya ve Avusturya'nın Öncülüğünde Mürzteg Programı ve Önemi……..105
2.3.2.3 İngiltere'nin Öncülüğünde Bir Mali Komisyon Kurulması…129
2.4. Arnavutlar'ın Islahatlara Karşı Tepkisi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın Genel Müfettişliği Dönemi'ndeki Faaliyetleri……..……137
2.5. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişliği Hakkında Değerlendirme.....154

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRUTİYET'İN YENİDEN İLANI SÜRECİ VE SONRASINDA HÜSEYİN HİLMİ PAŞA

3.1. İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Rumeli'deki Faaliyetleri ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın Tutumu.....160
3.1.1 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İlannameleri, Tehditnameleri, Suikastleri ve Hilmi Paşa'nın Tavrı.....165
3.1.2 Resneli Niyazi Hareketi, Ordudan Subay Firarları ve Meşrutiyet'in Yeniden İlanı…….....178
3.1.3 Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihat-Terakki Cemiyeti'ne Karşı Tutumu…...202
3.2. Meşrutiyet'in Yeniden İlanı'ndan Sonra Kamil Paşa Kabinesi'ndeki Dahiliye Nazırlığı.....206
3.3. I. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi…….....213
3.4. II. Abdülhamid'in Hâl'inden Sonra II. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi…….....232
3.4.1 Siyasî Müsteşarlık Meselesi…….....245
3.4.2 Kanun-u Esasi'de Yapılan Tadiller (Değişiklikler)…….....249
3.4.3 Girit İle İlgili Gelişmeler…….....258
3.4.4 Devlet Daireleri ve Memurları Hakkında Yapılan Tensikat…….....269
3.4.5 Lynch İmtiyazı ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası…….....274
3.5. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'ndeki Adliye Nazırlığı……...293
3.6. Viyana Sefirliği (Büyükelçiliği)……...296
3.7. Viyana Sefareti'nin İlgası, Viyana'daki Son Günleri, Ölümü ve Ailesi…….....301

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ VE DEVLET ADAMLIĞI İLE İLGİLİ ÖZELLİKLERİ

4.1.Hüseyin Hilmi Paşa'nın Kişisel Özellikleri.....303
4.2. Hüseyin Hilmi Paşa'nın İdare-i Maslahatçılığı.....309

SONUÇ…….....313

KAYNAKÇA...…….....323

EK 1- Hüseyin Hilmi Paşa'nın Bir Portresi……333

EK 2- "Hazine-i Hassa-i Şahane Memurlarına Mahsus Sicil-i Ahvaldir" Başlıklı Hüseyin Hilmi Efendi'nin Suriye Mektupçuluğu'na Kadarki Özgeçmişi (BOA, HH. SAİD. MEM, D. N. 27, G.N. 11.)…….....334

EK 3- Hüseyin Hilmi Efendi'nin, 1881/1882 Yıllarında Namık Kemal'in İsteğiyle Midilli Tahrirat Müdürlüğü'ne Terfi Ettirildiğini Bildiren Yazı (İSAM, HHP Evrakı, D.N. 13, G.S.N. 832)…….....335

EK 4- Suriye Valisi Mehmed Rauf Paşa'nın, Sancak Kumandanı Lütfi Paşa Ödüllendirildiği Halde Maan (Kerek) Sancağı Mutasarrıfı Hüseyin Hilmi Efendi'nin De Sadakat ve Yararlılık Göstermesine Rağmen Henüz Ödüllendirilmediğine İlişkin Sadaret'e Gönderdiği Yazısı (BOA, BEO, D.N. 394, G.N. 29542)…….....336

EK 5- Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne Gönderilen, Hüseyin Hilmi Efendi'nin Yemen Valiliği'ne Tayin Edildiğini, Maaş Konusunu ve Hüseyin Hilmi Efendi'nin Yanında Yemen'e Gönderilecek Olan Islah Heyeti'ni Bildiren Yazı (BOA, BEO, D.N. 1123, G.N. 84202)…….....337

EK 6- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, 1899 Yılında Yemen Valiliği Görevindeyken Vezaret (Paşalık) Rütbesi'ne Terfi Ettiğini Bildiren Yazı (BOA, İ.TAL, D.N.176, G.N.69)….....338

EK 7- Hüseyin Hilmi Paşa'nın "Vilâyât-ı Selâse Müfettiş-i Umumisi" Değil, "Rumeli Müfettiş-i Umumisi Olduğunu Gösteren 7 Kasım 1904 (R. 25 Teşrinievvel 1320) Tarihli Bir Belge (BOA, Y. A. HUS., D.N. 480, G.S.N. 112)…….....339

EK 8- Hüseyin Hilmi Paşa'nın "Vilâyât-ı Selâse Müfettiş-i Umumisi" Değil, "Rumeli Müfettiş-i Umumisi Olduğunu Gösteren 28 Temmuz 1908 (R. 15 Temmuz 1324) Tarihli Bir Başka Belge (BOA, Y. A. HUS., D.N. 524, G.S.N.8)…….....340

EK 9- Hüseyin Hilmi Paşa'ya Verilen "Rumeli Vilâyâtının Umur-u Maliyesi Hakkında Vilâyât-ı Mezkûre Müfettiş-i Umumîsi Devletlü Hüseyin Hilmi Paşa Hazretlerine Tastîr

Kılınan Tahrirat Suretidir" Başlıklı Malî Konularla İlgili Talimatnamenin İlk Sayfası (BOA, Y. A. HUS, D.N. 438, G.N. 13)…….....341
EK 10- Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın, 26 Ekim 1905 (R. 13 Teşrinievvel 1321) Tarihli Dahiliye Nezareti'ne Gönderdiği Telgrafında Belirttiği Nufus İstatistiğinin Son Sayfası (DH. ŞFR, D.N. 356, G.N. 47)…….....342
EK 11- Mürzteg Reform Programı'nın Maddeleri'ni İçeren, Rusya Sefareti'nin 22 Teşrinievvel 1903 Tarihli Muhtırasının İlk Sayfası (BOA, Y. PRK. BŞK., D.N. 71, G.S.N. 23)…….....343
EK 12- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Mabeyn'e Gönderdiği 15 Temmuz 1908 (R. 2 Temmuz 1324) Tarihli; Daha Önceden İstifa Etmesine Rağmen Padişah'ın İtimadı Dolayısıyla Geçici Olarak Görevine Devam Ettiğini Fakat Bu Sefer İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle İlişiği Olduğu Şeklindeki İftiralar ve Müfettişlikte Devam Etmek İçin Yabancılara Eğilim Gösterdiği Şeklindeki İthamlar Dolayısıyla Görevden Alınmasını Tekrar İstemeye Mecbur Kaldığını İfade Ettiği Yazı (İSAM, HHP Evrakı, D.N.20, G.S.N. 1304)….....344
EK 13- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Kamil Paşa Kabinesi'ne Dahiliye Nazırı Olarak Girişini Bildiren Yazı (BOA, İ. DUİT, D.N. 7, G.N. 105)…….....345
EK 14- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, II. Abdülhamit Tarafından (Birinci) Kabinesini Kurmak Üzere Sadaret'e Getirildiğini Bildiren İrade (BOA, İ.DUİT, D.N. 190, G.N. 63)….....346
EK 15- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Sultan Mehmet Reşad Tarafından (İkinci) Kabinesini Kurmak Üzere Sadarete Getirildiğini Bildiren İrade (BOA, İ.DUİT, D.N. 190, G.N. 65)…….....347
EK 16- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'nde Adliye Mezâhip Nazırı Olarak Yer Aldığını Bildiren Yazı (BOA, İ. DUİT, D.N. 8, G.N. 59).....348
EK 17- Hüseyin Hilmi Paşa'nın Viyana Sefareti'ne Tayin Edildiğini Bildiren, Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne Gönderilen 28 Ekim 1912 (R. 15 Teşrinievvel 1328) Tarihli Yazı (BOA, BEO, D.N. 4105, G.S.N. 307825)…….....349
EK 18- Hüseyin Hilmi Paşa'nın Şeceresi (Soy Ağacı). (İSAM, HHP Evrakı, D.N.24, G.S.N. 583)…….....350
EK 19- Namık Kemal'in, Hüseyin Hilmi Efendi'nin Suriye Mektupçuluğu'na Tayini Konusu İle İlgili Tavsiyelerini İçeren 10 Eylül 1885 (R. 29 Ağustos 1301) Tarihli Mektubunun Latinize Şekli (İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G.S.N. 881)……..…...352
EK 20- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, 22 Mayıs 1903 (H. 24 Safer 1321) tarihli Mabeyn'e Yazdığı, Padişaha Karşı Sadakatini Vurguladığı, Rumeli İle İlgili İcraat ve Önerilerini

Anlattığı Yazının Latinize Şekli (BOA, Y. EE., D.N: 9, G.N: 30 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N: 10, G. S. N: 622)…….....353
EK 21- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, 7 Eylül 1903 (R. 25 Ağustos 1319) Tarihli İlinden İsyanı İle İlgili Mabeyn'e Yazdığı Yazının Latinize Şekli (BOA, Y. PRK. MK., D.N. 15, G.N. 77).....356
EK 22- Bazı Arnavutlar'ın Bozguncu Faaliyetleri Hakkında Mabeyn Başkitabeti'nden Hüseyin Hilmi Paşa'ya Gönderilen, 17 Mayıs 1906 (R. 4 Mayıs 1322) Tarihli Yazı ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın Ertesi Gün Başkitabet'e Gönderdiği Cevabın Latinize Şekli (İSAM, HHP Evrakı, D.N.14, G.S.N. 946)…….....358
EK 23- Mabeyn'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya Gönderilen; Kendisine Devlete Sadakatle Hizmet Edeceğine Dair Yemin Ettiğinin Hatırlatıldığı, İstifasının Kendisine Olan İtimattan Dolayı Kabul Edilmediği Halde, Bu İtimada Rağmen Cereyan Eden Bozgunculuğa Seyirci Gibi Bakıp Durmakla Suçlandığı, Bozgunculuk Tamamen Ortaya Çıktıktan Sonra Gönderdiği Maruzat ve İhbarların Takdire Şayan Olmadığı, Sadakat Hususunda Ettiği Yemini Fiiliyatta Göstermesinin Beklendiği İfade Edilen 25 Haziran 1908 (R. 12 Haziran 1324) Tarihli Yazının Latinize Şekli (İSAM, HHP Evrakı, D.N.8, G.S.N. 457)…….....361
EK 24- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Mabeyn'den Gelen Yazıya Karşı Savunmasını İçeren 29 Haziran 1908 (R. 16 Haziran 1324) Tarihli Mabeyn Başkatibi İzzet Paşa'ya Gönderdiği Raporunun Latinize Şekli (İSAM, HHP Evrakı, D.N.8, G.S.N. 454)…….....364
EK 25- Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Meşrutiyet'in Yeniden İlanı'ndan 5 Gün Sonra Sadaret'e Gönderdiği 28 Temmuz 1908 (R. 15 Temmuz 1324) Tarihli, Padişaha Karşı Sadakatini Vurguladığı, Hakkında Çıkan İthamlara Yanıt Verdiği ve İttihat-Terakki Cemiyeti İle İlgili Bazı Bilgileri İçeren Yazının Latinize Şekli (BOA, İ.DUİT, D.N. 91, G.N. 19 ; İSAM, HHP Evrakı D.N. 18, G.S.N.1197)…….....370
EK 26- Tanin Gazetesi'nin 13 Ekim 1908 (R. 30 Eylül 1324) Tarihli ve 74 Numaralı Nüshası'nda Yayınlanan, "Mesâil-i Mühimme-i Dahiliye, Giridin Mevki-i Ahdîsi" Başlıklı Yazının Latinize Şekli (Tanin, 30 Eylül 1324, Numara: 74, s.1)…….....373
EK 27- Priştine Mebusu Hasan Bey, Siroz (Serez) Mebusu Hristo Delçef İle Selanik Mebusu Velahof Efendiler'in Ve Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi'nin Makedonya Konusunda, O Tarihte Dahiliye Nazırı Olan Hüseyin Hilmi Paşa'dan İstizah İstemeleri Üzerine Bu Konuda Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meclis-i Mebusân'ın R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) Tarihli Oturumunda Yaptığı Konuşmanın Giriş

Kısmıyla İlgili Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC, Devre: 1, İçtima:1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 368)…….....375
EK 28- Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey ve Mahmut Şevket Paşa Önderliğindeki Bir Grup Mebusun, Lynch İmtiyazı İle İlgili Olarak Sadaret'ten İstizah Talepleri Üzerine O Tarihte Sadrazam Olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meclis-i Mebusan'da 11 Aralık 1909 (R. 28 Teşrinisani 1325) Tarihinde Yaptığı Konuşmanın Giriş Kısmıyla İlgili Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC, Devre:I, İçtima: 13, Cilt: 1, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.245)…….....376
ÖZGEÇMİŞ…….....…..377

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 2.1 Hüseyin Hilmi Paşa'nın, R. 13 Teşrinievvel 1321 (26 Ekim 1905) Tarihli Dahiliye Nezareti'ne Gönderdiği Telgrafında Belirttiği Nufus İstatistiği…….....37

Tablo 4.1 Hüseyin Hilmi Paşa'nın Devlet Görevleri ve Görevde Kaldığı Süreler Tablosu……....311

KISALTMALAR LİSTESİ

A.} MTZ. (04)	:Sadaret- Bulgaristan
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	:Bâb-ı Ali Evrak Odası
c., C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
DH. ŞFR.	:Dahiliye Şifre Kalemi
DH. MKT.	:Dahiliye Mektubi Kalemi
DH. EUM.	:Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	:Editör
haz., hzl.	:Hazırlayan
HHP	:Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı
HH SAİD. MEM.	:Hazine-i Hassa Memur Sicil Zarfları
HR. İM.	:Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
HR. SYS.	:Hariciye Siyasi Kısım
İSAM	:İslam Araştırmaları Merkezi
İ. DUİT	:İradeler- Dosya Usulü İradeler Tasnifi
İ. HR.	:İradeler-Hariciye
İ. TAL.	:İradeler -Taltifat

MMZC :Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

No, Nr. :Numara

OTAM :Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi

R. :Rumî

S. :Sayı

TFR. I. MKM. :Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Makamat Evrakı

TOEM :Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası

yay. haz. :Yayına Hazırlayan

Y. A. HUS. :Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı

Y. EE. :Yıldız Esas Evrakı

Y. EE. KP. :Yıldız Kamil Paşa Evrakı

Y. PRK. ASK. :Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat

Y. PRK. BŞK. :Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı

Y. PRK. EŞA. :Yıldız Perakende Evrakı Elçilik-Şehbenderlik-Ateşemiliterlik

Y. PRK. HR. :Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı

Y. PRK. MK. :Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler-Komiserlikler Tahriratı

Y. PRK. MYD. :Yıldız Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi

Y. MTV. :Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y. PRK. UM. :Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı

Y. PRK. TKM. :Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği

ÖZET

Doğum yeri olan Midilli'de 1874 senesinde on dokuz yaşında olduğu halde Midilli Sancağı Tahrirat Kalemi'ne girerek devlet memuriyetine başlayan Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1923), ilk önemli devlet görevi olarak Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na (1883-1885) terfi ettirilmiş ve böylece Hilmi Paşa, Midilli'den ilk defa ayrılmıştır. Aydın ve Suriye Vilayeti Mektupçuluğu (1885-1891) görevlerinden sonra Maan (Kerek) Sancağı (1893-1896) gibi bazı sancaklardaki mutasarrıflıklarının ardında çok kısa bir süre Adana Valiliği yapmış; hemen ardından ise Yemen Valiliği'nde (1898-1902) önemli hizmetlerde bulunmuş ve bu görevi sırasında 1899 yılında vezirlik yani paşalık rütbesine erişmiştir.

Yemen Valiliği'nden sonra, en başarılı hizmetlerini gerçekleştirdiği Rumeli Genel Müfettişliği (1902-1908) görevine tayin edilen Hilmi Paşa, Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden sonra Kamil Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırlığı'na (30 Kasım 1908-12 Şubat 1909) getirilmiştir. Ardından kısa sürelerle de olsa 31 Mart Olayı öncesinde ve sonrasında iki defa (ilki iki ay, ikincisi sekiz ay kadar) Sadrazamlık yapmış; Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'nde bir ay kadar Adliye Nazırlığı'nda (Temmuz-Ağustos 1912) bulunmuş; Viyana Sefirliği (Ekim 1912- Ekim 1918), Maliye Komisyonu Reisliği, Âyan üyeliği gibi önemli görevler üstlenmiş önemli bir devlet adamıdır.

Tez, Hüseyin Hilmi Paşa'nın hayatı ve devlet adamlığının incelenmesini amaçlamaktadır. Hüseyin Hilmi Paşa, hem II. Abdülhamid hem de II. Meşrutiyet dönemlerinde çeşitli görevlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. Birbirine zıt iki devlet anlayışından birine sıkı sıkıya bağlı olmadığı için çok sayıda ve birbirinden farklı görevlerde bulunmuştur. Sadrazamlık mevkiine kadar yükselmiş bir devlet adamının hayatı ve devlet adamlığının incelenmeye değer olduğu varsayıldığından bu konudaki bir çalışmanın, tarih bilimine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca, Hüseyin Hilmi Paşa meslek yaşamında en yüksek makamlara II. Meşrutiyet Dönemi'nde yükseldiği için doğal olarak tezin sınırları içerisine genel anlamda Jön Türkler özel anlamda ise İttihat ve Terakki Cemiyeti de dahil olmaktadır. Bu bakımdan Hüseyin Hilmi Paşa'nın Jön Türkler ve İttihat-Terakki Cemiyeti ile olan ilişkileri de tezin sınırlarına dahildir.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Hilmi Paşa, Midilli, Sancak, Mutasarrıflık, Valilik, Vezaret, Paşalık, Rumeli Genel Müfettişliği, Nazırlık, Sadaret, Sefirlik, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Jön Türkler, İttihat ve Terakki Cemiyeti.

SUMMARY
THE LİFE OF HUSEİN KHİLMİ PASHA AS A STATESMAN (1855-1923)

Hüseyin Hilmi Pasha was born in Midilli. In 1874 when he was nineteen, by joining Midilli Sancağı Tahrirat Kalemi he started his government service. As his first important government duty he was promoted to Aydın Vilayeti Mektupçuluğu (1883-1885). So for the first time he had left Midilli. After his duties in some cities (sancak, sanjak) like Maan (Kerek) Sancağı as district governer (mutasarrıf) he has served as governer (vali) of Adana for a short while. Shortly after, he became the governer (vali) of Yemen and performed successfully, during this duty in 1899 he was promoted to vizier (Pasha) grade.

Hilmi Pasha was promoted to Inspectorate General of Rumeli (Rumeli Genel Müfettişliği) (1902-1908) after Yemen Governorship. After redecleration of Meşrutiyet he was appointed to Ministry of İnterior (Dahiliye Nazırlığı) in Kamil Pasha Cabinet (30 November 1908- 12 February 1909). Before and after 31 March Event for short periods of time (first two months, second about eight months) he was Grand Vizier (sadrazam). He was situated in Ministry of Justice (Adliye Nazırlığı) in Gazi Ahmet Muhtar Pasha Cabinet for about a month (July-August 1912). He was an important statesman who had taken over important duties such as Viyana Embassy (Viyana Sefirliği) (October 1912 - October 1918), Chairman of Finance Commission (Maliye Komisyonu Reisliği), Âyan Üyeliği.

This thesis aims to examine the life and all government duties of Hüseyin Hilmi Pasha. Hüseyin Hilmi Pasha was statesman who was situated in various government duties in both II. Abdülhamit and II. Meşrutiyet period. Because he was not strictly connected to any of the two opposite state understandings he performed many and distinct government duties. Because the life and the statesmanship of a statesman who rised up to Grand Vizier are assumed worth examining, a study in this topic is considered contributing to history science. Also because Hüseyin Hilmi Pasha arised to highest offices in II. Meşrutiyet period, the thesis includes Jön Türkler generally and Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki Cemiyeti) specifically. In this regard, the relations between Hüseyin Hilmi Pasha and Jön Türkler, Committee of Union and Progress was included in the thesis.

Keywords: Hüseyin Hilmi Pasha, Midilli, Sanjak, Governership, Vizier, Pasha, Inspectorate General Of Rumeli, Ministry, Grand Vizier, Embassy, II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Jön Türkler, Committee of Union and Progress.

ÖNSÖZ

Hiç şüphesiz, Cumhuriyet Dönemi'ni tam anlamıyla idrak edebilmek için bütün bireylerin öncelikli olarak Osmanlı Tarihi'ni öğrenmesi gerekmektedir. Özellikle Osmanlı Tarihi'nin Meşrutiyet ve Abdülhamid Dönemleri ise Cumhuriyet Dönemi ile benzer süreçlere (anayasa, meclis, partiler, basın vs.) sahip olmasından dolayı daha da önemli bir durumdadır. Bu bakımdan hem Abdülhamid hem de II. Meşrutiyet Dönemleri'nde görev yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın hayatı ve devlet adamlığının incelenmesinden ortaya çıkacak bilgiler, bu dönemler hakkında da fikir verebilecektir.

Hüseyin Hilmi Paşa'yı merkeze alan ve ona münhasır tek bir tez çalışması tespit edilebilmiştir. O da Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişliği ile ilgili İngilizce yüksek lisans tezidir: (Hasan Hakan Ulutin, *Hüseyin Hilmi Paşa's İnspectorate General Of Rumeli Provinces,* yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2001).

Bu tez çalışmasında Hüseyin Hilmi Paşa'nın hayatı ve devlet adamlığı dört kısımda incelenmeye çalışılmıştır. Hilmi Paşa, en başarılı ve önemli hizmetlerini 1902-1908 yılları arasında Rumeli Genel Müfettişliği görevinde göstermiş olduğundan bu konu, tezin ikinci bölümünde incelenmeye çalışılmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Dahiliye Nazırlığı'na tayini ve Sadaret'e namzet bir devlet adamı haline gelmesi, Rumeli Genel Müfettişliği'nde gösterdiği başarısından kaynaklanmaktadır. Çünkü, Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesine kadarki süreçte bütün memuriyet hayatı taşrada geçen Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Genel Müfettişliği ile ismini duyurmuştur. Bu etkenler, tez çalışmasında bu şekilde bir planlama yapılmasının ana nedenleridir.

Rumeli Genel Müfettişliği'nden önceki görevleri tezin birinci bölümünü, sonraki görevleri de tezin üçüncü bölümünü oluşturmaktadır.

Tezin birinci ve üçüncü bölümleri daha önce araştırılmamış veya kısmen araştırılmış konulardan oluşmaktadır. Tezin ikinci kısmı ise daha farklı bir konumdadır. Bu nokta ise "Makedonya Sorunu" adı altında yapılan çalışmaların; Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli'de genel müfettişlik yaptığı için onunla da alakalı olmasıdır. "Makedonya Sorunu" adı altında çokça çalışma vardır. Bu tez çalışmasında ise Batılılar'ın deyimiyle "Makedonya", Osmanlı Devleti'nin deyimiyle Rumeli'nin bir kısmı olan "vilâyât-ı selâse"deki durum tezin bir bölümünü oluşturmaktadır. Ayrıca bu çalışmada Osmanlı belgeleri azami miktarda kullanılmakta ve Hüseyin Hilmi Paşa merkeze alınmaktadır yani Hüseyin Hilmi Paşa'nın gönderdiği veya aldığı yazılar, meclis konuşmaları ve basına yansıyan demeçleri değerlendirilmektedir. "Makedonya Meselesi" hakkında Fikret Adanır, Mehmet Hacısalihoğlu

ve Gül Tokay'ın "Makedonya Sorunu" başlıklı çalışmalarının yanı sıra; Meltem Begüm Saatçi (Makedonya Sorunu 1903-1913, Akdeniz Üniversitesi, doktora tezi), Zafer Koylu (Makedonya Sorunu 1878-1908, Anadolu Üniversitesi, doktora tezi), Erol Çetin (1878-1908 Arasında Makedonya Sorunu, İstanbul Üniversitesi, yüksek lisans tezi) gibi pek çok çalışma vardır. Fakat yukarıda da belirtildiği gibi bu çalışmada, Rumeli Genel Müfettişi olması bakımından Hüseyin Hilmi Paşa merkeze alınarak bu sorun incelenmeye çalışılacaktır. Ayrıca bu çalışmada, bu konu tezin bir bölümünü oluşturmaktadır. Yukarıda anlatılmaya çalışılan durum, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi için yaptığı faaliyetler için de geçerlidir.

Dönemin tabirleri ile Meşrutiyet'in iadesi, Kanun-u Esasi'nin meriyete vaz'ı, idare-i meşrutanın istirdadı, Hürriyet'in ilanı veya bugünkü deyimle Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi konusunda pek çok araştırma-inceleme eseri ve hatırat vardır. Bu çalışmada ayırt edici unsur ise; Rumeli Genel Müfettişi ve müfettişlik merkezi Selanik olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amaç ve faaliyetleri karşısında nasıl bir tutum takındığı, cemiyet ile Yıldız arasında nasıl bir pozisyon aldığı, ne tür girişimlerde bulunduğu veya bulunmadığı konusu olacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinde ne tür bir rolü olduğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile gerçekten mücadele edip etmediği, acaba Rumeli Genel Müfettişi olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerini engelleyebilir miydi? Yoksa böyle bir gücü ve yetkisi yok muydu? Konu ve soruları ayrıntılı olarak incelenmeye çalışılmıştır. Yine çalışmanın üçüncü bölümünde Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meşrutiyet'in ilanından sonra aldığı görevlerdeki faaliyetleri ve II. Meşrutiyet Dönemi'nin hakim fırkası olan İttihat ve Terakki Fırkası ile olan ilişkileri, dönemin genel özellikleri ve olayları Hüseyin Hilmi Paşa merkezinde incelenmeye çalışılmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa hakkında yapılan bu çalışmanın, bilimsel bir boşluğu doldurması ümit edilmektedir.

Dördüncü bölümde ise Hüseyin Hilmi Paşa'nın kişisel özellikleri ve devlet adamlığı ile ilgili özellikleri üzerinde durulacaktır.

Bu tür bir çalışmanın Balkanlar'daki mevcut siyasi, sosyal, dini, kültürel vs. durumların daha iyi anlaşılabilmesine de katkı sağlama ihtimali vardır. Ayrıca, Bulgar ve Ermeni komitalarının yöntem ve faaliyetlerinin, günümüzdeki terör örgütlerinin yöntem ve faaliyetlerine çok benzediği fark edilmiştir. Bu bakımdan çalışmanın ikinci bölümünde incelenmeye çalışılan Bulgar komitalarının yöntem ve faaliyetleri, günümüz terör örgütleri ile mücadelede göz önüne alınabilir. Öte yandan bu çalışmanın; Namık Kemal'in hayatının bir dönemi, Yemen Tarihi'nin bir devri, Bulgarlar'ın milli kiliselerini yani Bulgar Eksarhanesi'ni kurmaları, Arnavutlar'ın Hüseyin Hilmi Paşa'nın genel müfettişliği sırasındaki durumu-

faaliyetleri ve Girit Tarihi'nin bir dönemi gibi konularda fayda sağlayacağı da ümit edilmektedir.

Tezde ayrıca Hüseyin Hilmi Paşa'nın bakış açısından görev yaptığı dönemlerin meseleleri üzerinde de durulmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada Hüseyin Hilmi Paşa'nın gönderdiği ve aldığı resmi yazılara, gazetelere verdiği röportajlara, mecliste yaptığı konuşmalara ulaşılmaya çalışılmıştır. Bundan dolayı arşiv belgelerine, dönemin gazetelerine ve Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri'ne ulaşılmıştır. Özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki İradeler, Yıldız, Bab-ı Ali Evrak Odası ve Müfettişlikler Tasnifi'nde konuyla ilgili çok sayıda belge bulunmuştur. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı da konuyla ilgili çok sayıda belge barındırmaktadır. Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra başta Tanin olmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakın olan gazeteler de araştırma için önemli kaynaklardandır. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti; hükümetler, nazırlar ve her türlü konudaki düşüncelerini bu yayın organları aracılığı ile kamuoyuna aktarıyordu. Hüseyin Hilmi Paşa, Dahiliye Nazırlığı ve Sadaret'i sırasında Meclis-i Mebusan'da çok sayıda konuşma yapmıştır. Dolayısıyla meclis zabıtları da çok önemli kaynaklar arasındadır. Bunun yanında subjektif niteliğine rağmen özelikle gayri resmi anlatımlar bakımından hatıratlar da önemli kaynaklar arasında yer almaktadır ve dolayısıyla bu çalışmada da çok sayıda hatırat, temkinli bir şekilde kullanılmıştır.

Çalışmada mümkün olan en yüksek derecede sade, yalın bir dil kullanılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte yalın ve sade bir dil kullanmak adına çeviri bakımından aşırı zorlamalara gidilmemiştir. Çünkü bazı Arapça ve Farsça kelimelerin günümüz Türkçesi'ne çevirilme gayreti, anlam değişikliklerine yol açabildiğinden bu konuda aşırıya kaçılmamaya çalışılmıştır. Ayrıca bazı Arapça tamlamalar, örneğin "emârât-ı müeyyededen ârî" , "vareste-i beyan" gibi bazı tamlamaları özellikle içerisinde "hâlî, ârî, berî" kelimeleri bulunan tamlamalar ve cümleleri, günümüzde kullanılan kelimelere anlamı bozmayacak şekilde çevirmek oldukça zordur. Sonuç olarak; "Emârât-ı müeyyededen ârî", "vareste-i beyan" gibi tamlamalar sözlük anlamlarıyla birebir çevirilmeye çalışıldığında, tamlamalarla anlatılmaya çalışılan durum ve mana tam olarak ortaya çıkmamaktadır. Bu örnekler sadece ilk anda akla gelen örneklerdir. Bundan dolayı bu tür durumlarda, kelimenin veya tamlamanın çevirilmesi halinde anlam bozulacaksa ifade aynen muhafaza edilmiş, açıklaması veya eşanlamı parantez içinde gösterilmiştir.

Bir başka durum ise; Tarih Bilimi ile ilgili araştırmalarda ortaya çıkan subjektif bakış açısı ve bakış açısına göre kullanılan dilin değişmesidir. Örneğin İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyetin yeniden ilanından önce resmî yazışmalarda "cemiyet-i fesadiye" olarak

adlandırılıyordu. Daha doğrusu bu ifade; devlet ve padişah taraftarlarının bakış açısını yansıtıyordu. Öteki taraftan ise; meşrutiyetin yeniden ilanıyla birlikte Enver, Niyazi, Eyüp Sabri Beyler gibi "müfsidler" (bozguncular) birden meşrutiyet taraftarlarınca "hürriyet kahramanı" oldular. "Cemiyet-i Fesadiye" olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ise artık "cemiyet-i mukaddese" idi ve bu sefer İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aleyhinde olmak "vatan hainliği" idi. Bu çalışmada, ideolojik bağnazlığa ve anakronizme düşülmemeye özellikle dikkat edilmeye çalışılmıştır.

"Makedonya" kelimesi veya kavramı da dikkat çekici bir husustur. Özellikle Bulgarlar ve yabancı büyük devletlerin gözünde Osmanlı Devleti'nin Avrupa toprakları (Türkiye'nin Avrupa kısmı şeklinde de ifade ediliyordu) olan Rumeli'nin üç vilayeti (Manastır, Selanik, Kosova), "Makedonya" Bölgesi idi. Fakat Osmanlı Devleti için bu bölge, "vilâyât-ı selâse" idi. Doğal olarak Osmanlı resmi yazışmalarında "Makedonya" kelimesi kullanılmaz. Bu durumun bir benzeri de "Türkiye" kelimesidir. "Türkiye" kelimesini, yabancı büyük devletlerin ve Jön Türkler'in kullandığı görülmektedir. Bir diğer karışıklık ise Hüseyin Hilmi Paşa'nın, "Vilâyât-ı Selâse Müfetiş-i Umumîsi" mi yoksa "Rumeli Müfettiş-i Umumîsi" mi olduğudur. Bazı çalışmalarda Hüseyin Hilmi Paşa'nın, "Vilâyât-ı Selâse Müfettiş-i Umumîsi" olarak adlandırıldığı görülmüştür. Fakat bu yanlış bir nitelemedir. Hüseyin Hilmi Paşa, "Rumeli Vilayetleri Müfettiş-i Umumîsi"dir ve sorumlu olduğu talimat da "Rumeli Vilayetleri Hakkında Islahat Talimatı"dır. Daha doğrusu yabancı büyük devletler yapılacak ıslahatları, üç vilayetle sınırlı tutmaya çalışırken Osmanlı Devleti ise genele yaymaya çalışıyor, ıslahatların bütün Rumeli'de uygulanmasını istiyordu. Özellikle Ermeniler'i ilgilendiren ıslahat çalışmalarının adının "Anadolu Islahatı" olması da buna benzer bir örnektir. Yani Sultan Abdülhamid ve dönemin Osmanlı Hükümetleri, yapılacak ıslahatların belirli bir grup veya unsur için değil genel anlamda bir ıslahat fikrini savunmuşlar ve uygulamışlardır. Bunun yanında çalışmada ıslahat ve reform kelimeleri aynı durumu ifade ettikleri için iki kelime de çalışmada kullanılmıştır. Bu kelimeler arasındaki tek fark birini Osmanlılar kullanırken diğerini Batılılar'ın kullanıyor olması idi. Bunun yanında bazen "Osmanlı Hükümeti" deyimi bazen de "Bâb-ı Ali" kelimesi kullanılacaktır fakat bilindiği gibi aynı manadadırlar. "Komita" kelimesi ile "komite" kelimesi de aynı anlamda kullanılmıştır.

Bu tez çalışmasının tamamlanmasında pek çok kişinin katkısı vardır. Özellikle, tavsiye ve yönlendirmeleriyle çalışmayı kolaylaştıran danışman hocam Doç. Dr. Salih TUNÇ'a çok teşekkür ederim. Tarih nosyonumuzun oluşmasında emeği geçen bütün bölüm hocalarımıza ve üzerimizde emeği olan bütün hocalarımıza; Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile İslam Araştırmaları

Merkezi görevlilerine teşekkür ederim. Her zaman olduğu gibi, çalışma sırasında da maddi ve manevi yönden desteklerini esirgemeyen aileme de sonsuz teşekkür ederim.

Emin İsmail ALTINKAYA
Antalya, 2018

GİRİŞ

Hüseyin Hilmi Paşa, Tanzimat Dönemi'nin atmosferi içinde 1855 yılında dünyaya gelmiştir. Hilmi Paşa'nın doğumu ayrıca Kırım Savaşı'nın henüz sonuçlanmadığı bir döneme de denk geliyordu. 1856 yılında ise Kırım Savaşı sonlanmış ve büyük devletlerin talebi ile Tanzimat Fermanı'nın ruhuna uygun olarak ve onu tamamlayıcı nitelikteki Islahat Fermanı ilan edilmişti. Yine Kırım Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'dan ilk defa olarak borç alması, Osmanlı'nın Avrupa karşısında her alandaki yenilgisinin zirveye ulaşması anlamına geliyordu. Kırım Savaşı sonucunda, Osmanlı Devleti özellikle İngiltere ve Fransa'nın yardımı ile Rusya'nın boyunduruğundan kurtulmuş; Paris Antlaşması ile de –Islahat Fermanı tavizi verilerek- kağıt üzerinde de olsa Avrupa devletler ailesinin bir üyesi sayılmıştı. Böylece Hüseyin Hilmi Paşa, Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri karşısında geri kaldığı, çağın yeniliklerine ayak uyduramadığı ve dağılma sürecine girdiği bir dönemde dünyaya gelmiş oluyordu.

Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin düzeyine yükselebilmek için özellikle askeri alanda olmak üzere III. Ahmet ve III. Selim dönemlerinden başlamak üzere II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Tanzimat Dönemleri'nde birtakım refomlar uygulamaya koymuştu. Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu reform tedbirlerinin en büyük aşaması olan Tanzimat Fermanı'nın devlet yönetimi, hukuk ve devlet-toplum ilişkilerine getirdiği yeni anlayış ve yeni süreç, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ruh ve düşünce dünyasında önemli etkiler, eski deyimle akisler meydana getirmiş olsa gerektir.

Avrupa'nın her alanda Osmanlı Devleti ve dünya üzerinde galibiyetini ilan ettiği bir dönemde şartların zorlaması ile Osmanlı Devleti, Tanzimat ve Islahat Fermanları'nı meydana getirmek durumunda kalmıştı. Osmanlı yönetimi, bu şekilde tebaasını din, ırk gözetmeden kanun önünde eşit hale getiriyor; padişahın mutlak ve sınırsız yetkilerini, Kanun-u Esasi'nin yürürlüğe girmesine kadar sınırlayarak kayda geçiriyordu. Bunun yanında yargı konusunda keyfi ceza verilemeyeceği, cezaların adil yargılama ile kanunlara göre verilebileceği ilkesi de bir ilk oluyordu. Ayrıca bu dönemde kanunlaştırma hareketi başlıyor ve yerli kanunların yanında Fransız ceza ve ticaret kanunlarını temel alan kanun ve karma mahkemeler tesis ediliyordu. Böylece Adliye ve Maarif Vekaleti'nin yanında Meşihad, Nizamiye mahkemelerinin yanında şer'i mahkemeler, mekteplerin yanında medreseler, kanunların yanında fetvalar birlikte uygulanmaya başlıyordu. Bu durum bir kurallar ikiliği ortaya çıkartıyordu. Bunların yanında mali, askeri, idari, mülki vs. alanlardaki birtakım değişiklikler

ile Osmanlı Devleti, artık yeni bir döneme giriyordu. İşte Hüseyin Hilmi Paşa, bu yeni dönemin atmosferi içinde 1855 yılında dünyaya gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında geride kalması, Avrupa'daki fikri ve teknolojik yenilikler ve buna bağlı olarak Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalması Yeni/Genç Osmanlılar'ı etkilediği gibi Hüseyin Hilmi Paşa'yı da etkilemiş olmalıdır. Nitekim, aşağıda değinileceği üzere, Yeni Osmanlılar'ın liderlerinden olan Namık Kemal ile Hüseyin Hilmi Paşa arasında samimi bir ilişkinin olduğu görülmektedir.

Hüseyin Hilmi Paşa, yedi yaşındayken padişah değişti ve yeni padişah Sultan Abdülaziz oldu. Hüseyin Hilmi Efendi'nin, on dokuz yaşında ilk defa devlet memuriyetine girişi Sultan Abdülaziz zamanında gerçekleşti (1874). Sultan Abdülaziz'in Sultan Abdülmecid'e oranla daha otoriter, daha az özgürlükçü oluşu ve Tanzimat hareketine daha az bağlı olması onu ne derecede etkilemiştir? Bu soruya kesin bir yanıt verilememekle birlikte, bu durumun da Hüseyin Hilmi Efendi üzerinde bir etki bıraktığı düşünülebilir. Ayrıca bir diğer soru da Hüseyin Hilmi Efendi'nin, Tanzimat hareketi ve Midhat Paşa tarafına mı yoksa Sultan Abdülaziz tarafına mı daha yakın olduğu sorusudur. Bu soruya da kesin bir cevap verilememekle birlikte, Hüseyin Hilmi Efendi'nin de bu soruları kendi iç dünyasında tartıştığı düşünülebilir.

Bilindiği üzere bundan iki yıl sonra, Sultan Abdülhamid Kanun-u Esasi'yi yürürlüğe koymak ve Meclis-i Umumi'yi açmak şartı ile yeni padişah olacaktı. İşte Hüseyin Hilmi Efendi, 1874 yılında Midilli'de başladığı devlet memuriyetindeki başarıları dolayısıyla Sultan Abdülhamid döneminde sadarete kadar yükselmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
ÖĞRENİM HAYATI VE İLK DEVLET GÖREVLERİ

1.1. Öğrenim Hayatı

Hüseyin Hilmi Paşa, tüccardan Kütahyalızâde Mustafa Efendi'nin[1] oğludur. 22 Kasım 1855 senesinde Midilli Adası'nın Sarlıca Köyü'nde doğmuştur. Sarlıca Köyü'ndeki Sıbyan Mektebi'nde mukaddeme-i ulûm (ilimlerin başlangıç bilgileri) ile Türkçe ve Arapça temel dilbilgisi kurallarını tahsil ettikten sonra mutasarrıflık merkezi olan Midilli Kasabası'na giderek medresede[2] Arap edebiyatından sarf (şekil bilgisi) ve nahiv (cümle bilgisi) ile Farsça Pend-i attar ve Gülistan gibi eserler tedris etmiş, sonrasında ise özel öğretmenden fıkh-ı şerif ve Mecelle talimiyle Fransızca dahi okumuştur. Rumca'ya da aşinadır. Resmi okullardan mezun olamadığı için şehadetname (diploma) sahibi değildir.[3] Medrese'den de icazetname alamamıştır. Arapça ve Fransızca okuyup yazabilmekte, Yunanca ise sadece meramını anlatabilecek kadar konuşabilmekteydi. Fransızca'yı kişisel gayretleri ile öğrenmiştir. Ayrıca, Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti adliye encümenindeki sınava girerek birinci sınıf dava vekaleti şehadetnamesini kazanmıştır.[4]

1.2. İlk Devlet Görevleri

Hüseyin Hilmi Paşa, paşalık veya vezaret ünvanını Yemen Valiliği sırasında 1899 yılında almıştır. Yemen Valiliği'nden sonra ise Rumeli Genel Müfettişliği görevine terfi etmiştir. Bundan dolayı bu alt başlık altında Hilmi Paşa'nın, Yemen Valiliği de dahil olmak üzere Rumeli Genel Müfettişliği'ne kadar olan önemli ve uzun süre bulunduğu devlet görevleri incelenmeye çalışılacak, Rumeli Genel Müfettişliği ise ayrıca bir bölümde ele alınacaktır. Çünkü Hüseyin Hilmi Paşa'nın, bir devlet adamı olarak en önemli ve başarılı hizmetlerini Rumeli Genel Müfettişi olarak verdiği görülmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa, Meşrutiyet yeniden

---

[1]Hüseyin Hilmi Paşa, babasının son derece dindar bir müslüman olduğunu belirtmiştir. Büyükbabası Kütahya'dan Midilli'ye göçmüş Hasan Ağa adında bir müslüman idi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın annesi Hanife Hanım cariye idi. İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı (HHP Evrakı), D.N. 1, G. S. N. 20. Hüseyin Hilmi Paşa'nın şeceresi için bk. EK 18.

[2] Mahir Aydın, bu medresenin Midilli'deki Ulucami Medresesi olduğunu ifade etmiştir. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVIII, İstanbul 1998, s.550.

[3] Hüseyin Hilmi Paşa, bugünkü anlamda lise ve üniversite okumamış, ilköğretimden sonra memuriyete girmiştir. Abdurrahman Şeref, bu durumu şu şekilde anlatmıştır: "…hayatta bir büyük istinatgah olan muntazam tahsil-i taliyi (ibtidaiden sonra alî'den önceki tahsil) görmemiş ve yazdığı mertebe okumağa rağbet etmemiş…" Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Sene:8-11, Numara: 49:62, 1 Nisan 1335-1 Haziran 1337, s. 72.

[4] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hazine-i Hassa Memur Sicil Zarfları (HH. SAİD. MEM.), D. N. 27, G.N. 11 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 22, G. S. N. 1413. (bk. EK 2)

ilan edilinceye kadarki bütün memuriyet hayatını taşrada geçirmiş ve Bab-ı Ali'ye Kamil Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırı olarak girişi Rumeli Genel Müfettişliği sayesinde olmuştur. Sadarete namzet bir devlet adamı haline gelmesi de yine bu sebeptendir. Bab-ı Ali'nin kurallarına, teamüllerine, adetlerine henüz vâkıf olmadığı halde çok kısa zamanda sadaret mevkiine yükselmesi ise onun bu seviyede başarısız olmasına yol açmıştır. Bu noktaya aşağıda ayrıntılarıyla değinilecektir.

Hüseyin Hilmi Efendi, ilk olarak 1874 senesinde on dokuz yaşında olduğu halde mülazemetle (maaşsız) Midilli Sancağı Tahrirat Kalemi'ne[5] girmiştir. 13 Haziran 1875'de 235 kuruş maaşla adı geçen sancakta kurulan tahrir-i emlakın fırka-i seyyaresinin mukayyedliğine ve aynı senenin 21 Kasımı'nda (22 Şevvali'nde) üç yüz kuruş maaşla aynı sancağın tahrir-i emlak kalemi vukuat kitabetine memur olmuş ve 14 Haziran 1876'da yedi yüz kuruş maaş ile adı geçen kalemin başkitabetine ve 9 Mayıs 1881'de bin yedi yüz elli kuruş maaşla Midilli Sancağı Tahrirat Müdürlüğü'ne ve 12 Ağustos 1883'de üç bin kuruş maaş ve rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi ile Naşid Paşa'nın vali olduğu Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na tayin olmuştur. Aynı sene içinde Çeşme Kazası'nda meydana gelen depremden etkilenenlerin yeme-içme ve barınma sorunları hakkında gösterdiği hizmetten dolayı, 23 Ocak 1884'de terfi ederek rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayiz derecesine yükselmiş ve kendisine dördüncü rütbeden nişan-ı âlî-i Osmanî verilmiştir. 8 Mart 1885'de rütbe-i evvel sınıf-ı saniyesine terfi etmiş ve memuriyeti aynı senenin Eylülü'nde (6 Zilhicce) üç bin beş yüz kuruş maaş ile yine Naşid Paşa'nın vali olduğu Suriye Vilayeti Mektupçuluğu'na dönüştürülmüş ve 25 Kasım 1885'de Suriye Arazi-i Seniyye Komisyonu fahri üyeliği de memuriyetine ilave edilerek 6 Ekim 1887'de nişan-ı âlî-i Osmanlı'nin üçüncü rütbesine ulaşmıştır. Nisan/Mayıs 1887'de İtalya Veliahtı Prens Dö Napol'ün Suriye seyahati münasebetiyle vilayetin ileri gelenlerine çeşitli rütbelerden nişanlar verildiği sırada kendisine de ikinci rütbeden D'itali Nişanı verilmiştir. Bütün bu hizmetleri sırasında mahkemelik hiçbir durumu olmamıştır.[6]

---

[5] Tahrirat Kalemi: Resmi dairelerin yazı işleriyle meşgul kalemlerine verilen addır. Nezaretlerle vilayet merkezlerinde yazı işlerinin başında "mektupçu" bulunduğu için vilayetlerin yazı işleriyle meşgul kalemlerine "mektubî kalemi" denilirdi. Mehmet Zeki Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* M.E.B. Basımevi, c.III, İstanbul 1983, s.379.

[6] BOA, HH. SAİD. MEM., D. N. 27, G.N. 11 ; İSAM, HHP Evrakı, 28 Temmuz 1299, D.N. 14, G.S.N. 911 ; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, bs.3, Dergah Yayınları, c.III, İstanbul 1982, s. 1654, 1655.
Hüseyin Hilmi Efendi'nin Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na tayini Namık Kemal'in tavsiyesi ile Naşid Paşa sayesinde olmuştur. Naşid Paşa Cezair-i Bahr-i Sefid Valiliği'nden İzmir Valiliği'ne tayin edilince İzmir'in idaresiyle ilgili bir layihayı Padişah'a takdim etmiştir. Bu layihayı Hüseyin Hilmi Efendi kaleme almıştır. Bu şekilde Naşid Paşa, Hüseyin Hilmi Efendi'yi Aydın Mektupçuluğu'na aldırmıştır. Daha sonra Naşid Paşa, Suriye Valiliği'ne tayin edilince Hüseyin Hilmi Efendi'yi de yanında götürmüştür. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 19.
İbnülemin Mahmud Kemal; Hüseyin Hilmi Efendi'nin Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na tayini konusunda; Cezair-i Bahr-i Sefid Valisi iken Aydın Valiliği'ne tahvil olunan Naşid Paşa'nın, mektupçuluğa uygun bir zat tavsiye

Hüseyin Hilmi Efendi'nin, Midilli'den ilk defa ayrıldıktan sonraki görevi olan Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na tayinini bildiren yazı şu şekildedir:

> "Mektubculuk, Vilayet-i Aydın,
>
> Vilayet-i mezkura valisi devletlü Naşid Paşa hazretlerinin kitabet hizmetlerinde bulunan iftihar-ül ekâbir vel-ekârim Hüseyin Efendi zîr-i (…) sezâ-vâr-ı âtıfet-ı seniyye olduğuna binaen şerefsünûh ve sudûr buyurulan emir ve irade-i ihsan cenâb-ı şehinşâhî mucibince avâtıf-ı âliye-i mülükâneden mumâileyh rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi ile zikr olunan Aydın Vilayeti Mektubculuğuna tevcih olunmak, 8 Şevval 1300 (12 Ağustos 1883)"[7]

Hüseyin Hilmi Efendi'nin görevinin, Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'ndan Suriye Vilayeti Mektupçuluğu'na dönüştürüldüğünü ifade eden yazı şu şekildedir:

> "Aydın Vilayet-i Celilesi Meclis-i İdaresinden Verilen Mazbata Suretidir,
>
> Aydın Vilayeti Mektubculuğu'ndan Suriye Vilayet-i Celilesi Mektubculuğu'na tahvil-i memuriyet eden saadetlü Hüseyin Hilmi Efendi, doksan dokuz senesi ağustosunun birinci gününden üç yüz bir senesi eylülünün beşinci gününe kadar Aydın Mektubculuğu'nda üç bin kuruş maaşla îfâ-yı hizmet etmiş ve maaşından tekaüd sandığı aidatı kâmilen tevkif eylemiş olduğunu mübeyyin işbu mazbata tanzim kılındı, 5 Eylül 1301 (18 Eylül 1885)"[8]

1.2.1. Hüseyin Hilmi Efendi ve Namık Kemal

Namık Kemal, 1877 tarihinde Midilli Adası'na sürgün gönderilmiştir. Namık Kemal'in adaya 1877 yılında gelmesinden Hüseyin Hilmi Efendi'nin 1883 yılında Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na tayini dolayısıyla adadan ayrılmasına kadar geçen 6 yıllık sürede adada birlikte bulunmuşlardır. Namık Kemal, 1877 yılında sürgün olarak gönderildiği Midilli'ye yaklaşık olarak 2 yıl sonra 18 Aralık 1879'da mutasarrıf tayin edilmiştir.[9] Namık Kemal'in mutasarrıf tayin edilmesi ile birlikte ise 1879 yılından itibaren Hüseyin Hilmi Efendi, Namık Kemal ile birlikte dört yıl boyunca birlikte çalışmıştır.

Namık Kemal'in Midilli'ye sürgün olarak geldiği dönemde Hüseyin Hilmi Efendi, Midilli Sancağı Tahrirat Kalemi Başkitabeti'nde görevliydi. Elde bulunan bilgiler değerlendirildiğinde, Namık Kemal ile Hüseyin Hilmi Efendi'nin bu dönem içerisinde bir dostluk geliştirdikleri ve hatta Hilmi Efendi'nin Namık Kemal'in evindeki sohbetlere iştirak ettiği anlaşılmaktadır.

Nitekim, İbnülemin Mahmud Kemal'in ifadelerine göre; "Midilli'ye gönderilen Namık Kemal, evine gelenleri kabul etmekte olduğundan Hüseyin Hilmi Efendi de gitmeğe başladı.

---

etmesini rica etmesi üzerine Namık Kemal'in, Hüseyin Hilmi Efendi'yi tavsiye ettiğini ve mektupçuluğa bu şekilde tayin olduğu ifadelerini kullanmıştır İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s. 1655.

[7] BOA, HH. SAİD. MEM., D. N. 27, G.N. 11.

[8] BOA, HH. SAİD. MEM., D. N. 27, G.N. 11.

[9] Ömer Faruk Akün, "Namık Kemal", *DİA*, c. XXXII, İstanbul 2006, s.370.

Kemal Bey, hal-ü kalini beğendiğinden ona her vakit gelmesini söyledi. Kendi Midilli Mutasarrıflığı'na tayin olununca, onu tahrirat müdürü yaptırdı.[10] Daima yanında bulundururdu."[11] Bu sohbetlerin detayları hakkında elde yeterli bilgiler olmamakla birlikte eldeki bir belgenin ışığında, sohbetlerde siyasi konuların da görüşüldüğü anlaşılmaktadır.[12]

Kanun-u Esasi'nin ilanı sırasında (1876) Namık Kemal'in ateşli yayınlarının gençlerin hayalini parlattığı, kalpleri ulvi ve vatanperver hislerle doldurduğu, yeni fikirlerin gelecek ümidlerine geniş meydan açtığı o sıralarda Midilli'nin sınırlı muhitinde kalem işlerine dalmış olan Hüseyin Hilmi Efendi az çok okumuş vatansever gençler gibi genel akıma ilgisiz kalamamış, Namık Kemal'in bütün eserlerini okumuş ve yeni fikirlere hayran olmuştu. Hayranlığının derecesini anlatmak için kendisine Namık Kemal'in "çömezi" derlerdi.[13] Mahir Aydın da Hüseyin Hilmi Efendi'nin, "Namık Kemal'in hürriyetçi düşüncelerinden etkilendiğini, Kemal Bey'in bütün eserlerini okuyup onun yeni fikirlerine hayran olduğunu" ifade etmiştir.[14] Bu bilgilerden yola çıkıldığında, Hüseyin Hilmi Efendi'nin Namık Kemal'i adaya gelmeden evvel eserlerinden yakinen tanıdığı ve kuvvetle ihtimal onun düşüncelerine kendini yakın bulduğu anlaşılmaktadır.

Tahrirat Müdürlüğü'ne atanan Hüseyin Hilmi Efendi, bu görevini Ağustos 1883 tarihine kadar 2 yıl 3 ay sürdürmüştür. Bu görevinden sonra ise Hüseyin Hilmi Efendi 1883'te Namık Kemal'in, Cezair-i Bahr-i Sefid Valisiyken Aydın Valiliği'ne atanan Naşid Paşa'ya tavsiyesi üzerine Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na terfi etti. Bu terfi ve atama ile ilgili Cezair-i Bahr-i

---

[10]Hüseyin Hilmi Efendi, Namık Kemal'in isteğiyle 1881 yılında Tahrirat Başkatipliği'nden Tahrirat Müdürlüğü'ne terfi etmiştir. Namık Kemal ismiyle mühürlü ve 29 Mayıs 1882 (R. 16 Mayıs 1298) tarihli terfi yazısı aynen şu şekildedir:

> "Midilli Tahrirat Müdürlüğüne,
>
> Fütüvvetli Efendim
>
> Müsellem olan liyakat ve kifayetleri cihetiyle Midilli Tahrirat Müdürlüğüne icra-i memuriyetiniz Bâb-ı Ali'ye arz olunduğundan müdüriyet-i mezkurayı vekalet suretiyle şimdiden idare eylemeniz şerefvârid olan R. 15 Mayıs 1298 tarihli telgrafname-i cenâb-ı vilayetpenâhîde irade buyurulduğundan bu günden itibaren îfâ-yı memuriyete mübaşaret eylemeleri temenni olunur efendim, 16 Mayıs 1298 , Namık Kemal" İSAM, HHP Evrakı, D.N. 13, G. S. N. 832. (bk. EK 3)

[11] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s. 1654, 1655.

[12]Bu hususta söz konusu belgede Hüseyin Hilmi Efendi, Namık Kemal'in sohbetleri sırasında Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi sırasında Magosa'da hapishanede olduğundan dolayı olayın ne şekilde hazırlandığı ve uygulandığı hakkında başlangıçta bilgisinin olmadığını, İstanbul'a gittikten sonra olaydan haberi olduğunu, Hüseyin Avni Paşa'nın sadece intikam hissiyle olayı en evvel tasarlayıp tertip ettiğini ve Redif Paşa'nın da yardımıyla uygulamaya geçirdiğini kendisine hikaye ettiğini bir yazısında ifade etmiştir. bk. İSAM, HHP Evrakı, D.N: 5, G. S. N: 245.

[13] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 64.

[14] Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", c. XVIII, s.550.

Sefid Vilayeti Kapıkethüdası'nın Namık Kemal'e gönderdiği 11 Ağustos 1883 tarihli telgraf şu şekildedir: "Midilli Mutasarrıflığına, Tahrirat Müdürü Hüseyin Efendinin Aydın Mektupçuluğuna tayini hakkında olan irade-i seniyyenin şimdi şerefsünûh ettiği arz olunur, 30 Temmuz 1299, Cezair-i Bahr-i Sefid Kapukethüdası"[15]

Kapıkethüdasının gönderdiği telgrafa birkaç şey yazan Namık Kemal, bu telgrafı Hüseyin Hilmi Efendi'ye aktarmıştır: "Midillide Hüseyin Efendiye, Memuriyetini mukaddeme-i ikbal olmak şartıyla tebrik ederim. Namık Kemal"[16]

Yukarıda belirtildiği üzere Hüseyin Hilmi Efendi'nin Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na tayini Namık Kemal'in tavsiyesi ile Naşid Paşa sayesinde olmuştur. Naşid Paşa, Cezair-i Bahr-i Sefid Valiliği'nden İzmir Valiliği'ne tayin edilince İzmir'in idaresiyle ilgili bir layihayı Padişah'a takdim etmiştir. Bu layihayı Hüseyin Hilmi Efendi kaleme almıştır. Bu şekilde Naşid Paşa, Hüseyin Hilmi Efendi'yi Aydın Mektupçuluğu'na aldırmıştır.[17]

Bu şekilde Hüseyin Hilmi Efendi, Eylül 1883 tarihinde adadan ayrılınca Namık Kemal ile olan teşrik-i mesaisi son bulmuştur ancak bu iki şahsiyetin ilerleyen dönemde birbirleriyle ilişkilerini kesmedikleri ve mektuplaştıkları anlaşılmaktdır. Nitekim bu mektuplaşmalar Namık Kemal'in vefatına (1888) kadar sürmüştür.

Hüseyin Hilmi Efendi'nin Namık Kemal ile bu yakın ilişkileri Abdurrahman Şeref tarafından şu şekilde yorumlanmıştır:

> "Kemal Bey'e mülazemeti (burada, devamlı bir işle meşguliyet) kitabetine küşayiş vermiş ve mesalih-i devleti dürüst bir muhakeme ile mütalaa ve müvazene etmeğe isti'dad hasıl etmişti. Hocasının (Namık Kemal'in) serazadegâne (başı boş, hür, serbest) etvarı sükun-u tabiiyle (Hilmi Efendi'nin sakin mizacına) mütevafık değil idi. Binaenaleyh ondan ilim ve tefekkür hassalarını almış ve azgınlığın, mizac-ı zamaneye yani siyaset-i Abdülhamid Haniye uymayacağını ve mani-i tefeyyüz olacağını kestirerek tâbî ve rıza-cû (razı etmeyi gaye edinen) ve gayur memurîn zümresine katılmıştı. Hilkatinin icabatından olan şu hal ve mesleğiyle daima amirlerinin teveccühünü kazanır idi. Hatta Kemal Bey'in dahi mazhar-ı takdiri olur idi."[18]

Namık Kemal, 19 Aralık 1885 tarihli bir yazısında Hüseyin Hilmi Efendi'den; "Hilmi Efendi dedikleri zâta bilmukabele arz-ı muhabbet ederim. Millette öyle eshab-ı fazâilin (erdem sahibi) mevcudu iştildikçe bittabi iftihar olunur." [19] şeklinde bahsetmiştir.

İbnülemin Mahmud Kemal, bu durumu; "Midilli'de bazı küçük hizmetlerde bulunduğu esnada Namık Kemal Bey'e mukarin ve himmetiyle tahrirat müdürü oldu. Onun fikrinden ve

[15] İSAM, HHP Evrakı, D.N: 13, G. S. N: 843.
[16] İSAM, HHP Evrakı, D.N: 13, G. S. N: 843.
[17] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 19.
[18] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 64, 65.
[19] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 888.

kaleminden pek çok istifade etti. Kalemine kudret ve karihasına vüsat geldi." ifadeleriyle değerlendirmiştir.[20]

Namık Kemal, 1884 yılında ise Rodos Adası'na mutasarrıf tayin edilmiş ve 1887 yılına kadar burada görev yapmıştır. Namık Kemal Rodos'tayken, Hüseyin Hilmi Efendi'nin 1885'te tayin olduğu Suriye Mektupçuluğu'na tayini konusu ile ilgili olarak ona bazı tavsiyelerde bulunduğu bir mektup yazmıştır.[21] Bu mektup, ekler kısmında latinize halde yer aldığından burada aktarılmayacaktır.

Namık Kemal'in, yine Rodos'tayken Hüseyin Hilmi Efendi'ye yazdığı 31 Ağustos 1886 tarihli bir mektuptan Hüseyin Hilmi Efendi'nin Suriye'de artık görev yapmak istemediği ve başka bir görev arayışında olduğu anlaşılmaktadır:

> "Uzunca bir mektubun geldi. Suriye'de kalmak istemediğine hak veriyorum. Fakat Paşadan muvafakat almayacağımın alacak isek onun vesâtatıyla bir mutasarrıflığa alınmak istemeyüb de İstanbulda memuriyet aramağa sebeb nedir. Hakkı Paşa tutalım ki himmet etsün kendine tâbi olan nezaret dahilinde sana iki bin kuruş maaşlı bir memuriyet bulmakdan acizdir. Hakkı Paşadan hayır gelecek olsa benden mektuba hacet bırakmaz. Mamafih ben de kendisine ne istersek yazarım. Zaten ne yazarsam tervic ediyor. Şu söylediğim cihetleri etrafıyla düşün de yaz. Ona göre hareket edelim. 19 Ağustos 1302, Namık Kemal"[22]

Namık Kemal, 1887 yılında Rodos'tan Sakız Adası'na tayin edildi ve 1888 yılındaki vefatına kadar burada mutasarrıflık görevini yürüttü. Namık Kemal'in, ölümünden birkaç ay önce Hüseyin Hilmi Efendi'ye yazdığı 26 Şubat 1888 tarihli mektubu şu şekildedir:

> "İki hafta birbirini müteakib gönderdiğin mektubları aldım. Geçen posta günü başım ağrıyordu. Onun için cevab yazamadım. Sadrazam hazretlerinin dargınlığı sahihan senin için badî-i iftihardır. Herif vekalet-i (…) mevkiinde bir mektubcuya mağlub olursa insan kahkahalarla güler. Emin ol ki seni azletmeğe falan da muktedir değildir. Velev ki azletmiş, kendisi dünyaya fenerlik takacak değil ya. Rıza Bey'in tahkikatından hiç korkma. Kendisi sahihan müstakim birisidir. Hatır için müfterîlik etmez. Bizim tarih (yazdığı Osmanlı Tarihi) daha ilişikten kurtulamadı. Fakat kurtulacak diyorlar. Efendimizin para falan vermemesi de onu gösterir. Bakalım Allah ne yapacak? Bizim Suriye'de bir aşina vardır ki adı Muhammed Kemal bin Hüseyin'dir. Ufak tefek birisidir. Bilmem bilir misin? Bilirsen gözlerini öperim. Tebliğ et. Pederi orada ise kezalik. Kemal, 13 Şubat 1303"[23]

[20] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s.1677.
[21] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 881. Latinize şekli için bk. EK 19.
[22] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 894.
[23] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 897.

1.2.2. Kerek (Maan) Mutasarrıflığı

Hüseyin Hilmi Efendi, Suriye Vilayeti Mektupçuluğu'nda iken vilayetten kendisi hakkında bir güvensizlik yazısı yazılmasından dolayı 1891'de mektupçuluktan istifa etmiştir. 1891'de ise dört bin kuruş maaşla Padişah'ın Burdur Sancağı dahilindeki çiftliklerinin geçici memurluğuna atanmıştır. 1892'de ise beş bin kuruş maaşla Bağdat'ta arazi-i seniyye idare müdürü olmuştur. Buradan ise hastalığından dolayı istifa etmiştir. Adana Valiliği'ne tayin olunan Nasuhi Bey'in dilekçesi üzerine ise 1893'te beş bin kuruş maaşla Mersin Mutasarrıflığı'na tayin olmuştur.[24] Böylece Hüseyin Hilmi Efendi, mülki idare amiri olarak ilk görevine başlamış oldu. Yalnız Mersin Mutasarrıflığı görevinde sadece iki ay bulunmuştur.[25] Mersin Mutasarrıflığı'nda bulunduğu iki ayın sonunda ise Kerek (Maan) Mutasarrıflığı'na nakledilmiştir. Bundan dolayı, Hüseyin Hilmi Efendi'nin Mersin Mutasarraflığı üzerinde durulmayacaktır.

1893 yılında yedi bin kuruş ile yeni teşkil edilen[26] Maan (Kerek) Mutasarrıflığı'na tayin edilmiş ve 1894'te ikinci rütbe mecidi nişanı ile taltif edilmiştir.[27] Bu noktada, Hüseyin Hilmi Efendi'nin Kerek Mutasarrıflığı'ndaki bazı önemli hizmetleri üzerinde durulacaktır.

Maan Sancağı, Cidde yolu ve Akdeniz'in Gazze ile Ariş sahilleriyle Kızıldeniz'de bulunan Akabe Körfezi'ne hakim olacak bir noktada bulunmaktaydı. Bu bölge, üç yüz seneden beri kendi kaderine terk edilmiş durumdaydı ve aşiretlerin toplam nufusu elli bini bulmaktaydı. Suriye Vilayeti'ne bağlı Kerek Sancağı, Mısır'da bulunan İngilizler ile Bin Reşid'in bozguncu faaliyetlerine hedef olduğu ve buradaki urbân'ın (bedevilerin) inzibat altına alınması için teşkil edilmiştir. Kerek'teki bütün eşkıya ve urban sığınak olarak çok büyük ve çetin olan Kerek Kalesi'nde toplanmaktaydılar.[28]

Hüseyin Hilmi Efendi, 22 Ocak 1894 tarihli yazısında; buradaki aşiretlerin birkaç yüz seneden beri hükümet ve askerle karşılaşmadıkları için bazı sıkıntılar çıkarmakta olduklarını fakat yalnızca korkutmak ve başkalarını ifsattan doğan bu cahilce hareket üzerine şiddetle karşılık verme yolu seçilirse elli bin kişiyi aşkın nufusu bulunan ve Padişah'a sadık olan aşiretlerin nefretine ve gücenmelerine yol açılacağı ayrıca Maan Sancağı'nın Mısır, Hicaz ve Necid Bölgeleri ile sınırı olmasından dolayı iyi-kötü her ne uygulama varsa urban'ın yanlış yönlendirileceği düşünülerek şiddetten kaçınılıp nasihat edilerek yola getirildiğini ve şeyhler ile aşiret reislerinin tamamının hükümete gelerek Padişah'a itaatlerini arz ettiklerini, Bin

[24] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s.1655, 1656.
[25] Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", c.XVIII, s.550.
[26] Bölgedeki kabilelerin çıkardığı sorunlar yüzünden Kerek, mutasarrıflık merkezi haline getirilerek Şam Vilayeti'ne bağlanmıştır (1893). Mustafa L. Bilge, "Kerek", *DİA,* c.XXV, 2002, s. 279.
[27] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s. 1657.
[28] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 11, G. S. N. 654.

Reşid'in bozgunculuğu hakkında ayrıntılı bilgi henüz edinememişse de Kerek Kasabası'nda ikisi erkek dördü kadın olmak üzere altı İngiliz'in beş altı yıl önce gelip okul açtıklarını ve Müslüman çocuklarına İngilizce olarak Protestan akidelerini öğrettiklerini, bunların şeyhler ve aşiretlere senelik kırkar ellişer mecidiye nakit para ile ayrıca çeşitli hediyeler verdiklerini, bu misyonerlerin ders vermeleri men edilerek urbân ile buluşup görüşmeleri ve bozgunculuk yapmalarının önüne geçilmek için gizlice gözetim altına alındıklarını, Maan Sancağı'nın Cidde yolu ve Akdeniz'in Gazze ile Ariş sahilleriyle Kızıldeniz'de bulunan Akabe Körfezi'ne hakim olacak bir noktada bulunmasından dolayı icabında üç günde karadan Akabe'ye ve yine üç günde deniz yoluyla Akabe'den Cidde'ye gidişin mümkün ve çok kolay olması dolayısıyla Lut Denizi'nden Hazine-i Hassa yardımıyla ufak bir vapurun işlettirilmesinin Süveyş Kanalı'na ihtiyaç kalmaksızın Yafa'dan Kudüs, Kerek ve Akabe yollarıyla Hicaz'a on günde gidilebileceğini, ayrıca her türlü sevkiyata, harekete müsaid şekilde yakın ve emin bir yol olduğunu ifade etmiştir. [29]

Hüseyin Hilmi Efendi, 21 Ekim 1893 tarihli bir yazısında ise; Havran dahilindeki kışlaları kuşatan Dürziler'in[30] güzel bir şekilde dağıtılarak asayişin tekrar sağlanması için Suriye Valisi ve 5. Ordu Kumandanı Paşalar tarafından başkanlığı altında tertip edilen komisyon ile birlikte Cebel-i Dürüz'e doğru daha önceden yola çıkılmış olduğunu, Dürzi eşkiyalarının sekiz bin kişiden fazla eşkiya ile (…yer ismi) ve Mezraa Kışlaları'nı kuşatarak altmış saat kadar kışlalara silah sıkarak ve yirmi bir askeri şehit etmelerinden başka kışlalara gelen suları keserek yollara sed çekmek suretiyle erzak ve imdad gelmesini önlemeye çalışsalar da askerler tarafından gösterilen sebat ve yiğitlik sayesinde kışlalara girmeye muktedir olamadıklarını, Cebel-i Dürüz'e varmasından hemen sonra şeyhler ve kabile reislerinin bazılarını yanına çağırarak nasihat ettiğini, bu nasihatinde eşkıya topluluğunun güzel bir şekilde dağıtılarak askerlerin ihtiyacı olan erzak ve sairenin dahi hiçbir şekilde taarruza ve sıkıntıya uğramaksızın iki zaptiye erine teslim edilerek kışlalara ulaştırıldığını; Cebel-i Dürüz'ün gerekli mevkilerinin, tarafından bizzat dolaşılarak şu an asayişi bozacak ve heyecan oluşturacak bir

[29] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 11, G. S. N. 654 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 11, G. S. N. 656.

[30] Fâtımî halifelerinden Hakim-Biemrillah döneminde (996-1021) vezir Hamza b. Ali tarafından kurulan aşırı bir fırka. Fatimîler'in altıncı halifesi olan Hakim-Bi-Emrillah'ın yönetimi ele alışından bir süre sonra, İsmailiyye'nin mezhep hiyerarşisi üzerinde ilahi bir şahsiyet olma yolundaki gayretlerini önemli bir fırsat olarak değerlendirmek isteyen bazı İsmailîler, onun düşünce ve tasavvurlarını destekleyerek teşkilatlanmaya başladılar. 1 Muharrem 408 (30 Mayıs 1017) tarihinde ilahlığını açıklayan Hakim; yeni bir devrin başladığını, kurulan yeni dinin imamlığına da İran asıllı Hamza b. Ali'yi getirdiğini ilan etti. Esasen hareketin kurucusu olan Hamza b. Ali, yardımcılarını da belirleyerek yeni dönemde İslami manada ibadete ihtiyaç kalmadığını, insanların gerçek ilahi bilgileri kendilerinden öğrenmeleri gerektiğini ileri sürdü. Hamza'nın, bütün dini gerçekleri en geniş anlamıyla kapsayan müstakil bir sistem olduğunu savunduğu bu hareket nadiren Hakimiyye diye anılırsa da en yaygın olan adı Dürziyye'dir. Fırka, önceleri Hamza'nın yakını ve dâîsi (dua eden) iken daha sonra mürted (dinden dönen) sayılan Anuş Tegin (Neştekin) ed-Derezî'nin yoğun propagandalarından dolayı bu adı almıştır. Mustafa Öz, "Dürzîlik", *DİA,* c.X, 1994, s. 39, 40.

durumun kalmadığını, bölgeye varış ve geri dönüşü esnasında uğradığı kasaba ve köylerdeki Dürziler'in tamamının yollara dökülerek bundan sonra padişaha sadakat yolundan sapmayacaklarını söylemelerinin yanında padişahın ömrünün ve sağlığının artması ve padişahın büyüklüğünün sürüp gitmesini yüksek sesle söylediklerini ifade etmiştir.[31]

Hüseyin Hilmi Efendi, 11 Mart 1894 tarihli bir başka yazısında; Maan Mutasarrıflığı'nın kurulmasından beş sene önce Kerek Kasabası'na gelerek meşâyih ve urbâna nakit para ve hediyeler dağıtarak silahlı aşiretleri bozmaya ve hükümetten soğutmaya çalışan kadın ve erkek altı İngiliz'in gizli gözetim altına alınarak urbân ile görüşüp bozgunculuk yapmalarına imkan bırakılmamaya çalışıldığını, Mısır ile Suriye arasında her türlü bozgunculuğa müsait olan böyle bir mevkiin inzibat altına alınmasından çok fazla üzüldüklerinin İngiltere'ye gönderilmek üzere yazdıkları ve tesadüfen ele geçirilen üç tane mektuptan anlaşıldığını, fırsat buldukça bozgunculuklarına devam edeceklerinin şüphesiz olduğunu, İbn-i Reşid'in yirmi gün önce Maan Sancağı'na beş altı günlük mesafede bulunan Tabika adlı çöle kadar gelerek geçici olarak orada ikamet eden ve kendisiyle eskiden beri düşmanlığı bulunan bazı urbânın bütün mal ve hayvanlarını gasp ettikten ve urbân arasında cârî olan adetlere bağlı olarak kadın ve çocukların üzerlerindeki elbiseleri dahi alıp tamamını çıplak ve sefil bıraktıktan sonra ikamet yeri olan Hail Kasabası'na geri döndüğünü, ayrıca İngilizler'in el yazıları ile yazdıkları mektuplarda Allah'ın Türkler'i bu bölgeden defetmesini temenni etmekte bulunduklarına dair bazı ifadelerin olmasına binaen adı geçen İngilizler'in fırsat buldukları anda bozgunculuklarına devam edeceklerinin ve buralarda Protestan taifesinden hiçbir kişinin bulunmamasının yanı sıra buraların ahalisinin gayet vahşi ve kandırılmaya eğilimli olmalarından dolayı çöllerde bu gibi yabancı şahısların ikametlerinin uzatılması ve seyahatleri mahzurlu olduğundan adı geçen İngilizler'in ikametlerine müsaade olunmayarak defedilmeleri çarelerinin sağlanmasının Suriye Vilayeti'ne yazıldığını ifade etmiştir.[32]

Suriye Valisi Mehmed Rauf Paşa, Sadaret'e gönderdiği 18 Mart 1894 tarihli yazısında; Mutasarrıf Hüseyin Hilmi Efendi'nin, Maan Sancağı'nın teşkilatının gürültüsüzce oluşturulması konusunda gösterdiği sadakat, gayret ve maharetin takdire şayan olması ve dolayısıyla taltif edilmesi gerektiğini Dahiliye Nezareti'ne ifade ettiğini, Maan Kumandanı Mirliva Mehmed Lütfi Paşa'nın ikinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmesine rağmen henüz Mutasarrıf Hüseyin Hilmi Efendi'nin taltif edilmediğini, övgüye değer ve sadık bir şekilde hizmet ettiğinin görülmesine rağmen mükafatsız bırakılmasının hakkaniyete uymayacağını

[31] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 11, G. S. N. 653.
[32] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 20, G. S. N. 1345.

bildirmiştir.[33] Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Efendi'ye 1894 yılında ikinci rütbe mecidi nişanı tevcih edilmiştir.

Hüseyin Hilmi Efendi, 10 Nisan 1894 tarihli Mabeyn'e gönderdiği yazısında; Maan Sancağı'ndaki halkın cahil ve vahşi olduğunu, dini eğitimlerinin olmadığını, ayrıca yaşantılarının dini hükümlere uymadığını, içlerinde namaz kılanlarının azlığı şöyle dursun, bir şahsın nikahlı olduğu kadın ile diğer şahsın nikahsız evliliği gibi fiillerin bile doğal olduğunu ifade etmiştir.[34]

Hüseyin Hilmi Efendi, 10 Ocak 1896 tarihli bir başka yazısında; Kerek Sancağı'nda bulunan kötü niyeti ve bozgunculuğu kesin olan ve buradan uzaklaştırılması için Suriye Vilayeti'ne yazı yazılmış olan İngiliz misyonerlerinden Dr. Forder'in yine birtakım melûn telkinlerde bulunduğunu ve Osmanlı topraklarının yabancı devletler arasında paylaşılmasının kararlaştırıldığı gibi dedikodular yaydığını, görüntüde hastane açarak halkı tedavi ettiğini fakat gerçekte urbân ve aşiretler ile birlikte yeniden karışıklık çıkarılması düşüncesiyle Londra'daki bir cemiyet tarafından gönderildiğini bildirmiştir. [35]

Bu arada Hüseyin Hilmi Efendi, 1896'da Beyrut Vilayeti'nin yazısı üzerine altı bin kuruş maaşla Nablus Mutasarrıflığı'na atandı.[36] Bununla birlikte Kerek Mutasarrıflığı'nda güzel hizmetleri görüldüğünden bir müddet daha buradaki görevine devam etmesi Suriye Valiliği'nden talep edildiği[37] için 1896'da tekrar Kerek Mutasarrıflığı'na tekrar tayin edilmiştir. Abdurrahman Şeref, Hilmi Paşa'nın Kerek Mutasarrıflığı'ndaki başarısını şu şekilde anlatmıştır:

> "…Dört seneye karîb bir zaman mezkûr livada (Mean/Kerek Sancağı) kalmış ve hükümet-i seniyyenin hakkıyla tesis edemediği o yerleri teşkilat-ı muntazama dairesine ve kavanîn-i mevzua tahtına almaya muvaffak olmuştur. İşbu muvaffakiyeti, badi-i iştiharı olub o esnalarda Suriye Valisi bulunan Rauf Paşa merhum, Hüseyin Hilmi Efendi'yi İstanbul'a tanıtmış ve füyuzat-ı atiyesine yardım etmiştir. Hilmi Efendi, artık valiliğe namzed idi."[38]

---

[33] BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), D.N. 394, G.N. 29542. (bk. EK 4)
[34] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 11, G. S. N. 656.
[35] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 11, G. S. N. 657.
[36] Nablus Sancağı Mutasarrıfı Cevdet Paşa, Nablus halkıyla uyuşamamış ve yerine Beyrut Vilayeti'nin arz ve yazısıyla vukûf ve yeterliliğinden dolayı 15 Mart 1896 tarihiyle Kerek (Maan) Mutasarrıfı Hüseyin Hilmi Efendi tayin edilmiştir. BOA, BEO, D.N. 752, G.N. 56377.
[37] Bu yazı için bk. BOA., Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y. PRK. UM.), D.N. 34, G.N. 70. Bu yazıda Suriye Valisi, Hüseyin Hilmi Efendi'nin yararlılığından şu şekilde bahsetmektedir: "Kerek Mutasarrıfı Hüseyin Hilmi Efendi'nin Nablus Mutasarrıflığı'na tahvil buyurulduğu istihbar kılınmış idi. Kerek üç sene evvel teşkil edilmiş bir liva olub ahalisi kâmilen bedevi ve mütevahhiş (çekingen) bulunduğuna ve mutasarrıf-ı müşarelileyh bidayet-i teşkilattan beri orada bulunarak ahval-i mahalliye ile hâsıl ettiği vukuf ve ülfet ve meftûr olduğu (fıtratından kaynaklanan) ehliyet ve istikamet hasebiyle ahali-i mahalliyeyi tedricen hükümete ve terk-i bedeviyete alıştırmakta ve ahali de kendisine ısınarak tebligat ve tenbihatını yoluyla icraya çalışmakta olduğuna binaen müddet-i kalîle (az zaman) zarfında nufûz-u hükümetin tesiratında ahalinin ahval ve harekâtında câlib-i memnuniyet bir derecede fark ve faide görülmüş ve…" . BOA, Y. PRK. UM., D.N. 34, G.N. 70.
[38] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 65.

Daha sonraki Suriye Valisi Nazif Paşa tarafından yazılan mülahazada ise; Hüseyin Hilmi Efendi'nin iktidar, dirayet ve istikamet sahibi ve memuriyet işlerinde muvaffak olduğuna daima şahid olunduğu ve güzel ahlak sahibi olduğu belirtilmiştir. Hüseyin Hilmi Efendi'nin, Midilli Tahrir-i Emlak Mukayyedliği ve Vukuat Başkitabeti ile Tahrirat Müdürlüğü'nde ve Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'nda istihdam müddeti boyunca zimmet ve ilişiği olmamıştır.[39]

Hüseyin Hilmi Efendi, sağlık sorunlarından dolayı memuriyetine devamı uygun görülmediğinden 1896'da bu görevinden azledilmiştir.[40]

Hüseyin Hilmi Efendi, Kerek Mutasarrflığı'na bölgede merkezi otoritenin tekrar sağlamlaştırılması için tayin edilmiş ve Hilmi Efendi bu bakımdan başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Aşağıda da değinileceği üzere Hüseyin Hilmi Efendi, Yemen Valiliği ve Rumeli Genel Müfettişliği'ne de aynı nedenden dolayı atanmıştır.

1.2.3. Yemen Valiliği

Hüseyin Hilmi Efendi, Kerek Mutasarrıflığı'ndan azlolunduktan sonra 1896 ile 1897 yıllarında kısa sürelerle Süleymaniye Mutasarrıflığı ve Adana Valiliği de yapmıştır. [41]

1897 yılında Adana Valiliği'ne tayin olunan Hüseyin Hilmi Efendi'nin bu görevi yalnızca dokuz ay sürmüştür. Zararlı faaliyetleri tesbit edilen Avusturya'nın Mersin Konsolosu'nun yurt dışına çıkarılması sırasında meydana gelen olaylar nedeniyle Avusturya'dan özür dilemediği için azledilmiştir (17 Kasım 1897).[42]

Hüseyin Hilmi Efendi'nin, Süleymaniye Mutasarrıflığı ve Adana Valiliği görevleri çok kısa sürdüğü, kayda değer bir önemi bulunmadığı ve yeterli veri bulunmadığı için bu noktada çok önemli hizmetler verdiği Yemen Valiliği üzerinde durulacaktır.

Osmanlılar, Yemen'de 19. yüzyılın sonuna kadar belli bir düzene uyulmasını iyi kötü sağlamışlardır ama bu arada isyan hareketleri de yaşanmış ve San'a asiler tarafından birçok kez kuşatılmıştır. Bu isyanların başlıca gerekçesi, vergilendirmeye karşı çıkılmasıdır ama

---

[39] BOA, HH. SAİD. MEM, D. N. 27, G.N. 11. Hüseyin Hilmi Efendi'nin, Tahrir-i Emlak Mukayyedliği, Midilli Tahrir-i Emlak Kalemi Vukuat Kitabeti ve Midilli Tahrir-i Emlak Başkitabeti'ndeki memuriyetinde en küçük bir fenalığının görülmediğine dair Midilli Meclisi'nden verilen mazbatalar için bk. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 911 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 912.

[40] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s. 1657.

[41] Dahiliye Nazırlığı yapmış olan Memduh Paşa, "Esvat-ı Sudur" adlı eserinde; Hüseyin Hilmi Paşa'nın Adana Vilayeti'ne vali olarak tayin edilmesinde kendisinin aracı olduğunu ve Hilmi Paşa'nın ismini Yıldız Sarayı'nda toplanan Encümen-i Mahsus-u Vükela'da kendisinin teklif ettiğini anlatmaktadır: "(Hüseyin Hilmi Paşa, Süleymaniye Mutasarrıflığı'ndan) munfasılan (ayrılmış olarak) Dersaadet'e vurûdunda Dahiliye Nazırı bulunuyordum. Müracaat hasebiyle mesken-i âciziye gelmişti. Evvelce idaresi tahtında olan mutasarrıflık merkezinin ahval ve emzice-i ahali (halkın karakteri, huyu) üstüne hissiyatını sordum ve verdiği izahatten kemalâtını istidlâl eylemiştim (delillere dayalı olarak kanaat etmiştim). Adana Valisi'nin tebdili musammem bulunduğundan (kesin olarak karar verildiğinden) Yıldız Sarayı'nda müteşekkil Encümen-i Mahsus-u Vükela'da kendisinin ismini söyledim. Adana Valiliği'ne tensib ve arz kılınmasıyla mucibince irade sâdır oldu." Memduh Paşa, *Esvat-ı Sudur,* Vilayet Matbaası, 1328, s. 51.

[42] Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa" , c. XVIII, s.550.

Osmanlılar'ın vilayette ticaret ve ceza hukukunda laik nitelikli Tanzimat yasalarını uygulama isteğine karşı[43] da Yemenliler, Zeydi imamları[44] başlarında olmak üzere isyan etmişlerdir. Baskınlar ve çatışmalar, sabotajlar ve gerilla eylemleri birbirini izlemiştir. Asiler sık sık Hudeyde-San'a yolunu kesmişlerdir. 1894'ten itibaren Asir'in güneyi sürekli isyan halindedir. Her savaşta, bu tarz çatışmalara hazır olmayan Osmanlı birlikleri önemli kayıplar vermiştir. 19. yüzyılın sonunda vilayet bütçesinin %84'ü kara kuvvetlerinin (harbiye), bahriyenin, jandarmanın ve polisin harcamalarına gitmektedir. Vilayeti değerlendirmek, gelir temin etmek olanaksızdır. 1899'da Abdülhamid, Hudeyde-San'a demiryolu projesini başlatmıştır; ama yaklaşık 300 kmlik bu hattı inşa edecek bir Alman şirketi bulamamıştır.[45]

Sultan Abdülhamid'in Mabeyn Başkatipleri'nden olan Tahsin Paşa, hatıratında Abdülhamid'in Irak ve Yemen gibi uzak memleketler için yürüttüğü politikayı şu şekilde ifade etmiştir:

> "Sultan Hamid'in Irak, Yemen gibi uzak memleketler hakkında tatbik ettiği hususi bir siyaset vardı ki bunun adına müstemleke siyaseti denilebilirdi. Buraların halkının, memleketin diğer aksamında oturanlar gibi ve aynı kanun ve şekillerde idare olunamayacağını takdir etmiş olan Sultan Hamid, ora ahalisinin kabiliyetlerine göre bir idare sistemi kabul etmişti."[46]

İngiltere, Yemen'in iç taraflarını casuslarıyla sahillerini de savaş gemileriyle kontrol ederken İtalyanlar da boş durmuyorlardı. İmam Yahya, Seyyid İdris gibi Arap büyükleriyle olduğu gibi diğer şeyh ve reislerle de ilişkilerini sıklaştırıyorlardı. 1895'de Yemen imamı

---

[43] Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'deki halefi olan Mehmet Tevfik (Biren) Bey, Yemen'de laik nitelikli yasa ve mahkemelere tepki gösterilmesi üzerine şer'i hukuk ve mahkemelerin mecburen tekrar uygulamaya geçirildiğini ifade etmiştir: "…Vakıa orada bütün davaların yalnız şer'i mahkemelerde şer'a tatbiken bakılması suretiyle başka vilayetlerden farklı bir kazaî yol tutulmasına mecburiyet duyulmuştu. Hatta Zeydîler'in sakin olduğu mıntıkalardaki yerlilere aid davalarda Zeydî şeriatı üzerine hüküm verilmekte idi. İstanbul'dan gönderilen kadıların Zeydî şeriatına vukufları olmadığı için onların yanında Zeydî fukahasından iki müşavir bulundurulur ve bunlara şahidü'l-hükm ünvanı verilirdi Lakin bu şekilde kısas muamelesi yapılmazdı. Diğer taraftan Zeydî kabileleler miras tevziinde şer'i usulü değil, kendi örf ve adetlerini tatbik ederler ve başka türlü bir muameleye katiyen razı olmazlardı." *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* yay. haz: F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, c.I, İstanbul 1993, s.280.

[44] Yemen'in özellikle dağlık kesiminde yaşamakta olan Zeydiler, en güçlü muhalefeti teşkil ediyorlardı. Zeydiler kendilerini Peygamber'in torunu Hz. Hasan'ın oğlu Zeynelabidin'in soyundan kabul ediyorlardı. Böylece, Zeydilik zamanla Sünnilik'e karşı bir mezhep haline gelmişti. Yemen'de yaşayanların çoğunluğu bu mezhepten idi. Mezhebin taraftarları Sünnilik'e, dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne düşmandılar. Kendi imamlarının idaresinde yaşamak isteyen Zeydiler, bu maksatla 1889 yılında isyan ettiler. İsyan, Hicaz Valisi Müşir Ahmet Feyzi Paşa tarafından şiddetle bastırıldı. Kısa sürede Sana'yı ve Taiz'i ele geçiren Ahmet Feyzi Paşa, Yemen'e hakim oldu. Bir süre içinde temin edilen asayiş, Zeydiler tarafından çıkarılan ikinci bir isyan ile tekrar bozuldu (1895). Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* ed.: Bahaeddin Yediyıldız, Çağ Yayınları, c.XII, s. 123.
Yemen'de Zeydi mezhebinin yayılma ortamı bulması ve Zeydiler'in dini açıdan Osmanlı otoritesini tanımamaları, burada sık sık isyanların çıkmasına sebep olmuştur. Yahya Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi* (*OTAM),* S.: 34, Güz 2013, s. 259.
Halk üzerinde büyük nufuzu olan Zeydi imamlar, Osmanlı padişahını halife olarak tanımamaktaydılar. Cengiz Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Tokat Redif Taburu (1905-1906)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 1,* 2009, s 25.

[45] François Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* çev.: Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 262.

[46] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* bs.3, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 105.

Hamideddin[47], isyan etmişti. Sultan Abdülhamid, Yemen'in gitgide büsbütün elden çıkması ihtimalini görmeye başlamıştı. Bundan dolayı hilafet kudretine büyük zararlar hasıl olacağını elem ve endişe ile düşünüyordu. Yemen'de mutlaka bir şeyler yapılmalı, bu Müslüman kıtasının elden çıkmasına meydan verilmemeli idi. Şimdiye kadar orayı iyi idare eden, hilafet makamı ve merkezi ile bağlarını kuvvetlendirmeye muvaffak olan bir vali veya kumandan çıkmamıştı. Yemen'de halkın çoğu bedevi Araplar'dı. Sultan Abdülhamid'de bu defa siyasi bir fikir doğdu: Bu bedevilere gönderilecek valiye, "şiar-ı İslam'a uygun bir kıyafet" giydirmek...[48]

Bunun yanında Osmanlılar'ın, hemen her zaman isyan halindeki bu vilayette kamu düzenini sağlamak için önemli miktarda asker bulundurması gerekmekteydi ve Yemenliler askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı. 19. yüzyılın başında vilayeti savunan asker mevcudu, 25.000 idi.[49] Abdurrahman Şeref'e göre; Yemen'in durumu Sultan Abdülhamid'i huzursuz ediyordu.[50] İmam Hamidedin'in Yemen'deki gücü hoşuna gitmediği ve askeri yöntemlerle İmam Hamideddin'in hakkından gelemediği için Sultan Abdülhamid, bu sefer siyasi tedbirlerle Yemen ahalisini kontrol etmeyi düşündü ve vaktiyle medreseye devam etmiş olması; bulunduğu görevler, becerikliliği ve hüsn-ü sülûkuyla (iyi bir yol tutma) tanınan Hüseyin Hilmi Efendi'yi Yemen hakkındaki düşüncelerini yerine getirebileceği düşüncesiyle Yemen Valiliği'ne tayin etmiştir. [51] Süleyman Kani İrtem'in bu konudaki yorumu şu şekildedir:

---

[47] 1889 ve 1895 yıllarında Yemen'de iki ayrı isyan meydana gelmiştir. İlk isyana karşı Ahmet Feyzi Paşa komutasında düzenli ve bilinçli bir askeri müdahale yapılmış ve bu isyan bastırılmıştır. Diğer isyan ise İmam Hamideddin önderliğinde Zeydiler'in ayaklanmasıyla meydana gelmiştir. İsyancıların Yemen'in bazı bölgelerini ele geçirmeleri üzerine Hicaz'dan Yemen'e tayin edilen vali Ahmet Feyzi Paşa merkezden yardım istemek zorunda kalmıştır. Durum ciddiye alınarak Adana ve Akka yedek livaları (tugayları) Ferik (fırka-tümen komutanı, tümgeneral) Naim Paşa kumandasında buraya sevk edilmiştir. Ayrıca, II. Abdülhamid döneminde meydana gelen bu isyanın önderi olan İmam Hamideddin'in adı, o dönemde Sultan'ın adıyla anılmasın diye Şaki-i Mahud veya İmam-ı Mahud olarak zikredilmiştir. Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", s. 260.
Abdülhamid Kırmızı, 1891 yılında İmam Mansur önderliğinde bir başka ayaklanmadan da bahsetmektedir. bk. Abdülhamid Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa, Bir Ömür Devlet,* Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s.287.
İmam Seyyid Hamideddin; Yemen'de şer'i ahkamın cereyan etmesini, adliye teşkilatının Hudeyde'den içeride tatbik olunmamasını, bazı vergilerin kaldırılmasını istiyordu. Sultan Abdülhamid, bunlara muvafakat etmişti. Yeni vali (Hüseyin Hilmi Paşa) gelince bir günde vilayet memurlarının çoğu ulema kıyafetine girmişlerdi. Cübbe tedarik edemeyenlerin bir kısmı maşlah (pelerin) giymişlerdi, pek azı redingotla görünmüştü. Hepsi feslerine, bulabildiği beyaz ince kumaşı sarmıştı. Yeni vali ve memurlar, ulema kıyafetleriyle ilk Cuma namazını Sana'nın büyük camisinde kıldılar. Bu kıyafet Hüseyin Hilmi Paşa'dan sonra vali olarak gönderilmiş Tevfik Bey zamanına kadar devam etmiş, sonra kaldırılmıştır. Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, s. 146.
[48] İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 143, 144.
İstanbul'a uzaklık, dağ veya çöl arazisinin güçlükleri, bağımsızlık geleneği, aşiretlerin isyan eğilimi, Yemen'de Osmanlılar için idari açıdan tam bir baş belası olmuştur. Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 261.
[49] Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 261.
[50] Şevket Süreyya Aydemir'e göre; Yemen'e Osmanlı Devleti bütünüyle hiçbir zaman hakim olmamıştır. Yemen, kendi ilkel hayatını yaşamıştır. Burada Osmanlı hükümranlığı, daima şekilden ibaret kalmıştır. Yine Aydemir'e göre; diğer Arap bölgelerinden ayrı olarak Yemen, devletin kasasına tek kuruş ve ordusuna tek asker vermemiştir. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* Remzi Kitabevi, c.I, s. 378.
[51] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 65, 66.

> "Sultan Abdülhamid İmam Hamideddin'i çekemiyor, asker kuvvetiyle de hakkından gelemiyordu. Bunun için bir kere de yumuşak siyasi tedbirlerle Yemenliler'i elde etmek şeklini düşündü. Bununla birlikte ulema içinde Yemen'i iyi idare edebilecek kimseyi göremedi. Arap İzzet Paşa, Kerek Mutasarrıflığı'nda dört sene bulunarak geçen devirlerde hükümetin hakkıyla yerleştiremediği o yerleri nizam altına almaya muvaffak olmuş bulunan Hüseyin Hilmi Efendi'yi tavsiye etti."[52]

Sonuç olarak; II. Abdülhamid, Yemen'de İmam Hamideddin'in sebep olduğu olayları bastırmak üzere Hüseyin Hilmi Efendi'yi, Yemen'e göndermiştir.[53]

II. Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Dahiliye Nazırlığı görevinden istifa eden Memduh Paşa, "Miftah-ı Yemen" adlı eserinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'e vali olarak atanmasını ve Yemen'in bu atamadan önceki karışık durumunu şu şekilde ifade etmiştir:

> *"*Hakan-ı Mahlu'un (II. Abdülhamid) eyyamında Yemen umur-u siyasiyesi karıştı. İmam Zeydî Hamideddin, Sana'yı muhasaraya koyub aldı. Müşir (Ahmet) Feyzi Paşa, kuvvetle oraya gönderildi. Merkez vilayeti (San'a), usattan (asiler) istirdad eyledi. Vali ve kumandanlıkta dört beş sene kaldı ama ötede beride mücadelat ve mukatelat eksik olmuyordu. (Ahmet Feyzi Paşa'nın) infisali vuku buldu. Hüseyin Hilmi Paşa bir Heyet-i Islahiye ile Yemen'e vali nasb edildi. İmam Zeydi Hamideddin bir zaman geçtikde eceliyle vefat ederek (1904) oğlu Yahya, pederinin mevkiini tuttu. Ordu Müşiri Çerkes Abdullah Paşa idi."[54]

Süleyman Kani İrtem, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği'ne tayin edilmesinde daha başka hangi unsurların rol oynadığını şu şekilde ifade etmiştir:

> "Hüseyin Hilmi Efendi, vaktiyle medreseye devam etmişti. Bulunduğu mansablarda işgüzarlık göstermiş, hüsn-ü sülûkuyla maruf olmuştu. Abdülhamid de onu Yemen hakkındaki tasavvurlarını icraya ehil addetti. Yemen Valiliği'ne nasb edildi fakat bâlâ rütbesini haiz olan vali efendinin bir kazasker gibi gösterişli sarık sarmasını, bol cübbe giymesini irade eyledi. Maiyeti de ulema kıyafeti giyecekti. Abdülhamid, bu kıyafetin Yemenliler'e pek iyi tesir edeceğine zahib olmuştu. Bu kıyafet Hüseyin Hilmi Paşa'nın da işine gelmişti. Öyle ya! Sıcak iklimde beyaz sarık, bol cübbeden iyi serpuş ve esvab mı olurdu?"[55]

Hüseyin Hilmi Paşa'dan sonra Yemen Valiliği'ne atanan ve 1904-1906 yılları arasında bu görevi yürüten Mehmet Tevfik Bey ise, kendisine cübbe ve sarık konusunda hiçbir uyarıda bulunulmadığını ifade etmiştir:

> "Lakin İstanbul'dan hareket ederken cübbe ve sarık tedariki için bana hiçbir ihtarda bulunan olmamış veya anlaşıldığına göre bu kararın modası geçmişti. Zaten memurların böyle kıyafet değiştirmelerinin Yemen'in

---

[52] İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 145.
[53] Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa" , c. XVIII, s.550.
[54] Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen,* Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1330 (1912), s.16.
Mehmet Tevfik Bey'e göre; Müşir Abdullah Paşa, temelluktan (dalkavukluk) pek hoşlandığı için müstaid (kabiliyetli) zabitlerden ziyade kendine dalkavukluk edenleri ilerletmiş ve aciz birtakım ümeranın tebdiline tevessül etmemiş olması yüzünden erkan ve ümeranın vasatî seviyesini daha da düşürdüğü görülmekte idi. *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c. I, s.281.
[55] İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 145, 146.

hüsn-ü idaresine tesir edeceği pek şüpheli idi. Ben de bu acaip kıyafete girmeye hiçbir lüzum hissetmedim. Benden sonra Yemen'e gelen bütün memurlar hep sarıksız ve cübbesizdiler."[56]

Mevlanzade Rıfat, Yemen'deki memurların başlık ve giysilerinin değiştirilmesini Hüseyin Hilmi Paşa'nın bir icraati olarak göstermiş ve bu icraati eleştirmiştir: "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'de ittihaz eylediği tedâbir-i idare ne idi?.. Memurîn-i mülkiyenin câme ve libasını tebdîl idi ki bu tedbir kabâilin hissiyat-ı ruhiyeleri üzerinde fena bir tesir bırakdırub hükümetin haysiyet ve nufuzunu kesr eylemiştir (kırmak, parçalamak)."[57]

Mevlanzâde Rıfat; Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'e tayininin ise, 1898 yılında kaht yani kıtlık yüzünden başlayan isyanın bastırılması ve ardından başka karışıklıkların ortaya çıkmaması için gerekli önlemlerin alınması amacına yönelik olduğunu ifade etmiştir: "1313 sene-i rumiyesinde (1898) kaht yüzünden başlayan iğtişaşın teskini ve bu hıttanın (memleket) idarece muhtac olduğu usul-u ıslahı tayin ve tatbike memuriyetle Yemen Valiliği'ne irsal edilen Hüseyin Hilmi Paşa'nın zaman-ı memuriyetini…"[58]

22 Nisan 1898 (R, 10 Nisan 1314) tarihli Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; bütün halkı Müslüman olan Yemen Vilayeti'nin Halife'ye olan bağlılığını arttırmak için Padişahın emir ve fermanı ile Meclis-i Mahsus-u Vükela'da yapılan müzakereler sonucunda Yemen mülki idaresinin ordu-yu hümâyûn müşiriyetinden ayrıldığı[59], vilayetin valiliğine 30 bin kuruş maaşla eski Kerek Mutasarrıfı Hüseyin Hilmi Efendi'nin atandığı ve bir ıslah heyetiyle birlikte Yemen'e gideceği; vali, ıslah heyeti üyeleri ve bütün memurların ahalinin giydiği kıyafetlere göre giyinmeleri, diğer vilayetlerde olduğu gibi Yemen'de de jandarmaya yerliden asker alınması ve mükerrer vergi alınmaması bildirilmiştir.[60]

Hüseyin Hilmi Paşa ve beraberindeki Islah Heyeti, kendilerine verilen talimatlar uyarınca Yemen'e giderek orada Osmanlı idaresini güçlendirmek için çalışmalar yapmışlardır. Yemen'de 7. Ordu Komutanı Abdullah Paşa askeri işleri, Hilmi Paşa ve Islah Heyeti de daha çok idari işleri yürütmüşlerdir. Yemen'in büyük bir coğrafya olması, oradaki çalışmaların da zorluğunu ortaya koymaktadır. Ancak Hüseyin Hilmi Paşa ilk olarak idari bazı isteklerde ve düzenlemelerde bulunmuştur. Hilmi Paşa'nın idari isteklerinden biri, Yemen kıtasının büyük

---

[56] *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.I, s.276.

[57] Mevlanzâde Rıfat, *Yemen Hakkında Dahiliye Nazırı Talat Beyefendiye Açık Layiha,* Kahire 18 Kanunusani 1326, s. 2.

[58] Mevlanzâde Rıfat, *Yemen Hakkında Dahiliye Nazırı Talat Beyefendiye Açık Layiha,* s. 2.

[59] Hüseyin Hilmi Paşa'nın selefi olan Müşir Ahmet Feyzi Paşa, Yemen'in hem valisi hem de kumandanı idi. Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen,* s.16.
Hüseyin Hilmi Paşa, daha sonraları ordu kumandanı Abdullah Paşa ile anlaşmazlığından dolayı mülki ve askeri idarenin tekrar birleştirilmesini talep edecektir.

[60] BOA, BEO, D.N. 1123, G.N. 84202. (bk. EK 5) Islah Heyeti'nin üyeleri ve aldıkları tahsisat için bk. BOA, BEO, D.N. 1123, G.N. 84202

bir coğrafya olması nedeniyle dört vilayete ayrılmasıydı.[61] 29 Ağustos 1899 tarihinde yaptığı bu öneriye ancak 29 Mart 1903 tarihinde Yemen'in gelirinin giderlerini karşılamadığı gerekçesiyle dörde bölünemeyeceği cevabı verilmiştir. Dolayısıyla bu isteği gerçekleşmemiştir.[62] Hüseyin Hilmi Paşa'ya göre; şimdiye kadar Yemen ahalisinin Osmanlı hükümet ve devletinden soğuması için ne lazımsa yapılmıştı. Şimdi aksi yolda gidilmeli, ahaliyi devlete ısındırmalı idi. Bunun için de hükümetin denetimi altında bir yerli idare vucuda getirilmeli idi. Halkın tahammülü oranında alınacak vergiler, vilayetin imarına sarf edilmeli, sahil ve dahilin emniyeti ile asayişini korumaya gayret gösterilmeli idi. Hüseyin Hilmi Paşa, idari bir adem-i merkeziyet usulünü tatbik etmek istiyordu fakat bu istekleri İstanbul'dan karşılık bulmamıştır.[63]

Islah Heyeti, Hüseyin Hilmi Paşa ile birlikte Yemen'e gelmiş fakat bu heyet ıslahatların hiçbirini yerine getirememiştir. Ayrıca bir müddet sonra, ıslah heyetinden başka bir de nasihat heyeti oluşturulmuş; bu nasihat heyeti Şaki-i Mahud[64] Hamideddin ile görüşmek istemişse de muvaffak olamadan geri dönmeye mecbur kalmıştır.[65]

Hüseyin Hilmi Paşa, 28 Mayıs 1899 tarihli Kamil Bey'e gönderdiği vilayetin askeri işleri ile ilgili bilgileri içeren yazıda; Müşir Paşa'nın bölgede asayişin yerleştirilmesi ile gerekli ıslahatların yapılabilmesi için redif fırkasından[66] başka daha bir liva ile nakliye taburunun gönderilmesi ve nizamiye taburlarının asker sayısının da altışar yüze çıkarılması gerektiğini ısrarlı bir şekilde yazıyla belirttiğini, bunun üzerine kendisinin bu konu hakkında 2 Mayıs 1899 tarihinde Başkitabet ile Bab-ı Ali'ye telgraf gönderdiğini ve aldığı emirler üzerine bu konu hakkında müşir paşa ile bir toplantı yaptığını, bu toplantı sonucunda da nizamiye taburlarının asker sayısının altışar yüze çıkarılmasının fakat yeniden bir liva ile iki nakliye taburuna değil hatta redif fırkasına dahi gerek kalmaksızın her türlü tedibat (asayişi bozanların etkisiz hale

---

[61] Yemen Vilayeti, dört sancaktan oluşmaktaydı: San'a, Taiz, Hudeyde ve Asir. Hüseyin Hilmi Paşa, bu sancakların vilayet haline getirilmesini talep ediyordu.
Esasen Asir Sancağı, ayrı bir kıta gibiydi. Vilayet, Yemen ve Asir isimleriyle anılan iki büyük kısımdan oluşuyordu. Hatta "Yemen" tabiri birçok kereler "Asir"i hariç bırakmak suretiyle de kullanılırdı. Bu sancakların merkezleri aynı zamanda vilayet merkezi olan San'a ile Taiz ve Hudeyde idi. *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.I, s.278.

[62] Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", s. 264.

[63] İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi***,** s. 148.

[64] İmam Hamideddin'in adı, o dönemde Sultan'ın adıyla anılmasın diye Şaki-i Mahud veya İmam-ı Mahud olarak zikrediliyordu. İmam Hamideddin'den sonra yerine geçen (1904) oğlu İmam Yahya'nın da bu tanımlama ile zikredildiği anlaşılmaktadır. Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", s. 260. Burada ise İmam Hamideddin'in oğlu İmam Yahya kastedilmektedir.

[65] İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 147.

[66] Sultan Abdülaziz zamanında kurulan teşkilata göre, askere alınan bir kimse dört yıl muvazzaf, iki yıl ihtiyat askerliği yapar; bu şekilde nizami askerlik müddeti biterdi. İki yıllık ihtiyat müddeti duruma göre ya silah altında ya da terhiste geçerdi. Altı yıllık vazifesini yapmakta olana Nizamiye askeri denirdi. Bundan sonra on dört yıl daha askerlik hizmetiyle mükellef bulunur, harp veya talim için çağırılırdı. İşte bunlara redif asker denilirdi. Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki, El Hakku Ya'lu Vela Yu'la Aleyh***,** haz: Ahmet Nezih Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul 1995, s.152.

getirilmesi) ve ıslahatın uygulanmasının mümkün olacağının kararlaştırıldığını ve bu kararın Bab-ı Ali'ye yazıldığını ifade etmiştir.[67]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın bir diğer icraatı ise görevini kötüye kullanan devlet memurlarını[68] görevlerinden azletme ve yerlerine yenilerini atama olmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa, Yemen'e varışından bir süre sonra 14 Aralık 1898 tarihli Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta Yemen'in idaresi ile ilgili bazı düşüncelerini dile getirmiştir. Bu telgrafta Hilmi Paşa, Yemen'de işlerin tekrar yoluna girmesi için memur maaşlarının arttırılması ve kazalara muktedir ve güvenilir kaymakamlar tayin edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[69] Örneğin Hüseyin Hilmi Paşa, 8 Haziran 1900 tarihinde azlettiği eski Katebe Kaymakam Vekili Ahmed Babani tarafından revolver tabancasıyla vurulmuş ve ağır yaralanmıştır.[70]

Bundan başka; Yemen Vilayeti Zabtiye Alayı 1. Merkez Taburağası Muhammed Haşim Efendi'nin görevini yapmadığı tespit edilmişti. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa ve Islah Heyeti, Seraskerlik'e (Harbiye Nezareti) müşterek bir yazı yazarak M. Haşim Efendi'nin yerine Yemenli Muhammed Abdullah'ın atanmasının uygun olacağını belirtmişlerdir.[71] Dahiliye Mektubi Kalemi'nden Sadaret'e gönderilen 4 Temmuz 1899 tarihli yazıya göre ise; Hüseyin Hilmi Paşa, irtikap ve suistimallerde bulunan Taiz Mutasarrıfı Hikmet Paşa'nın görevden alınmasını sağlamıştır. Hikmet Paşa ise, Hüseyin Hilmi Paşa'nın kendisine "muamelat-ı garazkarane ve kanunşikenanede bulunduğunu" yani kötü niyetle ve kanuna aykırı davrandığını iddia etmiştir.[72]

Hüseyin Hilmi Paşa, Yeni Gazete'ye verdiği ve gazetenin 10 Eylül 1909 tarihli nüshasında yayınlanan röportajında; ortaya çıkan karışıklığı yatıştırmak ve vilayetin idaresini tanzim için devlet tarafından valiliğe tayin edildiğini, Yemen'e vardığı zaman sadece karışıklığı yatıştırmak ile değil bizzat görmedikçe şiddetinin derecesi anlaşılamayacak olan müthiş bir

---

[67] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 16, G. S. N. 1026.

[68] 19. yüzyılın sonlarına doğru, ülkenin birçok yerinde olduğu gibi Arabistan'da da huzursuzluklar çıktı. Bilhassa Yemen bu huzursuzlukların başladığı yer idi. Zira Osmanlı yönetimi burayı uzun süre, görevini yapmayan, rüşvet alan veya devlet aleyhinde faaliyet yapanların sürgün edildiği bir yer olarak görmüştü. Bu yüzden bölgeye gelen memurlar halka iyi davranmıyor, başka yerlerde yaptıkları menfi hareketlerin çok daha fazlasını yaparak hoşnutsuzluklara sebep oluyorlardı. *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, c.I, s.267 ; Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", c.XII, s. 123.

[69] BOA, Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.), D.N: 230, G.N: 6

[70] BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), D.N: 65, G.N: 19. Ahmet Babanî, okuyup yazması olmadığı için ıslah heyeti tarafından "kaymakamlıkla istihdamı caiz olmadığı" kararıyla memuriyetinden alınmıştı. Babani, bunu doğrudan doğruya Hüseyin Hilmi Paşa'dan bildi ve valiye karşı kalben beslediği kin ile düşmanlık, valinin düşmanları tarafından da hayli körüklendi. Babanî, bir gün sarhoş olduğu halde hükümet konağı merdiveninde beklediği valiyi, iki el revolver kurşunuyla sağ böğründen yaraladı. Valinin arkasından gelen çavuş, kendisini yakalamak istediği için onu da öldürdü. Koşan jandarmalara karşı da ateş etti fakat jandarmalar tarafından öldürüldü. İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 150. Bu konuyla ilgili tutanaklar için bk. BOA, Y. EE., D.N: 65, G.N: 19.

[71] Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", s. 264.

[72] BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), D.N: 2218, G.N: 125.

kıtlık ile de uğraşmak zorunda kaldığını, eşkiyayı yola getirmek için 7. Ordu kuvvetine geçici olarak ilave edilmiş olan bir tümen redifin Temmuz 1898'de Yemen'e ulaşmasıyla asilerin her yerde bertaraf edildiğini, Seyyid İmam Yahya'nın[73] babası olan Seyyid Muhammed Bin Hamideddin'in özür dileyene kadar askerin zaferlerini ve muvaffakiyetlerini devam ettirdiğini, vilayetin asayişi sağlandıktan sonra Kasım 1898'de rediflerin terhis edilip memleketlerine geri gönderildiklerini fakat 1903'de Asir'de ve ardından Cibal kısmında[74] ortaya çıkan karışıklık

[73] Asıl adı Yahya bin Muhammed Hamideddin el-Mansur el-Mütevekkil'dir. İmam Hamideddin 1904 yılında ölünce yerine oğlu Yahya geçmiştir. Yahya, imam olunca hemen etrafına taraftar toplayarak Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçmiştir. Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", s. 279.
Şii-Zeydî imamı olan Yahya, mezhebi gereğince Türk-Sünni halifeyi tanımıyordu. Yemen ahvalinden istifade etmeyi düşünen İngilizler, Yemen sahillerinde bulundurdukları casuslarından başka içerilerde de iş görebilmek için müslüman olmuş bazı İngilizler'i kullanıyorlardı. İngiliz Hükümeti, Arabistan'da belli başlı aşiret ve kabilelerin reislerinin gönlünü hoş tutarak, onlara hediye ve istikbal vererek icabında himaye edeceklerine inandırarak onları kendilerine çekiyorlardı. Bu işte türlü türlü kıyafetlere giren adamlar kullanıyorlardı. Bu İngiliz memurları mahalli dil ve adetlere gerçekten vâkıftılar, memuriyetlerini hiç hisettirmezlerdi. Saf kabile reislerini bozmaya, Osmanlı Hükümeti'nden kaçırma ve soğutmaya, menfaatperestleri elde etmeye çalışırlardı. İngiltere'deki Büyük Misyon Cemiyeti, her sene otuz-kırk kadar çocuğu babalarının rızalarıyla himayesi altına alır, bunları kabiliyetlerine göre oraya buraya sevk ederdi. Bu çocuklar gittikleri memleketlerde İngiliz elçiliği ve konsolosları tarafından misyon cemiyetinin talimatına göre büyütülür, terbiye ettirilirdi. Bunlar arasında İstanbul'da tahsil ve terbiye ettirilerek Koca Reşid Paşa zamanında Osmanlı Hariciye Nezareti'nde memuriyette kullanılanlar bile olmuştu. İngiltere elçiliği kavası (elçilik veya konsoloslukta görevli koruma görevlisi) Cihangirli Ali Ağa yanında evladı gibi büyütülen İbrahim Zeki gibi. Bektaşi tarikatini öğrenmeye memur edilen Harbet, pir evinde Bektaşilik'e sülûktan sonra Mehmed Ali adı altında bir Bektaşi dervişi hal ve kıyafetiyle yer yer dolaşmıştı. Bu derviş Mehmet Ali; Türkçe, Arapça, Farsça kasideler, mersiyeler ezberlemişti. İngiliz casuslarından Vayman Bury, Yemen'de büyük itibar kazanmıştı. Vayman Bury şark mektebinde tahsilini tamamlamış, Arabistan'da çok seneler kalmış, Aden taraflarında yedi sene geçirmişti. Fransızca dahi konuşurdu. Müslüman olmuş, Şeyh Abdullah Mansur ismini takınmıştı. Güney Arabistan'da dolaşır dururdu. Başka bir merakı daha vardı: Gezdiği yerlerin krokilerini, fotoğraflarını almak… Bu kişi, her defa Hudeyde'ye indikçe orada bütün gördüklerini, topladığı bilgileri İngiliz gizli polis teşkilatına yetiştirmekte hiç kusur etmezdi. Osmanlı Hükümeti'ne de Yemen İmamı Yahya'ya da herkese hayırsever bir adamdı. Bir arakadaşı vardı: Veyfel. Bu da Hacı Ali olmuştu. Bunun da işi daha ziyade camilerde, şeyhlerin meclislerinde bulunmaktı. Hacı Ali'nin Asir'de Seyyid İdris ile arası pek iyi idi. İmam Yahya ile de haberleşirdi. İngiliz gizli polisi Arabistan'da böyle muktedir araçlarla el altından çalışırken İngiliz savaş gemileri de Yemen sahillerini boşlamıyorlardı… İngiltere, Yemen içlerini casuslarıyla sahillerini savaş gemileriyle kontrol ederken İtalyanlar da boş durmuyorlardı. İmam Yahya, Seyyid İdris gibi Arap büyükleriyle olduğu gibi diğer şeyh ve reislerle de ilişkilerini sıklaştırıyorlardı. İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 141-144.
Sultan Abdülhamid'in mabeyn başkatiplerinden Tahsin Paşa da hatıratında İngilizler'in bölgedeki bu tür siyaset ve yöntemlerinden bahsetmektedir. Tahsin Paşa, bu konuda şöyle demiştir: " Eski, yeni bir İngiliz sisteminden bahsedeceğim. İngilizler ve onu takliden diğer bazı hükümetler Şark'taki siyasetlerini başlıca iki tarik ile takip ve idare ederler ki bunu bilmek, daima hatırda tutmak her vakit hükümet zimamdarânının (yöneticiler) faydalarına mucib olur: Dahilde belli başlı cemaat ve aşair ve kabailin ileri gelen reislerini okşayarak atiyeler (ödül, hediye) vererek icabında himaye edeceklerine inandırarak kendilerine celb ve imâle (bir tarafa yatırma, eğme) ederler. Bu işi başarmak için suret-i mahsusada yetiştirilmiş türlü türlü kıyafetlere girmiş memurlar gönderirler. O memurlar lisan ve âdât-ı mahalliyeye (mahalli adetler) gerçekten aşina olurlar. Memur olduklarını hiç hissettirmeksizin efkar-ı safiyeyi ifsada ve hükümet-i metbualarından (bağlı oldukları hükümetlerinden) tevhişe ve soğutmaya çalışırlar. Saniyen hükümet-i mahalliye memurlarından bazı ahlaksız kimseleri para ile kandırarak kendi emellerine hizmet ettirirler. Bu konu ve Vayman Bury ya da Bry hakkında daha fazla ayrıntı için bk. *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* bs.3, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s.342-345.
Sultan Abdülhamid'e takdim edilen ve "Makedonya Mes'elesinin Sebeb-i Zuhuru" adını taşıyan bir layihada, İngiltere Osmanlı Devleti'nin başlıca düşmanı olarak nitelenmekte ve başta Makedonya Meselesi olmak üzere diğer birçok meselesinin yanında Yemen Olayları'nın da hep İngiliz politikasının bir sonucu olduğu ifade edilmekteydi. Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları,* IX, İstanbul 1989, s.82.

[74] Özellikle "Cibal" olarak adlandırılan dağlık bölgede yaşayan halkın büyük kısmı Zeydi mezhebine mensuptu. Bu yüzden imamların asıl güçlü oldukları ve ikamet ettikleri yer Cibal Bölgesi'ydi. "Tehame" olarak isimlendirilen Yemen'in düzlük bölümündeki halkın büyük bölümü ise başta Şafiilik olmak üzere diğer mezheplere mensup olup

üzerine 7. Ordu'ya nizamiye ve redif olarak beş buçuk tümen asker ilave edilip milyonlarca liralar sarf edilerek bir başarı sağlanamayınca herkeste etkisi çok uzun süren bir hayal kırıklığı oluştuğunu, 1898'de Allah'ın yardımıyla karışıklıkların ortadan kalkıp asayiş ve intizamın sağlandığını gören Seyyid Muhammed Bin Hamideddin'in, oğlu için Hucur Kazası'nda müdürlük gibi nispeten gayet hafif bir istekle anlaşmaya yönelmiş olduğu halde kendisinin kesinlikle bu isteği kabul etmediğini, bu olayın da Yemen'in bir kısmında geçici bir süre veya Yemen Vilayeti'nin idaresinde en ufak bir değişikliği kabul etmediğine delil olduğunu, ifade etmiştir. [75]

31 Mayıs 1899 tarihli iradeye göre, Yemen Valisi Hüseyin Hilmi Paşa, vezir rütbesine yükseltilmiştir.[76]

Hüseyin Hilmi Paşa, Yemen'e varıp mahalli durumu biraz tetkik ettikten sonra kıyafet değişikliği tedbirinin, boş bir tedbir olduğunu anlamıştı fakat irade-i seniyeye karşı gelmemesi gerekirdi. Sultan Abdülhamid ise bu tedbirin isabetine o kadar kanaat getirmişti ki Hüseyin Hilmi Paşa'yı vezaretle (vezirlik, paşalık) taltif ettiği zaman bile "tebdil-i câme eylememeği" uygun görmüştü.[77]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 26 Ağustos 1899 tarihli yazısında; vilayet memurlarının tahsisatının arttırılması ve ehliyet ile sadakat sahibi kimselerin lazım gelen kaymakam, naip ve mal müdürlerinin bir an evvel gönderilmesinin gerekli mercilere birçok defa yazıldığı halde henüz kimsenin gelmemesine nazaran Yemen'de yerli halktan memur yetiştirmek konusunda padişahın iradesi olduğunu ve ferman buyurulan öğrenci tedarikinin sağlanmasına başlanacağını ve sonuçlarının parça parça arz edileceği gibi çeşitli ilimlerin tedrisi için bir okulun kurulmasının dahi Yemen için büyük faydaları olduğunu, okulun kurulmasına gelince şimdiden mükemmel bir okul açılmasına rağmen gerekli olan bilgilere sahip öğrenci bulunamayacağı ve merkez vilayetle (San'a) sancaklarda açılması ferman buyurulan idadi okullarının -İstanbul İdadisi'nin tahsil müddetinin dokuz sene olarak belirlenmesinden dolayı- bu okulların da tahsil sürelerinin dokuz sene olacağı, fen bilimlerinin de bu okulların proğramına dahil edildiğini ifade etmiştir.[78] 1890'ların sonunda Vali Hüseyin Hilmi Paşa, Sana'da Darü'l-Maarif'i açmış ama bu okul Yemen seçkinlerinin Osmanlı idaresine katılımını sağlamaya yetmemiştir. Onlar dil engeliyle İstanbul'dan ayrı kalmaya

devlete nispeten daha az problem çıkarmışlardır. Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Tokat Redif Taburu (1905-1906)", s 25.

[75] *Yeni Gazete,* 10 Eylül 1909, Nr. 375, s.1

[76] BOA, İradeler-Taltifat (İ. TAL.), D.N. 176, G.N. 69. (bk. EK 6)

[77] İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 147.

[78] BOA, Y. PRK. UM., D.N. 47, G.N. 95.

devam etmişler ve öteki Arap vilayetlerinde yeni seçkinler -gazeteciler, bürokratlar, öğretmenler, subaylar- yükselirken Yemen'de böyle bir hadiseye hiç rastlanılmamıştır.[79]

Mevlanzade Rıfat; Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'de okul ve hastane açmak gibi bir takım hayırlı işler gerçekleştirmesine rağmen, idari olarak gerçekleştirdiği icraatların Yemen'deki sarsılmanın başlangıcını oluşturduğunu savunmuştur: "Evet, Hüseyin Hilmi Paşa San'a'da iâne-i ahali ile hükümet konağı, hastane, mekteb gibi bazı emâkin (mekanlar) de vucuda getirmeğe muvaffak olmuş idiyse de idari icraatı, Yemen'i anlayanlarca bugünkü tezelzülün mebdei olarak kabul edilir. Hele sadaretindeki tedbirsizliği meseleyi bütün bütün çığrından çıkartmış oldu."[80]

Yemen'de Hüseyin Hilmi Paşa'nın haleflerinden Vali Mehmet Şakir, Hüseyin Hilmi Paşa'yı Yemen'deki bir iki faaliyetinden dolayı eleştirmiştir. Vali Mehmet Şakir, Yemen'de birbiriyle alakaları olan 20-25 köye bir azle denildiğini, bu azlelerde inzibat temini ile vergilerin tahsilinin önceden şahıslar vasıtasıyla icra olunurken Hüseyin Hilmi Paşa tarafından şeyhlere defeaten azle edildiğini ve her köye bir muhtar tayin kılınarak tesis edilen idare usulünün her tarafta asayişe bozukluk ve tahsilata durgunluk getirdiğini ifade etmiştir.[81] Bu durumu Mevlanzade Rıfat da eleştirmiştir: "Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci tedbir-i idareleri (…silik) ve meşâyih teşkilatının muhtarlığa kalbi (değiştirmek, dönüştürmek) idi ki bu da ancak meşâyih nufuzuyla zabt edilebilmekde olan kabâilin İmam Yahya cihetine temayüllerini takviye eylemişti."[82] Bunun yanında Mevlanzade Rıfat, Hüseyin Hilmi Paşa döneminde zarar gören bazı meşâyih ve kabile reislerinin Mehmet Tevfik Bey dönemindeki yumuşamayı görünce şımardıklarını, Mehmet Tevfik Bey'in vakarsızlığı da buna eklenince hükümetin büyüklüğünün ve devletin nufuzunun bütün bütün kaybolmak mertebesini bulduğunu ifade etmiştir.[83]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Yemen Valiliği görevinde genel anlamda başarılı olduğu görülmektedir. Bundan dolayı 1902 yılında Yemen Valiliği'nden Rumeli Genel Müfettişliği'ne tayin edilmiştir. Rumeli Genel Müfettişliği görevi, altı tane vilayetin yönetimi anlamına geldiğinden Hüseyin Hilmi Paşa'nın daha büyük bir göreve terfi ettiği sonucu çıkarılabilir. Ayrıca, Rumeli Genel Müfettişliği bir anlamda büyük devletlerin görevlileri ve Hristiyan halkla dengeli bir ilişki gerektirdiğinden, Hilmi Paşa'nın bunu başarabileceği öngörülmüş olmalıdır. Yine bu görevde hem Osmanlı Devleti'nin hukukunu korumak hem de yabancı unsurların müdahalesine meydan verecek bahaneleri yabancılara ve ayrılıkçı komitalara vermemek

[79] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 262.
[80] Mevlanzâde Rıfat, *Yemen Hakkında Dahiliye Nazırı Talat Beyefendiye Açık Layiha,* s. 3.
[81] BOA, Yıldız Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD.), D.N. 26, G.N. 44.
[82] Mevlanzâde Rıfat, *Yemen Hakkında Dahiliye Nazırı Talat Beyefendiye Açık Layiha,* s. 2, 3.
[83] Mevlanzâde Rıfat, *Yemen Hakkında Dahiliye Nazırı Talat Beyefendiye Açık Layiha,* s. 3.

gerekiyordu. Bunun yanında Yemen Valiliği'nden ayrıldıktan sonra da Yemen'de ortaya çıkan karışıklıklar dolayısıyla Hüseyin Hilmi Paşa'nın fikri her zaman alınmıştır.

Hüseyin Hilmi Paşa, Genel Müfettişlik görevindeyken Yemen ile ilgili önerilerinin sorulması üzerine kaleme alıp Mabeyn'e gönderdiği 27 Temmuz 1907 tarihli yazısında; Yemen'de eşkiyalığı önlemek, merkezi otoritenin gücünü ayakta tutmak, toplumun huzurunu korumak amacıyla bölgenin ileri gelenlerini devletin yanına çekmeye çalıştığını anlatmıştır.[84] Hilmi Paşa, Şaki-i Ma'hud'un (İmam Yahya) babasından daha çok müşkülat çıkarmaya muktedir olmasında meşâyihinden Nasır Mencutî el-Ahmed ve damadı Mesut el-Bârik ile Seyfülislam denilen Seyyid Muhammed'in yardımlarının olduğunun muhakkak olduğunu, bu üç şahsın Yemen'de ve Şaki-i Ma'hud'un kendi çıkarı için kullandığı asi kabileler üzerindeki nufuz ve öneminin olağanüstü olduğunu, her üç şahsın da devletin yanına çekilebilmesi için senelerce uğraştığı halde sonuç alamadığını ve sadece Nasır'ı 1500 kuruş maaşla vazifelendirerek onun şer ve zararlarını sınırlandırmaya çalıştığını, bu kişilerin arzu etmeleri halinde Yemen'deki müşkülatları sınırlandırabilecekleri ve sukûneti devam ettirebileceklerini ifade etmiş; ayrıca Muhammed Senidar Efendi'nin oğlu Salih Efendi'ye babasının Yemen'in en zengin tüccarı olduğu ve kabile reisleri nezdinde çok muteber bulunduğunu, asayişten en fazla kendisinin istifade edeceği ve sukunetin tesisi için herkesten daha fazla gayret göstermekle mükellef olduğunu anlattığını aktarmıştır.[85]

Hüseyin Hilmi Paşa, 26 Mart 1907 tarihli Yemen hakkındaki ayrıntılı değerlendirmesinde ise; Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Yemen'e varmasından kendisinin Yemen'den ayrılmasına kadar geçen sürede Yemen'de vukû bulan olaylar ile Yemen'de yaşanan zorlukları anlatmış ve gelecekte yaşanabilecek zorluklara karşı alınması gereken tedbirleri ilave etmiştir. Bu yazıda Hilmi Paşa; Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın, Yemen'in inzibat altına alınması ve vilayetin teşkiline memur edildiği zaman[86] San'a tarafındaki kasaba ve köylerin vahşi kabilelerinin tecavüzünden perişan olduğunu, kabilelerin de kendi aralarındaki cinayetlerden dolayı bezgin olduklarını ve bu durumdan kurtulmak istediklerini hatta o sırada

[84] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 68.
[85] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 68.
[86] 1870 yılında Asir Emiri Muhamed b. Ayz'ın liderliğinde Yemen'de çıkan büyük bir isyanı bastırmak amacıyla Redif Paşa'nın komutasındaki "Fırka-i İhtiyatiye", Yemen'e gönderildi. Redif Paşa'nın hastalanması üzerine, komutanlığına Ahmed Muhtar Paşa'nın tayin edildiği bu fırka iki yıl içinde Yemen'de büyük bir askeri harekat gerçekleştirdi. Harekat sonunda Yemen'de hem mülki hem de askeri alanda yeni bir teşkilatlanma yapıldı. Merkezi San'a şehri olarak dört sancaktan meydana gelen Yemen Vilayeti ve 7. Ordu adıyla yeni bir ordu kuruldu. Kurulan yeni ordunun asker ihtiyacının karşılanması amacıyla mevcut uygulamada bir istisnaya gidildi. Diğer bütün ordular askerlerini kendi mıntıkalarından alırken, Yemen'deki 7. Ordu'nun nizamiye asker ihtiyacı Anadolu ordusu olarak bilinen 4. Ordu ve Suriye ordusu olarak bilinen 5. Ordu mıntıklarından karşılanmaya başladı. Bu yüzden Yemen'in Osmanlı hakimiyetinden çıkışına kadar Yemen'e en fazla asker, bu iki ordu sınırları içinde yer alan vilayetlerden göndeilmiştir. Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Tokat Redif Taburu (1905-1906)", s 25, 26.

Sana'da bulunan İmam Seyyid Galip'in de bu temennide olduğunu, Muhtar Paşa'nın da ordu-yu hümayun ile itaat etmeyen kabile ve Seyyid Ahmed Şerafeddin gibi emirleri yola getirerek vilayet teşkilatını kolaylıkla icra ettiğini fakat teşkilat sırasında esaslı iki noktaya dikkat etmediğini, bunlardan birincisinin Zeydiyye mezhebinin Yemen'de yayılmasına ve mahalli seyyidlerin yalancı imamet davasıyla ortaya çıkmasına tesadüf eden Hicri 3. asırdan vilayetin teşkil tarihine (1872) kadar Yemen'deki imamların yegane savaş kuvvetinin zikredilen yalancı imamlık olduğunu, imamların tahsis ettikleri aidat ve hasılattan başka geçim yolu olmayan kabilelerin özellikle reislerinin hükümet tarafına çekilmesi ve imkan dahilinde kabilelerin menfaatlerini hükümetin menfaatleriyle birleştirerek imamlara temayüllerinin önüne geçilmesi gerekli olduğu halde bu önemli noktanın ihmal edildiğini, askeri hizmetlerine karşılık geliri imamlar tarafından kabilelere terk edilmiş mahallerin vergi, aşar ve çeşitli resimlerin tamamen mal sandığına alınarak hükümetten kabilelere hiçbir şey verilmediğini, ikinci olarak ise Yemen kabilelerinin muhallaf denilen büyük bir taksimata tabi olduklarını ve muhallafların azlelerden azlelerin birçok köylerden oluştuğunu, muhallafın şeyh-ül meşayihe bağlı olduğunu, teşkilat sırasında koyulan emiriyye vergilerden her köyün hissesinin tayini ve vergi vermeye mükellef olacakları derecenin çeşitleri ve mikdarlarından köy halkının haberdar edilmesi gerekirken bu esas maddeye dikkat edilmeyerek vergilerin muhallaf veya azleler üzerine toptan konulduğunu, bu iki önemli konunun başlangıçta kolaylıkla teşkil etmiş olan vilayetin intizam ve asayişinin korunmasının güçleşmesine sebep olduğunu, ifade etmiştir.[87]

Hüseyin Hilmi Paşa, yazının devamında ise; vilayetin teşkilinden sonra mahalli memurların birkaç sene doğru işler yapmalarına rağmen memleketin servetinin ve halkın devlete sadakatinin artması için hiçbir gayretlerinin görülmediğini, o dönem kabilelerin elinde adi fitilli tüfeklerden başka silah bulunmaması ve yeni icad silahların yanı sıra topla mücehhez olan askere karşı dayanma şansının olmamasından, ayrıca yalancı imamet davasıyla uğraşanların hem fikren daha mutedil olmamaları hem de karışıklık çıkarmak için silahlandırmaya ve istihdam etmeye mecbur oldukları kabilelerin geçimini sağlamak için mali araçlara sahip olmamaları gibi çeşitli sebeplerden dolayı sekiz on sene Yemen'de büyük bir sıkıntı yaşanmadığını, ondan sonra ise mülki ve askeri memurların istinasız denilebilecek şekilde kötü idare tesis etmeleri, rüşvet almaları, dinin yasakladığı şeyleri alenen irtikaba cüretleri ahalinin kalbinde memurlar aleyhine nefrete sebep olduğunu ve özellikle bazı kabilelerin yola getirilmesi sırasında askeri kuvvetlerin uğradığı zayiattan istifade eden eşkıya İmam Hamideddin'in gerek bizzat gerekse menfaatte kendisiyle ortak olan seyyid ve şeyhler vasıtasıyla halkı gayet ustaca bozarak cesaretlendirdiğini ve 1307 senesi karışıklığını çıkarmaya

[87] BOA, Y. EE., D.N: 8, G.N: 19.

fırsat bulduğunu, aynı sene bir tümen redif sevkiyle eşkıya püskürtülmüşse de kalıcı, adil bir düzenin tesis edilemediğini, 1307 karışıklığından 1313 senesine kadar[88] geçen altı senenin sıkıntı ile geçtiğini, bu müddet zarfında şaki-i ma'hudun bir yandan zekat adıyla akçe ve zahire toplayıp ve topladığı akçenin bir kısmıyla yeni silahlar aldığını, diğer taraftan halkta hükümet aleyhine oluşan nefretin artmasına çalışıp yine Hucura'da kötü idare ve irtikaptan dolayı ortaya çıkan olaydan ve o olayda askerin düştüğü sıkıntı ile zayiattan istifade ederek şaki-i mahud'un 1313 karışıklığını çıkardığını, bu karışıklığın da sevk edilen bir tümen redif ile bastırıldığını, kanunlara aykırı halleri görülen mülki memurların tamamen azil ve askeri memurların bazılarının değiştirildiğini, emiriyye vergilerinin bedelinin belirlenmesi ve toplanması karışıklığa yol açtığı için ilgasıyla ağnamın usulüyle kaydedilmesi, aşarın köy köy ihale veya emaneten idaresi, vergiler köyler üzerine ayrıldıktan sonra her köye ahalisi arasında adil bir şekilde dağıtılarak vergi koyma ve tahsilinde yaşanan irtikap ve suistimallerin bir hayli önüne geçilme ve eğitim gelirlerinin de tahsili eğitimin yayılması ve sanayi için gerekli olan yerlerde ibtidai, rüşdi, idadi, sanayi okullarının açılması ve ahalinin kalbi oldukça hükümet tarafına çekilerek mahalli, askeri masrafların vilayetin gelirlerinin tahsiliyle düzenlendiğini, bu durumların 1317 senesi sonuna kadar devam ettiğini, şaki-i mahud orada burada yeni sıkıntılar çıkarmaya devam etse de halkı arzu ettiği derecede ayartmada başarılı olamadığı gibi çıkardığı sıkıntıların da genişlemeden bertaraf edildiğini ifade etmiştir.[89]

Hüseyin Hilmi Paşa, *Yeni Gazete*'ye verdiği ve 10 Eylül 1909 tarihli nüshada yayınlanan röportajında, bu layihayı bir hastalığı senelerce bizzat tedavi etmiş olan bir doktorun hastalık hakkındaki görüş ve tecrübelerine dayanarak tanzim ettiği bir rapora benzetmiştir.[90]

Hüseyin Hilmi Paşa, Yemen'de eşkıyalığı etkisiz kılmak için neler yapılması gerektiğini 26 Mart 1907 tarihli aynı yazısında anlatmıştır: Yemen'in teşkil tarihinden (1872) Hicrî 1314 senesine (1896) senesine kadar yaşanan durum ve olaylar ile kendi memuriyet müddetinde vukû bulan gözlemleri ve tecrübesine nazaran Yemen'de asayişin hakkıyla yerleştirilmesinin üç beş senede bir kere ıslahat yapmak, ayrıca sevkiyat ve büyük bir mikdar harcama ile askerden ve halktan çokça Müslüman nufusu imha ederek sağlanamayacağını fakat karışıklığın tekrarlanmaması için senede bir kere olsun şaki-i merkûmun üssüne kadar giderek kendisinin hükümet karşısında ne kadar aciz olduğunu kabilelere ve halka ispat etmek gerektiğini

[88] Belgede geçen tarihlerin Hicri takvime mi yoksa Rumi takvime göre mi olduğu tam olarak anlaşılamamıştır. 1307 senesi Hicri takvime göre, miladi 1889/1890 yıllarına tekabül ederken; Rumi takvime göre 1891/1892 yıllarına tekabül etmektedir. Bu nedenle İmam Hamideddin'in Yemen'de çıkardığı isyanların tarihleri konusunda bir karmaşa ortaya çıkmaktadır. İmam Hamideddin'in çıkardığı iki isyan hicri takvime göre tarihlenirse miladi olarak 1889/1895 yıllarına, rumi takvime göre tarihlenirse 1892/1898 yıllarına ulaşılmaktadır.

[89] BOA, Y. EE., D.N: 8, G.N: 19.

[90] *Yeni Gazete,* 10 Eylül 1909, Nr. 375, s.1.

düşündüğünü fakat adı geçen eşkiyanın üssünün asi kabilelerin yerleşik ve ulaşımın güç olduğu bir mahalde bulunduğu için ilk ve ikinci senede üzerine yirmi taburdan az bir kuvvetle gidilmesi ihtiyata uygun görülmediğinden iki sene sonra iade edilmek üzere 7. Ordu'ya geçici olarak bir nizamiye alayı gönderilmesi ve ilavesine müsaade edilmesine cesaret ettiğini, bu konudaki maruzat ve dilekçesinin uygun bulunduğunu, istirham ettiği bir alaya mukabil bir liva (tugay) gönderilmesinin Padişah'ça emredildiğini fakat her nedense Bâb-ı Âlî'nin emri geciktirdiğini ifade etmiştir.[91]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, 1902 tarihinde Yemen'den ayrılarak Rumeli'ye genel müfettiş tayin edilmesinden sonra Yemen'de eski karışıklıklar tekrar başlamış ve ardı arkası kesilmeksizin, emsali görülmemiş şekilde genişleyerek zayiat ve kötü sonuçlar doğuran isyanlar çıkmıştır.[92] Hilmi Paşa, bu durumu üç sebebe bağlamıştır: 1) Mülki ve askeri memurların basiretli ve soğukkanlı hareket etmeyerek Padişah ve hükümete zıt hareket etmelerinden dolayı kabileleri daha fazla ürkütmeleri, 2) Ortaya çıkan sıkıntılara karşı zamanında etkili tedbirlere başvurulmayarak sıkıntıların teskin edilmemesi, 3) Eşkiyalıkta babası İmam Hamideddin'e halef olan İmam Yahya'nın, San'a kabileleri ve halkı tamamen kendi yanına çekerek oldukça nufuz, kuvvet kazanması.[93] Hüseyin Hilmi Paşa ayrıca 1898, 1899 senelerinde mahalli gelir tahsilatının 360.000 liraya ulaşmışken 1902'den sonra tahsilatın 200.000 liraya kadar düştüğünü de ifade etmiştir.[94]

Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Genel Müfettişliği görevini yürütürken Yemen ile ilgili olarak kendisinden istenen mütalaaya cevap olarak Mabeyn şifre katibi Asım Bey'e gönderdiği 30 Mart 1907 tarihli yazısında; Yemen'in bayındırlığının artması, iyi idaresi ve mahalli giderlerin yine mahalli gelirlerle karşılanmasından sonra devlet hazinesinin de tedricen ve maddi olarak bundan istifade etmesi mümkünken mülki ve askeri memurların Allah ve Padişah'ın rızasına uygun hareket etmemelerinden dolayı Yemen'in Padişah'ı kederlendirecek

---

[91] BOA, Y. EE., D.N: 8, G.N: 19.

[92] 1904'te İmam Hamideddin'in yerine geçen oğlu İmam Yahya ile 1905'te yapılan bir savaşta Rıza Paşa kumandasında bulunan Suriyeli Arap askerlerin İmam tarafına geçmeleri üzerine Araplar'a yirmi bin tüfek, on iki top, mühimmat ile yüklü dört bin deve bırakıldı. İmam, Sana'yı işgal etti. Yemen Kumandanlığı'na tekrar tayin edilen Feyzi Paşa, Eylül 1905'te kırk beş bin askerle Sana'yı geri almaya muvaffak oldu fakat İmam'ı takibe devam etse de ona faydadan çok zararı oldu. Ordu geri çekilmeye mecbur kaldı. Yemen Ayaklanması yatıştırılamadan devam etti. Sana, Meşrutiyet'in yeniden ilanına kadar Araplar tarafından kuşatılmış bir halde kaldı. İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi*, s. 151.
O sırada bütün Ege Bölgesi'ni içine alan İzmir, diğer adıyla Aydın Vilayeti'nden binlerce genç redifler, askere alınarak Yemen'e gönderilmişti. Bunlar İzmir'in hükümet konağı ile kışla önündeki rıhtımdan duba ve mavnalara bindirilip vapurlara götürülürken bir daha yüzlerini göremeyeceklerini bilen ana, baba, eş ve dostları ağlayarak uğurlamışlardı. Bu acıklı duyguları dile getiren bir de Yemen Türküsü vardı: Ah o Yemen'dir, gülü çemendir, giden gelmiyor, acep nedendir? Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c.I, K.II, Ankara 1983, s.145.

[93] BOA, Y. EE., D.N: 8, G.N: 19.

[94] BOA, Y. EE., D.N: 8, G.N: 19.

bir duruma geldiğini, bu üzücü durumun bütün sebebinin memurların görevlerini yaparken Allah rızasını rehber ve Padişah'a uygun şekilde gayret etmemesinden kaynaklandığının açık olduğunu, iki üç seneden beri devam eden karışıklık üzerine beş senelik tecrübesine güvenilerek Padişah'a bazı mütalaalarının arz edilmesi için bir ara kendisinin hatırlanmış olmasına rağmen karışıklığın sirayet derecesi ve kabilelerin eşkiyaya yönelme derecesinin tarafından bilinemediğinden cesaret edemediğini, beş fırkaya yakın asker sevk edildiği ve iki sene kadar uğraşıldığı halde asayişin hakkıyla sağlanamadığına ve halkta yeniden silahlı isyana sarılmak meyli baki kaldığına göre mevcud mülki ıslahat ile yetinerek halkın kazanılması ve asayişin temininin hayal olduğunu, ortaya çıkan ya da çıkacak olan yeni başkaldırmaları mahalli kuvvetler ile bastırmanın da mümkün olmadığını ve yeniden birkaç tümenin sevkinin de zannınca zor olmasından dolayı eşkiyanın tekrar Sana'ya girerek merkez ordu ile civarındaki mevkilerdeki askeri kuvvetlere feci ve vahşi saldırılarda bulunmasından çok korkmakta olduğunu, bundan dolayı böyle üzücü bir duruma meydan vermemek için San'a ile civardaki mevkilerde bulunan kuvvetin korunması ve düşünülen taarruz tehlikesinin ortadan kaldırılması için mahalli kuvvet yeterli değilse asayiş sağlanmaya başladıkça bölüm bölüm yine Sana'ya geri dönmek üzere Münaze noktasına çekilerek bir müddet orada bulunmasının zaruri olduğunu, bu konudaki önerilerinin yazılı olarak ayrıntılı bir şekilde sunulması emredilmişse de bu mütalaayı doğuran mahalli şartlar-sebeplerin kalemle tasvir edilmesi zor olmasından dolayı durumun izahını şifahen arz etmek ve de vilâyât-ı selâse dengeleri hakkındaki bazı soruları da cevaplamak fırsatı da bulunacağından bir iki gün için İstanbul'a çağırılmasını talep ettiğini ifade etmiştir.[95] Mabeyn Şifre Katibi Asım Bey'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya 31 Mart 1907 gönderilen cevabi yazıda ise; "müddetin sonuna yaklaşılmakta olduğu şu zamanda"[96] kendisinin müfettişlik bölgesinden bir an olsun ayrılmasının yabancılar tarafından istifade edilecek bir fırsat olarak görüleceği düşünüldüğünden şimdilik İstanbul'a gelmesinin uygun bulunmadığı ifade edilmiştir.[97]

Hüseyin Hilmi Paşa, birinci sadaretinden istifa ettikten hemen sonra yani 31 Mart Vakası henüz sonuçlandırılmamışken 17 Nisan 1909 tarihiyle Yemen'in durumuyla ilgili olarak Sadaret'e bir değerlendirme yazısı göndermiştir. Hilmi Paşa, bu yazıda; Yemen'de imamet davası ile aralıksız asayişi ihlal eden ve devlete askeri ve mali bakımdan büyük zarar veren Seyyid Yahya'nın zararlarının ve çarpıtmalarının ortadan kaldırılması ile mahalli asayişin

[95] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 16, G. S. N. 1009.
[96] Yazıda, "hitam-ı müddetin karîb olduğu şu zamanda" şeklinde geçmektedir. Mürzteg Reform Programı'nda genel müfettişin iki yıllık periyodlara göre görev yapacağı belirtilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, ikinci iki yılını doldurmak üzere olduğu için yukarıda geçen ifade bu sebepten kullanılmış olabilir.
[97] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 16, G. S. N. 1009.

sağlanmasının mümkün olamamasından dolayı Yemen Vilayeti'nin bir kısmının Seyyid Yahya'ya bırakılmasıyla meselenin barışçı bir şekilde düzeltilmesinin kendisinden önceki sadrazam (Kamil Paşa) tarafından tasavvur edildiğini[98] ve bunun müzakere edilmesi için Seyyid Yahya'ya İstanbul'a vekil göndermesinin söylendiğini, Seyyid Yahya'nın da itibar ettiği kişilerden üçünü gönderdiğini[99] fakat bu üçünün, Kamil Paşa'nın teklifini yeterli görmeyerek Yemen'in idaresinden devletin hemen genel olarak el çekmesi gibi makul olmayan bir şey

---

[98] Kamil Paşa, Yemen işini kesin olarak çözmek için İmam Yahya'ya "Faziletli Seyyit İmam Yahya ibn-i Muhammet" başlığını taşıyan bir mektup göndermiştir. Bu mektubun başında Kamil Paşa; yaptığı incelemelerden İmam'ın faziletli bir kimse olduğunu anladığını, devlete karşı ayaklanmaları ve yıllardan beri bunca müslüman kanının akmasına sebep olması ahalinin bazı vali ve işyarların (görevli, memur) kötülüklerinden muztarip olması yüzünden ileri geldiğinin anlaşıldığını ancak çok şükür bu sırada Kanun-u Esasi yürürlüğe girdiğinden ve hürriyet, adalet ve müsavatın bu kanunun gerekliklerinden olduğundan bu durumun değişeceğini, ülkede birçok ıslahatın yapılacağını, Hudeyde-San'a demiryolunun bunlar arasında bulunduğunu ifade etmiştir. Mektubun devamında ise Kamil Paşa, İmam'a geçmiş olaylar için kısmen hak vermekte, ayaklanmakta direnirse kuvvet gönderileceği ancak her mezhep ve dine karşı eşit davranıldığı ve Zeydiye mezhebinin gerektirdiği gibi Zeydiler'in çoğunlukta oldukları San'a Bölgesi'nin mülki ve şer'i yönetiminin kendisine verileceğini bildirmiştir. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c.I, K.II. s.146.
Yusuf Hikmet Bayur, Kamil Paşa'nın bu mektubunu aktardıktan sonra Kamil Paşa'nın Yemen ile ilgili bu politikasının en doğru politika olduğunu, Kamil Paşa'dan sonra iş başına geçen sadrazamların ve bu arada Yemen'de valilik yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın da İttihat ve Terakki büyüklerinin nufuzu altında kalmalarından dolayı Yemen'de daha dört yıl boşu boşuna savaşıldığını ifade etmiştir. En son olarak da İmam Yahya ile Ahmed İzzet Paşa arasında yapılan bir anlaşma ile Yemen Sorunu'nun ortadan kalktığını ifade etmiştir. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c.I, K.II. s.145-147.
Bunun yanında II. Abdülhamid de İmam'ın istediği özerkliğe karşı çıkmıştır. Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 515.
Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'deki halefi olan Mehmet Tevfik Bey ise, İmamlar'a bir muhtariyet verilmesi gerektiği fikrindedir: "… Esasen bu vaziyete düşmeden çok daha evvel İmamlar'a bir muhtariyet vermek icab ederdi. Şimdi artık yapılacak yegane şey, büyük fedakarlıklarla cesim kuvvetler sevk ederek isyanı bastırdıktan sonra İmam'a bir otonomi vermek idi." *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.I, s.284.
İttihat ve Terakki'nin, İmam Yahya'ya San'a Bölgesi'nin yönetiminin verilmesi fikrine karşı çıktığının bir delili olarak bu cemiyetin "nâşir-i efkarı" yani cemiyetin fikirlerini yayan Tanin Gazetesi'nin başyazarlarından Hüseyin Cahid'in, 31 Mayıs 1909 (R. 18 Mayıs 1325) tarihli Tanin'deki "Yemen Meselesi" başlıklı başyazısındaki şu ifadelerine bakılabilir: "… Fikrimizce Yemen'de birtakım yerleri on sene müddetle İmam Yahya'ya terk etmek, İmam Yahya'ya havali-i mezkurada (Yemen'de) kadılar tayini hakkını vermek ve İmam Yahya'yı gerek dahilden gerek haricten vukû bulacak taarruzata karşı müdafaayı taahhüd eylemek Yemen'in istiklaline doğru atılmış bir hutve (adım) demektir… Evet Yemen'de öteden beri mevcut bir hal vardır. O da İmam'ın kıyamıdır, Yemen, hükümet-i Osmaniye'nin tamamıyla zîr-i itaatine (itaati altına) alınmamıştır. Bu başkadır, bunun böyle olmasını kabul ile kıyam ve isyana mükafat vermek başkadır. İmam bugüne kadar halife-i resule karşı sahib-i huruc (ayaklanma sahibi) mevkiindedir, asidir. Biz kendisini tedib etmek istiyorduk, edemiyorduk. Eğer bugün ahval-i hazıramıza nazaran suret-i katiyede tedib edemeyecek isek niçin İmam'ın mevkiine meşruiyet verelim? Niçin İmamı diğerlerine karşı müdafaaya mecbur olalım? Buna mukabil İmam bize ne temin ediyor? Biz yalnız İmam'ın taarruzundan masun kalacağız demektir. İmamı tedib ve takib edemeyelim, İmam'ın hucumuna karşı da duramayacak mıyız? İmam Yahya'nın muvaffakiyetinden cesaret alarak yarın karşımıza birtakım erbab-ı kıyamın daha çıkmayacağı neden malum? Zaten Yemen'de İmam bir tane değildir. Şu halde hükümetin, İmam'ın mutalibine (taleplerine) serfurû etmesi faideden ziyade mazarrat (zarar) husule getirecek ve memalik-i Osmaniye'nin (Osmanlı memleketleri) sair taraflarında bais olacağı sui tesirat itibarıyla bütün bütün mühlik olacaktır (helak edici, öldürücü). " *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Yemen Meselesi", *Tanin*, 18 Mayıs 1325-31 Mayıs 1909, No: 267, s.1.
Sonuç olarak Kamil Paşa, Yemen Meselesi'nin çözümü için İmam Yahya'ya bir özerklik vaadinde bulunmuş fakat İttihat ve Terakki, bu vaadi kabul etmemiştir.

[99] Kamil Paşa, Yemen'e bazı seyyitler göndermiş ve Seyyit Yahya'nın, müzakerelerde bulunmak üzere temsilcilerini İstanbul'a göndermesini istemişti. Kamil Paşa'nın gönderdiği bu seyyitler, Seyyid Yahya'nın cevabını ve temsilcilerini yanlarına alarak Kasım ayında İstanbul'a geldiler. *Yeni Gazete,* 10 Eylül 1909, Nr. 375, s.1.

istediklerini, bu üç kişinin İstanbul'a varmasından sonra Kamil Paşa'nın sadaretten infisali (azledilme veya istifa şeklinde uzaklaşma) vuku bulması üzerine kendisinin sadrazam olduğu kabinede bu konunun müzakereye konulduğunu[100] ve devlet tarafından kabul edilemeyecek bu türlü bir idarenin tetkiki ve sonucunun mazbatayla beyanının yeni Maarif Nazırı Abdurrahman Efendi başkanlığında Evkaf Müfettişi Hüsnü Efendi ile Piyade ve Erkan-ı Harbiye Daireleri Başkanları Ferid ve İzzet Paşalar'dan oluşturulan komisyona gönderildiğini, bu komisyondan tanzim edilen mazbata ile haritaya göre Seyyid Yahya'nın temsilcileriyle gerekli müzakerelerin yapıldığını ve geniş çaplı konuşmalar sonucunda Sana'da bulundurulacak askeri kuvvetin bir tabura ve topçu ile süvarinin birer bölüğe indirilmesinin ayrıca subay ve askerlerden yolsuz hareketlerde bulunacakların şer-i şerif ile askeri kanunlara uygun olarak ne olursa olsun muhakeme ve cezalandırılmalarının ve devlet tarafından Sana'ya tayin edilecek kadı'nın mezhep ayrımcılığı yapmadan muhakeme yapacağı, şer-i şerife uygun olarak hüküm vermeye memur edileceği, bölgede yaşanmış olan savaşlarda köyler harap ve halk perişan olmuş olduğundan 1324 (1908) sonuna kadar birikmiş olan görevlilerin görevlerinin uzatılmaması ve 1325 (1909) senesinden itibaren bölgede Seyyid Yahya'nın tayin edeceği memurlar marifetiyle tahsil olunacak gelirlerden Sana'da bulundurulacak askerin masraflarına mahsuben aylık 2500'den senelik 30 bin riyalin verilmesi gibi deftere geçirme ve değişiklikler ile on sene müddetle komisyonun mazbatasında yazılı şartlara uygun olarak Yemen mıntıkaları idaresinin Seyyid Yahya'ya verilmesine komisyonun onay verdiğini fakat Seyyid Yahya'nın temsilcileri ile yapılan konuşmaların ardından bilinen sebeplerden dolayı sadrazamlıktan istifa ettiğinden durumun Meclis-i Mahsus-u Vükela'da müzakere edilmesine vakit kalmadığından adı geçen mazbata ile ayrıntılarının yeni sadrazama (Tevfik Paşa) takdim edildiğini bunun yanında Seyyid Yahya'nın temsilcilerinin de bir an evvel Yemen'e geri dönme arzusunda olduklarından bu durum hakkında uygun görülecek kararı yeni kabinenin vereceğini ifade etmiştir.[101] Görüldüğü gibi bu dönemde Seyyid Yahya, Yemen'in tamamının idaresini isteyecek kadar güçlenmiş Osmanlı Hükümeti ise böyle bir isteğe meydan verecek kadar zayıflamıştır.

Mevlanzade Rıfat, bu süreci ve komisyonu şu şekilde ifade etmiştir:

> "İmam Yahya'nın murahhasları bu tebeddülden (Kamil Paşa'nın yerine Hilmi Paşa'nın sadarete tayini) bilistifade hemen Hüseyin Hilmi Paşa'ya yanaştılar. Murahhaslar hüsn-ü kabul görüb imamın teklifini resmen mutalebeye başladılar. Hükümetle müzakerat kapılarını açtırdılar. İmam Yahya'nın teklifi: (Hüseyin Hilmi Paşa'nın ifadesine göre) Vilayet ve ordu merkezlerinin Hudeyde'ye nakli ve Cibal

[100] Hüseyin Hilmi Paşa, Yeni Gazete'ye verdiği 10 Eylül 1909 tarihli nüshada yayınlanan röportajında; Seyyid Yahya'nın temsilcileriyle müzakere etmeksizin temsilcileri geri gönderemeyecek durumda olduklarını çünkü böyle bir harekette bulunmaları durumunda Seyyid Yahya'nın saldırılarını daha da arttıracağının düşünüldüğünü, ifade etmiştir. *Yeni Gazete,* 10 Eylül 1909, Nr. 375, s.1.

[101] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 995.

> kısmının imamet-i Zeydiye idaresine terki, Tahame'de emr-i kazanın İmam tarafından nasb olunacak kuzâta (kadılar) tevdiinden ibaret imiş. Hüseyin Hilmi Paşa, imamın mutalebât-ı sairesi arasından bu mutalebeti ehemmiyete alub tervicine de mütemayil görünerek erkan-ı harbiye-i umumiye reisi İzzet, Piyade Dairesi reisi Ferid Paşalarla Evkaf müfettişi Hüsnü Efendi'den mürekkeb Maarif Nazır-ı Esbakı Abdurrahman Bey'in riyaseti altında bir komisyon teşkil etmek ve Meclis-i Mebusan'da hafî celse akd eylemek gibi tedbirsizliklerde bulunarak İmam Yahya'nın ihtirasâtını kuvvetlendirmişti. İşte Yemen Meselesi Hüseyin Hilmi Paşa sadaretinde bu renge girince fena bir cereyana kaptırılmış oldu. "[102]

Hüseyin Hilmi Paşa, 26 Mart 1907 tarihli, yukarıda atıf yapılan yazısında; eşkiyanın, devletin karışıklıkları bastırmak için harcamak zorunda kaldığı paradan ve çektiği zahmetten haberdar olduğu için ayrıca hiçbir zaman eşkiyanın kaybının devletin asker kaybının onda birini geçmemesinden dolayı askeri harekattan korku duymadıklarını ve karışıklık çıkarmaya devam ede ede güya hükümetin asker ve para göndermekten aciz kalacağını sanarak vilayetin idaresinden el çekmeye mecbur kalacağını zannettiklerini ifade etmiştir. [103] Aynı yazıda Hilmi Paşa, son olarak Yemen'de daha başka neler yapılması gerektiği ile ilgili önerilerini ifade etmiştir: Hilmi Paşa; Yemen'de mülki ve askeri memurların hakkaniyet ve doğru istikamette işleri idare etmeleri, irtikaba cüret etmemelerinin sağlanması, memurların sadakatli ve dirayetli kişilerden seçilmesi, ziraatin geliştirilmesi, arazilere su sağlayabilecek olup da denize akmakta olan birçok nehire setler ve bendler inşa edilmesi gerektiğini, sadece idareye dahil olan kısmı dört milyon Müslüman nufustan oluşan Yemen'in mevcud teşkilat ile iyi idare edilemeyeceğinden 1315 senesindeki fermana uygun olarak vilayetin taksimatının tadil edilmesi ve ıslah heyeti zamanında kararlaştırılıp uygulanan mali ve diğer ıslahatların sağlamlaştırılması, eğitimin yaygınlaştırılarak istihdam edilebilecek yerli memur yetiştirilmesi gerektiğini fakat başlanılmış olan ıslahatın bazen takip edilmemesinden dolayı tamamen sonuçsuz kalmasından bazen de uygulamasına memur olanların tayinleriyle birlikte haleflerinin ıslahatı iptal etmelerinden dolayı halkın mahalli idareye güveni hiç kalmadığından bu dönemde ıslahattan önce asayişin hakkıyla sağlanması daha sonra ıslahata başlanması gerektiğini ifade etmiştir.[104]

Londra'da çıkan *Daily Telegraph* gazetesinin 30 Ağustos 1909 tarihli nüshasında (Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti sırasında); Yemen'in durumunun gittikçe vehamet kazandığı, Vilayet Valisi'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafnamede dört tane sahra topu ve aynı mikdarda seri ateşli bataryalar ile 50 bin asker sevk olunmaz ise Yemen'in kaybedilmiş sayılabileceğinin beyan edildiği, Bedeviler tarafından altı tabur askerin tamamen

---

[102] Mevlanzâde Rıfat, *Yemen Hakkında Dahiliye Nazırı Talat Beyefendiye Açık Layiha,* s. 4, 5.
[103] BOA, Y. EE., D.N: 8, G.N: 19.
[104] BOA, Y. EE., D.N: 8, G.N: 19.

mahvedildiği, hükümetin Yemen'e gidecek asker bulamadığı için çok fazla sıkıntıda olduğu iddia edilmiştir.[105]

Hüseyin Hilmi Paşa, yukarıda da belirtildiği gibi uğradığı suikast sonucunda ağır yaralanmış ve bu durumu müteakip 1 Haziran 1901'de Sultan Abdülhamid'e durumu nazik bir dille ifade ederek tayinini istemiştir. Hilmi Paşa; Tarblusgarp, Bağdat, Bitlis ve Mamuratü'l-Aziz Vilayetleri veya uygun görülen başka bir vilayette görevlendirilmesini arzu etmiştir.[106]

Hilmi Paşa ile Ordu Müşiri Abdullah Paşa'nın arası da oldukça bozulmuştu[107] ve o asırda mülki memurlar ile askeri erkanın taşralarda hoş geçinmeleri Bab-ı Ali tarafından gerekli görülüyordu.[108] Hüseyin Hilmi Paşa, ordu kumandanı Müşir Abdullah Paşa ile aralarındaki anlaşmazlık nedeniyle valilikten istifa etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, istifasının kabulünü beklerken birkaç ay hükümet dairesine gitmemiş ve evinde oturarak evrak ile müsveddeleri inceledikten sonra yazıları, mektupçu Alaaddin Efendi'ye imza ettirmiştir.[109]

Aldığı yaradan kurtulan Hüseyin Hilmi Paşa, tasarladığı ıslahatı bir türlü yürütemiyor ve vakit geçtikçe sıkılıyordu. Hüseyin Hilmi Paşa, artık Yemen'de unutulmuş gibi olmaktan ümitsizliğe kapıldı. Bu yaralı haliyle iş görmek imkansızlığı karşısında, o da evine kapandı. En sonunda, "terk-i vazife ile hanesinde ikamet etmekte olmasına mebni memuriyetinde kalması caiz olamayacağından" Yemen Valiliği'nden azledildi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'den ayrılmasından sonra Yemen'in durumu daha çok karıştı.[110]

Memduh Paşa ise, "Miftah-ı Yemen" adlı eserinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği'nden ayrılışını şu şekilde anlatmıştır:

> "Ordu Müşiri Çerkes Abdullah Paşa idi. Tenkil-i erbab-ı bağı ve şaki sırasında Nevahi-i Tes'a'da müfrezeler tesyarıyla bir mescitte hutbe okutturulduğunu bu da muvaffakat-i seniyyenin bürhanbahiri

---

[105] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 994.

[106] Yeşilyurt, "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", s.270.

[107] Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'deki halefi olan Mehmet Tevfik Bey, Hilmi Paşa ile Abdullah Paşa arasındaki geçimsizlikte Hilmi Paşa'yı haklı bulmuştur: "Sâbık vali Hüseyin Hilmi Paşa, Müşir Abdullah Paşa ile geçinemeyerek ki bu hali pek tabii bulmakta idim, Yemen'den ayrılmıştı. Yani Abdullah Paşa kaldırılıp Hüseyin Hilmi Paşa'nın alıkonulması icab ederken bunun aksi yapılmıştı." *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.I, s.348.

[108] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 66.
Hüseyin Hilmi Paşa, Abdullah Paşa hakkındaki şikayetlerini resmi bir yazı ile merkeze bildirmiştir. Bu yazıda Hilmi Paşa; müşir paşaya riayette kusur ile uyuşmazlığa sebebiyet veriyor isem, Yemen'de asayişin iadesi ve ıslahatın uygulanması için gece gündüz gayrette ve el birliği ile çalışmaya dikkatte zerre kadar kusur ediyor isem, müşir paşanın haklı haksız her yazısını kesin emir gibi telakki ederek uygulamıyor isem, askeri konuları vilayetin görevlerinden önce görmek ile şimdiye kadar hiçbir yerde hiçbir kulun tahammül edemeyeceği derecede fedakarane yardımı geciktirmiş ve işlerle ilgili olarak türlü hakaret ve baskılarına karşı mümkün olduğu kadar sabretmemiş isem Cenab-ı Hak kulunu kahretsin, demiştir. Yazısının devamında ise; müşir paşanın ne yapılırsa yapılsın hoşnut edilemediğini, müşiriyetle vilayetin tekrar birleştirilmesi gerektiğini, tahkikat için askeri ve mülki konulara vakıf bir ferikin (tümgeneral) geçici olarak gönderilmesinin elzem olduğunu ifade etmiştir. İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s. 1701.

[109] *Sadrazam Sait Paşa'nın Anıları,* Hürriyet Yayınları, 1977, s.223 ; İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 134.

[110] İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 150, 151.

olduğunu Saray'a arz etmişti. Bu işten de başka ateş parladı. Şöyle ki: Nevahi-i Tes'a meşayihi İngiltere himayesindedir. Müfreze sevkiyle oralarda tüfenk patlatılmış davası Londra Kabinesi'nce meydana atıldı. İngiltere Hariciye Nazırı, Londra'daki sefirimize acı lakırtılar söyledi. Aden'den sevk olunan İngiliz asâkiri müfrezemizi vurdu, geriye püskürttü. Vali Hüseyin Hilmi Paşa, İstanbul'a getirildi. Çerkes Abdullah Paşa dahi tebdil edildi. Tevfik Bey[111], Yemen Valiliği'ne nasb olunduğundan Sana'ya vardı."[112]

Tahsin Paşa Yemen gibi uzak bölgelerin durumunu çok ilginç ifadelerle şu şekilde açıklamıştır:

"Teşbihte hata olmaz derler, ben de bu darb-ı mesele istinaden söyleyebilirim ki iki taraf (padişah ile dini reisler tarafları) pek mahirane bir canbaz oyunu oynuyorlardı. Bir tarafta müstakil bir hükümdar gibi yaşayan Yemen İmamı, Mısır Hidivi, Necid, Zafer Emirleri, Kürt Şeyhi, Basra Nakîbü'l-eşrafı, Cebel-i Düruz Reisi, Trablusgarb Sünusî Şeyh'ül-meşayihi, Barzan, Maskıt Şeyhleri vesaire, diğer tarafta hilafet izafesiyle bütün alem-i İslam'a sahip görünen Osmanlı Padişahı bulunuyordu. Bu iki kuvvetli tarafın da arasına giren, her biri başka başka menâfi-i siyasiye ve iktisadiye takip eden İngiliz, Fransız, İtalyan Devletleri ise çizdikleri program dairesinde istifadelerini temine sa'y ve ihtimam eyliyorlardı."[113]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği'nin genel olarak başarılı geçtiği görülmektedir. Nitekim 1899 yılında vezaret rütbesini elde etmiş, Yemen Valiliği'nden sonra ise Rumeli Genel Müfettişliği'ne terfi etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Kerek, Yemen ve Rumeli Bölgeleri gibi merkezi otoritenin zayıfladığı bölgelere yönetici olarak atanması dikkat çekici bir durumdur. Bu durum Hüseyin Hilmi Paşa'ya, merkezi otoriteyi tekrar sağlayabilcek bir devlet adamı nazarıyla bakıldığını göstermektedir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği'nden ayrılması ve İmam Yahya'nın, 1904 yılında babasının ölümünden sonra imameti uhdesine almasıyla birlikte Yemen'de karışıklıklar daha da artmıştır. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra ise Yemen'e gönderilen Ahmet İzzet Paşa'nın İmam Yahya ile anlaşması sonucunda Yemen Meselesi'nin yüzde sekseni halledilmiştir. İmam Yahya, 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin en sadık savunucularından olmuştur.[114]

---

[111] Yukarıda hatıratı vesilesi ile adı geçen Mehmed Tevfik Bey (Biren).
[112] Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen,* s.16.
[113] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s.342.
[114] Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi***,** bs.3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.123.

İKİNCİ BÖLÜM
RUMELİ GENEL MÜFETTİŞLİĞİ GÖREVİ (1902-1908)

2.1. Makedonya ve Vilâyât-ı Selâse Kavramları

Osmanlı Devleti'nde merkezi otorite anlayışı yer edince[115], devletin Avrupa toprakları yani Rumeli, 1864'ten sonra 6 idari brime (vilayet) bölünmüştü: Edirne, Selanik, Manastır, Yanya, İşkodra ve Kosova.[116]

19. yüzyılda Rumeli'nin bazı kısımları için "Makedonya" kelimesi kullanılmaya başlamıştır. Makedonya kelimesi ile kastedilen bölge ise; Osmanlı Devleti'nin yaklaşık olarak Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetleri'nin topraklarını kapsayan bölgeydi.[117] 19. yüzyıl başlarından itibaren Batılılar tarafından bir Osmanlı bölgesi için kullanılmaya başlayan "Makedonya" kelimesi, ayrılıkçı içeriğinden dolayı resmi çevreler tarafından reddedilmiştir.[118]

---

[115] Sultan Mahmud Han devrine kadar usul-ü atika-i idaremiz (eski yönetim şeklimiz) Tarih-i Osmanî'de görüldüğü üzere memâlik-i mahruse (Osmanlı memleketleri) muntazam vilâyâta munkasım olmayub serdarların ve ayan ile derebeylerinin hükm-ü nufuzu altında idi. Devlet-i Aliye'nin ol vakitki usul-u idaresi zaman zaman serdarların tedbirleriyle devr etmekde ve Hristiyanlar'ın hukuku İslamlar gibi icra edikmekde idi ve hatta Avrupa usul-u idare-i atikası da bizim kadar muntazam değildi. Sultan Mahmud Han hazretleri zamanında yeniçeri leşkerinin belasından tahlis olundukdan sonra usul-ü idaremiz vilâyâta taksim ile zamanımıza kadar peyderpey nizam-ı tam verilmekde olduğu görülüyor. Selanikli Şemseddin, *Makedonya, Tarihçe-i Devr-i İnkilâb,* Artin Asadoryan Matbaası, Dersaadet 1324, s.13

[116] Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu,* çev: İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.3.

[117] Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, bs.5, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 386.
Makedonya adı-kelimesi, bir coğrafya terimi olarak 19. yüzyıldan itibaren tekrar kullanılmaya başladı. Makedonya yaklaşık olarak kuzeyde Şar Dağları, Karadağ, Kozyak Dağları, Osogov Dağları, doğuda Mesta Nehri, güneyde Ege Denizi ve Aliakmon Nehri, batıda Korab, Jablanica, Mokra ve Pindos Dağlarıyla sınırlıdır. Fakat Fikret Adanır'a göre, bu coğrafi tanımlama tamamen keyfî kabul edilmelidir. Ona göre bu tanımlama, 19. yüzyılın Avrupalı coğrafyacıların Makedonya hususunda tekrar Ptolemaios ve Strabon'un yazılarına dönmeleriyle ortaya çıkmıştır. Makedonya 20. yüzyılın başlarında ne etnik açıdan ne de coğrafi açıdan bir birlik oluşturmaktaydı. Adanır, *Makedonya Sorunu,* s.3.
Ayrıca Selanik, Manastır ve Üsküp gibi vilayet merkezlerinin yanında Siroz (Seres), Drama, Kavala, Petric, Menlik, Nevrekop, Razlog, Cum'a-i Bâlâ, Ustrumca, Doyran, Kukus, Gevgeli, Vodina, Karaferya, Katerine, Selfice, Kozani, Kesriye, Florina, Ohri, Pirlepe, Debre, Köprülü, İştip, Koçana, Kratova, Kumanova, Kalkandelen, Gostivar gibi sancak ve kaza merkezleri de bulunuyordu. Mehmet Hacısalihoğlu, "Makedonya", *DİA,* c.XXVII, s.439.

[118] Mehmet Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 34, 35.
Makedonya Meselesi ne kavramsal manada ne de ortaya çıkışı açısından Osmanlı olup, her şeyi ile Avrupalı'dır. Nitekim "Makedonya"nın bir kavram olarak Osmanlı coğrafyasında bir bölge adı için ilk defa kullanılmaya başlaması 19. yüzyılda Avrupalılar tarafından olmuştur. Bunun Osmanlılar'ca kabul edilmesi ve kullanılması ise yine Avrupalı çevrelerde bu bölgede reform yapılması çalışmalarının başladığı 1903'ten itibarendir. Manastır, Kosova ve Selanik Vilayetleri'ni içine alan bu geniş bölgenin adı Osmanlı kaynaklarında ve resmi yazışmalarında "vilâyet-i selâse" olmasına rağmen, zamanla Makedonya ismi kullanılır olmuştur. Osmanlı'nın kadim bir toprağı, yabancı bir kavramla ve yeni bir adlandırma ile Osmanlı kayıtlarına da girmiştir. Bu durum, aslında kavramsal olarak bölgenin "yabancılaştırılması" idi. Yüzyıllardır Osmanlı toprağı olan bölge, önce Osmanlı tarihiyle hiçbir alakası olmayan bir kavram, "Makedonya" ile adlandırılarak yabancılaştırıldı. Bu türde bir "adlandırma yoluyla yabancılaştırma"nın çok da masum olmadığı açıktır. Bu türden bir adlandırma ile yabancılaştırma, genelde Osmanlı coğrafyasının tasfiye edilmesinde ve özelde Balkanlar'ın ayrışmasında bir aşamadır. Zira yabancılaştırmayı, bir sonraki aşama olan bölgede meskun gayri müslimler lehine reformların yapılması gibi bazı talepler takip etmektedir. Son aşama ise bölgede isyanların çıkarılması ve bölgeye müdahale edilmesidir.

Vilâyât-ı selâse deyimi ile Makedonya deyimi hemen hemen aynı anlamlarda olduğu için iki deyim de çalışmada kullanılacaktır. Bunun yanında bazen "Osmanlı Hükümeti" deyimi bazen de "Bâb-ı Ali" kelimesi kullanılacaktır fakat bilindiği gibi aynı manadadırlar. "Komita" kelimesi ile "komite" kelimesi de aynı anlamda kullanılacaktır.

Makedonya, 1389 Kosova Savaşı'nda Sırp ve müttefik güçlerin yenilmesinden sonra Osmanlı hakimiyeti altına girdi.[119] Osmanlı idaresinde Makedonya ismi unutuldu fakat Balkanlar'da Osmanlı hakimiyetinin sarsıntıya uğramasıyla 19. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'da yeniden kullanılmaya başlandı. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) ardından yeni kurulan Balkan ülkeleri arasında da yaygınlaşan bu isim, Osmanlı Hükümeti tarafından ayrılıkçı bir anlam taşıdığı gerekçesiyle resmen kullanılmadı.[120] Meclis-i Mebusân'ın R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumunda, Siroz mebusu Hristo Dalçef "Makedonya" tabirini kullanınca; İttihatçı mebuslardan Menteşe mebusu Halil Bey, "Makedonya tabiri yoktur. Yani bizim meclisimizde Makedonya tabiri olmaz." şeklinde tepki göstermiştir. Yine Üsküp mebusu Sait Efendi de Meclis Başkanı Ahmet Rıza'dan, Makedonya tabirini tekrar etmemesi için Hristo Dalçef'i uyarmasını talep etmiştir.[121] (Ermeni) Zöhrab Efendi ise; "bundan böyle Arnavutluk, Arabistan, Kürdistan tabiratının istimal olunmamasını talep ederim, yoksa bilcümle tabirler beraber kullanılacaktır."[122] şeklinde sarf ettiği sözlerle ya hepsinin kullanılmamasını, adı geçen tabirler kullanılacaksa "Ermenistan" tabirinin de kullanılmasını istemiş oluyordu.

Osmanlı Devleti, gücünü kaybetmeye başlamasıyla birlikte büyük devletlerin müdahalelerine ve hakim olduğu gayri müslim unsurların ayrılıkçı hareketlerine maruz kalmıştı. 1830'da Yunanistan'ın bağımsız bir devlet haline gelmesinden sonra özellikle 93 Harbi'yle Osmanlı Devleti, Balkanlar'da büyük toprak kaybına uğramıştı. Sırplar, Osmanlı Devleti'nden ayrılmış, Bulgarlar ise Ayastefanos Antlaşması ile "Büyük Bulgaristan" (Velikaya Bulgarya) amacına yönelmişti.[123] Bununla birlikte özellikle İngiltere olmak üzere

---

Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s 149, 150.

[119] 2. Kosova zaferi ile 1448 tarihinde Makedonya kesin olarak Osmanlı Devleti sınırları içerisine girmiştir.

[120] Hacısalihoğlu, "Makedonya" c. XXVII, s. 439.

Berlin Antlaşması'yla Makedonya Sorunu'nun doğmasından özellikle de Makedonya'da Avrupa reform hareketinin başlamasından (1903) sonra "Makedonya", Osmanlı bilincine kavram olarak girmiştir. Ama hala resmi olarak "Makedonya"dan değil "vilâyât-ı selase"den söz ediliyordu. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.3.

Makedonya, Osmanlı İmparatorluğu'nda coğrafya terimi olarak kullanılmamıştır. Berlin Kongresi'nden sonra ilk önce Balkanlılar tarafından kullanılmaya başlayan bu terim ile Osmanlı Türkleri'nin "Rumeli" adını verdikleri bölgenin bazı toprakları kastedilmiştir. Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi***,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.IV, Ankara, s. 146.

[121] Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC), Devre: 1, C.I, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 374.

[122] MMZC, Devre: 1, C.I, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 374.

[123] Hüseyin Cahid, 31 Ocak 1909 tarihli Tanin'deki "Makedonya Düğümü" başlıklı başyazısında; Bulgarlar bakımından Ayastefanos Antlaşması'nın önemi ile ilgili olarak şunları söylüyordu: "Şüphe yok ki Ayastefanos

diğer büyük devletlerin araya girmesiyle Ayastefanos Antlaşması'nın Osmanlı Devleti aleyhine olan ağır şartları Berlin Antlaşması ile yumuşatılmıştı. Sonuç olarak Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda Balkanlar'da büyük toprak kaybına uğramıştı. Ayastefanos Antlaşması ile bağımsız bir hale gelen Bulgarlar, Berlin Antlaşması ile özerk bir statüye (Osmanlı Devleti'ne bağlı emaret[124]/prenslik) razı olmak zorunda kalsalar da "Büyük Bulgaristan" amacından asla vazgeçmemişlerdir. Bulgarlar, bu amaçlarına uygun olarak yine Berlin Antlaşması ile özerk bir yapıda olan Doğu Rumeli'yi 1885'te ilhak etmişlerdir. Bulgarlar, Doğu Rumeli'yi ilhak etmelerinin ardından[125] da bu sefer "Makedonya" yani Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleri için mücadele etmeye başlamışlardır. Böylece Bulgarlar, Ayastefanos Antlaşması ile elde edip Berlin Antlaşması ile kaybettikleri "Büyük Bulgaristan"ı tekrar kazanmak istiyorlardı.[126] Osmanlı Devleti ise Balkanlar'da hala Selanik, Kosova, Manastır, İşkodra, Yanya gibi vilayetleri elinde tutmaktaydı. Fakat gerek büyük güçlerin planları ve gerekse başta Bulgarlar olmak üzere Yunan ve Sırp amaçları[127] dolayısıyla bu bölge Balkan Savaşları'na kadar daimi

---

Muahedenamesi Bulgarlar için pek nafi' (yararlı) şeraiti havi idi. Seniye-i istiklal-i vatana sokulmuş bir hançer gibi Rumeli'deki memalik-i Osmaniye'yi birbirinden ayrı parçaya tefrik ediyor, Bulgaristan'ı Adalar Denizi'ne (Ege Denizi) kadar indiriyordu. Berlin Muahedenamesi'nin hükümsüz bıraktığı bu emeller Rumeli-i Şarkî'nin Bulgaristan'a ilhakı suretiyle canlanır gibi oldu." *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Makedonya Düğümü", *Tanin*, 18 Kanunusani 1324-31 Ocak 1909, No: 180, s.1.

[124]Bulgaristan Emareti, 5 Ekim 1908 yılına kadar Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'daki denetimden sorumlu yetkilisine "Bulgaristan Komiseri" denmekteydi. Bulgaristan Emareti'nin İstanbul'daki temsilcisi ise büyükelçilerden bir kademe aşağıda olarak "Kapı Kethüdası" veya "Kapı Kahyası" olarak isimlendirilmekteydi. Meşhur kapıkethüdalarından biri Keşof'tur.

Sultan Abdülhamid'in mabeyn başkatiplerinden Tahsin Paşa, hatıratında bu konuyu şu şekilde açıklamıştır: "Bulgaristan, Türkiye'ye tâbi bir prenslik olduğuna nazaran tarafeyn (iki taraf) münasebatını idare ederken tâbi ile metbû vaziyetlerini nazar-ı dikkatte bulundurmak ve Bulgaristan'a Berlin Ahidnamesi'nin kabul ettiği dereceden fazlasını tanımamak, siyaset icabı idiyse de hiçbir müzakere-i hariciye temin etmeksizin giriştiğimiz Rus Harbi'nden (93 Harbi) doğan ve hatırı sayılır bir kuvvete malik ve bu kuvvetleri az zaman içinde hudutlarımıza sevk etmesi mümkün olan Bulgarlar'ı, Rusya ve İngiltere'ye temayül etmelerine meydan bırakmadan kendi tarafımıza celbe muktezi tedabirden ve Sofya Hükümeti'ni okşayacak bir siyaset takibinden hâlî durmamaklığımız da o derece elzemdi." *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s.126, 127.

Bununla birlikte Yusuf Hikmet Bayur, Bulgaristan'ın 5 Ekim 1908'deki bağımsızlık ilanını, Ferdinand'ın kendine prens yerine çar dedirtmesinden ibaret olduğunu söylemektedir. Yani bu ifadesi ile Bayur, aslında Bulgaristan'ın fiili olarak zaten bir devlet olduğunu sadece durumun resmiyete döküldüğünü kastetmektedir: "… Bulgaristan da çoktan beri gerçekten müstakildir ve hiçbir vergi vermemektedir. Hatta Osmanlı Hükümeti, daha Abdülhamid Devri'nde herhangi bir yabancı müstakil devletle yapabileceği gibi onunla ittifak muahedesi için müzakereye girişmiştir. Aradaki fiili tek bağ Şarki Rumeli'nin gayri muntazam surette vermekte olduğu vergi idi; o da sermayeye tahvil edilip ödenince olup biten değişiklik hemen hemen Ferdinand'ın prens yerine kendine çar dedirtmesinden ibarettir." Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.II, s.180.

Mahir Aydın ise; Bulgaristan'ın Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olmasına rağmen, tatbikatta bu bağlılığın ciddiye alınır hiçbir yönü olmadığını ifade etmiştir. Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları,* IX, İstanbul 1989, s. 230.

[125] Coğrafi mevki itibarıyla Şarkî Rumeli Vilayeti'nin Bulgaristan ile Makedonya arasında bulunması, Bulgarlar'ı öncelikle bu vilayet ile ilgilenmeye mecbur bırakmıştır. Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 209.

[126] Özellikle Bulgar parlamentosundaki (Sobranya) Liberal Parti, Büyük Bulgaristan'ı kurmak amacını güdüyordu. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 356.

[127] Tunalı Hilmi, bu durumu şöyle anlatmıştır: "Sırbiya, Makedonyalılar'ın baştan başa Sırp olduklarını, Üsküp'ün (Kosova Vilayeti'nin merkezi) Sırp hükümdarlarından Duşan Devirleri'nde Sırbistan'a payitahtlık ettiğini söyleye söyleye bitiremeyerek bütün Makedonya'nın Sırbistan'a aid olduğunu ve Bulgaristan'ın Varna'sı, Yunanistan'ın Galos'u bulunduğunu ileriye sürerek 'Sırbistan'ın bahusus bunca eski hakk-ı temlik'i (mülk hakkı) var iken niçün

bir karışıklık içinde bulunmuştur. Sonuç olarak Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu bölgeye genel müfettiş olarak gönderilmesi sözü edilen karışıklıkların Osmanlı Devleti lehine bertaraf edilmesi amacına yöneliktir.

Makedonya, pek çok etnik (Türk, Arnavut, Bulgar, Sırp, Rum, Yahudi, Ulah[128] vs.), dinî (Hristiyan, Müslüman, Musevî) ve mezhebî (sünnî, bektaşî, katolik, ortodoks vs.) cemaatlerin

---

bir Selanik'i bulunmasın?' meselesini ortaya koyuyor. Hatta tabii düşmanı olan Bulgarlarla uyuşmak üzere Kavala'yı Bulgaristan'a bırakmak gibi semahatler (cömertlik) bile ibraz ediyor!.. Ne yapsın ki Makedonya için kendisi gibi aynı iddiada bulunan Bulgariya da Yunan da Selanik'den bir türlü vazgeçmiyorlar. Zira ikisinin de gözü 'İstanbul yedi tepesindedir.' Bulgariya, Selanik'in Sırbiya'ya geçmesiyle kendisinin arkadan dehşetli surette tehdid olunacağını ve Sırbiya'nın Selanik sayesinde edineceği kuva-i bahriye karşısında pek çok zaman kımıldanmamağa mecbur olacağını düşünüyor. Yunan'a gelince: Bu da evvel emirde İstanbul yolunun kapanacağı mülahazasını yürüterek değil Selanik'in Sırbiya'ya, Kavala'nın Bulgariya'ya geçtiği dakikada bile kıyametleri koparmağa hazır duruyor. Yunan'ın, Sırbiya ve Bulgarya'nın bu Makedonya âmallarını (emellerini) husule getirmek için müracaat ettikleri çare, kuva-i harbiye değil kuva-i manevi fakat şeytani bir kuvvettir ki o da: Hile ve ifsada müstenittir." Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* Kahire 1326, s.25, 26.

[128]Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 11 Ocak 1904 (R. 29 Kanunuevvel 1319) tarihli yazıda; Ulahlar'ın hamiliğini üstlenen Romanya'nın şimdilik Rumeli müşkilatından manevi olarak istifade etmek istediğini, Rumeli'de yerleşik olup bu ana kadar Rum ahali arasında kalmış ve milliyetleri tanınmamış olan Ulahlar'ın şu sırada sadece mevcudiyetlerini ortaya koyma ve isbat etmenin, idari olarak kendilerini Rumlar'dan ayrı bir cemaat şeklinde hükümete tanıttırmanın ve bir müddet sonra da mezhep-kilise işlerinde kendilerine müsaade ve kolaylık sağlatmayı arzu ettiklerini ifade etmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 2, G. S. N. 109. Ulahlar, Mayıs 1905'te Padişah'ın bir iradesi ile resmen tanınmışlardır.

Gelibolu mebusu Trayan Nali Efendi, R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumda Makedonya'daki Ulah unsuruyla ilgili şunları söylemiştir: "Cümleye malumdur ki Avusturya ve Macaristan'da 1-2 milyona yakın Romen unsuru mevcuddur. Bunlar hissen Romanya'ya bağlıdır. Avusturya-Macaristan'ın, Romanya'nın bunlardan dikkatini kesmesi için Romanya'nın dikkatini başka noktaya yönlendirmesi gerekirdi. Avusturya-Macaristan ve Pancermenizm siyaseti yine Makedonya'yı seçti ve bu şekilde 20-30 seneden beri Makedonya ve Yanya ve ezcümle Manastır kasabasında bir de Ulah propagandası ortaya çıkmıştır. Bu propagandayı tesis eden Margarit adında bir daskal (öğretmen) olmuştur. Esasen Romen propagandasının ihdasından evvel Makedonya ve Yanya'da Ulah unsuru mevcud değil iken adı geçen daskal Margarit, dışarıdan gelen yüksek mikdarda meblağ ile ve bir ücret karşılığında ve ancak parmak ile sayılan bazılarını elde etmiştir. Romen propagandı 20-30 sene zarfında her sene Romanya bütçesinden gösterilen 600 bin frangı öteye beriye, maksadına sarfettiği halde ora propagandını çoğaltamamıştır. Zira tabiatıyla para mukabilinde vicdanını, hissiyatını birkaç istisnadan sarfınazar kimse satamaz. Nufusu –resmi istatistiklere bakılacak olursa- bunlar bütün Makedonya ve Yanya'da ancak ancak birkaç binden ibarettir. Bu propagandayı dahi önceki devlet adamlarımız ezcümle Hilmi Paşa tefrika ile icrayı hükmetmek kaide-yi butlaniyesine (bâtıl, çürük kaide) dayanarak son derece himaye etmiştir. Avusturya ve Rusya ajan sivilleri dahi takviyesine çalışmışlardır." MMZC, Devre: 1, c.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 383.

Tunalı Hilmi, Margarit hakkında şunları söylemiştir: "Margarit namında Manastırlı bir Ulah, milletdaşlarını Yunan ve buna meydan okumakta olan Bulgar ve Sırp ifsadâtından kurtarmak için evvel emirde Ortodoks Kilisesi'nden tamamıyla ayırmak tedbirini düşündü. Bunun için de 'Fransız Katolik papazlarına' müracaat etti. Papazlar dinen, Margarit de ilmen Ulahlar'ı terbiyeye koyuldu. Ulah mektepleri açtı. Bu yakınlarda (Tunalı Hilmi, eserini R. 1326 yani kabaca 1910 yılında yayınlamıştır) bir de 'Kilise Beratı' aldı. Şimdiki halde bilhassa Yunanlılık'a dirsek çevirerek Ulahlığı'nı gözeten Ulah pek çoktur." Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* s.18.

Bolu mebusu Habib Bey ise, Gelibolu mebusu Trayan Nali'nin Makedonya'da Ulah varlığının olmadığıyla ilgili sözlerine itiraz olarak, R. 19 Kanunusani 1324 (1 Şubat 1909) tarihli oturumda Ulahlarla ilgili şunları söylemiştir: "Asıl Roma askerlerinin muhacirlerinden olan Ulahlar'ın kısm-ı azamı Rumlaştırılmıştır. Katrin'den itibaren Preveze'ye kadar her bir tarafda Ulah kavmine tesadüf edilebilir. Kıyafet-i kadimelerini elan (halen) muhafaza ediyorlar. Korfo'da bile 'sarı kaçan' namındaki Ulahlar mevcut ve bunlar Rumlaşmıştır." MMZC, Devre: 1, c.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 426.

Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasından önce, Rumeli'ndeki Bulgarlar nasıl İstanbul Fener Rum Patrikanesi'ne bağlı idiler ise Ulahlar da dini yönden Rum Patrikanesi'ne bağlıydılar. Hatta bu bağlılık birçok yerlerde Ulahlar'ı dil ve gelenekler bakımından da Rumlaştırmıştır. 1880'den itibaren Ulah Davası, bir mesele haline geldi. Bu geliş 1907'de son haddini buldu. Ulahlar'ın iddiası şu iki görüşte toplanıyordu: 1-) Tüm toplum olarak Fener Patrikanesi'ne bağlı kalmak. 2-) Patrikane'ye bağlı kalmakla beraber ibadet dili olarak Ulahça kullanmak ve ayinleri de Ulah papazlarına yönettirmek. Fener Patrikanesi, bu talepleri kilise geleneklerine ve din prensiplerine aykırı bulduğundan reddetti. İşte bu yüzden de Makedonya'da önemli bir mesele ortaya çıktı. Bu mesele Bab-ı Ali

yaşadığı bir bölgeydi. Bu bakımdan her cemaat, bölge üzerinde hak iddia etmekteydi. Halbuki, halkın nufus olarak çoğunluğu Müslümandı.[129] Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1905 yılında yaptırdığı nufus sayımı ise şu şekildedir:

Tablo 2.1 Hüseyin Hilmi Paşa'nın, R. 13 Teşrinievvel 1321 (26 Ekim 1905) Tarihli Dahiliye Nezareti'ne Gönderdiği Telgrafında Belirttiği Nufus İstatistiği. [130]

	Müslüman	Patrikane'ye Mensup Ortodoks	Bulgar	Musevi	Katolik ve Protestan	Kıpti	Toplam
Selanik	500.753	255.277	220.510	50.512	1562	4842	1. 033.456.
Manastır	480. 419	321.399	188.412				990.230
Kosova	752. 534	183.053	170.000				1.105.757
Toplam	1.733.706	759.729	578.922				3.129.273

Hüseyin Hilmi Paşa'nın nufus sayımları, karışıklıkların iyice artmasına neden oldu. Nufus sayımının başlarında halk; Bulgar, Yunan, Ulah vs. şeklinde kayıt ediliyordu. Bu durum, etnik unsurlar arasında çeşitli karışıklıklara yol açacağı için ve zorla din/unsur değiştirme durumları sözkonusu olduğundan sonradan bu metodun uygulanmasına son verildi ve insanların sadece Müslüman, Hristiyan, Musevi olarak ayırılmaları emri verildi.[131] Görüldüğü üzere, bu nufus istatistiği etnisiteye göre değil millet sistemi gereği dini/mezhebi mensubiyete/aidiyete göre belirlenmiştir. Örnek olarak, müslüman nufusun içinde Türkler'in yanı sıra Arnavutlar, Çerkez ve Pomaklar da dahildi. Halbuki etnisiteye göre bir nufus istatistiği

ve Saray için başlı başına bir gaile halini aldı. Sadrazam Ferid Paşa, Ulahlar'ın tezine taraftar bir tutum takındı. Onlara, bazı dini hakların tanınması kanaatinde olduğunu açıkça belirtti. Bu görüşünden dolayı, Romanya Devleti'nce kendisine en büyük şeref nişanı verildi. Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 203, 204.

[129]Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", c.XII, s.120.

Üzerinde yaşayan halkların kökenlerine göre, Makedonya bir etnografya müzesi gibiydi. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi,* Alkım Yayınevi, bs.6, İstanbul 2006, s. 820.

Gelibolu mebusu Trayan Nali, Makedonya Sorunu'nun ne kadar çetrefil olduğunu, "kim anlatırsa ona hak vermek mümkündü." cümlesiyle ifade etmişti. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, bs.2, Hürriyet Vakfı Yayınları, c.I, İstanbul 1988, s.520.

[130] BOA, DH. ŞFR, D.N. 356, G. N. 47. (bk. EK 10).

Şevket Süreyya Aydemir'in, "Kitaphane-i İslam ve Askeri Yayını: Devlet-i Osmaniye'nin Ahval-i Coğrafiye ve İstatistikiyesi, 1323 (1907)"den alıntıladığı Makedonya'nın 1905 yılı nufus dağılımı da burada verilen tabloya çok yakındır. Şevket Süreyya Aydemir'in aktardığı istatistikte Selanik Vilayeti: 1.134.000, Manastır Vilayeti: 848.000, Kosova Vilayeti: 1.038.000, Toplam: 3.020.900 kişidir. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 412.

[131] Gül Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908),* Afa Yayınları, İstanbul 1995, s. 72.

ortaya konulsa, doğal olarak Türkler'in nufusu daha az çıkacaktı. Aynı durum Rum nufus için de geçerli idi. Yukarıdaki nufus istatistiğinden de anlaşılacağı üzere, Patrikane'ye mensup nufusun içine Rumlar'ın yanı sıra Ulah ve Sırplar'ın da dahil edildiği anlaşılmaktadır. Halbuki etnisiteye göre bir nufus istatistiği ortaya konulmuş olsa, Rum nufus doğal olarak daha az çıkacaktır.

Hüseyin Hilmi Paşa, R. 13 Teşrinievvel 1321 (26 Ekim 1905) tarihli telgrafında adı geçen nufus istatistiğini Bab-ı Ali'ye bildirmiştir. Telgrafta birtakım önemli bilgiler mevcuttur. Telgrafın tamamı şu şekildedir: Selanik Vilayeti'nde tahrir henüz son bulmamış ise de 6 Teşrinievvel 1321 (19 Ekim 1905) tarihine kadar tescil olunan nufus; 500.753'ü Müslüman, 255.277'si Patrikane'ye mensup Ortodoks, 220.510'u Bulgar, 50.512'si Musevi, 1562'si Katolik ve Protestan ve 4842'si Kıpti olmak üzere 1.033.456'dır. Tahrir-i atik'e (eski sayıma) göre Kosova Vilayeti'nin Müslüman nufusu, 477.188 kişiden ibaret görünmekte ise de adı geçen vilayet dahilindeki Müslüman nufusun geneli önceden tamamıyla ve layıkıyla tahrir edilmediğinden Priştine, Prizren ve İpek Sancakları'nda kütüğe kaydolunmamış ve tahrirden hariç kalan mahallerin sakinleriyle beraber vilayetin Müslüman nufusu 752. 534 kişi olacağı geçen sene bilhassa uygulanan geniş ve güvenilir araştırma ile belli olmuştur. Kosova Vilayeti'nin yalnız Üsküp Sancağı ile Kalkandelen Kazası'nda sakin Hristiyan nufusun büyük kısmı Bulgar ise de Priştine, Prizren, İpek ve Taşlıca Sancakları'nda Bulgar ırkına ve Eksarhane'ye mensup olan bir fert bile yoktur. Adı geçen sancaklarda Patrikane'ye mensup olan hristiyan nufusa, nufus idarelerince yapılan istatistiklere Bulgarlar'ın da dahil edildiği geçen sene yapılan tetkiklerden esefle ortaya çıkarılmıştır. Eski kayıtlara göre, Kosova Vilayeti'nde sakin olan hristiyanların 183.053'ü Patrikane'ye mensup Ortodoks ve 170.005'i de Eksarhane'ye tabi Bulgar Ortodoks'u olmak üzere 353. 058 kişidir. Manastır Vilayeti'nin nufusu hakkında da zamanında yapılan ve doğruluğa çok yakın olan özel araştırma ile eski tahrire göre Debre ve İlbasan Sancakları'yla beraber vilayetin Müslüman nufusu 480. 419 kişi; Hristiyan nufusu ise 321.399'u Patrikane'ye mensup ve 188.412'si Eksarhane'ye mensup olmak üzere 590.811 kişidir. Selanik Vilayeti'nde henüz tahriri bitirilmeyen ve mikdarı 50 ile 100 bin civarında tahmin edilen Müslüman ve gayri müslim bakıyye nufus hariç olarak yeni tahrire ve Manastır, Kosova Vilayetleri'nde eski tahrir ile güvenilir bir araştırmaya dayanan doğru mikdarını ortaya çıkaran genel nufusun 1.733.706'i Müslüman, 759.729'u Patrikane'ye mensup Ortodoks ve 578.922'i de Eksarhane'ye tabi Bulgar olmak üzere toplam 3.072.357 kişidir. Müslüman nufusun oranı yüzde elli altıyı aşmakta ve Hristiyan nufus da yüzde kırk dörtten aşağı kalmamaktadır.[132]

[132] BOA, DH. ŞFR, D.N. 356, G. N. 47.

Kemal Beydilli, nufus istatistikleri içinde en güvenilir olanlarının yine de Osmanlı istatistiklerinin olduğunun rahatlıkla ileri sürülebileceğini ve 1905 tarihli sayımın bunlardan biri olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca 1905 nufus sayımı hakkında şunları da ifade etmiştir:

> "Sayım işi yalnızca Türk memurlar tarafından değil, her bölgenin yerel otoritelerinin bölgelerdeki cemaatlerin seçtikleri ve güvendikleri kişilerden oluşan müşterek komisyonlarca yürütülmüştür. Böylece sayım esnasında çeşitli cemaatlerin birbirlerini kontrol etme imkanı olmuştur. Osmanlı mülki idaresinde Makedonya tanımlamasının kapsadığı yerler olan Selanik, Manastır ve Kosova Vilayetleri'nde uygulanan 1905 sayımının ciddi ve kontrole açık bir şekilde organize edilmiş olması, özelikle Rum Patrikanesi'ni tedirgin etmiştir. Rum Patrikanesi Bâb-ı Ali'ye müracaatla, 1) Patrikane'ye bağlı Rumlar'ın 'Rum Ortodoks' diye kaydedilmelerini, 2) Anadilleri dışında kilise ve okullarda öğrendikleri Rumca'yı da konuşan ahalinin 'Rum-Ortodoks' olarak kayda geçirilmesini, 3) Sayım esnasında mezhep mensubiyetinin esas alınarak milliyet tefrikine yer verilmesi gibi hususların teminine çalışmıştır. Sayımda takip edilen usul, tanzim edilen listelerden de anlaşılacağı üzere dini-mezhepsel mensubiyet esas olmak üzere yapılmıştır: Buna göre üç milyon kadar tutan Makedonya nufusunda Müslümanlarla gayri müslimler arasında nisbî bir eşitlik söz konusudur. Diğer tarafların da özellikle Rum ve Bulgarlar'ın kendi politikalarını kuvvetlendirecek 'manüpüle' istatistikler yayımladıkları gözlenmektedir ki bunların hepsi birbirlerinin nufusunu daha az gösterme gayreti içindedir."[133]

2.2. Vilâyât-ı Selâse'de Komitacılık Faaliyetleri ve Kiliseler Meselesi

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişi olarak hangi şartlar altında bölgeye gittiği, bölgenin ne durumda olduğu ve hangi güçlerle mücadele edeceği hakkında, konunun anlaşılması bakımından bu noktada birtakım bilgiler verilmesi gerekmektedir. Komitacılık yani Rumeli Vilayetleri ve özelde vilâyât-ı selâse üzerinde amacı olan Bulgar, Rum, Sırp, Ulah unsurlarının oluşturduğu komitalar, civardaki "hükümet-i sağira" olarak adlandırılan Bulgaristan Emareti/Prensliği, Yunanistan, Sırbistan ve Romanya'dan bağımsız olarak değerlendirilemez. Bu küçük Balkan hükümetlerinin her birinin, Rumeli vilayetleri hakkında amaçları ve planları var idi. Rumeli Vilayetleri'nin Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinden çıkması durumunda her biri amaçladıkları vilayeti ilhak etmek istiyorlardı.[134]

---

[133] Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.79, 80.

[134]Sırbistan ve Yunanistan, Makedonya'yı paylaşmaya hazır olmalarına rağmen Bulgaristan Prensliği, Makedonya'nın tümünü istiyordu. Erol Çetin, *Bulgarisan Prensliği İle Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasi İlişkiler (1878-1908),* (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003, s.256.

Bulgarlar'ın Makedonya'nın taksimine razı gelmemelerini Şevket Süreyya Aydemir şöyle anlatmıştır: "Bulgarlar ise Makedonya'nın taksimine razı değildiler. Çünkü Makedonya'nın bütününe sahip olmak istiyorlardı. Günün birinde Makedonya'nın Bulgaristan'a katılmasını sağlamak için onun evvela muhtariyet şeklinde birliğini elde etmek istiyorlardı. Nitekim bu görüşe uygun olarak 1899'da Bulgaristan Hükümeti, bir Bulgar umumi vali idaresinde muhtar bir Makedonya teşkili projesini, İstanbul Hükümeti'ne hususi bir muhtıra halinde sundu. Selanik merkez olacak ve vali, Selanik Bölgesi'nden seçilecekti ama Bâb-ı Ali'den önce diğer Balkan devletleri bu Bulgar teklifine itiraz ettiler." Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* C.I, s. 427.

İSAM Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı'nda mevcud olan, tarihsiz fakat 1907-1908 yıllarına ait olduğu düşünülen ve bir Bulgar tarafından yazıldığı anlaşılan "Balkan Komitesi'nin Yeniden İttihaz Etmiş Olduğu Politikası'na Karşı

Komite veya komita ile çete sözcükleri genellikle eşanlamda kullanılmaktadır fakat tarihsel gelişme içinde aralarında farklar olduğu açıktır. İkisi de eylemci olmakla beraber komite (komita) planlayıcı, beyin görevine sahip yüksek düzeyde kurmay ve karar organıdır. Örneğin, Makedonya-Edirne İhtilalci İç Örgütü (VMRO) büyük bir komitedir ve 1903 İlinden İsyanı'nı bu örgüt planlamıştır. Yerel komitelerden oluşan bu geniş örgütte, her komitenin sınırlı karar yetkileri vardır. Çete kelimesine gelince, uygulayıcı niteliği ağır basar. Her an harekete hazır terörcü, militan bir vurucu kuvvettir. Genel olarak 10-15 kişiyi geçmeyen kadrosuyla ayrı ayrı ve sınırlı hareketler (suikast, bombalama, sabotaj gibi) yapmakla görevlendirilir. Daha geniş kadrolu büyük çeteler de vardır (Sandanski çetesi gibi). Özellikle çeteler, ülkenin en uzak ve yalnız köşelerine kadar uzandıkları ve halkla temas noktaları kurdukları için ihtilal eğiticisi gibi görevler de üstlenmişlerdir.[135]

1878'de otonomi elde ettikten sonra 1885'te Doğu Rumeli Vilayetini ilhak ederek sınırlarını genişleten Bulgar Prensliği, özellikle Selanik Vilayeti'ni, Manastır ve Kosova Vilayetleri'nin de bir kısmını kapsayan ve antik ismine dayanılarak Makedonya diye adlandırılan bölgeyi ve Edirne'yi milli sınırlarına dahil etmek istiyordu. Öte yandan Yunanistan yine antik ismine dayanılarak Epir diye adlandırılan Yanya Vilayeti'ni ve Makedonya'yı, Sırbistan ise Sırp tarih ve kültürünün beşiği olarak gördüğü Kosova ile stratejik açıdan önemli liman şehri Selanik'i de kapsamak üzere Makedonya'nın önemli bir kısmını ele geçirmek arzusundaydı.[136]

Bundan dolayı adı geçen küçük devletler ve Bulgar Prensliği, Rumeli vilayetlerindeki komitaları her bakımdan desteklemekteydiler. Ayrıca, komitalar bu küçük hükümetlerin yanında bir de büyük devletlerin hamiliğine sığınmaktaydılar. Bunlar, Büyük Devletler'in bölgeye müdahale etmeleri için her fırsatı kullanmışlardır. Bu komitaların birbirleriyle çatışma halinde oldukları görülmektedir. Hatta Bulgar komitaları bile kendi aralarında tam bir ittifak

---

Bulgaristan Mahâfil-i Siyasiyesinde Görülen Yeni Heyecanlar" başlıklı bir yazıdan, aslında Yunan ve Sırplar'ın, bölgenin Bulgarlar da dahil olmak üzere paylaşılmasına razı oldukları fakat Bulgarlar'ın, Büyük Bulgaristan hedefinde olmalarından dolayı vilâyât-ı selase veya Makedonya'yı tek parça olarak hakimiyetine almak istedikleri anlaşılmaktadır: "…Sırplar bu işte pek ileri gittiler. Hatta Pandoruç? namında bir Sırp filozofu mecliste: 'Makedonya'da kat'i bir surette asayiş, herkesin hakkının kendisine verilmesi kaide-i hükümetinin fiilen tatbiki ile kabil olabilir' demiştir. Hâl bu merkeze ifrağ edince (bir şeyi başka bir biçime çevirme) işler bütün bütün tebdil etmiş olduğu görüldü. Bulgaristan'ın bu suret-i tesviye ile müşkül bir mevkiye düşmüş olduğunu itiraf etmek lazımdır çünkü Makedonya'nın taksim edilmesi meselesi öteden beri Yunanistan ve Sırbistan tarafından kabul edilmiş idi. Ahiren Yunan ve Sırp komiteleri, Makedonya Bulgarlar'ı aleyhine olarak ittihat etmişlerdir. Bu politika yalnız komiteler tarafından ittihaz edilmiş bir politika olmayub hükümet-i mezkûranın da politikaları bu merkezdedir." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 10, G. S. N. 568.

[135] Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler***,** c.I, s.509.

[136] Mehmet Hacısalihoğlu, "İttihadcılar ve Makedonya İhtilal Komiteleri: İttihad ve Terakki Hükümetinin Başlamasına Kadar İlişkiler, Pazarlıklar ve Sonuçları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 2002-2003, S:38, s.101.

sağlayamamışlardır. Bundan dolayı komitacılık konusu bu etkenler göz önüne alınarak değerlendirilecektir.

Priştine Mebusu Hasan Bey, Siroz (Serez) Mebusu Hristo Delçef ve Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi'nin Makedonya konusunda, o tarihte Dahiliye Nazırı olan Hüseyin Hilmi Paşa'dan izahat istemeleri üzerine bu konuda Hilmi Paşa izahat vermiş ve Dahiliye Nazırı olan Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusân'ın R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumunda[137]; Bulgar-Makedon çetelerinin 1897 yılından itibaren, Yunan çetelerinin ise 1904'ten itibaren faaliyete geçtiğini; 5-6 ay önceki tetkikatına göre 110 Bulgar çetesi, 80 kadar Rum, 30 kadar Sırp, 5 kadar Ulah çetesi mevcud olduğunu söylemiştir. Bunun dışında Hilmi Paşa, bir bölgede bir çete imha olunduğu zaman, hemen onun yerine aynı şekilde bir çetenin ikame olunduğunu, yine aynı şekilde bir çete kurulduğunu yani bir sene içinde 20, 30 ve bazen de 80 çete imha edilmiş olduğu halde çetelerin adedini azaltamadıklarını, ne kadar tenkîl edilirse yine o kadar çetenin onların yerine geçtiğini belirtmiştir.[138]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 11 Ocak 1904 tarihli yazıda belirttiğine göre ise; komiteler önemli girişim ve kararlarını kendi aralarında gayet gizli tutuyorlar ve içlerinden sırlarını açıklayan olursa derhal katlediyorlardı. Bundan dolayı, komitelerin içine muhbirler sokulmaktaydı.[139]

2.2.1. Selanik (İç) ve Sofya (Dış) Bulgar Komitaları ve Faaliyetleri

Makedonya'da teşkilatlanmanın fiilen başlaması, Makedonya'da mücadelenin tam aksiyon haline gelişi ve fiili isyan teşebbüsleri, Şarki Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakından (1885) sonra gelişir. Yani Büyük Bulgaristan idealinin birinci safhası tamamlanınca, ikinci safhasına yol açılır.[140]

Bulgarlar, Makedonya'ya dair olan faaliyetlerini kurdukları komiteler vasıtasıyla ve birer çete hareketi şeklinde yürütmüşlerdir. Bu komitelerin maksatları ise Makedonya'da

---

[137] Hüseyin Cahid, 31 Ocak 1909 (R.18 Kanunusani 1324) tarihli Tanin'deki "Makedonya Düğümü" başlıklı başyazısında; Hüseyin Hilmi Paşa'nın mecliste Makedonya konusu tartışılırken yaptığı izahatleri methetmiştir: "Dahiliye Nazırı Hilmi Paşa bundan evvelki izahatleriyle meclis üzerinde hasıl ettiği hüsn-ü tesir ve itimadı günden güne takviye edecek bir metanet ve katiyet ile izahata başladı. Sözlerinde tesirat-ı edebiyeden, (…)-ı hatibâneden ziyade fiiliyat ve maddiyata (somutluk) ehemmiyet verdiği anlaşılıyor. Parmağını bir mütehassısa has olan emniyet-i tam ile hemen hastalığın üzerine koyduğu görülüyordu. Meclis, işte bir adam ki işini biliyor diyordu." *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Makedonya Düğümü", *Tanin*, 18 Kanunusani 1324-31 Ocak 1909, No: 180, s.1.

[138] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 368. (bk. EK 27)

[139] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 2, G. S. N. 109. Hüseyin Hilmi Paşa'dan Sadaret'e gönderilen 11 Haziran 1907 (R. 29 Mayıs 1323) tarihli bir yazıda; bir seneden beri Selanik Bulgar Tüccar Vekalethanesi'nde ateşe sıfatıyla bulunup geçen hafta Sofya'ya gitmiş ve bu defa adı geçen vekalethane katipliğine tayin edilerek dün Cuma-i Bala'ya giden ve oradan da Koçana, İştip yoluyla Selanik'e doğru hareket eden Negrof'un gerçek adı ve görevinin araştırılmasının, İştip ve Köprülü kasabalarında oturan evvelce komiteci olup daha sonra kazanılan ve hizmetlerinden bazen fayda görülmekte olan iki muhbire verildiği belirtiliyordu. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 336.

[140] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* C.I, s. 416.

katliam yapmak, konsolos kaçırmak veya resmi binaları kundaklamak suretiyle karışıklıklar çıkararak Osmanlı idaresinin aczini ispatladıktan sonra, Avrupa devletlerinin müdahalesi ile bu bölgeyi Bulgaristan'ın ilhakına sunmak olmuştur.[141]

Bulgarlar, Makedonya yani vilâyât-ı selâseyi Bulgar Prensliği'ne ilhak edebilmek için bölgede iki ana yöntem kullanmışlardır. Bunlar, devrimci yöntem veya akım ve evrimci yöntem veya akımdır. Evrimci akım, Bulgar kilisesi tarafından temsil ediliyordu. Bu ikinci akım, özellikle kiliseye bağlı burjuva kesiminde, ruhban sınıfının üst tabakasında, kilise ve okul cemiyetlerinin yönetim kurullarında taraftar bulmaktaydı. Bu toplumsal gruplar için bağımsızlık mücadelesinin ağırlık noktası, kilise ve okul alanındaydı. Devrimci akımın temsilcileri ise Ayastefanos ön antlaşmasının tanımladığı bütünleşmiş (Büyük) Bulgaristan'ın yalnızca silahlı ayaklanma yoluyla gerçekleşebileceğine inanıyordu.[142] İşte komitacılık faaliyetleri bu akımın, yöntemin bir sonucuydu.

Bulgar komitacılığını temelde iki örgüt oluşturmuştur. Bunlardan ilki VMRO (Vnatreşna Makedonska Revoluçionarna Organizaçiya) şeklinde kısaltılan ve "İç Örgüt" denilen örgüttür. Bu örgütün merkezi Selanik'te olduğu için iç örgüt şeklinde adlandırılmıştır. Bu örgüte Merkezciler (Santralist) de denilmekteydi. Diğeri ise merkezi Sofya'da olan ve 1895'te kurulan Yüksek Makedonya Komitesi (Virchoven Makedonski Komitet) yani "Dış Örgüt"tür.[143] Yüksek Makedonya Komitesi'ne bağlı olanlara Virhovist de denilmekteydi.

Ekim 1893'te Selanik'te kendini "Makedonya Devrimci Örgütü" diye adlandıran bir devrim komitesi oluşturuldu. Sonraki dönemde adı birkaç kez değişen[144] ve 1905'ten itibaren "İç Makedon Devrimci Örgütü" (VMRO) diye adlandırılan bu örgüt, 19. yüzyılın sonlarından itibaren bölgede önemli bir rol oynamaya başladı. Bulgarca VMRO olarak kısaltılan örgüt, Türkçe IMDÖ olarak kısaltılmaktadır. Sadece "İç Örgüt" diye de adlandırılan VMRO'nun kuruluş döneminde, Berlin Antlaşması'nın şartlarının yerine getirilmesinin talep edilmesi

---

[141] Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 209.
Gelibolu Mebusu Trayan Nali Efendi meclisteki konuşmasında durumu aynen şu şekilde anlatmıştır: "Bulgar İhtilal komitesinin kıtaat-ı mezkurede (adı geçen bölgede) şuriş çıkarmaktan maksadı, bu memleketlerin ekseri ahalisi Bulgar unsurundan olduğu ve Bulgarlar'ın Türkler ve Rumlar'dan zulümdide olduklarını (zulüm gördüklerini) göstererek Rusya ve Avusturya'nın müdahale-i vâkıasını biddavet orada vilayât-ı saire-i Osmaniye'den mümtaz bir idare teşkil ettikten sonra vakt-i merhûnunda Rumeli-i Şarkî vilayetinde yaptıkları gibi bunu Bulgaristan'a ilhak ve bu suretle Berlin Muahedesiyle akîm kalmış olan Ayastefanos Muahedesi'ni mevki-i tatbike vaz (koyma) ve Büyük Bulgaristan teşkil etmek idi. Bu maksada vusül için evvelemirde İslamlar'ın karyelerinde bulunan çiftlikât ve kulelerini ihrak ve Patrikaneye (Fener Rum) cihet-i ruhaniyece merbut köylüleri Bulgar Ekzarhlığı'na raptetmek olduğu cihetle, bu programı mevki-i tatbike kemal-i germiyle vaz ettiler." MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 384

[142] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.108, 110.

[143] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.121.

[144] Makedonya-Edirne İhtilalci İç Örgütü adı da kullanılmıştır.

kararlaştırıldı. Amaç, 1894 yılının ilk aylarında, bölgenin otonomisinin sağlanması olarak kabul edildi. Bu şekilde daha sonraları Bulgaristan ile daha kolay birleşilebileceği düşünülmüştü.[145]

VMRO, başlangıçta "Makedonya Devrimci Örgütü" adı altında Sofya'da öğrenim gören fakat asıl memleketleri vilâyât-ı selâse olan bazı yerli Bulgar öğrenciler tarafından 1893'te kurulmuştur. Bu öğrenciler; Damyan Gruev[146], Hristo Tatarçev, Petır PopArsov, İvan Hacinikolov, Anton Dimitrov ve Hristo Bostanciev'dir. 1905 yılında ise örgütün resmi adı VMRO olmuştur.[147] Örgüt'ün meşhur üyelerinden Goçe Delçev ve Jorc Petrov 1894'te, Nikolay Karev 1899'da, Jane Sandanski ise 1900'de harekete dahil olmuşlardır. Bu örgütün önderlerinin önemli bir kısmı Dimitra Blagoev'in önderliğindeki Bulgaristan Sosyal Demokrat İşçi Partisi hareketi içinde de yer alıyordu. Gruev, Delçev, Petrov, Karev, Sandanski sosyalisttiler.[148]

VMRO içinde, özerk ya da bağımsız bir Makedonya Devleti'nin Makedonya'da yaşayanlar tarafından kurulup yönetilmesini isteyen bir grup olmasına rağmen, Yüksek Makedonya Komitesi bölgenin tamamen Bulgar Prensliği'ne ilhakı için kurulmuştu. Yani Yüksek Makedonya Komitesi üyeleri bir "Büyük Bulgaristan" amacı için çalışıyorlardı.

Makedonya İç Örgütü, Makedonya vilayetinin özerkliğini ve bağımsızlığını hedeflerken, Dış Örgüt Bulgar Prensliği'ne bağlanmayı istiyordu.[149]

1895'ten itibaren Makedonya Komitesi ikiye bölündü. Bulgarlar, Makedonya Komitesi'ne hakim olmak ve bu komitenin faaliyetlerini kendi kontrolleri altında tutmak için, 1895 yılında Sofya'da bir "Üstün Komite" (Vrhoven Komitet) kurdular. Halbuki Makedonya Komitesi içindeki bir grup yani VMRO ise "Makedonya Makedonyalıların'dır" sloganı ile bağımsız bir Makedonya için çalışıyordu. Üstün Komite'nin kurulması ve bu görüş ayrılığı üzerine Makedonya Komitesi ikiye ayrıldı. Bulgaristan'a ve Üstün Komite'ye bağlı olanlar, "Virhovistler" (Vrhovisti) ve Selanik Grubu'na bağlı olanlar ise "Merkezciler" veya "Santralistler" (Çentralisti) adını aldı. Fakat Sofya grubu yani Virhovistler, bundan sonra Makedonya'yı karıştırmakta en aktif örgüt haline gelecektir. Çünkü Bulgar Hükümeti tarafından yönetiliyorlardı.[150] Santralist partinin parolası, "Makedonya Makedonyalılar'ındır" iken Virhovist partinin parolası ise, "Makedonya Bulgarlar'ındır" şeklinde idi.[151] Yukarıda da

---

[145] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 46.
[146] Damyan Gruev, İç Örgüt'ün kurucularından ve en önemli liderlerinden biriydi. 1905 yılından, Osmanlı birlikleriyle girdiği bir çatışmada öldürüldüğü 1907 başına kadar İç Örgüt'ün başkanlığını yapmıştır.
[147] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.119.
[148] İlhan Tekeli, "Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması", *Cumhuriyetin Harcı/Birinci Kitap: Köktenci Modernitenin Doğuşu,* s.70.
[149] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 505.
[150] Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi,* s.824.
[151] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.117.

belirtildiği gibi, Virhovistler Makedonya'nın Bulgaristan'a katılması emelini besliyordu.[152] Makedonya; Yunan, Bulgar ve Sırp komitalarının birbirleri arasındaki çatışmaların yanı sıra Bulgarlar'ın kendi örgütleri olan Virhovistler diye adlandırılan Yüksek Makedonya Komitesi ile Santralistler diye adlandırılan VMRO arasındaki kanlı çatışmalara da sahne oldu.[153]

VMRO'nun amacı, Makedonya'nın otonomisinin sağlanması idi. Örgütün kurucularından biri olan Hristo Tatarçev anılarında bu amacı şu şekilde anlatmıştır:

> "Bu örgütün amacı hakkında uzun süre tartışıldı. Sonra biz, Bulgar unsurun üstünlüğülüyle Makedonya özerkliğinde karar kıldık. 'Makedonya'nın doğrudan Bulgaristan'a bağlanması' görüşünü kabul etmedik. Çünkü, Büyük Güçler'in tepkisi ve komşu küçük ülkeler ile Türkiye'nin talepleri nedeniyle bu görüşün büyük zorluklarla karşılaşacağını görmüştük. Biz düşündük ki bir otonom Makedonya, Bulgaristan ile sonradan daha kolay birleşebilirdi; nihayetinde bu başarılamazsa Makedonya, Balkan halklarının federasyon birliğinin bir üyesi olarak hizmet edebilirdi."[154]

Jön Türk olan Tunalı Hilmi, VMRO'nun ve daha sonra Santralistler'in "Makedonya Makedonyalılar'ındır" politikasının sinsi bir amaca yönelik olduğunu belirtmiştir:

> "Arnavudlar, pek mert pek ziyade faziletli ve yürekli olduklarından bu hasletlerden mahrum bulunanlar için pek dehşetli bir kavimdir. İşte bir taraftan bu korku ile bir taraftan da Makedonya karışıklıklarını vesile ederek Nemse (Nemçe, Avusturya) ve Moskof müdahale eder de emelleri mahv olur düşüncesiyle Makedonyacılar, 'Makedonya Meselesi'ni'[155] başka tarzda halletmeye yeltendiler ki o da: 'Makedonya

---

[152] Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici,* bs.3, Pınar Yayınları, İstanbul 2011, s. 77.

[153] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 116.

[154] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 46.

[155] Şevket Süreyya Aydemir, "Makedonya Meselesi"nin başlangıcını şu şekilde açıklamıştır: "Makedonya Meselesi aslında bir milli akımlar savaşıdır. Bunun için onun köklerini, Avrupa'da milliyetçilik cereyanlarının gelişmesi devrine ve hele Panislavizm cereyanlarına bağlamak mümkündür. Çünkü Makedonya mücadelesininin en aktif unsurları Slavlar ve Slavlaşmış Bulgarlar'dır ama işin aksiyon yani fiil ve hareket olarak şekilleşmesi, elbette ki 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonradır. Bununla birlikte daha 1876 İstanbul Konferansı'nda (Tersane Konferansı) bu mesele, Makedonya adı altında olmaksızın da ortaya atılmış bulunuyordu." Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 414.

Kemal Beydilli ise bu meselenin başlangıcını şöyle ifade etmiştir: "Makedonya Meselesi'ni, Rum Patrikanesi'nden ayrı, müstakil bir Bulgar Eksarhlığı'nın kurulması (11 Mart 1870) ve bir süre sonra Bulgar ayaklanmaları ve Panslavist faaliyetler neticesinde patlak veren büyük Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1877-78) yol açtığı sonuçlar ile başlatmak pek yanlış olmayacaktır… Makedonya'ya giden yolun üzerindeki ilk etap olan özerk Doğu Rumeli Vilayeti'nin 1885'te ilhak edilmesi ile Bulgaristan, Sırp ve Yunan Devletleri gibi Makedonya'nın geniş cepheli bir komşusu ve sınırdaşı olmuştur. Başta Bulgaristan olmak üzere bu devletlerin Makedonya'yı kendi sınırlarına katmak üzere giriştikleri mücadele Makedonya Meselesi'ni de başlatmış olacaktır." Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.78, 79.

1901, 1902 yıllarında Selanik Valiliği de yapan ve Mütareke Dönemi'nde Maliye Nazırlığı'na kadar yükselen Mehmet Tevfik Bey (Biren), bu konuyu şu şekilde ifade etmiştir: "İşte bundan sonra (Berlin Antlaşması'ndan sonra) Makedonya Meselesi diye bir problem çıktı. Ayastefanos Muahedesi'nin şartlarını hatırlarından çıkarmayan ve Rusya sayesinde kesb ettikleri muhtariyet idaresinin, Osmanlı İmparatorluğu zayıfladıkça tamamen müstakil bir devlet şeklinde değişebileceğini kestiren Bulgarlar, ta Ortaçağ'da göz koymuş oldukları Ege Denizi istikametinde ilerlemek planını takibe koyuluyor, diğer taraftan Yunanlılar Makedonya'yı Bulgarlar'a bırakmayıp kendileri elde etmek istiyorlardı. Avusturya'nın tazyiki altında bulunan Sırplar da kendilerine Selanik yolunu açmak emelini besliyor, Romanyalılar ise Makedonya'nın istilasını istihdaf etmemekle beraber orada kendi ırklarından olan ve Türkler'in idaresi altında bulunmalarına rağmen milliyetlerini muhafaza eden ahalinin yani Makeodonyalı Ulahlar'ın akıbetinden endişe ederek bu mıntıkadaki hadiselere alaka gösteriyorlardı." *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.I, s.161.

Makedonyalıların'dır' esasına müstenittir. Sırp ve Bulgar Hükümetleri'nin başıbozuk askerleri demek olan Makedonya komiteleri, Makedonya'yı doğrudan doğruya merbut ve tâbi' oldukları hükümetlere rabt ve ilhak edemeyeceklerini birçok mevani' (engeller) ve muhatarat (zararlar) görerek nedense sonra anladılar ve Makedonya'da müttefika (konfederasyon) usulüyle idare olunacak bir hükümet-i mümtaze (özerk bir hükümet) veya müstakile (bağımsız) tesisi tasavvurunu ortaya koydular. Bu sayede Makedonya akvam-ı muhtelifesi güya birbiriyle birleşecek maksadda husule geliverecek (imiş)! Mesela; Makedonya'daki Osmanlı Bulgarlar'ı, Bulgarya idaresine (Bulgar Emareti veya Prensliği) bugünkü Osmanlı idaresini bile tercih etmekte derler. Binaenaleyh Bulgar komitasına pek o kadar yüz vermemektedirler fakat birbirinden beter o iki idareden başka yeni ve Makedonyalılar'a rahat ve saadet verecek memur bir idare tesis olunacağı ve Makedonya'da yalnız bu idarenin hüküm süreceği, o biçarelere anlatılırsa komitalarına koşa koşa yardım ederler. Değil onlar, Müslümanlar bile. Bahusus müttefika usulü kabul ve tatbik olunca Makedonya da başlı başına idare olunur. Ufak ufak hükümetler teşkil edecek, bu hükümetler dahilindeki ekseriyet-i külliyeden ibaret ahali hakim olacak, her hükümet ahalisi istediği gibi kanun yapacak, yalnız harice karşı hepsi birbiriyle müttefik bulunacak! Elhasıl, kimsenin menafi'-i milliyesi (milli menfaatleri) ve mülkiyesi kimseye geçmeyecek! Güzel değil mi? Fakat safdil aldatır bir fikir olduğuna şüphe edecek hiçbir kimse, bunun bir hayal olduğunu anlamayacak hiçbir sersem yoktur.[156] Zira, müttefika usulü daha ilan olunduğu gün Bulgarlar Bulgarya'ya, Sırplar Sırbiya'ya dönüvereceklerdir. İşte müttefika fikrini tevlid eden ümid bundan çıkan netice: Müttefika fikrini çıkaranların da Sırp ve Bulgar Hükümetleri olmasıdır. Rumlar'a gelince, bunlar da çâr naçâr (ister istemez) Yunan'a iltihak edeceklerdir… Tabir-i ahirle Yunan, Makedonya'nın bir kısmına kanaat etmeğe

[156] Hüseyin Kazım Kadri de aynı fikirdedir. Hüseyin Kazım, Santralistler'in bu fikrinin içi boş bir fikir olduğunu şu şekilde dile getirmiştir: "Hükümet (meşrutiyetin ilanından sonraki hükümetleri kastediyor) Bulgaristan'a katılma emelini besleyen Virhovistler'e karşı açıktan açığa Santralistler'i himaye etmeye kalkıştı. Santralistler, "Makedonya Makedonyalılar'ındır" nazariyesini takip ediyorlar ve güya memlekette ciddi ve esaslı ıslahatın taraftarı geçiniyorlardı. Bu fikri, propaganda ile silah ve tehdit ile ortalığa yayan bir sürü eşkiyanın yine Makedonya'da kalabilmeleri için şüphesiz böyle bir yenilik ve kurtuluş emeline taraftar olacakları açıktı. Halbuki mantıklı bir düşünce böyle bir şeye kesinlikle ihtimal vermezdi. Çünkü Bulgaristan ortada ve işin içinde oldukça Makedonya Bulgarları'nın ayrı bir hükümet vucuda getirmeleri veya bizim kurduğumuz meşrutiyet hükümetini Bulgaristan'a karşı müdafaada bulunmaları inanılacak işlerden değildi. En doğrusu, bu iki fırka kendi aralarında ve kendi menfaatlerine, siyasetlerine göre birbirinden az çok farklı birer maksat takip eden iki parti idi ve bunların kovaladıkları emeller ile bizim Makedonya'daki yönetimimiz ve emellerimiz arasında ilgi ve uyum olamazdı. Ne çare ki biz buna inandık ve ona göre bir siyaset takip ettik ve Santralist eşkiyasını kendimize dost ve gözetici bildik. Böyle bir politika daha ilk günden halkı ümitsizliğe ve hükümetin tarafsızlığından şüpheye düşürdü." Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi,* s. 77, 78.
Nitekim Meşrutiyet ilan edildikten sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti; uhuvvet, ittihad-ı anasır ve Osmanlıcılık politikası gereği Santralist olan Serez grubu lideri Sandanski'nin silah bırakmasını yeterli bir girişim olarak görmüş ve çıkarılan genel af ile birlikte Sandanski ve diğer grupları -eski komitacılar olmalarına rağmen- serbest bırakmıştır.
Mahir Aydın da aynı fikirdedir: "…Fakat bu komitenin takip ettiği siyaset aşırı bir iyimserlik değilse bile, asıl maksatlarını gizleyecek bir yol olsa gerektir. Zira Santralistler, nufus bakımından bir mozaik eserini andıran yapısına ve başta Bulgaristan olmak üzere komşu hükümetlerin takip ettikleri ilhak siyasetlerine rağmen hem de hiçbir taraftan yardım almadan Makedonya'nın istiklalini elde etmeye çalışmaları pek mümkün görünmemektedir. Her ne kadar bu komite içinde samimi olarak bağımsız bir Makedonya için çalışanlar varsa da buradaki asıl maksadın 'Bağımsız Makedonya' sloganı ile etraftaki hükümetlerin tasallutlarına mani olmak ve Osmanlı topraklarından koparılmış bir Makedonya'yı kolay bir şekilde Bulgaristan'ın ilhakına sunmak olduğunu, bu komiteye mensup bulundukları halde Virhovistler gibi ilhak taraftarı olanların mevcudiyeti ile söylemek mümkündür." Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 210, 211. VMRO içindeki Matof ve Tatarçef gibi sağcı komitacılar, bir süre sonra Yüksek Komite'ye yanaşmış ve yeni Virhovistler olarak nitelenmeye başlamışlardır. Hatta bundan dolayı, Santralist solcu Sandanski gurubu adı geçen sağcı gruba çeşitli ihtarlarda bulunmuştur.

> mecbur kalacaktır. Halbuki bu mecburiyeti tevlid edecek bir harekette bulunmayı o açgözlü, en müdhiş bir hata sayar. Çünkü bu mukaseme ile Yunan için 'Bizans İmparatorluğu'nun iadesi' ümidi sönecektir. Çünkü İstanbul yolu kapanacaktır. Öyle ise Yunan, müttefika usulünü ölür de kabul etmez. Rusya, Makedonyalılar'ın bu fikrini tervic ve tasdike amadedir. Zira onun en birinci emeli Bulgarlar'a Kavala'yı kazandırmak, daha doğrusu Akdeniz'de kendisine bir nefes deliği açmaktır. Bu halde Nemse, o usulü reddedenlerin birincisi olacaktır. Zira ne o güzelim Selanik'ten ayrılabilir ne de Moskof'un Balkanlar'a sokulmasını hoş görür."[157]

İç Örgüt ve Dış Örgüt, sonradan kendi aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden çeşitli gruplara da ayrılmışlardır. VMRO, 1905 Rila Kongresi'nden[158] sonra sağ ve sol olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Yüksek Komite, dış örgüt de bu sırada ikiye ayrılmıştır. Ilımlı grup (Konçef[Zontçev]-Mihailovski) ve terörcü grup (Sarafof'çular)[159] birbirleriyle boğuşma

---

[157] Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* s.32-35.

[158] Makedonya içinde 1904 başında VMRO'nun bölge kongreleri yapıldı. Bu kongrelerde örgütün yapısı ve gelecekteki gidişatı üzerine tartışıldı. Bu bölge kongrelerinde VMRO'nun sağ ve sol grupları arasında fikir ayrılığı ortaya çıktı. Bölge kongrelerinde iki ana parti (sağcılar ve solcular) arasındaki karşıtlıklar ortadan kaldırılamadığı gibi bu kongreler, partilerin aralarındaki anlaşmazlıkların daha da derinleşmesine katkıda bulundu. Bu karşıtlıkları gidermek için bir genel kongrenin düzenlenmesi kararlaştırıldı. Manastır, Selanik, Serez, Üsküp, Strumitsa ve Edirne Bölgeleri'nin delegasyonları Eylül 1905'te Rila Manastırı'nda toplandılar. Rila Kongresi delegeleri arasında G. Petrov ve Y. Sandanski gibi solun önemli isimleri, özellikle D. Gruev gibi önemli liderler bulunuyordu. Sağ kampın önemli isimleri H. Matov ve H. Tatarçev, kendilerini delege olarak seçtiremediklerinden kongrede hazır bulunamadılar. Uzun tartışmaların sonucu olarak VMRO'nun gelecekteki yapısı hakkında bir uzlaşma sağlandı. İki fırkanın şeklen anlaştıkları yeni statü ile VMRO, kökenlerine ve dinlerine bakılmaksızın Avrupa Türkiyesi'nin tüm sakinlerinin üye olabilecekleri uluslar üstü ve devrimci bir örgüt olarak tanımlandı. Ayrıca bağımsızlığının altı çizilen örgüt Makedonya'nın özerkliği için Türk rejimine karşı çarpışıyor, herhangi bir Balkan devletiyle her türlü bağlantıyı reddediyor ve Makedonya ile Edirne üzerindeki her türlü yabancı fetih taleplerine karşı çıkıyordu. Kongre'de Yunanistan'ın ve Sırbistan'ın Makedonya'daki maşaları olarak faaliyet gösterdiklerinden ve bu faaliyetleri VMRO'nun amacına karşı yöneldiğinden Rum ve Sırp çeteleriyle savaşılması gerektiği de kararlaştırıldı. VMRO'nun nihai hedefine yani Makedonya'nın özerkliğine uymadığından, aksine Türk egemenliğinin güçlenmesine hizmet ettiğine inandıklarından Mürzteg Reformları reddedildi. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 117-119.

[159] Boris Sarafof'un (1872-1907) önderliği altında toplanan grup, fikirleri aşırı uçlarda olan bir gruptu. Sarafof, grubunu Bulgaristan'ı Osmanlı Devleti ile savaşmaya kışkırtacak biçimde bir isyan için hazırlamaya çalışmıştır. Bu kanadın üyelerini çoğunlukla Bulgar ordusunun eski subayları oluşturuyordu. Ayrıca Sarafof, Bulgar hükümetindeki bazı yetkililerle yakın temaslar içindeydi. Tokay, *Makedonya Sorunu,* s.54.

Sarafof, komitenin en eski ileri gelenlerindendi. 1895 senesinden itibaren ihtilal işleriyle uğraşmaktaydı. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 563.

Yüksek Makedonya Komitesi ve Bulgar Hükümeti, 1895 yazında vilâyât-ı selâse halkını isyana kışkırtmayı denemişlerdir. Bunun için Bulgaristan'da dört özel bölük silahlandırılmıştır. Bu bölükler kısmen meşhur bölge voyvodaları (çete lideri) kısmen de Bulgar ordusu subayları tarafından yönetilmiştir. Bu isyan denemesinde yalnız Melnik doğumlu olan Boris Sarafof'un çetesi Melnik'e kadar ilerleyebilmeyi başarmıştır. Melnik İsyanı olarak adlandırılan bu isyan kolaylıkla bastırılmıştır. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.124.

Sarafof, Bulgarlarca Melnik İsyanı Kahramanı olarak da tanımlanır. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.103.

Sarafof, 1899 yılında 6. Makedonya Kongresi'nde Yüksek Makedonya Komitesi başkanı da seçilmiştir. 1901 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür. Sonraki yıllarda B. Sarafof, sıkı-ilkeli bir devrimciden çok bir maceracı ve Büyük Bulgaristan çıkarlarının hizmetinde bir kişi olarak hayatına devam etmiştir. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.156, 157.

En çok aranan eşkıya liderlerinden biri olan B. Sarafof, Aralık 1906'da Bulgar ticari ataşesiyle konuşmak için sekiz gün Selanik'te kaldığında, Hüseyin Hilmi Paşa onu tevkif ettirmemiştir. Alman Başkonsolosu'nun bu işe şaşıp kalmasına Hilmi Paşa, pek acıklı bir sesle, "onu ne yapacaktım ki… büyük bir gürültü koparırdı ve bu da kötü bir etki yapardı…" diye cevap vermişti. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 260.

Hüseyin Hilmi Paşa, bu sözleriyle Büyük Güçler'in gazeteleri, konsolosları gibi araçlarıyla Sarafof için devreye gireceğini ifade etmektedir.

halindeydiler. VMRO'daki sol kanat (Delçef'çiler)[160] yani Santralistler, Bulgar Sarafof grubu ile birleşmiştir. VMRO'nun sağ kanadı (İ. Garvanof, H. Matof ve arkadaşları), Makedonya'nın Bulgaristan'a katılmasını isteyen Virhovist Parti ve Konçef-Mihailovski'cilerle[161] birleşmişlerdir.[162]

Rila Kongresi ve sonrasında İç Örgüt içindeki grupların tartıştıkları esas konu, İç Örgüt'ün bir Bulgar örgütü olarak mı yoksa bir Makedonya örgütü olarak mı faaliyet göstermesi gerektiğiydi. Bu temel konuda Sandanski'nin[163] emrindeki Serez Bölgesi (Selanik Vilayeti)

---

[160] Goce Delçef (1872-1903), Selanik'teki Bulgar lisesinin 6. Sınıfını bitirdikten sonra 1891'de Sofya subay okuluna alındı. Sofya'da zamanın sosyalist literatürünü tanıma olanağından yararlandı. Kısa zamanda D. Blagoev, D. HaciDimov ve V. Glavinov gibi vilayat-ı selaseden tanınmış Bulgar sosyalistlerinin etkisi altına girdi. Devrimci çevrelerle ilişkileri yüzünden 1894'te er olarak subay okulundan çıkarıldı ve tekrar vilayat-ı selaseye geri döndü. Burada o tarihte "Makedonya Devrimci Komitesi"nin kurucusu Damian Gruev ile beraber devrimci çalışmalara başladılar. Gruev, dikkatini İştip kentine yoğunlaştırırken Delçev çevredeki köyleri devrimci harekete kazandırma görevini üstlendi. Kısa süre içinde İştip ve çevresi İç Örgüt'e katıldı. Ayrıca Delçev, 1895'te bir vilâyât-ı selâse seyahati yaptı ve ziyaret ettiği yerleşim yerlerinde devrim komiteleri kurdu. Daha sonra 1896 başında Delçev, Yüksek Makedonya Komitesi temsilcileriyle bağlantı kurmak için Sofya'ya gitti. Vilayat-ı Selase'ye Sofya'dan gizlice kitap, silah ve cephane girişini kolaylaştırmak için Delçev, bir gizli kanallar sistemi kurdu. Bu kanallar Bulgar sınır sancakları Koçanova, Rila, Küstendil ve Dupnica'yı vilâyât-ı selâse sancakları Razlog, Cuma, Carevo Selo, İştip ve Koçana ile bağlıyordu. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.128-129.
Delçev, soygun faaliyetlerinde de bulunmuştur. Delçev, daha 1897 Temmuzu sonunda bir çeteyle birlikte bölgenin kuzeyinde soygun seferine çıktı. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.140.
Delçef, Santralist Parti liderlerinin şöhretlilerindendi. 5 Mayıs 1903'te arkadaşları ile birlikte (İlinden İsyanı'nı engellemek amacıyla) Razlık'a giderken öldürülmüştür. Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.1162, 163.

[161] Yüksek Makedonya Komitesi'nin idaresine 1901 yılında yapılan 11. Makedonyalılar Kongresi'nde General Konçef ve Prof. Mihailovski getirilmiştir. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.158.

[162] Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler***,** c.I, s.513, 514.

[163] Yane Sandanski çetesi, özellikle Selanik Vilayeti'nin Serez Sancağı'nda faaliyet gösteren meşhur bir çeteydi. Sandanski, İç Örgüt'ün Delçef ve Petrov'un temsil ettiği çizginin taraftarıydı. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.159, 160.
Sandanski çetesi sol "Serez grubu" olarak da biliniyordu. Sandanski, 1903 yılındaki isyan kararını kınamış ve İlinden İsyanı'na katılmamıştı. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.246.
Sandanski ve Çernopeev liderliğindeki Serez Grubu'nun görüşüne göre; Makedonya Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde değişik halkların bir arada ahenkle yaşayabilecekleri bir özerk bölge haline gelmeliydi. Temel önermeleri şöyleydi: "Makedonya Sorunu, Bulgar Sorunu gibi gösterildiği sürece çözüme kavuşturulamaz." Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 249.
1901-1904 yılları arasında Selanik Vilayeti'ne bağlı Bulgaristan sınırındaki Razlık Kazası Kayamakamlığı yapan Tahsin Uzer, Sandanski ile olan bir çatışmasını şu şekilde anlatmıştır: "Askeri divan kararından önce bir gün 'Komiteci Sandanski', 250 kişilik bir çete ile Razlık'tan geçti. Peşlerine düştüm. Çetecilerle Şarapçı Boğazı'nda çarpışmalar başladı. Sandanski kurnazca hareket ederek paçasını kurtardı. Bizden 10 şehit ve 20'ye yakın yaralı olduğu halde çete hiç kayıp vermedi. Bu harekattaki başarısızlığımız Yarbay Hacı Ali Nazmi'nin ahmaklığından ileri geldi. Çarpışma sırasında Sandanski, 'Türkler Şam'a gidiniz!' diye bağırıyormuş. Bu sözleriyle Türkler'in Avrupa'dan Asya'ya çekilmesini kastediyordu." Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 131, 132.
Hüseyin Kazım Kadri, Meşrutiyet'in yeniden ilanından hemen sonra Serez Mutasarrıflığı yaptığı 1909-1910 yıllarında, o dönemde Selanik Valisi olan İbrahim Bey'in Sandanski'nin uyarı ve yönlendirmelerine göre hareket ettiğini söylemektedir. Sandanski hakkında ise şunları ifade etmiştir: "Makedonya Muharebesi sırasındaki zulümleriyle eski dostlarını mahcub bırakan Sandanski, Selanik Vilayeti'nin genel müşaviriydi. Kaza kaymakamlarından nahiye müdürlerine, köy bekçilerine kadar bütün memurlar onun uygun görmesiyle atanmakta ve görevden alınmaktaydılar. Bu hainin arkadaşları, taraftarları cinayetlerde ve diğer bütün kötü işlerdeki arkadaş ve ortakları en önemli memuriyetlere getirildi. Eğitim yardımı olarak Bulgar mekteplerine verilecek tahsisat, Sandanski'nin eline teslim edilmekte idi. Kibir, nefs ve milli gurur sahibi olan Bulgar köylüleri, Sandanski'den çok defa bu paraları almadılar ve kendi verdikleri paralarla Bulgaristan'dan kadın ve erkek öğretmenler getirdiler." Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi,* s. 78, 79.
Sandanski, Balkan Savaşları sırasında Miloseviç'in idaresi altındaki Sırp çetesi tarafından öldürülmüştür. Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi,* s. 80.

komiteleri VMRO'nun Makedonyalı bir örgüt olarak faaliyet göstermesi gerektiğini savunurken, Sırp ve Rum ulusal hareketleriyle boğuşan diğer komiteler ulusal Bulgar tutumunu benimseyerek Bulgaristan'dan tamamıyla bağımsız olmayı reddediyorlardı. Böylece Bulgar Hükümeti, İç Örgüt'ün bir kısmını kontrol etmeye başladı. Bulgar Hükümeti, Makedonya Sorunu'nu Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir savaşla ulusal Bulgar görüşü lehine çözmekle ilgilenmekteydi.[164]

VMRO içindeki sağ kamp (Matof, Tatarçef vs.) [165], 1906'dan sonra artık ulusal Bulgar örgütüne dönüştü. Bu ideolojik-politik temele dayalı bölünme, gittikçe büyüyen bir düşmanlığı ve karşılıklı çatışmayı da beraberinde getirdi. Serez grubu (Sandanski, Petrov, Çernopeev vs.), sağ kanadı artık yeni Virhovistler olarak görmeye başladı ve Zonçev'in liderliğindeki klasik Virhovistler'e karşı savaştıkları gibi onlara karşı da mücadele etmeye başladı.[166]

İlinden İsyanı'nın gerçekleştirilmemesi için girişimlerde bulunmak üzere çıktığı yolculuk sırasında Osmanlı devriyeleri tarafından 4 Mayıs 1903'te öldürülen Delçef'in adını taşıyan ihtilalci grup "Bulgar vahşiliğinden ve emperyalizminden", Bulgar Ekzarhlığı'nın "merkeziyetçi zulmünden" yakınarak karşı tarafla çetin bir savaşa girmiştir. Komiteciler birbirlerini öldürmeye başlamışlardır. Bu boğuşma yer yer Osmanlı düşmanlığını ikinci plana itecek kadar şiddetli olmuştur.[167] Örneğin, Nisan 1905'te VMRO'nun bölgesine girmek isteyen klasik Virhovistler (Zonçev grubu) ile Serez gurubu arasında dokuz kişinin öldürüldüğü kanlı bir çatışma meydana gelmiştir.[168]

Bulgar Prensi Ferdinand[169], temel olarak Santralist ve Virhovistler olarak ikiye bölünen komiteyi birleştirmek amacıyla çok çaba harcadı. Bu arada Sarafof'u ikna ettiyse de diğer

---

[164] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 120.

[165] Selanik Vilayeti'ne bağlı Gevgili-Vodina ve Yenice-i Vardar çeteleri tarafından Makedonya ve Edirne Komitesi (İç Örgüt) sağcı grup murahhasları olan Matof ve Tatarçef hakkında tanzim edilen 1904 tarihli protestoname için bk. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 973.
Adı geçen iki önemli komitacı, İç Örgüt'ün sağcı kanadındandılar. 24 Aralık 1902 tarihinde İç Örgüt kongre çağrısında bulunmuştu fakat örgüt içinde farklı görüşler kongre sırasında ve sonrasında kendini göstermeye devam etmişti. 15 Ocak 1903'te toplanan kongrede isyan kararı (İlinden İsyanı ile ilgili olarak) alınmıştı. Bununla beraber Tatarçef ve Matof, isyanı desteklerken Sarafof, Delçef ve Petrov bunun karşısında yer almışlardı. Baharda yapılmasına karar verilen bu hareket, örgüt içindeki sol kanat tarafından istenmedi fakat Sofya temsilcileri olan Matof ve Tatarçef, isyan taraftarıydılar. Meltem Begüm Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2004, s. 51.

[166] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 120, 121.

[167] Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler***,** c.I, s.513, 514.

[168] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 121.

[169] Saxe-Cobourg soyundan, Alman asıllı bir prensti. 1887'de Prens Alexander Battemberg, Bulgaristan Prensliği'nden bir darbe sonucu görevden alınınca, onun yerine getirilmişti. Aslında Bulgaristan Prensliği'nin Osmanlı Devleti'ne bağlılığı sembolik bir niteliğe bürünmüştü. Ferdinand, ülkeyi bir kral gibi yönetiyordu. Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Ekim 1908'de, bir protokol olayını bahane ederek kendisini "Bulgaristan Çarı" ilan ettirdi. 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Almanya ile aynı safta savaşa giren Ferdinand, Osmanlı Devleti'nn yenilmesinden sonra tahtı oğlu Boris'e bıraktı. 2. Dünya Savaşı sonunda önce Boris, daha sonra onun oğlu tahtı kaybettiler. Bulgaristan komunist ülkeler bloğuna katıldı. Ferdinand, 1. Dünya Savaşı sonlarında ölmüştür.

liderlerden Paniça, Sofya'da 1907 Ekimi'nde hem Sarafof'u hem de onu destekleyen Garvanof'u öldürerek kaçtı.[170] Sandanski, sağcılar tarafından seçilen VMRO'nun yurtdışı temsilcileri B. Sarafof, I. Garvanov ve H. Matof'u ölüme mahkum etti. B. Sarafof ve I. Garvanov, Kasım 1907'de Sandanski'nin yakın bir arkadaşı olan Todor Paniça tarafından Sofya'da silahla öldürüldü. Bu olay Bulgar kamuoyunda büyük bir endişe yarattı ve Makedonya'daki Bulgar davasına indirilmiş büyük bir darbe olarak yorumlandı. Bu olay yurtdışında da özellikle de Bulgar-Makedon ve Ermeni örgütleri arasında büyük üzüntüye neden oldu. Bu, VMRO'nun iki grubu arasında gittikçe derinleşen bölünmenin ve düşmanlığın doruk noktasıydı.[171]

Meşrutiyet'in yeniden ilanından önce Rumeli'de görev yapan ve İttihat-Terakki'ye mensup subaylardan olan hatta 1907'de Enver Bey ile cemiyetin Manastır şubesini kuran Kazım Karabekir, Virhovistler ile Santralistler arasındaki ihtilafla ilgili bir hatırasını şu şekilde anlatmıştır:

> "1906 sonbaharında Florina civarındaki köyler, askerden şikayet etmişler. Tahkikat için beni gönderdiler. Bulgar ve Rum köylerinde münevver adamlar ve kütüphaneler gördüm. Rosne Köyü'nde Robe isminde münevver bir Bulgar Amerika'ya gidip gelmiş. Birkaç yılda İngilizce de öğrenmiş. Beni evine davet etti. Hayli görüştük. Kendisi merkeziyet taraftarı (Centraliste, Santralist) yani Makedonya istiklalini isteyenlerdendi. Bulgaristan'a iltihak fikrinde olan Virhovistler'e kızıyordu. Askerlerimize iftira atmak için halkı teşvik edenlerin bunlar olduğunu ve tahkik ettiğim şikayetlerin aslı olmadığını söyledi."[172]

Dahiliye Nazırı olduğu dönemde Hüseyin Hilmi Paşa, R. 17 Kanunusani 1324 (30 Ocak 1909) tarihinde mecliste yaptığı konuşmada Bulgar komitalarında ortaya çıkan ayrışmaları şu şekilde anlatmıştır: "General Konçev, "Virhovist Komitesi" adıyla bir komite teşkil etmiştir. Fakat müteakiben "Santralist" adıyla ayrıca bir komite teşkil edildi. Bunların her birisi ayrı birer yoldan gidip fakat aynı hedefe vasıl olmak istiyorlardı. Sonra Santralist Fırkası da ikiye ayrıldı."[173] Yine aynı oturumda Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'nın belirttiğine göre,

---

Sultan Abdülhamid'in mabeyn başkatipliğini yapan Tahsin Paşa, Sultan Hamid'in Ferdinand'a karşı nasıl bir politika yürüttüğünü şu şekilde anlatmıştır: "(Sultan Hamid), Bulgaristan Prensi Ferdinand'ın ne kadar ihtiras ve entrika sahibi olduğunu bildiğinden, onu daima okşamak siyasetini takip ederdi. Balkanlar'ın en faal uzvu olan Prens Ferdinand, Makedonya üzerinde âmâlini (emellerini) saha-i hakikate çıkaracak siyasetine devam etmekle beraber o da Sultan Hamid'e cemilekârlık (hoşa gitmesi için yapılan hareket) göstermekten hâlî kalmazdı. Prens Ferdinand'tan senenin muayyen günlerinde Sultan Hamid'e gelen tebrik telgraflarının sonunda ve Ferdinand imzası üstünde 'abd-i memlükleri müşir' (kul ve köleleri yazılı) ibaresi görülürdü." *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s.89.

Yine Tahsin Paşa, bu konuda şöyle demiştir: "Prens Ferdinand'ın krallık tacına pek heveskar olduğu, hele validesinin bu sevda ile yanıp tutuştuğu aşikardı. Prens Ferdinand hep bu gayeye vusûl için çalışıyordu. Avusturya mehâfili (mahfiller) de buna mütemayil idi. Hatta Ferdinand'ın validesi Avusturya İmparatoru'nun sarayında bir gün 'oğlumun başında Bulgar Krallığı tacını görmeden Allah canımı almasın' demişti." *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s.123.

[170] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.117.

[171] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 121.

[172] Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s.74

[173] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 376, 388.

oturum tarihinden 2-3 ay evvel Zihne Kazası'na bağlı İskorcuh köyünde önemli bir cinayet meydana gelmiştir. Bu köy, tamamıyla Bulgar tebaa ile meskundu. Ahalisi öteden beri Santralist fırkasına mensuptu. Sonraki günlerde Virhovistler, o köye gidip köy ileri gelenlerinden 5 kişiyi kendi yanlarına çekip köy ahalisini Virhovist komitesine dahil olmaya çağırmışlardır. Santralist taraftarları, Virhovist fırkasına girmemek için Virhovist Cemiyeti'nin fikrini yaymaya çalışan köy önde gelenlerinden 3-4 kişiyi köy içinde katlettirmişlerdir.[174] Bulgaristan Komiserliği'nden Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 1908 tarihli bir yazıda ifade edildiğine göre; komitenin iki hizibi arasındaki ilişki çok fenadır. Komiserin görüşüne göre, tarafların ileri gelenleri amaçlarına hizmet etmekten ziyade birbirlerine karşı üstünlük sağlamaya çalıştıklarından hizibler kesinlikle bir anlaşmaya varamayacaklardır. İki tarafın çetelerinin birbirleriyle olan silahlı çatışmaları buna delildir. Virhovist hizibleriyle Santralistler barışmamışlar ve bu konudaki müzakerelerinden bir sonuç çıkmamıştır.[175]

Aynı yazıda belirtildiğine göre; Bulgar Hükümeti, hangi kabine zamanında olursa olsun tüccar vekillerine komite hakkında ne şekilde hareket etmeleri gerekeceğine dair resmi talimat vermekten daima sakınmış ve tüccar vekaletleriyle[176] komite arasındaki ilişki tüccar vekillerinin zatlarına, kişiliklerine bağlı kalmıştır. Tüccar vekilleri arasında komiteye karşı düşmanca eğilim besleyenler ve komiteye en ufak yardımda bulunmadıktan başka halkın komiteye kapılmamasını tavsiye edenler de çok fazla idi ve yine vardır. Bunlar; Selanik'te Şupof?, Edirne'de Senoyof? ve Siroz (Serez)'de Kotrohanof?'dur. Halbuki eski Manastır tüccar vekili Toşef, Manastır'daki komite ile çok fazla hoş geçinir, komiteye yardım eder ve Bulgar Hükümeti'nden yardım alırdı. Bugün Manastır'da bulunan Dobref? dahi komite ile iyi geçinmektedir. Tüccar vekillerinin komiteye dair raporları da birbirine zıt olup bazıları (Üsküp'te Tetkof?, Manastır'da Dobref?) komitelerin hareket programlarından ve Bulgar Hükümeti tarafından desteklenmeleri gerekliliğinden bahsetmekte ve diğerleri ise (Selanik'te

---

[174] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 376, 377.

[175] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 16, G. S. N. 1056.

[176] Bulgar Hükümeti, 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda tarafsız kalmasından dolayı Osmanlı Hükümeti'nden bir ödül almaya çabalamıştır. Bulgar Hükümeti, bu tutumunun ödülünü Manastır ve Debre'de Bulgar Eksarhlığı metropolitliklerinin kurulması için beratlar alarak elde etti. Bunun yanında ayrıca vilâyât-ı selâsenin önemli kentlerinde Bulgar ticari temsilciliklerinin açılmasına da müsaade edildi. Bu temsilcilikler, bu tarihten itibaren Bulgar Hükümeti'nin diplomatik temsilcilikleri olarak görev yapmışlardır. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.134.
Bulgarlar'ın Makedonya için verdikleri mücadele, sadece komite faaliyetlerinden ibaret değildir. Bu hususta diğer meslek erbabı ile birlikte tüccarvekilleri de gerek Bulgaristan lehinde propagandalar yapmak ve gerekse komitecilere yardımcı olmak suretiyle faaliyetlerde bulunmuşlardır. Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 222.
Bulgar Tüccar Vekilleri ile ilgili olarak Sadaret'ten izahat istenmesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa, 18 Nisan 1908 (R. 5 Nisan 1324) tarihli arizasında bu konuyla ilgili olarak; Bulgar Tüccar Vekilleri'nin durumlarının daima tedkik ettirildiğini, zararlı teşebbüslerinden gizli olarak yeterli bilgi alınmakta ise de adı geçen vekillerin daima ihtiyat ve maharetle hareket etmelerinden dolayı azillerini talep veya haklarında kanuni takibat icrasını kolaylaştıracak delillerin hazırlanmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 23, G. S. N. 1522.

Şopof, Siroz (Serez)'de Kotrohanof?, Edirne'de Senoyof, Rumeli vilayetleri Bulgarları'nın başına gelen fenalığa hep komitenin sebebiyet verdiğini yazmaktadır.[177]

Yine aynı yazıda belirtildiğine göre; çeteler Köstendil tarafından sınırı aşarak saldırmaktadır. Orada veya başka tarafta çetelerin geçmesine özellikle memur olan Bulgar subayları olup olmadığı bilinmese de çeteler gizli bir şekilde geçmekte hatta bazı defalar asker, çetelere karşı silah kullanmaktadır. Komitenin Sırp komitesiyle ilişkisi aşırı derecede fenadır ve adeta Bulgar ve Yunan komiteleri arasındaki ilişkiye benzerdir. Amaçları birbirine aykırıdır ve çeteleri birbirlerini kovalamaktadır. Aralarında daima mukatele oluyor. Sırp ve Bulgar komiteleri arasında hiçbir anlaşma kolay bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Bulgar Hükümeti, büyük devletler nezdinde daima ıslahatlardan ümitli olduğunu gösterir tavır takınmış olup büyük devletler nezdindeki Bulgar memurlarına, Stanciof (Bulgar Dışişleri Bakanı) zamanında verilen talimat, mali ve adli ıslahatların uygulanmasında ısrar edilmesi yönündedir. Stanciof Efendi[178]; Petersburg, Viyana, Berlin ve Paris'i dolaştığı esnada Bulgaristan'ın kraliyet ilanı meselesi hakkında bu devletlerin bunu kabul edip etmeyeceklerini araştırmış fakat bu devletler Stanciof'a bu fikirden vazgeçilmesini tavsiye etmişlerdir. Rumeli Vilayetleri'ne gelince Bulgaristan gerçekten sessizce davranırsa, büyük devletler bu vilayetlerin Bulgar halkının huzurunu temin etmek ve asayiş için her şeyi yapacaklarını ve zamanla bir Hristiyan vali dahi tayin edileceğini Stanciof'a vaad etmişlerdir. Stanciof, Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Aehrenthal'ın samimi bir muhibbi olduğu için Kont Aehrenthal, Bulgaristan'ı ıslahatın uygulamasına karışmaması ve ihtilal hareketlerinden sakınması için uyarıyor ve Emaret'in Makedonya politikası üzerinde çok fazla nufuz kullanıyor. Beş sene önce Kont İgnatiev hakkında yapılan dedikodular gibi Bulgar Prens'i ile Grandük ve Rus subayları arasında geçen konuşmaların da siyasi bir önemi yok idi. Grandük ile Rus generallerinin Bulgaristan'a yaptıkları ziyarette, Bulgaristan'da eriştikleri güzel konumdan memnun olarak muhatapları olan Bulgar bakanları ile generallerine her şeyin çok güzel sonuçlanacağını yani Makedonya'nın "kurtarılacağını", Rusya'nın yardım edeceğini ve Bulgaristan'ın sabredip Rusya'nın faaliyete başlamasına kadar ihtiyatlı davranmasını söylemekteydiler. Şurası bilinmelidir ki Rumeli vilayetlerinde Bulgarlar'ın oturduğu hiçbir kasaba ve köy yoktur ki birkaç tüfek, cephane ve bomba olmasın. Bunların büyük çoğunluğu Bulgaristan'dan gelmişse de bazıları da birtakım Yahudi ve Şark Frenki olan tüccarlardan satın alınmıştır. Şu anda Rumeli vilayetlerinde hiçbir Bulgar subay yoktur. Zamanında gitmiş olanların tamamı geri

[177] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 16, G. S. N. 1056.

[178] Bulgaristan, bu tarihte dahi hala Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu için sonuç olarak Stanciov da Osmanlı Devleti'nin bir memuru statüsündedir. Bundan dolayı "efendi" sıfatını taşımaktadır. Bulgaristan, Ekim 1908'de Kamil Paşa'nın sadrazamlığı sırasında bağımsızlık ilan edecekti. Ayrıca Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanı, Mart 1909 tarihinde yani Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretinde Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmıştır.

dönmüşlerdir. Bulgar ordusundan firar eden bir hayli asker, çetelere girmişlerse de sayıları belli değildir. Herhalde çok fazla olsalar gerektir.[179]

1897 yılında Giritliler'in, ayaklanma ve Büyük Devletler'in müdahale etmesini sağlamak yoluyla neredeyse tam bir özerklik elde etmesi[180] ve de Avusturya-Macaristan ile Rusya'nın Balkanlar'da statükoyu[181] korumak konusunda anlaşmaları, Balkanlar'da mücadele halinde olan milliyetçi hareketleri çeteler kurup terörist eylemlere başvurmaya sevk etmiştir.[182]

İç Örgüt'ün sistematik çetecilik faaliyetlerine başlaması 1898 sonbaharı ile birlikte olmuştur.[183] Selanik'teki Merkez Komitesi, 1898 sonbaharında kaza komitelerinin her birinin

---

[179] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 16, G. S. N. 1056.

[180] 1897'nin bu bölgedeki en önemli olayı Osmanlı-Yunan Savaşı idi. Bu savaşın çıkmasına yol açan Girit'teki huzursuzluklar ve Makedonya Sorunu yani vilâyât-ı selâsedeki sıkıntı arasında bir bağlantı vardı. Her iki durumda da Hristiyan halk gruplarının Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma ve sonra kendi anavatanlarıyla birleşme çabaları söz konusudur. Girit'teki Ocak İsyanları bu yüzden vilâyât-ı selâse Hristiyanları tarafından ilgiyle ve duygusal olarak izlenmiştir. Girit'teki isyancılar, sonuç olarak 6 Şubat 1897'de adanın Yunanistan ile birleştiğini açıkladılar ve Helenler'in kralından adayı kendisine bağlamasını rica ettiler. Bu gelişmelerin hemen ardından başlayan Osmanlı-Yunan Savaşı'nı Yunanlılar kaybetti ve çıkarlarının korunması için büyük güçlere başvurdular. Büyük Güçler'in devreye girmesiyle birlikte Osmanlı Devleti, bu savaştan hiçbir kazanç sağlayamayarak bir barış antlaşmasını kabul etmek zorunda kaldı. Bu savaşın sonucunda Girit ise bir Hristiyan valinin başkanlığında özerk bir yönetime kavuştu. Osmanlı Hükümeti'nin şiddetle karşı çıkmasına rağmen Yunanistan Prensi George, adaya vali atandı. Girit'teki gelişmelerden ders çıkarmak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki devrimci hareketlere kalmıştı. Osmanlı egemenliğine karşı gelme denemesi bile Avrupa'nın müdahalesine neden olmaya yeterliydi. Bunun da sonucu, ilgili bölgeye özerk idare verilmesi olmuştu. Bu mantığa uygun bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na hiçbir riske girmeden saldırılabileceği, komşu Balkan devletleri tarafından anlaşılmış olmalıdır. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.131-133.

[181]Balkanlar'da Berlin Antlaşması ile Büyük Güçler'in çıkarlarına uygun olarak yeni bir düzen yani statüko oluşturulmuş, bu durum genel çerçevede Balkan Savaşları'na kadar devam etmiştir. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.30.

Rusya, İngiltere'den endişe ettiği kadar 1885 yılında gerçekleşen Doğu Rumeli Vilayeti'nin ilhakından dolayı kendi etkisinden çıkmış olan Bulgaristan'ın Balkanlar'da büyümesini de istemiyordu. Kaldı ki bu sırada Rusya, Uzakdoğu'da meşgul bulunduğundan Balkanlar'da bir statüko değişikliğini de hiç arzu etmiyordu. Bu sebeple Avusturya ile Rusya birbirine yaklaştı ve 8 Mayıs 1897'de Goluchowski-Mouraviev Antlaşması denilen bir antlaşma imzaladılar. Balkan Yarımadası'nın kaynayan topraklarında, Avrupa barışı için bir facia olabilecek bir rekabet tehlikesini bertaraf etme amacı ile imzalanan bu antlaşmaya göre, mümkün olduğu sürece Balkanlar'da sratüko korunacaktı. Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi,* s.827.

1897'de Avusturya-Macaristan ve Rusya, Balkanlar'da statükoyu korumak konusunda anlaşmışlardır. Bunun anlamı o güne dek Yunan, Sırp, Rumen veya Karadağlı olsun, Balkanlar'daki Hristiyanların kurtuluş hareketlerine yardım eden Rusya'nın Makedonya için parmağını kımıldatmayacağıdır. Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 504.

Avusturya kendi iç sorunları ile uğraşırken, Rusya Uzak Doğu'ya güven içinde yönelebilmeyi istiyordu. Bu nedenle her ikisi de Balkanlar'daki durumlarını garantiye almak zorunda olduklarını düşünmekteydiler. Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 19.

Büyük Devletler'den her biri Osmanlı Devleti'nden en fazla payı almaya çalışıyor ve çıkarları birbiriyle çatışıyordu. Bundan dolayı amaçladıkları en fazla payı alabilmek için uygun zamanı beklemeleri gerekiyordu. Eğer zamansız bir hamle yapacak olurlarsa, büyük bir savaşa neden olabilirlerdi. Hüseyin Kazım Kadri bu durumu şu şekilde anlatmıştır: "Rusya'nın, Avusturya'nın Balkanlar'da alakası ve bu yüzden takip ettikleri siyasetleri olmasaydı, Makedonya Meselesi pek çok evvel –şüphesiz bizim zararımıza olarak- halledilmiş olurdu. Her tarafta olduğu gibi burada da menfi bir hayata malik idik; biz ancak devletler arasındaki rekabetten istifade ediyorduk ve bütün kuvvetimiz de buna münhasır idi." Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi,* s. 123.

Büyük Güçler, bir yandan Hristiyan halkların ulusal taleplerini desteklemelerine rağmen diğer yandan da çıkarları, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlılığını gerekli kılıyordu. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.26.

[182] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 505.

[183] Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 16.

bir çete kurup hazır bulundurmasını isteyen bir genelge çıkarmıştır.[184] Bu dönemde Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın, bölgede düzenin (statükonun) devamından yana olmaları ve Osmanlı Devleti'nin Yunan Savaşı'nı kazanması, Bulgar hareketini bu yöne sevk etmiştir. Böylece vilâyât-ı selâsede Meşrutiyet'in yeniden ilanına kadar hız kesmeyecek olan çetecilik dönemi başlamıştır.

Makedonya 19. yüzyıl sonunda devrimci komite üyelerinin çok sayıda şiddet eylemine sahne olmuştur. Teröristlerin yöntemleri köyleri yağmalamaktan adam kaçırıp fidye istemeye, camileri ve kiliseleri yakmaya, banka soygunlarına ve heyecan uyandıran tren baskınlarına kadar büyük bir çeşitlilik gösterir. 1899 sonundan itibaren olaylar giderek tehlikeli bir hal almıştır. Terörist gruplar cinayet işlemeye başlayıp sağa sola bomba yerleştirmiş; köprülere, demiryollarına, telgraf hatlarına sabotajlar düzenleyip posta arabalarıyla trenlere saldırıp yabancılara yönelik ses getiren adam kaçırma eylemlerine girişmişlerdir.[185]

VMRO açısından bir diğer önemli gelişme de 1901 yılında yaşanmıştır. Bu tarihte Selanik'teki İç Örgüt merkez komitesinin üyeleri, Osmanlı güvenlik makamları tarafından tutuklanmıştır. Bu gelişme ile birlikte Sofya'daki Büyük Bulgaristan taraftarı çevrelerin (Yüksek Makedonya Komitesi) vilâyât-ı selâse'deki isyancı hareketin gelişimine daha fazla nufuz etmeleri kolaylaşmıştır. Çünkü merkez komitesi üyesi Hacınikolov tutuklanmadan hemen önce İç Örgüt'ün arşivini ve şifrelerini Osmanlı makamlarının eline düşmesin diye Eksarhlık taraftarı İvan Garvanof'a teslim etmiş ve Garvanof da Eksarh taraftarı kendi fikir yoldaşlarıyla yeni bir merkez komitesi oluşturmuştur. Ardından ise Sofya'daki Yüksek Makedonya Komitesi ile temasa geçmiştir.[186]

Bulgaristan, Makedonya'daki hadiseleri çok yakından takip ediyor hatta hadiselere sebebiyet vermesi yüzünden, meselenin bizzat içinde bulunuyordu. Zira, kendi topraklarında gönüllüler toplayıp bu gönüllüleri Bulgar subaylarının idaresinde eğittikten sonra birer komiteci olarak Makedonya'ya göndermiştir. Ayrıca, bu komitecilerin silah ve cephane ihtiyacı da Bulgaristan tarafından karşılanmıştır.[187] Bunun yanında Bulgaristan, görünüşte Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik izlenimini uyandırarak dikkatleri üzerine çekmemeye çalışırken gerçekte ise hadiselerin en önemli sebebi olmuştur.[188]

1902 sonlarında Makedonya'da mevcut siyasi otoriteye karşı hareketlenmeler artmaya başladı. Hristiyan grupların kurmuş oldukları örgütler, yapılanmalarını tamamlama aşamasına

[184] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.137.
[185] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s.505.
[186] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.149.
[187] Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 220.
[188] Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 221.

gelmişlerdi. Halk desteği, ideolojik temel, eğitim, kültür, din örgütlenmeleriyle ana amaca yönelik çalışmaların yanı sıra; cephane ve para cinsinden maddi donanımları Avrupalı devletlerin de desteği ile hatırı sayılır oranda artınca, Makedonya'daki örgütler daha 1897 tarihinde başlayan silahlı eylemlerin daha büyüğünü başlatmanın zamanının geldiğini düşünmeye başladılar. İlk zamanlar adam kaçırma, köy basma veya yakma, kilise kurma baskısı, okul açma ve öğrenci sayısını arttırma gibi girişimlerle eylem yapan örgütler, 20. yüzyıl başından itibaren hem Avrupa devletlerinin ve kamuoyunun ilgisini arttırmak hem de Osmanlı yönetimini zayıf düşürmek için genel, büyük çaplı bir eylem planlamaya başlamışlardır.[189]

23 Eylül 1902'de bölgede önemli bir isyan patlak vermiştir. Cuma-i Bala İsyanı, Cuma-i Bala Kazası'nın Zelesnika adlı bir köyünde başladı ve Gradevo ile Şarbinova köylerine yayıldı. Bölgedeki çatışmaları Yüksek Makedonya Komitesi'nin liderlerinden General Konçef (Zonçev) şahsen yönetti. Bununla birlikte, isyana İç Örgüt'ün destek vermemesinden dolayı[190] isyan büyümedi ve Kasım ortalarında bastırıldı. Bu isyanda yaklaşık 15 köyde büyük maddi zarar oluştu. Yaklaşık 200 kişi sınırı geçip kaçtı ve 37 kişi öldürüldü.[191] İsyanın başarısız olmasına karşın Konçev grubu hedefine ulaşmıştı. İç Örgüt gitgide unutulurken kamuoyunda

---

[189] Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 19, 20.

[190] İç Örgüt ve Sofya'daki temsilcileri (Delçev ve Petrov), bir genel isyan için vilâyât-ı selâse'de durumun henüz uygun olmadığı görüşündeydiler. İsyanı başlatmak için yeterince hazırlanmadan atılacak adımlar, halkın savaş hazırlığını ve moralini olumsuz etkileyebilirdi. Bu yüzden, o zamana kadar yapılan çete savaşının politik ajitasyon ile birlikte sürdürülmesinden yanaydılar. Bu, uzun vadede halkı genel bir isyana teşvik için en iyi yoldu. Bu görüşte, vilâyât-ı selâse halkının günün birinde kendi gücüyle Osmanlı egemenliğinden kurtulabileceği inancı yatmaktaydı. Diğer taraftan Konçev grubu, isyancı hareketin dışarıdan silahlı bir yardım olmadan başarı kazanabileceğine inanmıyordu. Onların görüşüne göre, halkın bilinçlendirilmesiyle geçen hazırlık safhasında yeterince çaba gösterilmişti. Şimdi söz değil, iş gerekliydi. Ama bunun için vilayat-ı selase'deki ilkokul öğretmenleri heralde uygun değildi. Subaylar, hareketin yönetimini ellerine almak için vilayat-ı selase'ye gitmeliydiler. Genel halk ayaklanması düşüncesi ütopikti. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.157.

[191] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.162, 163.

1901-1904 yıllarında Selanik Vilayeti'ne bağlı, Bulgaristan sınırına yakın olan Razlık Kazası Kaymakamlığı'nı yürütmüş olan Tahsin Uzer, bu isyanı şu şekilde anlatmıştır: "1902 yılının sonlarına doğru komitecilerin azıtmaları son haddini bulmuştu. Cuma-i Bala ve Menlik Ayaklanmaları, aldığımız sıkı tedbirler sayesinde Razlık'a bulaşamadı. Bunun ana nedenini silahların zamanında toplanmasında aramak lazımdır. Yoksa Razlık, ayaklanmaya daha elverişli ortamda idi… Cuma-i Bala mevki komutanı Boşnak Salih Paşa, cesur ve enerjik bir asker olduğundan kendi girişkenliğiyle Bulgar sınırındaki köylerden silah toplamaya ve dayağı hak eden Bulgarlar'a gereken baskıyı yapmaya koyuldu fakat Cuma-i Bala'nın Padeş Harbin, Gradova ve Menlik Kazası'nın Kresne Köyleri'nde ihtilal baş gösterdi. Bulgar köylüleri silaha sarılarak dağa çıktılar; jandarma karakollarımızı, duyun-u umumiye dairesini bastılar. Erlerimizi, daire kolcularını ve İslam köy bekçilerini şehit ettiler. Ayaklanma üç kazaya bulaşıp süratle yayılmaya başlayınca, Serez'den iki tabur nizamiye, bir tabur redif gönderilerek Cuma-i Bala'daki askeri birlikler pekiştirilip güçlendirildi. Ayrıca Razlık'tan da kuvvetli askeri birlikler olay yerlerine sevk edildi. Komiteciler ve ayaklanmış olan Bulgar köylüleri, önce Osmanlı kuvvetlerini bozduysa da hemen toparlanan birliklerimiz asileri yer yer temizlediler. İhtilalciler Razlık'a doğru kayarken rastladıkları köy halkını da zorlayıp birlikte harekete yöneltiyorlardı. Bu arada birkaç komiteci grubu, Predel Kışlasını bastı fakat Razlık'tan süratle gönderilen yardım kuvvetleri genç, fedakar ve cesur Teğmen (Mülazım) Refet (Bele) Efendi'nin üstün gayret ve bilgisi, komitecileri bozguna uğrattı. İşte sırf bu genç teğmenin kahramanca davranışıyladır ki Bulgar komitecilerinin düzenlediği ihtilal teşebbüsü, Cuma-i Bala sınırından geçip Razlık'a ilerleyemedi… Menlik ve Petriç'te de isyancılar temizlendi. Ayaklananların artıkları da Bulgaristan sınırını aşıp canlarını zor kurtardılar. Bulgarlar'ın bu mevzii ayaklanmalarındaki kayıpları, 600 ölü ve bunun iki katı da yaralıdan ibarettir. Bulgar komitecileri bir hayli silah da bırakıp kaçtılar. Bizim de 50'ye yakın şehidimiz ve 100'den fazla yaralımız oldu. Bu çetin çarpışmadan sonra bölgede asayiş derhal sağlandı." Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 137, 138.

Yüksek Makedonya Komitesi'nin faaliyetleri konuşuluyordu. Ayrıca Bulgaristan'dan silahlı birliklerin gönderilmesiyle vilâyât-ı selâse sorununun bir Bulgar ulusal meselesi olduğu gösterilmiş oluyordu.[192] Bu ayaklanmanın ardından Osmanlı Devleti kendi insiyatifi ile "Rumeli Vilayetleri Hakkında Talimat" adıyla bölge için bir ıslahat programı hazırlamış ve talimatın uygulanmasını sağlamak için genel müfettiş olarak Hüseyin Hilmi Paşa'yı Aralık 1902'de Selanik'e göndermiştir.

İç Örgüt ise; 1902 yılında bir Amerikalı gazeteciyi kaçırılıp fidye istemiştir. Komite liderlerinden Sandanski ve arkadaşları, 1902 senesinde Razlık ve Cuma-i Bala arasında Amerikalı bir gazeteci olan Miss Stone ve arkadaşını kaçırarak dağa kaldırmışlar ve elli bin lira fidye aldıktan sonra Strumiça'da serbest bırakmışlardır. Bu eylemin amacı, komitecilerin bir taraftan komiteye para tedarik ederlerken diğer taraftan da Makedonya'daki asayişin sağlanamadığı intibaını uyandırarak Osmanlı idaresini kötülemeye çalışmalarıdır.[193]

2-3 Ağustos 1903 günü ise İç Örgüt, Manastır'da İlinden İsyanı olarak adlandırılan büyük bir isyanı başlatmıştır. 24 Ağustos'tan itibaren bu büyük isyan bastırılmış fakat tam anlamıyla son bulması ekimin ikinci yarısını bulmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa ise isyanın bir an önce son bulması için bazı girişimlerde bulunmuştur. Hilmi Paşa, Ağustos sonuna doğru Müslüman ve Rum-Ortodoks eşraftan bir komisyon oluşturdu. Bu komisyon, isyancıların köylerini ziyaret ederek heyecanlarının yatıştırılmasını sağlamaya çalışacaktı.[194] Manastır Vilayeti'nden Makedonya'nın geri kalanına hatta Doğu Trakya'ya kadar yayılan bu genel ayaklanma, bölgeyi üç ay boyunca kan ve ateş içinde bırakmıştır. Komitacılar –İç Örgüt, 25.000 kişiyi seferber etmeyi başarmıştır- ulaşım yollarına saldırır; köprüleri, demiryollarını, telgraf direklerini havaya uçurur; karakollara, küçük kışlalara saldırır, Müslüman köylerine baskınlar düzenler, buraları yağmalarlar. Yaklaşık on gün boyunca Manastır'ın kuzeyindeki Kruşevo Kasabası tamamen asilerin denetiminde kalır hatta bir ara "Kruşevo Cumhuriyeti"nden bile söz edilir. Asilerin amacı etrafa dehşet saçıp Müslümanları misilleme yapmaya kışkırtmak ve böylece Büyük Güçler'in kendi lehlerine olaylara müdahale etmesini sağlamaktır. Osmanlılar, hristiyanlara karşı misillime tuzağına düşmekten, ayaklanmayı çığrından çıkarabileceği için

[192] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.164.

[193] Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 217.
Bu olaydan, birçok hatırat ve araştırma-inceleme eserinde bahsedilmektedir. Örneğin, *Said Paşa'nın Anıları,* Hürriyet Yayınları, 1977, s. 232, 233 (Miss İstin Olayı şeklinde geçmektedir) ; *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.I, s.185-192.
Bununla birlikte bu çalışmada esas amaç, Hüseyin Hilmi Paşa'nın icraatlarını ortaya koymak olduğundan bu tür olaylar, ayrıntısına girilmeden sadece bahsedilerek geçilecektir.

[194] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.204.

çekinirler. Eylül ayında gerilim doruk noktasına çıkmıştır ve Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir çatışma ihtimalinden söz edilmektedir.[195]

Hüseyin Hilmi Paşa, 14 Ağustos 1903 tarihli Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği yazısında; vilâyât-ı selâse dışından gelen Bulgar eşkiyasının Manastır Şehri'ne taarruz ettiğini, şehirdeki eşkiyanın da taarruza destek verdiğini ve bu taarruzun bertaraf edildiğini ifade etmiştir. Aynı yazıda Hilmi Paşa, eşkiyanın Manastır Kazası'na birkaç saatlik mesafedeki bazı mevkilerde toplu olarak bulunduğunun çeşitli kaynaklardan alınan bilgilerden anlaşıldığını da ifade etmiştir.[196]

Paris'te yayınlanan *Le Figaro* gazetesi Emil adlı Osmanlı memleketlerinde seyahatleri olmuş ve Bulgar Başbakanları'ndan Stambulov[197] zamanında (1887-1894) Bulgarlar'ı görmüş olan bir muhabirinin yorumlarının bulunduğu mektupları 17 Ekim 1903 tarihli nüshasında yayınlamıştır. Bu kişi, ismini vermediği ama Paris Sefiri Münir Paşa'nın dostu ve en tanınmış mabeyncilerden olduğunu belirttiği Mabeyn'de görevli bir kişi sayesinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Manastır'da 16 Ağustos- 10 Eylül 1903 tarihleri arasındaki gelişmeleri anlattığı raporuna ulaşmıştır. Bu rapora göre; bu tarihler arasında Bulgar çeteleri tarafından 1 cami, 3 okul, 154 ev, 97 kule, 14 saman deposu, 5 hububat anbarı, 8 han, 8 değirmen, 400 yulaf ve saman arabası yakılmış ve tahrip edilmiştir.[198]

Bu isyandan sonra Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın insiyatifiyle bölge için "Mürzteg Islahat Programı" Osmanlı Devleti'ne dikte ettirilmiş ve Meşrutiyet'in yeniden ilanına kadar bölgede yine Hüseyin Hilmi Paşa'nın genel müfettişliğinde olmak üzere bu program uygulanmıştır.

Hüseyin Hilmi Paşa, İlinden İsyanı'nın bastırılması ve Mürzteg Programı'nın kabul edilmesinden bir süre sonra Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 11 Ocak 1904 tarihli yazıda; Belgrad'daki muhbirle Manastır'daki muhbirin beyanatlarının birbirini tutmasına binaen, Sırplarla Sırbistan'da bulunan Bulgar bozgunculerının ve Sararof'un şu sırada müzakereler ve girişimlerde bulunduğunu, İştip'te bulunan muhbirin ise vaktiyle komiteye katılmış biri olduğunu, şu an ise kaçarak Sırbistan'a ve oradan da Bulgaristan'a giderek komiteye dahil olan

---

[195] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 508.

[196] BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.), D.N. 200, G. N. 38.

[197] Rus karşıtı olarak bilinen bir politikacıydı. Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a katılmasında önemli bir role sahipti. Stambulov liderliğinde kurulan hükümet, barışçıl bir Makedonya politikasının daha elverişli olduğunu düşünüyordu. Stambulov'un ana ilkesi, Makedonya'ya ilişkin olarak Osmanlı Devleti ile sonu belirsiz sonuçlara yol açabilecek sürtüşmelerden kaçınmaktı. Onun için Balkan yarımadasında bir, yalnızca bir müttefik vardı: Avrupa (Rumeli) vilayetlerinde Bulgar metropolitliklerine, kiliselerine ve okullarına müsaade etmek koşuluyla Osmanlı Devleti. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.113, 117.
1894 yılından sonra Stambulov'un yerine gelen hükümet, Makedonya'daki çetelere karşı tekrardan desteğe başlayınca Osmanlı-Bulgar ilişkilerinde esen ılımlı hava bozulmuştur. Tokay, "Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri: 1878-1908", c.II, s. 322.

[198] BOA, Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y. PRK. TKM.), D.N. 47, G. N. 21.

biraderi ile dostlarının referansıyla komitelere dahil olarak komitelerin tasarıları ve girişimlerinin mahiyeti, özellikle de Bulgaristan Emareti'yle devlet adamlarının emelleri hakkında bilgi almaya gayret etmesi için bu muhbirin kazanılmasında aracı olan kişiye talimat verdiğini, ifade etmiştir.[199]

Hüseyin Hilmi Paşa, aynı yazıda; eşkiyalığın sonuçları ve zararlı etkilerinden dolayı can ve malca bir hayli zayiata uğrayan köylü Bulgarlar'ın bir kısmında pişmanlık hissi görüldüğünü, Padişah sayesinde görmekte oldukları himaye ve hakkaniyetin derecesini idrak ettiklerini, ıslahat kararlarının rahat ve mutluluklarını temine yeterli olacağına dair teşekkür sözlerinin dahi işitilmekte olduğunu fakat köylülerin hürriyetlerinin kendi ellerinde olmadığını, Bulgar köylülerinin komitalar ve komitalarla müttefik olan ruhban sınıfı, öğretmenler ile servet-itibar sahiplerinin tehdid ve nufuzu altında olduklarını, zehirli fikirlerle zehirlendiklerini; bundan dolayı köylülerin, isyanların ortaya çıkmaması için önem ve etkilerinin olmadığını, komitelerin Bulgaristan Emareti'nin talimat ve telkinlerine uygun hareket ettiklerinin şüphesiz olduğunu, komitelerin şimdiki amacının ise hükümetin ilan ettiği ıslahatın güya vilâyât-ı selâsenin huzurunu sağlamada yeterli olamayacağından ve Rusya ile Avusturya'nın kendi hesapları için çalıştıklarından bahsederek bu işe diğer büyük devletlerin de müdahale etmesini ve vilâyât-ı selâsenin Hristiyan bir valinin idaresi altında ayrı bir eyalet şeklinde olmasını isteyerek bundan sonraki aşamada ise Avrupa'da durum müsait olunca bu bölgenin Bulgaristan'a bağlanarak büyük ve bağımsız bir Bulgar Hükümeti'nin kurulması olduğunu, Bulgaristan Emareti'nin bu melun maksadını gizlemek için komitalara vilâyât-ı selâse için çalışıyormuş gibi görünmelerini tavsiye ettiğini, ileriki dönemde vilâyât-ı selâse idaresi o tür zararlı bir durumda kalırsa üç vilayette bulunan mikdarı bir buçuk milyonu aşkın cesur halk ve sadık Müslümandan devletin gelecekte istifade etmesi mümkün olacağı gibi Arnavudluk'un kalan kısımları tarafından da karadan doğrudan doğruya bitişik olan yol kesilmiş olacağından Kosova Vilayeti'nin bir kısmı ile İşkodra ve Yanya Vilayetleri üzerinde hayal edilen istila amaçlarını zamana bırakmakta bulunan büyük ve küçük devletlerin aldatmaca ve taaruzlarından Arnavutluk'u korumanın devlet için çok zor olacağını, ifade etmiştir.[200]

Hüseyin Hilmi Paşa, aynı yazıda son olarak; meselede en çok düşündüren noktanın Rumeli işlerinde aracılık yapan Rusya ve Avusturya'nın gelecekteki hedeflerine klavuzluk edecek gizli fikirlerinin hakikaten olup olmadığını ve halen vukû bulan aracılıklarıyla beyanatlarının iyi ve halis niyete dayanıp dayanmadığını ortaya çıkarmak olduğunu fakat bu işin kendisi tarafından yapılamayacağının açık olduğunu, Bulgarlar'ın müttefik arayışında

[199] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 2, G. S. N. 109.
[200] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 2, G. S. N. 109.

olduğunu ve Sırplar'ın kendileriyle ittifak etmemeleri durumunda Slav alemine karşı mahcup olacaklarını ayrıca kendileri bir şey kazanırlarsa Sırbistan'ın maddeten zarar göreceğini ve buna binaen kendileriyle birlikte hareket etmeye mecbur oldukları şeklinde beyanatlar verdiklerini, Romanya'nın ise bölgeye uzak bir noktada bulunmasından ve şimdiye kadar koruduğu hayırlı pozisyonu ve statükonunun devamının kendisine daha yararlı olmasından dolayı Bulgaristan'a bilfiil yardımcı olmasının umulmadığını, eğer Bulgaristan devlete karşı isyana cüret ederse Romanya yönünden bir taarruza hedef olmamak için Romanya'ya bazı vaatler vererek onun tarafsızlığını sağlamaya çalışmasının doğal olduğunu, Bulgaristan'ın amaçladığı bölgeler hakkında Romanya'ya vaatte bulunmayacağını, Romanya'nın da Bulgaristan'ın genişlemesinin kendisine zarar vereceğini büyük ihtimal göreceğini, araştırmalarına ve hissiyatına göre komitalarla Bulgar Emareti'nin ne ıslahat kararlarıyla ne de katlanılabilecek derecedeki bir lütuf ile yetinmeyeceklerini, bunlar rahat durmadıkça da ıslahatların doğal olarak hakkıyla verimli olamayacağından karşı karşıya kalınacak sıkıntıların giderilebilmesi için silahlı kuvvetlerin görevine devam edeceğini, Bulgarlar'ın yeniden ortaya çıkarabilecekleri kargaşa sırasında askerin tamamının üç vilayette kalmasını sağlayarak Bulgaristan'a bütün kuvvetlerin sevk edilmemesini sağlamak için her tarafta ihtilali genişletmek amacını güdeceklerini ve üç vilayet dahilinde eşkıya ile uğraşılırken Bulgaristan'ın da birkaç taraftan özellikle Edirne tarafından sınırı aşacağını ifade etmiştir.[201] Bulgaristan'daki Osmanlı yetkililerinin (Bulgar Emareti Komiserliği'nin) de çetelerin Bulgar Emareti'nin desteği ile korunduğundan ve Prens'in izni olmaksızın çetelerin Makedonya'da eylem yapamayacağından kuşkuları yoktu.[202]

Selanik Mebusu Rahmi Bey, R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihinde mecliste yaptığı konuşmada Bulgaristan'ın bu meseledeki yerini şöyle ifade etmiştir:

> "Vilayât-ı Selâse'de teşekkül eden çeteler tabii bunlar birtakım makâsıd-ı siyasiye neticesi olarak ortaya atıldılar. Bunların menşei evvelemirde Bulgaristan'dır. Yani Bulgar çeteleridir. Bulgar çeteleri rüesası, müşevvikleri buradan geldi. Sermayeleri uzaktan geldi. Eslihası, cephanesi filanı her şey oradan geldi ve bunların talimatı da oradan geldi. Bilahere bunlar arasında ihtilaf zuhur etti. İki kısma ayrıldılar."[203]

Bulgarlar; bir taraftan Bulgar Eksarhanesi, papazlar ve öğretmenler, eğitim politikası ve propaganda ile Makedonya Bulgarlar'ı arasında Bulgaristanla birleşme arzularını kamçılarken ikinci yol olarak da Makedonya'da huzursuzluk ve karışıklıklar çıkarmak suretiyle devletlerin dikkatini ve müdahalesini buraya yöneltmek istediler. Başka bir deyişle Bulgarlar da Makedonya'da, Ermeniler'in Anadolu ve İstanbul'daki ayaklanmalarında kullandıkları taktiğe

---

[201] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 2, G. S. N. 109.
[202] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 53.
[203] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 389.

başvurdular. Tıpkı Ermeniler gibi Bulgarlar da huzursuzluk yaratmak ve karışıklık çıkarmak için örgütlenme yoluna gittiler.

1906'da Bulgaristan Dışişleri Bakanlığına getirilen M. Stanciov, topraklarında çeteleri barındırmadıklarını savunmuş fakat başta Osmanlı Bulgar Komiseri olmak üzere Osmanlı idarecileri, çetelerin ayakta kalabilmeleri ve maddi yardım alabilmelerinin ancak Bulgaristan yönetiminin ve Prens'in onayı ile gerçekleşebileceğini ve hükümetin tavrının samimi olmadığını vurgulamışlardır.[204]

Hüseyin Hilmi Paşa, 18 Temmuz 1908 tarihli Sadaret'e gönderdiği yazısında, Bulgar Hükümeti'nin yaşanan olaylarda dahli olduğunu şu örnekle ifade etmiştir: Hilmi Paşa, 16 Temmuz'da akşam yedi sıralarında 20 kişilik bir Bulgar çetesinin hatt-ı imtiyazı (sınır) geçerek Ömercik sayfiye karakoluna saldırıda bulunduklarını ve karakol mevcudunun karşılık vermesi üzerine eşkiyanın geri çekilmeye mecbur kaldığını, izlerinin çizme izi olduğu göz önünde bulundurulduğunda eşkiyanın Bulgar askeri olmasının muhtemel olduğunu ve bu hareketin Bulgar Prensliği'nin verdiği teminata zıt bir durum olduğunu bildirmiştir.[205]

Osmanlı Devleti, Bulgar Komiteleri'nin Makedonya'daki faaliyetlerine mani olabilmek için gerek hudud üzerinde ve gerekse Makedonya dahilinde birtakım tedbirler almıştır. Bu arada, hudud boylarına asker sevk edilirken mevcut birliklerin de sayıları arttırılmıştır fakat alınan askeri tedbirler daha ziyade hududa yönelik olmuş ve böylece Makedonya'daki komitecilerin Bulgaristan ile olan irtibatı kesilmeye çalışılmıştır.[206] Bunun yanında Bulgar komitecilerinin Bulgaristan'dan Makedonya'ya dahil olmalarını zorlaştırmak amacıyla mürûr tezkerelerinin (geçiş evrakı) daha dikkatli hazırlanması yoluna gidilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 23 Aralık 1906 tarihli yazıda belirttiğine göre; Bulgar bozguncu komitesi üyeleri, yapmayı amaçladıkları eylemler için Bulgaristan tarafından sınırı geçerek vilâyât-ı selâseye girmekteydiler. Toplu olarak sınırı geçmeye çalıştıklarında asker tarafından püskürtülmekteydiler fakat münferiden geçenler dikkati çekmiyordu. Bu gibi kimseler, başka şahıslara ait mürûr tezkireleri ve pasavanlarla sınır kapılarından kolaylıkla geçiyorlardı. Bunun önüne geçmek amacıyla Bulgaristan'dan geleceklerin tezkerelerine, Bulgaristan Komiserliği'nce tasdikli fotoğraflarının da iliştirilmiş olması kuralı getirilmiştir.[207]

Gelibolu mebusu Trayan Nali Efendi'nin R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumda ifade ettiğine göre; Bulgar İhtilal Komitesi'nin icraatları o derece dehşetli ve kesin idi ki birkaç sene zarfında binlerce ahali mahv ve itlaf, köylerde hatta kasabalarda bile

---

[204] Gül Tokay, "Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri: 1878-1908", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, c.II, Ankara 1999, s. 324.
[205] BOA, Y. A. HUS., D.N.523, G. N. 126.
[206] Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 225.
[207] BOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.), D.N.1137, G. N. 11.

Komite'ye para yardımında bulunmayanlar idama mahkum edilip derhal uygulanırdı. Yalnız Manastır Şehri'nde Rum ahalisinden 6 ay zarfında 500 lirayı aşkın meblağ Bulgar Komitesi tarafından cebren alındı. Tüccar veya mağaza sahibi, dükkanda otururken birisi içeri girip derhal revolverini çıkarıp Komite'nin ilmühaberini mağaza sahibine verir ve mağaza sahibi parayı vermezse katlolunurdu. Köylerde çiftliği, tarlası, hayvanları olan Rum ahalisinin tümü Komite'ye aylık haraç vermeye mahkum idi.[208] Çetelerin vergi toplamaları konusunda Hüseyin Hilmi Paşa, R. 19 Kanunusani 1324 (1 Şubat 1909) tarihli oturumda şu bilgileri vermektedir:

> "Yalnız Bulgarlar değil, Rumlar da köylerde dolaşıp ahaliden para tahsil etmektedirler ve hükümet bundan haberdardır. Bu sorunun halledilmesi için gerekli makamlara yüzlerce telgraf ve mektuplar yazılmıştır. Para verenler, hükümet memurlarına gelip gizli olarak 'filan reis geldi, bizden para istiyor' diyor; fakat bir muhakemede kesinlikle beyan etmiyorlar. Bunların (çetelerin) para tahsil ettiğini biliyoruz; fakat yeterli deliller ile bu paraları tahsile cüret edenleri tutup mahkemeye vermeye çare bulamıyoruz."[209]

Hüseyin Cahid[210], 31 Ocak 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında; Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Meclis-i Mebusân'ın 30 Ocak 1909 (R.17 Kanunusâni 1324) tarihli oturumunda Makedonya hakkında verdiği izahatleri şu şekilde özetlemiştir:

> "Hüseyin Hilmi Paşa, Makedonya Meselesi'nin başlangıcını R. 1313 (1897/1898) senesinde görmek istediği, Makedonya'da icra-yı tesir eden Bulgar Komiteleri'ni Virhovist ve Santralist namıyla ikiye ayırdığı halde işin daha mukaddemaına çıkmak isteyen hatiblerimiz (mebuslar) Ayastefanos Muahedenamesi'ne irca'-ı nazara luzum gördüler, Panislavizmi itham ettiler. Bu halde daha pek eski zamanlara çıkmağa hiçbir mani yoktur."[211]

Hüseyin Cahid, "Makedonya Düğümü" başlıklı başyazısında, ayrıca şunları da ifade etmiştir:

> "Bulgarlar 1313 senesinden 1318 senesine kadar kendi mezheplerini neşr, ahaliyi Eksarhane'ye celb için neşriyat ve teşvikat yolunda bulundular fakat cebr ve şiddet henüz programları dahilinde değildi. Kıtâller, bombalar, kıyamlar sonra başlıyor. Hilmi Paşa bu tarihe kadar Rumeli'deki anasır-ı sairenin rahat durduklarını, müteaddîlerin (zulmeden,saldıran) Bulgarlar olduğunu tasdik ve teyid eylemiştir."[212]

Bulgar Komiteleri'nin Makedonya'daki çete faaliyetleri içerisinde Bulgar Hafî Köy Teşkilatı da önemli bir yer işgal etmiştir. "Destnik" tabir olunan gruplardan meydana gelen bu teşkilat, Bulgaristan'dan gelen ve voyvoda (çete lideri) olarak anılan başkanlarının emrinde olduğu halde birkaç Bulgar köyü arasında bir merkez meydana getirerek komitenin silahlarını burada depolamış ve icabında haber göndermek suretiyle çok kısa zamanda çevre köylerden

---

[208] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 385.
[209] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 417.
[210] Hüseyin Cahid, birçok niteliğinin yanında ayrıca Meclis-i Mebusan'da İstanbul mebusu olarak yer alıyordu.
[211] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Makedonya Düğümü", *Tanin*, 18 Kanunusani 1324-31 Ocak 1909, No: 180, s.1.
[212] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Makedonya Düğümü", *Tanin*, 18 Kanunusani 1324-31 Ocak 1909, No: 180, s.1.

istediği kadar komiteci toplayabilmiştir. Voyvoda tarafından verilen emir üzerine, istenilen köyü yakıp yıkan ve katliamlarda bulunan bu komiteler, vazifelerini tamamladıktan sonra kısa zamanda köylerine dönerek çift ve çubuklarının başında masum birer Bulgar köylüsü rolünü oynayabilmişlerdir. Tabir-i caizse "gündüz külahlı gece silahlı" olan bu teşkilat; eli silah tutanları silahlandırmak, maddi durumu müsait olanlardan para almak ve diğerlerini de postacılık ve klavuzluk hizmetlerinde kullanmak suretiyle Bulgar köylülerden azami şekilde istifade cihetine gitmiştir.[213]

Hüseyin Hilmi Paşa, 8 Mart 1907 tarihiyle Sadaret'e gönderdiği yazısında; Bulgar eşkıya reislerinin önemlilerinden olup Kesriye (Kastoria) Kazası dahilinde türlü bozgunculuğa cesaret ettikleri halde imha edilemeyen eşkıya Mitra[214] ile adamlarından üç tanesinin ölü olarak ele geçirildiğini, çatışmada bir jandarma ile iki erin yaralandığını, yine Kesriye'de Bulgar eşkiyasından İstavri ile arkadaşı Apostol'un[215] da canlı olarak ele geçirildiğini, bildirmiştir.[216]

Osmanlı birliklerinin enerjik mücadelesi sonucunda İç Örgüt, 1907 sonuna doğru artık bölgede ciddiye alınmayacak bir güç haline gelmişti. Buna, "sağ" ve sol" kanatlar arasındaki çatışmanın gittikçe sertleşmesi de eklendi. Örgütün en tanınmış liderlerinden B. Sarafof ve İ. Garvanof'un, Aralık 1907'de Sofya'da Sandanski'nin yoldaşı olan Panica tarafından öldürümesiyle İç Örgüt daha da zayıfladı.[217]

Hüseyin Hilmi Paşa, 10 Haziran 1908 tarihiyle Başkitabet'e ve Sadaret'e gönderdiği yazıda; Bulgaristan Emareti'nin dış politikayla ilgili teşebbüsleri, komitelerle olan ilişkilerinin derecesi ve bozguncular hakkında Sofya'daki muhbirden Bulgaristan Komiserliği aracılığı ile

---

[213] Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 217.

[214] Bu kişi, on seneden beri eşkiyalık yapmakta olup Bulgar ve Rum unsurlarına karşı birçok cinayetlerde bulunmuş ve birçok asker ile jandarmanın kanına girmiş ve Kesriye (Kastoria) Kazası'nda bozgunculuk namına hükümete çeşitli müşkülat çıkarmış, birçok kez müfrezelerden kurtulmuş bir kişiydi. BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS.), D.N.509, G. N. 71.

[215] Apostol, yirmi yıl boyunca faaliyet göstermiş bir Bulgar çete lideriydi. Genellikle Selanik yakınlarındaki Gevgeli'de eylemlerini gerçekleştirirdi. Ne zaman yerel yetkililer Apostol'un bölgede olduğunu haber alsalar derhal güvenlik güçleri ve siviller uyarılırdı. Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 140.
1903-1906 yılları arasında Selanik Vilayeti'ne bağlı Gevgili Kazası Kaymakamlığı yapan Tahsin Uzer, bu bölgede aralarında Apostol'un da bulunduğu Bulgar çetelerini ve bunlarla olan mücadeleleri "Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi" adlı otobiyografik çalışmasında anlatmaktadır. Tahsin Uzer'in ifade ettiğine göre; 1903 yılındaki Bulgar (İlinden) Ayaklanması'nda çetelerin en çok çaba gösterdiği bölgeler arasında Yenice Vardarı ve Gevgili Kazaları da vardır. Gevgili Kazası'nda faaliyet gösteren çeteler: 1) Apostol Petkof (Vardar Güneşi) Çetesi: 20 yıllık bu çete, 23 kişiden oluşuyordu. 2) Lazar Çetesi: 10 yıllık bu çete, 10 kişiden oluşuyordu. 3) Dede Yuvan (Tikoşlu Eski Kurt) Çetesi: 10 yıllık bu çete, 8 kişiden oluşuyordu. 4) Gogo (Kılkışla) Çetesi: 15 yıllık bu çete 10 kişiden oluşuyordu. 5) Lonidof Çetesi: 7 yıllık çete, 15 kişiden oluşuyordu. 6) Andon (Kaptan) Çetesi: 10 yıllık bu çete 12 kişiden oluşuyordu. 7) Bulgar Subayı Yüzbaşı Sava Çetesi: Belkız bölgesinde faaliyet gösteriyordu. 3 yıllık bu çete 18 kişiden oluşuyordu. 8) Yuvan Çetesi (Sığırtmaç): Yenice Karacaaba bölgesinde faaliyet yürütüyordu. 16 yıllık bu çete, 25 kişiden oluşuyordu. 9) Arkir (Baroviçe) Çetesi: Tikoş'da faaliyet gösteriyordu. 15 yıllık bu çete 25 kişiden oluşuyordu. Bu çetelerle yapılan çarpışmalar hakkında bk. Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi,* s. 184-192.

[216] BOA, Y. A. HUS., D.N.509, G. N. 71.

[217] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 263.

bilgi istendiğini ve muhbirin bu konular hakkında bilgiler verdiğini bildirmiştir. Muhbir'in anlattığına göre; bir müddet önce Bulgaristan Emareti, Sırp Hükümeti'ne nota vermeyip yalnız Sırp çetelerinin Makedonya'daki hareketleri üzerine Belgrad Kabinesi'nin dikkatini çekmek üzere Belgrad ajan diplomatiğine gerekli talimatı vermişti. Dün ise bakanlar kurulu toplantı yaparak Dışişleri Bakanı tarafından Sofya Sırp elçiliğine bir nota verilmiş ve Sırplar'ın ikiyüzlü politikalarıyla Bulgarlar aleyhine Makedonya'da Rumlar ile müttefik olarak hereket etmekte olmalarından dolayı notada şiddetli dil kullanılmıştır. Bundan başka Toşef'e telgrafla verilen emirde, Sırp Hükümeti'nin dikkatinin çekilmesi beyan edilmiş ve çok yakın bir zamanda Sırp zulmüne Makedonya'da bir son verilmezse Bulgaristan Hükümeti'nin milli menfaatlerine dayanarak gerekli uygulamaları yapacağı bildirilmiştir. Bulgar Hükümeti hala komite ile müzakerelere başlamamıştır. Komite ise yardım almak için ısrar etmektedir. Yakın zamanda Makedonya'daki bütün Bulgar tüccar vekilleri değiştirilecek ve tüccar vekalethanelerinde memurlar arttırılacaktır. [218]

Tunalı Hilmi ise, Bulgar komitaları hakkında şu tespitleri yapmıştır:

> "Elhasıl (özetle), mesela: Makedonya Bulgar Komitesi 'Bulgar Hükümeti'nin Makedonya kolu' demektir. Evet! Ne Rum, Sırp ne de Bulgar komiteleri; 'Osmanlı' Rum, Sırp ve Bulgarları'ndan mürekkeb olmadıktan maada Osmanlı Hükümeti'nin tarz-ı idaresinden hoşnud olmamak saikası ve müstakil bir idare teşkil etmek fikri ile kıyam etmeyüb ancak iltizam eyledikleri ve mebus (gönderilmiş oldukları) ve unsuran mensubu oldukları hükümetlere Makedonya'yı kazandırmak maksadıyla ihtilal çıkarmakda ve ahali-yi hristiyaniye bunların ebleh-firîbâne (aptal aldartıcasına) teşvikat ve telkinatına kapılarak Yunan, Sırbiye ve Bulgarya âmal-ı siyasiyesinin husule gelmesi için alet olmaktadır."[219]

Sonuç olarak, Bulgar Komitaları vilâyât-ı selâsedeki karışıklıkların en büyük etkeni olmuşlardır. Gerek İç Örgüt gerekse Yüksek Makedonya Komitesi, yukarıda da açıklanmaya çalışıldığı üzere bölgede istikrarsızlığın artmasına çalışmışlar ve bu şekilde büyük devletlerin bölgeye müdahale etmesi için mücadele etmişlerdir. Komitacılar, büyük devletlerin bölgeye müdahale etmeleri sonucunda vilâyât-ı selâsenin, Doğu Rumeli örneğinde olduğu gibi Hristiyan bir vali yönetiminde özerk bir statüye kavuşacağını ve daha sonra da Bulgaristan'ın bu bölgeyi kolaylıkla ilhak edebileceğini düşünmekteydiler.

Bunun yanında, yukarıda değinilen hususlara bakıldığı zaman çok önemli bir gerçek ortaya çıkmaktadır. Bu da Bulgar ve Ermeni komitalarının yöntem ve amaçlarının günümüz terör örgütleri ile birebir benzer olduğu sonucudur. Yukarıda aktarılanların dışında yalnızca şu pasaj dahi terör örgütlerinin amaç ve yöntemlerinin benzerliğini ortaya koyabilecek durumdadır:

---

[218] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 16, G. S. N. 1047.
[219] Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* s.27.

> "Hemen her grup (Bulgar, Yunan, Sırp vs.) İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin savunduğu Osmanlı milleti fikriyle bağdaşmayan etnik milliyetçilik fikrini, ilgili devletler (Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan vs.) anlamında geliştirecek kültürel özerklikler istiyordu. İç Makedon İhtilal Örgütü'nün 'sağcı' grubu bir yörede en çok konuşulan dilin resmi dil olarak kabul edilmesi ve okulların bu dilde eğitim vermesini, Türkçe'ninse yalnızca hükümetle ve resmi kurumlarla yazuşmalarda kullanılan resmi dil olarak kalmasını talep ediyordu."[220]

2.2.2 Rum-Yunan Komitaları

Makedonya üzerine en büyük rekabet, Bulgaristan ile Yunanistan arasında cereyan etmiştir. 1885 yılında Şarkî Rumeli Vilayeti'ni de topraklarına katan Bulgaristan karşısında Yunanistan, henüz Osmanlı idaresindeki Makedonya topraklarının da Bulgarlaşacağı endişesiyle harekete geçmiştir.[221]

Bulgar komitalarının, vilâyât-ı selâse üzerinde şiddetli bir şekilde etki kurmaya çalışmalarından dolayı Yunanistan'ın da desteği ile bölgede Rum-Yunan komitaları faaliyete geçmişlerdir. Bu komitalar özellikle İlinden İsyanı ve Mürzteg Programı'ndan sonra faaliyetlerini arttırmışlardır. Mürzteg Programı'nın 3. Maddesi[222], ileride avantajlı bir duruma sahip olabilmek için Yunanistan'ı harekete geçmeye mecbur ediyordu. Rum Patrikanesi ile Bulgar Ekzarhlığı arasında büyük bir çekişme vardı ve doğal olarak Yunanistan'ın da Bulgarlar gibi vilâyât-ı selâse üzerinde amaçları vardı.

VMRO ile Yüksek Makedonya Komitesi tarafından organize edilen ve Makedonya halkını propaganda ve şiddet vasıtasıyla Rum Patrikliği'nden ayırıp Bulgar Eksarhlığı'na katılmaya zorlayan sistematik çete hareketinin başlamasından sonra, Patriklik tarafı Makedonya'daki çıkarlarının tehdit edildiğini düşünerek ayrılıkçı hareketlere karşıt bir hareket örgütlemeyi kararlaştırdı.[223] Bulgarlar, Mürzteg Antlaşması'ndan önce Rumlar'ı kendi kiliselerine çekmek için şiddet kullanmamaktaydılar fakat Mürzteg Antlaşması'nın 3. Maddesi dolayısıyla Bulgarlar bu konuda politika değiştirerek Rumlar'a baskı ve şiddet uygulamaya başladılar. Bu durum üzerine bölgede Rumlar da faaliyete ve örgütlenmeye başladılar.

Hüseyin Cahid, 31 Ocak 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında, Rum komitalarının nasıl ortaya çıktığını şu şekilde ifade etmiştir: "Bulgarlar'ın şekaveti arttıkça nihayet ibtidaları, sırf müdafa-i nefs maksadıyla Rum komiteleri teşkil etmiş fakat sonra bunlar da Bulgarlar'ın

---

[220] Hacısalihoğlu, "İttihadcılar ve Makedonya İhtilal Komiteleri", s.112.
[221] Hasip Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti", *Güvenlik Stratejileri Dergisi,* Yıl:11, S.21, s.149.
[222] "Vilâyât-ı selâsede asayişin sağlanmasıyla beraber idari taksimatın kavmiyet ve millet itibarıyla tadili".
[223] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.111.

mesleğine sülûk edince onlar da hükümet nazarında cerâim-i âdiyeden ziyade ceraim-i siyasiye erbabı gibi telakki olunmağa başlamıştır. İşte Makedonya için kanlı bir devir artık açılmıştır."[224]

İç Örgüt'ün Bulgar milliyetçi bakış açısına doğru açıkça yön değiştirmesi[225], vilâyât-ı selâse veya Makedon halkları arasında kanlı çatışmalar dönemini başlattı. Güney Makedonya'nın Patriklik taraftarları, köylerini savunmak için silaha sarıldı. Atina'daki hükümet, 1904 başında[226] Lambros Koromilas'ı Selanik Başkonsolosluğu'na atadı ve onu özellikle vilayetlerdeki Patriklik taraftarlarının silahlı eylemlerinin koordinasyonuyla görevlendirdi. Ayrıca bölgenin incelenmesi ve nabzının yoklanması için dört kurmay subayı (Melas[227], Kontulis, Papulas, Kolokotronis) Güneybatı Makedonya'ya yolladı. Kastoria (Kesriye) ve Florina Kazaları'nda[228] çok sayıda Yunan çetesi, Nisan 1904'te Bulgarlar'a karşı mücadele etmekteydi. Bundan başka, bu bölgede çete faaliyetlerini arttırmak için eski Yunan Dışişleri bakanı Dragumis'in teşvikiyle mayıs ayında Atina'da "Makedonya Komitesi" kuruldu.[229]

1900 senesinde Germanos Karavangelis[230] adlı bir papaz tarafından organize edilmeye başlanan Makedonya'daki silahlı Rum hareketi, 1904'ten itibaren doğrudan Yunan hükümeti

---

[224] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Makedonya Düğümü", *Tanin*, 18 Kanunusani 1324-31 Ocak 1909, No: 180, s.1.

[225] İç Örgüt'ün kurucu liderlerinin 1901 yılında Osmanlı zaptiyeleri tarafından tutuklanmasıyla birlikte, örgütün liderliğine Bulgar Prensliği ve Eksarhlığı yanlısı olan Garvanov gelmiştir. Garvanov ile birlikte İç Örgüt, Virhovistler'e yani Bulgar Prensliği'ne yakınlaşmaya başlamıştır. İç Örgüt'ün içinde bir grup, gittikçe genişleyen bir şekilde Virhovistler'e yakınlaşma başlamıştır. İç Örgüt içinde bu yakınlaşmaya karşı en sert duran çeteci ise Serez Bölgesi'nde bulunan Sandanski idi. Sandanski, Santralist fikirleri savunan ve Virhovistler'e en şiddetli şekilde karşı çıkan en önemli çeteci idi. Sandanski'nin liderliğindeki Santralist Serez Grubu, İç Örgüt'ün içindeki Virhovistlerle birlik olan sağcı grubu (Garvanov, Matof, Tatarçev vs.) yeni Virhovistler olarak nitelendirmeye başlamışlardır. Bundan dolayı, Sandanski'nin emri ile Paniça adlı komitacı, 1907 yılında hem Garvanov'u hem de Sarafov'u suikast ile öldürmüştür.

[226] İlinden İsyanı sonrasında canlanan Yunan çeteciliği 1904 yılında atılıma başladı. Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti", s.162.

[227] Pavlos Melas, Ekim 1904'te Osmanlı askerleriyle çıkan bir çatışmada öldürüldü ve hemen ardından Yunanlılar'ın kahramanı, "Makedonya mücadelesinin öncü savaşçısı" olarak ilan edildi. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.111, 112.
Yunan ordusunun bir subayı olarak ve de çete başı olarak şöhret yapmış komiteci Pavlos Melas, Makedonya ile ilgili olarak şöyle demiştir: "Makedonya Yunanistan'ın akciğeridir, onsuz Yunanistan ölüme mahkumdur." Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti", s.149.

[228] Florina Kazası'nda 1906-1908 yıllarında 25 ay kaymakamlık yapmış olan Tahsin Uzer; kaza kaymakamı olarak bulunduğu dönemde komiteci Yüzbaşı Yorgi Bulani ve Kara Vidas çeteleri ile yaptığı mücadeleyi ve bu çete liderlerinin Noska Çatışmaları sonucunda nasıl etkisiz hale getirildiğini anlatmaktadır. Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi*, s. 194, 195.

[229] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 220, 221.

[230] Kesriye'ye metropolit tayin edilen ve Almanya'da felsefe doktorası da yapmış olan Germanos Karavangelis bölgede istihbarat ağı kurarak silahlı çeteler organize etmeye başladı. Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti", s.152.
1900 yılında Batı Makedonya kenti Kesriye'de (Kastoria) birlikler örgütlemeye başlayan Germanos Karavangelis adlı bir papaz, Makedonya'da düzenli bir Rum milis hareketinin kıvılcımını yaktı. 1902-1903 yıllarında Rum birliklerinin Batı Makedonya'daki eylemleri genişledi. Çok sayıda Eksarhlık köyü Rum Patrikliği'ne geri kazandırıldı. Giritli birçok Yunan devrimcisi, 1903 yılı başında Makedonya'daki milis hareketine katıldı ve önemli görevler üstlendi. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.111.

tarafından örgütlenmeye ve yürütülmeye başlamıştı. Selanik Yunan Başkonsolosu Lambros Koromilas silahlı Rum hareketini idare ederken, Yunan Hükümeti'nce sözde konsolosluk görevlisi olarak gönderilen subaylar da Rum Makedonya Komitesi'nin örgütlenmesine öncülük ederek çeteler (antartes birlikleri) kuruyorlardı. Bunun sonucunda Makedonya'daki silahlı Rum hareketi önemli başarılar elde etmeye ve bölgede Patrikane'nin ve Yunanistan'ın etkisini genişletmeye başlamıştı. Öncelikle Makedonya'daki Bulgar etkisini kırmayı hedef alan bu hareket, o zamana kadar Eksarhlık taraftarı örgütlerin eşkiyalık faaliyetlerinden bıkmış olan Müslümanlar ve Osmanlı devlet memurlarından da destek alıyordu.[231]

Patriklik taraftarları, yaklaşık 1905 ilkbaharına kadar kendi "İç Örgüt"lerini kurmayı başarmışlardı. Artık Güney Makedonya'nın bütün büyükçe yerleşimlerinde üyeleri genelde öğretmen, doktor, tüccar ve diğer orta tabakadan kişilerden oluşan Rum komiteleri bulunmaktaydı.[232] Makedonya'daki Helen çeteciliği, 1905 yazında sürekli arttı. Tahminen her biri 100 kişilik 12 çete, 1905 sonbaharında bölgede eylem yapmaktaydı.[233] 1906 yazında Koromilas'ın yetkileri arttırılarak Makedonya'daki bütün Yunan konsoloslukları direktörlüğüne getirildi. Bu durum, çetecilik faaliyetlerinin etkinliğini arttırmaya hizmet edecekti.[234]

17 Temmuz 1905'te bir Rum çete reisi kendi çetesine mensup diğer çete başlarına bir talimatname göndermiştir. Önemli ve dikkat çekici olan bu talimatnamede aynen şunlar yazılıydı:

> "Yunan hukukunun cesur müdafileri, şimdiye kadar yaptıklarınız ve yapacaklarınız için size teşekkür ederim. Vahşi düşmanlarımız (Bulgarlar) kudurmuş kurtlar gibi saldırıyorlar. Kiliseleri yakıp insanları öldürüyorlar. Öğretmen ve papazları parçalıyorlar. Yunan olmak meziyetinde olanları ayırmadan katlediyolar. Bu vahşi hal içinde inlemekte olan kardeşlerinizin müdafiisiniz. Göze göz, dişe diş kaidesine göre hareket ediniz. Bu havalide olan Bulgar canilerini öldürünüz. Papaz ve öğretmen görünümü altındaki canileri katlediniz. Bizim Makedonya'daki kardeşlerimizi öldürenler bunlardır. Bulgarlar'ı mahv etmek için çeteler takviye olunacaktır. Yeni çeteler teşkil olunacaktır... Bu kan içici Bulgarlar'dan Makedonya'yı temizleyelim."[235]

Kazım Karabekir, Rumeli'deki çeteler hakkında şöyle diyordu:

> "Makedonya'da Bulgarlar'dan başka Rumlar ve Sırplar da çeteler teşkil etmişlerdi. Her millet kendi mıntıkasını genişletmekle meşguldü. Her birinin gerisinde kendi ırkından bir küçük devlet (hükümet-i

[231] Hacısalihoğlu, "İttihadcılar ve Makedonya İhtilal Komiteleri", s.106, 107.
[232] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 233.
[233] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 235.
[234] Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti", s.156.
[235] Hale Şıvgın, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının Önce Kiliseler ve Çeteler Arasında Başlaması", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, c.II, Ankara 1999, s. 478, 479.

sağîra) ve bunların da gerisinde bir veya birkaç Avrupa büyük devleti vardı. Türkler'in ise milli hiçbir teşekkülü yoktu. Bunları ancak Türk askeri muhafaza ediyordu."[236]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 30 Eylül 1907 tarihli bir yazıda; vilâyât-ı selâsede asayişin sağlanmasıyla beraber idari taksimatın kavmiyet ve millet itibarıyla tadili luzumunun hükümetten talep edileceğine dair olan Mürzteg Programı'nın 3. Bendinin (maddesinin) ve Mürzteg Programı'nın içeriğinin duyulması üzerine ilk önce Bulgarlar'ın her tarafta yerleşik olan hristiyanları mezhep değiştirmeleri amacına ve Eksarhane'ye intisap ettirmeğe çalıştıklarını, buna karşı çıkan Hristiyan köylerini yakarak köylüleri öldürmeye başladıklarını ve bundan etkilenerek zarar gören Rumlarla Sırplar'ın da çete kurmaya başlayarak Patrikane'den irtibatlarını koparan köyleri tekrar kendi mezheplerine geri döndürmeye zorladıklarını ve Bulgarlar gibi milliyet ve mezheplerinin nufusunu genişletmeye koyulduklarını, ifade etmiştir.[237]

1901, 1902 yıllarında Selanik Valiliği yapan ve Mütareke Dönemi'nde Maliye Nazırlığı'na kadar yükselen Mehmet Tevfik Bey (Biren), Yunan çetelerinin Serez'in belli başlı zenginleri ve Yunan despotları tarafından idare edildiğini ifade etmiştir. Mehmet Tevfik Bey, ayrıca bu konuda şunları ifade etmiştir:

"Bulgarlar'ın bu hareketleri, Makedonya'daki Yunanlılar'ı endişelendirerek tedbirler almağa sevk ettiğinden bunlar da Bulgarlar'a karşı koymak için çeteler teşkil ettikleri gibi Bulgarlar'ın Yunanlılar'a, Bulgar kiliselerini tanımak ve bunları Bulgarlaştırmak için Yunan köylerinde yaptıkları tehdid ve tazyiklere Yunanlılar pek ziyade içerleyerek son zamanlarda ateş ve kan kokan bu mücadele sahasına atılmışlardı. Benim valiliğim zamanında bütün bu anlattıklarım aynen vuku bulmuştur. Yunanlılar'ın da ayrıca teşkil ettikleri çeteler; köyde, kasabada, dağda, ovada rastladıkları İslamlar'ı kesip bu cinayetleri Bulgarlar'a isnad ederek İslamlar'ı Bulgarlar aleyhinde kışkırtmak ayrıca İslam ve Bulgar köylerini basmak, Bulgar çetelerine pusu kurmak yolunu tutmuşlardı. Bu Yunan çetelerinin Serez'in belli başlı zenginleri ve Yunan despotları tarafından idare edildiği söylenirdi."[238]

Yunan hareketi, 1906 yılından sonra Makedonya'daki en kapsamlı hareket haline geldi. Hilmi Paşa'ya göre, Yunan ordusu subaylarının kontrolü altında Manastır'da on ve Selanik'te on beş çete bulunuyordu.[239] Kazım Karabekir, 1906 sonbaharında Manastır'da bir Rum çetesi ile yaşadıkları bir çatışmayı şu şekilde anlatmıştır:

---

[236]Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti,* s.42. Osmanlı Hükümeti ve bölgedeki yetkililer tarafından Rumeli'de bulunan müslüman halktan bilhassa itidalli davranmaları bekleniyor ve isteniyordu. Çünkü eğer bölgede bir iç savaş çıkarsa bu durum, Bulgar liderlerin işine gelir ve zaten amaçladıkları Avrupa müdahalesi daha çabuk ve güçlü şekilde gelirdi.

[237] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 2, G. S. N. 82.

[238] *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.I, s.163.

[239] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 61. Tahsin Uzer, Florina Kaymakamlığı yaptığı dönemde Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın, kendisine gönderdiği 12 Haziran 1906 (R. 30 Mayıs 1322) tarihli bir yazı ile Yüzbaşı Yorgi Bulani ve Kara Vidas ile girilen Noska Çatışmaları'nda çetenin toplam kaç kişiden oluştuğu, ne kadarının Yunanistan halkından ve ne kadarının yerliden olduğu, bu çeteleri kumanda eden Yunanlı subay ve çete reislerinin isimlerinin ne olduğu, eşkiyanın Yunanistan'dan sınırı aşarak bölgeye varışlarına kadar hangi mahallerde kalıp

> "3. Avcı taburu ile uzun bir takibe çıktık. Enver Bey müfrezeye kumanda ediyordu. Yüzbaşı (Resneli) Niyazi ve Süleyman ve sınıf arkadaşlarım Tayyar ile Tevfik ve mıntıkadan mümtaz Kolağası Servet Beyler beraberdi. Harekatımızın on üçüncü günü Kaymakçalan Dağı'nın şimalinde orman içinde bir Rum çetesiyle müsademe ettik ve on bir kişilik çeteyi yok ettik. Bizden de bir şehit, yedi hafif yaralı vardı. Garip bir tesadüf, bugün Ramazan'ın altısı idi. Şehit neferin adı Ramazan'dı ve kendisi de oruçlu idi."[240]

Yine Kazım Karabekir; 1907 yazında her yaz olduğu gibi Hüseyin Hilmi Paşa'nın Türk ve yabancı maiyetiyle birlikte Manastır'a geldiğini, Hilmi Paşa'nın Manastır'a gelişinin ikinci gününde Enver Bey ile kendisini yanına çağırttığını anlatmaktadır. Hilmi Paşa ile hükümet konağındaki –Rum çetelerinden de bahsedilen- görüşmelerini Kazım Karabekir şu şekilde anlatmıştır:

> "Hilmi Paşa, geldiğinin ikinci günü Enver Bey ile beni çağırttı. Hükümet konağında (bir tarafı da ordu erkan-ı harbiyesi idi) makamına gittik. Bize samimi davrandı ve şunları söyledi: -Enver Bey'i tanırım. Seni de yakından görmek istedim. Her ikinizin müsademelerdeki muvaffakiyetlerinizden memnunum. Yalnız siyasi vaziyetimiz naziktir. Çok şiddet göstermek ve hele müsademelerde silahsız halktan da ölenlerin bulunması bizi çok zor vaziyete düşürüyor. Sizler vaziyeti kavrarsınız. Diğer silah arkadaşlarınızı da irşat etmelisiniz. Bunu sizden daha çok isterim, diye bana hitap etti. Ben de bu vazifeyi elimizden geldiği kadar yaptığımızı –hiç de yalan olmamak üzere- cevaben söyledim. Hilmi Paşa gözlerini yere dikti. Enver de dirseğiyle kolumu dürterek pek ileri gitmemekliğimi işaret verdi. Biraz sonra Hilmi Paşa bana şu vazifeyi verdi: - Bugünlerde Rum çetelerinin faaliyeti malum. Her tarafta Bulgar köylerini yakıyorlar. Birçok da Bulgar öldürüyorlar. Civar müfrezelerin yardıma koşmamaları bunu bizim de hoş gördüğümüz manasını çıkartıyor. İşte Manastır'ın burnunun dibindeki Sırpça Köyü yakıldığı zaman, Gobeş'teki müfrezemiz bu köye kadar geldiği halde çeteyi takip etmemiş. Bunun sebebini Müfettişlik Erkan-ı Harbi İsmail Hakkı Bey ile gidip tahkik edeceksiniz…"[241]

Meclis-i Mebusân'ın R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumunda Siroz mebusu Hristo Dalçef, Abdülhamid döneminde Bulgar ihtilal çetelerini mahvetmek için Edirne'de Rum çeteleri meydana çıkarıldığını ve bunun hükümet tarafından himaye edildiğinin işitildiğini ispat eden birçok belgeler olduğunu iddia etmiş; o tarihte Dahiliye Nazırı olan Hüseyin Hilmi Paşa ise bu iddiaya karşı çıkmıştır: "… Rum çetelerinin memurîn-i hükümet tarafından mazhar-ı himayet olduğuna müteallik olan fıkrayı reddederim. Ve bunu da cümleye mucib-i kanaat olacak surette izah edeceğim…"[242] Hüseyin Hilmi Paşa, sözlerinin devamında; Rum çetelerinin 1320 (1904/1905) senesi Ağustosu'ndan itibaren görülmeye başladığını, Rum çetelerinin yalnızca köylerini muhafaza etmek ve Rum köylerine yapılan tecavüzleri def etmek iddiasıyla meydana çıktıklarını, Debreli denilen bir köyde hakikaten 72 kişiden oluşan bir Rum

---

hangi köyler ve kimler tarafından, ne şekilde yardım aldıkları sorularını kendisine sorduğunu anlatmakta ve belgeyi aktarmaktadır. Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 196.

[240] Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti,* s.74, 75.

[241] Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti,* s.118, 119.

[242] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 374, 375.

çetesinin mevcut olduğunu ve askerlerin köye girmeleriyle birlikte çetenin silahlarını askere teslim ettiğini, bunların kesinlikle mukavemette bulunmadıklarını ve hepsinin mahkemeye teslim edildiklerini, bunların hükümetin hükümranlık haklarına ve hukukuna karşı hiçbir teşebbüste bulunmadıkları gibi bir cinayet de işlemediklerini, bundan dolayı Bâb-ı Âlî bunların Fevkalade Mahkeme'ce yargılanmalarını isterken kendisinin buna karşı çıktığını ifade etmiştir.[243] Yine Hüseyin Hilmi Paşa'nın belirttiğine göre; bir müddet sonra Rum çetelerinin de diğer çetelerin harekat tarzını taklit ederek köylerde kadın, ihtiyar, çocuk birtakım çaresizleri katle ve kundaklama faaliyetlerine başlaması üzerine artık bunların da diğer unsurlara mensup çetelerden hiçbir farkları kalmadığından kendilerinin Fevkalade Mahkeme'ce yargılanmalarına karar verilmiştir.[244] Selanik Mebusu Rahmi Bey ise Müslüman ahalinin Bulgar çetelerine karşı Rum çetelerine gizli gizli, hükümetin haberi olmaksızın yardım ettiğini söylemiştir. Fakat bu durum Müslümanların, Rumlar'ı Bulgarlar'a tercih etmelerinden değil, Bulgarlar ilk önce bozgunculuğa başladıkları içindi.[245] Bir konsolosluk raporunda da şöyle deniyordu: "Türk yetkilileri ve askeri, Yunan çetelerinin faaliyetlerine geniş hoşgörü göstermeselerdi, Helen propagandası sürpriz bir başarı kazanamazdı. Bulgar komitacıların yaptığı katliamın intikamını alması, Osmanlı Hükümeti tarafından engellenen Türk halkı, Rum çetelerini acılarının intikamcısı olarak büyük bir zevkle izlemekteydi ve alt düzey hükümet organları da aynı şekilde davranmaktaydı."[246]

Makedonya'daki siyasal gelişmelere bağlı olarak Osmanlı Hükümeti ile Yunanistan ve Sırbistan arasında (Bulgarlar'a karşı) gayri resmi bir görüş birliği oluşmuştu. Osmanlı Devleti, bölgedeki sıkıntının kaynağını Bulgarlar olarak görmekte olduğundan bu fiili durum ortaya çıkmıştı. Makedonya'daki Osmanlı yetkilileri Yunanlılar'ın, Sırplar'ın ya da Ulahlar'ın çete faaliyetlerine ve propaganda organlarına, Bulgar çetecilere olduğundan daha fazla hoşgörü gösteriyorlardı. Hilmi Paşa, Avrupalılar'ın Bulgar isyancılara karşı ılımlı olduğuna ve durumun daha da kötüleşmesini engellemenin kendi sorumluluğu içinde bulunduğuna inanıyordu. Bu nedenle Hüseyin Hilmi Paşa Bulgarlar tarafından, Patrikane'ye bağlı Yunanlılar'ı kayırmakla suçlandı.[247] François Georgeon ise; II. Abdülhamid'in çeteleri birbirine düşürdüğünü fakat en çok Yunanlılar'ı kolladığını hatta Bulgar çetelerine karşı bir Yunan-Osmanlı işbirliğinden söz edildiğini ifade etmektedir.[248]

---

[243] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 375.
[244] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 376.
[245] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 391.
[246] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.218.
[247] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 50.
[248] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 506.

Hüseyin Cahid, Tanin'deki "Bulgarlarla Rumlar" başlıklı başyazısında şöyle diyordu: "Makedonya'da da hükümet-i sâbıka (Abdülhamid Hükümeti) muhtelif ırkların birbirlerine karşı besledikleri münaferetten istifade politikasını oldukça maharetle tatbik eylemişti. Bulgarlar'ın tazyikatı artınca Rumlar'a temayül göstererek onların âmâlini (emeller) tervic etmek; Rumlar'a kızınca Bulgarlar'ı, Ulahlar'ı ve saireyi mazhar-ı himaye eylemek her zaman mer'i olan usullerden idi. Hatta hükümet-i sâbıka Bulgar tahrikatına karşı Rum çetelerini teşvik ve muhafaza edecek derecede ileri gitmişti."[249]

Bu konu hakkında Şevket Süreyya Aydemir ise şunları ifade etmiştir: "Rumlar ve Sırplar, bir taraftan Osmanlı hakimiyetine bir taraftan da Bulgarlar'ın emel ve ihtiraslarına karşı mücadele içindeydiler. Hatta bu mücadelede, başlarında bazen Yunan subaylarının bulunduğu Rum çeteleriyle Osmanlı takip kuvvetleri, zaman zaman Bulgarlar'a karşı işbirliğinde de bulundular."[250]

Hüseyin Hilmi Paşa, 19 Temmuz 1908 tarihli Sadaret'e gönderdiği yazıda, Manastır'a bağlı Bulgar ahalisinin meskun bulunduğu Ribarçe köyüne gece Rum eşkiyasının baskında bulunmuş olduğunu ve biri Müslüman kadın diğerleri Bulgar erkek ve kadınlarından olmak üzere 30 kadar kişiyi katlederek birçok evi ateşe verdiğini, bildirmiştir.[251]

Önemli bir durum da Meşrutiyet'in ilanı arefesinde Rum komitesinin bölgede İç Bulgar komitesinden daha üstün bir hale gelmesidir. Rum tarafı Eksarhlık'a kaptırdığı bölgeleri, Rum çeteler sayesinde geri almaya başlamıştı ve böylece o dönemde iki kampa bölünmüş Eksarhlık komitesinden daha iyi bir konumdaydı.[252]

Sonuç olarak, Bulgar komitalarının vilâyât-ı selâsedeki yoğun faaliyetlerine karşılık vermek üzere bölgede özellikle Rum-Yunan komitaları da ortaya çıkmıştır. Böylece bölgedeki karışıklıklar daha fazla artmıştır.

---

[249] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1.

[250] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 360.

[251] BOA, Y. A. HUS., D.N.523, G. N. 144. 1906-1908 yılları arasında Manastır Vilayeti'nin Florina Kazası Kaymakamlığı'nı yapan Tahsin Uzer, bölgede Bulgar-Rum çekişmesini şu şekilde anlatmıştır: "Manastır'a bağlı Rakova Köyü'nde Bulgarlarla Rumlar arasındaki düşmanlık, o derecede derindi ki her iki taraf birbirini boğazlamak için adeta yarış ediyordu… Rumlar'ın yaptıkları bazı önemli olaylar üzerine, Bulgarlar da Manastır'a bağlı 150 hanelik bir Rum köyünü kamilen yaktılar, beş on kişiyi de öldürdüler… Bulgarlar 'Hafi' Köy çete örgütünden destek ve kuvvet alarak koskoca Rakova'yı yaktılar… Pirlepe Kazası'na bağlı Polok ve İskoçvir Köyleri de Rumlar tarafından karşılık olarak yakılınca, yabancı elçilikler kanalıyla Bab-ı Ali'ye protestolar yağmaya başladı… Vilayet, beni Rakova Olayı'nı inceleme ve araştırma işi ile görevlendirdi. Manastır merkez kazasını uzun süre dolaştıktan sonra bir akşam, gecenin geç saatlerinde Canir adlı köye girerken yanıma yaklaşan köy bekçisi, papazın evinde bir Rum çetesinin barındığını haber verdi. Çeteciler evin bodrumunda bir mahzende saklanmışlardı. Yaptığım baskın sonucunda 11 kişi derhal teslim oldu ve çete reisinin yakmak istediği hatıra defteri elimize geçti. Leonidas isimli bir Yunan subayı, bu eşkıya çetesinin reisi idi. Ele geçen hatıra defterinde; çetenin ne kadar Bulgar köyü yaktığı, kaç cana kıydığı liste halinde belirtiliyordu." Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 198, 199.

[252] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, s.191.

2.2.3 Vilâyât-ı Selâse'de Rum Patrikanesi İle Bulgar Eksarhanesi Arasındaki Kiliseler Meselesi

Hristiyan Ortodoks Osmanlı unsurları arasında düşmanlığa ve çatışmalara yol açan kilise ve mektepler meselesi, Osmanlı toplumunu yönetmek amacıyla oluşturulmuş olan "millet sistemi"nin 19. yüzyıldan itibaren gelişen milliyetçilik akımları sonucu geçerliliğini yitirmesiyle ortaya çıkmıştır. Kilise ve mektepler sorunu, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan "Makedonya Sorunu"ndan bağımsız olarak ele alınamaz.[253] 1789 Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik akımı ve hürriyet, eşitlik prensipleri, giderek zayıflamakta olan Osmanlı Devleti'ndeki çeşitli ulusları da etkiledi. O zamana kadar kendilerini Hristiyan olarak gören insanlar artık kendilerini Bulgar, Sırp, Rum, Ulah vs. olarak görmeye başladılar.[254] Örneğin, Bulgarlar ve Ulahlar gibi Ortodoks unsurlar kendilerini Fener Rum Ortodoks Patrikanesi'ne bağlı hissetmekten çok öncelikle kendi kiliselerini ve sonra da devletlerini kurmak istiyorlardı.

1870 yılında Bulgarlar'a, Fener Patrikanesi'nden ayrılarak Eksarhaneleri'ni kurma izni verildi. 1870 fermanı, Mekedon ruhani dairelerini Eksarhlık'ın yetki alanının dışında bırakmıştı. Ancak bir oylamada belirli bir Hristiyan topluluğun üçte ikisinin o yönde oy vermesi durumunda ruhani daireler Eksarhlıkla birleşebilecekti. Bundan sonra taraflar, Makedonya'da kendilerine gerekli çoğunluğu sağlamak için lehte veya aleyhte kışkırtmalara giriştiler ve süreç içinde "Patriklik yanlıları" Rum/Yunan/Elen, "Eksarhlık yanlıları" da Bulgar sayılmaya başlandı. Bu nedenle Makedonya'da Bulgar papazları ve çeteleri; Rum Patrikanesi'ne tâbi Bulgarlar'ı, Ulahlar'ı ve hatta Rumlar'ı, Bulgar milli kilisesine bağlamak için her türlü yola başvurmaya çalışırken Fener Kilisesi ise bu faaliyetlere cephe aldı. Böylece Makedonya, Ortodoks mezhebine bağlı iki kilise arasında bir mücadele sahası haline geldi.[255]

1870'e kadar Makedonya'da Yunanlılar'ın, Hristiyan nufusa kültürel olarak hakim olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Bulgarlar, Eksarhlık'ı kurmakla artık kilisede kendi dillerinde dini ayinleri yapabilecekler ve kendi okullarını açabileceklerdi. Bulgarlar, Makedonya'da kendi kilise ve okulları ile burayı da Bulgarlaştırmaya çalışacaklardı. Böylece, Eksarhlık ve Patrikane temsilcileri kendi çıkarlarını korumak için kilise ve okullar vasıtası ile aralarında siyasi emellerini gerçekleştirmek için amansız bir mücadeleye giriştiler.[256] Eksarhane beratının verilmesi ile bağımsız milli Bulgar kilisesi kurulmuş bulunuyordu. Bulgar

---

[253] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s.188.

[254] Gülnihal, Bozkurt, "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi,* S.4, Ankara 1993, s.101.

[255] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s.189, 190.

[256] Çetin, *Bulgaristan Prensliği İle Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasi İlişkiler (1878-1908),* s.201.

Eksarhanesi, siyasi anlamda Fener'den farklı bir mahiyet göstermiyordu. Eksarhane ile Bulgar istiklali için çalışacak asıl büyük ana merkez tesis edilmişti artık.[257]

Makedonya Bölgesi'nin güneydoğusunda bulunan Gevgeli, Gorpop, Boemitza, Bogdanza, Bores (Bogros), Stoyakovo, Matchoukovo'ya bağlı köyler kısmen Eksarhane'ye bağlıyken; Yenice-i Vardar, Kriva, Barovitza, Tchernareka, Petges, Ramna, Petrovo ve Selanik'teki Cofalia'ya (Corfali) bağlı köyler Patrikane'ye bağlıydılar.[258] Her köyde bir adet kilise bulunduğu göz önüne alınırsa; o kilise ya Patrikane'ye ya da Eksarhane'ye ait olmak zorundaydı. Belirli bir bölgedeki kilisenin hangi kuruma ve "millet"e ait olacağı çatışma konusu olmaktaydı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) sonunda bir Bulgar Prensliği'nin (Bulgar Emareti) kurulması ve 1885'te Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesinden (iltihak) sonra Makedonya'da Bulgar ve Rumlar arasındaki kilise mücadelesi daha da şiddetlendi. Her iki taraf, Makedonya'daki kilise ve okullarda propaganda faaliyetine giriştiler.[259] Kiliseler arasındaki bu üstünlük mücadelesi, Bulgar ve Yunan devletlerinden destek görüyordu. Bulgar Hükümeti gerek Makedonya'daki diplomatik temsilcilikleri (Bulgar Tüccar Vekalethaneleri) gerekse kendisine bağlı Makedonya örgütleri (özellikle Yüksek Makedonya Komitesi) aracılığıyla Eksarhlık yanlısı harekete destek oluyordu. Makedonya halkını propaganda ve şiddet yoluyla Rum Patrikliği'nden ayırıp Bulgar Eksarhlığı'na katılmaya zorlayan sistematik çete hareketinin başlamasından sonra Patriklik tarafı, Makedonya'daki çıkarlarının tehdit edildiğini düşünerek ayrılıkçı hareketlere karşı bir hareket örgütlemeyi kararlaştırdı. Böylece Makedonya'da Patriklik yanlısı silahlı bir Yunan direniş hareketi oluşturuldu.[260] Rum ve Bulgar komita/çeteleri arasındaki çatışmaların şiddetlenmesi, özellikle 1903 yılında imzalanan Mürzteg Antlaşması sonrasına tesadüf etmektedir.

Hüseyin Cahid, Tanin'deki "Bulgarlarla Rumlar" başlıklı başyazısında bu konuyu şöyle açıklamıştır:

> "Makedonya'daki gürültülere en esaslı bir mihver teşkil eden kilise münazaatı da işte bu i'tizal (Rumlar'ın Bulgarlar'ı hak yoldan çekilmekle suçlaması) keyfiyetinden sonra ortaya çıkmıştır. Evvelden Bulgarlar da Rumlar da aynı kilisede aynı papaz vasıtasıyla ayin-i ruhani icra ediyordu. Fakat Patrikane tarafından Bulgarlar'ın i'tizali ilan olununca, Bulgarlar kiliseden tard edilmek icab etti. O zaman kilisenin hangi tarafa ait olacağı meselesi tahaddüs etti. Köy ahalisinin Rum Patrikanesi'ni yahud Bulgar Eksarhanesi'ni tanımalarını temin için tehdidat ve şekavet baş gösterdi. Rum kilisesi Rumlar'ın cebr ve tehdit ile Eksarhane'ye celb edildiğini iddia ediyor, Bulgarlar ise an-asl (aslından, aslında) Bulgar oldukları halde

[257] Hale Şıvgın, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının Önce Kiliseler ve Çeteler Arasında Başlaması", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, c.II, Ankara 1999, s. 478.
[258] Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 53.
[259] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s.190.
[260] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s.190, 191.

yüz bin kişinin daha Rum Patrikanesi'ne tâbi bulunduklarını iddia eyliyerek onların da Eksarhane'yi tanımaları icab edeceğini söylüyor. Hasılı bu kabil mesailde olduğu gibi iki taraf da hem haklı hem haksız olmak üzere bir gürültüdür gidiyor."[261]

Hüseyin Cahid, 31 Ocak 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında, bu meseleyi daha ayrıntılı olarak şu şekilde açıklamıştır:

"Bir köy ahalisi evvelce Rum iken bilahare kısmen Bulgar Eksarhanesi'ne tâbi oluyor. Köyde farz edelim ki bir kilise var. Kilise kimin olacak? Rumlar kendilerinden ayrılanları kiliseye kabul etmedikleri halde Bulgarlar köy kilisesinde kendilerinin de icra-yı ayin hakkına malik olduklarını iddia ediyorlar. Diğer bir köyde bunun tamamen aksi zuhur ediyor, orada da Bulgarlar kendilerinden ayrılıp Fener Patrikanesi'ne dönenleri kiliseye kabul etmiyorlar. Hükümet, hal-i hazırın muhafazasına karar vermiş, bu ise ne Rumları ne Bulgarları memnun ediyor. Bulgarlar, Hükümet bize kilisemizi vermiyor dedikleri gibi Rumlar da aynı şikayeti tekrar ediyorlar. Şu halde ilk yapılacak şey şu kilise münazaatını kesmek, bunun için de bir köyde her cemaat için icra-yı ayin edecek kilise bulundurmaktır."[262]

Kemal Beydilli ise bu meseleyi şu şekilde açıklamıştır:

"Müstakil Bulgar kilisesinin ruhani nufuzuna dahil edilen ve ileride de edilmesinin yolları açık bırakılan bölgelerin belirlenmesi, Makedonya'yı kısa bir zamanda aynı mezhepteki iki ayrı kilise arasında yani kadim Ortodoks Rum Patrikanesi ile milli temellere müstenid ve etnik bir yapıya sahip yeni Bulgar Eksarhlığı arasında büyük bir düşmanlık ve rekabet alanı haline getirmiştir. Rum Patrikanesi, şimdiye kadar idaresi altında bulunan yerlerdeki kilise hakimiyetini muhafaza kaygusuna düşerken, Bulgar Eksarhlığı da ahalisinin belirli bir oranı Bulgar olan diğer yerlerde de Patrikane aleyhine nufuzunu yaymaya ve kurmaya çalışmaktaydı."[263]

Yine Hüseyin Cahid, Tanin'deki "Bulgarlarla Rumlar" başlıklı başyazısında Makedonya Meselesi'nin çözümünü kiliseler meselesinin çözümüne bağlamıştır: "Rumeli'deki gürültülerin en büyük kısmı Bulgarlarla Rumlar'ın şiddetli münaferetinden ileri geldiği düşünülecek olursa Makedonya'da temin-i asayiş için atılacak hutvelerden (adımlar) en mühimi Bulgarlarla Rumlar arasında itilaf tesisinden ibaret olacağı pek kolay teslim edilir."[264]

Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusan'da 1 Şubat 1909 tarihli oturumdaki konuşmasında bu konuyu şöyle açıklamıştır:

"Mesela, Rum Patrikanesi'ne merbut olan bir köy ahalisi umumen veya kısmen Eksarhane'ye intikal ettiği vakit, kilisenin de Eksarhane'ye teslim edileceğine dair elimizde bir kanun olmadığı için, Bulgarlar'ın bu talebini is'af (yerine getirmek) edemedim. Minelkadim (önceden) Eksarhane'ye merbut olduğu halde Patrikane'ye intikal ettiği söylenen bir karye ahalisinin de kilise ile beraber Patrikane'ye intikali lazım gelmez zannıyla bu meselenin suret-i halline kadar statükoyu muhafaza etmek istedik. Kiliseler, eskiden

---

[261] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1.
[262] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Makedonya Düğümü", *Tanin,* 18 Kanunusani 1324-31 Ocak 1909, No: 180, s.1.
[263] Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.78.
[264] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1.

(1 Eylül 1903'e kadar) hangi ruhani otoriteye bağlıysa o şekilde mi devam edecek ki halihazırda bu usul uygulanıyordu (statüko) yahut münavebe usulü (nöbetleşerek) mü uygulanacak veyahut bir kiliseden diğer kiliseye geçen kimselerin, ayrıca bir kilise yapmasına müsaade mi olunacak?"[265]

Rum mebuslardan Gelibolu Mebusu Trayan Nali Efendi, R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumda kendi bakış açısından bu sorunu şu şekilde ifade etmiştir:

"…İşte son Rus muharebesinden ve Ayastefanos Muahedesi'nden sonra Panislavistlerin yegane maksadı Türkiye'yi zaafa dûçâr ve Büyük Bulgaristan'ı teşkil etmek olup buna vasıl olmak için evvelemirde Bulgar Eksarhanesi'nin Makedonya'da nufuz-u ruhaniyesini artırmak ve bu suretle minelkadim (önceden) Rum Patrikanesi'nin zîr-i idare-i ruhaniyesi bulunup Devlet-i Osmaniye'ye ezher cihet mutî (itaatli) bulunan ahali-i hristiyaniyeyi Eksarhlığa tâbi kılmak ve bu suretle doğrudan doğruya Patrikanenin ve dolayısıyla dahi Hükümet-i Osmaniye'nin ahali-i merkume üzerindeki nufuz-u ruhani ve siyasisini izale etmek mesleği olmuştur…"[266]

Tunalı Hilmi, vilâyât-ı selâsedeki Hristiyan milletler arasındaki çatışmayı şu şekilde ifade etmiştir:

"Vaktiyle yalnız Rumlar her kavmin milliyetine tecavüz ve ilka-ı fesad ediyorlardı. Makedonya'nın sair akvam-ı hristiyaniyesi de yalnız bunlara düşman idi. Bulgarlar, müdafaa-i milliyete muktedir olunca Rumlarla aralarındaki muhasama bittabi' tezayid etti. Sırplar, Bulgarlar'ın kendilerine de tecavüzatta bulunduklarını savundular ve hele son üç beratı aldıklarını (Üsküp, Köprülü ve Ohri'de Bulgarlar'ın metropolitlik açmalarına izin verilmesi) görünce neşriyat ve telkinata şiddet verdiler. Sırplar, daha Bulgarlar'dan evvel Fener'den (Fener Rum Patrikanesi) ayrıldılarsa da Makedonya'da onlar kadar mazhar-ı imtiyazat olamadılar. Ma'mafih Rusya gibi nakden muavenet eder bir (...) buldular. Faaliyetlerini arttırdılar, Rumlar'dan maada Bulgarlar'a da şiddetle hucum ettiler. Demek oluyor ki bu gün Makedonya'da şu üç kavim birbirinin hasm-ı canıdır."[267]

Yine Tunalı Hilmi şöyle devam etmiştir:

"Kilise tefrika ve ihtilalleri hep amâl-i siyasiye (siyasi emeller) zeminini ihzâr (hazırlama) için bir vasıta addolunmuş hatta Bulgarya adeta Eksarhlık'ın açılması sayesinde Bulgarya olmuş idi. Bu halde acaba Makedonya'daki Osmanlı Bulgarları da kazandıkları metropolitlik beratlarından, isterlerse siyaseten istifade edebilir mi? Buna hiç şüphe yok! Zira bilhassa Makedonya kiliselerinde dini değil milli olmakla beraber istiklalcüyâne (bağımsızlıkla ilgili) olan telkin hüküm sürer. Kiliselerle beraber hususi mekteplerin de açılması, arttırılması bayağı usul ve kanun sırasına girmiştir. Demek ki Bulgarlar, telkinat ve neşriyat-ı vesait ve merâkizini elde etmişlerdir (yayın araç ve merkezlerini elde etmişlerdir). Bir İstanbul gazetesine göre Bulgaristan'da 2006, Osmanlı ülkesinde 1067 kilise ile 1961, 1175 papaz varmış. Öyle ise Rum ve Sırplar'ın Bulgarlar'ı kıskanmaları ve Bulgarlar'ın kendilerine galebe çalacakları korkusuna tutulmaları tabiidir."[268]

Tunalı Hilmi'nin, bu konuyla ilgili şu cümleleri de dikkat çekicidir:

---

[265] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 424.
[266] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 382.
[267] Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* s.16, 17.
[268] Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* s.22.

> "Yunan'ın, Sırbiya'nın ve Bulgarya'nın bu Makedonya âmâllarını (emellerini) husule getirmek için müracaat ettikleri çare kuva-i harbiye değil kuva-i manevi fakat şeytani bir kuvvettir ki o da: Hile ve ifsada müstenittir… Unsuran bir bulundukları Makedonyalılar adedini tezyid eylemekden ibarettir. Bunun için de Yunan, Makedonya'nın yalnız Rumları'nı değil sair akvam-ı hristiyaniyesini de 'Yunanlılaştırmağa' çalışır durur. Sırbiya ve Bulgarya da aynı yolu tutmuştur. Biri Makedonyalılar'ı 'Sırplaştırmağa', diğeri de 'Bulgarlaştırmağa' uğraşır. Bunun için ise evvel emirde Makedonya'daki kilise ve mektebleri mesela: Birer 'Yunan darütterbiyesi' doğrusu 'Yunan fesad ocağı' haline koydular. Makedonya'ya papaz ve mekteb hocası kılığında fesadcılar soktular. Yavaş yavaş konsolos ve tüccarvekili ünvanı taşıyan müfsidleri çoğalttılar.[269] Bunlar kifayet etmedi. Artık açıktan açığa hareket etmeğe karar verdiler. Birer 'Makedonya Komitesi' kurdular. Vakıa komiteler çok defa yalnız Makedonya için çalıştıklarını iddia ederler ve mensub oldukları hükümetler de arada sırada icraatlerine mani olur gibi görünürlerse de bunlar birer dolaptır. Bu dolabı, bu fırıldakları çeviren komitelerin de çehrelerine dikkat olunsa, görülür ki aynı emel ile takılarak gittikçe inceleşen birer nikab-ı mefsedet (bozgunculuk peçesi) altına gizlenmişlerdir. Bu nikabı nerede ise tamamıyla kaldırıb atacaklar ve Makedonya'ya birer kuva-i harbiye salacaklar."[270]

Kilise mücadelesi, özellikle Mürzteg Programı'nın 3. Maddesi ile en büyük safhasına ulaştı. 3. Madde'ye göre bölgede sukunet sağlandıktan sonra vilayetlerin sınırları, milliyetlere göre yeniden belirlenecekti. Bu maddenin vaadini gören bölgedeki yerli Bulgar komitesi yani İç Örgüt, politika değişikliğine giderek Rum Patrikanesi'ne bağlı köyleri ve köy kiliselerini Eksarhane'ye geçmeye zorladı. Bu durum karşısında Yunanistan ve Rum Patrikanesi boş durmayarak karşılıkta bulundu ve kiliseler meselesi iyice şiddetlendi.

Mürzteg Programının 3. maddesinin Makedonya'daki örgütlerin politikalarını değiştirmesi konusuna o tarihte Dahiliye Nazırı olan Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusân'ın R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumunda değinmiş ve Bulgarlar'ın, Rumeli'deki Ortodoksları Bulgar Eksarhlığı'na bağlama konusunda ilk başta mülayim bir şekilde hareket ettiklerini fakat maksadlarına vasıl olamayınca şiddet yoluna yöneldiklerini belirttikten sonra ele geçirilen belgelerden Bulgarlar'ın bu faaliyeti, Avrupa'ya vilâyât-ı selâsedeki Hristiyan ahalinin Bulgar olduğunu ispat etmek için yaptıklarının anlaşıldığını, ifade etmiştir. Hilmi Paşa ayrıca, bu doğrultuda Bulgar komitelerinin bazı köylerde mezhep değiştirmeyi kabul etmeyenlere tüfekle bombayla şiddet uyguladığını belirtmiştir.[271] Selanik Mebusu Yorgi Honeus, Hüseyin Hilmi Paşa'nın belirttiği Bulgarlar'ın ilk başta Rumeli'deki Ortodoksları, Bulgar Eksarhlığı'na bağlama konusunda mülayim bir şekilde hareket ettikleri

---

[269] O derece desaiskarâne hareket ettiler ki kimi tüccar kimi ruhban kimi amele kimi de zürrâ'ın (ziraatçiler) işine suhuletkar sanaatkarlar suretiyle şeytanet-karâne (şeytanca) davrandılar. Surette seyyah sîrette komite erbabı olan bu kimselerin cevelangahında (dolaştıkları yerler) isyan tohumu ekilmiş ve Makedonya'daki Bulgarlar da bunu büyütmüş olduğundan hükümet-i seniyye şu harekattan pek gafil bulunuyordu. Selanikli Şemseddin, *Makedonya, Tarihçe-i Devr-i İnkilâb***,** s. 12.

[270] Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* s.26.

[271] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 371.

fakat maksadlarına vasıl olamayınca şiddet yoluna yöneldikleri görüşüne katılmaktadır. Ona göre de R. 1319'a (1903/1904) kadar teşekkül eden propaganda okul ve kilise şeklinde Makedonya'da nufuzunu yaygınlaştırmış fakat 1319 senesinde bu propagandayı idare eden insanlar görmüşlerdir ki bu yöntem çok uzun zaman alacak. Bu sebepten dolayı programı değiştirmeye mecbur olmuşlardır. Bulgaristan siyasetçilerinden bir kişi resmen bunu teklif etmiştir.[272]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mürzteg Antlaşması'ndan sonra Patrikane'ye bağlı Hristiyanlar'ın Eksarhane'ye geçmesine izin vermemiştir. Hilmi Paşa, ancak Bulgar çeteleri ortadan kalktıktan sonra Eksarhane'ye geçişe izin verileceğini açıklamıştır. Hilmi Paşa, aynı zamanda Eksarhane'ye bağlı bazı Bulgar Kiliseleri'ni ve okullarını kapatma kararı da almıştır. Bazı durumlarda Bulgarlar'ın kendi kiliselerine gitmelerine de izin verilmedi. Ancak Patrikane'ye ya da Katoliklik'e geçen Eksarhane mensuplarına, Osmanlı yetkilileri tarafından hiçbir zorluk çıkarılmadı.[273] Bulgar komitacılarının tehditleriyle, 1870 Eksarhlık Fermanı'na göre üçte iki cemaat çoğunluğu ile kiliselerin mülkiyet değiştirmesi uygulaması 1903 yılında durdurulacaktır. Bu karar, Makedonya'da Fener Patrikanesi aleyhine güç kazanan Bulgar Eksarhlığı'nı frenleme anlamına gelmekteydi.[274]

Makedonya'daki mezhep-ulus çatışmalarındaki en önemli nokta, 1905'ten itibaren kiliselerin kullanımıyla ilgiliydi.[275] Bölgenin birçok köyünde Bulgar, Sırp ve Rumlar karışık olarak oturmaktaydılar. Bazı köylerde bu üç unsur da bulunmakta, bazılarında ise yalnız ikisi bulunmaktaydı. Adı geçen unsurların üçü de Ortodoks olmasına rağmen onlarda ulusal duygular dinsel duygulardan üstün olduğu için küçük köylerdeki tek kilise veya tek okulu bir türlü aralarında bölüşememekte, yalnız kendi cemaatleri için istemekte, buralarda yalnız kendi propagandalarını yapmak istemekteydiler. Bütün bunlardan dolayı aralarında sık sık çatışmalar olmaktaydı. Bu durum Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ı da ilgilendirdiği için kendi cemaatleri lehine iltimas yapılması amacıyla Osmanlı Hükümeti'ne başvuruyorlardı. II. Abdülhamid, bu durumdan faydalanarak adı geçen üç Balkan devletinin arasındaki gerginliğin sürmesine çalışmış ve bunda başarılı olmuştur.[276] François Georgeon; II. Abdülhamid'in Bulgar Eksarhanesi'nin kurulmasına, Yunanlılar'ı zayıflatmak ve Ortodokslar'ı bölmek amacıyla izin

[272] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 413.
[273] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 57.
[274]Saygılı,"Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri", s.151.
[275] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.237.
[276] Yusuf Hikmet Bayur, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", *Belleten,* S.30, c. XXIII, TTK Basımevi, Ankara Nisan 1959, s. 276.

verdiğini fakat bu şekilde Bulgar milliyetçiliğinin de doğum belgesini imzalamış olduğunu söylemektedir.[277]

Sultan Abdülhamid'in mabeyn başkatiplerinden Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid'in kiliseler sorunundan istifade etmeye çalıştığını şu şekilde ifade etmiştir: "…Binaenaleyh o vakit Bulgaristan Prensi olan Ferdinand'ın Türkiye'ye temayülü temin olunmak esbabında tevessül ve bu meyanda Bulgar tebaasının hüsn-ü idare edilmelerine itina olunur ve diğer taraftan kilise mesâilinden dolayı Rumlar ile aralarındaki ihtilafâttan istifade olunmağa çalışılırdı."[278] Hüseyin Cahid ise, Tanin'deki "Bulgarlarla Rumlar" başlıklı başyazısında bu konuda şunları ifade etmiştir:

> "Makedonya'da da hükümet-i sâbıka (Abdülhamid Hükümeti) muhtelif ırkların birbirlerine karşı besledikleri münaferetten istifade politikasını oldukça maharetle tatbik eylemişti. Bulgarlar'ın tazyikatı artınca Rumlar'a temayül göstererek onların âmâlini tervic etmek, Rumlar'a kızınca Bulgarlar'ı, Ulahlar'ı ve saireyi mazhar-ı himaye eylemek her zaman mer'i olan usullerden idi. Hatta hükümet-i sâbıka Bulgar tahrikatına karşı Rum çetelerini teşvik ve muhafaza edecek derecede ileri gitmişti."[279]

Bulgarlar, Temmuz 1907'de Topluca'daki Dibasnik Manastırı'nı yakmışlardır. Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa, Bulgar eşkiyasının 1905 ve 1906 yıllarında Kesriye (Kastoria) ve Karaferye Kazaları'nda da birçok manastır ve kiliseyi yaktığını belirtmiştir.[280]

Hüseyin Cahid, 31 Ocak 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında, Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu konuda mecliste yaptığı konuşmayı[281] şu şekilde değerlendirmiştir:

> "Hilmi Paşa bu münazaatın ilan-ı hürriyetle muvakkaten sukun bulduğunu (mecliste) söyledikten sonra yapılacak tedabirin en mühimleri arasında Kilise Meselesi'nin halli lazım geldiğini nazar-ı dikkate vaz'ı eyledi (vurguladı). Bu tedabiri tezekkür etmek üzere Meclis-i Mebusan'da anasır-ı muhtelifeden mürekkeb bir komisyon teşkiline luzum göstermekle beraber eğer Rumeli'deki anasır-ı muhtelife hakikaten birbirleriyle iyi geçinmeğe azmetmezlerse, bunun luzum ve faidesine kanaat getirmezlerse yine büyük bir semere hasıl olamayacağını da anlattı."[282]

Bulgarlar, yukarıda da ifade edildiği üzere Bulgar Eksarhlığı adı altında Fener Rum Patrikanesi'nden 1870 yılında ayrılarak kendi milli Ortodoks kiliselerini kurdular. Rum ve Bulgar kiliselerinin ayrılmasının sonucu şu oldu ki Makedonya Bulgarlar'ı şimdi Rum Kilisesi'nin etkisinden kurtulup doğrudan doğruya kendi milli kiliselerine bağlanmak suretiyle

---

[277] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 506.
[278] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s.121.
[279] T*anin*, Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1.
[280] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 77 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 80.
[281] Priştine Mebusu Hasan Bey, Siroz (Serez) Mebusu Hristo Delçef ve Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi'nin Makedonya konusunda, o tarihte Dahiliye Nazırı olan Hüseyin Hilmi Paşa'dan izahat istemeleri üzerine bu konuda Hilmi Paşa izahat vermiş ve müzakereler, R. 17 Kanunusani 1324 (30 Ocak 1909) da başlamış ve 21 Kanunusani 1324 (3 Şubat 1909) tarihine kadar devam etmiştir. Bu bakımdan Hüseyin Cahid'in 31 Ocak 1909 tarihli başyazısı, bir gün önce mecliste başlayan müzakerelerin ilk günü ile ilgilidir.
[282] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Makedonya Düğümü", *Tanin,* 18 Kanunusani 1324-31 Ocak 1909, No: 180, s.1.

Bulgaristan'ın daha fazla etkisi altına giriyorlardı. Okulların genellikle kiliselere bağlı olduğu göz önüne alınırsa, Bulgaristan kendi papazları vasıtasıyla Makedonya Bulgarlar'ı üzerindeki propagandasında büyük avantaj elde ediyordu.[283] Bu sebeple Yunanistan hatta Sırbistan da aynı şekilde hareket edince, Makedonya'da üç devletin mücadelesinde papazlar ve öğretmenler etkin bir araç haline gelmekteydi.[284] Bu görüşe R. 19 Kanunusani 1324 (1 Şubat 1909) tarihli oturumda yaptığı konuşmasında Selanik mebusu Yorgi Honeus da katılmaktadır: Ona göre, bu sorunun bir tarafı din diğer tarafı siyasettir. Sorunlar, Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasıyla başlamıştır. Bu şekilde Ortodoks mezhebinin iç nizamı bozulmuştur. Bir kilisenin iki reisi olunca, nifak şiddetlenmiştir. Yalnızca bir siyasi maksat takip etmek üzere teşekkül eden kilise (Bulgar Eksarhanesi) bir propaganda icrasına araç olmuştur. Honeus, Bulgarlar'ın kilise ve okullar yolu ve propaganda ile asıl Ortodoksluğa (Fener Rum Patrikanesi) mensup olan ahaliyi kendi tarafına çekmek için icra-yı fesada başladıklarını belirttikten sonra açıkça söylemese de Rum Patrikanesi'ne mensup olanların da mevkilerini korumak için bu propagandaya karşı kendilerini müdafaa ettiklerini yani Rum çetelerinin Bulgar çetelerinden korunmak için ortaya çıktıklarını ima etmiştir. İşte bu taarruz-müdafaa durumu münazaayı ortaya çıkarmıştır. Honeus'a göre bu şekilde mesele, siyasi olmasına rağmen bir mezhep ve din kisvesini giymiştir.[285]

Karahisar-ı Sahip Mebusu Rıza Paşa, meclisteki konuşmasında ısrarla Makedonya Meselesi'nin çözümünün, Rum Patrikanesi ile Bulgar Eksarhlığı arasındaki "Kilise Meselesi"nin halledilmesine bağlı olduğunu ifade etmiştir:

> "Esbab-ı mucibesi malum-u ishananızdır ki bizim maabidler (mabedler), camiler; kiliseler gibi bir kısım halka münhasır değildir. Mesela Ayasofya Camii etrafında bulunan mahallatta meskun olan Müslümanlar, Ayasofya'yı ziyaret ede ede giderler. Bütün Ramazan, Fatih Camii'ne yahut Bayazıd'a. Fakat Bulgarlar öyle değildir, her Bulgar'ın kilisesinin reyonu (bölgesi) vardır. O kilise reyonunun dahilinde bulunanlar mutlaka o kiliseye gitmeye mecburdurlar. Böylece Bulgarlarla Rumlar meyanında bir kilise münazaası tahaddüs etti… Fakat kilise meselesi zannetmeyiniz ki dini bir meseledir, bunun altında müstetir (gizli) olan mesele, mesele-i siyasiyedir. Bu Makedonya Komite meselesi hiçbir vakit de hallolunamaz. Kilise meselesi hallolunmadıkça katiyen Makedonya Meselesi de hallolunamaz."[286]

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi, Ortodoks Osmanlı unsurları arasındaki anlaşmazlığın ortadan kalkmasına yetmedi. Meşrutiyet'in ilanıyla silahlarını bırakan çeteler, bir süre sonra yeniden faaliyete başladılar. Bulgar ve Rumlar

---

[283] Bulgar fikr-i ittihadının bir noktaya cem'i, kiliselerin ayrılmasına münhasır olduğundan Rusya'nın muvafakati ruhban ve komite heyetinin teşvikiyle kiliseler tefrik olunmuş ve asıl Makedonya komitesinin teşkiline suhulet (kolaylık) bahş olacak sebebin aslı bu olmuştur. Selanikli Şemseddin*, Makedonya, Tarihçe-i Devr-i İnkilâb,* s.11.
[284] Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi,* s.822.
[285] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 412, 413.
[286] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 387.

arasındaki kilise anlaşmazlığı da meşrutiyetin ilanıyla son bulmamıştı. Bulgarlar, Makedonya'nın çeşitli şehirlerinde Rumlar'a ait kiliselere el koymaya başladılar.[287]

Ortodoks topluluklar arasındaki görünüşte dinsel ancak aslında ulusal nedenlerden kaynaklanan kilise mücadelesi, Osmanlı Hükümeti'nin yanı sıra Osmanlı vatandaşları arasında yakınlaşma ve barış ortamı oluşturmak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de çözmek istediği bir sorundu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Rum ve Bulgarlar arasındaki kilise mücadelesinin artarak devam etmesi İttihatçılar'ın dikkatini çekti.[288] Kilise ve mektepler sorununun taraflarını oluşturan Rum Patrikanesi ile Bulgar Eksarhlığı da sorunun çözümlenmesi için Osmanlı Hükümeti'ne başvurdu.[289]

İttihatçılar; Rumeli'deki sorunların en büyük sebebinin Bulgarlar ile Rumlar arasındaki düşmanlıktan kaynaklandığını[290], "idare-i sabıka"nın (Abdülhamid İdaresi) Makedonya'da unsurlar arasındaki mücadeleden yararlanma yoluna gittiğini[291], "Genç Türkiye"nin politikasının unsurlar arasında dostluk ve güven yaratmak olduğunu ileri sürmekteydi.[292] İttihatçılar'a göre Makedonya'da güvenliğin sağlanması için Bulgarlar ile Rumlar arasında anlaşmanın sağlanması gerekiyordu. Bu bakımdan İttihatçılar, her iki unsur arasında en önemli sorun olarak görülen kilise ve mektepler sorununun çözüme kavuşturulması gerektiğine inanıyorlardı.[293] Bu nedenle İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı unsurları arasında anlaşmazlığa neden olan kiliseler meselesini çözmek amacıyla bir komisyon kurarak bu komisyondan kiliseler meselesi ile çeteler hakkında kanun tasarısı hazırlamasını istedi.[294] Söz

---

[287] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914*, s.192.
[288] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s.192.
[289] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s.194.
[290] Örneğin Hüseyin Cahid, Tanin'deki bir başyazında şöyle diyordu: "Rumeli'deki gürültülerin en büyük kısmı Bulgarlarla Rumlar'ın şiddetli münaferetinden (nefretlerinden) ileri geldiği düşünülecek olursa Makedonya'da temin-i asayiş için atılacak hutvelerden en mühimi Bulgarlarla Rumlar arasında itilaf tesisinden ibaret olacağı pek kolay teslim edilir." *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1.
[291]Yine Hüseyin Cahid, Tanin'deki bir başyazında şöyle diyordu: "İhtimal ki Bulgarlarla Rumlar'ın hoş geçindiklerini arzu etmemiz bazı mehafilde (mahfiller) bir dereceye kadar mucib-i hayret olur. Pek eskiden kalma bir düstur-u idare vardır: İcra-yı hükm ve tagallüb (zorla hüküm sürme) için tefrika çıkarmak lazımdır denilir. İdare-i sabıka bu düsturu pek büyük br maharetle tatbik eylemiştir." "Makedonya'da da hükümet-i sâbıka (Abdülhamid Hükümeti) muhtelif ırkların birbirlerine karşı besledikleri münaferetten istifade politikasını oldukça maharetle tatbik eylemişti. Bulgarlar'ın tazyikatı artınca Rumlar'a temayül göstererek onların âmâlini (emeller) tervic etmek Rumlar'a kızınca Bulgarlar'ı, Ulahlar'ı ve saireyi mazhar-ı himaye eylemek her zaman mer'i olan usullerden idi. Hatta hükümet-i sâbıka Bulgar tahrikatına karşı Rum çetelerini teşvik ve muhafaza edecek derecede ileri gitmişti." *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1.
[292] "Halbuki Genç Türkiye'nin politikası her şeyden evvel anasır-ı Osmaniye arasında birbirlerine karşı itimad ve muhabbet hissini inkişaf ettirmekten ibaret olduğu için Bulgar ve Rum vatandaşlarımızın muhabbet ve muhadenetini (samimiyet, dostluk) herkesden evvel biz alkışlar ve bu tarikde kendilerini teşvik ve teşci' (cesaretlendirme) için elimizden geleni yaparız" *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1.
[293] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1. "Hükümet, bu kilise meselesini halletmek için malum olan kanunu yaptı."
[294] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.116.

konusu komisyon, kiliseler meselesi hakkında 12 maddelik bir kanun tasarısı hazırladı.[295] Ortodoks Osmanlı vatandaşları arasındaki kilise ve mektepler sorununu çözmeyi amaçlayan Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin kanun tasarısı, 7 Temmuz 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan'a ulaşmış ve bu tarihten sonra mecliste kanun hakkında görüşmelere başlanmıştır.[296] Meclis-i Mebusan'da bu kanun hakkındaki görüşmeler, Rum mebusların muhalefeti nedeniyle çok uzun sürmüştür. Görüşmelere Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretinde başlanmış ve mecliste kabul edilmişse de padişahın bu kanunu onaylaması ve kanunun Takvim-i Vekayi'de ilan edilmesi İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nin sadaretinde olmuştur çünkü Rum mebusları ve Patrikanesi, bu kanunu desteklemiyordu ve kanunun çıkmaması için elinden gelen tüm çabayı gösterdiler.[297] Rum mebuslardan Yorgo Boşo Efendi, mecliste böyle bir kanuna hiç gerek olmadığını, kiliselerin sahibinin kim olduğuna dair elde fermanların var olduğunu, bu fermanlar kimde ise kiliselerin ona ait olması gerektiğini söylüyordu.[298]

Hüseyin Cahid, 27 Ağustos 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında kilise kanunu şu şekilde anlatmıştır:

> "Hükümet, bu kilise meselesini halletmek için malum kanunu yaptı. Münazaalı olan kiliseler, bu kanun mucibince iki cemaatten birine verilecek. Bu suret-i halin iki tarafı da memnun etmeyeceği aşikardır. Çünkü hakka razı olmak büyük bir haslettir, hem zaten bu öyle bir meseledir ki her iki taraf kendisini haklı görür. Binaenaleyh ne yapılsa feryad ve şikayet işitilecektir. Fakat aradan i'tizal (Rumlar'ın Bulgarlar'ı hak yoldan çekilmekle suçlaması) kalkacak olursa o zaman kilise gürültüsü kendi

---

[295] *Tanin,* 23 Cemaziyelahir 1327-28 Haziran 1325-11 Temmuz 1909, No: 308, s.2. Bu kanun tasarısının adı şu şekildedir: "Rum Patrikhanesi ve Bulgar Eksarhlığı Beyninde Münazaunfih Olan Kilise ve Mektebler Hakkındaki Layiha-i Kanuniye". Kanun Layihası ile ilgili müzakereler için bk. R. 6 Ağustos 1325 (19 Ağustos 1909) tarihli müzakere, MMZC, Devre: 1, C.6, TBMM Basımevi, Ankara. s. 549-569; 577-586 ; R. 23 Şubat 1325 (8 Mart 1910) tarihli müzakere için, MMZC, Devre: 1, C.2, TBMM Basımevi, Ankara. s. 622-637 ; R. 24 Şubat 1325 (9 Mart 1910) tarihli müzakere için, MMZC, Devre: 1, C.3, TBMM Basımevi, Ankara. s. 11-24.

[296] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s. 196.

[297] Hüseyin Cahid, 27 Ağustos 1909 tarihli Tanin'deki "Bulgarlarla Rumlar" başlıklı başyazısında bu durumu şu şekilde anlatmıştır: "Karşı gazetelerinin Rum Patrikanesi'ne resmen tercüman-ı efkar olan cerideden naklen dün verdikleri havadis ise bu ümidin asılsız çıktığını maateessüf isbat ediyor. Patrikane'nin resmi gazetesinin (Neologos veya Prodos'tan biri) kullandığı lisan bilhassa câlib-i dikkattir. Patrikane gazetesi aradaki i'tizali kaldırmak üzere tavassut edildiği yolundaki havadisleri suret-i katiyede tekzib ettikten sonra diyor ki: 'Zaten böyle bir teşebbüs bize gayet müşkil görünmektedir. Hele son üç sene zarfında Rumeli-i Şarki'de ve Bulgaristan'da vukua gelen hadisat-ı müessifeden sonra Bulgarlar'ın kendilerini terbiye eden ve tarik-i dini ve millide kendilerine rehberlik eyleyen Rum Kilisesi ile barışmaları gayrı kabildir (mümkün değil). Bahsettiğimiz hadisat-ı müessife Filibe'den Varna'ya varıncaya kadar her yerde Rumlar'ın ta'diyete (tecavüz ettirme) uğramaları, Ortodoks Metropolitleri'nin zulüm görmeleri, Ortodoks Rumlar tarafından yapılan kiliselerin zabtedilmeleri, zengin Rumlar tarafından tesis ve idame edilen mekteplerin ele geçirilmeleri, binlerce Rum'un hicrete mecbur bulundurulmaları, yüz binlerce Ortodoks'un maddi ve manevi mesaibe (felaketler, güçlükler) düçar edilmeleri, bir Bulgar memuru tarafından Patrikane'de Rum Patriki'ne karşı gayr-ı mesmu' (işitilmemiş, duyulmamış) bir surette hakarette bulunulması ve Bulgarlar'ın Rumlar'a karşı mugayir-i din-i (…) (dine aykırı) harekette bulunmaları gibi hususattır. İşte bu ahvalden nâşi (dolayı) bitaraf ve makul hiçbir Hristiyan mevzubahs olan itilaf ve ittihadı teklif etmek cesaretini kendinde bulamaz.' Patrikane'nin bu lisan-ı (…) ve kindar karşısında hayret ve teessürle mecbur-u sukut ve tefekkür oluyoruz… Bugün Patrikane'nin, bir dinin en büyük reis-i ruhanisinin tercüman-ı hissiyat ve efkarı olan bir gazetede bu itilaf kabul etmez lisan-ı gayzı (öfkeli dil) görünce gözümün önünde büyük bir alem (dünya) açılıyor." *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1.

[298] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Makedonya Meselesi", *Tanin,* 20 Kanunusani 1324-2 Şubat 1909, No: 182, s.1.

kendiliğinden hallolunacak, geldiği gibi gidecektir. İşte bu nokta-i nazardan aradan i'tizali kaldırmak üzere vuku bulduğu rivayet edilen teşebbüsler bizce pek hoş görülüyordu."[299]

Rumlar'ın bu kanun hakkındaki muhalefetine rağmen, kanun tasarısı Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretinde Meclis-i Mebusan ve Ayan'da kabul edilmiş, İbrahim Hakkı Paşa'nın sadaretinde padişah tarafından onaylanarak Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir. Rum Patrikanesi ile Bulgar Eksarhanesi'ne mensup halk arasındaki anlaşmazlığı çözmeyi amaçlayan toplam 11 maddeden oluşan Kilise ve Mektepler Kanunu'na göre; çiftlik, köy veya kasabada çoğunluk tarafından kullanılan kilise veya mektepler o tarafa verilecek (2. Madde), ahalisinin bir kısmı Patrikane'ye ve bir kısmı Eksarhane'ye bağlı olan yerlerde kilise veya mektep hangi taraf adına yapılmışsa onlara ait olacak (3. Madde), kilise ve mekteplerin inşasında hükümetçe gerekli yardımlar yapılacak (5. madde) ve Bulgar ile Rumlar arasında dönüşümlü olarak kilise kullanma yöntemine son verilecekti (8.madde). Kilise ve Mektepler Kanunu, Osmanlı Hükümeti'ne önemli bir mali yük de getirmekteydi. Kanunun 3. Maddesi gereğince herhangi bir yerleşim yerinde üçte bir oranından daha az nufusa sahip olan halka ait kilise ve mektepler alınarak diğer tarafa verilecek ki bunun karşılığında ise hükümetçe yeni kilise ve mektepler yapılacaktı.[300]

Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden bir süre sonra, yukarıda ifade edildiği üzere; İttihatçı devlet adamları, her köyde kilise ile okulu oradaki en kalabalık cemaate vermek ve diğer cemaatlere de devletin okul ve kilise yapması yoluyla bu sorunu çözmüşlerdir. Bu sefer bu durum, üç unsur ve üç devletin birbirlerine yakınlaşması sonucunu doğurmuştur.[301]

Tahsin Uzer bu kanun tasarısının bir hata olduğunu söylemekte, böylece Bulgar ve Rumlar'ın kendi aralarındaki anlaşmazlıklarının sona erdirildiğini ifade etmektedir. Bunun yanında Balkan Savaşları'nı hazırlayan sebeplerden birinin de bu siyasi hata olduğunu savunmaktadır.[302]

Kiliseler Meselesi'nin ortadan kalkması sonucunda, iki kilisenin kendi aralarında rekabet etmesine luzum kalmıyordu. İki kilisenin birbirine karşı düşmanlığı giderek Osmanlı Hükümeti'ne çevrildi ve aralarında ittifak belirtileri görülmeye başladı. İki unsur arasındaki rekabet yok edilerek ittifak için uygun zemin, Türkler tarafından hazırlanmış oluyordu.[303] Bu üç unsur arasındaki çatışma sebeplerinin ortadan kalkması Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'ın ittifak etmesini kolaylaştırmış ve 1912 yılının sonlarında Osmanlı Devleti'ne

---

[299] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Bulgarlarla Rumlar", *Tanin,* 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354, s.1.
[300] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s. 200.
[301] Bayur, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", s. 276.
[302] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.116.
[303] Şıvgın, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının", s. 479.

karşı savaş ilan etmişlerdir. Balkan Savaşları denilen bu savaşlar sonucunda Edirne dahil bütün Rumeli toprakları elden çıkmıştır. Neyseki, diğer Balkan devletleri Bulgaristan'a karşı birleşmişler ve ikinci Balkan Savaşı'nı gerçekleştirmişlerdir. Bu sayede Edirne, bir mucize eseri olarak tekrar Osmanlı Devleti hakimiyetinde kalmıştır.

2.3. Osmanlı Devleti ve Büyük Devletlerin Rumeli Islahat Programları

Rusya ve diğer Avrupalı büyük güçler, Osmanlı Hükümeti'nden Haziran 1875'te çıkan Hersek İsyanı ve Nisan 1876'daki Bulgar İsyanı sonrasında da Balkan Hristiyanları'nın yararına olmak üzere çeşitli reformlar yapılmasını istemişti. Ayrıca, Temmuz 1876'da Sırplar'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açmaları ve yenilmeleri üzerine yine başta Rusya olmak üzere büyük devletler duruma müdahale ederek Balkanlar Sorunu'nun çözümü için Aralık 1876'da İstanbul'da bir toplantı (Tersane Konferansı) düzenlediler. Büyük devletler elçilerinin bu toplantıda kararlaştırdıkları talepleri, Osmanlı Hükümeti'ne sunmaları ve Osmanlı Hükümeti'nin de bu talepleri kabul etmemesi, Nisan 1877'de Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açmasına neden oldu. Bu savaş, "93 Harbi" olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı idi ve Osmanlı Devleti bu savaşta çok büyük bir yenilgi almıştı. Bu savaş sonrasında Rusya, Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne çok ağır şartları dikte etmişti. Bu ağır koşullar diğer büyük devletlerin çıkarlarına uymayınca duruma müdahale eden büyük devletler, Berlin Antlaşması ile Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarını yumuşattılar. Buna rağmen yine de Osmanlı Devleti; Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ı kaybetmiş oldu. Ayastefanos Antlaşması'nda ortaya çıkan Büyük Bulgaristan Prensliği üçe ayrıldı ve kuzey bölümü (Tuna Vilayeti) Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Bulgar Prensliği haline getirildi. Diğer iki kısım Doğu Rumeli (Rumeli-i Şarki) ve Makedonya bölgesi yani vilâyât-ı selâse idi. Bundan sonra Bulgar Prensliği'nin tek hedefi, Ayastefanos Antlaşması'nda kazanmış olduğu diğer iki kısmı tekrar kazanarak yeniden Büyük Bulgaristan'ı kurmak olacaktı. Makedonya'daki karışıklıkların temel nedeni işte Bulgar Prensliği'nin, ifade edilen Büyük Bulgaristan'ı tekrar kurma amacı idi.

Berlin Antlaşması ile Girit ve Anadolu'nun Ermenilerle meskun bölgelerinde de reformlar yapılması şart koşulmuştu. Bunların yanında Berlin Antlaşması ile Bosna ve Hersek de Osmanlı egemenliğinde kalmak üzere Avusturya'nın işgal ve idaresine veriliyordu. Sonuç olarak; Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Balkanlar'da Berlin Barış Antlaşması ile büyük devletlerin çıkarlarına uygun şekilde saptanan genel çerçevesiyle Balkan Savaşları'na kadar yürürlükte kalan yeni bir düzen (statüko) oluştu.[304] 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin ardından 3

[304] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 28-30.

Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Andlaşması'nın Berlin Kongresi'nde revize edilmesiyle birlikte Balkanlar'a yeni bir statüko kazandırılmış oldu.[305]

Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine göre[306], Osmanlı Devleti vilâyât-ı selâsede yani Makedonya'da bir ıslahat programı hazırlayıp uygulamak durumundaydı. Büyük devletler, aynı antlaşmanın 61. maddesine göre Ermeniler için de bir ıslahat programı yapılması ve uygulanmasını dikte ettirmişlerdir. Aynı durum Girit için de sözkonusu idi. Osmanlı Devleti'nin güçsüzleşmesinden kaynaklanan bu fiili durum, büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde gayri müslimler lehine baskı kurmasına ve denetleme yapmasına yol açıyordu. Böyle bir durum Osmanlı Devleti'nin tam bağımsızlığına gölge düşürmekte ve gayri müslimlerin ayrılıkçı hareketlerine cesaret vermekteydi. Zaten bütün gayri müslim ayrılıkçı hareketlerin temel dayanak noktası, büyük devletler idi.

Girit'in özerklik kazanma şekli Bulgarlar'a, Makedonya Sorunu'nu kendi amaçlarına göre çözme umudunu veren yolu göstermişti: Önce bir büyük gücün desteğini garantiye almak ve sonra Makedonya'da bir isyan çıkarmak; çünkü siyasi özerkliğin gerçekleşmesini sağlayan etkenin isyan olmadığı, bilakis asıl etkenin bir büyük gücün isyancıların yararına müdahalesi olduğu biliniyordu. Böylece Sofya Hükümeti, 1899 başında St. Petersburg'da Rusya'nın Makedonya'da bir Bulgar isyanını desteklemekle ilgilenip ilgilenmeyeceği konusunda dikkatle nabız yokladı. Fakat Muravyev, Kuropatkin, İgnatiev gibi Rusya'da çok etkili bazı şahsiyetler şu anda Balkan meseleleriyle uğraşacak durumda olmadıklarını belirttiler. Bulgarlar birkaç yıl –1903'e kadar- sabır göstermeliydiler.[307]

Rumeli ve özel olarak üç vilayetteki sıkıntının ana kaynağı Bulgarlar'ın amaçlarıydı. Osmanlı Devleti bölgede, bütün tebaayı kapsayacak kendi kontrolünde bir ıslahat gerçekleştirmek isterken büyük devletler ise ıslahatın kendi denetimleri ve kendi personeli

---

[305]Murat Hatipoğlu, "1897 Osmanlı-Yunan Harbi ve Yunanistan'ın Makedonya Politikası 1897-1913", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, c.II, Ankara 1999, s.306.

[306]"Bab-ı Ali, Girit Adası'nda 1868 Nizamnamesini kati surette uygulamayı ve bu nizamnamede adil olacağı düşünülen değişiklikleri yapmayı taahhüt eder. Girit'e tanınmış vergi muafiyetleri dışında yerel ihtiyaçlara uyarlanmış benzer ıslahatlar *Balkanlar'daki Osmanlı vilayetlerinde de* uygulanacaktır. Bu antlaşmada sözkonusu vilayetler için ayrı bir düzenleme öngörülmemiştir. Her vilayette bu yeni nizamnamelerin ayrıntılarını geliştirmek üzere Bâb-ı Ali, yerli unsurun da geniş bir şekilde temsil edileceği özel komisyonlar görevlendirecektir. Bu çalışmaların sonucunda ortaya çıkacak örgütlenme tasarıları Bâb-ı Ali'nin onayına sunulacak, Bab-ı Ali de bu tasarıları kanunlaştırmadan önce Doğu Rumeli için kurulmuş Avrupa komisyonunun görüşünü alacaktır." Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.95.

[307] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.150.

19. yüzyılda Bulgaristan'ın bağımsızlığına destek veren Rusya ile bölgede belirli bir güce erişen Bulgaristan arasındaki ilişkide 20. yüzyıl başında bazı gerginlikler yaşandı. Ancak bu gerginlik hiçbir zaman kopma noktasına gelmedi. Bu gerginliğe neden olan en önemli gelişme, 1885'te Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a ilhakı sırasında Bulgaristan'ın Rusya'ya danışmaması idi. 20. yüzyıl başında da devam eden iki taraf arasındaki bu durum, Balkanlar üzerinden dünya ticaretine açılmayı amaçlayan Rusya için bölgede güç kaybı anlamına geliyordu. 19. yüzyılda Pan-Ortodoks ve Pan-Slavizm politikalarının yardımıyla Bulgaristan'a yönelen Rusya, 20. yüzyıl başında Sırbistan'a yöneldi. Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 24.

altında uygulanmasını amaçlamaktaydı. Bulgarlar ise bu ıslahat programlarını, "Büyük Bulgaristan" amacına giden yolda bir basamak olarak görmekteydiler. Yunan ve Sırplar ise bu aşamada Bulgarlar'ın daha da ileri gitmesine gönüllü değiller idi.

Bulgarlar'ın, 1885'te Doğu Rumeli'yi ilhak etmelerinden sonra bölge üzerindeki faaliyetleri, özellikle büyük devletlerin bölgeye dikkatlerini çekmeye çalışmaları bu bölgenin karışmasına neden olmuştur. Bulgarlar, kurdukları çeşitli komitelerle bölgede isyanlar ve karışıklıklar çıkarmışlardır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin birtakım tedbirler almasına yol açmıştır.

2.3.1 Osmanlı Devleti'nin Rumeli Islahat Programı ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın Göreve Atanması

Burada şu düzeltmenin yapılması gerekmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa, üç vilayetin genel müfettişi olarak atanmamıştır. Bu şekilde bir yanlış ifade söz konusudur. Yani Hüseyin Hilmi Paşa'dan, üç vilayetin genel müfettişi olarak söz edilmektedir. Halbuki Hüseyin Hilmi Paşa, Osmanlı Devleti tarafından Rumeli Genel Müfettişi olarak atanmıştır. Büyük Devletler'in isteği, mümkünse üç vilayetin Hristiyan bir genel vali tarafından idare edilmesidir fakat doğal olarak Osmanlı yönetimi bunu kabul etmemiştir. Osmanlı yönetiminin en fazla kabul edebileceği şey, genel olarak bütün Rumeli Vilayetleri'nin Müslüman bir genel müfettiş tarafından idare edilmesidir.[308] Osmanlı yönetiminin, bir ıslahatın bir yere özgü kılınmasını kabul etmesi mümkün değildi. Sonuç olarak Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Vilayetleri Müfettiş-i Umumisi'dir.[309] Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana'da yayınlanan *Çayt* adlı Alman gazetesine (5 Nisan 1903 tarihli nüsha) verdiği demecinde; ıslahatın yalnız Kosova, Selanik ve Manastır Vilayetleri'ne tahsis edilmemiş olup Rumeli'deki altı vilayete yani Edirne, Yanya ve İşkodra'ya da tahsis edileceğini söylemiştir.[310] Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu şekilde bir söylemde bulunması bilinçli bir tavırdır. Anadolu Islahatı'nda da olduğu gibi ıslahatın, genel bir nitelikte olduğu kabul ettirilmeye çalışılıyordu. Diğer türlü bir tutum yanlış anlamalara yol açabilirdi. Diğer taraftan Batılı gazeteler ve devlet görevlileri ile komitacılar ise Rumeli Vilayetleri'nden üçü olan Manastır, Selanik, Kosova için özellikle "Makedonya" tabirini kullanmakta ısrarlı idiler

---

[308] "Arnavutlar, Osmanlı Hükümeti'nin taraftar olduğu bütün Rumeli'de reform planı yerine Balkan Slav devletlerinin istediği yalnız üç 'Makedon' vilayette reform tasarısının..." Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.179.

[309] Hüseyin Hilmi Paşa'nın, resmi yazışmalarında "Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Müfettişi" (bk. BOA, Y. PRK. MK., D.N. 15, G.S.N. 77.) , (BOA, Y. MTV, D.N. 254, G.S.N. 12.), (BOA, Y. PRK. MK., D.N. 11, G.S.N. 94.), (BOA, Y. PRK. MK., D.N. 15, G.S.N. 63.), (BOA, BEO, D.N. 2003, G.S.N. 150187) veya "Rumeli Müfettişi" (bk. BOA, Y. A. HUS. , D.N. 480, G.S.N. 112. (bk. EK 7), (BOA, Y. A. HUS. , D.N. 524, G.S.N. 8. (bk. EK 8), (BOA, Y. A. HUS. , D.N. 523, G.S.N. 116.), (BOA, DH. ŞFR, D.N. 356, G.S.N. 47), (BOA, Y. EE, D.N. 86-33, G.S.N. 3261), (BOA, Y. A. HUS. , D.N. 524, G.S.N. 91), (BOA, Y. A. HUS. , D.N. 523, G.S.N. 198), (BOA, Y. A. HUS. , D.N. 494, G.S.N. 91) sıfatlarını kullandığı görülmektedir.

[310] BOA, Y. PRK. TKM., D.N: 46, G.N: 58.

ve bütün ilgileri bu bölge üzerine idi. Örnek olarak, BOA, Y. PRK. HR., D.N: 33, G.N: 83'de Batılı gazetelerin Osmanlı Türkçesi'ne çevirilen haberlerinde "Makedonya" tabirini kullandıkları ve bu tabirin kullanıldığı yerlerde altının çizildiği görülecektir.

Bunun yanında literatürdeki genel kabül, Hüseyin Hilmi Paşa'nın üç vilayetin müfettişi olduğudur.[311] Hüseyin Hilmi Paşa, fiili olarak üç vilayetin genel müfettişi olsa da aslında teorik olarak Rumeli Genel Müfettişi idi. Çünkü zorunluluk sonucu olarak yeni ihdas edilen bu makamın, bütünü kapsayan bir makam olması gerekiyordu.

Aynı durum, Büyük Devletler'in Ermeniler için ıslahat taleplerinde de görülmektedir. Büyük Devletler, Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermeniler'in de yaşadığı vilayat-ı sittede Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını istemiş, önce Sultan Abdülhamid Dönemi'nde sonra da Said Halim Paşa Hükümeti döneminde bu ıslahat "Anadolu Islahatı" adı altında yapılmıştır. Hüseyin Kazım Kadri, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

> "Herkes bilir ki memleketimizin parçalanmasına sebebiyet veren durumlar, Hristiyan tebanın ara sıra bizden şikayetleriyle başlar ve iş birçok aşamadan geçtikten sonra bir yabancı denetimine dayanır ve sonra ilk fırsatta olacak olur. Avrupa'nın şarkta alakadar olan devletleri bu tarza öncelik verirler ve bizden ayrılmak isteyen unsurlara maddi manevi arka çıkmaktan geri kalmazlar… O zaman Avrupa kamuoyu da bizim aleyhimize döner ve iş devletlerin müdahalesine ve birçok haberleşmelerden ve dedikodulardan sonra memleketin bölünmesine dayanır. O zaman bizim siyaset adamlarımızın, istenilen ıslahatın yalnız bir yere özgü kılınmasına taraftar olmadıkları ve Avrupa dillerinden Türkçe'ye gelen hürriyet, eşitlik ve adalet gibi bazı tabirlerden anlaşılan manaların bütün memleketi kapsamasının istenildiği görülür… Avrupa yalnız Makedonya'nın üç vilayeti için ıslahat aradığı halde biz bunu, her yere yaydık ve pek büyük bir iyi niyet gösterdik."[312]

1902 yılında Bulgar Hükümeti'nin ve Makedonya Komitesi'nin teşvikiyle durum gergindi. O sırada Rusya tamamen Uzak Doğu siyasetiyle meşguldü ve Balkanlar'da bir hadise çıkmasını istememekteydi. Almanya ile Avusturya da Rusya'nın Japonya ile çatışacak derecede Uzak Doğu işlerine dalmasını istemekte ve dolayısıyla Rusya'yı Yakın Doğu ile uğraştıracak olayların çıkmasını istememekteydiler.[313] Zaten, 1897 yılında Rusya ve Avusturya Balkanlar'daki statükonun korunması için anlaşmaya varmışlardı. Bu da Bulgarlar'ın Makedonya'yı hakimiyeti altına almasına, Rusya'nın bu dönemde fiili olarak destek vermeyeceği anlamına geliyordu. Bunun yanında Rusya, Bulgarlar'ın taleplerine bütünüyle

---

[311] Örneğin Abdülhamid Kırmızı bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: "Vilâyât-ı Selâse'de ıslahat yapmak üzere müfettiş-i umumi ünvanıyla Hilmi Paşa'nın yetki alanına, Arnavutlar'ın hakim nufus olduğu İşkodra ve Yanya Vilayetleri dahil edilmemiştir. Belki de Padişah; Kosova, Manastır ve Selanik'i Hilmi Paşa'nın kontrolüne verirken İşkodra ve Yanya'yı Ferid Paşa'nın yakın markajına bırakmayı tercih etmişti." Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa,* s.233.

[312] Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi,* s.96.

[313] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.I, s.167.

sessiz de kalamazdı. Bundan dolayı Rusya, Osmanlı Devleti'nin bölgede ıslahatlara başlamasını istiyordu.

Ekim 1902'de İstanbul'daki Rus Elçisi Zinovief, hükümetinden aldığı emir üzerine Makedonya'da ıslahata girişilmesi luzûmunu hatırlattı. Avusturya Elçisi de buna benzer bir teşebbüste bulundu.[314] Osmanlı kuvvetleri tarafından bastırılan Cum'a-i Bâlâ'daki İsyanı'nın (23 Eylül 1902) ardından Avrupa devletlerinin talebi üzerine Osmanlı Hükümeti vilâyât-i selâsede reform yapılmasını kabul etti.[315]

1901 yılından itibaren Makedonya'da komitacılık ve tedhiş olaylarının iyice artmasıyla kargaşa, doğudan batıya toprağın her tarafına yayıldı. Terörün artması üzerine ve ayaklanmaların giderek yaygınlaşması karşısında Sultan Abdülhamid'in emri üzerine Kasım 1902'de "Rumeli Vilayetleri Hakkında Talimat" yayınlandı. [316]

Tahsin Paşa, Rumeli Genel Müfettişiliği'nin kurulması sürecini ise şu şekilde anlatmıştır:

> "Bulgarlar, hiç rahat durmuyorlar, Makedonya Meselesi'ni gittikce alevlendirerek müdahale-i düveliyeyi celbetmeğe ve binnetice Büyük Bulgaristan'ın teşekkülü imkanını hazırlamağa çalışıyorlardı… Devletlerin Rumeli ahvalinden dolayı Bâb-ı Ali'ye sık sık müracaat ve şikayetleri, tarihin müteaddid tecrübelerinden anlaşıldığına göre o havalide bir müdahaleye ve bi'n-netice Rumeli kıt'asını taksime müncer olacağı malum bulunduğundan hem şikayetlerin hem de mutasavver müdahalenin önüne geçilmek üzere Müfettiş-i Umumilik ihdas edilmişti. Müfettiş-i Umumilik'in iş'arat ve tasavvuratını süratle tedkik ve ıslahat-ı mütasavvereyi vakit geçirmeksizin tatbik edebilmek için bir de komisyon teşkil olundu ve bunun riyasetine Konya Valiliği'nden getirilen Avlonyalı Ferid Paşa tayin edildi. Sadaret mevkiinde Said Paşa bulunuyordu."[317]

Bu talimatname ile valilerin yetkileri genişletilmiş[318], mahkemelerin bağımsızlığı kuvvetlendirilmiş[319], hristiyanların da yer alacağı karma jandarma teşkilatı meydana getirilmiş (komiserler dahil poliste de aynısının olması)[320], en az elli evi olan her köye okul yapılması

---

[314] Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi,* c.IV, s. 156.
[315] Hacısalihoğlu, "Makedonya", c.XXVII, s.440.
[316] Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi,* s.828, 829.
[317] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s. 87, 410.
[318] Valinin nafia, ticaret, ziraat ve sanayinin geliştirilmesine çalışması, nafia müdürlüklerinin ihdası; yabancılarla temastan vali mesul kalmak şartıyla "umur-u ecnebiye" müdürlükleri ihdası; icab ederse valinin orduyu da kullanabilmesi gibi. Mahalli komutan böyle bir talep alınca askeri hazırlayacak ve Harbiye Nezareti'nden izin isteyecektir. Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.I, s.167, 168.
[319] Henüz Nizamiye Mahkemeleri bulunmayan kasabalarda bunların kurulması, mahkeme üyelerinin Adliye Nezareti tarafından yarı yarıya müslüman ve hristiyanlardan seçilmesi. Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.I, s. 168.
[320] R. 22 Teşrinievvel 1319 (4 Kasım 1903) tarihiyle Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın gönderdiği bir yazıya göre; nufusları oranına göre Kosova Vilayeti'nde gayr-i müslimden istihdamı lazım gelen 32 polis geçen sene tamamen kaydolunup Manastır'da kullanılacak 24 Hristiyan polisin tayinleri bu yakınlarda tamamlanarak tamamı isihdam edilmektedir. Selanik Vilayeti'nde gayr-i müslimden istihdamı icab eden 48 polisin 40 adedi tayin olunarak 8 nefer noksan kalmıştır. Bunun şimdiye kadar tamamlanmamış olması ise hristiyanlardan tâlip çıkmamasından ileri gelmektedir. Teşviklere devam edilmekte olduğundan polisce Selanik'e münhasır kalan küçük noksan da saye-i seniyye-i cenab-ı Hilafetpenahi'de yakında tamamlanması kararlaştırılmıştır. Kosova'da istihdamı gereken 542 nefer Hristiyan jandarma ve Manastır Vilayeti'nde 440 nefer Hristiyan jandarma istihdamı lazım geldiği halde

(ayrıca maarif vergisinin üçte ikisinin vilayet, üçte birinin de İstanbul'da yüksek okullar için sarf edilmesi) kararlaştırılmış ve bu ıslahatın kontrol ve denetlemesi vezir rütbesinde bulunan bir genel müfettişe (Hüseyin Hilmi Paşa) verilmiştir.[321]

Hüseyin Hilmi Paşa'ya verilen malî konularla ilgili talimatnamede ifade edildiğine göre ise; teftiş ve ıslaha muhtaç olan maddelerin en önemli kısımlarından biri adı geçen vilayetlerde bütün memurlar ile asker, jandarma maaşlarının asla geciktirilmemesi aydan aya ödenmesi ve yine adı geçen vilayetler dahilinde bulunan askerlerin (…) bedelinin bahsedilen maaşların ödenmesinden sonra elde edilen gelirlerden ayrılacak pay ile Osmanlı Bankası aracılığı ile Hazine-i Hassa'ya gönderilmesiyle merkez tarafından taahhüd edilenlere verilmesi ve suistimale sebep olan havâlat (havaleler) usulünün kaldırılması maddeleri olarak bunların meydana gelmesi her vilayetin mali işlerini enine boyuna tetkik ile gerçek, doğru gelirinin noksansız olarak tayini, bütün masrafların dahi sağlıklı olarak belirlenmesine bağlı olup bunun yanında vilayetlerin bütçelerine dahil olan gelir ve masrafların her türlü noksan ve hatadan arındırılması şeklinde olmasının çok büyük önemi bulunmasıyla bu konuda bazı açıklamalara girilmelidir: Şöyle ki merkez vilayete bağlı sancaklar dahil olduğu halde her sancağın teşkil ettiği kazaların emlak ve kar, kazanç vergileriyle bedel-i askeri ve ağnam ve manda, davar ve diğer vergiler, aşar geliri, tapu, orman hasılatıyla diğer emvâl ve askeri teçhizat, eğitim, ziraat sandıkları mürettebatı ve diğer emvâl özetle büyük ve küçük bütün devlet gelirleri tetkik edilerek bunların gerçek, doğru mikdarları nedir? Tahsil edilmeleri ne şekilde yapılmaktadır? Genel emvâlin her çeşitine ait bakayâ ne miktardadır? Sene içinde bazı gelirler ve vergilerin tamamen tahsil edilmesine ne gibi araçlar veya ne çeşit suistimaller mani olmaktadır? O çeşit araçlar ve suistimallerin ortadan kaldırılması hangi tedbirlere bağlıdır? Buraları tamamen öğrenilecektir. Hesap alma ve diğer şekilde tahsil yapılması için müfettişin luzumlu göreceği bütün defter ve kağıtlar, ilgili memurlar tarafından ertelenmeksizin müfettişe veya müfettişin

komitelerin tesvilatıyla (aldatmasıyla) tâlip bulunmamakta iken velinimet-i bi-minnetimiz efendimiz hazretlerinin saye-i hikmetvaye-i hümayunlarında bu konudaki müşkilat dahi tamamen ortadan kalkmakta olup bu ay zarfında Hristiyan jandarmanın toplamı 289'a ulaştı. Yakında tamamlanması kuvvetle ümit edilmektedir. Selanik Vilayeti'nde orana göre istihdam edilecek 435 nefer Hristiyan jandarmadan 291 nefer kaydolundu. Oraca da noksanın tamamlanmasına ihtimam edilmektedir. Selanik ve Kosova Vilayetleri'nde genel veya çoğunluğu Hristiyan olan köylerde kullanılacak Hristiyan bekçiler evvelce tayin edilmişti. Manastır Vilayeti'nce de müşkilat ortadan kaldırılmış olarak İslam ve Hristiyan bekçiler genel olarak seçilip tayin ettirilmiştir. *Osmanlı Arşiv Belgeleri'nde Kosova Vilayeti,* yay. haz: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, s.345.
Ayrıca, vilâyât-ı selâsede jandarmanın tanzim ve düzenlenmesi için Edip, Rahmi, Avler, Rodekin? Paşalar'dan oluşup gönderilen özel heyet ıslahatı, jandarma sınıfının ıslahat kararlarındaki özel maddeler ve alınan kararlara tam olarak uyarak tatbik edeceklerdi. BOA., Y. EE., D. N: 6, G.N: 29.

[321] İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Padişah'a, yeni atanan genel müfettiş Hilmi Paşa'nın becerikli bir yönetici olduğunu ama uluslararası arenada büyük bir saygınlığı olmadığını söyledi ve onun yerine Osmanlı Rum tebaasından Karatodori Paşa'nın (Berlin Kongresi'nde Osmanlı delegesiydi) atanmasını talep etti. İngiliz Büyükelçi, bu talepleriyle bölgenin özerkliği yolunda ilk adımın atılmasını amaçlamaktaydı. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.168.

tayin edeceği memurlara sunulacaktır. Yapılacak tetkikler esnasında defterdarlar ve muhasebeciler ve maliye müdürleri ile diğer büyük küçük maliye memurlarından hangisinin memuriyet vazifelerini suistimal ettiklerine veya bunların memurlukla ilgili işlerini güzel bir şekilde yapmaya yeterli derecede ehliyet ve bilgiye sahip olmadıklarının farkına varıldığı anda talimatta genel müfettişliğin vazifelerine dair olan maddeler hükümlerine uygun olarak bu türden memurlar azil ve değiştirilme ile beraber yaptıkları işler kanunen muhakemeyi gerektirenler ise derhal muhakeme altına aldırılacaktır. Her kazanın gerçek, doğru geliri ortaya çıktıktan sonra o kazanın devletçe izni altında bulunan masrafları dahi tetkik edilecektir. Şu şekilde ki evvela mülkî memurlar, adliye, zabtiye ve diğer çeşit şubelerin memurlarının maaşları ile vilayetler dahilinde bulunan askerlerin gerçek, doğru tahsisatı nedir? İkinci olarak mahsusat-ı mülkiye, adliye ve zabtiye ile mülkî tahsisat adedinden olan diğer masraflara ve vilayetler dahilinde bulunan mahsusatına karşılık olarak ödeme ne şekilde yapılmaktadır? Meblağ-ı mahsusanın mal sandıklarından gerek nakit olarak gerek havale ile alma ve masraf şeklinde suistimalleri ortaya çıktığı halde failleri ve onları himaye edenler kimlerdir? Hırsızlığın miktarları nedir? Jandarmalar ve polisler kanunen vazifelerinden başka işlerde istihdam edilemezlerse de bunlar bu yasağa aykırı olarak diğer hizmetlerde dahi kullanıldıkları ve bazı mahallerde jandarmalar tertip edilmesi adı altında istihdam edilip defterlerde takma isimlerle yazıldıkları ve açık olan memuriyetler ve içinde bulunulan günlerin maaşları hazineye ait olması lazım gelirken bunlardan hırsızlık yapıldığı ve bazı zabtiye alayı ve taburlarında misafir adıyla subaylar bulunduğu rivayet edilmekle bu gibi rivayetlerin büyüklüğü ile doğruluğu halinde hazinenin hukuki kayıpları zahire çıkarılacak ve genel olarak mahsusat ve masrafların fazlalığı bulunduğu halde onlar dahi hazine hesabına tasarruf edilecektir. Her kazanın gerek gelir ve gerek masraflarına ve tahsilat ve ödemelerinin yapılma şekline dair yukarıda beyan edilen ve teftiş esnasında müfettiş tarafından gereği ortaya çıkan tahkikat ve tetkikler uygulandıktan sonra meydana çıkacak sonuçlar her vilayet için gerçek, doğru bütçe esaslarını teşkil edeceğinden ve o esaslara göre vilayetlerden her birinin defter dengesi tanzim edilerek Bâb-ı Ali'ye gönderilecek ve merkez tarafından yeniden tetkikler ve sorguya ihtiyaç kalmaması için defter dengesinin kapsayacağı fasıllar ve konular üzerine tam izahatın yazılmasına itina edilecektir. Vilayetlerin gerçek, doğru gelirinden memurlar ve jandarma maaşları ile çeşit ve mikdarları bilinen ve sınırlı olarak bilinen ve ödemesi önlenemeyecek olan bazı masrafları ve adı geçen vilayetlerdeki askeri mevkilerde bulunan askerlerin maaşları verildikten sonra gelirin fazlası vaktinde Osmanlı Bankası vasıtasıyla maliye hazinesine girmesi kararlaştırıldığından bu fazlaların gerçek miktarı dahi gerek bütçelerin özel sutunlarında gerekse Bâb-ı Ali'ye müfettiş tarafından gönderilecek yazılarda özellikle takdir ve

terkîm (rakamlama) kılınacaktır. Adı geçen vilayetlerin mali idaresinin yoluna konulması ve maaşların ertelenmeksizin ödenmesi, bütün tanzim şekillerinin en önemlisi olarak bu maksatların hızlı bir şekilde ortaya çıkması için vilayetlerin yetkilileri ile bütün mülki ve mali memurlar fedakarlık göstermeye ve vazifeleri gereğince uyarı ve izin yazılarının iyi bir şekilde anlaşılarak ertelenmeksizin gereğini yapmaya mecbur olduklarından bu konuda müsamaha görüldüğü takdirde bunu yapanlar eğer valilerden başka memurlar ise, onlar hakkında genel müfettişin bağlı olduğu talimat hükümleri hemen uygulanacak ve o gibi müsamahalar valiler tarafından yapılırsa padişahtan izin alınarak gereği yapılmak üzere valiler, müsamaha dereceleri ve onun sebepleri ertelenmeksizin ve izah edilerek Bâb-ı Ali'ye yazılacaktır.[322]

Genel müfettişin görevleri şunlar olacaktı: Hükümleri tatbik ve valilerle mülki ve mali işleri denetlemek, ıslahı icap eden noktaları Bâb-ı Âlî'ye bildirmek, valilerle danışarak icap eden memurları azletmek ve icap edenleri mahkemeye vermek, bu gibi memurlardan irade ile tayin edilmiş olanların yerlerine başkalarının tayini için Bâb-ı Âlî'ye müracaat etmek.[323] Hüseyin Hilmi Paşa'nın; teftiş daireleri dahilinde bulunan bütün mahallerin mülkî, adlî, malî ve zabtiye ile ilgili olan işlerin özetle bütün şubelerin idaresinin genel teftişinde genel yetkiye sahip olacağı; bütün memurlar hakkında teşekkür, şikayet ve desturlarının devlet nezdinde neticeli olacağı R. 21 Teşrinisani 1318 (4 Aralık 1902) tarihinde Edirne, Selanik, Manastır, Kosova, İşkodra ve Yanya Vilayetleri'ne yazılan ve Hüseyin Hilmi Paşa'ya da gösterilen sadaretten gönderilen telgrafta açıklanmıştır.[324] Sadaret'ten bütün Rumeli vilayetleri valilerine (Kosova, Selanik, Manastır, Yanya, Edirne, İşkodra) gönderilen yazıda ise; Hilmi Paşa'dan gelecek bütün tebligat ve yazılara tamamen ve hızlıca uyulması, Paşa'nın görev ve yetkilerini belirleyen talimata (Rumeli Islahat Talimatı) uygun olarak alacağı kararların gecikmeden uygulanması ve Hilmi Paşa'nın teftiş mıntıkası dahilindeki bütün memurlar hakkındaki teşekkür ve şikayetlerinin hükümet tarafından dikkate alınacağı bildirilmiştir.[325]

Ayrıca vilâyât-ı selâsede bulunan Avusturya ve Rusya konsolosları bu zamana kadar olduğu gibi mahalli durumlarla ilgili gözlemlerini, bilgilerini, araştırmalarını genel müfettişe tebliğ ve beyan edecekler, genel müfettiş ise yapılan icraat veya alınan tedbirler hakkında konsoloslara bilgi verecek, konsoloslar da İstanbul'daki büyükelçilerine aktaracaklardı.[326]

Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli'de görev yaptığı süre içinde vilayetlerin en büyük yetkilisi olarak görev yapmıştır: "…Zat-ı devletleri (Hilmi Paşa) mazhar-ı emniyet ve itimad-ı cenâb-ı

[322] BOA, Y. A. HUS., D.N. 438, G.N. 13. (bk. EK 9)
[323] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.I, s. 168.
[324] BOA, Y. A. HUS., D.N. 438, G.N. 13.
[325] BOA, BEO, D.N. 1959, G.N. 146916.
[326] BOA., Y. EE., D. N: 6, G.N: 29.

Padişahî olmuş ve salahiyet-i kâmile ile vilâyât-ı selâse müfettişliğine irtikâ buyurulmuş oldukları…"[327] 3. Ordu Müşiri dışında bütün görevlileri denetleme yetkisine sahipti: "Kaffe-i memurîn hakkında şükr-ü şikayetinin makbul olması takarrur etdiğinden memurîn üstünde nufuzunu yürütmek ve onları istediği gibi istihdam etmek salahiyetini kazandı ki…"[328] Ayrıca Hilmi Paşa, doğrudan doğruya Padişah tarafından seçilip tayin edilmiştir: "…Müfettiş-i müşarünileyh doğrudan doğruya kariha-i seniyye-i cenab-ı Padişahîden olarak intihab ve tayin buyurulduğu ve hizmet ve mesai-i hasenesi görülmekte olduğu cihetle…"[329]

Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın maiyetine müşavir olarak Nâsır Paşa[330], Maliye Nezareti müdürlerinden Nurettin Bey, Şura-yı Devlet üyelerinden İhsan Bey verildi. Hilmi Paşa ve maiyeti, 8 Aralık 1902'de Selanik'e gelerek vazifelerine başladı.[331]

François Georgeon'un ifadelerine göre; Hüseyin Hilmi Paşa'nın genel müfettiş olarak atanması iyi bir tercihtir; çünkü iyi niyetli, anlayışlı bir adam olan bu paşa Makedonya'da asayişi hakim kılmaya, farklı devletler ve farklı çeteler arasında hakemlik yapmaya uğraşacaktır. Georgeon, ayrıca Hilmi Paşa'nın bu işi "tımarhane bekçiliği" olarak adlandırdığını da aktarmaktadır.[332]

Öte yandan Makedonya'ya Müslüman bir genel vali (müfettiş) atanması, Hristiyan bir vali bekleyen Bulgarlar'ı ve mesela İngiltere gibi devletleri pek hoşnut etmediyse de Makedonya'nın böyle yarı özerk bir idareye kavuşması ve Özerk Doğu Rumeli Vilayeti'nin akıbetini paylaşacağı yola girmekte olduğu, Bulgar emellerine uygun bir gelişme olarak kabul edilmekteydi. Bununla beraber Makedonya'da yürütülecek reformların bütün Rumeli Vilayetleri'nde tatbik edilmesini düşünen Osmanlı Devleti'nin eliyle değil de Berlin Antlaşması'nın ilgili maddelerine uygun olarak (23. Madde) ve yalnızca Makedonya'da tatbik edilmesini arzu eden Makedonya Bulgar Komiteleri, bu Osmanlı reform programını kesin olarak reddettiler.[333]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Selanik'e ulaşmasından çok kısa bir süre sonra 28 Aralık 1902 tarihli yazısında ifade ettiğine göre; Üsküp Rus Konsolosu, kendisini ziyarete gelmiş ve konuşma esnasında bu havalide veya Arnavudluk'taki gayri müslim halkın rahat ve emniyetinin

---

[327] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 457.
[328] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s.1678.
[329] BOA, İradeler Hariciye (İ. HR.) , D.N.437, G. N. 20.
[330] Nasır Paşa, Avrupa'da tahsil görmüş, gayet zeki, 40-44 yaşlarında bir subay olup 1884-1888 senelerinde Prusya 3. Hassa ordusunda bulunduğundan çok iyi Almanca konuşan bir subaydı. BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.
[331] BOA, Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler-Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK.), D.N. 11, G.N. 94 ; Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi,* c.IV, s. 156, 157
[332] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 507.
[333] Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.86,87 ; Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 51.

sağlanması hızlı bir şekilde tam ve eksiksiz hale getirilmezse, Rus Hükümeti'nin halihazırdaki icraatlarıyla yetinemeyeceğini kendi sefaretinden aldığı emir ve talimata binaen ifade etmiştir. Hilmi Paşa, Rus konsolos ziyarete geldiğinde Ferik Nasır Paşa'nın da o sırada mevcud bulunduğunu belirtmiştir.[334] Rus konsolos sarf ettiği, "…Rus Hükümeti'nin halihazırdaki icraatleriyle yetinemeyeceği…" sözüyle Hüseyin Hilmi Paşa'ya üstü kapalı bir şekilde hükümeti adına gözdağı veriyordu.

Bunun yanında halkın (özellikle Arnavutlar'ın), jandarma ve polis teşkilatına hristiyanların alınmasından ve genel olarak Rumeli ıslahatından hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Kosova Valisi Hafız Mehmed Paşa'ya gönderdiği 1 Şubat 1903 tarihli yazısına göre; ahali arasında gizlice bir araştırma yapılmış ve ahalinin bazılarının hristiyanlardan jandarmaya kayıt yapılmasını ve diğer bir kısmının da bütün ıslahat kararlarını kabul etmedikleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca Kosova Vilayeti'ne bağlı olan İpek, Seniçe ve Prizren Sancakları'nın protesto mahiyetinde müttefiken çarşılarını kapatmaya hazırlandıkları yine bu yazıdan anlaşılmaktadır.[335] Yine Hüseyin Hilmi Paşa, 9 Ocak 1903 tarihli yazısında, Yakova Kaymakamı'ndan aldığı bilgiye göre bazı rüesanın (Müslüman kanaat önderleri) Yakova'da toplanarak ıslahat kararlarının bid'at olduğuna dair müzakerelerde bulundukları hakkında bir bilgi olduğunu aktarmıştır.[336] Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 18 Mart 1903 tarihli yazısında; ıslahat aleyhindeki tutumun Yakova'daki ulema ve eşrafın halkı yanlış yönlendirmesiyle başladığını, bu kişilerin halka "ıslahat bundan ibaret değil, daha sonra silahlarınız toplanacak, nufus yazılacak asker alınacak sonra memleketimiz kafirlere verilecek, vaktiyle Bosna'da dahi böyle yapılmıştı" gibi telkinlerde bulunduklarını, bu yalan yanlış sözleri edenlerin ulemadan Yakovalı müderrisler ile İpekli Hacı Ahmed ve Abdullah Efendilerle diğer müderris ve eşraf olduğunu bildirmiştir.[337] Hüseyin Hilmi Paşa, yine aynı yazıda; bu durum karşısında ıslahat kararları aleyhinde bulunan ve bulunmayan bütün mahallerin ulema ve eşrafını Selanik'e çağırarak bu kişilere ıslahatın devlet ve memleket hakkında sadece hayır ve saadet getireceğini, bunda dine ve İslam hukukuna zerre kadar uygun olmayan ve zarar verecek bir şey olmadığını, muhalefet etmelerinin ne tür zararlara yol açacağını ve hasbeldiyane (din gereği) itaat etmeleri gerektiğini taşlara tesir edecek bir şekilde anlattığını ve onların da bunu herkese anlatmalarını istediğini, özellikle Arnavudlar'ın elindeki silahların toplanmasının sözkonusu olmadığını eklediğini de bildirmiştir.[338] Yine Hüseyin Hilmi Paşa, 4 Mayıs 1903 tarihli Mabeyn'e gönderdiği yazısında; Avusturya Üsküp Konsolos'u

[334] BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik-Şehbenderlik-Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA.), D.N.41, G. N. 58.
[335] BOA, BEO, D.N.1990, G. N. 149179.
[336] BOA, Y. PRK. MK., D. N. 12, G. N. 19
[337] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 348.
[338] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 348.

Mösyö Pare'ye[339], Rus konsolos ile birlikte Kosova Valisi Şakir Paşa'ya verdikleri muhtırayla ilgili olarak kararlaştırılmış olan ıslahat tedbirleri dışında tedbirlerden bahse bile lüzum olamayacağını, Arnavudluk'ta asayişin hakkıyla temini ve ıslahatın icrası için yapılacak şeylere dair Müşir Ömer Rüşdi Paşa'ya gerekli talimatın verildiğini, ayrıca Arnavudlar'ın elindeki silahların toplanması hakkında hiçbir karar ve niyetin olmadığını Mösyö Pare'ye ifade ettiğini bildirmiştir.[340]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 17 Şubat 1903 tarihli telgrafında; ıslahatın tam olarak icrasına Dahiliye Nezareti'nce bilhassa bakılması ve itina olunmasına dair geçende sâdır olan iradeyi içeren sadaretin yazısının kendisine tebliğ edildiği fakat sadaretin yazısının ulaşamadığı vilayetlerin dahili işlerinin, vilayet yetkilileri tarafından idare olunup böyle işlere ise kendisinin müdahale etmediğini, ıslahat talimatnamesinin genel müfettişe tayin ve tahsis ettiği vazifelerden dolayı bundan sonra Dahiliye Nezareti ile haberleşmek gerekirse ona göre muamele yapılmak üzere gereğinin emir ve yazıyla bildirilmesini ifade etmiştir.[341] Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu telgrafına sadaretten verilen cevapta ise; müfettişliğin yazışmalarını Dahiliye Nezareti ile değil sadaretle yapması ifade edilmiştir.[342]

2.3.2. Büyük Devletler'in Islahat Programları

2.3.2.1 Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın Öncülüğünde Viyana Islahat Programı

Büyük devletler, Berlin'de varılan status quo'yu (statüko) değiştirmek istememekte ve bundan dolayı yerel çatışmalara müdahale etmemeye çalışmaktaydılar. Bununla birlikte olası tehlikelere karşı da aralarında bir seri antlaşma imzalayarak kendilerini güvence altına almaya çalışmaktaydılar. Bunların en önemlisi, 1897 yılında imzalanan Avusturya-Rusya Antantı'dır. Söz konusu antlaşmaya göre; Rusya ve Avusturya, şartlar elverdiği müddetçe Balkanlar'daki status quo'yu koruyacaklarına fakat durumu korumaları imkansızlaştığı takdirde, bölgeyi kendi çıkarlarına zarar vermeyecek bir biçimde eşit olarak bölmeye karar vermişlerdir. Ayrıca söz konusu iki ülke aralarında anlaşarak Makedonya vilayetlerinde Berlin Antlaşması çerçevesinde yapılmasına karar verilen refom projesini de üstlenmeye karar vermişlerdir.[343]

1903 başlarında (21 Şubat 1903), Makedonya ile en çok ilgilenen büyük devletler Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Viyana'da kararlaştırdıkları reformların Osmanlı

---

[339] Bu kişi uzunca bir süre, aşağı yukarı 10 yıl kadar Üsküp ve Selanik'te bulunmuştur. 7 sene boyunca da Taşlıca'da bulunmuştur. Rumeli'nin durumuna diğer yabancı memurların hepsinden daha vakıftı. Fikren mutedil bir kişiydi. Diğer yabancı memurlara nispeten daha iyi niyetli bir kişiydi. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 23, G. S. N. 1517.

[340] BOA, Y. PRK. MK., D. N. 13, G. N. 83.

[341] BOA, BEO , D.N. 2003, G. N. 150187.

[342] BOA, BEO , D.N. 2003, G. N. 150187.

[343] Tokay, "Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri: 1878-1908", c.II, s. 322.

Hükümeti tarafından kabul edilmesini ve Makedonya'da uygulanmasını istedi. Osmanlı Hükümeti'nce kabul edilen bu reform paketi, İç Makedon İhtilal Örgütü'nün beklentilerini yerine getirmekten uzaktı.[344] Plan, özünde aşağıdaki önlemleri öngörmekteydi:

1) Jandarma, nufusları oranında Hristiyan ve Müslümanlardan oluşturulacaktır. Hükümet, jandarmanın yeniden örgütlenmesi için yabancı subaylar tayin edecektir.

2) Hükümet, Arnavutlar'ın kanundışı faaliyetlerini hemen engellemek için çare ve yollar bulacaktır.

3) Siyasi suçlar nedeniyle cezalandırılan ve yargılanan kişiler affedilecektir.

4) Üç vilayetin her birinin kendi bütçesi olacaktır. Osmanlı Bankası, vilayetlerin gelirlerini kontrol edecektir. Aşarın iltizamı sistemi kaldırılacaktır.[345]

Bunun yanında programa göre; Genel Müfettiş üç yıllığına atanacaktı. Genel Müfettiş'in görevden alınması durumunda, Avrupa devletlerine danışılması zorunluluğu bulunuyordu.[346]

1903 senesi Ocak ayında Said Paşa'nın yerine sadarete getirilen Avlonyalı Mehmet Ferid Paşa'dan[347] Rumeli Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya, önceki talimatnameye (Rumeli Vilayetleri Hakkında Talimat) ek bir talimatname 23 Şubat 1903 tarihli yazıyla gönderilmiştir. Buna göre; üç vilayette her şeyden evvel nazar-ı dikkate ve ihtimama alınması lazım gelen taraf, emniyet ve asayişin korunması temel prensib olup bu maksadın gerçekleştirilmesi için genel müfettişlik her defasında merkeze müracaata mecbur bulunmaksızın icabında adı geçen üç vilayetin her tarafında asker-i şahaneyi istihdam salâhiyetini haizdir.[348] Üç vilayet valilerinin genel müfettişten verilecek talimata uygun harekete ve ellerinde mevcud bütün araçlar ile yardıma mecburiyetleri en uygun iş kabul edilerek[349] bu durum, adı geçen talimatın içine konulmuştur.[350]

Talimatta genel müfettiş ve valilerin yetkileri anlatıldıktan sonra polis ve jandarmayla ilgili kısma geçilmiştir: Buna göre; polis ve jandarma heyetlerinin düzenlemeleriyle ilgili girişimlerde kaide-i teselsül (memurların sıra ile ilerleyebilmesi) yoluyla hükümetin emrine tâbi' olmak üzere yabancı uzmanların istihdamı faydalı olacağından uzmanların istihdamı ve

---

[344] Hacısalihoğlu, "Makedonya", c.XXVII, s.440.

[345] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 3, G. S. N. 162 ; Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.I, s. 172.

[346] Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 62.

[347] Ferid Paşa, 1903-1908 yılları arasında sadrazam olarak görev yaptı. Arnavuttu ve yerel diller hakkında bilgisi vardı. Konya Valisi olduğu dönemlerde ıslahat faaliyetleriyle ün yapmıştı. İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1587. Bu konuda bk. Abdülhamid Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa, Bir Ömür Devlet,* Klasik Yayınları.

[348]Genel Müfettiş'in, gerektiğinde İstanbul'dan izin almayı beklemeden askeri kuvvetleri kullanmasının istenmesi, bölgede merkez yönetiminin gücünü azaltmaya yönelikti. Bu maddenin bölgede yaşanan ayaklanmalar karşısında ivedi karar verip uygulamaya geçilmesi gerektiği için konulduğu söylense de aslında bölge yönetiminin merkezden koparılması yolunda bir aşamadır. Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 62.

[349] Makedonya'da valilerin Genel Müfettiş'in emri altına alınması kararı da yine bölge yönetiminin merkezden koparılması amacına yönelikti. Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 62.

[350] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 3, G. S. N. 162.

mahalli durumlar itibara alınmakla beraber jandarma hizmetine kabul olunacak müslüman ve gayri müslim mikdarının bunların nufusuyla orantılı olması gerektiği kabul edilmiş ve jandarma subaylarının yeterliliği ve iyi hali tecrübe edilmiş kimselerden seçilmesi ve oralarca şimdilik Türkçe okuyup yazanların azlığından dolayı yetişinceye kadar Müslüman ve Müslüman olmayan ahaliden seçilecek polis komiser ve memurlarının mevcuddan seçim ve tayini ile köy bekçilerinin köy ahalisi arasından seçilmesi ve ahalisinin çoğu Hristiyan olan mahallerde bu köy bekçilerinin çoğunluk ve azınlık itibarıyla müslüman veya gayrı müslimlerden tayin olunacağı maddeleri dahi yazılmıştır.[351]

Talimatın geri kalan maddeleri şu şekildedir: Tebaa içindeki unsurların birbirleriyle iyi geçinmelerini temin etmek hükümet tarafından öteden beri pek luzumlu bulunduğundan bu maksada muhalif hareket edenlerin men edilmesi ve bütün cinayet ve cünha (küçük suç) davalarının ertelenmeksizin görülmesi gerekli olduğu gibi siyasi suçlar ile itham ve mahkum olup da genel hukuk suçlarına karışmayanlar ve göç edenler hakkında şu sırada genel af ilanı devletin büyüklüğünün gereği olduğuna[352] ve adı geçen vilayetlerin mali idarelerinin tanzimi için sene başında her vilayette bir gelir-gider bütçesi tanzim olunup gelirlerin vilayetlerdeki Osmanlı Bankaları şubelerine teslimiyle[353] mahalli idarenin ihtiyaçlarına tahsis edilmesi ve aşarın köy köy ihalesi uygun göründüğüne binaen bu maddeler dahi talimata ilave edilmiş ve talimat hükmünce oralarda gereğinde askeri yardımdan da istifade edilebilmesinin kanuni ve meşru olması ve göçmenlerin geri dönüşlerinde silahlı bulunmalarından dolayı yoklamalarının yapılması ve bu vesileyle bu taraf halkından olmayan şahısların hicretlerine meydan verilmemesi Meclis-i Mahsus-u Vükela kararı ve Padişah emrindendir.[354]

Viyana Islahat Programı, bir devletin egemenlik haklarını çiğneyecek niteliklere sahip olmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin uzun süredir Avrupa devletleri karşısında bu çizgide olmasından dolayı programda ıslahatın herhangi bir devletler arası brim tarafından kontrol edileceğine dair bir madde olmamasından ve Rusya'nın Makedonya Komitesi'nin kapatılması

[351] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 3, G. S. N. 162.

[352] Bütün siyasi suçlu ve mahkumların genel af ile serbest bırakılmaları istenmekteydi. Ancak Avrupa devletleri tarafından siyasi suçlu ve mahkum olarak kabul edilmek istenenlerin geneli, devlet karşıtı ayaklanmaya katılan ve asayişe zarar verenlerdi. Bu maddeyle de Avrupa devletlerinin bölgedeki örgütlerin destekçisi olduğu bir kez daha anlaşılmaktadır. Aynı devletler, Arnavutlar'ın kanun dışı davranışlarının önlenmesi için Bâb-ı Ali'nin harekete geçmesini istediler. Buradan da anlaşılmaktadır ki Avrupa devletleri, bölgede müslüman ve gayri müslim ayrımını kullanarak ulusçuluk akımını güçlendirmek ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü bozacak ortama güç vermeyi amaçlamaktaydılar. Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 63.

[353] Makedonya Bölgesi'nde her üç vilayet Selanik, Manastır ve Kosova için bir gelir-gider bütçesi ayarlanacak ve bunu Osmanlı Bankası kontrol edecekti. Adı Osmanlı olmakla beraber kurucusu ve sermayedarları Avrupa devletleri kontrolünde olan bir bankanın bu işi yürütmesi de Viyana Islahat Programı'nın genel amacına uygundu. Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 63.

[354] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 3, G. S. N. 162 .

yolunda söz vermesinden dolayı II. Abdülhamid, programı rahatlıkla kabul etti.[355] Osmanlı Hükümeti, bu programı önceden hazırladığı önlemleri tamamlayan önemsiz maddeler olarak gördü. Bu yüzden gözlemcileri şaşırtan bir şekilde programı hemen 23 Şubat 1903'te kabul etti.[356]

Rusya ve Avusturya-Macaristan tasarıyı hazırlarken muhafazakar bir politika izlemişler ve Padişahın egemenliği için bir tehdit oluşturmamaya özen göstermişlerdi. Avusturya ile Rusya, Balkanlar'daki uzun vadeli çıkarları bakımından başında Hristiyan bir vali olan özerk Makedonya olmaması konusunda fikir birliğine varmışlardı. Bu yüzden de reformlar sadece yönetimle ilgili ayrıntıları kapsamıştı. Program'da Avrupa'nın kontrolü çok azdı.[357] Bunun yanında bu program, bazı maddeleriyle Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahaleyi de içermekteydi fakat bu reformların uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesiyle ilgili olarak programda bir madde bulunmamasından dolayı Bâb-ı Ali bu durumdan memnundu.[358]

Bu iki büyük devletin asıl amacı, kendi nufuz bölgeleri olarak gördükleri bölgeleri hakimiyetleri altına alabilmekti yani vilayat-ı selasenin özerkliği veya bağımsızlığı değildi. Tasarıya esas itiraz ise Bulgarlar'dan gelmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 26 Mayıs 1903 tarihli yazısında; Bulgar Prensi'nin (Prens Ferdinand) yalnız bağımsızlık değil imparatorluk iddiasında bulunan tamahkar bir şahıs olduğunu, Aleko Paşa'nın Doğu Rumeli valiliği esnasında bu türlü emeller gütmekten geri kalmadıklarını, hatta Bulgarlar'a İstanbul'u hedef almaları yönünde telkinde bulunan bazı devletlerin olduğunu ifade etmiştir.[359] Hüseyin Hilmi Paşa, şifre katibi Asım Bey'e gönderdiği 13 Mart 1903 tarihli yazıda Rus konsolosun ıslahatların uygulanmasının hızlandırılmasının devletlerce istendiğini söylediğini ve programın tatbikinin etkili bir kontrol altında yapılması gerektiğini anlattığını bildirmiştir.[360]

21 Şubat 1903 tarihli Yıldız Hümayun Başkitabet antetli bir yazıda; Şubat Programı'nda (Viyana Islahat Programı), Rusya ve Avusturya sefirlerinin layihasında yer alan maddelerden olmasına ve orada Rumeli Vilâyâtı Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın memuriyetine üç sene devam edeceği şeklinde yer almasına rağmen müfettişin doğrudan doğruya Padişah tarafından seçilip tayin edilmesinden dolayı ve güzel hizmetleri görülmekte olduğundan üç sene değil icap ettiği kadar hatta daha da fazla istihdam olunacağından esasen bunun bahsine bile gerek görülmediğinden müfettişin vilayetlerde icabında askeri yardımdan istifade etmesi ve onları istihdam etmesi konusunda suistimallerde bulunmaması ve askerin istihdamında görünecek

[355] Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 63.
[356] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.171.
[357] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 44, 45.
[358] Çetin, *Bulgarisan Prensliği İle Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasi İlişkiler (1878-1908),* s.239, 240.
[359] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 5 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 23, G. S. N. 1510. .
[360] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 26.

icap ve araçların şer'an ve kanunen makbul olması ve merkeze bu bilgilerin arz edilmesi lazım geleceğinden ve vilayet valilerinin kanunlar ile nizamlar dahilinde müfettiş tarafından gönderilecek tebligatları uygulamaları ve yardımda bulunmaları gerektiği ifade edilmiştir.[361]

Bu yazının devamında şunlar bildirilmekteydi: Polis ve jandarmanın tensiki konusunda hükümetin emrine tabi olmak üzere istihdamı tavsiye olunan yabancı uzmanlar, hiçbir zaman kumanda kendilerinde olmamak şartıyla ve müfettiş paşanın maiyeti olmak sıfatıyla istihdam edilebilirler. Jandarma hizmetine kabul olunacak gayri müslimlerin nufusu oranında olması maddesine gelince, zaten oralarda gayri müslimlerden onda iki oranında kaydolunarak nufus oranlarınca halktan yalnız Bulgarlar'dan alınmayıp Rum, Ulah ve Sırp cinsinden dahi alınmak ve bunlar da kararlaştırıldığı şekilde hiçbir şekilde mahkum olmamış ve ihtilalciler ile komitacılarla münasebette bulunmamış namuslu, güzel ahlak sahiplerinden olması gerektiğinden, polis sınıfında da jandarmada olduğu gibi gayri müslimlerin nufusu oranında alınacak olanların bütün unsurlardan olması gerektiğinden ve müslim ve gayri müslim polis, komiser ve memurların Türkçe okuyup yazanları yetişinceye kadar mevcuttan istihdamı zaruri olmakta ve ahalisi çoğunlukla Hristiyan bulunan mahallerde köy bekçilerinin de azınlık-çoğunluk itibariyle tayin olması uygundur.[362]

Aynı yazıdaki diğer maddeler şu şekildedir: Arnavudlar'ın kanuna uyma mecburiyetine gelince, hükümet tarafından adalete aykırı bir şey yapılamayacağından halktan hiçbir unsurun diğerine saldırması ve baskı kurmasına izin verilemeyeceğinden halk unsurları içinde her kim kanuna aykırı hareket ederse kanunlara göre cezalandırılacağından ve vilayetlerde siyasi suçlar ile itham ve mahkum edilip de genel hukuk suçlarına katıldıkları sabit olmayanlar ve göç edenler hakkında genel affın ilanı zaten Padişah'ın merhametine uygun olduğundan fakat göç etmiş denilenlerin dönüşlerinde üzerlerinde silah bulunmamasına dikkat edilmesi ve ayrıca cinayet ile cünha davalarına bakılmasının hızlandırılması ve mahalli gelirlerin Osmanlı Bankası şubelerine yatırılması ile ödemeler konusunda önceliğin mülki ve askeri memurların maaşlarının ödenmesi ile mahalli masraflara verilmesi ve fazlasının merkeze gönderilmesi, vilayetlerin bütçelerinin merkezden gönderilecek maliye müfettişlerinin katılımıyla müfettiş paşanın gözetiminde tanzimi ile merkeze gönderilmesi ve devletçe tanzim olunacak bütçe icabınca vilayetlerin masrafları için verilecek meblağın ödenmesi için gereken nizamnamenin seçilecek kişiler tarafından Şura-yı Devlet'çe kaleme alınması lazım geleceğinden etraflıca müzakeresiyle alınacak kararı içeren tutanağın bu akşam Padişah'a arz edileceği ifade edilmiştir.[363]

---

[361] BOA, İ. HR. , D.N.437, G. N. 20.
[362] BOA, İ. HR. , D.N.437, G. N. 20.
[363] BOA, İ. HR. , D.N.437, G. N. 20.

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 12 Mayıs 1903 tarihli yazısında; Rumeli'de en çok dikkat çeken ve en önemli konuların okulların açılması, adliyelerin teşkilatı, öşür gelirleri hakkındaki şikayetler ve hazinenin hukuku korunacak bir şekilde tahsil edilmesi; resmi hizmetlerin namuslu, sadık ve muktedir kimselere verilmesiyle kötü idareden doğan hoşnutsuzlukların giderilmesi, askerlerin maaşlarının muntazam olarak ödenmesi, ziraat ile ilgili işlerin ıslahı ve geliştirilmesi, madenlerin kanunlara uygun olarak işletilmesi gibi konular olduğunu ve bu konularla ilgili düzenlemelerin yapılabilmesi için Bâb-ı Âlî'den yetki verilmesinin beklendiğini ifade etmiştir.[364]

Hüseyin Hilmi Paşa, 22 Mayıs 1903 tarihli Mabeyn'e yazdığı yazıda; öncelikle kendisinin, Padişah'ın yolundan zerre kadar sapması halinde ve saltanatın hukukuyla Müslümanların bir ferdini dahi bilerek zarara cüret etmesi veya alet olması gibi dünya ve ahirette şiddetli azabı gerektiren bir kötü iş yaptığı anda canının alınmasını Allah'tan niyaz ederek Padişah'a karşı sadakatini bildirmiş; yazının devamında küçük yaşlarından beri Frenklerle ve Frenklikle ülfet etmediğini, maarif-i garbiyyenin (batıyla ilgili bilgilerin) bazen elzem olan bir kısmını (Fransızca'yı) da yine Padişah ve devlete yapılacak hizmetlerde kullanmak için kendi kendine öğrenmeye çalıştığını, Rumeli Müfettişliği'ne tayin edildiğinde kendisini en çok endişelendiren durumlardan birinin de yabancıların verecekleri rahatsızlıklara tahammül edemeyerek birtakım sıkıntıların ortaya çıkmasına sebep olmak düşüncesi olduğunu, görev yerine vardıktan bir müddet sonra Avrupa devletlerinin tavırlarının; büyükelçilerinin yazılarına, beyanatlarına, kararlarına ve konsoloslarının verdikleri bilgiye dayalı olduğunu anlayarak sadece Padişahımız'ın başı ağrımasın diye ve Bulgar bozgunculanının lehinde görünen yabancı devletler kamuoyunu Bulgarlar'ın aleyhine ve bizim lehimize olarak dönüştürmek umuduyla hiçbir müdahaleye meydan vermemek şartıyla Frenkler'in idare edilmesine çalıştığını ve tahammül etmeye mecbur kaldığını, devlet hizmetinde geçen yirmi sekiz senesi boyunca bir yabancı okulun bile açılmasına muvafakat etmediğini, İslam dini ve devletinin gerçek menfaatlerini yenice idrak etmeye başladığını ifade ettiği Suriye Mektupçuluğu'nda bulunduğu bir sırada bile yabancı okulların kapatılmasıyla uğraştığını ve bundan dolayı yabancıların şikayetine hedef olduğunu, Rumeli'de açılmalarını hızlandırdığı okulların ıslahat kararları gereği köylerde açılması emredilen okullar olduğunu ve bu okullar hakkında Bâb-ı Âlî'ye yazdığı yazılarda etraflıca bilgi verdiğini, bu okulların açılmasının esasen Müslüman halkın yararına olduğunu ve bu okullarda Allah'ın kutsallığıyla metbu'un (devletin) yüceliğinin öğretileceğini, bu durumda Hristiyanlar için de köylerde yüzde yirmi derecesinde okul açılmasının doğal ve zaruri olduğunu, bu uygulamanın kazancının ise devletin

[364] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 3.

siyasi menfaatleri ve inzibatı itibariyle çok büyük olduğunu çünkü bu vesile ile Hristiyan okullarının kısmen devletin idaresi altında bulunacağını ve Hristiyan çocukların bozgunculardan yana olan öğretmenlerin telkin ve bozguncu tedrisinden kurtularak sadakatleri tecrübe edilmiş olan gayri müslim öğretmenler tarafından talim ve terbiye edileceklerini, Bulgar Prensliği ile komitelerin bu bölgede kazandıkları nufuz ve önemin Bulgar okullarında görevli öğretmenlerin aracılığı ve aldatmaları sayesinde olduğunu[365], ifade etmiştir.[366]

Yazının diğer kısmında Hüseyin Hilmi Paşa; madenlerin yabancılara verilmesi mahzurlu olduğu gibi memleketin servetinin yabancılara kazandırılması uygun olmadığından yabancılara imtiyaz verilmesini onaylar ya da teşvik eder bir şekilde maruzat ve yazılara cüret edilmediğini ancak Rumeli'deki Müslüman ve Hristiyan ahaliden iş bulamayan binlerce kişinin her sene Rusya, Romanya ve Bulgaristan'a giderek zehirli fikirlere kapılarak geri döndüklerini, dışarıya gidemeyen ve içeride iş bulamayan kişilerden bir kısmının da geçim temini için eşkiyalığa mecbur kaldığını, işletilecek kömür madenlerinin mevcut olduğunu, talipleri Müslüman ve sadık, namuslu kimselerden iken ruhsat ve imtiyaz verilmemekte fakat sıradan mahalli ihtiyaçtan olan maden kömürünün bile Bulgaristan'dan getirilmekte olduğunu,

---

[365] Bu durumu özellikle öğretmenlerin fonksiyonunu Bolu mebusu Habib Bey, Meclis-i Mebusan'ın R. 19 Kanunusani 1324 (1 Şubat 1909) tarihli oturumda şöyle ifade etmiştir: "… Binaenaleyh, bu işleri bu mertebeye getiren, alevlendiren iki cihet vardır. Bu iki cihet ıslah edilmekle iş kolaylaşır. Bunlardan birincisi, reis-i ruhanileridir. Reis-i ruhanilerin, teşkilat-ı hariciyeye vasıta ve alet olmaları meselesine gelince, o da kiliseler varidatının kendi ellerinden çıkmasıdır. Zira, kiliseler bunlara pek büyük menfaat temin ediyordu… İkincisi de mektep muallimleridir. Bugün pek iyi biliriz ki Rumeli'deki mektep muallimleri gerek Rum gerek Bulgar gerek Ulah ve gerek Türk % 80'den fazlası, mensup oldukları milletin payitahtlarındaki darülfünunlarından gelmiş adamlardır. Yunanistan'dan gelenler Atina darülfünununda almış olduğu Yunan fikrini ileri sürüyor. Sofya'dan gelmiş Bulgarlar Bulgar fikrini, Bükreş'ten gelenler Romen fikrini, Belgrat'tan gelenler Sırp fikrini velhasıl cümlesi çıkmış olduğu darülfünunun mensup olduğu milletin fikrini telkin ediyor. Buna sed çekilmek için bu gibi muallimlerin ayağını (önünü) kesmeli, Osmanlı muallimleri tayin edilmeli." MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 427.

Bulgar din adamları ve öğretmenleri ile ilgili olarak Sadaret'ten izahat istenmesi üzerine Hüseyin Hilmi Paşa, 18 Nisan 1908 (R. 5 Nisan 1324) tarihli arizasında bu konuyla ilgili olarak; ruhani reisler ile öğretmenlerden bir haylisinin bozguncu hareketleri hakkındaki delillerin peyderpey ortaya çıkmasıyla bunların mahkemeye sevk olunduğunu, yalnızca 1323 (1907) senesinde olağanüstü mahkemece mahkum edilen din adamı ve öğretmenlerin sayısının sekseni aştığını, ifade etmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 23, G. S. N. 1522.

Ahmed Saib ise bu durumu şu şekilde anlatmıştır: "Bu milletlerden her biri kendi efrad-ı milliyelerinin kesretle (çoğunlukla) bulunduğu taraflarda mekatib tesis ederler ve bunları tezyid derece-i intizam ve mükemmeliyete ifrağ etmeye (şekillendirme) çalışırlar. Bu mekteplerde tahsil gören gençlere ulum-u mertebeyi (ilimleri, yüceliği) kemal-i ihtimam (özenle) ile talim ettikleri gibi hissiyat-ı kalbiyelerini tenbih için lazım gelen aksam-ı fünûnu ezcümle hususi, umumi, tarihi ferd-i dikkat ve gayretle tedris ettirirler. Bu mekteplerde tedrisat ile uğraşan muallimler, mensub oldukları milletlerin zulem-i mazide (geçmişin karanlığı) gömülüp kalan eserlerini o zamanlara mahsus şaşaaları, şöhretleriyle inzar-ı gayrete arz, gittikçe unutulmaya mahkum olan o mazi-i müdebdebin (tantanalı, debdebeli geçmiş) hatırat-ı münevveresini bu taze dimağlara ihya ve tehziz ederler (depreştirme, hareket ettirme). Mektepler, bu suretle devam etmekte iken aynı zamanda kiliselerin de istihsal-i maksad uğrunda büyük fedakarlıklar ihtiyar ettiği görülür. Bu milletlerin tarihlerinde görüldüğü vechile kesb-i istiklaliyet için sınıf-ı ruhaniyenin bezl ettikleri gayret ve fedakarlıklar, büyük yararlıklar gayr-ı kabil-i inkardır . Vaktiyle Sırbiye ve Yunanistan İhtilalleri'ni, bundan 33 sene sonra Bulgar ve Bosna İsyanı'nı bunlar çıkardılar Tarih-i mezkurdan itibaren bunların çıkarmak istedikleri meseleler Makedonya ve Girit Meseleleri idi ki son kıta-ı mübarekeyi Devlet-i Aliye'den koparmaya hemen hemen muvaffak olacaklardı." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* yay. haz.: Şennur Şenel, Berikan Yayınları, Ankara 2010, s.116, 117.

[366] BOA, Y. EE., D.N: 9, G.N: 30 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N: 10, G. S. N: 622. (bk. EK 20)

özellikle yerli işçi istihdam edilmek şartıyla tebaadan olan taliplerin gerekli müsaade ve kolaylığa erişmeleri umuduyla başvuruya cesaret edildiğini ifade etmiştir.[367]

Hüseyin Hilmi Paşa, Makedonya'daki bunalımın kökeninde Bulgarlar'ın bölgeyi Bulgaristan ile birleştirmeye yönelik politikalarının olduğuna inanıyordu. Bu nedenle Makedonya'daki halkın Eksarhane'ye geçmesine izin vermemiş ve birçok Bulgar okul ve kilisesini kapatmıştır. Ayrıca, Bulgaristan'dan gelen din adamlarını ve öğretmenleri geri yollama kararı alıp söz konusu görevlilerin İstanbul'dan gelmesi için emir vermiştir.[368] Hilmi Paşa'nın esas kaygısı imparatorlukta yaşayan Müslümanların şartlarının düzeltilmesi olmasına karşın Makedonya'daki bütün unsurların konumlarının iyileştirilmesi için de büyük çaba sarf etti.[369]

Sonuç olarak Hüseyin Hilmi Paşa'nın temel kaygısı, bölgedeki yerli Hristiyan çocukların eğitilmesinin devlet tarafından denetim altına alınmasıydı. Bu çocukların özellikle Bulgar okullarında Bulgar din adamı ve öğretmenleri tarafından yetiştirilmesine karşı çıkıyordu.

Piyade yüzbaşılarından olan ve İttihat-Terakki mensubu olduğu anlaşılan Selanikli Şemseddin, yazdığı "Makedonya, Tarihçe-i Devr-i İnkilâb" adlı risalede Hüseyin Hilmi Paşa'nın kaygılandığı Bulgar din adamı ve öğretmenleri konusunu şu şekilde açıklamıştır:

> "Makedonya'dan firar ederek şu devr-i inkilâbı cüz'i ve külli olarak takib eden gençler Sofya'da ve Rusya'da talim ve tedris ettirildi. Sofya'da teşkil eden kongre mükemmel plan yaptı ve bu plan mucibince Makedonya Bulgar mekteblerinin teşkili, hocalarının Bulgaristan'dan yetişmiş gençlerin yahud Makedonya firarilerinin yedd-i teslimine verilmesi, bir taraftan da komite rüesa-yı meşhurasının Makedonya'ya mükerreren devr-i seyahatleri vuku' buldu... Bu komite erbabı hocalar, ruhbanlar ve sair ileri gelenlerle hemfikir olarak ahaliyi agvâ (doğru yoldan uzaklaştırmak) ve bu uğurda her ne türlü fedakarlık lazım ise icrasında kusur etmediler... Mekteblerde yeniden bu isyan fidanları yetişdirildi. Çünkü tedrisat bu komite heyeti tarafından tertib olunmuştu, telkinat bunlardan olduğundan bu haller de tedkik olunmadı."[370]

Selanikli Şemseddin, bu konuya şöyle devam etmiştir: "Makedonya'da birçok Bulgar mektebleri küşad olunmuş ve hükümet bir dereceye kadar mekteblerin küşadına mümanaat göstermiş ise de Bulgarlar'ın sa'y ve gayreti bunu akîm bırakmıştır. Halbuki Makedonya'da bulunan akvam-ı muhtelifenin ayrı mektebler küşad ile muallimlerinin ecnebi ve saireden gelme hocaların yedd-i idaresine verilmesi İslamlarla bir münaferet kapısı açmıştı."[371]

---

[367] BOA, Y. EE., D.N: 9, G.N: 30 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N: 10, G. S. N: 622.
[368] Tokay, "Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri: 1878-1908", c.II, s. 324.
[369] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 99.
[370] Selanikli Şemseddin, *Makedonya, Tarihçe-i Devr-i İnkilâb*, s.11, 12.
[371] Selanikli Şemseddin, *Makedonya, Tarihçe-i Devr-i İnkilâb,* s.19.

Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana'da yayınlanan *Çayt* adlı Alman gazetesine (5 Nisan 1903 tarihli nüsha) verdiği demecinde; adliye teşkilatı konusuyla ilgili olarak, altı vilayetin her birinde mevcud olan temyiz mahkemelerinin tamamen değiştirilerek hukuk ve ceza olarak iki kısma ayrıldığını, hakimlerin tamamının ihtiyar ve tecrübeli kişilerden oluşarak yarısının Hristiyan ve yarısının da Müslüman olduğunu, her bir kısmın bir başkan ve dört hakimden oluştuğunu, ceza mahkemesinde müdde-i umuminin (savcı) dahi mevcud olduğunu, bundan başka her bir vilayet merkezinde birer istinaf mahkemesi tesis edildiğini ve birer başkan ile dörder üyeden oluşan bir hukuk ve bir ceza kısımlarına ayrıldığını, yine üyelerin yarısının Hristiyan yarısının Müslüman olduğunu, kazalarda ise mevcud bulunan hukuk dairelerinde şimdiye kadar ceza işleri de görülmüş ise de oralarda yeniden ceza mahkemelerinin tesis edildiğini, bu ceza mahkemelerinin ise birer başkan, ikişer hakim, birer müstantik (sorgu hakimi)[372] ile birer savcıdan oluştuğunu, şimdiye kadar Kosova Sancağı'nda 8, Selanik'de 30, Manastır'da 5, Edirne'de 7 ve Yanya'da ise 5 tane ceza mahkemesinin kurulduğunu, ifade etmiştir.[373] Adliye Teşkilatı, bilindiği gibi Tanzimat Dönemi'nde yeni bir şekil kazanmıştır. Geleneksel şer'i mahkemelerin yanında karma mahkemeler oluşturulmuş; bunun yanında kanunlaştırma hareketi ile şer'i kanunların yanı sıra Batılı kanunlar da derlenmiştir. Bu bakımdan Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı Devleti'nde hukuk ve eğitim alanlarında ikili bir yapı ortaya çıkmıştır. Yeni mahkemeler, Adliye Nezareti'nin sorumluluğuna verilirken; şer'i mahkemeler de Şeyhülislamın sourumluluğuna verilmiştir.[374]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden ve Sultan Abdülhamid Dönemi'nde Rumeli'de görev yapan, II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise Van, Erzurum, Aydın, Suriye Valilikleri'nde bulunmuş olan, 1901-1904 yılları arasında ise Selanik Vilayeti'ne bağlı Razlık Kazası Kaymakamlığı yapan Tahsin Uzer, Razlık'ta genel müfettişliğin adli teşkilat kurulmasını sağladığını ifade etmektedir. Yine Tahsin Uzer; Adli teşkilat kurulduktan sonra

---

[372] Ceza davalarında mahkemenin esas aldığı tahkikatı ve sorgulamayı yapan hakim. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği 5 Eylül 1904 (R. 23 Ağustos 1320) tarihli yazıda belirttiğine göre; adliye işlerinde gerek müslüman gerekse gayri müslimlerden gelen şikayetlerin çoğunluğu istintak dairelerinin tahkikat ve uygulamalarıyla ilgiliydi ve müstantıkların sayısının ve maaşlarının arttırılması gerekmekteydi. Hüseyin Hilmi Paşa, bu konuda şimdilik üç vilayetin merkezi ile Serez, Drama, Priştine, Prizren, Serfice, Görice Sancakları'nda ve Bulgar bozguncularının tahkikatıyla iştigal eden bazı önemli ve büyük kazalarda müstantıkların gerek sayılarının gerekse maaşlarının her mahallin adliye uygulamalarına göre arttırılmasının gerekli olduğunu söylemiştir. Yine Hüseyin Hilmi Paşa, müstantıkların sayı ve maaşlarının arttırılması için adliye uygulamaları çok küçük ve önemsiz olan Selanik Vilayeti'ne bağlı Sarışaban, Rupçoz ve Kosova Vilayeti'ne bağlı (…yer ismi), Luma ve Orhaniye ve Yanya Vilayeti'ne bağlı (…yer ismi), (…yer ismi), İşkodra Vilayeti'ne bağlı (…yer ismi) ve Manastır Vilayeti'ne bağlı (…yer ismi), (…yer ismi) Kazaları'nda ceza başkanlıkları boş bırakılarak naipler marifetiyle idare edilmesini ve henüz kurulmayan (…), (…) mahkemelerinin de bütün bütün ertelenerek aylık olarak elde kalacak olan on yedi bin kuruşluk tasarruf ile mustantıkların maaşlarının yeterli seviyeye ulaştırılmasını Sadaret'e teklif etmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 31.

[373] BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.

[374] Bu konu hakkında bk. Tanzimat 1, 2 ; Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi.

kazaya genç mahkeme reis ve üyeleri ile savci ve sorgu hakiminin geldiğini ve de mahkeme salonunun da çok güzel olduğunu ifade etmiştir.[375] Tahsin Uzer, Rumeli'de genel olarak adliye konusunda yapılan ıslahatın gayet başarılı olduğunu da ifade etmiştir: "…Hele adliye, gerçekten göğüs kabartacak bir şekle ulaştı. En yüksek ve faziletli adliye memur ve ileri gelenleri, Rumeli adaletini tatmin edici bir yöne sokmak hususunda adeta birbirleriyle yarış edercesine çaba gösterdi. Bu tutumla adliyemiz, yabancıların bile takdirini topladı."[376]

Hüseyin Hilmi Paşa, yine *Çayt* adlı Alman gazetesine (5 Nisan 1903 tarihli nüsha) verdiği demecinde; bu ıslahatın Rumeli'de asayişi geri getirebilecek derecede yeterli olduğunu düşünüyor musunuz şeklindeki soruya, ıslahatın Hristiyan ahaliyi memnun bırakıp bırakmayacağının henüz bilinmediğini fakat Makedonya'daki ihtilalcilerin asla memnun kalmadığının ve kalmayacağının açık olduğunu ve ihtilalcilerin asayişin geri gelmesine mani olmak için her türlü gayreti göstereceklerini, Rumeli Vilayetleri'nde asayişin geri getirilmesiyle birlikte Makedonya bozguncu harekatının temel dayanağının son bulacağını; bundan dolayı ıslahatın, meydandan kaybolmak mecburiyetinde kalacak olan efendilerin işlerine asla gelmeyeceğini, ifade etmiştir.[377] Hüseyin Hilmi Paşa, aynı demecinde; Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'nin muktedir memurlara sahip olmadığından dolayı ıslahatı gerçekleştiremeyeceği düşüncesi ile ilgili soruya Hüseyin Hilmi Paşa, Avrupa'nın bu düşüncesinin doğru olmadığını ve birçok muktedir memurlarının bulunduğunu, bu meseleye dahi gayet ciddi şekilde eğildiğini isbat etmek üzere çeşitli vilayetlerde yeterliliği olmayan veya haddini aşmış 1669 jandarma ve 164 jandarma subayını ya hizmetten çıkardığını ya da başka yerde istihdam ettiğini ifade etmiştir.[378]

Avrupalılar gibi Osmanlı yetkilileri de aşar sisteminin geliştirilmesinin şart olduğunu düşünüyorlardı. Yeni aşar sistemi Hilmi Paşa tarafından hazırlanmış, tasarıyı denetleyen devletler tarafından da onaylanmıştı. Avrupalılar'a göre aşarla ilgili sorun, verginin miktarı değil vergi toplamadaki sorunlar ve bölgedeki yönetim bozukluğundan kaynaklanmaktaydı. Bu da köylüyü, gelirinin hemen hepsini vergiye yatırmaya zorluyordu.[379] Hüseyin Hilmi Paşa, aşar hakkında yaptığı değişiklikleri yabancı gazetelere verdiği röportajlarda anlatmıştır: Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 10 Şubat 1903 tarihli yazısında Paris'te yayınlanan *Le Matin* gazetesinin bir muhabirinin sorularını cevapladığını ve aşar ile ilgili olarak; aşar gelirlerinin köy köy açık arttırma ile ahaliye ilzam edilmesinin nizam hükmü gereği olduğunu ve hükümetlerce buna

[375] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.173.
[376] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.159.
[377] BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.
[378] BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.
[379] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s.100.

itina edildiği halde ahalinin iltizam etmemekte bulunduğunu, bundan dolayı bu konunun devletçe müzakere edildiğini ifade ettiğini aktarmıştır.[380] Yine Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana'da yayınlanan *Çayt* adlı Alman gazetesine (5 Nisan 1903 tarihli nüsha) verdiği demecinde; şimdilik aşar usulünü değiştirdiklerini, çünkü gerçekten bu konu hakkında pek çok suistimal olduğunu, köylünün bundan zarar gördüğünü, aşar ihalesi yapılırken pek çok rakibin müracaat ederek yüksek tekliflerde bulunduklarını ve zararlarını ancak ahali üzerinden yaptıkları baskı sayesinde kapattıklarını, bundan başka aşar memurunun aşarını almadıkça köylünün mahsulü hakkında bir görüş belirtmeye muktedir olmadığını, aşarı tamamen kaldırmak fikrinde bulunduğunu, aşar yerine son beş sene içinde toplanmış olan vergi oranında vergi koymak fikrinde bulunduğunu, her bir kasaba heyetinin kasabanın ödemeye mecbur bulunduğu vergi meblağını ahali arasında taksim edeceğini, suistimalleri men etmek için hükümet tarafından özel memur tayin edileceğini, bunun şu an için tasarı kapsamında olduğunu, henüz bu konuda kesin bir karar vermediğini, köylülere kolaylık sağlamak için vergilerin dört taksitte toplanması fikrinde olduğunu ifade etmiştir.[381]

Hilmi Paşa, yeni sistemi ilk kez Manastır'ın otuz köyünde vergilerin hükümet görevlileri tarafından toplanması aracılığı ile sınadı. Bazı şikayetler gelmesine rağmen, köylüler yeni sistemden ve iltizamın ortadan kalkmasından oldukça hoşnut kaldılar. Aşar reformları imparatorluğun diğer vilayetlerinde de hemen uygulamaya kondu.[382] Avusturya-Macaristan konsolosu Pare, konuyla ilgili olarak 1906 yılındaki değerlendirmesinde şunları söylemiştir: "Sonuç hem hazine hem de vergi mükellefleri için tamamen tatminkar olacağı ümidini veriyor. Şimdiye kadar sadece bazı büyük toprak sahipleri, yeni vergilendirme sisteminin büyük haksızlık getirdiğini iddia ediyorlar."[383]

Bunun yanında Duyun-u Umumiye, aşar düzeninde bu tip reformlara karşıydı.[384] Üç vilayetin aşarının en büyük bölümü, 1901 yılı borcunun faizleri ile Jonction ve Manastır demiryolu hatlarının kilometre paraları[385] için Duyun-u Umumiye idaresindeydi. Duyun-u Umumiye özellikle de iltizamın kaldırılmasını içerdiği için Şubat Reformları'nın (Viyana

[380] BOA, Y. PRK. MK., D. N: 12, G. N: 43.
[381] BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.
[382] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s.100.
[383] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.100.
[384] İmparatorluğun Anadolu kısmından daha zengin olan Balkanlar'ın gelirleri, 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile kurulan Duyûn-u Umumiye İdaresi tarafından Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık olarak toplanıyordu. Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 47.
[385] Bir demiryolu şirketinin bir hat işletmesindeki gelirlerinin kilometre başına ortalama yapı ve işletme maliyetlerini karşılamaması durumunda Osmanlı hükümeti aradaki farkı karşılama yükümlülüğünü kabul etmişti. Şirketler bazı zaman devlet kasasından çıkan "kilometre paraları"na hatlarının ekonomik işleyişinden daha fazla ilgi gösteriyorlardı. Osmanlı Devleti, Avrupalı kapitalistlere yılda "kilometre garantisi" başlığı altında toplam 1 milyon İngiliz Sterlini ödüyordu. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.97.

Islahat Programı) uygulanmasını kendi hakkını kullanarak veto etmişti. Çünkü şimdiye kadar uygulanan aşar toplama sisteminin değiştirilmesinin, bu sistemden elde ettiği gelirin azalmasına neden olabileceğinden korkmaktaydı.[386]

Tahsin Uzer, aşar düzenlemesinin gayet başarılı sonuçlar verdiğini ifade etmiştir:

> "Rumeli'nin idare hayatı bambaşka bir düzene girmiş, adeta İstanbul'dan ve Anadolu'dan ayrılmış gibi idi. Hele 1906-1907 yıllarında, bu idaredeki güzel sistem verimli hale gelmişti. Aşar yani ondalık vergisi işlerinde ve özellikle mültezimlerde yani devlet adına vergi toplamayı arttırma suretiyle satın almış kişilerde, yolsuzluk kalmamıştı. Çünkü sorumluluk çok ağır cezaları gerektiriyordu. Örneğin, ufak bir mesele için umumi müfettişliğin emriyle iki defa Kayılar Kazası'na gittim. Yolsuzluk yüzünden aşar mültezimleri hakkında adli kovuşturma açtırarak kendilerini yargı organlarına teslim ettim."[387]

Bu arada Hüseyin Hilmi Paşa'nın maaşına 5 Mart 1903 tarihli irade-i seniyye ile 20 bin kuruş zam yapılmıştır.[388] Böylece Hilmi Paşa'nın maaşı, toplam 50 bin kuruşa yükselmiştir. Maaşı ise sonradan 65 bin kuruşa kadar yükseltilmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana'da yayınlanan *Çayt* adlı Alman gazetesine (5 Nisan 1903 tarihli nüsha) verdiği demecinde; affedilmiş olan hristiyanların mikdarı konusunda; Manastır'da 709 Bulgar'ın, Selanik'de 344 ve Kosova'da ise 119 Bulgar'ın affa mazhar olduğunu ve diğer milletlerden hemen hiçbir cani bulunmadığı için af konusunun onlarla ilgisi olmadığını ifade etmiştir.[389] Kısa zaman sonra görüldü ki Padişah'ın son genel affıyla cezaları düşen Bulgarlar'ın bazıları özgürlüğe kavuştuktan hemen sonra tekrar çetelere katılmıştı.[390] Hüseyin Hilmi Paşa, aynı demecinde; vilayetlerin gelirleri hakkındaki soruyu, vilayetlerin gelirinden yüzde beşinin mabedlerin yolları, inşaatları ve genel inşaatlar konusunda sarf edildiğini; birçok mevkilerde yollar, köprüler inşaatına başlandığını, Selanik'de büyük bir köprü inşa edildiğini, Üsküp'te eski hapishane çok ufak olduğundan yenisinin inşa edildiğini, birçok hastanenin de inşasına devam edildiğini ifade ederek cevaplandırmıştır.[391]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 23 Mayıs 1903 tarihli yazısında; kendisinin gerek halka gerekse halkın ileri gelenlerine zulmetmek ve onları imha etmekle suçlandığını fakat bunun asla gerçek olmadığını, Arnavudluk'ta nifak çıkarttıklarından dolayı Bab-ı Ali'ye bildirilen bozguncular hakkındaki maruzatının mülki ve askeri yetkililerin tahkikat ve resmi yazılarına dayanarak yazıldığını ve bölgeden uzaklaştırılmalarının Bab-ı Ali

---

386 Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.100.
387 Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi*, s.159.
388 BOA, BEO, D.N. 2015, G.N. 151077.
389 BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.
390 Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.179.
391 BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.

tarafından kararlaştırıldığını, ayrıca ordunun hareket ve uygulamalarına zerre kadar müdahale etmediğini ifade etmiştir.[392]

Bâb-ı Ali, 5 Ağustos 1903 tarihinde Selanik, Kosova ve Manastır Valilikleri ile Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği emirlerle Makedonya ahalisinin komitecilere meyletmemesi için kendilerine nasihatlarda bulunmak maksadıyla Nasihat Komisyonları meydana getirilmesini istemiştir. Bu komisyonlar; adliye müfettişi, mülki ve askeri bir memur ile her bölgenin ahalisinden seçilecek muteber bir kişiden meydana gelecekti fakat ihtiyaç halinde merkez kaymakamı ile beraber memleketin eşrafından ve köylerin ihtiyar heyetinden katılacak kişiler de nasihat komisyonları için yeterli olacaktı.[393] Bunun yanında Osmanlı Devleti, komitecilere karşı yapılan mücadelelerde yerli ahalinin ırz, can ve mallarına hiçbir şekilde zarar gelmemesine özellikle dikkat edilmesini istemiştir. Hatta bu hususta komitecilerin takibinde ihmali görülenler ile yerli ahaliye zarar verenler, devlet nazarında aynı derecede suçlu görülmüş ve her iki suçun faillerinin de şiddetle cezalandırılacağı belirtilmiştir. Örneğin, 18 Eylül 1903 tarihinde Rumeli Müfettişliği'ne gönderilen bir yazıda; devlete sadık ahalinin ırz, can ve mallarına dokunulmaması, komitecilerin tarafında bulunsalar bile pişmanlık duymaları halinde kendilerine zarar verilmemesi ve bir sınıf halkın diğer sınıf halka tecavüzüne meydan bırakılmaması istenmiştir. Ayrıca, komitecilerin baskısı ile dağlara çekilen ahaliye vali, mutasarrıf, kaza kaymakamı, idare meclisinin Müslüman ve Hristiyan azaları ile dini reislerden meydana gelen heyetler gönderilerek devletin kendileri hakkında olan iyi niyetlerinin uygun bir dille anlatılması ve eskiden olduğu gibi huzur içinde kendi işleriyle meşgul olacaklarının hatırlatılması bildirilmiştir.[394]

Hüseyin Hilmi Paşa, *Çayt* gazetesine (5 Nisan 1903 tarihli nüsha) verdiği aynı demecinde; jandarma ve mahkemelerin ıslahatına başlıca önem verip jandarmaya çok az hristiyanın müracaat ettiğini ve bunun da Sırp ve Bulgarlar'ın entrikalarından kaynaklandığını, Bulgar ve Sırp metropolitlerinin kendi adamlarını memuriyete aldırmak istediklerini fakat bunu kabul etmediğini ifade etmiştir.[395] Hüseyin Hilmi Paşa, aynı demecinde; tarla bekçisi olarak Hristiyan talep edilen yerlerde Hristiyan, Müslüman talep edilen yerlerde ise Müslüman tayin edeceğini, tarla bekçilerinin dahi maaşlarının arttırılarak zamanında ödeneceğini ifade etmiştir.[396]

[392] BOA, Y. PRK. MK., D. N: 13, G. N: 123.
[393] Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *s*. 228.
[394] Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 228, 229.
[395] BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.
[396] BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.

4 Kasım 1903 tarihiyle Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın gönderdiği bir yazıya göre; nufusları oranına göre Kosova Vilayeti'nde gayr-i müslimden istihdamı lazım gelen 32 polis geçen sene tamamen kaydolunup Manastır'da kullanılacak 24 Hristiyan polisin tayinleri bu yakınlarda tamamlanarak tamamı isihdam edilmektedir. Selanik Vilayeti'nde gayr-i müslimden istihdamı icab eden 48 polisin 40 adedi tayin olunarak 8 nefer eksik kalmıştır. Bunun şimdiye kadar tamamlanmamış olması ise hristiyanlardan tâlip çıkmamasından ileri gelmektedir. Teşviklere devam edilmekte olduğundan polisçe Selanik'e özgü kalan küçük eksikliğin de yakında tamamlanması kararlaştırılmıştır. Kosova'da istihdamı gereken 542 nefer Hristiyan jandarma ve Manastır Vilayeti'nde 440 nefer Hristiyan jandarma istihdamı lazım geldiği halde komitelerin aldatmalarıyla tâlip bulunmamakta iken bu konudaki sıkıntı dahi tamamen ortadan kalkmakta olup bu ay zarfında Hristiyan jandarmanın toplamı 289'a ulaştı. Yakında tamamlanması kuvvetle ümit edilmektedir. Selanik Vilayeti'nde orana göre istihdam edilecek 435 nefer Hristiyan jandarmadan 291 nefer kaydolundu. Oraca da eksikliğin tamamlanmasına ihtimam edilmektedir. Selanik ve Kosova Vilayetleri'nde genel veya çoğunluğu Hristiyan olan köylerde kullanılacak Hristiyan bekçiler daha önceden tayin edilmişti. Manastır Vilayeti'nce de sıkıntılar ortadan kaldırılmış olarak İslam ve Hristiyan bekçiler genel olarak seçilip tayin ettirilmiştir.[397] Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 23 Kasım 1903 tarihli bir yazıda belirttiğine göre; Manastır Vilayeti'nce bu tarihe kadar jandarmaya 423 Hristiyan nefer kaydedilmiştir.[398] Hüseyin Hilmi Paşa, 30 Kasım 1903 tarihli yazısında hristiyanlardan kayıt edilen 494 jandarmadan Bulgarlar'a ayrılan 190'nının da Bulgarlar'ın rağbetsizliği ve nazlanmalarından dolayı[399] bu sırada hükümete sadık olarak düşünüldüklerinden Ulah ve Rumlar'a verildiğini anlatmaktadır.[400]

Viyana Islahat Programı'nın hükümranlık haklarını zedeleyici bazı hükümlerine rağmen sessizce kabul edilmiş olması, devletin içinde bulunduğu çaresizliğin de bir kanıtı idi. Bununla beraber, Makedonya'nın Girit örneğinde olduğu gibi büyük devletlerin fiili nezareti altında reforme edilmesinin, şimdilik kaydıyla dahi olsa önlenmiş olmasından da memnuniyet duyuluyordu. Ancak bu gelişme, büyük devletlerin müdahalesini sağlamaya çalışan özerk Makedonya taraftarlarını (VMRO) da Bulgaristan'a ilhak için çalışanları (Yüksek Makedonya Komitesi) da memnun etmemişti. Reformların tatbikine çalışılması, Makedonya'yı sakinleştireceğine daha da kötüye götürmeye başladı. 1902 Cuma-i Bâlâ Ayaklanması'nın

---

[397] *Osmanlı Arşiv Belgeleri'nde Kosova Vilayeti,* s.345.
[398] BOA, Y. A. HUS., D. N. 462, G. N. 28.
[399] Bulgar komiteleri, hristiyanların Osmanlı jandarmasına girmelerini engellemek için her şeyi yapıyorlardı. Jandarmaya girmeye cesaret eden hristiyanlar, komiteler tarafından çoğu kez öldürüldü. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.181.
[400] BOA, Y. PRK. MK., D. N. 17, G. N. 19.

başarısızlığı Bulgarlar'ın moralini bozmuş ve 1903 senesi için yeni ve daha geniş bir ayaklanmanın hazırlanmasına başlanmıştır.[401]

1903 yılının Ağustos ayında İç Örgüt'ün başlattığı büyük çaplı İlinden İsyanı ile birlikte Rusya ve Avusturya-Macaristan, bölge için daha kapsamlı bir program hazırlayarak bunu Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmişlerdir. Bu program Mürzteg Programı olarak tarihe geçecektir. Böylece Rumeli'de yeni bir dönem yani Mürzteg Programı Dönemi başlayacaktır.

2.3.2.2. Rusya ve Avusturya'nın Öncülüğü'ndeki Mürzteg Programı ve Önemi

Makedonya Meselesi, 1903 senesinde tam olarak alevlenmiştir.[402] 1903 ilkbaharından itibaren Makedonya Komitesi'nin tedhiş faaliyetleri yeniden canlandı. Bu arada Mitroviçe'deki Rus konsolosunun bir Arnavut asker tarafından öldürülmesi[403], karışıklığı arttırdı. Ardından VMRO'nun öncülüğünde büyük bir ayaklanma patlak verdi; Yunan ve Sırp örgütlerine karşı olduğu kadar bölgedeki Osmanlı yönetimini de hedef alan VMRO, 2 Ağustos 1903 tarihinde yani Aziz Elia (Saint Elijah, Slavca: İlinden) günü bir isyan hareketi başlattı.[404] "İlinden Ayaklanması" olarak da anılan kanlı olaylar önce Manastır'da başladı ve diğer bölge vilayetlerine de yayıldı ancak Osmanlı kuvvetleri kısa sürede isyanı bastırdılar ve duruma yeniden hakim oldular fakat isyan, irili ufaklı olaylarla ekimin ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Bu son ayaklanma Makedonya'daki tansiyonu iyiden iyiye yükseltmiş ve VMRO'nun

---

[401] Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.92.

[402] "…Rumeli iğtişaşatı denilen şu mesele 1318 (1903) senesinde bütün bütün alevrizi iştigal olmuştur…" Kütahya mebusu Abdullah Azmi Efendi'nin, Meclis-i Mebusân'ın R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumundaki konuşmasından. MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 372.
Yusuf Hikmet Bayur'a göre; bu durumun etkenleri arasında başta Bulgaristan olmak üzere komşu Balkan devletlerinin ihtirasları ve Mayıs 1897 tarihli Rus-Avusturya Antlaşması'nın tesirleri, Rusya'nın Uzak Doğu'da meşgul olmasından Avusturya'nın istifade etmek istemesi –bu arada Rusya, Uzak Doğu'da meşgulken Balkanlar'da çıkacak her kargaşalıktan Avusturya'nın daha çok faydalanması doğal olduğundan, Balkan devletlerinin uslu durmaları hakkında kesin tebligatta bulunmuştur- ve belki de Rusya'yı yeniden Yakın Doğu'ya gelmeye mecbur etmek isteyen Almanlar'a Basra Körfezi'ne kadar demiryolu imtiyazı verilmiş olmasına ve Osmanlı Devleti'nin gitgide daha büyük ölçüde Alman nufuzu altına girmesine kızan İngiltere'nin teşviki vardır. Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.I, s.139, 140, 163.

[403] Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi,* s.829. Sultan Abdülhamid'in Mabeyn Başkatiplerinden Tahsin Paşa, hatıratında bu olayı şu şekilde anlatmıştır: "Petersburg ve Viyana Hükümetleri'nin Rumeli Vilayetleri'ne gönderdiği konsoloslar, talimat-ı mahsusa ile geldiklerinden mesele çıkarmak ve çıban başı koparmaktan hâlî kalmazlardı. Bunların hedef-i mesaisi, hükümet-i metbuatlarının ikide bir Rumeli işlerine müdahalesini istilzam edecek meseleler ihdas etmek, Makedonya üzerinde Rus ve Avusturya nufuzunun tesirini temâdî ettirmekti. Manastır'daki jandarmanın bir kurşunla telef ettiği konsolos, bu nevi karşıtırıcı ve şamatacı insanlardan idi. Hadise şöyle olmuştu: 'Rus konsolosu bir gün tenezzüh münasebetiyle sokağa çıkar, yolu bir karakol önüne tesadüf eder, kapıda nöbet bekleyen jandarma, kavassız (diplomatları koruyan görevli) dolaşan bu zatın konsolos olduğunu bilmediği için selam durmaz. Konsolos bundan tehevvüre gelerek jandarmaya yaklaşır, niçin selam durmadığını haşin bir lisanla sorar, jandarma neferi kendisinin konsolos olduğunu bilmediğini söyler. Bir Rus konsolosunun nasıl olup da hüviyeti bilinmediğine büsbütün hiddet ederek konsolos elindeki kamçı ile jandarmanın suratına vurur. Haysiyet-i askeriyesine bu suretle tecavüz edilen bu jandarma, bir Arnavut delikanlısı idi. Konsolosun bu ağır hakaret ve tecavüzü karşısında itidalini kaybederek tüfeği ile nişan alır ve bir kurşunla konsolosu yere devirir." *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s. 194.

[404] Viyana Islahat Programı'nın henüz ancak yabancı subaylara ait kısmı tatbik edilebilmişti. Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.I, s. 173.

aldığı darbeden yararlanmak isteyen Yunanlılar'ın bölgedeki faaliyetlerini yoğunlaştırmasına da yol açmıştır.[405]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e yazdığı 6 Ağustos 1903 tarihli yazısında; Köprülü, İştip, Radovişte, Koçana Kazaları'nı teftiş ettiğini ve Kumanova, Kratova Kazaları'nı teftiş için yola çıkacağını ifade etmiştir.[406] Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e yazdığı 7 Kasım 1904 tarihli telgrafında ise; Kosova Vilayeti'nde gerekli teftiş hususlarının tamamlanarak Selanik'e doğru yola çıkıldığını ifade etmiştir.[407]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e yazdığı 21 Ağustos 1903 tarihli yazısında ise; özellikle Rus konsolosların yaptığı şikayetlerin yüzde doksan hatta daha fazlasının subay ve askerlerle alakalı olduğunu bildirmiştir.[408]

Hüseyin Hilmi Paşa, 7 Eylül 1903 tarihli Mabeyn'e yazdığı yazıda; İlinden İsyanı ile ilgili olarak Manastır'a bağlı Hristiyan köyler ve ahalisinin çoğunluğunun, Kesriye (Kastoria) Kazası'nda 27 köyün tamamının ve 26 köyde ise yalnız eli silah tutanların, Pirlepe Kazası'nda 7 köyün, Debre Sancağı'nda bir köyün tamamen bir köyün kısmen, Florina Kazası'nda 38 köyün, Ohri Kazası'na tabi köylerin tamamının, Kraçova Kazası'nda 46 köyün, şehir ve kasabalarla diğer köylerden de haylice şahsın dağlara çekilip eşkiyalara katıldığını, bu kişilerin her yerde yol ve geçitlerle telgraf hatlarını tahrip ettiklerini, fırsat buldukları zaman da Müslüman ve sadık Hristiyan çiftliklerini yaktıklarını, birkaç önemli nahiye merkezlerini ellerine geçirip civarlarını tahkim edip eşkiyalıklarını arttırarak bir idare tesis ettiklerini, kumandanlığını Müşir Ömer Rüşdi Paşa'nın yaptığı kolordunun buraları geri aldığını ve eşkiyanın dolaştığı dağ ve mevkilerin çoğunun tarandığını, eşkiyanın bu askeri operasyon sonucu dağlara ve ormanlara çekilerek ötede beride görünerek tecavüzlerine fırsat bulamamakta ise de bunların önemini arttıran köylülerin büyük kısmının yerlerine geri dönmeyip eşkıya ile birlikte bulunduğunu, yerli Bulgarlar'ın köylerine geri dönmeleri halinde eşkiyanın öneminin kalmayacağını, köylülerin çoğunlukla eşkiyalıkta sebat etmelerinin ve yerlerine geri dönmemelerinin sebebinin öncelikle isyanda biraz daha devam edilirse Avrupa'nın müdahalesine zemin ve arzu ettikleri neticeleri sağlayacaklarını düşünmeleri ve sebat etmeyerek geri dönmek isteyenlerin öldürüleceğine dair komiteciler tarafından yapılan

---

[405]Hatipoğlu, "1897 Osmanlı-Yunan Harbi ve Yunanistan'ın Makedonya Politikası 1897-1913", s.308, 309. Ayaklanma sırasında Kruşova'da, varlığını 10 gün sürdürebilen bir cumhuriyet (dahi) ilan edilmiştir. Kruşova Cumhuriyeti, ileride kurulacak olan Makedonya Cumhuriyeti'ne temel olarak kabul edildiği için bu deneyim Makedonya tarihi açısından oldukça önemlidir. Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. XIII.
İlinden İsyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, çev: İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.172-192.

[406] BOA, Y. PRK. MK., D. N: 14, G. N: 114.

[407] BOA, Y. A. HUS., D. N: 480, G. N: 112.

[408] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 11.

tehdidin önemli olduğunu, ikinci olarak meydana gelen çarpışmalarda birçok köyün kuşatılması dolayısıyla köylülerin geri dönmeye meyillerini kolaylaştıracak irtibatın yok olmasının, üçüncü olarak askeri harekatın eşkiyanın barındığı dağ ve ormanlarda hakkıyla icra edilememesinin bundan dolayı da gerek komiteleri ve gerek onlara isteyerek veya cebren katılan yerli Bulgarlar'ı ciddi olarak korkutma ve geri dönmelerini zorlayacak derecede bir şiddet gösterilmemesinin etkili olduğunu, ayrıca birçok mevkide yapılması lazım gelen harekatı kumanda eden erkan ve ümera içerisinde gerekli niteliklere sahip olanların çok sınırlı olduğunu ve merkez ordudan verilen emir ve talimatların layıkıyla icra edilmediğini, takibatın ciddiyet ve fedakarlıkla yapılmadığının bütün araştırmalarda ortaya çıktığını, komiteler vakit kazanmaya çalışıyor ise de üç beş mahalde önemli ve şiddetli takibat yapılır ise köylülerin çok çabuk geri döneceğini, ifade etmiştir.[409]

Bu aşamaya beş yıllık çetecilik olaylarıyla gelinmiştir. Çete savaşları 1898'de başlamış, bir yıl sonra her köyün ve kentin bir çetesi olmuştur. Makedonya dağları silah deposu haline getirilmiştir. "Komitacılar kararı veriyor, voyvodalar (çete lideri) yıldırım hız ve şiddetiyle tatbik ediyorlardı." 1902 yılı boyunca 1903 Ağustosu'na kadar Selanik olaylarına[410] ek olarak 86 çete savaşı yapılmıştır. Makedonya terör hareketleriyle sarsılmıştır. İlinden İsyanı, Makedonya tarihinin bir destanı sayılmıştır. İsyan bastırıldıktan sonra etkileri üç buçuk ayda giderilebilmiştir. Hareketin yenilgiyle sonuçlanması, her ne kadar örtülmek istense de çetecilik hareketinin etkisini azalttığı kadar VMRO'nun prestijini hayli sarsmış ve iç bölünmelere neden olmuştur. [411]

Bu ayaklanmanın çıkmasıyla İngiltere'de Osmanlı aleyhinde galeyanlı gösteriler yapılmış ve bilhassa İngiliz ve İtalyan Hükümetleri işe karışmaya kalkışmışlardır. İngiltere, Makedonya için Hristiyan bir genel vali istemektedir. Bunun üzerine Rus Çarıyla Avusturya İmparatoru, Mürzteg'de (Avusturya'da bir kasaba) buluşur (2 Ekim 1903) ve iki hükümet yeni bir ıslahat programı hazırlarlar.[412] Bu program İngiliz dileklerine göre mutedildir. Öteki büyük devletlere de gösterildikten sonra 9 Ekim 1903'te Bâb-ı Âlî'ye verilir. Bâb-ı Âlî, bu programı

---

[409] BOA, Y. PRK. MK., D.N. 15, G.N. 77. (bk. EK 21).

[410] Eylül 1900 tarihinde Selanik'te Osmanlı Bankası'na baskın düzenlemek isteyen Gemici grubu (Köprülü'de 1897'de kurulmuş olan ve olayları çıkaran İç Örgüt grubu) 1903 yılı baharında yine eyleme başladı. Yalnızca Osmanlı makamlarına değil aynı zamanda bölgedeki yabancı sermayeye de zarar verip şehirde panik oluşturarak Avrupa'nın dikkatini çekmeyi amaçlıyorlardı. Bunun için uygun fırsatı nisan ayında yakaladılar. Nisan 1903 tarihinde Selanik Limanı'na yanaşmış olan Fransızlar'a ait Guadalquiver gemisine İç Örgüt'ün bir elemanı dinamit koydu. Büyük kargaşa yaşatan bu olayın akşamında Selanik'teki eski ve yeni şimendifer istasyonu arasındaki demiryolu havaya uçuruldu. Böylece 1903 Selanik Olaylar'ı başlamış oldu. Ertesi gün Osmanlı Bankası havaya uçuruldu ve aynı günün akşamı Elhamra Tiyatrosu'na ve Yunan Kahvesi'ne de bomba atıldı. Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 52.

[411] Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler***,** c.I, s.513, 514.

[412]Avrupa diplomasisi, İlinden İsyanı'ndan Makedonya'daki reform politikasının yoğunlaştırılması gerektiği sonucunu çıkardı. Bunun için Eylül 1903 sonlarında "en ilgili güçlerin" devlet başkanları olan Çar II. Nikola ve İmparator Franz Josef, Mürzteg'de bir araya geldiler. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.216.

başlangıçta kabul etmek istemez[413], zira bununla Makedonya'da hakimiyeti elden gidecekti. Paris'te çıkan *Tan* gazetesine (12 Kasım 1903 tarihli nüshası) göre; Nemçe (Avusturya, Nemse) ve Rus layihası Türkler'i umutsuzluğa sevk etmiştir ve hepsinden çok Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa kederlidir. Hilmi Paşa'nın nazarında Nemçe ve Rus talepleri Makedonya'nın derhal terkine denktir.[414]

Bununla birlikte Osmanlı Hükümeti, gördüğü baskı ve Almanya'nın tavsiyesi[415] üzerine 25 Kasım 1903'te prensib itibariyle muvafakat cevabı verir ve tatbikata geçmek üzere devletin istiklaline, hükümranlık haklarına, şeref ve itibarına ve statükoya dokunmayan noktaların kabulü için müzakereye girişmeyi taahhüt eder. Mürzteg Programı'nın esasları şunlardır:

1) Mahalli Osmanlı memurlarının, ıslahat maddelerinin tatbikinde gösterecekleri performans hakkında bir denetleme yapmak için Rusya ve Avusturya-Macaristan tarafından Hüseyin Hilmi Paşa ile beraber bulunmaya ve Hristiyan ahalinin ihtiyaçları hakkında genel müfettişin dikkatini çekmek, mahalli memurların suistimallerini ona bildirmek, İstanbul'daki büyükelçilerinin bununla ilgili düşüncelerini genel müfettişe ulaştırmak, memlekette cereyan eden bütün durumları kendi hükümetlerine bildirmek vazifesiyle mükellef sivil özel memurlar[416] ve bu memurlara yardımcı olmak üzere onların emirlerini icraya memur ve bunun için Hristiyan köy halkının sıkıntılarını sorma ve mahalli memurlara nezarete yetkili katip ve tercümanlar tayin edilebilir. Sivil memurların vazifesi, ıslahatın tatbikine ve ahalinin sukunetine dikkat ve nezaret olduğundan memuriyetleri, tayinleri tarihinden itibaren iki sene sonunda sona erecektir. Bâb-ı Âlî memuriyetlerini îfâ edebilmeleri için bu memurlara her türlü kolaylığın gösterilmesi gerektiğini mahalli memurlara emir ve ihtar buyurmalıdır.

---

[413] Londra'da çıkan Standart gazetesinin (R. 31 Teşrinievvel 1903-13 Kasım 1903 tarihli nüsha) haberine göre; Hariciye Nazırı dün (12 Kasım 1903) Rusya ve Avusturya sefirleri nezdine giderek son takrirde (ıslahat programında) yer alan taleplerin tadilini istemiş ve hükümet tarafından en yakın zamanda büyük devletlere başka bir layiha tebliğ olunacağını bildirmiş ise de sefirler takrir metni ile içerdiği denetleme tedbirinin (1. Madde) değişemeyeceğini katiyyen beyan etmişlerdir. Aynı haber, Londra'da çıkan Daily Telegraph gazetesinde de (R. 31 Teşrinievvel 1903-13 Kasım 1903 tarihli nüshası) yer almıştır. BOA, Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. HR.), D.N: 33, G.N: 83.
Frankfurter Çaytung gazetesinin (18 Kasım 1903 -R. 5 Teşrinisani 1903 tarihli nüsha) haberine göre; Bâb-ı Âlî Rusya ve Avusturya-Macaristan'a verdiği cevapta iki sivil memur tayininden (1. Madde) ise Büyük Devletler'in Makedonya'daki konsoloslarına bir dereceye kadar teftiş hakkı vermeyi teklif etmiştir. Gazete, haberine şöyle devam etmiştir: "Mabeyn-i Hümayûn'da efkar değişmemiştir. Islahat takririndeki 1. noktanın adem-i kabülü mukarrerdir." BOA, Y. PRK. HR., D.N: 33, G.N: 83.

[414] BOA, Y. PRK. HR., D.N: 33, G.N: 83.

[415] Londra'da çıkan Daily Telegraph gazetesinin (R. 31 Teşrinievvel 1903-13 Kasım 1903 tarihli nüshası) haberine göre; Almanya dahi takrire müsaittir ve Padişah'tan İmparator Wilhelm'e yapılan iltimas sonuçsuz kalmıştır. BOA, Y. PRK. HR., D.N: 33, G.N: 83.

[416] İlk sivil memurlar (sivil ajanlar) Avusturyalı Henrich von Müller ve Rus N. Demerich idi. Sivil ajanlar, Makedonya'da çalışmaya başladıktan kısa bir süre sonra Hristiyan nufus arasında çok destek kazandılar. Sadece reformların ilk altı ayında hristiyanlar, duydukları minneti ifade etmek için ajanlara 600 tane mektup yazmışlardır. Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 98.

2) Vilâyât-ı selâsede jandarmanın düzenlenmesi vazifesi, Osmanlı Devleti hizmetinde bulunacak yabancı bir generale verilecek ve buna Büyük Devletler'in subaylarından yardımcılar tayin olunacaktır. Bu yardımcılar, Osmanlı askerinin ahali hakkındaki işlemlerini de nezaret altında bulundurmağa muktedir olacaklardır. Bu subaylar gerekli görürlerse bir mikdar yabancı subay ve küçük subayın kendilerine katılmasını da talep edebileceklerdir.

3) Asayiş elde edilince, çeşitli milliyetlerin daha muntazam olarak düzene konulması amacıyla arazi sınırlarında tadilat yapılarak mülki idare taksimatının yapılması.[417]

4) İdari ve adli teşkilatın düzenlenmesi, bu teşkilata -Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndan beri bu şekilde muamele uygulanageldiğinden- yerli hristiyanların da tayini ve mahalli muhtariyetlerin çoğaltılmasını kolaylaştırma da temenni edilmektedir.

5) Karışıklıklar, isyanlar esnasında işlenmiş siyasal ve diğer cürümleri incelemek için yarı yarıya Müslüman ve Hristiyanlardan oluşacak karma komisyonlar teşkili ve bunların çalışmalarına Rus ve Avusturya konsoloshane memurlarının da iştiraki.

6-7) Karışıklıklar, isyanlar sırasında zarar görmüş hristiyanların zararlarının karşılanması.

8) Viyana Islahat Programının (Şubat Programı) tatbiki.

9) İlavelerin (redif) terhisi ve başıbozuk çetelerinin teşkilinin kesinlikle men edilmesi acil gereklidir. [418]

Mürzteg kararları kendisine dikte edilen Bâb-ı Ali, Makedonya'da hiç olmazsa bir Hristiyan vali tayin edilmemesinden teselli olmuştu. Osmanlı Hükümeti, müfettiş valiye yardımcı olmak üzere tayin edilecek sivil memurların devlet haysiyet ve otoritesine halel vereceğini görmekte, jandarmayı yabancı bir subayın emrine terk etmeyi sakıncalı bulmaktaydı. Özellikle vilayet mülki idaresinin milli unsurları bir araya toplayacak bir şekilde yeniden tanziminin öngörülmüş olması (3. Madde), ilerideki parçalanmanın şimdiden ne şekilde olacağının tesbiti gibi bir şeydi. Bu düzenlemenin hiç olmazsa Müslüman ve Hristiyan bütün tebaayı kapsayacak bir tarzda yapılmasının teminini düşünmekteydi.[419]

Hüseyin Cahid, 31 Ocak 1909 tarihli *Tanin*'deki başyazısında, bu antlaşmayı şu ifadelerle değerlendirmiştir:

> "…Avrupa, Osmanlılar'ı tazyik ediyor, müdahale ediyor; ajan siviller, ajan finansiyalar, jandarma zabitleri gönderiyor, teşkilat-ı adliyenin hüsn-ü tatbikini istiyor, istiyor, istiyor idi. Hükümet-i Osmaniye

[417] Durum sakinleştiğinde milliyetlere (etnisiteye) göre vilayetlerin sınırlarının değiştirilmesi maddesi. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 219.
[418] BOA, Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y. PRK. BŞK.),D. N: 71, G. N: 23 (bk. EK 11) ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 3, G. S. N. 154. Ayrıca, Mürzteg Islahat Programının Fransızcası için bk. İSAM, HHP Evrakı, D.N: 3, G.S.N: 156.
[419] Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.96.

> her ıslahat teklifine karşı yaptığı gibi esasen bu teklife karşı da (…) ve lâ'l politikasını takib etmek istemedi değil fakat inkar olunamaz ki hükümet-i Osmaniye'nin bu defa Makedonya'da faal ve mahir bir müfettiş-i umumisi (Hüseyin Hilmi Paşa) vardı. Hükümet-i Osmaniye şimdiye kadar hiçbir meselede göstermediği derecede hüsn-ü niyet, ikdam ve sebat eseri gösterdi. Emin olmalıdır ki eğer Makedonya'da mukatelatı tatil ve sukun ve asayişi tamamıyla iade, hükümet-i Osmaniye'nin çalışmasına mütevakkıf olsa idi bunlar bugün olmuş bitmiş sayılabilirdi fakat Makedonya'yı karmakarışık eden Bulgar komitacıları adalet istemiyorlardı. Büyük Bulgaristan istiyorlardı. Yunan komitecilerinin Büyük Yunanistan fikrine hizmet etmedikleri de iddia olunmaz. Münazaa-i mezhebiye (mezhep kavgaları) münazaat-ı ırkiyyeye inzimam edince aradaki hırs ve şiddet son derece-i gayz ve münafereti bulmuştur."[420]

Programın özellikle 3. Maddesi dikkat çekmekteydi. Bu madde komitelerin liderleri tarafından devletlerin, Makedonya'yı değişik unsurlar arasında bölüştürme girişimi şeklinde değerlendirildi. Bu nedenle 3. Madde uygulamaya girdiği zaman daha büyük bir pay elde edebilmek için her unsurun bölgedeki nufusunu arttırması gerekiyordu. Bu madde ve Mürzteg Programı'nın etkisiyle bilhassa Yunanlar'ın eylemlerinde gözle görülür bir artış olmuştur.[421] Çünkü artık bölgede, 1870 yılında Rum Patrikanesi'nden ayrılmış yine Ortodoks ama Eksarhlık olarak ayrı bir Bulgar kilisesine bağlı Bulgarlar vardı.[422] Mürzteg Programı'nın 3. Maddesi ise vilayetlerin sınırlarının milliyetlere göre yeniden belirlenmesini vaad ediyordu. Bu vaadi gören Bulgar komitaları ise, vilayetlerdeki Ortodoks köyleri gerekirse şiddet kullanarak Bulgar Eksarhanesi'ne bağlama çalışmasına başlamışlardır.[423] Bulgarlar'ın bu çalışmaları ise Yunanistan'ı ve doğal olarak Rum Patrikanesi'ni endişelendirdiğinden Yunanlar da Bulgarlar'ın bu girişimlerine karşılık vermişlerdir. Bundan dolayı da bölgede kiliseler meselesi ortaya çıkmıştır. Bu konuya aşağıda ayrıntılarıyla değinilecektir.

II. Abdülhamid'in Mürzteg Programı'nda en ürktüğü konular, jandarmanın komuta kademelerinde Avrupalılar'ın varlığı ve "milli" ölçütlere göre yapılan idari bölümlemedir. II. Abdülhamid'e göre, 3. Madde parçalanmanın ilk aşamasıdır.[424]

Mürzteg Programının 3. maddesinin Makedonya'daki örgütlerin politikalarını değiştirmesi konusuna o tarihte Dahiliye Nazırı olan Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusân'ın

---

[420] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Makedonya Düğümü", *Tanin*, 18 Kanunusani 1324-31 Ocak 1909, No: 180, s.1.
[421] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 49.
[422] 18. ve 19. yüzyıl boyunca Bulgaristan'da bir burjuva sınıfının ortaya çıkması, Bulgar ulusunun oluşumu açısından önemli bir gelişme oldu. Yeni ortaya çıkan Bulgar burjuvasi, Bulgarlar'ın ibadetlerini Bulgarca yapmalarını ve okullarında ders dili olarak Bulgarca'nın okutulmasını Rum Patrikanesi'nden istemişlerdi. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.65, 66.
Osmanlı İmparatorluğu içinde Bulgarlar'ın ayrı bir millet statüsüne erişmesi, ulus oluşturmayı başarmalarının bir ön koşulu olarak görülmekteydi. Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* Libra Yayıncılık, İstanbul 2009, s.189.
[423] Bölgedeki Bulgar komitesi olan İç Örgüt, 1904 başlarında bu yeni politikasına uygun olarak yaklaşık 40 köyü Eksarhlık'a kaydetti. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 220.
[424] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 509.

R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumunda değinmiş ve Bulgarlar'ın, Rumeli'deki Ortodoksları Bulgar Eksarhlığı'na bağlama konusunda ilk başta mülayim bir şekilde hareket ettiklerini fakat maksadlarına vasıl olamayınca şiddet yoluna yöneldiklerini belirttikten sonra ele geçirilen belgelerden Bulgarlar'ın bu faaliyeti, Avrupa'ya vilâyât-ı selâsedeki Hristiyan ahalinin Bulgar olduğunu ispat etmek için yaptıklarının anlaşıldığını, ifade etmiştir. Hilmi Paşa ayrıca, bu doğrultuda Bulgar komitelerinin bazı köylerde mezhep değiştirmeyi kabul etmeyenlere tüfekle bombayla şiddet uyguladığını belirtmiştir.[425] Selanik Mebusu Yorgi Honeus, Hüseyin Hilmi Paşa'nın belirttiği Bulgarlar'ın ilk başta Rumeli'deki Ortodoksları Bulgar Eksarhlığı'na bağlama konusunda mülayim bir şekilde hareket ettiklerini fakat maksadlarına vasıl olamayınca şiddet yoluna yöneldikleri görüşüne katılmaktadır. Ona göre de R. 1319'a (1903/1904) kadar teşekkül eden propaganda, okul ve kilise şeklinde Makedonya'da nufuzunu yaygınlaştırmış fakat 1319 senesinde bu propagandayı idare eden insanlar görmüşlerdir ki bu yöntem çok uzun zaman alacaktır. Bu sebepten dolayı programı değiştirmeye mecbur olmuşlardır. Bulgaristan siyasetçilerinden bir kişi resmen bunu teklif etmiştir. Resmen bu teklifin kabulüyle de Makedonya'da çeteler teşkil olunmuştur.[426] Honeus, 3. maddeyle ilgili olarak şunları da eklemiştir: "…Mürzteg Programı da malumdur. Yalnız 3. maddesinde muhtariyet üzerine her bir kavmin ekseriyeti nazar-ı itibara alınarak yeniden bir teşkilat yapılacağı meselesi, münafereti bir kat dahi şiddetlendirmiştir…"[427] Pavlof Efendi'nin R. 19 Kanunusani 1324 (1 Şubat 1909) tarihli oturumda belirttiğine göre; Programın (Mürzteg) 3. maddesinin tatbikinde büyük bir nufuza sahip olmuş bulunan Bulgar çeteleri, Rum ve Patrikane'ye mensup olan ahaliyi Patrikane'den koparark Eksarhane'ye tâbi etmek ve bu şekilde herkesçe vicdan hürriyetini ellerinde bıçakla, tüfekle "sen ya Eksarhane'ye tâbi olacaksın yahut seni öldüreceğiz" diye baskıya başlamışlardır. Bu baskılar sonucunda birçok Hristiyan mecburen Eksarhane'ye tâbi olmaya mecbur olmuşlardır. Bu sebepten dolayıdır ki müfettiş paşa ve şu an nazır paşa (Hüseyin Hilmi Paşa) ajan sivilleriyle statükonun muhafazasına karar vermiştir.[428] Pavlof Efendi'nin bahsettiği statüko ise, 1 Eylül 1903'te Rumeli Vilayetleri'nde Hristiyan ahali, hangi ruhani idareye bağlı ise bu tarihten sonra da aynı ruhani idareye bağlı sayılacaktır.[429] Yani mezhep/kilise değişiklikleri kabul edilmeyecekti. Çünkü özellikle Bulgar çeteleri, Pavlof Efendi'nin de bahsettiği gibi Bulgar Eksarhanesi'nin

[425] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 371.
[426] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 413.
[427] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 413.
[428] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 413, 414.
Hüseyin Hilmi Paşa, 19 Kanunusani 1324 (1 Şubat 1909) tarihli oturumda, statüko kararının ajan sivillerle birlikte alındığı sözünü reddetmiştir. Paşa'ya göre ajan siviller bu kararın alınmasına itiraz bile etmişlerdir. MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 417.
[429] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 404.

nufusunu çoğaltmak için diğer Ortodoks unsurları zorla Eksarhane'ye bağlamaya çalışıyordu. Böylece ifade edildiği gibi Makedonya'daki en kalabalık unsurun Bulgarlar olduğunu propaganda edecek ve bu şekilde hak iddia edecekti.

Mürzteg Programı, bölgede bir düzelme sağlamak yerine çete faaliyetlerinin artmasına neden oldu. Özellikle Mürzteg Programı'nın 3. Maddesi, Makedonya'daki devrimci örgütler tarafından yanlış yorumlandı ve Balkan ülkelerindeki basın, kamuoyunu etkileyebilmek için 3. Maddenin önemini tekrar tekrar vurguladı.[430] Bölgedeki kavimler arasındaki nifak, düşmanlık ve birbirlerini karşılıklı katletmeye yönelik mücadele 1904 senesinde başlamıştır.[431] İlinden Ayaklanması'na kadar bölgede sadece Bulgarlar'ın bir hareketi vardı fakat bu ayaklanma ve ardından büyük devletler tarafından dayatılan Mürzteg Programı ile özellikle de 3. Maddenin etkisiyle bölgede Yunan, Sırp hareketleri de etkili olmaya başladı ve karışıklıklar iyice arttı. Çünkü bölgedeki hiçbir unsur ve hami devletleri bir diğerinin bölgeyi tam olarak hakimiyeti altına almasını istemiyordu.

Bununla birlikte Avrupa devletlerinin temsilcileri Sofya, Belgrad ve Atina'ya ayrıntılı açıklamalarda bulunarak 3. maddenin amacının Makedonya'da ulusal bölgeler yaratmak olmadığını vurguladılar. Rusya ve Avusturya Hükümetleri'nin temsilcileri Bulgarlar'a, Sırplar'a ve Yunanlar'a yaptıkları açıklamada, Makedonya'daki devrimci çetelerin eylemleri sona ermedikçe 3. Maddenin yürürlüğe girmesi için Bâb-ı Ali'ye başvurmayacaklarını kesin bir biçimde belirtmişlerse de bu açıklamalar örgüt liderlerinin düşüncelerinde hiçbir değişiklik yapmadı.[432]

Yine programın 3. Maddesiyle ilgili olarak Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 30 Eylül 1907 tarihli bir yazıda; vilâyât-ı selâsede asayişin sağlanmasıyla beraber idari taksimatın kavmiyet ve millet itibarıyla tadili luzumunun hükümetten talep edileceğine dair olan Mürzteg Programı'nın 3. bendinin (maddesinin) bazı yerlerde Hristiyanların ve özellikle Bulgarlar'ın çoğunluğu ele geçirmelerine ve Müslümanların azınlıkta kalmalarına sebep olacağını ve adı geçen maddenin büyük zararlar ve türlü mahzurları beraberinde getireceğini 28 Ekim 1903 tarihli telgrafnamesinde arz ettiğini söyledikten sonra; adı geçen programın içeriğinin duyulması üzerine ilk önce Bulgarlar'ın her tarafta yerleşik olan hristiyanları mezhep değiştirmeleri amacına ve Eksarhane'ye intisap ettirmeğe çalıştıklarını, buna karşı çıkan Hristiyan köylerini yakarak köylüleri öldürmeye başladıklarını ve bundan etkilenerek zarar gören Rumlarla Sırplar'ın da çete kurmaya başlayarak Patrikane'den irtibatlarını koparan köyleri tekrar kendi mezheplerine geri döndürmeye zorladıklarını ve Bulgarlar gibi milliyet ve

[430] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 72.
[431] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 714.
[432] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 72.

mezheplerinin nufusunu genişletmeye koyulduklarını, adı geçen maddenin çeşitli Hristiyan unsurlar arasında düşmanlık ve karşılıklı nefretin yerleşmesiyle vahşi cinayetlerin artarak yayılmasına nasıl sebep olduğunu ve bunun zararlarını hemen her defa cinayetleri müteakip ajan sivillere anlatıp tekrarladığı gibi bu hakikati ajan siviller ile maliye müşavirlerinin çoğunun da anlayarak adı geçen maddenin tadil ve ilgası gerekeceğinden bahsettiklerini ve bağlı oldukları hükümetlerinin dikkatini çekmekte olduklarını, bu yakınlarda Mısır maliye müşavirliğine terfi eden İngiltere müşaviri Harve'nin (veya Harde) Londra'ya döndüğünde bu meseleyi önemli bir şekilde İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'e ifade ettiğini ve hatta Times gazetesinde dahi bu durumu neşrettirdiğini, bu kere Avusturya ve Rusya Dışişleri Bakanları tarafından aynı anlama gelecek şekilde Sofya, Atina, Belgrad elçilerine ve ajan sivillere telgraf çekilerek ajan sivillerin yardımcıları tarafından kendisine (Hüseyin Hilmi Paşa'ya) gösterilen 28 Eylül 1907 tarihli ayrıntılı telgrafta statükoya aykırı olarak bir cemaatin menfaatine ve diğerlerinin zararına hizmet edecek şekilde taksimat-ı mülkiye icrası durumunun Bâb-ı Ali'ye tevcih edilmemesinden ve devletlerce asla bu tür bir tasarının olmadığından bahsettiklerini, adı geçen maddenin öne sürdüğü zararlı fikirleri izale edecek bazı beyanatlarını ve ayrıntıları içerdiğini ifade etmiştir.[433]

Tahsin Uzer, Mürzteg Programı ile Osmanlı Devleti'nin idari otoritesinin hiçe düştüğünü, artık devlet egemenliği ve bağımsızlığı namına dış görünüşten başka bir şey kalmadığını ifade etmiştir. [434]

Necmettin Alkan'ın ifadesiyle Mürzteg Programı; Makedonya Meselesi'ni Osmanlı Devleti'nin iç sorunu olmaktan çıkarmış, Avrupa'nın sorunu haline getirmiştir.[435] Bu değerlendirmenin çok haklı olduğu görülmektedir. Çünkü Program'ın 1. Maddesiyle Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanına verilecek olan sivil memurlar, Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanında bir gözlemci ve denetmen olarak görev yapacaklar; sürekli olarak Hilmi Paşa'nın yanında bulunarak bütün gelişmeleri takip edecekler ve devletlerine haber vereceklerdir. Bir diğer çok önemli madde ise 2. Madde yani jandarmanın düzenlenmesi için yabancı subayların bölgeye gönderilecek olması idi. Bu maddeler; bölgenin idarî ve asayiş bakımından Osmanlı Devleti ile yabancı devletler tarafından ortaklaşa bir şekilde yönetileceği anlamına gelmekteydi.

Yine Necmettin Alkan'ın ifadeleriyle Mürzteg Programı; Osmanlı iç işlerine doğrudan karışmak anlamına geliyordu. Bu kararlar çerçevesinde Avrupalı subayların ve sivil memurların Osmanlı Devleti'nin idaresi altında bulunan toprakları yönetmesi, Osmanlı hakimiyetine bir müdahale olup devletin bağımsızlığına halel getiren bir gelişmeydi. Böylece Sultan II.

---

[433] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 2, G. S. N. 82.
[434] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 84.
[435] Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s.154.

Abdülhamid'in kendi devletinin sınırlarına dahil olan bir idari brimde meşru hakimiyet alanı ciddi şekilde daraltılmıştır. Bu şekilde Mürzteg Kararları, Osmanlı hakimiyetine ve bağımsızlığına doğrudan müdahale anlamına gelmektedir.[436] Mürzteg Programı'nın böyle bir sonuç ortaya çıkardığı, aslında bütün araştırmacıların ortak kanaatidir.

Bulgarlar, Mürzteg Programı'ndan da tatmin olmamıştır. Bulgarlar'ın esas isteği, başında bir Hristiyan vali bulunan özerk bir Makedonya idi.[437] Amaçları, büyük devletler vasıtasıyla bölge özerk hale geldikten sonra bu bölgeyi ele geçirmekti. Mürzteg Programı ile ilgili olarak Bulgar Prensi Ferdinand ise, Osmanlı Hükümeti'nin tüm yönetme yetkisi elinden alınmadığı sürece Makedonya'da her hangi bir gelişme beklemenin imkansız olduğu görüşündeydi. Prens'e göre, yönetim bozukluğunun merkezini Yıldız Sarayı oluşturuyordu.[438] Bulgaristan, Edirne Vilayeti'nin reform bölgesi dışında tutulmasından memnun olmamakla birlikte Makedonya'daki politik suçlar için bir genel affın öngörülmemesi de onu memnun etmemişti. Buna rağmen Bulgar Devleti, yeni reformları bir bütün olarak hiç de reddetmedi. Genelde resmi çizgiyi izleyen ve Yüksek Makedonya Komitesi'nin resmi organı olan Reformi gazetesi ise sadece genel af olmamasını eleştirebildi.[439]

Osmanlı hükümeti, Mürzteg Programı'nın 1. Maddesine dayanarak tayin edilen biri Rus biri Avusturyalı iki sivil memurun yanına, kazalardaki zanlı sorgulamaları yapılırken bulunmak üzere iki Osmanlı memuru görevlendirmek istemiş fakat sivil memurlar, henüz hükümetlerinden böyle bir talimat almadıklarını, ayrıca köylülerin durumu memurlar karşısında serbestçe ifade edemeyeceklerini ve Osmanlı Devleti'yle kendi hükümetlerinin ortak menfaatlerine düşman olanların da bu halden istifade ile tahkikatların hükümetin nufuz ve tesiri altında yapıldığını söyleyerek raporların kıymetini ve kuvvetini düşürme propagandası yapacakları gerekçeleriyle bu durumu kabul etmemişler ve eğer böyle bir durum olursa protesto için tahkikatları terk edeceklerini bildirmişlerdir.[440]

Bu dönemde Mabeyn'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen çok önemli yazıda, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadakatine güvenildiği ve sarayla irtibatının daha rahat sağlanması bakımından hususi şifre verildiği ve yabancılara karşı devletin ve Müslüman halkın hukukunun korunmasının gerektiği gibi konuların ifade edildiği yazı, önemine binaen aynen aktarılacaktır:

> "Mabeyn-i Hümayûn Başkitabet-i Celîlesinden Hususi Miftah (telgrafların şifrelerini çözmek için kullanılan cetvel) İle Ve Bizzat Küşad Olunacak İşaretiyle Şerefsudûr Eden Şifre / R. 13 Kanunuevvel 1319 (26 Aralık 1903),

---

[436] Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s.157.
[437] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 49.
[438] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 51.
[439] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.218.
[440] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 3, G. S. N. 174.

> Zat-ı Vâlâ-yı asafanelerinin şimdiye kadar gerek ecnebilerin entrikalarına ve gerek Bab-ı Ali'ce bazılarının ittihaz eylediği meslek -i hareketin icabatından mütevellid olarak vuku bulan iş'arlarına karşı tarik-i sadakat ve istikametten asla inhiraf etmeyerek idare-i hüsn-ü umur için olmaları cihetiyle da'vât-ı hayriye ve hoşnudî (hayırlı ve hoş bir şekilde davetler, çağırmalar) ve memnuniyet-i şehriyari ve hazret-i hilafetpenahi olduklarından ve ecânibin bundan sonra daha ziyade îkâına (yapma, yaptırma, oldurma) (veya ifa) çalışacakları mefasid ve muzırrattan hukuk-u saltanat-ı seniyye ve menafi-i mülkiye ve İslamiyenin (devletin ve Müslümanların menfaatinin) temin-i masuniyet ve mahfuziyeti ve için bilhassa diyanet ve sadakat ve hamiyet-i müselleme-i asafanelerine (vatanseverliği ve onuru su götürmez şekilde teslim edilmiş olan size) itimad buyurulmakda olduğundan irade-i seniye-i cenab-ı padişahi mantuk-u alisi üzerine buralarının tebşir-i selam selamet encam-ı hazret tâc-dârî ile tebliğine ibtidar kılınmış ve zat-ı vala-yı daverilerinin bu babda müşkülata uğratmak yolunda bir taraftan iş'arat-ı vakıa olduğu takdirde çünkü huzur-u hazret hilafetpenahide yeminli bulunan bu abd-i memlük-ü padişahiden başka kimsenin muttali olamayacağı ve bizzat atebe-i ulya-yı cenab-ı mülükaneye arz-ı emr ü ferman buyurulduğu cihetle o yolda iş'arat vukuunda derhal suret-i mahsusada bildirilmesi ve bir de hususi şifre miftahının iki ayda bir tebdili cümle-i emr ü ferman-ı hümayun hazret padişahi bulunmuş olmağla ol babda" [441]

Hüseyin Hilmi Paşa, 27 Nisan 1904 tarihli yazısında; Manastır Vilayeti'ndeki karışıklık (İlinden İsyanı) esnasında evleri yanmış olan köy sakinlerinin sefaletleri dolayısıyla yabancıların bu durumu gündeme getirdiğini, büyük devletlerin bu konuda bir müdahalede bulunacağı anlaşıldığı için dışarının müdahale ve ihtarına meydan verilmeksizin muhtaçların barınma, yeme-içme sorunlarına çare bulunması gerektiğini 25 Eylül 1903 tarihli Sadaret'e gönderdiği bir yazısında bildirmiş olduğunu, Mürzteg Mülakatı'yla programın vukû ve tebliğinden evvel bu işe başlandığını, yanmış olan yüz kusur köy hanesi sakinlerinin mikdarının 50 bini aştığını, yanmış olan binalar ve diğer zayiatın çok büyük bir meblağa ulaşmasına rağmen muhtaçların barınma ve beş aydan beri yeme-içmelerinin rayiç akçe olarak 3 milyon 700 bin kuruş derecesinde bir bedel sarf edilerek hem tebaanın sefaletten kurtarıldığını hem de yabancıların müdahalesine meydan verilmediğini, böylece Mürzteg Programı'nın bu konuyla ilgili maddesinin hükümden düşürülmüş olduğunu, bu güzel neticenin Meclis-i Vükela tarafından da takdirle karşılandığını fakat Hariciye Nezareti tarafından yabancı devletlerin elçiliklerine verilen yıl sonuna kadar bu konuda 7 bin lira daha harcama yapılacağı vaadinin Bab-ı Ali tarafından yerine getirilmediğini, bundan dolayı bir taraftan halkın konsoloshane ve sivil memurlara müracaat ettiğini diğer taraftan da yabancıların müdahalesine meydan verilmiş olduğunu ifade etmiştir.[442]

Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli'ye genel müfettiş olarak atanana kadar vilayetler, valiler ve sancaklar da mutasarrıflar tarafından yönetiliyordu. Hüseyin Hilmi Paşa'nın atanması ile birlikte ise valiler yetkilerinin çoğunu kaybettiler ve muhbir olarak çalışmak durumunda

[441] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 3, G. S. N. 159.
[442] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 968.

kaldılar. Hüseyin Hilmi Paşa, 3. Ordu Müşiri dışında Osmanlı yönetim mekanizmasının tümünü denetliyordu fakat sonradan Mürzteg Programı'yla birlikte Hilmi Paşa'nın tüm hareketlerini iki sivil ajan ve jandarma tensikatı başkumandanı yakından takip etmişlerdir. Vilayetlerdeki sivil Osmanlı görevlilerinin çok az yetkisi vardı ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın hakimiyeti altındaydılar. Valiler ve mutasarrıflar vilayetlerdeki her gelişmeyi Hilmi Paşa'ya bildirdiler hatta en alt düzeyde bir yetkilinin işe alınabilmesi için bile Paşa'nın onayı gerekiyordu. Yabancı yetkililer de her ince ayrıntıyı doğrudan Hilmi Paşa'ya rapor ediyorlardı. Hilmi Paşa, gerekli görürse bu sorunları yerel yetkililere geri gönderiyordu. Hüseyin Hilmi Paşa, Bab-ı Ali ve Saray ile sürekli iletişim halindeydi. Merkez yönetim çoğu zaman Hilmi Paşa'nın isteklerini geciktiriyor ya da hiçbir cevap vermiyordu. Büyük devletlerin elçilerinin bir baskısı sözkonusu olmadıkça Bab-ı Ali, Hilmi Paşa'yı zorluklarla baş etme konusunda tek başına bırakıyordu.[443]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 24 Aralık 1903 tarihli yazısında; Manastır Rus Konsolosu'nun kendisini ziyarete geldiğini, bu ziyarette konsolosun, kendisi (Hilmi Paşa) tarafından memurlara gönderilen tebligatı memurların iyi bir şekilde anlamayarak bundan dolayı işlerin yolunda gitmediğini, durum ve yerin ihtiyacına göre yapılacak şeyler hakkında yetkili makamlardan izin istenmesine devam edildikçe işlerin uzayacağını söyleyip mesala bir yolun tamiri için iki bin kuruştan fazla masraf edilmesi gerekirse usûlen onun da merciine yazılmasıyla yetki istemeye genel müfettiş olarak mecbur bulunduğunu konsolosun ifade etmesi üzerine, kendisinin padişah tarafından verilen vazife dahilinde yapmış olduğu tebliğler ve yazışmaların genel olarak memurlarca iyi anlaşıldığı ve her devletin memleketinde amirlerin yapmış olduğu tebligata aykırı harekette bulunacakların var olmasının doğal olduğunu, o gibi hareketlerin sahipleri aleyhine her devletin ceza kanunlarına özel maddeler konulmasıyla buraca da amirlerin kanuna dayalı tebligatını yerine getirmeyen memurların kanun dairesinde cezalandırılacağını ve mükellef olduğu vazifeyi padişahın rızasına uygun olarak yerine getirerek tebligatın iyi bir şekilde uygulanmakta olup olmadığının günü gününe tahkik edilip doğru bir şekilde uygulanmasının temini için gerekli vasıtaların mevcud olduğu ve hükümetin uygulamalarının kaidelere bağlı bulunduğu, merkezdeki devlet daireleri ile yapılması zorunlu olan haberleşmenin zerre kadar ertelenmediği ve yolların iki bin kuruştan fazla masrafı için Nafia Nezareti'nden yetki istenmesi durumunun vilayetlerde eskilerden beri geçerli olan kaide icabından olmasına rağmen Rumeli'de imar işlerinin hızlandırılmasını padişahın da son derece gerekli görmesinden dolayı hiçbir şekilde bu işlerin ertelenmeyeceği şeklinde cevap verdiğini ifade etmiştir.[444]

---

[443] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 98, 99.
[444] BOA, Y. MTV., D.N. 254, G.N. 12.

Sadaret'ten Hüseyin Hilmi Paşa'ya yazılan 3 Ocak 1904 tarihli yazıda: Bulgarlar'ın bozgunculukları sonucu olmak üzere Rumeli Vilayetleri'nde ortaya çıkan durumun yatıştırılması için alınan tedbirler ve kararların vukû bulan tekliflerin sırları ve sonuçlarının herkesçe bilindiği, meydana gelen karışıklıkların ortadan kalkması ve nisbeten yatıştırılması başarıldıysa da adı geçen durumun ortaya çıkmasını sağlayan bozgunculuk ve tahrikçilik devam ettikçe bugünkü sukunetin istikrar kazanmasının mümkün olmadığı, bugün ortadan kaybolduğu görünen bozgunculuğu gizlice her tarafta daha da arttırmakta olan Bulgarlar'ın karışıklıkları ilkbahara doğru tekrar ortaya çıkarmak ve adı geçen vilayetlerin asayişini yeniden ihlal edeceklerinin açık olduğu, bu gibi durumlar tekrar ettikçe yabancıların tekliflerini tekrarlayarak daha da şiddetlendirmeleriyle durumun vehametini ve komitelerin cesaretini arttırıp alınan tedbirlerin etkisini sınırladıkları, yabancıların teklifleri ve müdahaleleri artarak devam ettikçe sıkıntı ve mahzurların tazelendiği, bu durumun bir an evvel sonlandırılarak yabancıların adı geçen vilayetlerde müdahalelerini kesecek ve günden güne artmakta olan maddi-manevi zararları ortadan kaldıracak vasıtalara tevessül etmenin elzem olduğu, ifade edilmiştir.[445]

Aynı yazıda ayrıca; bu amaca ulaşmak için bir taraftan alınan kararların süratle fiiliyata geçirilmesine ve diğer taraftan her türlü tedbirin alınıp uygulanmasına eskiden olduğu gibi devam edilmekle beraber Bulgarlar'ın birtakım aldatmacalara ve hayallere kapılarak saptığı ve emellerine ulaşamayacaklarını sonraları çoğunun anladığı, bozgunculuğun her türlü zararlarının kendilerine anlatılması ve uygun vasıtalarla gereği gibi açıkça anlatılması ve kendi menfaat ile servetlerinin artması için uygulanacak ıslahat kararlarına yardımcı olmaları gerektiği ve bunların hükümet tarafına çekilmeleri için gerekli çalışmaların yapılması, bu düşüncelere binaen Bulgaristan Kapıkethüdalığı (İstanbul'daki Bulgar temsilci) ve Bulgaristan Komiseri'nin[446] vasıtalarıyla Sofya Hükümeti'ne gerçeklerin aktarıldığı ve sırası geldikçe nasihat edilmekte olduğu gibi Bulgarlar'ın bugün pek çok önem verdikleri genel affın kısmen uygulanması yani yalnız tekrarlanmamış cünha (kabahatten ağır fakat cinayetten hafif suç) sahiplerinin salıverilmesinin düşünüldüğü ve genel aff maddesinin müzakeresi için (Hüseyin Hilmi Paşa'dan) talep edilen defterlerin ulaşmasının beklendiği, adı geçen defterlerin en kısa zamanda tamamlanıp gönderilmesiyle beraber dolaşılan mahaller tarafından gözlemlenip araştırılan durum ve düşüncelere göre hakikat ile selametin adı geçen vilayetlerde yerleşik olan

[445] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 971.

[446] Sultan Abdülhamid tarafından Sofya'ya bir Osmanlı temsilcisi, Osmanlı Bulgaristan Komiseri ünvanı ile gönderilmiş ve söz konusu görevli Emaret/Prenslik'teki gelişmeleri, müslümanların durumunu düzenli olarak İstanbul'a bildirmekle görevlendirilmiştir. Tokay, "Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri: 1878-1908", c.II, s. 320.

Bulgarlar'a ne şekilde ve hangi vasıtalarla gösterilmesi ve diğer konulardaki mütalaaların en kısa sürede müfettişlik tarafından yazılıp gönderilmesi ifade edilmiştir.[447]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e ve Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 7 Ocak 1904 tarihli yazıda; Manastır Vilayeti'nde siyasi suçlardan dolayı mahkum ve mahpus olan 647 Bulgar ile 6 Müslümanın isimlerini içeren defterlerin tebligata uygun bir şekilde tanzim edilerek İstinaf Müdde-i Umumiliği'nden (Savcılık) Adliye Nezareti'ne gönderildiğini, Kosova Valisi'nin ise isim defterini mülhakattan (merkeze bağlı olan bütün yerler) gelecek cevaplardan sonra göndereceğini, genel af konusunda gerek Bulgaristan ve gerekse yerli Bulgarlar'ın büyük bir hevesle beklentileri varsa da bunun Bulgaristan'ın güttüğü politikada bir değişikliğe yol açmayacağı ve yerli komite ile Bulgarlar'ca da ıslah fikrine ve eşkiyalığa son vermelerine asla vasıta olamayacağı kanısında olduğunu, Emaret'in genel affa doğrudan doğruya Padişah'ın merhameti nazarıyla bakması ihtimal dahilinde ise de vilâyât-ı selâse Bulgarları'nın bu affı büyük devletlerin bir ihsanı şeklinde yorumlayacaklarını çünkü böyle bir kararı öteden beri beklemekte olduklarını, Bulgaristan'ın genel affa çok fazla önem vermesinin nedeninin Bab-ı Ali'nin büyük devletlerden bağımsız olarak kesin kararlar veremeyeceğini ve mahkum olduktan sonra da kendilerini büyük devletlerin araya girerek kurtaracaklarını eşkiyalara kanıtlamak ve eşkiyalıkta cesaretlerinin artmasını sağlamaya yönelik olduğunu, ifade etmiştir.[448]

Bununla birlikte, 6 Ocak 1904 tarihinde bir genel af ilan edildiği anlaşılmaktadır. Ciddi bir suçun faili olmayanların faydalanabilecekleri af ilanında şöyle denilmekteydi:

> "Memâlik-i şahanede humbara ve dinamit ve sair âlât ve edevat-ı muhribe (savaş aletleri) ile demiryolu ve köprülerini ve emâkin-i emiriyye ve ecnebi vapurunu tahrip etmelerinden dolayı mahkum olan eşhas müstesna olmak üzere, Rumeli Vilâyât-ı Selâsesi'nde zuhur eden iğtişâşât esnasında bir takım cerâime tasaddi ve indel-muhakeme (yargılanarak) mahkum ve henüz muhakemeleri ikmal olunmayarak mevkuf olan ve eser-i havf ve saika-i fesad ile Bulgaristan'a iltica yahud memâlik-i saire-i şahanenin bazı mahallerinde ihtifa eylemiş bulunan İslam ve Hristiyan tebea-i şahanenin manzur-ı afv-ı ali oldukları ba-irade-i seniyye-i hazret-i padişahî ilan olunur."[449]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e ve Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 7 Ocak 1904 tarihli yazıda yerli Bulgar halkın çeşitli tabakalarının durumunu açıklamıştır: Buna göre; eşkiyalıktan en fazla zarar gören bazı köylü Bulgarlar'ın arasında pişmanlık görülmüş ise de bu gibilerin sayılarının sınırlı olmasıyla birlikte papazların mezhepsel ihtarları ve komitelerin fiili tehditlerine muhalefet ve mukavemetten aciz olduklarını, Bulgar halk üzerinde nufuz sahibi olan ruhban ve öğretmen sınıfları ile servet ve itibar sahiplerinin ise büyük çoğunluğunun her

---

[447] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 971.
[448] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 967.
[449] Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", s. 229, 230.

tehlikeyi göze alacak derecede gözlerinin karardığını, küçük bir kısmının ise bozgunculuğa fiilen iştirak etmemekle birlikte Bulgarlar'ca umumi olan amacın gerçekleşmesini arzu ettiklerinden bunlardan bölgede sukunetin sağlanması ve bozguncuların itaat ettirilmesi için bir aracılık hizmeti beklenmemesi gerektiğini, Bulgaristan'a şimdilik ilhak mümkün değilse bile geçici bir süre olsun ayrı bir Hristiyan hükümetin ne olursa olsun teşkil edeceği kesin inancının en sıradan ve ahmak bir köylüde dahi var olduğunu, bu kavmin güç söz anladığını ve bir şeye zor kanaat ederse de kanaat ettiği şeyden çaresiz kalmadıkça, ümidini kesmedikçe çok zor döndüğünü, fikirlerinin bu deredece zehirlenmesine yabancılardan gördükleri maddi-manevi yardımların da büyük etkisi olduğunu, ifade etmiştir. [450]

Aynı yazıda Hüseyin Hilmi Paşa, bozgunculuğun nasıl giderilebileceği hakkında da fikirlerini sunmuştur: Bulgar halkı ve aydın kesiminin Bulgaristan Emareti'ne çok fazla bağlı olmaları ve ümidlerini ona bağlamalarından dolayı Emaret'in yardımı engellenmediği ve merkez komitesinin tehdid ile teşvikleri ortadan kaldırılmadığı takdirde itaat etmelerinden kesinlikle ümitsiz olduğunu, bölgenin ve durumun ve civardaki küçük hükümetlerin özellikle Bulgaristan Emareti'nin varlığının Bulgar Meselesi'nin Ermeni işine asla benzemeyen bir şekil ve mahiyete soktuğunu, bundan dolayı bu meselenin derhal çözülemediğini, vilâyât-ı selâse Bulgarları'nın itaat altına tekrar alınabilmesinin Emaret ile merkez komitesinin (VMRO) muvafakatine ve bozgunculuklarını kesmelerine bağlı olmakla ayrıca Emaret'in böyle bir yola kendiliğinden veya zorla girmesinin de ya Hükümet-i Metbuasıyla (Bab-ı Ali ile) anlaşmasına ya da ciddi ve etkili bir tehdide hedef olmasına bağlı olduğunu, Prens'in (Ferdinand) sınırlarını genişleterek istiklal kazanma hırsının şiddetli derecesi ve Bulgaristan devlet adamlarının milli emelleri ile bozguncuları yöneten kısmen vilâyât-ı selâsede ve de kısmen Bulgaristan'da bulunan eşkiya reislerinin de kendi menfaatleri için kazanmak istedikleri şöhret ile içten gelen duyguları sabit olduğundan Emaret ile eşkıya reislerinin küçük müsaadelerle devlet tarafına çekilip ikna edilmelerinin mümkün olmadığını, Emaret-i Tabianın (Bulgar Hükümeti) Hükümet-i Metbua (Bab-ı Ali) ile anlaşmasını bize iyilikten çok ancak kendi müstakbel menfaatlerine uygun gördükleri için arzu edip meydana gelmesini kolaylaştıracak vesileleri kollayan bazı (Rusya gibi) hükümetler bulunduğu ve Emaret ile Bulgarlar'a o yolda telkinattan geri kalmadıkları işitilmekteyse de Rumeli işlerinde önde gelen diğer hükümetlerin mevcud siyasetlerine zıt gördükleri bu türlü duruma asla müsait olmadıklarının da hissedildiğini, Bulgarlar hakkında esirgenmeden buyurulmakta olan, hatalarını görmezden gelen ve bağışlayıcı tarzdaki uygulamaların şükran ve minnet ile karşılanmamasına ayrıca sonuçsuz kalmasına şimdiye kadar neden olan ve bundan sonra da neden olacağı düşünülen sebeplerin

[450] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 967.

çok fazla olduğunu, bunlardan en önemlisinin Bulgar halkının ıslahat kararını devletin kendiliğinden değil de büyük devletlerin zorlamasıyla aldığı şeklinde algılamaları olduğunu, bunun yanında yine Bulgar halkının Emaret ile rahip ve komitelerin çarpıtmaları yanında maddi-manevi tehditlerine karşı çıkamamaları olduğunu, kendi mütalaasına göre Bulgarlar'ın özellikle de Emaret ile komitelerin ıslahat ve son alınan kararlarla (Mürzteg Programı'yla) yetinmeyip uygulamaları güçleştirmek için her türlü bozguncu girişimlerde bulunarak birkaç kez daha asayişi ihlal edeceklerini ve Avrupa'nın müdahalesini çağırmak için çalışacaklarının neredeyse şüphesiz olduğunu, buna karşı bir an önce içeride eşkiyalığın sonlandırılması ve bozguncuları teşvik eden Emaret'in de zorla terbiye edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. [451]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 24 Ocak 1904 tarihli yazıda ise; geçen seneden bugüne kadar Rumeli Vilayetleri'nde vukû bulan ıslahat uygulamalarının sonuçları ve derecelerini sivil memurlara anlattığını, daha sonra sivil memurların jandarmanın düzenlenmesi konusuna geçtiklerini ve bu konuya çok fazla önem verdiklerini, hristiyanlardan da jandarma memuru alınması hakkında kararlaştırılmış olan ve kendilerince Şubat Programı'na (Viyana Islahat Programı) uygun olmayan oran meselesine güzel bir şekilde savunma yapıldığını, bunun yanında Selanik jandarma eski kumandanı Hayreddin Bey'in kötü halinden dolayı azledildiği halde yine eski maaşıyla Selanik'te bulundurulmasının sivil memurlarca garip karşılandığını, cevap olarak adı geçen kişinin sabit olmuş bir fenalığının olmadığını ve elçiliklerin müracaatının reddedilmemesi için açığa çıkarıldığını ve mağdur edilmemesi için eski maaşı verilmekte ise de zabıta işlerine asla müdahale etmediğini ifade ettiğini, sivil memurların Selanik hapishanesinin ve mahpusların sağlık durumları hakkında söz açmaları üzerine yarın hapishaneyi bizzat denetleyeceğini ve dikkati çeken bir durum görülürse gereğinin yapılacağını ifade ettiğini, ayrıca sivil memurların siyasi suçlardan hükümlü ve tevkif edilenlerin sayısını ve genel af emirlerinin gelip gelmediğini de sorduklarını ve inceleyeceğini belirttiğini bildirmiştir.[452]

Öte yandan 2 Şubat 1904'te Mürzteg Antlaşması'nın 2. Maddesine göre, İtalyan generali De Georgis, Makedonya'da Osmanlı jandarmasının tensikine memur edildi. Buna göre:

1) Yabancı subaylar tarafından jandarmanın tensiki için verilecek talimatı Osmanlı Hükümeti tatbik edecek, kendilerinden şikayet olunacak Türk subaylarını yine o değiştirecektir. [453]

---

[451] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 967.
[452] BOA, Y. A. HUS. ,D. N: 465, G. N: 42.
[453] Örnek olarak; İngiliz subay, Drama taburunda tensikat işlerine muhalefet eden üç Osmanlı yüzbaşısını General De Georgis'e bildirmiş, general ise bu durumu Hüseyin Hilmi Paşa'ya aktarmıştır. Sonuçta üç yüzbaşı Edirne ile Cezair-i Bahr-i Sefid'e gönderilmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 31.

2) 25 tane yabancı subay olacak ve yabancı erbaş olmayacaktır.

3) Her devletin belirli bir bölgede subay bulundurmasına karar verilmiştir. Almanya ayrıca bölge istemediği için beş bölge olacaktır. Serez, Fransız; Drama, İngiliz; Selanik, Rus; Üsküp, Avusturya; Manastır, İtalyan bölgesi olmuştur, şu şartla ki General De Georgis karargahını orada bulundurmayacaktır.

4) Yabancı subaylar istedikleri başlığı takacaklardır.[454]

Bu uluslararası jandarma kuvveti aslında çeteleri bastırmak için değil, hristiyanları Müslümanlardan korumak için düzenlenmişti.[455] Yani hristiyanların huzurunu korumak amacıyla düzenlenmişti çünkü çetelerle Osmanlı ordusu mücadele etmekteydi.

Büyük devletlerin baskısı altında bu bölgeye, bugünkü Birleşmiş Milletler komisyonlarına benzer bir biçimde Rus, İngiliz, Avusturya, Fransız jandarma subay ve askerleri getirilmişti. Bu yüzden bu bölge II. Abdülhamid yönetiminin tam denetimi altında olmaktan çıkmıştı.[456]

Tensikat Başkumandanı De Georgis birçok konuda Hüseyin Hilmi Paşa'ya bağlıydı ve bu yüzden bu durum başkumandan için bir sıkıntı idi. Avrupalılar'a göre, Hüseyin Hilmi Paşa devamlı sorun çıkarıyor ve jandarma için ayrılan fonu başka yerlere harcıyordu. General De Georgis, kendi önerilerini uygulama yetkisine sahip olmamakla beraber jandarmaya ilişkin konularda Hüseyin Hilmi Paşa'yı denetlemekle görevliydi. Reformlar başladıktan sonra Hilmi Paşa ile General De Georgis arasındaki ilişki çok karmaşık bir hale geldi. Hilmi Paşa, 3. Ordu Müşiri ve jandarma tensikatı başkumandanı arasındaki işbölümü hiçbir zaman tam olarak belirlenemedi. Hilmi Paşa ve Müşir, De Georgis'e küçük rütbeli bir subay gibi davranıyor ve gelişmeleri ona çoğu zaman bildirmiyorlardı. Öte yandan Müşir ve Hilmi Paşa, vilayetlerdeki gelişmelerle ilgili olmak üzere sürekli yazışıyor ve birbirlerini ordu, jandarma ve çetelerle ilgili her konuda haberdar ediyorlardı. Bütün bunlara rağmen De Georgis ile Hüseyin Hilmi Paşa, teşkilatın gelişimi ve ihtiyaçları hakkında ise düzenli olarak haberleşiyorlardı. Bu haberleşmeler genellikle Avrupalılar'ın fazla subay ihtiyaçları, bazı alaylarda ek tabur kurma ya da alacakları olan subaylara ödeme yapılması gibi konuları kapsıyordu. Tensikat komutanı De Georgis ayrıca Avrupalı subayların ayrılmaları ve hatta yıllık izne çıkmaları konusunda Hilmi Paşa'ya bilgi veriyordu. Hüseyin Hilmi Paşa ve General De Georgis arasındaki varlığı bilinen düşmanlık,

---

Bunun yanında birçok çalışmada, daha sonra meşrutiyetin yeniden ilanını sağlayacak olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne giren genç ve küçük rütbeli Jön Türk subayların, cemiyete girme nedenlerinden biri olarak jandarmanın tensikine memur olan bu yabancı subaylardan gördükleri küçük düşürücü tavırlar gerekçe olarak gösterilmektedir.

[454] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.I, s.182, 183.

[455] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 83.

[456] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* yay. haz. Ahmet Kuyaş, bs.4, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.391.

haberleşme faaliyetlerine yansımıyordu ve De Georgis'ten pek şikayet gelmiyordu. De Georgis sadece bazı durumlarda çeşitli vilayetlerin sakinleri hakkında şikayette bulunmuştu çünkü bunlar dertlerini Avrupalı subaylar yerine doğrudan Hüseyin Hilmi Paşa'ya, alay komutanına ya da valiye iletmekteydiler ve bu yüzden de bölgedeki yabancı subaylara bilgi geç ve dolaylı yoldan ulaşmaktaydı.[457]

Yeni subaylar gelir gelmez bölge köylüleri güvenlikle ilgili sorunlarını bildiren dilekçelerini bu subaylara sunmak istediler. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa, bu subayların herhangi bir dilekçe kabul etmemeleri için bir genelge yayınladı.[458]

Avrupalı subaylar eğer bir suistimal görürlerse, bunu Osmanlı subaylarına bildirmekle yükümlü tutulmadılar. Bu durumu kendi kurmay subaylarına bildirmekle ve kurmay subay ise General De Georgis'e bildirmekle sorumlu kılındı. De Georgis'in, durumu Genel Müfettiş'e bildirip bildirmemesi kendi kararına bağlıydı ancak bunu İstanbul'a bildirmekle yükümlüydü.[459]

Yabancı subaylar, General De Georgis'in başkanlığında düzenli olarak Selanik'te bir araya gelerek jandarma tensikatının ilerleyişini tartışıyor ve jandarmayı daha iyi teşkilatlandırmanın yollarını arıyorlardı. Kararları ve önerilerini Hüseyin Hilmi Paşa'ya sunan ise çoğunlukla De Georgis oluyordu. Hilmi Paşa bunlarla ya kendi ilgileniyor ya da bunları Bab-ı Ali'nin dikkatine sunuyordu. Jandarma tensikatı sistem olarak oturur oturmaz, yabancı subaylar kendi bölgelerinin müfettişi gibi hareket etmeye başladılar.[460]

Sadrazam Ferid Paşa, bölgedeki hristiyanlar arasında sivil ajanlar ve jandarma tensikatı generali De Georgis'in kazandığı desteğin giderek artmasından büyük endişe duyuyordu. Bu nedenle Ferid Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'yı reformları engellememesi ve hristiyanların güvenini kazanmak için kendini projenin aktif destekçisi olarak göstermesi için sürekli uyarıyordu. Böylesi bir tutum büyük devletleri olduğu kadar yerel isyancıları da sessiz tutmak için şarttı.[461]

Bulgaria gazetesinin 28 Mayıs 1905 tarihli nüshasında "Makedonya Islahatı" başlıklı yazıda; resmi istihbarata göre Makedonya jandarma efradının teşkilatı konusunda, yabancı devletlerin jandarma subaylarının hiçbir zaman hoşnut olmadığı, bu subayların fiilen her şeye müdahalelerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın engel olma arzusuna karşı General De Georgis'in epeyce dayandığı; General'in, Himi Paşa'ya Türk memurlarının suistimallerine ve adaletsiz hareketlerine Avrupalı subayların sessiz kalmayacağını iyice anlattığı iddia edilmiştir.[462]

---

[457] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 83, 84, 127, 128.
[458] Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 143.
[459] Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. 143.
[460] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s.125.
[461] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 97
[462] BOA, Y. PRK. MK., D.N. 20, G.N. 145.

Mabeyn'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 15 Nisan 1906 tarihli bir yazıda; İtalya Hükümeti'nin Arnavudluk'un Toska kısmına mensup bazı beyleri kandırmaya çalıştığı özetle Ohri Kazası'nda jandarma tensikine memur İtalya Topçu Binbaşıları'ndan Moriku'nun Arnavutlar'a bozgunculuk yolunda propagandada bulunmakta olduğu ve Bulgar ahalisini dahi tahrik etmekte olduğu gibi İtalyalı ve diğer jandarma subaylarının da bu yolda bozgunculuk yapmaktan geri kalmadıkları[463], ayrıca Mitroviçe'de bulunan Avusturya Konsolosu'nun o yöredeki ahaliyi para ile kışkırtma ve kendi yanlarına çekme teşebbüslerinde bulunduğu, bu konuların müfettişlik tarafından araştırılarak sonucunun aktarılması, ifade edilmiştir.[464]

Bulgaristan Komiserliği'nden Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 1908 tarihli bir yazıda ifade edildiğine göre ise; Osmanlı jandarmasındaki Avrupalı subaylardan, Bulgar komitesi ile ilişkide olanların birincisi Manastır'daki İtalyanlar'dır. Bunların tamamı ve özellikle Çifoniyani?, Vicinici?, Lodi? ve Luzi? komite ve çetelerle ilişkide olup nasıl, ne zaman hareket etmeleri ve nerelerde saklanmaları hakkında tavsiyelerde bulunurlar ayrıca genel olarak her konuda komite ve çetelerle iyi geçinip tavsiyelerde bulunurlar. Rus subayları da bir dereceye kadar aynı şekilde davranırlar ve özellikle Duronin? ile Simiriz? komite ile ilişkide bulunmaktadır. Avusturya'nın eski Manastır Konsolos'u Mösyö Kral, komite ile görüşür ve komite ile çeteler üzerinde olağanüstü bir nufuzu vardır. Daima onun görüşüne başvururlardı.[465] Diğer yabancı konsolosların hiçbiri ilişkide bulunmaz fakat Selanik, Manastır ve Üsküp'deki Avusturya Konsolosları'yla Selanik'teki İngiliz Konsolosu ve Selanik ile Üsküp'teki Rus konsolosları Bulgar muhibbanı olarak görülürlerdi. Diğer konsoloslara, Manastır'daki Rus konsolosu dahil Bulgar düşmanı nazarıyla bakılmaktadır. [466]

Sadrazam Ferid Paşa'nın Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 15 Nisan 1906 tarihli yazıda belirtildiğine göre; İtalya Hükümeti, Arnavutluk üzerindeki siyasi nufuzunu genişletmek arzusunu açıktan açığa göstererek bu sıralarda Manastır'da ve bazı kazalarda Arnavutluk'un Toska kısmına mensup nufuzlu beyleri bozgunculuğa iştirak ettirmekte ve hatta Avrupa'da basılan "Drita"[467] ve bunun gibi gazeteleri konsoloslar ve yabancı memurlar aracılığı ile

---

[463] Mürzteg Programı gereğince, bölgeye gelen ilgili subaylardan bazıları Makedonya'daki hristiyanlar ve ayrılıkçı komitalar lehine hareket etmişlerdi. Hatta bu sorunun kökten çözülebilmesi için Makedonya topraklarının doğrudan komşu devletler arasında paylaşılmasını teklif eden subaylar dahi vardı. Bölgede görev yapan bir Rus subayın, Makedonya Meselesi'nin çözülmesi için en iyi araç olarak gündeme getirdiği teklif şudur: "Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan arasında ittifak yapılmalıdır. Türkler'in Avrupa'dan kovulması sadece bu şekilde olabilir." Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s.156.

[464] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 942.

[465] Konsolos Kral'ın Manastır'daki devrimci hareketin liderleriyle özellikle de Damyan Gruev ile sıkı ilişkileri olduğu, genelde o zamanki diplomatik çevrelerde bilinmekteydi. Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 230.

[466] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 16, G. S. N. 1056.

[467] Drita Gazetesi, Romanya'daki Hristiyan Arnavutlar'ın kurduğu Drita (Işık) Partisi'nin yayın organıdır. Bu partinin lideri Osmanlı dostu olan Naçu Efendi'dir. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.59.

dağıttırmaktadır. Jandarma tensikatına memur olan yabancı subaylardan Binbaşı Moriku Arnavutça'ya hakim olmasından dolayı bilinçli olarak Ohri Kazası jandarma tensikine memur edildiği günden beri büyük küçük bütün olayları fırsat bilerek gittiği köylerde Bulgar halkını hükümet aleyhine tahrik etmekte ve Arnavut halkını da okullar açmak suretiyle bazı melun fikirlere teşvik etmekte ve Türkler'in ellerinden kurtulmalarını tavsiye etmekte olup diğer İtalyalı subaylar da aynı fikir ve harekette bulunmaktadırlar. Bunlar aynı zamanda bazı genç Osmanlı subaylarının da akıllarını karıştırmaktadırlar.[468] Sadrazam Ferit Paşa, belirttiği konuların ne derece kesin olduğunu Hüseyin Hilmi Paşa'dan sormuştur.

Bunun üzerine, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği 20 Mayıs 1906 tarihli yazıda belirttiğine göre; jandarmanın tensikatı için Avusturya Hükümeti tarafından Kosova ve İtalya Hükümeti tarafından Manastır Vilayetleri dahilinde istihdam edilen subayların, Arnavudluk politikasıyla az çok iştigal ettikleri rivayet olunmaktadır. Avusturya ve İtalya Hükümetleri'nin Arnavudluk hakkındaki emel ve maksadlarını arz ve izaha ihtiyaç yok ise de adı geçen devletlerin mevcut aldatmacalarına Müslüman Arnavudlar'dan nerelerde ve kimlerin kapılmış oldukları henüz tahakkuk edemediği gibi Avusturyalı ve İtalyalı subayların teşvikleri de zan ve tahmin derecesinde kalarak kimlere ne türlü propaganda yaptıkları somut delile dayandırılamamaktadır. Ohri Kazası'nda istihdam edilmiş olan İtalyalı subaylardan Moriku'nun Arnavudlar'a bozguncu propagandada bulunduğuna dair Manastır Vilayeti Jandarma Kumandanı tarafından vukû bulan yazının zanna dayalı olduğu ve emârât-ı müeyyededen ârî (doğrulanmış delillerden olmadığı) özel olarak gönderilen bir memurun yürüttüğü derin tetkiklerden açık olarak ortaya çıkmaktadır. Jandarma tensikatına memur olan bütün yabancı subayların, Osmanlı asker ve jandarması aleyhine Bulgarlar tarafından yapılan şikayetleri can atarak dinledikleri çok açık olduğu gibi adı geçen Moruku dahi Bulgarlar'ın şikayetlerine dikkat ve itibar etmekte ve bu şikayetler üzerinde önemle durmakta ise de Bulgarlar'ı Bâb-ı Ali aleyhine tahrik etmesi gibi bir durumun doğru olmadığı Ohrili bazı Müslümanların teminatından ve gönderilen memurların tahkikatından anlaşılmıştır.[469]

Makedonya vilayetlerindeki Avrupalı görevlilerle halk ve Osmanlı yetkilileri arasında giderek artan düşmanlığın tüm yükü Hüseyin Hilmi Paşa'nın üzerine biniyordu. Hilmi Paşa, bir yandan Bab-ı Ali ile Saray'ın talimatları ile uğraşırken bir yandan da büyük devletlerin

İSAM, HHP Evrakı D.N. 10, G.S.N. 621'de bu gazetenin 1 Ocak 1908 ve 15 Şubat 1907 tarihli iki nüshası vardır. Yalnız bu gazete Arnavutça'dır, fakat yer yer Osmanlı Türkçesi'nin de kullanıldığı görülmektedir. 95 numaralı bir nüshanın en üstünde "Sofia, 1 Janar (Ocak) 1908" yazmaktadır. Adres kısmında "Sehahin Kologna, Sofia (Bulgarie) yazmaktadır. Gazetenin sloganı olduğu tahmin edilen yazı şöyledir: "Organe Albanais (Arnavutluk) bi-mensuel".

[468] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 940.

[469] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 944.

bitmeyen istekleri ve vilayetlerdeki halkın şikayetleri ile ilgilenmek zorunda kalıyordu. Bu koşullar, jandarma tensikatı ile ilgili konularda Hilmi Paşa'yı otoriter davranmaya itti. Hilmi Paşa'nın reformlara giderek daha fazla karışması, tensikat generalinin isteklerini göz ardı etmesini de kapsıyordu. Hilmi Paşa, yetki sınırları içinde kalan yabancı subayların rolünü, önemsiz ayrıntıları denetlemeleri yoluyla kısıtlamak istiyordu. Hilmi Paşa'nın bu yaklaşımı Osmanlılarla Avrupalılar'ın arasındaki gerilimi iyice alevlendirdi.[470]

Rumeli'deki ıslahatlarla ilgilenen Avrupalı devletler, Meşrutiyet'in yeniden ilanından hemen önceki dönemde komitacılarla mücadeleyi askerin değil jandarmanın yürütmesini de talep etmişlerdir. Bu durumu Hüseyin Hilmi Paşa, 29 Haziran 1908 tarihli Mabeyn Başkatibi İzzet Paşa'ya gönderdiği raporunda şu şekilde ifade etmiştir:

> "Hele Avrupanın takib-i eşkıya hususunda ordu-yu hümayuna atf-ı kusur ile kuvâ-yı askeriyeyi taklîl ve jandarmayı tezyid gibi tasavvurat ve teklifat-ı muzırra ile uğraştığı bir vakitde taraf-ı bendegânemden zâbıtânın sadakatleri aleyhinde bila-delil maruzat vukû'unun ne derecelerde sui tefsirata bâdî olabileceği fatânet-i müslime-i daver-i ekremîlerine gayr-ı hafîdir."[471]

Sivil ajanlar ise, bir süre sonra kendi kendilerine Üsküp'te bazı müzakerelerde bulunmaya başlamışlardır. Bundan dolayı Hariciye Nezareti'nden İstanbul'daki yabancı devletler elçilerine bir yazı gönderilmiştir. Ayrıca ajan sivillere yapılacak açıklamaya dair Padişah'ın emri Hüseyin Hilmi Paşa'ya telgrafla gönderilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 20 Ekim 1905 tarihli yazısında; ajan sivillere gerekli açıklamanın yapıldığını ve belirlenmiş olan görevleri dışında işlerle uğraşmamaları gerektiğinin ifade edildiğini; fakat ajan sivillerin, Büyük Devletler memurlarıyla yaptıkları toplantılarını İstanbul'daki büyükelçilerinden verilen emirle yapmakta olduklarını ve büyükelçilerinden yeni bir emir gelmedikçe toplantılarına son veremeyeceklerini ifade ettiklerini aktarmıştır.[472]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 25 Nisan 1904 tarihli bir yazısında jandarma tensikatıyla ilgili işlerin parasızlıktan dolayı yürütülemediğini belirtmekteydi. Hilmi Paşa, bu yazısında 74 kuruş maaşla jandarma ve 150 kuruş maaşla polis istihdamının yapılması gerekmekte olduğunu fakat Bab-ı Ali'nin gerekli tahsisatı sağlayamadığını ve mevcud Rumeli bütçesi dahilinde jandarma tensikatına devam edilmesi gerektiği şeklinde cevap verdiğini, Manastır Vilayeti'nde jandarma tensikatının üç dört ay, polis tensikatının ise Mürzteg Programı'na kadarki ıslahat programlarının ilanından itibaren on bir ay, Selanik Vilayeti'nde de içinde bulunulan senenin Mart'ına kadar on ay ertelendiğini, en önemli olan bu iki vilayette

---

[470] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s.130.
[471] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G.S.N. 454.
[472] BOA, Y. PRK. HUS., D.N. 494, G.N. 91.

polis ve jandarma ile ilgili alınan kararların bir seneden fazla süredir tatbik edilemediğini, bu durumun büyük devletlere şikayet ve müdahale etme fırsatı verdiğini, ifade etmiştir. [473]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 27 Nisan 1904 tarihli bir yazısında; ahalisinin bir kısmı Hristiyan olan Gostivar Kazası'nda da alınan ıslahat kararlarına uygun olarak bir Nizamiye Mahkemesi kurulması için Adliye Nezareti'ne ve Sadaret'e müracaat edildiği halde bu müracaatın mali sebepler öne sürülerek Bâb-ı Âlî tarafından geçiştirildiğini fakat böyle bir mahkemeye ihtiyaç olduğunu arz etmiştir.[474]

1904 yılı başlarında Hüseyin Hilmi Paşa'nın başkanlığında bir Müslüman, bir Rum, bir Sırp, bir Bulgar ve bir Ulah'ın olduğu Hilmi Paşa'ya yardım etmek ve Paşa tarafından ortaya konulacak konularda görüşlerini sunmak için bir müşavere heyeti, Rumeli Islahatı kapsamında oluşturulmuştur. Yunan Dışişleri Bakanı tarafından bu durum, Osmanlı Devleti'nin Rumeli vilayetlerinde bir muhtariyet programı oluşturmak için Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığında Osmanlı Devleti ve Bulgar memurlardan bir karma ve daimi komisyon teşkili şeklinde yorumlanınca bu yorum Osmanlı Hükümeti tarafından tekzip edilmiştir.[475] Hüseyin Hilmi Paşa, 27 Nisan 1904 tarihli bir başka yazısında; ıslahat kararlarının bazılarının Müslüman halka başlangıçta ağır geldiyse de bunun katlanılabilir derecede olduğunu, Müslüman halkın nufuz ve hukukunun azami derecede korunduğunu fakat halkın endişeleri ortadan kalkmaya başlamışken başkanlığı altında teşkil edilen müşavere heyetine Bab-ı Ali tarafından dört hristiyana karşılık bir Müslümanın dahil edilmesinin Müslüman halkı türlü türlü şüphelere sevk ederek hayret ve teessüf ettiklerini, daha bu heyet resmen kurulmadan önce 24 Eylül 1903 tarihiyle sadarete gönderdiği yazıda siyasi gerekliliklerin sürekli değiştiğini, başlangıçta geçici olarak alınan bazı tedbirlerin zamanın gereğine göre yeniden düzenlenmesi gerektiğini ve vilâyât-ı selâsenin çoğunluğunu Müslüman halkın oluşturması bakımından müşavere heyetinin bir Müslümana karşılık dört hristiyandan oluşturulmasının zararlı olabileceğini daha önceden bildirdiğini fakat heyetin geçici olduğu cevabını aldığını ifade etmiştir.[476]

İngiltere Sefiri'nin Rumeli işleriyle ilgili olarak yaptığı bir beyanatı üzerine, bu beyanatta belirtilen konular hakkında Sadaret'ten Hüseyin Hilmi Paşa'nın bir açıklama yapması istenmiş; Hüseyin Hilmi Paşa da Sadaret'e gönderdiği 5 Eylül 1904 tarihli yazıda birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Hilmi Paşa, bu yazıda Selanik Jandarma Kumandanı Ferik Muhlis Paşa'nın gayretli bir subay olmasına rağmen yabancı subaylar ile özellikle de De Georgis Paşa

[473] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 965.
[474] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 963.
[475] BOA, Y. A. HUS., D.N.458, G. N. 35. Dahiliye Mektubi Kalemi'nden Manastır Vilayeti'ne gönderilen 1 Şubat 1904 tarihli yazıda; Hüseyin Hilmi Paşa'nın başkanlığını yaptığı ve "cemaat-i muhtelife"den oluşan komisyon üyelerine üçer bin kuruş tahsis edildiği anlatılmaktadır. BOA, DH. MKT., D.N.816, G. N. 36.
[476] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 966.

ile uyuşamayacağından ve Muhlis Paşa'nın dahil olduğu askeri sınıfa geri gönderilmesini veya vilâyât-ı selâse dışına nakledilmesini önermiştir. Yine bu yazıda Hilmi Paşa; Manastır ve Kosova Adliye müfettişlerinin hiç durdurulmadan vilayetlere bağlı brimleri teftiş ettiklerini ve gerek kendisinin Adliye müfettişlerine tebliği ettiği gerekse doğrudan doğruya kendilerince anlaşılan yolsuz uygulamaların düzeltilmesine itina ettiklerini, ifade etmiştir.[477]

Hüseyin Cahid, 1 Aralık 1908 tarihli başyazısında, Hüseyin Hilmi Paşa'nın müfettişliği sırasında bazı memurları siyasi düşüncelerle görevden aldığını ifade etmiştir: "…(Hüseyin Hilmi Paşa'nın) İstibdadına gelince, Rumeli müfettişine verilen salahiyet-i vasiayı istimal ederek bazı memurları tebdil etmiş olmasında ihtimal ki birtakım mülahazat-ı siyasiyenin dahli vardı."[478]

Bunun yanında, Hüseyin Cahid aynı başyazısında Hüseyin Hilmi Paşa hakkında hristiyanları kayırdığı fakat Müslümanları ezdiği gibi bir söylenti de olduğunu fakat kendisinin buna inanmadığını ifade etmiştir:

> "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Müfettişliği'nde bulunduğu esnada hakkında şikayetler işitilmedi denemez, Hüseyin Hilmi Paşa için müstebiddir denildi, Hüseyin Hilmi Paşa için hristiyanları iltizam ediyor (burada kayırma, taraf tutma), Müslümanları eziyor denildi… Hristiyanları iltizam etmesi yolundaki şayia bugün gayri müslim vatandaşlarımız için yeni dahiliye nazırı (Hüseyin Hilmi Paşa kastediliyor) hakkında bir hüsn-ü şehadet teşkil eder diyemeyiz. Çünkü onların da gaye-i emeli iltizam ve muhabbet görmek değil, mazhar-ı adalet olmaktır. Adalet ise müsavatı istilzam eder (lüzumlu olmak, gerektirmek). Herhalde biz bu şayiaya katiyen inanmayız. "[479]

Bunun yanında Tahsin Uzer'in belirttiğine göre; Hüseyin Hilmi Paşa, Manastır Valisi Reşit Bey Bâb-ı Ali'ye ait bir meseleyi (Ulah cemaatinin, ölen bir Ulah'ı kendi papaz ve dilleriyle defnetmek ve cenaze töreni yapmak istemesi üzerine Rum Metropolitliği ile çıkan anlaşmazlık)[480] kendisi halletmeye kalkınca, Reşit Bey ile birçok yönlerden anlaşamayacağına kanaat getirmiş ve Reşit Bey'in değiştirilmesini istemiştir. Bu istek üzerine Reşit Bey, Ankara Valiliği'ne atanarak Manastır'dan uzaklaştırılmıştır.[481] Tahsin Uzer, bunun yanında Hüseyin Hilmi Paşa'nın Selanik Valisi Ethem Paşa'yı himaye ettiğini de söylemektedir: "Doğrusu buna çok üzüldüm. Hüseyin Hilmi Paşa gibi akıllı ve ileri görüşlü bir insanın Ethem Paşa'nın pasif tutumuna seyirci kalması, kusurlarını hoş görmesi ne amaçla olursa olsun doğru değildi."[482] Tahsin Uzer, Selanik Vilayeti'ne bağlı Gevgili Kazası Kaymakamlığı'na atandığı sırada

---

[477] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 31.
[478] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Tebdil-i Vükela ", *Tanin,* 18 Teşrinisani 1324-1 Aralık 1908, Nr: 121, s.1.
[479] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Tebdîl-i Vükela ", *Tanin,* 18 Teşrinisani 1324-1 Aralık 1908, Nr: 121, s.1.
[480] Rumeli'deki Ulahlar, Fener Rum Patrikanesi ne bağlıydı fakat Ulahlar da Bulgar ve Sırplar gibi Rum Patrikanesi'nden ayrılarak kendi kiliselerini kurmak istiyorlardı.
[481] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi*, s. 205.
[482] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 183, 184.

Hüseyin Hilmi Paşa ile arasında geçen bir konuşmayı da aktarmaktadır. Bu konuşmada Hüseyin Hilmi Paşa'nın, kendisinden önceki kaymakamın işine son vermesi konusu da geçmektedir: "Razlık'tan Selanik'e geldiğimde; genel müfettişiliği, valiliği pür telaş içinde buldum. Adliye müfettişi Hulusi Bey'den meseleyi etraflıca dinledim. Hüseyin Hilmi Paşa: '-Göreyim seni, Razlık'ta çok büyük hizmet ve fedakarlık gösterdin. Gevgili berbat bir haldedir. Selefin Münip Bey'in işine son vererek mahkemeye sevk ettim.' buyurdular."[483] 1905/1906 (R. 1321) senesinde Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, Şemsi Paşa'nın 1901/1902 (R. 1317) senesinde Kuzey Arnavudluk'dan uzaklaştırdığı bir miralayı Kosova Vilayeti'nde hizmet ettirmek isteyince, Şemsi Paşa hemen buna mani olmuş ve Geylan'a gelen Miralay Bayram Çur bir ay kalmadan Selanik'e iade edilmiştir.[484] Hüseyin Hilmi Paşa'nın memur tayinlerinden biri de İpek Mutasarrıflığı'na atadığı Erkan-ı Harbiye Miralayı Cavid Bey'dir.[485]

Hüseyin Hilmi Paşa'ya Rumeli Genel Müfettişlik yaptığı altı yıllık dönemde suikast hazırlıklarının, girişimlerinin olduğu da anlaşılmaktadır. Örnek olarak; Mabeyn-i Hümayûn Başkitabeti'nden Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 2 Ağustos 1905 tarihli belgede Bulgar komitacıları tarafından bir suikast hazırlığında bulunulduğu anlatılmaktadır.[486] Yine Sadaret'ten Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 11 Haziran 1907 tarihli yazıda; eşkıya reisi Garvanof'un talimatı üzerine Selanik Bulgar tüccarvekili katipliğine tayin olan ve gerçek adı Petkoviç olan Hristo Lefterof namındaki şahsın zât-ı devletlerine (Hüseyin Hilmi Paşa'ya) suikast için tertibatta bulunmaya komite tarafından memur edildiğinin haber alındığı anlatılmaktadır. Hatta bu kişinin eşgali de yazıda belirtilmiştir: Bu kişi; Kısa boylu, şişmanca, kıvrık bıyıklı ve gözlüklü idi. [487] Ayrıca, Hüseyin Hilmi Paşa'nın belirttiğine göre İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dış merkezi (Paris) ile Selanik merkezi kendisine bazı tehdit ve ihtarlarda bulunmuştur.[488]

Bulgaristan Komiserliği'nin Sadaret'e gönderdiği 8 Eylül 1905 tarihli yazıda; *Vçerna Posta* gazetesinin, Hüseyin Hilmi Paşa'nın vilâyât-ı selâsede yaşayan Müslüman halkı

---

[483] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 182.
[484] Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki,* s. 72.
[485] Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki,* s.123.
[486] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 6, G. S. N. 305.
[487] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 336.
[488] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1185.
İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Meşrutiyet'in ilanından önce Rumeli'de kendisine bağlı olmayan mülki amirleri ve subayları tehdit etmekte ve suikast düzenlemekteydi. Çok sayıda örnek için bk. *Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı Kataloğu*, yay. haz. Ömer Faruk Bahadır ve diğerleri, İSAM Yayınları, İstanbul 2006.
Ayrıca, Hüseyin Hilmi Paşa Rumî 8 Temmuz 1324 (21 Temmuz 1908) tarihli Mabeyn'e gönderdiği yazıda şöyle diyordu: "Cemiyet-i fesâdiyeye (İttihat ve Terakki kastediliyor) duhûl ve terk-i hizmetle firar eden zabitân (Resneli Niyazi, Enver ve Kolağası Eyüp Sabri gibi) ile Nizamiye ve jandarma efradının ve ahaliden bunlara iltihak edenlerin adedi teksir ve tarîk-i sadakat ve ubûdiyetten (Padişaha bağlılık yolundan) inhiraf etmeyen memurîn ve zabitân haklarında suikastler tevâli etmektedir." BOA, Y. EE, D.N. 71, G. N. 79.

silahlandırarak gerektiğinde savaşa hazır bulunmaları konusunda gizli talimat ve emirler aldığını, bunun yanında dağıtılmak üzere bir hayli silah ve mühimmat hazır bulundurulduğunu ve ilk işarette toplanmak üzere 86 redif ve 32 ilave taburun İzmirle Beyrut'tan Selanik'e sevk ve nakil edilmek üzere 70 taburun emir ve talimat almış olduğunu iddia ettiği, ifade edilmiştir.[489] Bulgaristan Komiserliği tarafından bu iddialar, "şayiât-ı mahalliye" olarak, gazete ise "hezeyanname" olarak nitelendirilmiştir.

Reformların ilk yıllarında Hilmi Paşa, vilayetlerdeki yaşam şartlarını daha iyi bir duruma getirmek için çok çaba harcadı. Kötü yönetimi engellemek ve daha düzenli bir yönetim mekanizması oluşturmak için elinden geleni yaptı. Ancak başarıları, Makedonya'daki mali durumun bozulması ve yerel çetelerin eylemlerini arttırması yüzünden gölgelendi.[490]

2.3.2.3 İngiltere'nin Öncülüğünde Bir Mali Komisyon Kurulması

Sultan Abdülhamid'in Mabeyn Başkatiplerinden Tahsin Paşa, Abdülhamid'in gerek Balkanlar gerekse dünya siyasetinde daha çok İngilizler'den çekindiğini ifade etmiştir:

> "Bulgarlar'ın İngiltere'ye doğru temayül göstermeleri Sultan Hamid'i fena halde korkutmuştu. Sultan Hamid'in fikrine göre İngiltere'nin Balkan işlerine karışışı daima Türkiye aleyhine neticelenirdi; Şarki Rumeli Vakası'nda Rusya'dan ziyade İngiltere'nin parmağı olduğunu söylerdi."[491]

Yine Tahsin Paşa, hatıratında şöyle diyordu: "… Hele İngiltere Hükümeti, Bulgaristan'ı ele almak siyasetini takibe başladıktan sonra Sultan Hamid'in dikkat ve telaşı büsbütün artmıştı."[492]

O dönemde Avusturya'nın iç sorunları, Rusya'nın Japon yenilgisinden sonra politik açıdan dışlanması ve 1905 yılındaki Rus Devrimi İngilizler'in reform işlerinde faaliyetlerini arttırmasına yol açmıştır.[493]

Makedonya'da 1904 yazı oldukça sukûnetli geçmiştir. Ancak bu yılın sonunda bilhassa İngiltere, ıslahattan ciddi netice alınamadığını iddia etmiş ve ıslahatın mali ve adli alanlara da yayılmasını talep etmiştir.[494] Mürzteg Programı'nın tam anlamıyla başarılı olamaması üzerine de ıslahatın mali konulara yöneltilmesi düşüncesi ortaya atıldı. Teklif, ilk olarak İngiltere tarafından öne sürüldü.[495] 16 Ocak 1905'de İstanbul'daki İngiltere, Avusturya ve Rusya elçileri Osmanlı Hükümeti'ne bir mali ıslahat projesi teklif ettiler. Büyük devletler arasında bu konuda

---

[489] BOA, Sadaret-Bulgaristan (A.}MTZ.(04), D.N. 134, G. N. 26.
[490] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s.100.
[491] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s.69,70,88.
[492] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s.121.
[493] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 78.
[494] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.I, s.185.
[495] 1905 yılının başlarında bölgenin mali işlerinden sorumlu olacak bir Uluslararası Mali Komisyon kurulmasını, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Landsdowne önermişti. Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 77

bir ittifak olmadığı için hükümet, bu teklifi kabul etmedi. Büyük Devletler, 26 Ekim 1905'te devletlerarası bir mali komisyon teşkil edilmesi üzerinde mutabık kaldılar fakat Osmanlı Hükümeti buna da muhalefet etti. Bunun üzerine Almanya hariç Büyük Devletler, bir güç gösterisinde bulunarak donanmalarıyla Midilli'yi işgal ettiler. Bunun üzerine II. Abdülhamid, mali komisyon aracılığı ile mali denetimi kabul etmek zorunda kaldı.[496]

Bu komisyon, vilâyât-ı selâse yani Selanik, Kosova ve Manastır Vilayetleri için bir maliye komisyonu olacaktı. "Bu komisyon vezâifini, hükümet-i seniyye nam-ı âlisine ifâ edecekti".[497] Komisyon; Hüseyin Hilmi Paşa ile Avusturya, Rusya ajan sivillerinden ve bu konuda Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya hükümetleri tarafından tasvip edilen 4 delegeden oluşup vazifeleri öncelikle Maliye Nezareti ile Osmanlı Bankası arasında 7 Mart 1905 tarihinde kararlaştırılan nizamnamenin icrası, ikinci olarak aşar dahil olmak üzere harç ve vergilerin düzenli olarak alınması, üçüncü olarak kesinlik kazanmadan önce kendisine tebliğ edilmesi gereken vilâyât-ı selâse bütçelerinin tetkikiyle tamamen icrası, dördüncü olarak mali ıslahatın tatbik ve icrasına dikkat ve nezaretti. Komisyonun bu şekildeki görevleri 1. Maddede geçmekteydi. Genel Müfettiş (Hüseyin Hilmi Paşa), komisyona başkanlık edecekti (3. Madde). Komisyon haftada bir defa toplanacak ve başkan tarafından gerekli görüldükçe veya komisyonun iki üyesi tarafından talep edildikçe olağanüstü olarak toplanmaya davet edilebilecekti. Üyelerden her biri komisyonda müzakere edilmesini istediği maddeleri müzakere gündemine aldırabilecekti. Komisyon müzakereleri ve kararlarının uygulamaya konulabilmesi için başkan veya vekili bulunduğu halde 4 üyenin de olması lazımdı. Komisyonun kararları oyçokluğu ile alınacak, oylar denk ise başkanın oyu belirleyici olacak, komisyonun kararı bir idari tedbirin icrasına yönelik olacak ve başkanın, alınan kararın uyulanmasına muhalefet etmesi halinde ajan siviller ile maliye delegeleri meseleyi İstanbul'daki Büyük Devletler elçilerinin dikkatine sunabileceklerdir (5. Madde). 7 Mart 1905 tarihli nizamnameyle vilâyât-ı selâse için tayin edilmiş olan bütçe tasarıları her sene Kanunusaninin sonunda komisyona gönderilecek ve komisyon bunların tetkikini bir ay müddet zarfında tamamlayacaktır. Komisyon, gelirler ve giderler konusunun da içinde olup mevcut kanunlar ve nizamlara uygun olmayan veya memleketin iktisadi, mali ihtiyaçlarına uymayacak olan maddeleri düzeltmek hakkını elinde bulunduracaktı. Komisyon her şeyden önce bütçenin, jandarma ve polis dahil olduğu halde mülki idarenin ihtiyaçları için gereken tahsisatı içerdiğine emin olacaktır. Komisyonun talebi üzerine bütçe gelirleriyle mülki idarenin giderleri ile ilgili bütün bilgiler kendisine verilecektir. Genel müfettişin talebi üzerine komisyon aynı vilayet

[496] Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi,* c.IV, s.160, 161.
[497] BOA, Y. PRK. HUS., D.N. 495, G.N. 88.

bütçesinin bir bölümünde yazılı tahsisattan bir kısmının diğer bölüme naklini kabul edecektir (6. Madde). Gümrük vergileriyle gerek 20 Aralık 1881 (Muharrem Kararnamesi) tarihli kararname ve gerek geçerli mukaveleler gereğince Duyun-u Umumiye'ye ait olan gelirler istisna olmak üzere vilâyât-ı selâsede her ne isimle olursa olsun icra olunacak olan bütün tahsilat, gelir bütçesine kayıt edilip yazılacaktır (7. Madde). Osmanlı Bankası, tahsil olunan gelirler ile düzenlenen masrafların ayrıntılı aylık cetvellerini komisyona tebliğ edeceği gibi 7 Mart 1905 tarihli nizamname ile sorumluluğuna verilen hizmetle ilgili bütün defter ve hesaplar ile evrakı dahi komisyonun talebi üzerine ona tebliğ edecektir. Komisyon, mali sene sonundan itibaren üç ay zarfında Osmanlı Bankası tarafından kendisine sunulacak olan her mali seneye mahsus hesap cetvellerini tetkik edecektir (8. Madde). Komisyon, yeni vergi veya harç çıkarmayla ilgili en küçük teklifler ile mevcud vergi mikdarı veya vergi koyma şekli ve dağıtımının veya vilâyât-ı selâsede tatbik olunacak mali işlemler teşkilatının tadiline ait en küçük tasavvuru dahi tetkike memur olacaktır (9.Madde). Komisyon, çeşitli mali hizmetlerde gerekli olan memurlar hakkında teftiş, nezaret vazifesiyle mükellef olmak üzere vilayetlerden her birine birer müfettiş tayin edecektir. Seçimleri hükümet tarafından kabul ve tasdik olacak olan bu müfettişler, Osmanlı memuru sıfatına sahip olacaklardır. R. 25 Mayıs 1312 (6 Haziran 1896) tarihli nizamname ile tesis olunan maliye müfettişlerinin raporları suretleri de derhal komisyona tebliğ edilecektir. Komisyon bu müfettişlerle mevcud maddeyi tatbik ederek kendi tarafından tayin olunacak müfettişler taraflarından ortak olarak teftişat icrasını talep edebilecektir. Komisyon veya başkanı ile birlikte nöbetçi üye, vilâyât-ı selâse mali işlemleriyle ilgili ve komisyonun kurulmasından sonraya ait durumlardan ileri gelerek kendilerine yapılacak bütün şikayetleri tektik edecektir (10. Madde). Maliye işlemlerinin akışında ve özellikle aşar dahil olmak üzere harç ve vergilerin tahsilatında tahakkuk edecek yolsuzluklar veya suistimallerle ilgili bütün bilgiler ilgili memur tarafından komisyona tebliğ edilecektir (11. Madde). Vilâyât-ı selâsede istihdam edilen maliye memurlarında yapılacak bütün değişiklikler, yapılma sebebinin açıklanmasıyla komisyona bildirilecektir. Komisyon, kabahatleri ortaya çıkan maliye memurları hakkında gerekli göreceği idari tedbirlerin alınmasını talep edecektir (11. Madde). Komisyon kendi iç nizamnamesini tanzim edecektir (13. Madde).[498]

1905 yılının sonunda mali komisyonun kurulması, Mürzteg Programı'nda çok belirgin değişikliklere yol açtı. Uluslararası düzeyde, Rusya ve Avusturya'nın Makedonya reformlarındaki üstünlükleri azalmış ve program az çok tüm büyük devletlerin ortak bir faaliyeti şeklini almıştı. Yerel açıdan bakıldığında Hüseyin Hilmi Paşa'nın, mali komisyonun başkanı

[498] BOA, Y. PRK. HUS., D.N. 495, G.N. 88.

olarak bölgedeki gücü artmıştı ancak komisyondaki yabancı delegelere de idari yetki ve sorumluluk verilmişti. [499]

Mürzteg Programı, Uluslararası Mali Komisyon ve komisyon çatısı altında toplanan diğer reformlar, aynı Doğru Rumeli ve Girit'te oluşturulan durum gibi Makedonya'nın bir Avrupa Komisyonu tarafından yönetilen yarı özerk bir vilayet olması tehlikesini ortaya çıkarmıştır.[500] Bu mali denetim, üç vilayetteki koşulların düzeltilmesinden çok Bab-ı Ali'ye ekonomik ve politik baskıyı arttırmayı hedefliyordu.[501]

Bu arada bölgede İngiltere'nin faaliyetleri konusunda atlanmaması ve üzerinde durulması gereken bir nokta da "Londra Balkan Komitesi" ve bu komitenin başkanı olan Lord Buxton'dur. Bu komite, 1903 senesinde Londra'da Liberaller tarafından kurulmuştur. Bu komite, Makedonya'da ya muhtariyet ya da daha geniş ve esaslı birtakım ıslahat yapılmasını temin ile meşgul olmuştur. Komitenin tuttuğu yol, Rumeli'deki mevcud unsurun sahip olduğu çoğunluğa göre bir muhtariyet idaresi tesis etmek idi. Balkan Komitesi ile İngiltere Hükümeti'nin talep ettikleri bu muhtariyet, Bulgaristan Hükümeti'ni ve Bulgaristan ile Makedonya kamuoyunu aldatıyor idi. Daha sonraları (1907-1908 yılları), Balkan Komitesi İngiltere Hükümeti'nin de onayını alması ile Bulgaristan, Romanya, Sırbistan ve Yunanistan Hükümetleri'ne bir memorandum gönderip Makedonya Meselesi'nin gürültüsüzce halledilmesinin bu dört hükümetin birleşerek hareket etmelerine bağlı bulunduğunu beyan ederek bu dört hükümetin Makedonya Meselesi'nin halledilmesi için lazımgelen birleşmeyi sağlamalarını rica etmiştir.[502] Bunun yanında Slav sempatizanı olan Balkan Komitesi, İngiliz Hükümeti ve Dışişleri Bakanı Lord Landsdowne'ye baskı yapmaktaydı.[503]

Hüseyin Hilmi Paşa, 1906'da Opposition Partisi yayın organı *Daily Mail* gazetesinin Reginald Weim isimli muhabirinin zararlı neşriyatından dolayı bölgeden uzaklaştırılması için Manastır İngiliz Konsolosluğu'na müracaatta bulunmuşsa da sonuç alamamıştır.[504]

Hüseyin Hilmi Paşa, bölgede birtakım somut gelişmeler sağlamayı başarmıştır. İngiliz Konsolosluğu'nda birinci dragoman (tercüman) olan Adam Block'un raporunda belirttiğine göre: "Hüseyin Hilmi Paşa'nın denetimindeki komisyon büyük enerji sarf ederek çalışıyor, yüzlerce suçlu tutuklanıyor ve özel bir yargıçlar kurulu tarafından yargılanıyor, tüm işler Hilmi

---

[499] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 77.
[500] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 95.
[501] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.99.
[502] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 10, G. S. N. 568. Balkan Komitesi, 1903 yılında Londra'da bir baskı grubu olarak kurulmuştur. Üyeleri arasında Cantenbury Başpiskoposu ile İngiliz aydın sınıfının ve politikacılarının seçkinleri de bulunuyordu. İlk başkanı James Bryce, onun ardından 1905 yılında başkanlığa seçilen Profesör Westlike idi. J. Bryce ve Noel Buxton gibi üyelerin, Balkanlar'daki gelişmeler hakkında düzenli bilgi edindikleri ve Bulgar sempatizanı oldukları söylenmiştir. Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 74.
[503] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 74.
[504] BOA, Y. PRK. MK., D.N. 21, G. N. 93.

Paşa'nın doğrudan kontrolü altında olması için her günkü çalışmaların sonuçları telgrafla rapor ediliyordu."[505]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e ve Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 31 Ağustos 1907 tarihli gizli işaretli yazısında; Ischl (İşil) Konferansı'nda[506] İngiltere'nin, Osmanlı askerlerinin halka yolsuz hareketlerde bulunup bulunmadığını araştırmak ve teftiş etmek için 3. Ordu'daki tümenlerin her birine büyük devletlere mensup birer subay atanması ayrıca jandarmanın tensikatında görevli yabancı subaylara kumanda yetkisinin dahi verilmesi için teklifte bulunduğunu fakat Avusturya'nın bu teklifi kabul etmediğini ve vilâyât-ı selâse ıslahatına dair daha önceden Lord Lansdowne tarafından tasarlanıp kabinelere tebliğ kılınmış olan maddelerin terk edilmesiyle bundan sonra Mürzteg Programı'nın takibi ile yetinilmesine İngiltere tarafından dahi muvafakat gösterildiğini, ifade etmiştir.[507]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e ve Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 31 Ağustos 1907 tarihli yazısında; Ischl (İşil) Mülakatı'nda adliye işleriyle alakalı müzakerelerin sonucunda adliye kontrolünün yalnız Rusya, Avusturya ve İtalya tarafından uygulanmasının ve bu üç devlet tarafından birer müfettiş tayin edilmesine ayrıca Avusturya ve İtalyalı müfettişlerin kendi ordularından şu an jandarma tensiki için subay bulunan vilayetlere tayin edilmemelerine ve adı geçen müfettişlerin ajan siviller vasıtasıyla genel müfettişe (Hüseyin Hilmi Paşa'ya) müracat etmelerine ve bu esasa uygun olarak adı geçen üç devletin İstanbul büyükelçileri tarafından bir program hazırlanarak diğer devletler büyükelçilerine tetkik etmeleri için gönderilmesine karar verildiğini, bunun üzerine hazırladıkları programı büyükelçiliklere tebliğ ettiklerinin gayet güvenilir bir kaynaktan öğrenildiğini ifade etmiştir.[508] Hüseyin Hilmi Paşa, bu yazısına ilave olarak aynı makamlara gönderdiği 12 Ekim 1907 tarihli yine gizli işaretli diğer yazısında, adliye işleri hakkında büyük devletlerce tasarlanan tekliflerin şeklinin bir önceki yazıda arz olunan şekilden başkalaşarak bir dereceye kadar genişletildiğini ve Rusya büyükelçisinin, istihdam edilecek adliye müfettişlerini Mali Komisyon'un tayin etmesini önerdiğini buna karşın Avusturya'nın, müfettişliğe layık gördüğü isimleri bir deftere yazarak Bab-ı Ali'ye vermesi ve bunlardan uygun görüleceklerin Bâb-ı Ali tarafından tayin edilmesini öne sürdüğünü bundan dolayı Zivonyev ile Baron Aehrenthal arasında biraz ihtilaf ortaya çıktığını, adliye işlerinin ne şekilde kontrol edilmesi lazım geleceği ile ilgili olarak bir talimatın kaleme alınması işinin Mali Komisyon'a verilmesinin kararlaştırıldığını, Selanik'te bir hukuk okulunun kurulması ve

[505] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 43.
[506] 1907 yılının ağustos ayında Avusturya ve Rusya temsilcilerinin "Ischl"de (İşil) yaptıkları görüşmeler (mülakat) sonucu iki ülke yönetimi de Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesine karşı çıkmayacaklarını belirtmişlerdir. Tokay, "Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri: 1878-1908", c.II, s. 325.
[507] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 65.
[508] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 65.

müdürlüğüne Avrupalı bir kişinin tayin edilmesi ve bu okulda mahalli dillerin öğretilmesi ile polis ve jandarmanın da adliye zabıtalığı görevi dolayısıyla Mali Komisyon'un kontrolüne verilmesi ve de olağanüstü mahkemelerin kaldırılması gibi konuların da hazırlanacak teklifler arasına dahil edileceğini, Mali Komisyon'un ise başlangıçtaki konumu ve yetkilerinin çok daha fazla arttırılarak vilayat-ı selase'nin genel idaresine nezaret etmesinin planlandığını yine güvenilir kaynaklardan öğrendiğini ifade etmiştir.[509]

Mürzteg Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Makedonya'da geçici olarak asayişi sağlamasına yardımcı olduysa da aslında devletin bölgedeki hakimiyetine gölge düşürmekteydi. Makedonya Sorunu'nda Mürzteg Dönemi olarak adlandırılan bu süreç, 1904'ten 1908 tarihine kadar devam etti. Ancak dört yıl geçerli kalabilen Mürzteg Antlaşması'ndan sonra Reval Dönemi[510] başlamıştır. Bundan böyle Makedonya Sorunu'nda etkin olan Avrupa ülkelerinin konumunda değişiklik olmuştur. Avusturya-Macaristan daha etkisiz kalırken İngiltere'nin etkinliği artmıştır.[511] Bununla birlikte Reval'de Makedonya ve Balkanlar hakkında tartışılan öneriler asla yürürlüğe konmadı çünkü reform tasarısının tümü Jön Türk İhtilali'nden sonra geri çekildi. Yine de Makedonya topraklarında Reval

[509] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 65.

[510] Bu toplantıda; 9 Haziran 1908 sabahı, Finlandiya Körfezi'ndeki Reval (bugünkü Talin) Limanı'nda İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikola bir araya geldiler. Her iki hükümdar özellikle Uzak ve Yakındoğu'da tampon bölgeler kurma ve Almanya'ya karşı bir denge politikası uygulama konusunda anlaşmışlardı Dünya basını bu olayı, yeni bir üçlü cephenin ortaya çıkması olarak yorumluyordu. Bununla birlikte yayımlanan bildiride Makedonya Sorunu'na ve reformlara da değiniliyordu. Ülke içindeki yorum çok daha farklıydı. Rumeli paylaşılacak, padişah ordularını göndermeyerek bu duruma boyun eğecekti. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler***,** c.I, s.23.

Bütün çalışmalarda Reval Mülakatı'nın, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni meşrutiyetin yeniden ilanı konusunda bir an önce hareket etmeye sevk ettiği ve meşrutiyetin ilanıyla birlikte Reval Mülakatı'nın Makedonya ile ilgili kararlarının hükümsüz kaldığı ifade edilmektedir.

Reval Buluşması, aslında bu amacı gütmemiştir. Ne var ki haberler nitelik değiştire değiştire yayılmıştı. Sonradan Sovyet Devrimi'ni izleyen günlerde Lenin ve arkadaşları tarafından açıklanan gizli belgelere göre, Reval sadece bir dizi paylaşım konferansının sonuncusudur. Büyük devletler özellikle İngiltere, Rusya ve Fransa, Berlin'den (Antlaşması'ndan) beri var olan Balkanlar ve Ortadoğu dengesini bozmak ve bu yöreleri nufuz bölgeleri biçiminde yeniden paylaşmak kararındaydılar. Reval Buluşması'nın bardağı taşıran son damla olmasının bir nedeni de o günlere kadar Osmanlı dış politikasının dayandığı İngiltere-Çarlık Rusya'sı karşıtlığının ortadan kalkmış gözükmesidir. Böylece Osmanlı toprakları üzerinde yeni dengeler peşinde koşan ve çıkar çatışması içinde olduklarından ötürü de amaçlarına yaklaşık yüzyıla yakın bir süredir erişemeyen bu iki büyük gücün anlaşması, Osmanlı'nın aleyhineydi. Artık klasik denge politikası ile varlığını sürdürme olanağı ortadan kalkıyordu. Reval Buluşması'nın, paylaşıma yönelik diğer buluşmalardan daha fazla etki oluşturmasının nedeni de buydu. Tevfik Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.68.

Jön Türk olduğu anlaşılan Ahmed Saib, Reval Mülakatı'nın yapıldığı tarihteki genel atmosferi şu şekilde anlatmıştır: "Reval Mülakatı yani Reval Şehri'nde İngiltere Kralı ile Rus İmparatoru'nun mülakatı yalnız Rumeli ahali-i müslimesi değil hariçte bulunanları dahi fena halde ürküttü. Zira o günlerde Avrupa gazetelerinin verdiği malumata nazaran bu iki hükümdar tarafından Makedonya Meselesi hakkında kat'i bir karar verildiği haber veriliyordu. Rumeli eşraf, zabitan ve ümera beyninde (arasında) ise bu haber fevkalade heyecanı mucib oldu. Vilâyât-i Selâse'de cemiyete iltihak miktarı gittikçe artıyordu." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.51.

[511] Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s. XIII, XIV.

Toplantısı'nın söylentileri, Jön Türk subaylarını bir ihtilal yapma zamanının gelmiş olduğuna inandırmaya yetmişti.[512]

Reval Toplantısı'nın Makedonya ile ilgili kararları yürürlüğe konmamış olsa da alınan kararlar Hüseyin Hilmi Paşa'yı da ilgilendirdiğinden, bu kararlara bakılacak olursa; Makedonya Reformları'na bağlı olarak Hardinge (Moskova Büyükelçiliği yapmış İngiliz diplomat) ve İzvolsky (Rusya Dışişleri Bakanı)'nin tartıştıkları konuların başında, müfettiş-i umuminin yetkilerinin genişletilmesi geliyordu. İzvolsky, müfettiş-i umuminin yetkileri konusunda daha önceki İngiliz önerilerine -Makedonya'daki sivil yetkilileri atama ve işine son verme dışında- katılıyordu. İzvolsky'ye göre, İngiliz Hükümeti'nin bu konuya çok fazla zaman harcaması gereksizdi çünkü Almanya ve Avusturya bunu padişahın haklarının ihlali olarak görüyorlardı ve bu durum da adli reform projesinde gecikmelere yol açacaktı. Hardinge, bu konuda daha fazla tartışmadı ancak İngilizler'in Hilmi Paşa'ya sıcak baktıklarını belirterek Hristiyan bir müfettiş-i umumiye ihtiyaç olmadığını belirtti. Jandarma konusuna gelince, her iki hükümet de sayısının artması konusunda fikir birliğine vardılar. Üzerinde anlaşmaya varılan bir diğer konu da seyyar kuvvetlerin en kısa zamanda kurulması ve müfettiş-i umuminin emri altına verilmesiydi. Bu taburları yönetecek komutan, tensikat başkumandanının fikri alınarak Hilmi Paşa tarafından resmen atanan bir Osmanlı subayı olacaktı. Bu taburda brimler arasında iletişimi sağlamak ve çeteleri takip etmek için yeterli sayıda asker bulunmalıydı. Ayrıca, söz konusu kuvvet ile jandarma arasında müfettiş-i umumi, tensikat generali ve askeri delegelerin birlikte işbirliği tasarısı hazırlaması gerekiyordu. Avrupalı yetkililer tüm operasyonlardan haberdar edilmeli ve tensikat generaline rapor sunmalı ancak operasyonlarda uygulama yetki ve sorumluluğuna sahip olmamalıydılar. Bu önerileri yerine getirmek için yabancı yetkili sayısını arttırmak gerekiyordu.[513]

Hüseyin Kazım Kadri, Reval Mülakatı'ndan sonraki süreci şu şekilde anlatmaktadır:

> "Meşrutiyet'in ilanı, Reval'de hükümdarânın (hükümdarların) mülakatlarına yani Makedonya'da hakiki ve esaslı bir inkılâb vucuda geleceği zamana tesadüf etmişti. Bu inkılâbın da nerede nihayet bulacağını anlamak pek güç bir şey değildi. Avrupa, ıslahat perdesi altında bize bir oyun hazırlıyordu ve Şark Meselesi'nin[514] büyük bir kısmı, Avrupa açısından hastalıkları arttırmadan halledilmiş olacaktı. Türkiye

[512] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 93.
[513] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 92.
[514] Daha ziyade 19. Yüzyılda politik bir tabir olarak ifade edilmeye başlanan Şark Meselesi kavramı, Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetinin Anadolu topraklarında uygulanmaya başlamasını ve gayri müslim unsurların lehine ıslahat yapılarak bağımsızlık yolunda imtiyazlar koparmayı ifade eder. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri,* bs.8, Babıali Kültür Yayıncılığı, Ankara 2006. Şark Meselesi tabiri, 1815 Viyana Kongresi'nden sonra diplomatlar arasında çok kullanılmaya ve çeşitli manalar kazanmaya başlamıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Şark Meselesi Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması, aynı yüzyılın ikinci yarısında Türkler'in Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, 20. yüzyılda da devletin bütün topraklarının paylaşılması manasında kullanılmıştır. Erdal İlter, *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880),* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 89, Ankara 1988, s.24. Bir başka ifadeyle Şark Meselesi, Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve

kamuoyu da bunu yavaş yavaş hazmediyordu. Hüseyin Hilmi Paşa'nın başkanlığı altında teşkil edilen Makedonya ıslahat komisyonunun çalışmaları burada nihayet bulmak üzere idi ki meşrutiyet ilan edildi. Ansızın olan bu garip inkılâb karşısında Avrupa hükümetleri işin alacağı neticeyi görmek için beklemek üzere biraz geri çekildiler ve belki bizi de az çok bir zaman kendi halimize bıraktılar. Böyle fevkalade bir hadise karşısında memleketin her tarafında Arnavutluk'ta, Makedonya'da, Anadolu'da, Ermenistan'da, Kürdistan'da, Irak'ta, Suriye'de, Yemen'de… İlâ maşallahi Teala adalet, hürriyet ve eşitlik ilanı sırasında açıktan açığa muhasamata (düşmanlık) devam edilmek mümkün olamazdı. Bunun için Makedonya'da birbirlerine zıt unsurlar da bir bekleme vaziyetine girdiler. Cebel-i Lübnan'da[515] bile ayrıcalıklardan vazgeçmek ve Meclis-i Mebusan'a üye göndermek için kuvvetli bir cereyan görülmüştü. Bütün bu hallerden şu sonuca varılabilir ki meşrutiyetin ilanı her tarafta büyük büyük ümitler uyandırmıştı. O zamana kadar şiddetle devam eden propagandalar, siyasi kışkırtmalar ve fikir çelmeler, kavmiyetçilik ve eşkiyalık birden bire durmuştu. Bu gerek ciddiyet ve içtenlikle olsun gerek daha ilerisini düşünerek davranma düşüncesiyle yapılsın her halde hükümet için pek müsait bir zaman vardı ve bundan istifade edilebilirdi."[516]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, sadrazamlığı sırasında 28 Ağustos tarihiyle Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıya göre; yabancı jandarma subaylarının ve sivil ajanlarının kontratolarına son verilmiş ve yabancı devletler buna muvafakat etmişlerdir. Yabancı devletlerin bu duruma muvafakat etmelerine gerekçe olarak; bu devletlerin idare-i cedide-i meşrutaya hürmet ve itimat etmeleri, gösterilmiştir.[517]

---

mirasının emperyalist güçler arasında paylaşılması anlamına geliyordu. Ulvi Keser, "Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında Fransa'nın Ortadoğu Politikası ve Ermeni Yaklaşımı", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler,* yay. haz.: M. Metin Hülagü vd, c.IV, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, s.272. Bununla birlikte Avrupa'nın ilim ve teknikteki başarısı, Sanayi Devrimi'ni başlatması ve nihayet sömürgecilik hareketine girişmesiyle Şark Meselesi'nin itici güçleri veya faktörleri arasına yeni unsurlar girmeye başlamıştır. Nitekim, 20. Yüzyılda Şark Meselesi'nin çehresi tamamen değişerek dini faktörlerin yanında ekonomik ve stratejik menfaatler, milliyet faktörleri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bunlara 20. Yüzyılda politik ve ideolojik menfaatler de eklenince, Şark Meselesi'nin şekli ve içeriği tamamen değişerek Türkler'e karşı yürütülen çok yönlü ve zararlı bir politika haline dönüşmüştür. Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s.1. Kemal Beydilli, Şark Meselesi kavramını şu şekilde ifade etmiştir: "Osmanlı toprakları içinde bir siyasi mesele oluşturmak ki bunlara genel olarak 'Şark Meselesi' denilmekteydi." Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.82. Necmetin Alkan'ın ifadeleriyle Şark Meselesi; Osmanlı'yı kademeli olarak tasfiye etme amacını gütmektedir. Dolayısıyla Makedonya Meselesi, genelde Şark Meselesi'nin sondan bir önceki aşamasıdır. Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s. 148.

[515] Lübnan, o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir vilayeti, Cebel-i Lübnan da bu vilayet içinde yarı özerk bir sancak yani mutasarrıflıktı. Birçok etnik unsurun yan yana yaşadığı, aralarında farklı din ve inançlar bulunduğu için sık sık anlaşmazlıklar, çatışmalar çıkardı. Bundan dolayı büyük devletlerle birlikte karar verilerek oraya beş yılda bir özel mutasarrıf atanırdı.

[516] Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi,* s. 72.

[517] *Osmanlı Arşiv Belgeleri'nde Kosova Vilayeti,* s.99.

2.4. Arnavutlar'ın Islahatlara Karşı Tepkisi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın Genel Müfettişliği Dönemi'ndeki Faaliyetleri

Arnavutlar, bütün Balkan kavimlerinden ayrı olarak sosyal yapıları ile eski boy ve kabile bölüntü ve ayrıntılarını sonuna kadar muhafaza etmişlerdir. Bu sebeple Arnavutluk'ta mahalli bölüntü ve kabile şuuru daima milli şuura üstün gelmiştir. Bu yaşantıda sarp dağlar teşekkülünün elbette ki etkisi oldu. Arnavutlar, kendi aralarında daima bölüntülü ve mücadeleli kaldılar. Mesela başlıca olarak kuzeyde Gegalar (bunlar Müslümandı) ve güneyde Toskalar (bunlar da Müslüman Arnavutlar'dı) şeklindeki bölüntü, kendi içinde ayrıca Malisörler (Malisya Bölgesi'nin Katolik Arnavutları), Mirditalar (bunlar da Katolik'ti) vesaire gibi daha tâli bölüntüler olarak devam etti gitti. Bütün bu bölüntüler arasında da tabii çelişme ve çatışmalar devam etti. Makedonya'da daha doğrusu Osmanlı Avrupası'nda, köklerini Fransız İhtilali'nden ve Avrupa'dan esen milliyetçilik akımlarından alan şuurlu Balkan nasyonalizmleri içinde Arnavut milliyetçiliği, daha ziyade aşiret, kabile akımları şeklinde kaldı. Halkın değil, beylerin ve ağaların etki ve nufuzu altında ilkel direnişler olarak sürüp gitti. Bunun yanında Osmanlı halkları arasında Arnavutlar, devlet ve idare işlerine sadrazamlıktan, en yüksek derecede kumandanlıklardan, valiliklerden en alt kademedeki hizmetlere kadar devletin idaresine en çok katılan, en çok eleman veren ırk toplumunu teşkil ediyordu. Her sahada ulema, aydın, yazar ve bilgin kişiler Arnavutlar arasından yetişerek toplum hayatında yerlerini aldılar.[518]

Arnavutlar, 1912 yılındaki ayaklanmalarına kadar yüzyıllarca Osmanlı Devleti'nin sadık bir unsuru olmuş ve Rumeli'de Balkan Savaşları'na kadar Osmanlı egemenliğinin korunmasında en önemli rolü oynamışlardır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise gerek Osmanlı Devleti'nin zayıflaması gerekse o dönemde Düvel-i Muazzama adı verilen büyük devletlerin baskılarıyla diğer gayri müslim unsurların yanı sıra Arnavutlar'da da bir ulusal-ayrılıkçı hareket ortaya çıkarılmıştır. Sonuç olarak, Arnavutlar da Balkan Savaşları'yla birlikte bağımsızlık ilan etmişlerdir. Banu İşlet Sönmez, "II. Meşrutiyet'te Arnavut Muhalefeti" adlı eserinde, Arnavutlar'ın Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri politikayı şu şekilde özetlemektedir:

> "19. yüzyılın sonlarında Osmanlı yönetimindeki Arnavutlar arasında gelişen muhalif hareketi ulusçu bir hareket olarak tanımlamak sorunlu bir girişimdir. Osmanlı yönetimi, Arnavutluk'ta gelişen olayları 'vaka-i adiye' olarak değerlendirmiş, buna karşılık Avrupalı kaynaklar bunu ulusçu bir hareket olarak görme eğiliminde olmuşlardır. Arnavut tarihçiler ise, 1878-1912 arasındaki dönemi 'Rilindje Kombetare' yani Ulusal Yeniden Doğuş olarak adlandırmışlardır… Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen diğer ulusçuluklara göre Arnavut Ulusçuluğu tek bir liderlik altında koordine olmuş veya genel nufusu harekete geçirerek kitlesel destek sağlayabilmiş bir hareket değildir. Arnavutluk'un bağımsızlığında içeriden gelen

[518] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 362.

> tamamıyla ulusçu nitelikte bir baskıdan ziyade Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası konumundan kaynaklanan dış gelişmeler ve özellikle Avuturya-Macaristan ve İtalya'nın kendi çıkarlarına ve önceliklerine uygun şekilde sağladıkları destek etkili olmuştur. Balkanlar'da gelişen ulusçu hareketlerde belirleyici olan etkenler, merkezi yönetimin zayıflığı ve dış müdahale olmuştur."[519]

Bu başlık altında ayrıntılı bir biçimde Arnavut ulusçuluğu, bağımsızlık hareketi ve komitacılığı konusuna değinmek imkansızdır. Bundan dolayı Rumeli'deki en önemli Müslüman unsur olan Arnavutlar'ın[520], Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişliği görevi sırasındaki durumları, ıslahat programlarına tepkileri ve faaliyetleri önemine binaen ele alınmaya çalışılacaktır. Zira bu konunun ele alınmaması bölgedeki çok önemli bir unsurun göz ardı edilmesi anlamına gelecektir. Sonuç olarak bu başlık altında Arnavutlar'ın, Hüseyin Hilmi Paşa'nın genel müfettişliği döneminde eski tabirle ne tür bir "meslek" tuttukları yani nasıl bir siyasi tavır içinde olduklarına değinilmeye çalışılacaktır.

Makedonya Bölgesi'nde etkin bir faaliyetleri görülmemekle birlikte Makedonya Sorunu çerçevesinde, koşulları etkileyen bir diğer unsur da Arnavutlar olmuştur. Arnavutlar'ın tepkilerinin temel nedenleri Osmanlı İmparatorluğu'nun, Arnavut nufusun bulunduğu bazı bölgeleri Berlin Antlaşması gereğince Yunanistan ve Karadağ'a devretmeye rıza göstermesi, vergilerden duydukları hoşnutsuzluk ve reform sürecinin Hristiyan unsurların konumunu güçlendirmesinden duydukları endişe olmuştur. Buna rağmen, Makedonya Bölgesi'nde Arnavut unsurun etkin bir faaliyeti olmamış, Arnavut aydınlar tepkilerini Prizren Birliği'ni[521]

---

[519] Banu İşlet Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 13, 15, 16.

[520] Arnavutlar'ın büyük çoğunluğu müslüman olsa da (%70 oranında) tamamı müslüman değildi. Ortodoks Arnavutlar ile Katolik Arnavutlar da vardır. Ortodoks Arnavutlar, Osmanlı Devleti'nde Rum milletinin bir parçası olarak kabul ediliyordu ve Fener Rum Patrikanesi'ne mensuptular. Ortodoks Arnavutlar, yoğun Helenist propagandanın hedefi olmuşlar ve din ile eğitim konularında Yunanca'nın kullanılmaı ve Yunan kültürünün baskın konumda bulunması, Ortodoks Arnavutlar'ın kendi dillerini ve kültürlerini korumalarını güçleştirmiştir. Katolik Arnavutlar ise, Avusturya ve İtalya'nın denetiminde bulunan okullarda eğitim görüyorlardı. Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 37.

[521] 19. Yüzyılda Balkanlar'da ulusçu hareketlerin hız kazanmasıyla Büyük Devletlerin yanı sıra komşu Balkan devletlerinin de Arnavutluk'a olan ilgisi artmıştır. Bu gelişmeler ve Osmanlı İmpartorluğu'nun Balkanlar'daki varlığının gün geçtikçe zayıflıyor olması, Arnavut aydınların imparatorluğun kendilerini savunma konusunda yeterli olduğundan kuşku duymasına neden olmuştur. Özellikle Berlin Antlaşması sürecinde Arnavutlar'ın, varlıklarını sürdürebilmeleri için birleşmelerinin zorunlu olduğunun açıkça bilincine varan aydınlar, ulusal bilinci geliştirme doğrultusunda kültürel bir hareket başlatmışlardır. Prizren Birliği ile desteklenen bu hareket, zamanla politik bir nitelik kazanacaktır. Bu kültürel hareket, Arnavut ulusçu hareketinin çıkış noktasını oluşturmaktadır… Berlin Antlaşması ile Arnavutluk'un da aleyhine olacak şekilde büyük bir Slav devletinin oluşması engellenmiş ancak Sırbistan ve Karadağ tamamıyla bağımsız olmuş ve içinde Arnavut nufusun da yer aldığı topraklar kazanmışlardır. Bu gelişmeler, tehdit altında bulunan topraklarını ve varlıklarını korumayı amaçlayan Arnavutlar'ın direnişiyle karşılaşmıştır. Bu döneme kadar düzenli vergilere, askerliğe ve merkezileştirme politikasına karşı yerel çıkarların korunması çerçevesinde gerçekleşen Arnavut direnişi, Ayastefanos Antlaşması kararlarının ardından, aydınların özerklik yanlısı tutum benimsemeleri sonucunda ulusçu bir nitelik kazanarak özerk Arnavutluk'un kurulması amacına yönelmiştir. Nisan 1878'de İstanbul'da, Arnavut aydınları Arnavut Haklarını Savunma Komitesi'ni kurmuşlardır. Komitenin amacı, komşu Balkan devletlerinin Arnavutluk topraklarını ilhakını engellemek üzere bir direniş hareketi örgütlemek olmuştur. Komite, Mayıs'ta Prizren'de bütün Arnavutluk bölgelerinden temsilcilerin katılacakları genel bir toplantı yapmayı kararlaştırmış, merkezi bir otorite ve silahlı güçlerin örgütlenmesinin önemi kabul edilmiştir. Prizren'de yapılan toplantıya dört vilayetten yaklaşık 80 delege katılmış, temsilcilerin çoğunluğunu müslüman dini liderler, ileri gelenler ve kabile şefleri

canlandırma girişimiyle göstermişlerdir. 1896-1899 yılları arasında oluşturulan Peja (İpek) Birliği)[522] ile özerklik konusu yeniden gündeme getirilmiştir. Peja Birliği'nin dağılmasından sonra ise, 1905'te Arnavut çetelerinin kurulmasıyla çeteler küçük ölçekte de olsa mücadeleye dahil olmuşlardır.[523] İlk Arnavut ihtilal komitesi ise, silahlı bir Arnavut isyanı hazırlamak için Manastır Osmanlı Lisesi'nin (idadi) müdür yardımcısı olan Bajo Topulli tarafından 1905 yılında kurulmuştur. Komite, Mart 1906'da ilk silahlı birlikleri oluşturmaya başlamış ve aynı yılın yaz ve sonbaharında Rıza Velçishti liderliğindeki birlikler Permoti ve Leskoviku; Çerçis Topulli ve Fejza Dishnica önderliğindeki birlikler Korça ve Devoli Bölgeleri'nde eyleme başlamışlardır. Komite, Sofya'da Eksarhlık çevresinin de desteğini kazanmaya çalışmıştır. Çerçis Topulli 1907'de Güney Arnavutluk'ta etkin bir silahlı hareket yürütüyordu ve 1908 başında Osmanlı jandarmasıyla çatışmalar çıktı. Temmuz başlarında yani Jön Türk Devrimi'nin başlamasından kısa bir süre önce Çerçis Topulli, Korça'yı işgal etmeye kalktı ama Osmanlı birlikleri tarafından geri püskültüldü.[524]

Tunalı Hilmi, Arnavudlar'ın siyasi tavırları hakkında fikir verebilecek şu ifadeleri kullanmıştır:

> "Fırka fırka olmuş olan Arnavud milliyetperverlerinden bir takımı 'Osmanlılık' ile 'Arnavutluğu' bir tutar. Bunlardan bir takımı da ezcümle Arnavudlar'a mahsus mektepler açılması arzusunda bulunur. Bu yolda uğraşanlar hala vardır fakat neticesiz ve Osmanlılık'a muzır fikir besleyen Arnavudlar'ın bulunması, hükümeti ürküttüğü için arzularının hükümetce isaf (dileği yerine getirme) olunmamasını intac etti ve hala ediyor. İşte bu seyyienin semeresi olmak üzere bu gün kan kardeşlerini istedikleri gibi müdafaa edemeyerek üç entrikacının (Bulgarlar, Yunanlar ve Sırplar'ı kastediyor) ortasında çırpınır bir halde tasavvur? etmektedirler."[525]

Avusturya-Macaristan Hükümeti, Viyana Islahat Tasarısı'nda Arnavutlar'ın çoğunlukta olduğu Kosova Vilayeti'nin bazı bölgelerini ıslahat programının dışında bırakmış, bazılarını dahil etmişti. Vilayet'in batı bölümleri yani Priştina, Prizren ve Novipazar ıslahat programının

---

oluşturmuştur. Toplantıda, merkezi bir komite liderliğinde çeşitli bölgelerde alt kollardan oluşan sürekli bir örgüt kurulması kararlaştırılmıştır. Merkezi komitenin vergi toplama ve bir ordu oluşturma yetkisi olacaktır. Bu gelişmelerin sonucunda 10 Haziran'da Berlin Kongresi'nin başlamasından üç gün önce, Prizren Birliği kurulmuştur… Prizren Birliği, Arnavut ulusçu hareketi içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Birlik, ilk zamanlarda Sünni Müslümanlardan ve yerel kabile liderlerinden oluşan muhafazakarların etkisinde kalmakla birlikte zaman içerisinde özerk bir Arnavutluk'un kurulması amacına yönelerek laik ve yerel çıkarlar üstü ulusçu bir nitelik kazanmıştır. Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 52-55.

[522] Prizren Birliği'nin askeri harekat sonucunda bastırılmasından sonra, ayrdınların girişimiyle Prizren Birliği canlandırılmaya çalışılmıştır. 1896-1899 yılları arasında oluşturulan Peja Birliği ile özerklik konusu yeniden gündeme getirilmiştir. Peja Birliği içerisinde de Prizren Birliği sürecinde görülen özerklikçi ve muhafazakar eğilimler ortaya çıkmıştır… Ancak Peja Birliği uzun ömürlü olmamış, Arnavutlar'ın kendi aralarındaki fikir ayrılıklarının ve statüko yanlısı (Balkanlar'daki mevcut siyasi durumun devamının yanında olma) büyük güçlerin olumsuz tavrının sonucunda Abdülhamid tarafından dağıtılmış ve özerklik hareketi gelişememiştir. Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s.55, 56.

[523] Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti*, s. 31, 32.

[524] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.115.

[525] Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* s.18, 19.

dışında bırakılırken vilayetin doğu bölümlerinde yer alan Kocanic, Kumanova ve Kratova bölgeleri program kapsamına alınmıştı.[526] Islahat programına dahil olan Arnavutlar, ıslahat programından hiç hoşnut değillerdi ve bu ıslahatların sadece Makedonya Vilayetleri'nde yaşayan Slav ırkının yararlanabileceği şekilde düzenlendiğine inanıyorlardı. Arnavutlar'ın özellikle hoşnutsuz oldukları konu jandarma ve polis kuvvetlerine hristiyanların da alınması idi.[527] Bunun dışında büyük devletlerin ıslahat programlarının, ulusal Arnavut hareketine pek fazla etkisi olmamıştır. Arnavutlar'ın, ıslahatların Sırbistan'ın Kosova'daki emellerine[528] hizmet ettiğine inanmaları dışında Makedonya Sorunu ile Arnavut hareketinin doğrudan bağlantısı yoktur. Ayrıca Arnavutlar, projeyi onaylamadıklarını ve ıslahatların II. Abdülhamid'in yetkilerini kısıtlayacağını belirtmişlerdir. Bu nedenle eşraf ve ulema da dahil olmak üzere sık sık büyük devletlerin ıslahatlarına karşı olduklarını belirten gösteriler yapmışlardır.[529]

Reformların gerçekleştirilmesine daha büyük bir engel Arnavutlar'ın direnciydi. Arnavutlar, Osmanlı Hükümeti'nin taraftar olduğu Rumeli'nin tamamında reform yapılması planı yerine, Balkan Slav devletlerinin istediği yalnız üç vilayette (Selanik, Manastır, Kosova) reform yapılması tasarısının, reform bölgesinin gelecekte Sırbistan'a ve Bulgaristan'a bağlanmasına zemin oluşturacağından korkuyorlardı. Bu yüzden nufusunun çoğunluğunu Arnavutlar'ın oluşturdukları bölgelerin, reform bölgesi kapsamı dışında tutulmasını istemekteydiler. Arnavutlar, özellikle Eski Sırbistan (Kosova Vilayeti) adlı bölge konusunda çok hassastı.[530] Sırbistan ise tam aksine Kosova Vilayeti'nin Mürzteg Programı'na dahil edilmesini ve bu bölgede jandarma için Avusturyalı subayların değil Rus subaylarının görevlendirilmesini istiyordu.

Müslüman ahalinin reform karşıtı eylem ve direnişleriyle gelişen bu nazik durum karşısında, Arnavudlar'ın teskinine yardımcı olması ümidiyle Ferid Paşa'nın 1903 senesi Ocak ayı ortasında sadarete getirilmesine karar vermiş olan II. Abdülhamid, reform uygulamaları

---

[526] Arnavutlar'ın nufusça çoğunluk olduğu yerleşim brimleri; güneyde Resne, Ohri, Struga, Ergiri ve kuzeyde İşkodra, Üküp, Firzovik, Mitroviçe ve Prizren idi. Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 82.

[527] Bâb-ı Ali, müslüman ahalinin bu hissiyatı ve kaygılarını, bu tür uygulamaların yeni bir şey ve müslümanlar aleyhinde bir ihdas olmadığı ve devletin diğer birçok vilayetlerinde hatta saltanat merkezinde dahi bu tür uygulamaların mevcudiyetini ifade ile gidermeye çalışmıştır. Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s. 94.

[528] Tunalı Hilmi, Sırplar'ın Rumeli üzerindeki amaçlarını şöyle anlatmıştır: "Sırbiya, Makedonyalılar'ın baştan başa Sırp olduklarını, Üsküp'ün (Kosova Vilayeti'nin merkezi) Sırp hükümdarlarından Duşan Devirleri'nde Sırbistan'a payitahtlık ettiğini söyleye söyleye bitiremeyerek bütün Makedonya'nın Sırbistan'a aid olduğunu ve Bulgaristan'ın Varna'sı, Yunanistan'ın Galos'u bulunduğunu ileriye sürerek 'Sırbistan'ın bahusus bunca eski hakk-ı temlik'i (mülk hakkı) var iken niçün bir Selanik'i bulunmasın?' meselesini ortaya koyuyor. Hatta tabii düşmanı olan Bulgarlarla uyuşmak üzere Kavala'yı Bulgaristan'a bırakmak gibi semahatler (cömertlik) bile ibraz ediyor!.." Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* s.25.

[529] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 69.

[530] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.179 ; Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.93

konusunda anlaşamadığı Said Paşa'yı azletmiştir. Ferid Paşa'nın sadareti genelde durumu pek fazla değiştirmeyecektir ancak Müslüman ahalinin hissiyat ve beklentilerinin daha hassasiyetle karşılanması konusunda Abdülhamid'in gösterdiği dikkat, yeni sadrazamın siyasetinde daha belirgin bir hale gelmiştir. Nitekim, Şubat 1903'te sağlanan bir "besa" (Arnavut yemini) ile devlet ve saltanata karşı duyulan sadakat ve bağlılığın pekiştirilmiş olduğu, genel müfettişin (Hüseyin Hilmi Paşa'nın) yolladığı raporlardan anlaşılmaktadır.[531]

Sonuç olarak Arnavutlar da çoğunluğunu Arnavutlar'ın teşkil ettiği bölgelerin birleştirilerek özerk bir yapıya sahip olmasını istiyorlardı. Bu bakımdan Arnavutlar, ıslahat programlarının Arnavut bölgelerini ayırmasına tepki göstermişlerdir. Çünkü ıslahat programına dahil edilen Arnavutlar'ın yoğun olarak yaşadığı bölgeler; ileride Bulgarlar, Yunanlar ve Sırplar arasında paylaşılabilir veya tamamı bunlardan birinin hakimiyetine geçebilirdi.

Sultan II. Abdülhamid, bir Arnavut olan Ferid Paşa'yı sadrazam yaparak Arnavutlar'ın direncini kırmaya çalıştı fakat bu durum, ümit edilen huzuru sağlamadı ve silahlı Arnavut direnci ancak askeri önlemlerle kırılabildi.

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 18 Mart 1903 tarihli yazısında; Rusya'nın, Arnavudlar'ın hristiyanlara saldırıları ve ıslahat aleyhindeki hareketlerini ileri sürerek Arnavudluk'ta asayiş sağlanmadıkça halihazırdaki ıslahat kararlarıyla yetinmeyip daha ağır teklifler sunacağını ifade etmiş, ayrıca Arnavutlar'dan daima şikayet edenlerin Rus konsoloslar olduğunu bildirmiştir.[532] Aynı yazıda Hilmi Paşa, Arnavudlar'ın Padişah'a sadakatlerinin muhakkak olduğunu, sadakatlerinden hala kesin bir şekilde emin olduğunu, şayet içlerinden sadık olmayanlar varsa bunların çeşitli lutuflarla devletin yanına çekilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[533]

18 Mart 1903 tarihli Başkitabet'ten Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen bir yazıya göre; İstanbul'daki bir diplomattan alınan bilgiye göre, Avusturya ve İtalya Devletler'i arasında Arnavutluk'a dair bir ittifak mevcudiyeti kesin olarak vardır. Aynı yazıda, kısa süre önce İtalya Hariciye Nazırı'nın yaptığı konuşmadan İtalya ile Avusturya'nın bir bahane bularak Arnavudluk'a müdahale ile burayı istila etme niyetinde bulunduklarının anlaşıldığı ve bu amaçla bir hain maksada ulaşmak için orada Müslüman ahali ile asker arasında kan dökülmesi gibi bir durumu kendileri için en güzel bir vesile sayacakları ve bunun üstüne arkadan arkaya bazı mahallî saf, temiz yürekli insanları türlü türlü bozgunculuk altında ifsâd ve teşvik için çalışmakta bulunduklarından asla şüphe edilmediği, İtalya'da Arnavudlukla ilgili olarak bazı komitelerin var olduğu ve bu komitelere eski İtalya Başbakanı Krispi'nin başkanlık ettiği ve

[531] Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.93, 94.
[532] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 348.
[533] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 348.

Arnavudluk aleyhindeki zararlı fikirlere hizmet ve aracılık ettiğinin malum olup Rusyalılar'ın bu gerçeğe vakıf oldukları halde Arnavudlar aleyhine söz söylemelerinin, Slavlar'ı elden çıkarmamak yolunda kendilerince bir tedbir olarak görmelerine dayandığı yoksa Avusturya ve İtalya'nın fikirlerinin tamamen karşısında bulunduklarının muhakkak olduğu, o bölgenin sadık halkı bütün hal ve zamanlarda tamamen sadakat ve itaat edegelmekte olduğundan hükümetin maksadının kendilerine iyice anlatılırken Viyana Islahat Programı'nın bazı kimselere doğru anlatılamamasıyla İtalya ve Avusturya'nın arkadan arkaya çevirdikleri bozgunculuk dolaplarına bazılarının kapılmış veyahud nasihat heyeti tarafından durum, layıkıyla anlatılamamış olmasından ileri geleceği ifade edilmiştir.[534]

Aynı yazı şu şekilde devam etmektedir: Yazıda; adı geçen (ıslahat) kararların memleketin hayır ve faydası için alınmış şeyler olduğu fakat güya bu (ıslahat) kararları arasında Müslüman ahalinin elindeki silahların toplanacağı hakkında bir şayia olduğunun rivayet edildiği, çarşı ve pazarlarda silah ile gezmek mümkün değilse de sunuf-u saire-i ahali (hristiyan, musevi gibi diğer sınıflar) elinde de silah bulunduğundan Müslüman ahalinin silahlarının alınması adil olmayacağından ve zaten o şekilde bir karar olmadığından adı geçen şayianın etkilerinin giderilmesinin önemli ve elzem olduğu, nasihat heyetinin bu konuda da bir şey yapmadığı anlaşılmakta olduğu, vaktiyle ahalinin ileri gelenlerinden bir heyetin ya müfettişlik merkezine (Selanik) veyahud İstanbul'a çağırılarak kendilerine işin her yönü anlatılarak onlar tarafından ahaliden gereken kişilere durumun anlatılması ve durumun güzel bir şekilde düzeltilmesi düşünülüp gereğinin yapılması eski sadrazama irade buyurulduğu halde devleti zor durumda bırakan birtakım fikirlere hizmet ettiğine ve gerçi zat-ı vala-yı asafanelerine (Hüseyin Hilmi Paşa'ya) verilen talimat icabınca gerektiğinde asker istihdamı caiz ise de hamiyete ve İslam Dini'ne ve Padişah'a sadakat ile Müslüman ahali arasında kedere sebep olacak o türlü bir uygulamayı tecviz etmeyeceği konusunda Padişah'ın kalben emin olarak hatta Padişah'ın bu iradesini benden başka (Mabeyn Başkatibi) kimsenin görmediği, bu işin asker zoruyla değil de taraf-ı vala-yı asafanelerinden (Hüseyin Hilmi Paşa tarafından) bilhassa çalışılarak hakimane tedbirler alınması gerektiği, ifade edilmiştir.[535]

Mart sonuna doğru Priştine, Vuçitrin ve Mitroviçe Kazaları'na bağlı birçok Arnavut köyünün ahalisi Vuçitrin'in batısındaki bir yörede toplandı ve reformlara (Viyana Islahat Programı) karşı olduklarını vurgulamaya çalıştılar. İlk olarak jandarmaya hristiyanların alınmasına öfkelenmişlerdi. Yaklaşık 1000-1500 silahlı Arnavut, Vuçitrin'deki yetkilileri ve 8 Sırp jandarmayı kentten uzaklaştırmaya zorladı. Bu silahlı grup daha sonra 30 Mart'ta, 14 Sırp

[534] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 350.
[535] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 350.

jandarmasının uzaklaştırılmasını sağlamak için Mitroviçe'ye doğru yola çıktı ama Mitroviçe'nin komutanı Şemsi Paşa, kent girişlerini kapattı ve Arnavutlar'ı sukunetle geri çekilmeye çağırdı. Buna rağmen çatışma çıktı, kent komutanı Arnavutlar'a karşı top kullandı ve 50 Arnavut öldü.[536]

Serasker Rıza Paşa, 15 Nisan 1903 tarihli yazısında; padişahın iradesiyle Rumeli Vilayetleri'nin emniyeti ve asayişin korunması için toplanmakta ve sevk edilmekte olan İzmir redif tümeni de dahil olmak üzere Firzovik'deki 19, Mitroviçe ile Prizren'deki 8 taburun birleştirilmesinin kararlaştırıldığını ve Mitroviçe ile Prizren mevkilerinin kuvvetinin had safhaya ulaştırılacağını, ayrıca Firzovik'de toplanacak 19 taburdan 13'ünün de bu mevkilere ulaşacağını, bunlardan Firzovik'de bulunacakların emir ve kumandasının Kosova Valisi Ferik Şakir Paşa'ya ve şimdilik vekaleten de Rumeli Vilayat-ı Şahanesi Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya verildiğini, Mitroviçe ile Prizren'de toplanacak askerlerin kumandasının Mitroviçe kumandanı Ferik Şemsi Paşa'ya ait olduğunu, Üsküp'te Ferik Salih Paşa'nın kumandası altında bulunan 5. Nizamiye fırkasınının da bu iki fırkaya katılması ve bu üç fırkaya iki dağ ve üç seyyar bataryasıyla iki süvari alayı ilave olunması ve bütün bu fırkaların genel kumandanlığına Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Reisi Vekili Müşir Ömer Rüşdi Paşa'nın, erkan-ı harbiye reisliğine de Şakir Paşa'nın tayin edildiğini, Hüseyin Hilmi ve Şakir Paşalar ile de müzakerelerde bulunularak gerekli asayiş tedbirlerinin alınmasını bildirmiştir.[537]

Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana'da yayınlanan *Çayt* adlı Alman gazetesine (5 Nisan 1903 tarihli nüsha) verdiği demecinde; mutaassıp Arnavutlar ile ilgili meseleyi nasıl çözmeyi düşünüyorsunuz şeklindeki soruyu; Arnavutlar'ın asla mutaassıp olmadıklarını, Arnavutlar'ın biraz vahşi bir kavim olmalarına rağmen onları zapt etmeye muktedir olduklarını, Mitroviçe'de asayişin mevcud olduğunu, Arnavutlar'ın ikamet ettiği mevkilerde pek çok askerin mevcud bulunduğunu ve hala orası için Anadolu'dan asker getirtildiğini, Arnavutlar'ın yapılan iyi niyetli uyarılara kulak asmamaları halinde onlara top ve tüfekle karşılık verileceğini ifade ederek cevaplamıştır.[538]

Arnavutlar'ın reformlara muhalefetini kırmak için Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, hemen önlem almayı gerekli görüyordu. Öncelikle, bütün büyükçe yerleşim yerlerinde reformların uygulanmasının bir gereklilik olduğunu ilan etti ve yeni düzenin karşıtlarına sert muamele edileceğini belirtti. Buna karşılık Padişah, antlaşmalar yoluyla Arnavutlar'ın kararını değiştirmeye çalışmaktaydı. Bu amaçla Nisan başında, huzursuzluk yaşanan bölgeye bir sakinleştirme komisyonu gönderdi ama bu komisyon, görünen bir başarı sağlayamadı.

---

[536] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.180, 181.
[537] BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV.), D.N. 242, G.N. 94.
[538] BOA, Y. PRK. TKM., D. N. 46, G. N. 58.

Padişah'ın hala Arnavutlar'a sert davranmak istememesine rağmen, Sadrazam Ferid Paşa artık gerekirse şiddet kullanarak reformların uygulanmasını sağlamaya kararlıydı. İsyancı Arnavutlar'a karşı kullanılacak birlikler Kosova Vilayeti'nde toplandı. 6 Mayıs'ta Dyakova'ya, 15 Mayıs'ta İpek'e girdi. 23 Mayıs'ta aralarında hareketin lideri Müderris Hasan Efendi de bulunan 17 Arnavut yakalanıp Anadolu'ya sürgün gönderildi. Sadrazam, 23 Mayıs'ta Avusturya-Macaristan büyükelçisine, Arnavut direncinin tamamen kırıldığını bildirdi.[539]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 14 Mayıs 1904 tarihli yazısında Arnavudluk'ta geçen sene başlayan karışıklıkların durdurulması ve sukunetin devamı için nelerin yapılması gerektiği ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir: Arnavudluk'ta geçen sene meydana gelen sıkıntı ve muhalefet yalnız efendimizin (padişah) tedbirleri sonucunda güzel bir muvaffakiyetle tam bir sükunet geri dönmüş ve ıslahat kararları tatbik edilerek yabancıların itirazları kesilmiş idiyse de efendimiz sayesinde yerleşen sukunet ve intizamın korunması ve sağlamlaştırılması için tam bir ihtiyat ile hareket ve yeni tedbirlerin alınması ve bölgenin icablarına göre işlerin idare edilmesi gerekirken buraları Bâb-ı Ali'ce asla dikkate alınmaksızın ve işe başlanmadan evvel amacın yerine getirilmesine hizmet edebilecek araçların araştırılması ve hatta verilen kararlar hakkında bilgi bile verilmeksizin evcil hayvanların sayılmasıyla rusûmun tahsiline başlanmış olması, sıkıntıların tekrar ortaya çıkarak genişlemesine sebep olmuştur. Muhalefet ortaya çıktıktan ve Rusya elçisi işe müdahale ettikten sonra 9 Ekim 1903 tarihli telgrafla Sadaret'ten mütalaam sorulmuş ve aynı tarih ile yazılan cevabımda a'şarı hakkıyla ihale ve idare edilemeyen mahallerde evcil hayvanların sayımında sıkıntıyla karşılaşılmasının doğal ve bununla birlikte o konudaki kararın alınması ve tatbikinde yöre ve zamanın icablarına uygun bazı ihtiyati ve geçici tedbirlere tevessül edilmesi ve işe sıkıntısız yerlerden başlanılıp sıkıntılı yerlerde teenni ile muamele olunması apaçık olduğu halde alınan karardan vaktiyle haber verilmediği ve her tarafda sayıma başlanmış olduğundan ve sıkıntı ortaya çıktıktan sonra işten haber alındığı ve doğal olarak ihtiyatlı harekete imkan kalmadığı bildirilmesi üzerine bu konudaki yanlışlık Dahiliye Nezareti'ne ait olduğundan bahsedilmiş ise de hatanın öteye beriye atfedilmesi ve yüklenmesiyle ortaya çıkan sıkıntı ortadan kaldırılamadığı gibi sonradan Avusturyalılar'ın dahi işe karışarak Taşlıca Sancağı'nca adı geçen verginin alınmamasına dair Avusturya elçisinin Bâb-ı Ali'den onay elde etmesi durumunun duyulması ve verginin tahsilinin ertelenmesi hakkında konunun sadaretten doğruca mutasarrıflığa yazılması durumunun, hem muhalefetin genişlemesiyle devlet gelirlerinin kaybedilmesine hem de Müslüman ve Müslüman olmayan ahali nazarında yabancıların nufuzunun artmasına ve Arnavudluk'ta yeniden büyük miktarda askeri kuvvet yığılmasına ve

[539] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.182.

halen hasar ile zayiata sebep olduğu ve maruzatımı teyid eden haberlerin suretlerinin takdim edildiği arz olunur. [540]

Rumeli cihetinden Bulgarlar'ın veya bir başka Balkan devletinin girişeceği bir saldırı esnasında Anadolu'dan asker celbinin müşkülatını dikkate alan hükümet, Rumeli'deki Müslümanların ve ilave taburlarla oluşturacakları kuvvetin bu gibi saldırıları önleyecek en başta gelen caydırıcı bir etken olduğunu idrak etmekte ve bu sebebten ötürü de Rumeli Müslümanlarının kaybedilmesi ihtimalinin Bulgarlar'ın İstanbul'u dahi tehdide cüret etmelerine yol açabileceği vahim bir gelişme olarak telakki etmekteydi. Bu durumda Bâb-ı Ali; Müslüman halkın güvenliğini, menfaatlerini, hissiyat ve beklentilerini daha yakından göz önüne almak zorunda olduğunu hissediyordu. Bütün bu düşüncelere rağmen, Müslüman ahalinin reform karşıtı protesto ve eylemlerinin asker sevkiyle ve zor kullanılması ile kırılması, Bâb-ı Ali'nin reformları samimiyetle tatbik etme niyetinde olduğunu da bütün dünyaya göstermiştir.[541]

Mürzteg Programı'nda yer alan jandarma tensikatını yürütmek için bölgeye gelen Avrupalı subaylara karşı da esas protesto, geniş bir Müslüman Arnavut nufusun yaşadığı Kosova Vilayeti'nde gerçekleşmiştir. Kosova Vilayeti'ne bağlı Üsküp'te jandarmayı düzenleme görevi Avusturyalı bir subaya verilmişti. Arnavutlar, Kosova'da Avusturyalılar'ın mevcudiyetinden hayal kırıklığına uğramışlardı.[542]

Arnavutluk'un 20. yüzyıl başında imparatorluğun Avrupa'da hala elinde bulunan topraklarının stratejik köşe taşını oluşturması ve Arnavutlar'ın, birçok tarafın –Avusturya, İtalya, Yunanistan- ilgisini çekmekte olduğunun[543] bilincinde olan Sultan Abdülhamid, Arnavutlar ile ihtilaftan mümkün olduğunca kaçınmaya çalışıyordu. Arnavutlar'ın feodal

---

[540] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 15, G. S. N. 962.

[541] Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Mes'elesine Dair", s.94.

[542] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 131.

[543] Tunalı Hilmi, bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: "Gaile gaileyi açar. Rusya: eski zaman modasını güden bu cihangirlik delisi, Balkan Yarımadası'nı istila etmek için el altından çalışıyor. Binaenaleyh Nemse (Nemçe veya Avusturya) gibi bir hükümet bile bu gün temin-i istikbal gailesi içinde bulunuyor ve Makedonya'ya göz dikenlerin en harisleri sırasında duruyor. Berlin Muahedesi, Nemse'nin Makedonya'ya açtığı yolu kapatacak iken Bosna ve Hersek'i zîr-i işgaline (işgal altına) vererek büsbütün genişletti. Bu sayede âmal-i istilâkaranesi (istila emeli) için güçlük çekmediği görülmektedir. Nemse nufuz ve ifsadatı Yukarı Arnavudluk'u iyice kapladığı gibi Makedonya'ya doğru da daimen yapılmaktadır. Aşağıdan yukarıya doğru ilerlemekte olan Fransa Katolik telkini, Nemse âmâli ile birleşecek, Nemse âmaline yardım etmiş olmak üzere ortadan kaynayıb gidecektir. Yani Avusturya bir gün gelecekdir ki Makedonya Katolikleri'nin hamisi kesilecek ki bu sıfatla bu vesile ile kendisince emniyet ve istikbalin husule gelmesi nokta-i nazarından teali demek olan aşağılamaya muvaffak olacak, aşağıya doğru iniverecektir. Evet! Nemse, Makedonya'ya Makedonya'nın ruhu sayılan Selanik'e akın etmek için vakit bekliyor. İtalya'yı unutmamak lazımdır. Mamafih bu ikisi birbirini hoşnud etmekte güçlük çekmez… Gaile gaileyi açar: Nemse'nin Makedonya için bu derece hırs ve gayret göstermesine sebeb, Rusya olduğu gibi Nemse'deki bu hırs ve gayretin tezayid etmesi de Rusya'yı çılgıncasına bir faaliyete sevk etti." Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* s.27-29.

Tahsin Uzer ise bu durumu şu şekilde anlatmıştır: "Avusturya ve İtalya Devletleri, Kuzey ve Güney Arnavutları'nı Geka ve Toska topluluklarını kışkırtır, Katolik Kilisesi'ni de öne sürerek Hristiyan Arnavutlar'ın daima koruyucusu rolüne girerlerdi." Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi*, s.97.

beyleri, geniş serbestliğin tadına vardılar ve sorumlu tutulmadan her türlü keyfi davranışta bulunabildiler. Makedonya'da 1903'ten sonra reformların uygulanması gerektiğinde, oradaki Arnavutlar güçlü bir direniş hareketi örgütlediler. Ama bu durum Rumeli Vilayetleri Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'yı zor bir duruma soktu. Durum, Avusturya-Macaristan Konsolosu Pare'nin 1904 tarihli bir telgraf raporunda şöyle anlatılmaktaydı: "Görevi süresince şu ana kadar ona Arnavutluk hakkında gelen tüm emirler, dostane tavsiyelerle ve yumuşaklıkla Arnavutluk'taki hareketi yatıştırma göreviyle sona eriyordu. Hatta Hilmi Paşa, sukuneti bozan asilere Padişah'ın selamını iletmekle bile görevlendirildi."[544]

Arnavutlar'ın özellikle temel düşmanlığı ise Sırplar'a yönelikti. Kosova Valisi Mahmud Şevket Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa arasındaki yazışmalar, Arnavut isyancıların baskılarına bağlı olarak Sırplar'ın sürekli olarak Arnavutlar'ın çoğunlukta olduğu bölgelerden Sırbistan'a göç ettiğini ortaya koymaktadır.[545]

Mürzteg Programı'nın jandarma ile ilgili olan maddesine dayanarak Avusturya ve Rusya'nın Arnavut topraklarında önemli ölçüde etki sahibi olmaları, gelişmelerin Arnavut ulusal gelişimini engelleyerek Slav azınlığın lehine olacağını düşünen Arnavut Komitesi'ni endişelendirmiştir. Arnavutlar açısından önemli sonuçlar doğuran bir diğer konu ise, olayların yatıştırılmasından sonra bölgedeki mevcut grupların (Bulgar, Yunan, Sırp, Arnavut vs.) daha düzenli şekilde dağılımlarını sağlamak amacıyla bölgede yeni idari bölgelerin oluşturulacağı şeklindeki 3. Maddedir. Bu madde Makedonya'daki propaganda faaliyetlerinin ve daha da önemlisi çetecilik faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. 1904 yazında Kosova'da Arnavut İsyanı çıkmış, Eylül'de Lumalılar isyan etmiş ve reformları protesto etmek için Prizren'i işgal etmişlerdir.[546]

1905'te Manastır'da amacı gerilla taktikleri kullanarak Arnavutlar'ı silahlı bir ayaklanmaya hazırlamak olan gizli bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyet, Bajo Topulli tarafından kurulmuş; Görice, Kolonya Ergiri, Kosova, Üsküp, Kalkandelen ve Yanya gibi bölgelerde yayılmıştır. Uzun vadede bu cemiyet, Makedonya'daki Jön Türk hareketi ile işbirliği yaparak Meşrutiyet'in ilanında önemli rol oynamıştır. Arnavut çeteleri, Bektaşi tekkelerinden de önemli ölçüde yardım görmüştür. Arnavutlar, Balkan devletlerinden herhangi birinin Makedonya'da üstünlük kurmasına karşı Ulahlarla da işbirliği yapmışlardır. Bu işbirliğinde Romanya'da bulunan İbrahim Temo ve Nikola Naçu gibi ileri gelen Arnavutlar'ın rolü olmuştur. Manastır

[544] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.106.
[545] Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 71.
[546] Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 57.

Vilayeti'nde Ulah ve Arnavut çetelerin işbirliği yaptıkları gözlenmiştir. Ohri, Resne ve Üsküp'te de Sırplar'a karşı mücadele eden Arnavut çeteler vardı.[547]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 8 Nisan 1906 tarihli yazıda; Arnavud Komitesi namına yayınlanan bozguncu talimatının bir nüshasının bu gün elde edildiğini, talimatın içeriğine göre araştırmanın devam ettiğini, Padişah'a sadakatle bağlı olan Arnavud halkının bozguncular tarafından aldatılma ve bozulmalarına meydan ve imkan bırakılmaması yollarının aranması lüzumunun vilayetlere tebliğ edildiği gibi Görice (Arnavutça'da Korça) tarafına bilgi elde etmek için güvenilir ve liyakatli memurlar gönderilmesine girişildiğini, adı geçen talimatın 19. Maddesi'nde [548] yazılı olan merkez komitesinin nerede bulunduğunun tahkik ve buna teşebbüs edildiğini, ifade etmiştir.[549]

Hüseyin Hilmi Paşa, Arnavud fesad komitesinin talimatnamesini Mabeyn Başkitabeti'nden gelen yazıya cevap olarak yazdığı yazıda incelemiş ve açıklama yapmıştır. Öncelikle Mabeyn Başkitabeti'nden Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 17 Mayıs 1906 tarihli yazıda; bazı Toska Arnavudları[550] nankörlük ederek bağımsızlık iddiasıyla ve İstanbul'da bazı büyük hami kimseleri olduğunu öne sürerek oralarda asker ile ahaliyi aldatmaya çalışmakta oldukları ve asker ile ahaliden bazılarının firar ettikleri ve maksadlarına nail olmak için zor kullanmak ve fedailer aracılığı ile halkı tedhiş edecekleri, ayrıca Avusturya ve İtalya Konsolosu'na muhbirlik eden eşkıya reisi Fehim Bey ile arkadaşlarının kendisi Manastır'da fesad cemiyeti teşkil ederek diğer cemiyetlere talimat vermekte oldukları ve ordu erkan ve ümerası maiyetlerinde görevli genç subayları elde ettiklerinden bunlar marifetiyle 3. Ordu'yu

---

[547] Sönmez*, II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 57, 58.

[548] Madde 19: "Komite mensubiyetinden biri hükümetin eline düşerse merkez komitesi veya şubeleri her ne suretle olursa olsun kendisine muavenet etmeye mecbur olacak ve komite sandığından kendisine ve ailesine iane i'ta olunacaktır (vermek). İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 945. Komite talimatnamesi için bk. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 945.

[549] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 945.

[550] Arnavutlar arasında din ve mezhep açısından bölünmenin yanı sıra kuzeyde dağlık bölgelerde yaşayan Gegalarla güneyde düzlük bölgelerde yaşayan Tosklar arasında da kültürel, toplumsal ve idari açılardan önemli farklar mevuttur. Gegalar, komşuları Karadağ'ınkine benzeyen özerk, kabilesel bir örgütlenme şekli geliştirmiştir. Bu örgütlenmede temel brim klan, "fis" olarak adlandırılmıştır. Fis, klanın en yaşlı erkeği tarafından yönetilmekteydi. Fis'i topraksal ve siyasi açıdan tamamlayan idari brim, bir veya daha fazla klandan oluşan Alemdar (Bayraktar) idi. Alemdar konumu kalıtsaldı. Kabile, ileri gelen ailelerden birine mensup bir erkek üye tarafından yönetilen birkaç alemden (bayrak) oluşuyordu. Önemli sorunlar, kabilenin erkek üyelerinden oluşan meclisler tarafından yazılı olmayan geleneksel kanunlara göre çözümleniyordu. Dağ kabilelerinin vergi yükümlülükleri olmasına rağmen, yönetim bu vergileri toplamakta güçlüklerle karşılaşmıştır. Yaşadıkları bölgenin ulaşımının zorluğu, yönetimin bu bölgeleri doğrudan denetimi altına almasını engellemiştir. Tosklar ise, köylerde kendi bölgelerinden seçilmiş ileri gelenlerinin liderliğinde yaşıyorlardı. Genellikle daha önce tımar sistemine tâbi tutulmuş olan güneydeki düzlük bölgelerde bulunuyorlardı. Ancak 18. Yüzyıl'da büyük malikanelerin ortaya çıkmasıyla birlikte ekonomik ve siyasi nufuza sahip olan güçlü ailelerin kontrolüne girmişlerdir. Bu gelişmeyle köylülerin durumu güçleşmiştir. Düzlük bölgelerin, yönetim tarafından kontrol edilmesi daha kolay olmasına rağmen dağlık bölgede yerleşmiş bulunan Suliler gibi bazı Tosk Ortodoks köyleri, Gega Kabilelerine benzer bağımsız bir konuma elde etmişler, vergilerin ödenmesi karşılığında kendilerine özerk yönetim sağlanmıştır. Sönmez*, II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 46, 47.

ifsad etmelerinin mümkün olduğu görüldüğü, mülkî memurlar ve askerden bunların arkadaşları arasında Ohri ve Pirlepe Kaymakamları'yla Görice erkan-ı harb Kolağası'nın bulunduğu arz ve ihbar kılınmış olduğu ifade edilmiş ve gerekli tahkikatın yapılması istenmiştir.[551] Başkitabet'ten gelen bu yazıya Hüseyin Hilmi Paşa, ertesi gün Başkitabet'e gönderdiği yazıyla cevap vermiştir. Bu yazıda Hilmi Paşa; Toska Arnavudları'ndan nankörlük ederek önceden Avrupa'ya ve Bulgaristan'a firar etmiş olan İsmail Kemal[552] ve Şahin[553] ile emsâli birkaç nefer ve serserinin, ayrıca Kastoryo ile Gegalık'a mensup Hristiyan Arnavudlar'dan bazı bozguncuların zararlı yayın ve telkinattan geri kalmadıklarını, Arnavutça okuyup yazmak için her tarafta okullar açarak Arnavudlar'ın ittihadı fikrinin Yanya Vilayeti'nin Fraşer, (…yer ismi), Avlonya ile Manastır Vilayeti'nin Görice, İlbasan ve İşkodra Vilayeti'nin Tiran taraflarında derece derece genişlemekte olduğunu, bu fikri Gegalık'ta dahi genişletmek maksadıyla gizlice adamlar gönderilmekte ve adı geçen Şahin'in akrabalarından Kolonya Kazası'na bağlı İşariye Köyü'nden Kâni adlı bozguncunun beş adet serseriden oluşan bir çete teşkiliyle haydutluk yapmaya ve alçaklığa çalışmakta olmasına rağmen Gegalık kısmı bu telkin ve zararlı girişimlerin etkisinden genel olarak masun bulunduğu gibi Toskalık'ta da bu yoldaki eğilimlerin henüz yaygınlaşmayarak bazı beyler ve tahsil görmüş gençler arasında sınırlı bir daire içinde olduğunu, adı geçen bozguncuların amaç ve girişimlerinin nelerden ibaret olduğu son zamanlarda ele geçirilen ve 8 Nisan 1906 (R.26 Mart 1322) tarihli arîzamla (Hüseyin Hilmi Paşa'nın yazısıyla) takdim kılınan (fesad komitesinin) talimatnamesinde açıklandığını, komitenin İstanbul'daki Arnavudlar tarafından teşkil edildiğinin adı geçen talimatın 1.

---

[551] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 946. (bk. EK 22).

[552] (1844-1920). Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensuptur. Arnavut milliyetçisidir. Eski bir eşraf ailesine mensuptur. 1900 yılında Liberal ve milliyetçi eğilimi nedeniyle Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Brüksel'de Albania (Arnavudluk) ve Le Salut de L'Albania adlı gazeteleri çıkarmıştır. Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Berat mebusu olmuş (1908), Ahrar Fırkası'nı kurmuştur (1909). 31 Mart Ayaklanması'nın dizginlerini ele geçirmeye çalışmıştır. Arnavutluk'un bağımsızlığı (1912) ve İtilafçı hizip için çalışmıştır. Bıraktığı anılar sayesinde Avrupa'da hayli ün yapmıştır. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev. Nuran Yavuz, bs. 8, Kaynak Yayınları, 2010, s. 212.
Bu kişi, 1900 yılında yurtdışına kaçtıktan sonra İstanbul'da gıyabında vatana ihanetle yargılanmış ve idama mahkum edilmiştir. Ancak II. Meşrutiyet'in ilanı ertesinde İstanbul'a dönmüş ve bu dönemde Berat Mebusluğu görevinde bulunmuştur. Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s.78.
Hüseyin Hilmi Paşa, İşkodra ve Kosova Vilayetleri'ne yazdığı 27 Nisan 1907 (R. 14 Nisan 1323) tarihli bir yazıda; bugün Atina'da bulunan İsmail Kemal'in Yunanistan hükümet ileri gelenlerinden bazılarıyla görüşüp Atina'da bir matbaa açmasına ve bu matbaada Arnavutça bir gazete ile kitap basmasına ve basılacak kitapların memâlik-i şahanedeki (Osmanlı memleketleri, padişahın memleketleri) Rum okullarına da gönderilmesiyle bu kitapların bu okullarda okutulmasına karar verdiklerinin anlaşıldığını ifade etmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 49.
Hüseyin Hilmi Paşa, 16 Nisan 1907 (R. 3 Nisan 1323) tarihli Mabeyn'e yazdığı yazıda ise; İsmail Kemal'in Atina'da ne yapmakta ve kimlerle haberleşmekte olduğunu anlamak için Prizrenli Şani Efendi'nin Atina'ya gönderilmiş olduğunu; Şani Efendi'nin bu seferki geri dönüşünde verdiği bilgilere göre, İsmail Kemal'in Atina'da (…) ikamet edip yakında İtalya'ya döneceğini ifade etmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 49.

[553] Bu kişi, çok büyük ihtimalle daha sonra Görice .Mebusu olacak olan Şahin Bey Kolonya'dır. İbrahim Temo, bu kişiyi İttihat ve Terakki'nin öncülü olan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'ne sokmuştur. Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.21.

Maddesinde yazılı olduğunu fakat bu maddenin gerçeğe zıt olması ve herkesi aldatmak için adı geçen fesatçılar tarafından talimata ilave edilmiş olduğunun düşünüldüğünü, Toskalık'ta bağımsızlık iddiası ile hoşa gitmeyen bir harekete teşebbüs girişiminin kendisi tarafından (Hüseyin Hilmi Paşa tarafından) hissedilmediğini ve Padişah'ın kudreti sayesinde öyle bir durumun yaşanması uzak olduğu gibi 3. Ordu'da bozgunculuk etmeleri gibi bir durumun da uzak bir ihtimal olduğunu, askerden yalnız bir çavuşla bir erin ve jandarmadan bir er ile Manastır Mülki İdadisi'nden Göriceli iki öğrenci ile adı geçen okulun öğretmenlerinden bir şahsın kısa bir süre önce Manastır'dan gerçekten firar ettiğini ve adı geçen Kâni çetesine katıldığını ve hiçbir yerde henüz zor kullanma ve haydutluklukları görülmemiş ise de varlıklarının ortadan kaldırılmaması ve verdikleri zararın bir an önce bertaraf edilmemesi daha sonra sıkıntı çıkarabileceğinden haydutluğa başlamalarından evvel yakalanmaları için Kolonya'ya 100 mevcudlu bir müfreze sevk edilerek Görice Mutasarrıfı'nın da gönderilerek araştırma ve takibata başlattırıldığını, Fehim Bey'in Arnavutluk ittihadı ve Arnavutça tedrisat taraftarlarından ve fesatçıların hamilerinden olduğu sağlam kaynaklardan duyulmuş ve Avusturyalılar'a eğilimi olduğu da hissedildiğinden uygun bir hizmet ile Anadolu'ya defedilmesi gerektiğini ancak firar eden öğretmeni ele geçirmeye aracılık edeceğini vaad etmesine binaen Görice'ye gönderildiğinden hakkında yapılacak muamelenin arzının geri dönüşüne kadar ertelendiğini, Görice'de bulunan erkan-ı harb Kolağası Ali Efendi adı geçen mahal ahalisinden ise de güzel ahlak ve sadakate zıt bir fikir ve hareketinin asla işitilmediğini ve kendisinin yaptığı özel tahkikata göre güvenilir bir subay olduğunun anlaşılarak Kâni ile yardımcılarının yakalanması için adı geçen subayın memur edildiğini, Ohri ve Pirlepe Kaymakamları'nın Yanya Vilayeti ahalisinden olmalarına rağmen onların da sadakate zıt ve şüphe çekici hareketlerinin hissedilmeyip görülmediğini, Padişah'ça malum olan sadakati icabınca bu konuda da gece gündüz tahkikattan geri kalmayarak nerelerde, kimler marifetiyle ifsad-ı efkara çalışıldığının araştırılmasına başlandığını, Avlonya'da Müezzinzade Abbas Efendi adında birinin bozguncuların reislerinden olduğu anlaşılarak Yanya Vilayeti'ne gerekli bilgilerin verilerek tahkikat için jandarma kumandanının Avlonya'ya gönderildiğine dair cevap alınıp sonucunun beklendiğini ve araştırmaların daha fazla genişletilmesi için araçlar tedarikine devam edildiğini, ifade etmiştir.[554]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği 20 Mayıs 1906 tarihli yazıda belirttiğine göre; İtalya ve Avusturya Hükümetleri'nin, bütün Arnavutluk'ta Katolik mezhebine mensup olanları ve kendi taraflarına çektikleri papazlarla hristiyanlardan kışkırtabildikleri ve kullanabildikleri kimseler marifetiyle nufuzlarını yaymakta ve Müslüman Arnavudlar'dan ileri

[554] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 946.

gelenlerini kendi taraflarına çekmeye çalışmakta oldukları ve Avrupa'da bulunan Arnavud bozgunculuğuna kolaylık gösterdikleri şüphesizdir. [555]

Sadrazam Ferid Paşa'dan Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 15 Nisan 1906 tarihli yazıda belirtildiğine göre ise; İtalya Hükümeti, Arnavutluk üzerindeki siyasi nufuzunu genişletmek arzusunu açıktan açığa göstererek bu sıralarda Manastır'da ve bazı kazalarda Arnavutluk'un Toska kısmına mensup nufuzlu beyleri bozgunculuğa iştirak ettirmekte ve hatta Avrupa'da basılan "Drita" ve bunun gibi gazeteleri konsoloslar ve yabancı memurlar aracılığı ile dağıttırmaktadır. Bunun yanında, Arnavutluk halkından bazıları o havalide önemli memuriyetleri ellerinde bulundurmakta ve bunlar görünüşte Rumeli'de fenalığın bitirilmesi için özen gösterirmiş gibi yapmalarına rağmen diğer taraftan bozguncular ile ortaklaşa olarak sadık ahalinin fikirlerini zehirlemektedirler. Jandarma tensikatına memur olan yabancı subaylardan Binbaşı Moriku, Arnavutça'ya hakim olmasından dolayı bilinçli olarak Ohri Kazası jandarma tensikine memur edildiği günden beri büyük küçük bütün olayları fırsat bilerek gittiği köylerde Bulgar halkını hükümet aleyhine tahrik etmekte ve Arnavut halkını da okullar açmak suretiyle bazı melun fikirlere teşvik etmekte ve Türkler'in ellerinden kurtulmalarını tavsiye etmekte olup diğer İtalyalı subaylar da aynı fikir ve harekette bulunmaktadırlar. Bunlar aynı zamanda bazı genç Osmanlı subaylarının da akıllarını karıştırmaktadırlar.[556] Sadrazam Ferit Paşa, belirttiği konuların ne derece kesin olduğunu Hüseyin Hilmi Paşa'dan sormuştur. Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği 20 Mayıs 1906 tarihli yazıda belirttiğine göre; Drita gazetesi Kolonyalı Şahin Taki tarafından Avrupa'da değil Sofya'da çıkarılmakta ve Avusturya postaları ile memâlik-i şahaneye sokulmaktadır. Gazetenin içeride yayınlanmasının yasaklanması için ilgili mahallerin idarecilerine her türlü önlemi almaları ifade edilse de Avusturya postalarıyla Selanik, Manastır, Kosova, Yanya gibi şehirlere ulaştıktan sonra tamamıyla yayınının yasaklanması müşkül olmakta ve bu gibi bozguncu evrakların Avusturya postalarınca kabul ve nakil olunmamasının elçilikten istenmesi gereklidir. Arnavudlar'dan bu yörede istihdam edilen memurların sadakat ve kulluğa aykırı bir hareketleri henüz hissedilmemiş ve görülmemiştir. Bulundukları memuriyetler, bazı kazalarda kaymakamlıkla naiplik ve ceza mahkemeleri başkanlığına savcı (müdde-i umumi) yardımcılıklarından ibarettir. Görice Mutasarrıfı Feyzi Bek, Ergiri ahalisinden ise de ihaneti değil bilakis sadakatli hizmeti görülmektedir. İsmail Kemal ile Şahin ve (…şahıs ismi) hala zararlı neşriyat ve propagandalarına devam etmektedirler ve Arnavutça okuyup yazmak için her tarafta okullar açılışı ile Arnavudlar'ın ittihadı fikri Yanya Vilayeti'nin Fraşer, Pirferi, Avlonya ve Manastır

[555] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 944.
[556] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 940.

Vilayeti'nin Görice, İlbasan ve İşkodra Vilayeti'nin Tiran taraflarında gittikçe genişlemekte ve bu fikri Gegalık'ta dahi genelleştirmek amacıyla gizli olarak adamlar gönderilmekte ve adı geçen Şahin'in akrabasından Eşariyeli Kani, bazı alçaklar ve cühelayı toplayıp eşkiyalık ve alçaklığa çalışmakta ise de Gegalık kısmı bu zararlı propaganda ve girişimlerin etkisinden genel olarak masun bulunduğu gibi Toskalık'ta da bu yolda eğilimler genelleşmeyerek bazı beyler ve tahsil görmüş gençler arasında sınırlı bir daire içerisindedir. Kani'nin zararlarının ortadan kaldırılması için gereken tedbirler ve takibata vaktiyle tevessül edilmiş idi. Bu yakınlarda yakalanması kuvvetli bir şekilde umulmaktadır. Arnavud komiteleri namına Şahin tarafından Sofya'da basılan bozguncu talimatın bir nüshası kısa süre önce elde edilmiş ve tercüme edilerek suretleri vilâyât-ı selâse valilerine ve kumandanlıklara gönderilerek içeriğine nazaran tahkikata aralıksız olarak devam edilmesi bu makamlara tebliğ edilmiştir.[557]

Hüseyin Hilmi Paşa, İşkodra ve Kosova Vilayetleri'ne yazdığı 27 Nisan 1907 tarihli bir yazıda; Arnavudlar'a dağıtılmak üzere Yunan hükümeti tarafından verilecek 20.000 aded tüfeğin özel bir vapurla gizlice İşkodra Vilayeti dahiline ve (…yer ismi) Nehirleri'nin boş bir mahalline çıkarılmasıyla oradan Mirdita'daki Katolik kabileleri reislerinden biri marifetiyle nakledileceği haber alındığından o gibi evrak (İsmail Kemal'in Atina'da bir matbaada basacağı kitap ve gazeteler) ve silahların içeri sokulmaması için gerekli tedbirlerin alınması gereğini; ifade etmiştir.[558]

Kumanova Kaymakamı Sabri Efendi, 13 Eylül 1907 tarihli Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği yazısında; Arnavud komitelerinin İtalya ve Avusturya'nın gerçek mahiyetini idrak edemedikleri veya menfaatleri sebebiyle idrak etmek istemedikleri politika hislerine mağlup olarak tehlikeli işlerde bulunduklarının resmen malum olduğunu, bu halin Rusya'nın Kırım'da takip ve tatbik etmiş olduğu politikanın aynısı olduğundan gafil olan veyahud bilmemezlikten gelen Arnavud Komitesi'nin zararlı evrak ve gizli telkinlerle halkı bozmaya çalıştığının da şüphesiz olduğunu, bu telkinatın etkisiyle Yakova'da Arnavutça okur-yazar talebenin 350'yi aştığını, Preşova Kazası köylerinde Şahin'in eserinin sevile sevile okunmakta olduğunu, ifade etmiştir.[559]

Mabeyn'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 4 Ekim 1907 tarihli bir yazıda; merkezi Manastır'da olan 21. Alay'ın dördüncü taburunun üçüncü bölüğünden dört neferin silahlarıyla birlikte ve toplu olarak firar ettikleri ve bunların firarlarını Bulgar eşkiyası ile itilaf ettikleri haber alınan Arnavud eşkiyasının teşvik ettiği, ifade ediliyor ve bu olayın doğru olup olmadığı soruluyordu. Bununla birlikte Arnavutlar'dan bazıları eşkiyalık yoluna girmiş ise bu durumun

[557] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 944.
[558] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 49.
[559] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 349.

Avrupalılar'ın müdahalesini davet edeceği, bundan dolayı bu yola girmiş olanların döndürülmesi isteniyordu.[560] Mabeyn'den gelen bu yazı üzerine Hilmi Paşa, 5 Ekim 1907 tarihli cevabında şunları ifade etmiştir: Görice, Ergiri, Kolonya ile Toskalık'ın diğer cihetlerinde fesad fikri ve melanet sahibi hayli Arnavud bulunduğu; Elbasan, Debre, Yakova, Prizren taraflarında dahi bu müfsidlere eğilim ve katılım edenlerin belirlenmeye başlandığı; memurlar ile subaylardan bazılarının bu melanete iştirak etmekte oldukları; Arnavud fesatçılarının dışarıdan çok fazla himaye ve nakit olarak dahi yardım aldıkları muhakkaktır. Bu yola girmiş olanlara dönmeleri için gerek bizzat ve gerekse aracılarla telkinlerde bulunulduğunu; bu eşkıya ve bozguncular hakkında daha fazla bilgi edinmek amacıyla araştırmaların devam ettiğini ifade etmiştir.[561]

İSAM, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı'nın 7 dosya numaralı ve 403 gömlek sıra numaralı kim tarafından yazıldığı tespit edilemeyen ve kataloğun açıklama kısmında da yazarı belirtilmeyen fakat muhtemelen bir muhbirden Hüseyin Hilmi Paşa'ya yazılan 16 Ekim 1907 tarihli bir yazıda; güvenirliği sağlam olan bir kaynaktan alınan malumata göre, Kuzey Arnavutluk'un hemen her kasabasında: Geylan, Priştine taraflarıyla Yakova ve diğer mevkilerde artık Arnavud Komitesi kurulmuş ve işe başlamıştır. Bugün rızalarıyla komiteye dahil olmayanlar tehdid ile zorla komiteye kaydedilmekte bulunmaktadır. Hatta Priştineli Fuad Paşa'ya Arnavudlar'ın özel hürmetleri olmasına binaen kendisine İstanbul'a gitmesine müsaade edeceklerini ve İstanbul'a gitmediği takdirde tekliflerini kabule zorlayacaklarını bildirmişlerdir. Fuad Paşa henüz alacağı kararı tayin edememiştir. Müftü, Fuad Paşa'ya 'gel bunların tekliflerini kabul edelim, bakalım ne olacaktır' yolunda bir teklifte bulunmuştur. Geylan'da bir katip, bir reis ve üç daimi üyeden ibaret olan bir komite idare heyeti marifetiyle bütün komite işleri düzenlenmekte olduğu ihbar ediliyor. Sadece kasabada "Arnavudluk ne idi? Nedir? Ne olacak?" adlı zararlı risaleden 150 nüsha bulunduğu ve köylerde yine bu risaleden Arnavudça kısımlar yayınlanıp herkese dağıtıldığı bildiriliyor. Arnavud Komitesi'nin esas maksadı bağımsız bir idare vucuda getirmektir. Bu maksadla Şahin Taki, Geylan ve yöresine gelmiş ve buralardan imza toplamış, bunun gibi İsmail Kemal dahi Geylan taraflarında epeyce bir müddet dolaşmış ve 300 imzalı bir mazbata almış olduğu ifade olunuyor. Önümüzdeki Kasım'da Prizren'de bir genel toplantı olacak ve bu toplantıda komitenin ne şekilde hareket edeceği tayin edilecek, müzakere edilecek ve meseleler tetkik olunacak. Yakova'da gizli bir Arnavud mektebi açılmış ve buraya her taraftan öğrenci giderek Arnavud dilini tahsil etmekte bulunmuş oldukları ve iki ay zarfında Arnavudça okuyup yazmayı öğrenerek mezun oldukları ve Arnavud dilinin

[560] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 47.
[561] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 47.

okuma-yazmasının günden güne Arnavudluk'ta yayılmakta olduğu ve Katolik papazlarının da bu konuda hizmetleri olduğu ihbar olunmaktadır. Geylan'da olduğu gibi diğer mevkilerde de birer komite heyeti teşkil edildiği ve bunların kendilerine mahsus sandıkları dahi bulunduğu bildiriliyor.[562]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Mabeyn'e gönderdiği 5 Ekim 1907 tarihli yazıda belirttiğine göre; Manastır Avusturya ve İtalya konsoloshanelerinde tercüman sıfatıyla görevli olan Göriceli Hristiyan Arnavutlar'dan Gorki Kiryazi? ile Alexander Baltador'un? bozgunculuk dolabı çevirdikleri ve Görice'ye bağlı Zavelan Beyleri'nden Manastır'da ikamet eden Fehim ve İsmail Beyler'in ve de şu an isimleri anlaşılan iki memur ile iki subayın bozgunculardan adı geçen Kiryazi'nin evinde gizli olarak toplanarak kandırdıkları kişilere orada yemin ettirdikleri dahi sağlam araştırmalara bağlı olarak anlaşılmıştır. Güvenilir Gegalar'dan birinin bozgunculara karşılaştırılıp görüştürülerek bozguncuların sırlarının keşfedilmesi ve cemiyetin, adı geçen Kiryazi'nin evinde toplandığı bir sırada baskın yapılarak tutuklanmaları için uygun bir fırsat beklenilmektedir. Manastır Vilayeti'ne bağlı Suriç Nahiyesi merkezinde ikamet eden Yakova ahalisinden ve bozguncuların en önemlilerinden Alarisi? adındaki gayet hilekar bir hainin birkaç ay evvel ortadan kaybolarak Sofya-Bükreş ve diğer taraflardaki bozguncular ile müzakere ettikten sonra Draç yoluyla evvela Kolonya'ya giderek geçen sene hakkında aff çıkarılan fakat bozgunculuk yolundan dönmeyen Eşariyeli Kani ile mülakat ettikten sonra Suriç'e geri döndüklerinde her ikisi ağustosta tutuklanarak sorgulanmışlardır.[563]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği 3 Kasım 1907 tarihli yazısında; neredeyse kesin derecesinde olan bilgi ve tahkikatına göre Arnavudluk'taki gösterilerin iki kaynaktan beslendiğini, birinci kaynağın İslam ve Osmanlı hisleri olmayıp tıynetleri alçaklıkla yoğrulmuş olan ve Arnavud bozgunculara yabancılar tarafından kandırılıp hırslandırılan hainler olduğunu, ikinci kaynağın ise İslamın manevi kuvveti ile Osmanlı Devleti'ne sadakati henüz bozulmayan fakat devlet ve memleketin gerçek menfaatlerini ayırt ve takdir edemeyecek derecede cahil olan reisler olduğunu, az bir bozguncudan oluşan fakat gayet hileci olan birinci takımın ikinci takımı teşkil eden reislere suret-i haktan görünerek memleketin kafirlerin eline geçeceğini ve her türlü ıslahat ve icraatın aleyhine gösteri yapılması gereğini telkin etmekte olduklarını ve reislerin de bu yalanları gerçek sandığını ifade etmiştir.[564]

Bir diğer önemli konu da Corcis veya Çerçis çetesinin faaliyetlerdir. Bu kişi Arnavut Tosk komitasının lideriydi ve bağımsız Arnavutluk için çetecilik faaliyetleri yapıyordu. Ergiri ise Arnavut nufusun çoğunlukta olduğu bir yerleşim yeriydi. Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e

[562] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 403.
[563] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 47.
[564] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 7, G. S. N. 346.

gönderdiği 5 Ekim 1907 tarihli yazıda; Çerçis'in (veya Corcis) teşkil ettiği çete ile Görice ve Manastır taraflarına gelmekte olduğunu ve Bulgarlarla birlik olarak hareket etmeye çalışmakta olduğunun belli olduğunu; Kesriye Kazası dahilinde Arnavud, Ulah ve Bulgarlar'dan oluşan bir çetenin mevcudiyetinin anlaşıldığını ifade etmiştir.[565] Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 29 Kasım 1907 tarihli bir başka yazısında; Çerçis'in arkadaşlarıyla birlikte mavzerlerle silahlanmış olarak, dolaştıkları köylerde beşer altışar kişiyi yanlarına çekerek Arnavutça kitap üzerine bir saat ve kama koyarak telkin edecekleri müfsidliği hükümete haber vermeyeceklerine dair yemin ettirmekte olduklarını; Çerçis grubunun melanetinin gittikçe genişleyip Bulgarlarla birlik olduklarını, Çerçis ve çetesinin ıslah olmayacakları anlaşıldığından itlaf edilmeleri gerektiğini ve bu amaçla idama mahkum edilmelerinden dolayı firar etmiş olan beş Arnavut'a bazı sadık aracılar yoluyla ulaşılarak bu idam mahkumlarının Çerçis'in çetesine dahil olarak bu eşkiyayı itlaf etmeleri halinde hem mahkumiyetlerinden kurtulup hem de ayrıca iki yüz lira mükafat verileceğinin vaad edilmesi şeklinde bir çare düşünüldüğünü ve bu mahkumların çeteye sızdıklarını ifade etmiştir. Böylece eğer plan muvaffakiyetle sonuçlanırsa hem Çerçis'in ortadan kaldırılmış olacağını hem de gelecekte bu türlü eşkiyaların ortaya çıkmaması için bir gözdağı verilmiş olacağını ifade etmiştir.[566]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 23 Temmuz 1908 tarihli yazısında; Arnavud kabile reisleri ve alemdarlarının özellikle Kosova'nın Arnavudluk kısmında kalan bölgelerini talep ettiklerini, Arnavudluk'ta kabile reisleriyle alemdarların bilgisi ve telkinatı olmadıkça halktan birinin kendi kendine hiçbir harekette bulunamayacağını ve özellikle içeriğinden ve gerçekten habersiz oldukları talepleri ortaya atamayacaklarının açık olduğunu ifade etmiştir.[567]

2.5. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişliği Hakkında Değerlendirme

Tahsin Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın genel müfettişliğini şu şekilde değerlendirmiştir:

> "Diğer taraftan vaziyeti layıkıyla kavramağa muvaffak olmuş olan Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa da Rumeli'nin ihtiyacat-ı acilesini ve bunlara karşı ittihazı lazım gelen tedabiri ve aynı zamanda haricin, sevk-i ihtirası ile Rumeli'de çevirmekte olduğu dolapları tafsilatıyla ve bila fasıla Bâb-ı Ali'ye yazıyordu. Ne yazık ki Hüseyin Hilmi Paşa, siyasi tarihimiz için kıymettar olan hatıratını neşretmemiştir; bu hatırat münteşir bulunsaydı pek çok hakikatler meydana çıkardı. Hüseyin Hilmi Paşa bir ara o kadar açık lisan kullanmıştı ki eğer Rumeli Islahatı ciddi, mükemmel ve tam surette ve kemal-i hüsn-i niyetle icra edilmezse encam-ı vahim (vahim son, gelecek) olacağını da yazmıştı. Lakin Bâb-ı Ali öteden beri meslek-i mahsusu icabı olan sürünceme siyasetiyle pek kıymetli vakitleri geçiriyor, halbuki öte tarafta Balkan

[565] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 47.
[566] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 1, G. S. N. 50.
[567] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1187.

Hükümetler'i olanca kuvvetleriyle aleyhimize çalışıyorlar, haricin müzaheret-i siyasiyesini elde ederek mevkilerini takviye ve emellerini günden güne tezyid ediyorlardı."[568]

Tahsin Uzer, bölgede umumi müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, üstün bir dirayet gösterip devlet ve milletin haklarını savunmaya çalışıyorsa da Bab-ı Ali gerektiği gibi etkili ve otoriteli olamıyordu, demiştir.[569] Beş yıl boyunca Rumeli'de Hilmi Paşa'nın emrinde görev yapan Tahsin Uzer, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişliği görevinde son derece başarılı olduğunu ifade etmiştir:

"Hüseyin Hilmi Paşa, çok çalıştı. Onun zamanında Rumeli, hükümet idaresi yönünden büyük bir gelişmeye sahne oldu. Hiçbir yerde irtikap ve suistimaller kalmadı. Devlet görevlileri ağır koşullar altında olmalarına rağmen düzenli olarak çalışmaya, işler saat gibi yürümeye başladı. Ordumuz da bu müfettişlik katına gereken saygıyı gösterdi. Mülki, mali, askeri ve bütün devlet hizmetinde olanlar müfettiş-i umumiden son derece çekiniyor ve ondan gelen emirleri, hiç vakit kaybetmeden derhal ve hakkıyla uyguluyordu. Ben kendi hesabıma umumi müfettişten birbirini çürüten, birbirine zıt hiçbir emir aldığımı hatırlamıyorum. Dosya tutma usulü, onun direktifleriyle en mükemmel şekle sokulmuş oldu. On yedi saat çalışmaya, yabancılar da şaşakaldılar. Vergi alma şekli adil biçime girdi. Maaşların verilmesi düzene sokuldu. Anadolu, Arabistan, İstanbul ve diğer imparatorluk kısımlarındaki memurların maaşları güçlükle ve yılda üç beş ay eksik olarak verilebildiği halde Rumeli'nde maaş meselesi, şikayet konusu edilemeyecek bir sisteme sokuldu… Kısaca Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli'nde kelimenin tam anlamıyla büyük bir devlet adamı, yüksek ve adil bir idare amiri olduğunu gösterdi. Yapmış olduğu değerli hizmetlerde iyi örnekler vererek başarıya erişmiş oldu. Makedonya Meselesi'nin Meşrutiyet'e kadar sürüp gitmesi sadece Hüseyin Hilmi Paşa'nın iyi çalışması sonucudur. Yoksa bu mesele düzenli yürütülmemiş olsaydı, Makedonya bir yabancı darbesiyle daha 1903 yılında yıkılır gider ve tabiatıyla meşrutiyet de ilan edilemezdi. Beş yıl Rumeli'nde Hüseyin Hilmi Paşa'nın emrinde çalıştım. Hasan Fehmi Paşa[570] ayrı tutulursa, valilerin tümünün memleket ve milletin selameti ile ilgili işlerde pek az uğraştıklarını, her şeyi müfettişliğe bıraktıklarını yakından gördüm ve anladım. Bab-ı Ali'deki kişilerin ve sadrazamların birbirlerini çekememeleri ve çekişmeleri, yabancı baskıları, askerlerin çıkardıkları zorluklar, olayların ağırlığı, işlerin çokluğu, bu saygıdeğer insanın (Hüseyin Hilmi Paşa'nın) enerjisini arttırmaktan ve idare anlayışını güçlendirmekten başka bir etki yapmamıştır. Yalnız, Saray'ın yersiz müdahaleleri onu son derece üzüyordu. Razlık Kaymakamlığım sırasında 'Gültova Köyü'nde ve çevresinde baskı ile silah toplayışım' nedeniyle Hüseyin Hilmi Paşa, ilk önce beni görevimden uzaklaştırmak istedi ise de Vali Hasan Fehmi Paşa kendisine ve Bab-ı Ali'ye yazı yazmış olduğu halde araştırma ve soruşturma sonuçlanıncaya kadar herhangi bir işlem yapılmamasını bildirdi. Yapılan tahkikat

[568] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid***,** s.410.
[569] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.88.
[570] (1836-1910). II. Abdülhamid Dönemi devlet adamlarından. Batum'da doğdu. İstanbul'a gelerek öğrenim gördü. Bazı gazetelerde çalıştı. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda mebusluk yaptı. Aydın ve Selanik Valiliği'nden sonra Londra Elçiliği'ne atandı. Dönüşünde Adliye Nazırlığı'na getirildi. Çeşitli nazırlıklarda bulundu. II. Meşrutiyet'ten sonra ayan üyeliğine seçildi. Hasan Fehmi Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın genel müfettişliği sırasında Selanik Valisi olarak görev yapmıştır. Hasan Fehmi Paşa'nın selefi ise Mehmet Tevfik (Biren)'dir.

sonunda yararlı hizmet ettiğimi ve suçum olmadığını anlayınca da hem ilerlememe hem de idari bilgilerle pekleşmeme yardım etmiş oldu."[571]

Abdurrahman Şeref'in yorumu ise şu şekildedir:

"Hüseyin Hilmi Paşa, heves-i zatisiyle (kendi çabasıyla) sonradan Fransızca tahsil etmiş ise de alafranga bir zat olmayıb mehafil-i ecnebiye ile (yabancı mahfillerle) sıkıfıkı ülfet etmeyip hissiyat-ı milliyesi ve sadakati ve dirayeti müsellem ve mücerreb olmağla bir çeşit muhtariyet idaresi demek olan genel müfettişlik teşkilatının başında bulunması, Makedonya mıntıkasının yabancı entrikalarına cevelangah (gezinme alanı) ve genel müfettişin de buna alet ve baziçe (oyuncak) olması endişelerine mahal vermeyecek idi. Nitekim de öyle oldu… Hüseyin Hilmi Paşa'nın, resmi hayatının en parlak ve en faydalı dönemi bu dönemidir. Vakıa iğtişaşatın kökünü kazıyamamıştır ama en müstaid (kabiliyetli) memurları vilayat-ı selaseye çekerek takır takır işler bir muntazam idare makinesi kurmuştur. Yabancıların gözüne girdiği gibi jurnalcilerin şerrinden azade olub istibdada karşı tebaa ve reayanın masuniyet-i hukukiyesini temin edebilmiştir. Hiçbir iş'arı Bab-ı Ali tarafından reddedilemeyecek derecede nufuzunu arttırmıştır. Mahsusat-ı şehriyesi (aylık tahsisatı) 50 bin kuruşa iblağ olunmuştur."[572]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Genel Müfettişliği ile ilgili olarak *Times* Gazetesi ise; Hüseyin Hilmi Paşa'nın genel müfettişlikte bulunduğu esnada gösterdiği siyasi maharetin Avrupa devletlerinin hüsn-ü nazarını kazandığını ifade etmiştir.[573]

Mabeyn katipliği (1885-1897), birçok bölgede mutasarrıflık, valilik ve Mütareke Dönemi'nde nazırlık yapmış olan Mehmet Tevfik Bey (Biren), hatıratında Hilmi Paşa'nın genel müfettişliğini şu şekilde değerlendirmiştir:

"Vakıa, Rumeli Müfettişliği sırasında idare-i maslahat etmek itibarıyla oldukça muvaffak olmuştu lakin bu muvaffakiyeti o sıralarda ecnebi devletlere hoş görünmek için tatbik etmek lüzumunu hissettiği politika sayesinde vucuda getirilmiş sathi ve nisbi bir muvaffakiyetti. Belki o devre için bu, iyi bir politika sayılabilir lakin eğer esaslı bir politik maharete lüzum hasıl olsa idi, bu işin içinden çıkabileceği hayli şüpheli idi."[574]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın döneminde asayişin sağlanması konusunda belirli oranda başarı sağlanmış olsa da uzun vadede Makedonya Sorunu'na köklü bir çözüm getirilemedi.[575] Tecrübeli ve dirayetli bir idareci olan Hüseyin Hilmi Paşa, öncelikle bölgede silahlı çete faaliyetlerini önlemeye ve mülki yapıdaki aksaklıkları gidermeye çabaladı. Çetelerle mücadelede kayda değer başarı kazanılmasına rağmen çetecilik faaliyetleri Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanını müteakip görevinin sona ereceği döneme kadar önlenemedi.[576]

---

[571] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.158, 160.
[572] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 67, 68.
[573] *Tanin*, 23 Kanunuevvel 1325- 5 Ocak 1910, Nr:12, s.1.
[574] *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.II, s.11.
[575] Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, s.51.
[576] Saygılı, "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri", s.149.

Enver Ziya Karal'ın bu konudaki değerlendirmesi ise şu şekildedir:

"Paşa, iyi niyetli ve anlayışlı idi. Kısa zamanda suistimallerin önüne geçerek daha iyi bir idare ve adalet sağlamaya muvaffak oldu fakat bu müspet neticeye rağmen komitacılık olayları eksilmedi. Çünkü bu hastalığın kaynağı yalnız Makedonya'da değil fakat bu bölgenin dışında da bulunuyordu."[577]

Hüseyin Cahit (Yalçın), Hüseyin Hilmi Paşa'nın genel müfettişliğini şu şekilde anlatmıştır:

"Onun memlekette şöhreti, Rumeli Vilayetleri Müfettiş-i Umumiliği ile başlar. Bu memuriyete tayin olunduğu gün, şark işlerine alakadar olan bütün Avrupa devletleri ile memleketin mukadderatıyla alakadar Türkler'in gözleri hep ona çevrildi. Hüseyin Hilmi Paşa'ya, taşralarda ve bilhassa Yemen'deki hizmeti esnasında kendisini büyük kitleye tanıtmak fırsatı çıkmamıştı. Onun için müfettiş-i umumiliğe gelince, müdekkik (tektik eden) nazarlar karşısında bir muamma halinde kalıyordu. Rumeli Vilayetleri Müfettiş-i Umumiliği, onu yalnız Türkler'e sevdirmekle kalmadı, bütün Avrupa'ya da tanıttı ve takdir ettirdi. Abdülhamid'in saltanatı zamanında Makedonya Meselesi mukadder akibete doğru yürüyordu, yürümemesine imkan yoktu fakat hiç şüphe yok ki Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa bunu Türk vatanı lehine olarak bir müddet geciktirmeye ve oyalamaya muvaffak olmuştur. Orada herkese hayret verici bir gayret ve sebat ile yorulmak ve dinlenmek bilmeden çalıştı, didindi ve en ufak teferruat ile meşgul oldu. İdare mekanizmasına eski Türkiye için inanılmayacak, akla getirilmeyecek bir intizam verdi. Büyük bir disiplin kurdu. Müfettiş-i Umumi, her memuru korkutmuştu. Bunu hiddeti, feveranı, azameti ile yapmıyordu. O, Rumeli'ye kanun fikrini sokmuştu. Yumuşamaz, müsamaha ve merhamet bilmez bir ruh ile herkesten vazifeye riayet etmesini bekliyordu. Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Müfettiş-i Umumiliği'nde Müslüman unsurun şikayetlerini davet etti (üzerine çekti). Çünkü hristiyanları ezmelerine, mesele çıkartmalarına göz yummuyordu. Bütün Hristiyan unsurların da düşmanlığını kazandı. Çünkü onların karşısına, milli ideallerine giden yol üzerine dikilmiş bir Türk maniası (engel) şeklinde yükseliyordu."[578]

Sonuç olarak, denilebilir ki Hüseyin Hilmi Paşa memuriyet hayatının en başarılı ve önemli hizmetlerini altı yıl boyunca Rumeli Müfettişliği görevinde vermiştir. Onun daha sonra Dahiliye Nazırı ve Sadrazamlık'a ulaşmasında Rumeli'deki bu başarısı etken olmuştur.

[577] Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi***,** c.IV, Ankara, s. 157.
[578] Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.77, 78.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MEŞRUTİYET'İN YENİDEN İLANI SÜRECİ VE SONRASINDA HÜSEYİN HİLMİ PAŞA

Meşrutiyet'in yeniden ilanı[579] süreci, şüphesiz Rumeli'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetleri sonucunda başlamıştır ve bu süreç sonucunda Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir.[580] Bu sürecin başlangıcını, Selanik'te Eylül 1906 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin[581] kurulmasına götürebiliriz. Bu cemiyetin üyeleri özellikle Manastır'daki 3. Ordu bünyesindeki küçük ve orta rütbeli subaylar[582] ile yine bölgedeki küçük mevkilerdeki mülki memurlardı. Ardından da Selanik'teki grup ile yurtdışındaki grubun

---

[579] Osmanlı Kanun-u Esasisi 1878'de fiilen uygulama sahasından çekilmiş fakat ilga ve iptal edilmemiş, bilakis her yıl yayınlanan devlet salnamelerinin başlangıcında yer almıştı. Kanun-u Esasi, fiilen uygulanmıyor ama hukuken varlığını sürdürüyordu. Aynı şekilde meclisler de tatil edilmiş, feshedilmemişti. Bu bakımdan II. Meşrutiyet, 23 Temmuz 1908 tarihinde II. Abdülhamid'in 14 Şubat 1878 tarihinden beri tatil ederek bir daha toplamadığı Osmanlı Meclis-i Umumisi'ni, yeniden toplantıya çağırması anlamına gelir. Teknik açıdan meclis tatilde idi. II. Meşrutiyet'in pratik neticesi, meclisin padişah tarafından yeniden toplantıya çağırılması olmuştur. Ancak 30 yıllık bir aradan sonra ilk meclisin üyelerinin tamamını toplamak mümkün değildi. Böylece ilk meclis fiilen yok olmuştu. Yeni bir meclis için seçimler yapılması gerekiyordu. Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", c.XII, s.42, 43.
İttihat ve Terakki Cemiyeti de zaten "Meşrutiyet'in iadesini, Kanun-u Esasi'nin yeniden meriyete vaz'ını, Meclis'in tekrar toplanmasını (küşâdını) veya Kanun-u Esasi ve idare-i meşrutanın istirdadını, ayrıca hürriyet, müsavat, kardeşlik, ittihad-ı anasırı" talep etmekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, taleplerini bu şekilde ifade ediyordu.
Mehmet Hacısalihoğlu ise, bu süreci "Meşrutiyet'in tekrar kabulü" şeklinde ifade etmiştir. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.158.

[580] Yusuf Hikmet Bayur'un II. Meşrutiyet hakkındaki kısa ama anlamlı değerlendirmesi, belki bu dönem hakkında bir fikir verebilir: "Dünyada pek az hareket Osmanlı Meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuştur ve keza pek az hareket, doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kati olarak boşa çıkarmıştır." Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.II, s.61.

[581]Daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin katib-i umumisi (genel sekreteri) olan Mithat Şükrü (Bleda) anılarında, bu cemiyetin nasıl kurulduğunu şu şekilde anlatmaktadır: "Her toplantıda baş başa verip memleketin gidişinden bahsediyorduk. Bir akşam yine Yonyo'da (Selanik'te meşhur bir birahane) içerken Talat, kadehini yudumladıktan sonra derin bir nefes aldı ve şöyle dedi: 'Arkadaşlar, bu böyle yürümez. Kimimiz burada, kimimiz orada dağınık bir haldeyiz. Oysa aynı maksadı güdüyoruz, aynı davaya hizmet ediyoruz. Fakat bir türlü bir araya gelemiyoruz. En iyisi bir toplantı tertipleyip aramızda bir cemiyet kurmaktır.' Talat'ın ortaya attığı bu teklif hepimizin hoşuna gitmişti. Esasen hepimiz böyle bir cemiyetin kurulmasına için için hazırlanıyorduk. Toplantılarımızı nerede yapacaktık? Bunun büyük önem taşıdığı muhakkaktı. Talat yine söz aldı ve toplantı yerinin kendisi tarafından seçileceğini ve ne zaman toplanacağımızı yine kendisinin tespit edeceğini söyleyip bizim onayımızı istedi. Hepimiz bu fikri kabul ettik… Toplantı yeri Beş Çınar bahçesi idi… Bu toplantıya katılanlar arasında isimlerini hatırladıklarım şunlardır: Askeri Rüşdiye Müdürü Bursalı Mehmet Tahir Bey, aynı rüşdiyenin Fransızca hocası Naki Bey, eski İzmir Valisi Rahmi Bey, 3. Ordu müşirlik Yaveri Yüzbaşı Kazım Nami (Duru), Muhiddin Baha'nın kardeşi İsmail Hakkı Baha Bey, Yüzbaşı Edip Servet Bey, İsmail Canbolat Bey, Ömer Naci Bey, Talat Bey ve ben Mithat Şükrü… İlk söz alan Talat Bey oldu. Karar verdiğimiz günden beri düşündüğünü ve nihayet bir isim bulduğunu söyledi. Cemiyetimizin adı 'Osmanlı Hürriyet Cemiyeti' olacaktı… Bu toplantının anısı bir an bile aklımdan çıkmaz… Cemiyet için bir tüzük hazırlandı. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne üye olacaklar için bazı şartlar koymuştuk. Cemiyete üye olacak kimseler yalnız kendilerini teklif eden rehber ve iki arkadaşı tanıyabileceklerdi… Bunun yanında bir de yemin şekli saptadık. Üye olabilmenin şartları arasında kısa bir tören yapılması da kararlaştırıldı." Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, s.21, 22.

[582] "1908 İhtilali sırasında Rumeli'de gizli cemiyete kazanılmış 2.000 kadar subay bulunduğunu Enver Bey nakleder." Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 493.

birleşmesiyle 1907 yılında Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti[583] tesis edilmiştir. İşte bu devlet görevlilerinin Paris ve İsviçre'deki Jön Türkler ile birleşerek Kanun-u Esasi, meşrutiyet ve meclis gibi talepleri ve yoğun faaliyetleri sonucunda meşrutiyet yeniden ilan edilmiştir.

Rumeli'de böyle bir örgütün ortaya çıkması ise Hüseyin Hilmi Paşa için şartları tamamen zorlaştırmıştır: "…çâkerlerini her gün işgal ile asla halî bırakmayan memurîn-i ecnebiyenin hücumâtından ve müfettişlik ile vilâyâta ait umûrun bütün bütün terk ve tatil olunamamasından dolayı cemiyet-i fesadiyeye ait tahkikatın taraf-ı bendeganemden layıkıyla takibi mümkün olamayacağından…"[584] Bundan dolayı Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili araştırma ve soruşturmaları kendisinin değil başka bir heyetin yapmasını istemiştir: "...hasb'el-beşeriye vukû' bulacak teehhüratın mesuliyet-i maddiye ve maneviyesinden dahi pek ziyade korkulmakda bulunduğu cihetle bu işin etrafıyla tetkik ve takibine tertib buyurulacak zevâtın munhasıran tahzîz ve memur buyurulmasına istirhama cesaret ederim."[585] Bundan dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili araştırma-soruşturmaları yapmak üzere Sultan Abdülhamid tarafından bölgeye önce İsmail Mahir Paşa ve ardından Osman Paşa ve maiyetleri gönderilmiştir.

---

[583] Mithat Şükrü (Bleda) anılarında, cemiyetin isim değişikliğini şu şekilde anlatmıştır: "… Beri yandan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin taraftarları çoğalıyordu. Öyle ki bazı geceler bizim yemin odasında adım atacak yer kalmıyordu. Bu toplantılarda ortaya çıkan tartışmaların başında cemiyetin ismi bahis konusu oluyordu, zira Doktor Nazım (bu tarihte Doktor Nazım, Paris'ten Selanik'e kaçak olarak yeni gelmişti) bu ismi bir türlü benimseyememişti. Onun kanaatine göre Paris'te dağılan 'İttihat ve Terakki' Cemiyeti'nin isminin Ahmed Rıza Bey tarafından 'Terakki ve İttihad' şeklinde değiştirilmesi konusunda öne sürdüğü teklif daha münasipti… Nazım ve onun tarafını tutanların ısrarı üzerine üyelere (bu tarihte üye sayısı binleri bulmuştu) birer mektup gönderip isim değişikliği hakkında fikirlerini sormak durumunda kaldık. Bu mektupta Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adı 'Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti' olarak değiştirildiği takdirde ne düşündüklerini sorduk. Gelen cevaplar tasnif edildiği zaman genellikle yeni ismin kabul edildiği kanısına varıldı ve biz de ismi değiştirdik." Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.30, 31.
Bununla birlikte, Tevfik Çavdar; Talat Bey'in Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni dışarıdaki İttihat ve Terakki'den bağımsız olarak örgütlediğini söylemektedir: "...ama Talat'ın üye olup olmadığı konusu (Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti, dış merkez) şüphelidir. Çünkü Selanik'te kendisi yeni bir gizli cemiyet kurarken (Osmanlı Hürriyet Cemiyeti) bunu dışarıdaki İttihat ve Terakki'nin yurtiçi kolu olarak örgütlememiştir. Hatta, II. Meşrutiyet'e giden yolda yurtiçinde Talat ve arkadaşlarının kurduğu cemiyet önü çekmiştir. Bu nedenden ötürü de dışarıdaki cemiyet üyelerine sadece bu işin öncülüğünün şerefinden başka bir değer de verilmemiştir… Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde, bunlardan ancak Ahmed Rıza grubuna mensup olan birkaçı yer almış ve 1918 sonuna kadar etkin olabilmiştir." Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.21, 123. Yine Tevfik Çavdar'ın belirttiğine göre; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin Paris ile bağlantısı Dr. Bahattin Şakir ve Dr. Nazım tarafından kurulmuştur. Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.53.

[584] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G.S.N. 454. (bk. EK 24).

[585] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G.S.N. 454.

3.1. İttihat-Terakki Cemiyeti'nin Rumeli'deki Faaliyetleri ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın Tutumu

İttihat ve Terakki Cemiyeti, amaçlarını Kanun-u Esasi'nin yeniden uygulamaya konması ve Meclis-i Mebusan'ın açılması şeklinde sunmakta ve hürriyet, müsavat (eşitlik), uhuvvet (kardeşlik) şeklindeki Fransız İhtilali'nden mülhem sloganıyla amacını kavramsallaştırmaktaydı. Bilindiği üzere, bir örgüt veya cemiyetin kamuoyuna sunduğu amaç ve kullandığı siyasi kavramların bir de alt metinleri vardır. Doğal olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amaçları ve kullandığı siyasi kavramların alt metninin de olduğu açıktır.

Bu amaçlarına ulaşmak ve padişaha amaçları doğrultusunda baskı yapabilmek için cemiyet, vilâyât-ı selâsedeki askeri-mülki amir ve memurları hakimiyeti altına almaya çalışmıştır. Bu hakimiyet için ise askeri-mülki amir ve memurlara tehdit ve suikast yöntemini seçmiştir.

Burada değinilmesi gereken önemli bir nokta, Jön Türk İhtilali'nin Rumeli'den gerçekleştirilmesi konusudur. Aslında yukarıda Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişliği görevi bölümünde Rumeli'nin bu dönemde toplumsal, demografik, siyasal, dini vs. bakımlardan nasıl bir durumda olduğuna değinilmeye çalışılmıştı. Aslında bu ihtilalin Rumeli'den başka bir bölgede gerçekleşme şansı da pek yoktu. Nitekim 1889'da İstanbul'da Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından kurulan İttihad-i Osmanî Cemiyeti, bir süre sonra tesbit edilmiş ve üyeleri bertaraf edilmişti. Burada akla gelen ilk soru şudur: II. Abdülhamid'in hafiye sistemi meşhur olduğuna ve jurnalcilik de çok revaçta olduğuna göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti bu ihtilali nasıl gerçekleştirebildi? Burada en önemli nokta ve bu soruya verilecek birinci karşılık, Rumeli'nin ve özellikle Makedonya diye adlandırılan bölgenin aslında tam olarak Abdülhamid'in merkezi otoritesi altında olmamasıdır. Yukarıda da değinildiği gibi, bu bölge büyük devletlerin sürekli gözetimi ve denetimi altındaydı. Aslında Osmanlı Devleti ve büyük devletler bölgeyi hep birlikte yönetiyorlardı. Bölgenin en üst yetkilisi olarak, Hüseyin Hilmi Paşa gibi bir Osmanlı müfettişi mevcud bulunuyordu ama Mürzteg Antlaşması'nın 1. Maddesine göre yanında Rusya ve Avusturyalı iki sivil memur (ajan sivil) onun yanında bulunacaktı. Yine 2. Maddeye göre ise; jandarmanın ıslahı-tensiki görevi yabancı subaylara verilmişti. Bu maddeye uygun olarak Rumeli'nin üç vilayetine büyük devletlerin her birinin bir subayı jandarmanın ıslahı için gönderildi ve bu subaylar İtalyan General De Georgis'in emri altında üç vilayette jandarmanın ıslahını ele aldılar. Ayrıca büyük devletler, Rumeli'deki konsolosları aracılığıyla bölgeyi tamamem gözetim altına aldılar ve her türlü gelişmeyi İstanbul'daki büyükelçilerine bildirdiler. Tabii ki bu büyükelçiler de derhal Bâb-ı Ali nezdinde girişimlerde bulundular. Bir diğer unsur ise Rumeli'deki karışıklıkların baş sorumlusu olan

Bulgar Emareti ve Bulgar Komiteleri'nin faaliyetleriydi. Zaten bu unsurların amaçları ve faaliyetleri sonucunda büyük devletlerin de baskısıyla ıslahat girişimlerine başlanmıştı. Daha doğrusu Bulgar hareketi, bölgede karışıklıklar çıkararak büyük devletlerin bölgeye müdahale etmesini amaçlıyorlardı ve öyle de oldu. Bulgar Hareketi'nin amaçlarının önündeki engel ise Osmanlı Devleti ve onun temsilcisi II. Abdülhamid idi. Bu noktada Jön Türkler ile Bulgar hareketinin amaçları kesişiyordu. Buraya kadar değinilen durumlar ihtilal hareketinin bu bölgede ortaya çıkmasına kolaylık sağlayan bir etkendir.

Bunun yanında İttihat-Terakki Cemiyeti'nin dahili merkezi olan Selanik ve genel olarak da Rumeli'nin kozmopolit yapısının da bu etkenlere dahil edilmesi gerekmektedir. Özellikle Selanik'e odaklanıldığında ise[586]; Selanik'in bir ticaret ve liman şehri olduğu, nufusunun çoğunluğunun Musevi ve gayri müslimlerden oluştuğu görülmektedir. Ayrıca Abdülhamid'in hafiye sisteminin Rumeli'ye tam olarak hakim olamadığı da anlaşılmaktadır. Bunda İttihat ve Terakki'nin, özellikle Selanik'teki mason[587] teşkilatının uluslararası yapısı ve kendine özgü

---

[586] Nedenlerden bir tanesi Selanik merkez sancağının kozmopolit bir yapıda olmasıydı. Türkler, Yahudiler, Arnavutlar, Bulgarlar, Levantenler gibi karışık ırklardan oluşan kalabalık bir nufusun barındığı ve çeşit çeşit dilin konuşulduğu Selanik'te insanların gizlenmesi kolay, öte yandan casusların iz sürmesi zordu. İkinci olarak, bu cemiyetin üyelerinin belki de tamamı masondu. Her çeşit masonluk, Selanik'e yayılmıştı. Meraklı gözlerden kaçmanın ve gizli cemiyet kurmanın kolaylığı Selanik'i Jöntürk Devrimi'nin Rumeli'deki doğal merkezi yapmıştı. Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal, İttihad-Terakki ve Masonluk*, çev: Tülin Altınova, bs.2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.32.
Selanik'in nitelikleri hakkında Ernest Ramsaur şunları ifade etmiştir: "Buradaki (Selanik) kozmopolit nufus Türk olmaktan ziyade Avrupalı'ydı… Öte yandan Balkan uluslarının hemen hepsinin bir mozaiği olan ve bu sebepten ötürü büyük devletlerin de dolaylı olarak ilgisinin bulunduğu Makedonya, yaşadığı karışıklıklar ve Avrupa'ya yakınlığı yönünden sürekli gözlem ve kontrol altında tutulmaktaydı. Avrupalılar Makedonya'daki istikrarsız statükonunun korunabilmesi için kendi güdümlerindeki bir jandarma gücünün bu bölgede görevlendirilmesini Sultan'a dayatmışlardı. Bu durum da Abdülhamid'in başta Selanik olmak üzere Makedonya'nın dört bir yanına yayılmaya devam eden ihtilalci fikirleri, kendi olağan uslup ve yöntemleriyle bastırabilme olanağını elinden almıştı… Muhtemelen komiteye (İttihat-Terakki) avantaj teşkil edebilme ihtimalinden dolayı göz önüne alınması gereken en önemli faktör, Makedonya'daki hareket serbestiyeti ve nezaret altında tutulabilmenin güçlüğü idi… Öte yandan Türkiye'nin batı kısmının yabancı müdahalesine daha açık olması şüphesiz hareketin buraya kaymasını sağlayabilecek nedenlerden birisi olarak kabul edilebilirdi." Ernest E. Ramsaur, *Jöntürkler, 1908 İhtilalinin Doğuşu,* Pınar Yayınları, İstanbul 2004, s.137, 138.

[587] Selanik Vilayeti'ne bağlı Drama Sancağı Mutasarrıfı Mehmed Ziya Bey, Rumeli Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 9 Temmuz 1908 (R. 26 Haziran 1324) tarihli yazısında; Drama'da dahi mason cemiyetinin bir şubesinin mevcud olduğunu fakat bu şubenin eski mason cemiyetlerine benzemeyip bu isim altında cemiyet-i fesadiyenin (İttihat ve Terakki Cemiyeti) faaliyette bulunduğunu, bu cemiyete liva müdde-i umumi muavini (sancak savcı yardımcısı) Hüseyin Azmi, reji başkatibi Mustafa, avukat Kazım, Uncu Hacı Hüseyin Efendilerle Abdürrahim Beyzade ve Dramalı Cemil Beyler'in de dahil olduklarını, bu cemiyetin reisinin en kıdemli masonlardan Dramalı Agah ve Rıza Beyler olduğunu, bir kişiye masonluğu anlatmak amacıyla avukat Kazım Efendi'nin evinde yapılan bir toplantıda mason cemiyetine kimse tarafından bir zarar verilemeyeceği ve kimseden korkulmasına gerek olmadığı çünkü bir mason hakkında hükümet tarafından takibata başlanmışsa hatta tutuklanmışsa bile cemiyetin, büyük memuriyetlerde bulunan üyeleri vasıtasıyla derhal o kişiyi kurtaracağı şeklinde teminat verildiğini, ayrıca mason cemiyetine girebilmek için hangi şartların yerine getirilmesi gerektiğini, yemin töreninin nasıl olduğunu ve mason cemiyetinin çeşitli özelliklerini, Kavala mason cemiyetinin de gelişmekte olduğunu ve bu şubenin "Hayyel el Felah" adında bir risalesi olduğunu, bildirmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 25, G. S. N. 1644.
Mabeyn'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya 25 Haziran 1908 (R. 12 Haziran 1324) tarihli gönderilen yazıda, Selanik'te beş ve Manastır ile diğer vilayetlerin her tarafında birçok hanelerde gizlice farmason locaları ve İttihat Klüpleri açılmış olduğu ve bazı toplantılar yapıldığının, bu toplantılarda Meclis-i Mebusan'ın açılması gibi konularda

gizliliğe dayanan örgütlenme teşkilatının yöntem ve imkanlarından faydalanması da etkilidir. Ayrıca, İttihat ve Terakki'nin Karbonari modeline[588] benzeyen bir "rehber"in başkanlığında

konuşulduğu hakkında çok sayıda kaynaktan rivayetler geldiğini, bunun doğru olup olmadığın bildirilmesi ifade edilmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 457.
Hüseyin Hilmi Paşa ise, 29 Haziran 1908 (R. 16 Haziran 1324) tarihli Mabeyn Başkatibi İzzet Paşa'ya gönderdiği raporunda; Selanik'te beş farmason locasının olduğunu, bunların 25 seneden beri mevcud olduğunu fakat Manastır ve diğer vilayetlerde de birçok farmason locaları ile İttihat Klüpleri açıldığına dair şu ana kadar ihbar veya istihbarat vuku bulmadığını, bildirmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 454.
Ayrıca, Selanik'teki mason olan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları ve faaliyetleri için bk. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 203. Selanik ve Selanik'e bağlı Siroz (Serez) ile Drama Sancakları'nda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup kişilerin listesi için ise bk. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 19, G. S. N. 1244.
Ayrıca Talat Bey'in Selanik'te mason üstadı Emmanuel Karaso ile tanışması ve bu sayede diğer masonlar ve mason locaları ile çalışmaya başlaması için bk. Tevfik Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.44.
Bunun yanında Talat Bey, Siyonist bir kuruluş olan Alyans İsraelite'nin Edirne'deki bir okulunda öğretmenlik de yapmıştır. bk. Aynı eser, s.16.
Mason teşkilatının İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne nasıl bir katkısı olduğunu Ernest Ramsaur şu şekilde anlatmıştır: "Abdülhamid'in Selanik'te, imparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi rahat hareket edememesi sebebiyle mason locaları bu bölgede açıktan açığa olmasa da kesintisiz bir şekilde varlıklarını sürdürebilmişti… Komite(İttihat-Terakki), masonların localarını buluşma ve toplanma yeri olarak kullanmaya girişti. Bununla birlikte locaların üyeleri, komitenin süzgecinden geçerek cemiyete dahil oluyorlardı. Yine muhtemel sempatizanların kazanılabilmesi adına masonların kullandıkları tekniklerden faydalanma yoluna gidildi." Ramsaur, *Jöntürkler, 1908 İhtilalinin Doğuşu,* s.144.
Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews" adlı bir makale çalışmasında Talat, Cavid Beyler gibi mason olan önemli İttihat ve Terakki liderleri hakkında II. Meşrutiyet'in başlarından itibaren İngiliz Büyükelçisi olan Sir Gerard Lowther'ın şu ifadelerini aktarmıştır: "Talat Bey, the Minister of Interior, who is of gipsy descent…, and Javid (Cavid), the Minister of Finance, who is a crypto-Jew, are the official manifestatitons of the occult power of the Committee of Union and Progress. They are the only members of the Cabinet who really count, and are also the apex of Freemasonary in Turkey… Since he became Minister of the İnterior about a year ago, Talat Bey has been spreading the net of the Freemason Comittee over the empire by appointing to provincial posts as governors, sub-governors, etc., men who are masons or reliable Comittee adherents, and in most cases, both… The invisible government of Turkey is thus the Grand Orient with Talat Bey as Grand Master." (Talat Bey, İçişleri Bakanı, ataları Çingene olan… ve kripto Yahudi olan Maliye Bakanı Cavid Bey, İttihat ve Terakki Komitesi'nin gizli gücünün resmi tezahürleridir. Onlar kabinenin gerçekten hesaba katılabilir üyeleridir ve aynı zamanda Tükiye'deki özgür masonluğun zirveleridir. Yaklaşık bir yıl önce İçişleri Bakanı olduğundan bu yana Talat Bey, masonları ve güvenilir komite taraftarlarını ve zaten birçoğu iki kimliğe de sahip olan bu komite taraftarlarını, vali veya diğer mülki amirler olarak vilayet işlerine atayarak imparatorluk üzerinde özgür masonların ağını yaymaktadır. Türkiye'nin gizli hükümeti böylece, üstad-ı âzam olarak Talat Bey ile birlikte Büyük Doğu mason locasıdır." Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Sudies*, Volume (Cilt): 7, No: 1, Ocak 1971, s.92.
Bu arada çalışmanın konusu olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın, mason olduğu veya mason locasına bir müracaatta bulunduğu hakkında bazı iddialar da vardır. Hilmi Paşa'nın mason olduğunu iddia eden bir kitaba rastlanmıştır: "Seyhun Tunaşar, *Dört Mason Sadrazam (1), Abdülhamid Dönemi, İbrahim Edhem Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa,* Piramit Yayıncılık, Ankara 2003."
Ayrıca Hilmi Paşa'nın mason locasına girmek için bir müracaatta bulunduğu, Elie Kedouri tarafından "Young Turks, Freemasons and Jews" adlı makale çalışmasında iddia edilmektedir: "Hilmi Pasha, the Grand Vizier, had applied to become a Mason, but did not 'proceed'." (Hilmi Paşa, Sadrazam, bir mason olmak için müracaatta bulunmuştu fakat 'proceed '[devam etmedi, ilerlemedi, ileri gitmedi]) Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", s.95.
Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa, kendisinin farmason olduğu yolundaki iddiaların doğru olmadığını bildirmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 454.

[588] Bunun yanında örgütün Karbonari teşkilat modelini kullanması da örgüt üyelerinin ve liderlerinin kolaylıkla tespit edilip yakalanmasına izin vermiyordu. Mithat Şükrü Bleda'nın da ifade ettiği gibi Karbonari modeli rehberlere ve bu rehberlerin tahlif ettiği (yemin ettirdiği) ve sadece birbirlerini tanıyan hücrelere dayanıyordu. Yani bir rehberin başkanlığını yaptığı dört veya beş kişiden oluşan ve sadece biribirlerini tanıyan birçok hücre vardır. Doğal olarak, bu hücreler kendi grupların dışındaki gruplardan ve örgütün liderlerinden habersiz olduklarından tesbir edilip yakalansalar dahi örgüt hakkında verecekleri bilgi sınırlı oluyordu. Ernest Ramsaur, bu hücre sistemini şı şekilde anlatmıştır: "Daha önceki Jön Türk cemiyetlerinde görüldüğü üzere bu yeni komite (İttihat-Terakki) de dört veya beş kişilik hücreler şeklinde varlığını idame ettirmiş ve her hücre kendi hacminde

oluşturulan dört-beş kişilik "hücre"lerden meydana gelen teşkilatı da gizliliğin muhafaza edilmesi ve özellikle örgüt liderlerinin tesbit edilememesi bakımından önemliydi. İşte İttihat ve Terakki açısından, açıklanmaya çalışılan Rumeli ve özelde Selanik'teki bu elverişli ortam Jön Türk İhtilali'nin hayata geçebilmesinin en önemli nedenidir.

Bunun yanında İttihat ve Terakki'nin Müslümanlar ile Müslüman olmayanları Meşrutiyet, Kanun-u Esasi ve Meclis için ortak hareket etmeye davet etmesi son derece önemli bir siyasetidir. Nitekim İttihat ve Terakki'nin bu daveti gayrimüslim komitacılardan karşılık bulmuştur. İttihat ve Terakki'nin Fransız İnkilabı'ndan ilham aldığı "hürriyet (liberte), müsavat (egalite, eşitlik), uhuvvet (fraternite, kardeşlik)" prensipleri şüphesiz gayrimüslimlere de hitap etmekteydi. Zaten İttihatçılar, "İttihad-ı Anasır" ve Osmanlıcılık fikrini takip etmekteydiler. Gerçi çeşitli gayri müslim unsurlar, Prens Sabahattin'in adem-i merkeziyet ve teşebbüs-ü şahsi prensiplerini ayrılıkçı amaçları için daha ideal görseler de sonuçta meşrutiyetin yeniden ilanını ve Sultan Abdülhamid'in hal'ini İttihat ve Terakki Cemiyeti gerçekleştirdiğinden iktidara yakın durma politikası yürütmüşlerdir. Osmanlı Devleti'nde Osmanlıcılık ve bu uhuvvet anlayışı Tanzimat Fermanı ile başlamıştı. "Kanun önünde eşitlik ve gavura gavur denmemesi gerektiği" ilkeleri Tanzimat Fermanı ile birlikte ortaya çıkmış ve Islahat Fermanı ile de pekişerek gayrimüslimlere, müslümalarla eşit haklar verilmişti. Sonuç olarak, gayrimüslimlerle İttihat ve Terakki'nin amaçları II. Abdülhamid'e Meşrutiyet'in ilan ettirilmesi ve onun hâl edilmesi konusunda birleşiyordu. Gayrimüslim komitacılar ve dini, siyasi önderleri söylemlerinde hep itirazlarının II. Abdülhamid'in istibdadı olduğunu vurgulamışlardır.[589]

---

yeni hücrelerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Böylelikle üyelerin hiçbirisi kendi mensubu bulunduğu grubun üyeleri dışındaki kimseleri tanıma olanağı elde edemediğinden teşkilatın bütünlüğüne hıyanet edebilecek herhangi bir harekete dahil olamamıştır. Bu tipik bir Karbonari teşkilat modeliydi. Yine benzer bir yapılanma yirmi yıl kadar önce Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından da oluşturulmuştu." Ramsaur, *Jöntürkler, 1908 İhtilalinin Doğuşu,* s.141.

[589] Örnekler çok fazla olmasına rağmen birkaç örnek şu şekildedir: Ermeni gazetesi *Puzantiyon* Mayıs 1913'de şöyle diyordu: "Ermeniler'in, bugün muhtariyet talebinde bulundukları yoktur. Devr-i Hamid'de Ermeniler'de ayrılık temayülü görülmüş ise bunun sebebi, yalnız eski hakanın takip ettiği zararlı siyasetten ibarettir. Bu sebebe dayalı olarak Türkiye'deki çeşitli unsurlardan her biri bir tarafa çekilmek veyahut yabancıların himayesine iltica ve dayanmak arzusunda bulunmuşlardı. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeniler'in bütün talepleri, teminat ve kontrol altında tatbik olunacak ıslahat sayesinde hayat, namus ve mallarının saldırıdan dokunulmazlığı ile beraber düşünce ve amel hürriyeti hususlarından ibaret bulunmaktadır." *Tanin,* 9 Cemaziyelahir 1331- 2 Mayıs 1329-15 Mayıs 1913, Nr: 1601, s.4. Ermeni *Puzantiyon* gazetesinin Mayıs 1913'teki ifadeleriyle İstanbul'daki Siyonist temsilci Dr. Jacobson'un sözlerinin neredeyse tıpatıp aynı olması ise çok ilginçtir. İstanbul'daki Siyonist temsilci Dr. Jacobson, Maliye Nazırı Cavit Bey ile yaptığı görüşmede; "Siyonistler'in Osmanlı Devleti'nden koparılmış bir Filistin istemediklerini, bilakis Osmanlılar'ın himayesinde bir "melce" (iltica edilebilecek bir yer) elde etmek için çabaladıklarını; eğer Siyonistler bundan önceki dönemde bir özerklik beratı istemişler ve Filistin'deki Musevi kolonilerinin Avrupa güçlerinin koruyuculuğu ile güvence altına alınmasını ısrar etmişler ise bunu Abdülhamid'in keyfi yönetiminde başlarına neler gelebileceğinden emin olmadıkları için istemiş olduklarını; halbuki şimdi tüm azınlıkların medeni haklarının meşruti düzenin teminatı altında olduğuna göre, aynı talepte bulunmalarının sözkonusu olmadığını." söylemiştir. M. Kemal Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1982, s. 111.

II. Meşrutiyet Dönemi'nin önemli siyaset, fikir ve idare adamlarından Jön Türk Hüseyin Kazım Kadri'nin şu sözleri bu tezi kesin olarak kanıtlamaktadır: "Meşrutiyet'in başlarında inkılâbın büyüleyici tesirleri karşısında

Bununla birlikte Meşrutiyet'in yeninden ilanıyla birlikte, çetelerin kentlere inerek yaptıkları çok uluslu dostluk gösterilerinin Manastır ve Selanik sokaklarını şenlendirmeleri, Sandanski'nin Nevrokop'ta Türklerle beraber silah bırakması, İttihat ve Terakki ile anlaşması gibi olaylar gerçeklerin sadece örtülmesine yaramıştır.[590] Gayri müslim unsurların amaçlarının Osmanlı Devleti'nden ayrılmak olduğu Balkan Savaşları'yla net bir şekilde anlaşılmış, bunun yanında "İttihad-ı Anasır" ve "Osmanlıcılık" düşüncesi iflas etmiştir. Bu durumu bizzat sadrazamlığı sırasında (Ocak 1913-Haziran1913) Mahmut Şevket Paşa, Alman Büyükelçisi Wangenheim'e itiraf etmiştir.[591]

Burada akla gelen ikinci bir soru ise aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde değinilecek olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın, bütün bu gelişmeler karşısında nasıl bir tavır sergilediğidir. Rumeli Genel Müfettişi olarak hatta müfettişlik merkezi olan Selanik'te bulunmasına rağmen acaba İttihat-Terakki hareketinin amaç ve faaliyetlerini gerçekten idrak edebildi mi? Eğer bu hareketi gerçekten idrak edebildiyse, acaba hareketin ihtilali gerçekleştirmesini önleyebilir miydi? Bu konuya ve soruya aşağıda ayrıntılı olarak değinilecek ve ihtimaller üzerinde tartışılacaktır. Bununla birlikte burada sadece şunu söylemekle yetinilebilir ki o da Hüseyin Hilmi Paşa'nın idare-i maslahatçı tavrı muhtemelen bu konuda da devam etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın devlet adamı olarak genel karakteri, idare-i maslahatçılıktır. Örneğin, Mabeyn katipliği (1885-1897), birçok bölgede mutasarrıflık, valilik ve Mütareke Dönemi'nde nazırlık yapmış olan Mehmet Tevfik Bey (Biren), hatıratında şöyle demiştir:

> "Vakıa, Rumeli Müfettişliği sırasında idare-i maslahat etmek itibarıyla oldukça muvaffak olmuştu lakin bu muvaffakiyeti o sıralarda ecnebi devletlere hoş görünmek için tatbik etmek lüzumunu hissettiği politika sayesinde vucuda getirilmiş sathi ve nisbi bir muvaffakiyetti. Belki o devre için bu, iyi bir politika

---

bulunmuştuk. Her tarafta ümitlerin belirdiğini gördük. Herkes vaad edilmiş olan selamet ve saadetin ilk belirtileri ile ebediyen kurtulduğuna ihtimal vermişti. Aradan pek çok zaman geçmeden müthiş bir hayal kırıklığı oldu ve her unsur kendi siyasetini bıraktığı yerden takibe başladı… Meşrutiyet'in ilanı bu emellere bir zaman için ara vermiş gibi oldu fakat aradan pek az müddet geçtikten sonra yine evvelki emeller canlandı ve Makedonya'yı ateşlere verdi. Biz bunu Hristiyan unsurların bizden ebediyen ayrılmış olmalarına veriyoruz; başkaları bunu bize yani Makedonya'nın kötü yönetilmesine bağlıyorlar." Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici,* s. 70, 71. Aslında Hüseyin Kazım Kadri'nin, "yine evvelki emelleri canlandı" diye yorumladığı gayri müslim unsurların emelleri hiç ölmemişti. Sadece Hüseyin Kazım ve diğerleri, II. Abdülhamid'i tahtından indirebilmek için gayri müslim unsurları kendi yanına çekmek zorundaydılar ve bunun için de uhuvvet efsunuyla kendilerini kandırmaları gerekmekteydi. Jön Türkler'in buna ihtiyacı vardı. Amaç, ne pahasına olursa olsun Abdülhamid rejiminden kurtulmak olunca, her unsurun bu yolda birleşmesi gerekiyordu. Doğal olarak nihai amaç gerçekleştirilip II. Abdülhamid hal edilince, bu amaç için çalışan unsurlar artık birbirlerini kandırmak zorunda kalmadılar. Birbirlerine olan samimiyetsiz tavırlarını artık sürdürmeleri gerekmiyordu.

Jön Türkler de aynı şekilde bir propaganda ve siyaset yürütmekteydiler. Jön Türk taslağındaki temel nokta, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm halk gruplarının ve örgütlerin birliği ve ortak çalışmasıydı. Bu düşünce "birlik" (ittihad) sözü ile ifade ediliyordu. Jön Türkler, milliyetçi veya özerklik hedefi güden örgütleri birlik olmaya ve ortak çalışmaya davet ederken, bu örgütlerin devrimci faaliyetlerini meşrulaştırmak için öne sürdükleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kötü koşulların aslında Sultan'ın yeteneksiz yönetimi sonucu ortaya çıktığını özellikle vurguluyorlardı. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.81, 82.

[590] Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler***,** c.I, s.517.

[591] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi,* c.II, K.III, s. 55,56.

sayılabilir lakin eğer esaslı bir politik maharete lüzum hasıl olsa idi, bu işin içinden çıkabileceği hayli şüpheli idi."[592]

Midhat Paşa'nın oğlu olan Ali Haydar Midhat ise; Hüseyin Hilmi Paşa'nın idare-i maslahatçılığını şu şekilde anlatmıştır: "Her şey muhakkak bir felaketin hazırlanmakta olduğunu gösterdiği halde, Sadrazam Paşa (Hüseyin Hilmi Paşa) muttasıl Yıldız ile Bâb-ı Ali arasında idare-i maslahat politikası tatbik etmeğe çalışıyordu."[593]

3.1.1. İttihat-Terakki Cemiyeti'nin İlannameleri, Tehditnameleri, Suikastleri ve Hilmi Paşa'nın Tavrı

İttihat ve Terakki Cemiyeti, bildiriler[594] hazırlamakta ve bunları Rumeli'nin farklı bölgelerinde çeşme gibi yapılara asmaktaydı. Örnek olarak, Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 19 Temmuz 1908 tarihli yazıda; Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Kozana Kasabası'nın beş yerinde hal-i hazırdaki idare aleyhinde ve Kanun-u Esasi'nin yeniden tatbike geçirilmesi içeriğinde bildiriler yapıştırdığını ve civar köylerde de (Şahinler, Çukuranbar, Sarıhan gibi) aynı içerikteki bildirileri çeşmelere yapıştırdıklarını aktarmıştır.[595] Yine Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa'nın, Hilmi Paşa'ya gönderdiği 20 Temmuz 1908 tarihli belgeye göre; Dişkat ve Alasonya'nın bazı mahallelerine de İttihat ve Terakki başlığıyla bildiriler yapıştırılmıştır.[596] 19 Temmuz 1908 tarihli bir belgede, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Serfice, Naslic ve Grebene Kasabaları'nda ilannameler astığı ve bu bilginin Serfice Mutasarrıflığı'yla Grebene Kaymakamlığı'ndan gelen telgraflardan edinildiği anlatılmaktadır.[597] Üçüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa'nın, Hilmi Paşa'ya gönderdiği 13 Temmuz 1908 tarihli yazıda ise; İttihat ve Terakki tarafından Manastır'da olduğu gibi Ohri Kasabası'nda da ilannameler asıldığı ve bunların mahalli hükümet tarafından toplanarak Manastır Vilayeti'ne gönderildiği anlatılmaktadır.[598] Yine 20 Temmuz 1908 tarihli bir belgede, Manastır Vilayeti'ne bağlı Kayalar ve Alasonya ile Kosova Vilayeti'ne tabi Radovişte kasabalarında da cami, mahalli hükümet ve kumandanlık duvarlarına zararlı ilanlar asıldığı anlatılmaktadır.[599] Kayalar Kaymakamı Hakkı Bey'in 19 Temmuz 1908 tarihli yazısında belirttiğine göre; bu ilanların başlığı, "Kanun-u Esasi ve Adaleti Aramak Zamanı" idi.[600]

---

[592] *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.II, s.11.
[593] Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946,* Akçit Yayını, İstanbul, 1946, s. 207.
[594] Bu bildiriler, Osmanlı hükümeti ile mülki ve askeri yetkililer tarafından "hezeyanname" olarak nitelendirilmekteydi.
[595] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 219 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 279.
[596] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 221.
[597] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 225.
[598] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 228. Ohri Kazası'nda yapıştırılan ilannameler aynı gece İstroga Nahiyesi'nde de yapıştırılmıştır. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 276.
[599] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 248.
[600] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 248. Daha fazla örnek için bk. İSAM, HHP Evrakı.

İlanların içeriği konusunda, örnek olarak Serfice Mutasarrıfı Celal Bey'in 19 Temmuz 1908 tarihli yazısı bilgiler vermektedir. Celal Bey'in belirttiğine göre ilanda, "Kanun-u Esasi talep etmek üzere ahali-i İslamiye ve Hristiyaniye ittihada" davet ediliyordu.[601]

Ahmed Saib, bu konuyu şu şekilde özetlemiştir:

> "Bu esnada ise Rumeli'nin her tarafı cemiyetin taht-ı nufuzu değil taht-ı idaresine geçmişti. Vilayet merkezinde, kazalarda, sokaklarda meşrutiyete ait ilanlar yapıştırılır; korkmaksızın mitingler yaparlardı. Mülki ve askeri memurların hemen cümlesi cemiyete intisab etmiş ve bu ciheti kimseden gizlemeyerek beyan-ı şayan-ı iftihar görmüş idi. Bu suretle cemiyet efradı gittikçe çoğalıyor ve müddeye tab'an (genel siyasi akıma uyarak) bir fikr-i siyasete malik olmayanlar dahi cemiyete iltihak ediyordu."[602]

Bu sırada Osmanlı kamuoyu, Rusya ve İngiltere'nin Reval Mülakatı'nda Balkanlar'da kalmış son Osmanlı topraklarını da aralarında paylaşıp Makedonya Sorunu'nu nihaî bir çözüme kavuşturma kararı aldığına inanmaktaydı. Makedonya'daki Jön Türkler de bu tahlili yapmakta olduğundan, acilen harekete geçmek gerektiğini düşünüyorlardı.[603]

Bunun yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti, Reval Buluşması'ndan sonra bütün devletlerin yetkili temsilcilerine bir bildiri vererek Reval'de kabul edildiği hissedilen paylaşımı ve Rumeli'nin yönetimine ilişkin önerilerini, cemiyetin reddettiğini açıkladı. Böylece cemiyetin adı, ilk defa hem dış dünya kamuoyu hem de Osmanlı kamuoyu tarafından bir eylemle bağlantılı olarak duyuruldu.[604] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, yabancı devletlerin konsoloshanelerine birden çok müracaatta bulunarak bildiriler sunduğu anlaşılmaktadır.

---

[601] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 264.

[602] Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.52

[603] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 547.

[604] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.68, 69. Şevket Süreyya Aydemir, bu bildiri (layiha) hakkında bazı açıklamalar yapmıştır: "Manastır Merkez Heyeti'nin, Rusya'dan başka büyük devletlerin ilgili makamlarına sunulmak üzere Manastır'da yabancı konsoloslara verdiği beyanname, sadece Mayıs 1324 tarihini taşır. Gün belirtilmemiştir. Belki de 9-10 Haziran 1908'de Reval'de yapılan iki imparator konuşma kararlarından öncedir. Eğer böyleyse, önemi daha büyüktür. Çünkü Reval Mülakatı'nın uyandırdığı heyecandan önceki ayda da Makedonya'daki Osmanlı ihtilalcileri arasındaki görüş ve kanaatleri aksettirir. Yani ihtilale hazırlanan bir İttihat ve Terakki (yahut Terakki ve İttihat) örgütünün, gidişatı nasıl gördüğünü ve neler istediğini bize aksetirir. Cemiyet bu belgeye layiha adını verir. Manastır Merkez Heyeti'nin layihası on büyük sayfadan daha fazla tutar. Burada bütün şartlar ve görüşler, gene bütün cepheleriyle ve açıkça ele alınmıştır." Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 515.
Bu layihada, İttihat ve Terakki, Makedonya Meselesi'nin ve diğer meselelerin Avrupa'nın müdahaleleriyle yapılan reformlarla çözülemeyeceğini, dini ve milli bir taassuplarının olmadığını, çekilen ıstıraplarda bütün Osmanlı halklarının müşterek olduğunu ve sıkıntının hükümetin idare usullerinden kaynaklandığını, zalim idarenin herkesi ezdiğini ifade etmiştir. Bunun yanında İttihat ve Terakki evvela Avrupa büyük devletlerinden, Rusya'nın Makedonya işlerine müdahalesinin önlenmesini istemiştir. Çünkü Rusya'nın amacı, Makedonya halklarını kurtarmak değil, Slavist bir gaye ile Balkan Yarımadası'nı bir Slav daha doğrusu Rus eyaleti haline getirmek ve İstanbul'u zaptetmekti. Cemiyete göre, Balkanlar'daki bütün tahrikler Rusya'dan gelmektedir. İttihat ve Terakki'nin layihasında Osmanlıcılık doğrultusundaki diğer dikkat çeken ifadeleri ise şunlardır: "Gerek Makedonya'da gerek Osmanlı ülkesinin diğer kısımlarında cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlılar, kurulacak meşrutiyet idaresi altında kardeş olarak yaşamaya devam edebileceklerdir. İşte cemiyetin programı budur. Mevcut istibdat idaresini devirip kendi ülkelerinin nizamını, hürriyet ve müsavat (eşitlik, denklik) esasında kurmaktır. Ne müslüman vardır ne de hristiyan! Yalnız Osmanlı vardır!.." Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 517.

Bununla ilgili olarak Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın, Hüseyin Hilmi Paşa'ya 15 Temmuz 1908 ve Hilmi Paşa'nın da Şifre Katibi Esad Bey[605] ve Sadaret'e 18 Temmuz 1908 tarihiyle gönderdiği yazılarda; cemiyet-i fesadiye (İttihat ve Terakki) tarafından Manastır'da düvel-i muazzama konsoloshanelerine gizli olarak gönderilen varakadan bahsedilmektedir.[606] Yine Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 22 Haziran 1908 tarihli bir yazısında; zararlı bir evrakın Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti tarafından Fransızca olarak İngiltere ve Fransa Konsolosları'na gönderildiğinin Manastır'da bir konsoloshane çalışanı tarafından gizli olarak ifade edildiğini bildirmiştir.[607]

Aslında ise İttihat ve Terakki Cemiyeti, Reval Görüşmesi'ni amaçlarına ulaşma yolunda bir vesile-bahane olarak kullanmıştır. Reval Görüşmesi'nin İttihat ve Terakki tarafından bir vesile-bahane olarak kullanıldığı, araştırmacıların geneli tarafından kabul edilmekteyse de[608] Ernest Ramsaur'un bu durumu açıkça ifade ettiği görülmüştür: "Bu koşullardan ikincisi yani dış politika meselesi ihtilalin mevcut sebepleri içerisinde biraz abartılı olarak ele alınmıştır… Diğer yandan Reval Görüşmesi, şiddet olaylarının ilk kıvılcımlarının çakıldığı döneme tesadüf etmişti. Bu durum olayların sahneye konması için iyi bir bahaneydi."[609]

Necmettin Alkan ise, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

> "Jön Türkler'in Reval Buluşması'nı oldukça abartılı bir şekilde ve ısrarla gündeme getirmelerinin nedenini nasıl izah etmek gerekiyor?.. Dolayısıyla cemiyetin ileri gelenleri, siyasi bir hareketin mensubu olarak mücadele halinde oldukları Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı, bu gelişmeyi bir propaganda aracı olarak kullanmak istemiş olabilirler. Böylece Jön Türkler hem ihtilal sürecini hızlandırmayı hem de isyanlarını Osmanlı kamuoyu huzunda olabildiğince meşrulaştırmayı düşünmüşlerdir… Jön Türkler, Reval Görüşmesi'nin gerçek gündemini iyi bilmeseler dahi bunu Abdülhamid yönetimine karşı bir kışkırtma aracı olarak çok iyi bir şekilde kullanmasını bilmişler ve ihtilal fitilini ateşleme vesilesi kılmışlardır."[610]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, amacına ulaşmak için kullandığı bir diğer vesile ise Rumeli'de bulunan yabancı jandarma subayları ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanında görev yapan yabancı ajan siviller ve müşavirler idi. Cemiyet, bu yabancı görevlilerinden bahsederek II. Abdülhamid aleyhine halkı yanına çekmeye çalışıyordu. Meşrutiyet'in ilanından önce

---

[605] 4 Temmuz 1908'de Esad Bey'in selefi olan Mabeyn Şifre Katibi Asım Bey, vefat etmiş ve şifre katipliğine Esad Bey getirilimiştir. Süleyman Kani İrtem'in ifadesine göre; Asım Bey'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bazı önde gelenleri ile münasebeti vardı. Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali,* haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 19.

[606] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N.269.

[607] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 19, G. S. N. 1258.

[608] Örneğin Abdülhamit Kırmızı bu konuda şunları ifade etmiştir: "Eylül 1907'den beri 'Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti' tabelası altında toplanan ve ihtilal sonrasında 'İttihat ve Terakki Cemiyeti' ismine geri dönecek olan muhalif Jön Türkler, Osmanlı aleyhinde teşekkül eden itilafı (Reval İtilafı), propaganda ve eylem için kullanmaya karar verdi." Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa,* s.315.

[609] Ramsaur, *Jöntürkler, 1908 İhtilalinin Doğuşu,* s.176.

[610] Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s.173, 174.

Rumeli'de görev yapan ve İttihat-Terakki'nin Manastır şubesinin kurucularından olan Kazım Karabekir, bu durumu şöyle anlatmıştır:

> "Hilmi Paşa, Türk ve ecnebi kalabalık maiyetiyle yazları Manastır'a gelirdi. Bu yıl da (1907) Pazar günü yağmurlu bir havada Manastır'a geldiler. Silindir şapkalı Avrupalı müşavirleri, bizim için Sultan Hamid aleyhine orduyu ve halkı nefret ettirmek ve yakın tehlikeyi göstermek için iyi bir vesile oldu. Bunların ve İtalyan jandarma erkanının mağrur bakışları herkesin kalbine bir hançer gibi saplanıyordu."[611]

Bunun dışında yine yabancı subayların, Jön Türkler'in yönetim karşıtı gizli faaliyetlerine yardımda bulunduklarının ve destek verdiklerinin de zikredilmesi gerekmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa İstanbul'a gönderdiği bir telgrafta, İtalyan jandarma subayının Jön Türkler'e ciddi olarak yardımlarda bulunmasından; yasak Jön Türk yayınlarını ve Paris'te basılan el ilanlarını dağıtmasından şikayetçi olmuştur. Bu durumun, bölgedeki en yüksek mülkî idareci tarafından tespit edilmesi ve Bab-ı Ali'ye rapor halinde bildirilmesi son derece önemlidir.[612] İtalyan jandarma subayı yukarıda da ifade edildiği üzere, Arnavutlar'ı ve Bulgarlar'ı da kışkırtmaya çalışıyordu.

Sonuç olarak; Avrupalı subayların Makedonya'da görev yapmalarıyla birlikte bölgedeki Jön Türk faaliyetlerine, doğrudan veya dolaylı olarak ihtilal sürecine destek anlamında fazlasıyla katkıları olmuştur.[613]

Meşrutiyet Dönemi'ni de görmüş gazeteci yazarlardan Süleyman Tevfik, hatıralarında İttihat-Terakki'nin bu dönemde bölgedeki faaliyetlerini şu ifadelerle anlatmıştır: "Abdülhamid bendesi, istibdat taraftarı oldukları bilinen paşalara, memurlara tehditnameler gönderiliyor; harekat-ı ahrarânaye (yenilikçi hareket) karşı gelmeye yeltenenler, meçhul eller tarafından öldürülüyordu."[614]

Hüseyin Hilmi Paşa, 29 Haziran 1908 tarihli Mabeyn Başkatibi İzzet Paşa'ya gönderdiği raporunda ise; İttihat hareketinin varlığının şu son günlerde anlaşıldığını ve bunların cemiyetlerini güçlendirmek için tehditlerde bulunduklarının anlaşıldığını, Selanik eski merkez kumandanı Nazım Bey'in yaralanması[615] ve fesat hareketinin tahkiki için Kruşevo'ya

---

611 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti,* s.118.

612 Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s.134 ; Necmettin Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler, 1889-1908***,** Selis Kitapçılık, İstanbul 2009, s. 96.

613 Alkan, *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler, 1889-1908***,** s. 96.

614 Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım***,** haz: Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, Dün Bugün Yayınları, İstanbul 2011, s. 222.

615 Mithat Şükrü (Bleda) anılarında bu olayı, o tarihte yüzbaşı olan Enver Bey ile planladıklarını anlatmaktadır. Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey, Enver Bey'in eniştesidir ve Mithat Şükrü, bu suikasti Enver Bey'e danışarak İsmail Canpolat ve fedailerden Mustafa Necip de dahil olmak üzere birlikte yaptıklarını anlatmaktadır. Olayın gelişimi ve ayrıntıları için bk. Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1979, s.34-38.

Mithat Şükrü'nün anlattığına göre bu olayda İsmail Canpolat ve fedai Mustafa Necip de yaralanmıştı fakat Merkez Kumandanı Nazım Bey'in yaralanması hürriyetseverler çevresinde iyi etki yapmıştı. Mithat Şükrü şöyle devam ediyor: "İşin ciddiyeti böylece ortaya çıkmış ve o güne kadar cemiyetimizin faaliyeti hakkında şüphesi olanlar

gönderilen Manastır polis müfettişinin katli gibi olaylarda İttihatçı subaylar sorumlu tutulmakta ise de İttihatçı subayların bir mülazımın kurşunla öldürülmesi ve diğer bir kişinin zehirlenmesi olaylarında sorumlu olduğuna dair hiçbir duyum alınmadığını ifade etmiştir.[616] Mabeyn'den gönderilen yazıda ayrıca İttihat hareketinin Bulgar eşkiyası ile haberleştiği[617] hakkında rivayetler olduğu Hilmi Paşa'ya bildirilmiş, Paşa ise bu rivayeti teyid edecek kesin bir duyum ve hissiyatının olmadığını ifade etmiştir. Yine Mabeyn'den gönderilen yazıda ifade edilen başka bir durum ise İttihat Cemiyeti'ne dahil olan subaylardan birinin, bir eline kılıç diğer eline ise Ümid gazetesini[618] alarak çarşı, pazarlarda alenen bozguncu konuşmalar yaptığı idi. Hilmi Paşa, bu durumun da isbata muhtaç olduğunu, bu cemiyetin faaliyetlerini gayet gizli ve mahirane bir şekilde yaptığını, böyle bir durum olsa idi askeri yetkililerin en azından bir tanesinin böyle bir durumdan haberdar olacaklarının kesin olduğunu ifade etmiştir.[619] Ayrıca aynı yazıda Paşa'ya devlete sadakatle hizmet edeceğine dair yemin ettiği hatılatılmış, Paşa'nın

---

durumu anlamışlardı. Nazım Bey, beraberinde bir Ermeni doktor olduğu halde İstanbul'a müteveccihen yola çıkmıştı. Nazım Bey, bir daha Selanik'e gelmeyecekti… İttihat ve Terakki'nin atıldığı mücadeleden muzaffer çıkacağından artık kimsenin şüphesi kalmamıştı. Suikast olayını takip eden günlerde şehirde başka bir şey konuşulmaz olmuştu. Kahvehanelerde, gazinolarda, sokaklarda evlerde merkez kumandanının maruz kaldığı suikast konuşuluyor, sonucu münakaşa ediliyordu. O günlerde oluşan kayda değer ikinci hadise Manastır Müftüsü'nün öldürülmesi idi… Nazım Bey ve müftü hadiseleri Selanik ile civarındaki şehirlerde büyük etki yarattı. Artık örgütümüzün ne kuvvette olduğu herkes tarafından anlaşılmıştı. Bu olaylar örgüt faaliyetlerinde daha da cesaretli davranışlara girebileceğimizi göstermişti." Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.38, 39.

Tahsin Uzer, bu suikast girişimi ile ilgili olarak şunları söylüyor: "Bu olayın suçlusunu hükümet bulamadı. Abdülhamid, çok korktu. Sultan Abdülhamid, Hüseyin Hilmi Paşa'ya olayla ilgili mütalaasını sordu. Hüseyin Hilmi Paşa, durumu kavrayamadığından olayın büyütülecek nitelikte bir mesele olmadığını Mabeyn'e bildirdi." Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi*, s.91.

Jön Türk olduğu anlaşılan Ahmed Saib'in bu suikasti anlatış tarzı çok ilginçtir: "Selanik'te bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin komitesi artık hareket zamanının geldiğini anlayarak Selanik'te Hamid'in dehşetli hafiyelerinden (gariptir ki bu zat sonraları şöhret kazanan Binbaşı Enver Bey'in eniştesidir) ve ora merkez kumandanlarından bulunan kaim-i makam Nazım Bey'i idama karar verip buna muvaffak oldu. Bu herif ahrete gitmedi fakat mecruh (yaralı) olarak İstanbul'a hareket ve orada Yıldız Hastanesi'ne alındı. O günlerde Nazım'ın katilinin kim olduğu anlaşılamadı fakat Saray telaşa düştü. Rumeli ümera-yı askeriye (üst düzey askeri subaylar) ve valileriyle sıkı muhaberata girişti." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası*, s.52.

[616] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 454.

[617] Çok büyük ihtimalle İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Bulgar komitecileri arasında hatta Rum komitecileri ile de bir ilişki vardı. Bulgar Komitecileri de İttihat-Terakki Cemiyeti de diğer muhalif gruplar da Abdülhamid'in tahttan indirilmesi konusunda aynı çizgide idiler. Ernest Ramsaur, İttihat-Terakki ile Bulgar komitecileri arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade etmiştir: "Fakat bu seferki hareketin (Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından 1889'da kurulmuş olan İttihad-ı Osmani'ye kıyasla İttihat-Terakki Cemiyeti) ilham kaynağı Bulgarlar'ın ün salmış Dahili Komite'(VMRO) cemiyetiydi." Ramsaur, *Jöntürkler, 1908 İhtilalinin Doğuşu***,** s.142.

[618] Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 9 Temmuz 1908 (R. 26 Haziran 1324) tarihli yazısında; Ümid gazetesinin kesinlikle dışarından gönderilmeyip Manastır'da hazırlanıp basıldığının içeriğinden anlaşıldığını, bu gazetenin yanında yine içeriğinden anlaşıldığına göre "Neyyir-i Hakikat" isminde bir başka zararlı gazetenin de vilayet içerisinde basıldığını, bildirmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 548.

Neyyir-i Hakikat, 1908'de İttihad ve Terakki tarafından Manastır'da yayınlanmaya başlanan gazetedir. İlk dokuz sayısı aralıklarla gizlice çıktı. II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine neşriyatını aşikar yapacağını ilan etti. Sorumlu müdürü, Mustafa Asım; başyazarı ise Mehmed Hasip'ti. 1327'ye (1911) kadar 317 sayı çıkmıştır. Osmanlı ülkesi sınırları içinde Türkler tarafından hazırlanıp dağıtılan ve Abdülhamid aleyhinde yazılar yayınlayan ilk ve tek gazetedir. Kuruluş tarihi, 21 Mart 1908 (R. 8 Mart 1327)'tür. Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki,* s.149.

[619] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 454 (bk. EK 24). ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 457. (bk. EK 23.)

istifasının kendisine olan itimattan dolayı kabul edilmediği halde ve bu itimada rağmen cereyan eden bozgunculuğa seyirci gibi bakıp durmakla suçlanmış, bozgunculuk tamamen ortaya çıktıktan sonra gönderdiği maruzat ve ihbarların takdire şayan olmadığı ve sadakat hususunda ettiği yemini fiiliyatta göstermesinin beklendiği ifade edilmiştir.[620] Mabeyn'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya yapılan bu ikaz, son derece ciddi ve serzeniş dolu bir ikazdır.

Önemine ve ciddiyetine binaen tekrar etmek gerekirse; Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'den kendisine gönderilen yazıda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ciddi bir şekilde mücadele etmemekle, olaylara seyirci gibi durup bakmakla ve maruzat ve ihbarları bozgunculuk tamamen ortaya çıktıktan sonra göndermekle suçlanmış, sadakat hususunda ettiği yemini fiiliyatta göstermesinin beklendiği ifade edilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın, bu çok sert suçlamalardan oldukça müteessir olduğu Mabeyn'e gönderdiği savunma yazısında net bir şekilde görülmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa, kendini savunduğu bu yazısında; ıslahat işlerinin denetlenmesi ve yabancı memurların gece gündüz süren baskı ve hilelerinin kendisine göz açtırmadığını, vilayetlerle orduda cereyan eden bozguncu hareketlerin önlenmesinden birinci derecede valiler ile ordu müşiri ve fırka kumandanlarının mesul olmasına rağmen ve de başkalarına ait vazifedendir demeyerek mümkün olan her türlü araştırma, tebligat ve uygulamayı yerine getirdiğini, asla seyirci gibi bakmadığını ifade etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, olaylar olup bittikten sonra, olaylar hakkında soru sorulması üzerine bilgilendirme ve değerlendirme yazısı göndermesi ile ilgili suçlamaya ise; bu durumun, olaylar hakkında kesin bilgilerin elde edilmesinin belirli bir zamana ihtiyaç duyulmasından ileri geldiğini, asla araştırma-soruşturmayı gizlemek gibi bir alçaklık ve ihanete yorulmaması gerektiğini, bulunduğu görev dolayısıyla bozgunculuğa karıştığı iddia edilen mülki ve askeri memurların suçu kesinleşmeden ve kesin delillere ulaşılmadan bunlar hakkında ihbarda bulunulamayacağı, bunun dini olarak da caiz olmadığını ve soğukkanlı bir şekilde hareket edilmesi gerektiğini, gerek vilâyât-ı selâsede gerekse İstanbul'da askerlere karşı muhabbetsizlik ile suçlanırken subaylar aleyhine yapacağı delilsiz maruzatın kendisine karşı olan güveni tamamen ortadan kaldırabileceğini ifade etmiştir.[621]

İttihat ve Terakki'ye mensup subaylardan Süleyman Külçe ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tehdit ve suikastları hakkında şunları ifade etmiştir: "Bunu (Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey'in suikastle yaralanmasını) işiten hükümdar, derhal Rumeli'ye Selanik, Manastır ve havalisi ile Kosova'ya gizli-aşikar ispiyonlar gönderdi. Bu hafiyeler, Selanik ve

[620] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 457.
[621] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 454 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 457.

çevresinde gizli elemanlar tarafından takip ve tehdide tâbi tutuldu. Kimi yaralandı kimi öldürüldü kimi de kaçırıldı."[622]

Jön Türkler'in tertiplediği Nazım Bey suikasti (Mayıs 1908), sarayın adamları olarak görülen subaylara ve sivil idarecilere karşı düzenlenecek cinayet girişimleri dizisinin ilkidir. Yani İttihat ve Terakki Cemiyeti, rejimi devirme stratejisinin yeni bir evresine geçmiştir.[623] Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyeleri yani İttihat ve Terakki'nin iç-Selanik merkezi üyeleri, Bulgar komitecilerinin Selanik'te ve Rumeli'deki eylemlerinin halk üzerindeki etkisini fark ettiler ve 1908 yılının başlarında silahlı propagandaya giriştiler.[624] Paris'te yayınlanan *Journal* gazetesinin 18 Temmuz 1908 tarihli nüshasında iddia edildiğine göre; İttihat Cemiyeti, mahkumları salıvermek düşüncesindeydi ve Rum komitesi ile münasebette bulunuyordu ayrıca Bulgar komitesiyle de anlaşmaya çalışıyordu.[625]

Cemiyet, Ohri Kaymakamı Süleyman Kâni Bey'e üzeri "Terakki ve İttihat Cemiyeti Ohri Merkezi" mührüyle mühürlü ve 14 Temmuz 1908 tarihli bir tehdit mektubu göndermiştir. Cemiyetin bu mektubu, aynen şu şekildedir:

---

[622] Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013, s.29.

[623] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 547.

[624] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.56.

Bunun yanında Tevfik Çavdar, Talat Bey örneğiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin komitacılarla olan ilişkisini şu şekilde anlatmıştır: "Talat Bey üzerinde, Bulgar özgürlükçü hareketini sürdüren çetelerin derin bir izi vardır. Daha Edirne'deki günlerinde eniştesi dolayısıyla bunların düşünsel içeriklerini, Narodnikçi (Çarlık Rusya'daki devrimci küçük burjuva topluluğu) eğilimlerini düzeyden de olsa bilmekteydi. Selanik'te bilhassa İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşundan sonra, ortak bir savaşım vermenin doğal sonucu olarak bunların liderleriyle tanıştığı gibi, silahlı eylemlerinden de gerek taktik gerekse amaç açısından haberliydi. Hatta Selanik içinde cemiyet namına bazı bombalı gösterilerde bulunmaları için bunların bir bölümü ile anlaştığı bile söylenir. Doğru veya yanlış, bu nokta bizi ilgilendirmese de Talat'ın başta Bulgar çeteleri olmak üzere diğer Balkan uluslarının çeteleriyle bazı ilişkileri olduğu kesindir. Hatta Atina'ya (Paris veya Cenevre'den) gelen Dr. Nazım'ın Selanik'e geçişi, cemiyet ile Rum çetelerinin işbirliği sayesinde gerçekleşmiştir. Rumeli'deki iş gezileri sırasında Rum, Arnavut, Bulgar hatta Sırp gerilla gruplarıyla dolaylı ya da dolaysız ilişkilerde bulunan Talat'ı, bunlar arasında gene de en fazla etkileyen Bulgar çetecileri olmuştur. Özellikle bunların Narodnikçi doğrultudaki çizgileri onu çekmiştir." Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.59.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rumlar ile ilişkisi hakkında ise bk. Hasan Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* Libra Yayıncılık, İstanbul 2009.

Jön Türkler, Anadolu'daki Ermeni terör örgütleri, Makedonya'daki Bulgar, Yunan ve Sırp komitalarının da ortak düşmanı olan II. Abdülhamid'e karşı belli sınırlar dahilinde ortak hareket etmişlerdir. Hemen hemen bütün muhalif grupların katıldıkları 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında yapılan ilk Jön Türk Kongresi'nde "ihtilal" ve "kuvvet kullanma" gündeme gelmiştir. 17-29 Aralık 1907'deki ikinci kongrede ise bu kez daha radikal adım atılarak "silahlı mücadeleyi" ve halkı "ayaklanmaya" teşvik etmek gibi başta Makedonya'daki Bulgar, Sırp ve Rum komitacılar olmak üzere Anadolu'daki Ermeni terör örgütlerinin usulleri kabul görmüştür. Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s. 113.

Göze çarpan diğer bir ilginç durum ise; Rumeli'de eşkıya ile mücadele ettiklerini söyleyen özellikle İttihat ve Terakki'nin subay mensuplarının, meşrutiyetin yeninden ilanıyla birlikte "Osmanlıcılık" adı altında Bulgar komitacıları ile mücadelelerine son vermiş olmalarıdır. Acaba daha düne kadar, özellikle Bulgar eşkiyası ile çarpışan Enver Bey gibi İttihatçılar nasıl olmuştu da birden Sandanski gibi eşkiyalar ile beraber siyaset yapmaya başlamışlardı. Acaba eşkıya, eşkiyalığından vaz mı geçmişti? Yoksa İttihat ve Terakki'nin subay mensupları, özellikle Bulgar eşkiyası ile gerçek anlamda mücadele etmemişler miydi? Ya da bu mücadelelerini abartıyorlar mıydı? Bu durum ve bu sorular, üzerinde durulmaya değerdir diye düşünülmektedir.

[625] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 460.

> "İbtida, Ohri Kâim-i makamı Süleyman Kâni Bey, maksad-ı hayırhâhânemizi (hayırlı amaçlarımızı) herkese ilan ve işâa (haber yayma) için evvelki gece neşrettiğimiz ilannameleri toplattırdınız. Meclis-i Mebusanı ne suretle olursa olsun küşâd ettirecek olan cemiyetimizin muamelât ve tertibâtını ihlale tasaddi edenlerin şimdiye kadar düçâr oldukları mücazât tabii mesmu'-u âlileri olmuştur (işitmişsinizdir), Binaenaleyh bu yolda harekattan tevakki eylemeniz luzûmunu mübeyyin işbu birinci ihtarname taraf-ı âlilerine gönderildi."[626]

7 Temmuz 1908 tarihli Ohri Kaymakamı Süleyman Kâni Bey'in bir yazısında anlattığına göre de İttihat-Terakki, Ohri Nizamiye Kolağası Mehmed Ağa'yı cemiyete katılması için bir subayı vasıtasıyla tehdit etmiştir. İttihat-Terakki üyesi subay, Mehmet Ağa'ya kendilerine katılmasını teklif etmiş, Mehmet Ağa reddedince yirmi dört saat zarfında öldürüleceği tehdidinde bulunulmuştur. Mehmet Ağa, kendisini tehdit edenin ismi sorulduğunda isim vermeyi reddetmiş eğer öldürülür ise o subayın ismini yanında taşıdığını ve ceketinin cebinden bulunabileceğini beyan etmiştir.[627] Kırçova Kaymakamı Mehmet Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 13 Temmuz 1908 tarihli yazısında; İttihat Cemiyeti'nin, kendisinden bütün şartlarını tam olarak kabul ederek cemiyete dahil olmasını istediğini aksi takdirde hayatının kesin olarak tehlikede olacağını 12 Temmuz 1908 tarihli ve Abidin imzalı bir mektupla bildirdiğini ifade etmiştir.[628]

Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey'in yaralanması üzerine bütünüyle alarma geçen saray[629], Manastır'daki 3. Ordu'nun bazı subaylarının İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olup olmadıklarını, mensup olanlar varsa kimler olduğunu araştırmak için başkanlığına İsmail Mahir Paşa'nın[630] tayin edildiği bir heyeti Mayıs 1908'de Manastır'a göndermiştir.[631] Hüseyin

---

[626] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 288.
[627] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 444. Daha fazla örnek için bk. İSAM, HHP Evrakı.
[628] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 524
[629] Ramsaur, *Jöntürkler, 1908 İhtilalinin Doğuşu,* s.175.
[630] İsmail Mahir Paşa, meşrutiyet yeniden ilan edildikten sonra 2 Aralık 1908'de İttihat ve Terakki tarafından kapısının önünde öldürülmüştür. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi,* c.I, K.II, s.129.
[631] Şemsi Paşa'nın maiyetinde çalışmış olan, İttihat ve Terakki'ye mensup subaylardan olan Süleyman Külçe, bu heyeti şu şekilde anlatmıştır: "1908 senesi Mayısı'nda İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi kuvvetini göstermek maksadıyla Selanik Merkez Kumandanı Yaveran-ı Hazret-i Şehriyarî'den Nazım Bey'i katl kastıyla atılan birkaç mermi ile yaralamıştır. Hem suikast faillerini yakalamak hem de İttihat ve Terakki'nin kuvveti hakkında malumat almak amacıyla Selanik'e İşkodralı İsmail Mahir Paşa reisliğinde kalabalık bir hafiye heyeti gelmişti. Bunlar Selanik'in Kolombo Oteli'nin üst katına yerleşmiş ve durmadan padişahı jurnal yağmuru altında bulundurmuşlardır… Ayrı bir heyet de mayıs sonlarına doğru askeri hastaneleri teftiş ve hastalara padişahın selamı saadet encamını (!) (son, işin sonu, gelecek) tebliğ memuriyeti ile Yaveran- Hazret-i Şehriyarî'den İbrahim Bey adında bir miralayın riyaseti altında Kosova Vilayeti'ne gönderilmişti. Bu memuriyetlerin arkalarında bittabi İttihat ve Terakki'nin kudret ve kabiliyet derecesini ölçmek de dahildi." Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.41.
Yine Süleyman Külçe, Şemsi Paşa'nın bu heyet ile ilgili söylediklerini aktarmıştır: "Başka yerlerde bu vazifelerini bitiren heyet, Mitroviça'ya ve Şemsi Paşa'nın karagahına gelmiş ve hastanede misafir kalmışlardı… Ve bana; heyetin esas vazifesi aşağıdakilere (Selanik taraflarında) padişahı öldürmek için zabitanın bir cemiyet kurduklarını ve merkez kumandanı Nazım Bey'i o cemiyete bağlı bir zabitin yaraladığını ve işte bu gibilerin Mitroviçe fırkasında olup olmadığını anlamak istediklerini kendisine söylediklerini hikaye etti." Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.42.

Hilmi Paşa da Saray'ın emriyle bu komisyona dahil edilmişti. Bu heyet, 3. Ordu'da bu cemiyete mensup subaylar bulunduğunu bildirmiştir. İsmail Mahir Paşa, Encümen-i Mahsus'a sunduğu raporunda 3. Ordu subaylarının yarısına yakınının bu cemiyete mensup olduklarını ifade etmiş fakat heyete dahil olan diğer üyeler ise bu cemiyete mensup olanların sınırlı mikdarda olduğunu beyan etmişlerdir.[632] Yapılan incelemelerden sonra Esat Paşa'nın görevine son verilerek Müşir İbrahim Paşa, Ordu Komutanlığı'na getirildi.[633]

Selanik'te Hüseyin Hilmi Paşa ile fikir ayrılığına düşen İsmail Mahir Paşa, İstanbul'a dönüp de bilgi vermek için Vükela Meclisi'ne çağırıldığında, Hilmi Paşa'yı ve başka bazı rütbelileri Jön Türkler ile ilişkili olmakla suçladı.[634] Hüseyin Hilmi Paşa 19 Temmuz 1908 tarihli Sadaret'e gönderdiği yazısında; İsmail Mahir Paşa'nın, kendisini İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin başkanlığını yapmakla açıkça itham ettiğini ve bu ithamın asla doğru olmadığını ifade etmiştir.[635]

Bunun yanında Hüseyin Hilmi Paşa, yabancı gazeteler ve büyükelçiler tarafından müfettişlikte kalmaya devam etmek için İngiltere ile Rusya'nın ıslahat tekliflerinden istifade etmeye çalışmakla da itham edilmiştir. Bu ithama göre; Hilmi Paşa, İngiltere ve Rusya'nın hazırlamakta oldukları yeni ıslahat tasarısı gereği hükümetin vesayetinden çıkmak istiyor ve Avrupa devletlerinin nezareti altında bulunmak için Selanik'teki Rusya sivil ajanı Demerich vasıtasıyla çalışıyordu. Hüseyin Hilmi Paşa bu ithamı da kesinlikle kabul etmemiştir.[636]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 15 Temmuz 1908 tarihli bir yazısında kendisini savunmuş ve padişaha hep sadık kaldığını ifade etmiştir. Bu yazıda Hilmi Paşa; geçen Mart ayı içerisinde gönderdiği telgraflarda müfettişlik vazifesinin zorluklarıyla şahsî ve baş düşmanları tarafından uğradığı ve uğrayacağı iftiralardan ve bu sebeple namus ve hayatına gelecek olan tehlikenin derecesinden bahisle görevinden alınmasını padişahtan istirham etmiş olduğunu fakat padişahın irade-i seniyesi ve itimadı dolayısıyla buna uyarak geçici olarak görevinde devam etmeye mecbur kaldığını, otuz beş seneye yakın zamandan beri namus ve sadakatten ayrılmayarak sadakat ve ciddiyetle hizmet ettiğini, şimdiye kadar hiçbir şekilde hizmeti konusunda suçlanmamış iken bu sefer İttihat ve Terakki'ye münasebet (ilişkisi olma) gibi iftiralar ve müfettişlikte devam etmek için yabancılara eğilim gösterme bir alçaklık ile

---

[632] BOA, Y. A. HUS., D.N. 523, G. N. 55. Süleyman Kani İrtem'in ifadesine göre; Selanik'te, Manastır'da ve Kosova'da liva rütbesinden yüksek makamlarda kumanda mevkilerinde bulunanlardan çoğu, cemiyete ve hürriyet fikirlerine zıt ve muhalif hareket ediyorlardı. Cemiyet de bunların gözlerini korkutmak, kendi aleyhinde icraata kalkışmalarının hayatları için tehlikeli olacağı kanaatini onlara telkin eylemek istiyordu. İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali,* s. 17.

[633] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.89, 90.

[634] Kırmızı, *Avlonyalı Ferid Paşa,* s.315.

[635] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1167.

[636] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1167; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1168.

itham olunduğunu, bundan dolayı sonsuz derecede üzüntü ve ümidsizlik içinde bulunmasına binaen bundan sonra görevini yerine getiremeyeceğinden dolayı görevden alınmasını istidaya mecbur kaldığını ifade etmiştir.[637] Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 28 Temmuz 1908 tarihli değerlendirme yazısında da kendisini savunmuştur. Bu yazıda Hilmi Paşa; iki arada bir derede kaldığını, 28 Mayıs'tan beri "eclâf ve esâfil" (aşağılık, sefil kimseler) olarak tanımladığı kimselerin yalan ve iftiralarına önem verilerek otuz beş senelik devlet hizmeti süresinde anlaşılması gereken ciddiyet ve namusundan şüpheye düşülerek nazırlar ve devlet adamlarının bir kısmı tarafından Padişah'a ve devlete ihanet, sadakatsizlikle diğer taraftan İttihat-Terakki Cemiyeti tarafından da "adi saray casusluğuyla" itham ve tehdid edildiğini ifade etmiştir.[638]

Selanik'teki Araştırma ve Kovuşturma Komisyonu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin varlığını ve ordunun da bu cemiyetle iş ve güç birliği yaptığını anladı. Bu durum karşısında, komisyon üyeleri Selanik'te kaldıkları takdirde canlarının tehlikede olacağını sezerek alelacele İstanbul'a döndü. Komisyonun eli boş dönüşü, Sultan Abdülhamid'i şaşırttı.[639]

Bu arada bir başka önemli olay daha gerçekleşti. Süleyman Külçe'nin belirttiğine göre; İsmail Mahir Paşa'nın başkanlığındaki heyetin işaretiyle topçu kumandanı Hasan Rıza Paşa ile 3. Ordu erkan-ı harbiyesi reisi Ali Paşa, Sultan tarafından İstanbul'a aldırılarak Bekirağa Bölüğü'ne tıkılmışlardır.[640] Tahsin Paşa'nın belirttiğine göre ise; Sultan Abdülhamid, durumu 3. Ordu subayları yoluyla da tahkik etmek istemiş, bu amaçla 3. Ordu'ya mensup subaylardan ikisinin İstanbul'a gelmesini irade eylemiştir. Bunun üzerine 3. Ordu Müşiriyeti'nden Erkan-ı Harp Miralayı Ali Rıza ve Topçu Miralayı Hasan Rıza Beyler, İstanbul'a gönderilmiştir. Bununla birlikte bu iki kişi, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerindendi ve hedef şaşırtmak ayrıca oyalama amacıyla cemiyet tarafından özellikle seçilip gönderilmişti. Doğal olarak bu kişiler, ortada olup biten işlerden hiç haberleri olmadığı şeklinde bir fikir oluşturmuşlardı. Bir müddet sonra, bu iki kişinin Saray tarafından bir rehine olarak alıkonuldukları zehabı oluştu ve Rumeli'den müracaatlar başladı. Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'dan gelen bir telgrafta, bunların İstanbul'da daha fazla alıkonulmalarının kötü bir etki oluşturacağı ehemmiyetli bir ifade ile bildiriliyordu. Bunu müteakiben Hüseyin Hilmi Paşa'dan ikinci bir telgraf alındı. Bu telgrafta; Miralay Ali Rıza ve Hasan Rıza Beyler'in geriye dönmeleri için gün bile tayin olunduğu ve şayet o gün iade edilmezler ise fena şeyler olacağına dair kendisine (Hüseyin Hilmi Paşa'ya) tehditkar haberler gönderildiği yazılı idi. Bundan sonra Ali Rıza ve Hasan Rıza

[637] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 20, G. S. N. 1304. (bk. EK 12).
[638] BOA, İradeler-Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ. DUİT), D.N. 91, G. N. 19 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1197. (bk. EK 25).
[639] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 90.
[640] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.41.

Beyler'in gerçek vaziyetleri anlaşıldı ise de Bab-ı Ali'nin nufuzu sarsılmış olduğundan Rumeli'den gelen isteğe uymaktan başka çare bulunamamıştı.[641] Enver Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 3 Temmuz tarihli bir yazıyla; İstanbul'da bulunan Mirliva Ali Paşa, Topçu Mirliva Hasan Rıza Bey ve Adliye Müfettişi Mustafa Nedim Bey'in geri gönderilmesini istemiştir. Şayet bunlar geri gönderilmezse, hükümeti ikâ-i hadisatla yani olay çıkarmakla tehdit etmiştir.[642] Hüseyin Hilmi Paşa, muhtemelen bu tür tehditler üzerine mabeyne yazı yazarak bu kişilerin geri gönderilmesini istemiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 21 Temmuz 1908 tarihli yazıda; Cemiyet-i fesadiyeye dahil olarak hizmetlerini terk edip firar eden subaylar ile Nizamiye jandarma erlerinin ve halktan bunlara katılanların sayısının artmakta ve sadakatten ayrılmayan memur ve subaylara yapılan suikastlerin ardı kesilmeksiniz sürdüğünü, ifade etmiştir. [643]

İttihat ve Terakki'nin bir suikasti de Manastır Müftüsü'ne gerçekleştirdiği, müftünün ölümüyle sonuçlanan suikasttir. Mithat Şükrü'nün ifaderine göre müftü, doğrudan doğruya Yıldız Sarayı'ndan emir alıyor ve jurnallerini oraya gönderiyordu. Müftü, mabeynden gelen emir doğrultusunda Manastır'dan İstanbul'a doğru yola çıkmış, Selanik'e geldiğinde ise İttihatçı fedai[644] Abdülkadir tarafından Selanik'te Kolombo Oteli'nde öldürülmüştür.[645] Bunun yanında Köprülü Kazası Kaymakamı Şevket Bey de İttihat-Terakki tarafından öldürülmüştür.[646]

Hüseyin Hilmi Paşa 19 Temmuz 1908 tarihli Sadaret'e gönderdiği yazısında, cemiyetin özelliklerini ve cemiyetin faaliyetlerinin önüne neden geçilemediğini anlatmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa, yazısında Rumeli'deki meselenin halktan kaynaklanan ve halkla sınırlı bir mesele olmadığını, bu şekilde olmuş olsa meselenin çözümünün kolay olacağını, Yemen İhtilali ile beş sene önceki Bulgar İsyanı'nda (İlinden İsyanı) asla tereddüd ve çekingenliğe düşmediğini fakat bugünkü sıkıntının askeri ve mülki memurlardan kaynaklanmasından dolayı ne yapılması

---

[641] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s.359-361.
[642] Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s.234.
[643] BOA, Y. EE., D.N: 71, G. N: 79.
[644] İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez-i Umumisi (Talat, Rahmi, İsmail Canbolat Beyler'den oluşuyordu), eylemleri ele veren, talimatlara uymayan vs. kişilerin cezalarını vermek amacıyla örgüt içinde yeni bir örgütün kurumasına karar verdi. Bu yeni örgüte cemiyetin "fedai"leri adı veriliyordu. Herkes fedai olamamaktaydı. Fedailer bizzat genel merkez ya da onun güvendiği üyeler tarafından seçilip görevlendirilmekteydi. Fedailerin kimliği konusunda daha da ketum davranılıyordu. Böylece illegal siyasal örgütün içinde, gizli bir bölüm daha kurulmuş ve işletilmeğe başlanmış oldu. Cemiyet'in bu yeni yapısı ilerde Talat Bey tarafından daha da geliştirilerek yeniden düzenlendi. Cemiyet legal olduğu günlerde bile gizli bir yöne sahip olmağa başladı. Fedai grubunun, eylemler sırasında (cemiyet bakımından) önemli yararları görüldü. Bizzat fedailer tarafından gerçekleştirilen eylemler bir yana, bu eylemlerden ürken ve cemiyete karşı tutum almağa başlayan ya da en azından çekimser bir tavır alan kişilerin (cemiyete) ihanetlerinin engellenmesinde fedailerin oluşturduğu ürküntünün büyük bir yeri vardır. Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.66, 67.
[645] Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.38, 39.
[646] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 519.

gerektiğinin kestirilemediğini, İttihat ve Terakki Cemiyeti meselesinin müfettişlikçe yapılacak çalışmalarla çözülmesinin mümkün olmadığını, erbab-ı fesadın kabul ve takip ettiği yöntemin herkeste dehşete sebep olarak askeri, mülki memurlar ile halktan bu bozgunculara dahil olmayan veya eğilimi olmayanların şiddetle tehdid edildiğini ayrıca bu cemiyetin maksat ve uygulamaları aleyhine bir ihbar veya harekette bulunanların alenen fakat gayet ustaca katledildiğini, bu cinayetleri işleyenlerin kimlikleri malum olduğu halde dahi kimsenin açıkça söylemeye cesaret edemediğini, aleyhlerinde vazife gereği tahkikat ve takibat yapılmasına memur olanlara bakmadıklarını, kendilerine içtenlikle nasihat ve Padişah'ın emirleri ve iradelerini tebliğ edenleri de tehdid edip bunlara suikastte bulunduklarını, böyle bir durumun devletin tarihinde emsalinin görülmediğini ifade etmiştir.[647]

Mithat Şükrü'nün ifade ettiğine göre; bu cemiyetin lideri Talat Bey idi: "Yıldız, siyasi cinayetlerin kimler tarafından organize edildiğini öğrenmekte gecikmedi. İlk akla gelen isim Talat idi. Evet, bütün bu olup bitenlerin altında Talat olmalıydı. Hakikatte de bu böyleydi. Her şey onun emriyle oluyor, örgüt onun direktifleriyle girişimlerini ayarlıyordu."[648] Osmanlı Hükümeti bu gelişmeler üzerine, Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir telgrafla Talat Bey'in görevinden alınmasını ve derhal yanında polisler olduğu halde Anadolu'da bir yere gönderilmesini emretmiştir.[649] Mithat Şükrü (Bleda), gönderilen bu emir üzerine cemiyetin ve Talat Bey'in Bab-ı Ali ile Hüseyin Hilmi Paşa'ya karşı tavrını şu şekilde anlatmıştır:

> "Biz bu emri, ajanlarımız[650] vasıtasıyla öğrenmekte gecikmedik. Toplandık ve karar verdik. Şayet Genel Müfettişlik, bu emri yerine getirerek Talat'ı zorla Anadolu'ya sürmeye teşebbüs ederse, örgütümüz derhal faaliyete geçecek ve onu kurtarmak için her çareye başvuracaktı. Bu arada en kötü şartlarda bile Talat'ı polisin elinden zorla alıp kaçıracaktık. Bu hususta kararımız kesin idi. Saray ile aramızdaki ilişki son derece nazik ve kritik bir devreye girmişti. Ya devlet başa ya kuzgun leşe, diyorduk. Cüretimiz tahmin edilemeyecek bir dereceye ulaşmıştı. Yalnız saray hafiyelerini değil, devletin birinci plandaki idare adamlarını dahi hiçe saymaya başlamıştık. Talat bir gün bize, 'ben gider Hüseyin Hilmi Paşa ile görüşür, hakkımda İstanbul'da alınan karar ve buraya iletilen emri öğrenirim.' dedi. Bunları söylediği zaman, hiçbirimiz bunda bir tehlike sezmemiştik. Çünkü Talat'ı elimizden alacak bir kuvvet tasavvur edemiyorduk. Talat, dediğini yaptı ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın karşısına vararak kendisine şunu sordu: 'Vazifemden azledildiğimi öğrendim, doğru mu?' Hüseyin Hilmi Paşa evet cevabını verince Talat, büyük

---

[647] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1167.

[648] Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.39.
Tevfik Çavdar da Talat Bey'in lider olduğunu söylemektedir: "Böyle bir örgütte Talat istense de istenmese de, adı verilse de verilmese de öncüydü. Liderdi. Bunu arkadaşları da yadsımamaktaydı. Çünkü iktidara yönelmeyi amaçlayan bir siyasi örgütte lider olacak kişinin birtakım özellikleri olması gerekir. Talat Bey'de ise bu özelliklerin birçoğu bulunmaktadır." Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, s.47.

[649] Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.40.

[650] Hüseyin Hilmi ve İbrahim Paşalar'ın sarayla olan yazışmaları, Kurmay İsmail Hakkı ve Nurettin Beyler'ce ve dolayısıyla İttihat ve Terakki tarafından biliniyordu. Çünkü Nurettin Bey, Müşir İbrahim Paşa'nın oğlu, İsmail Hakkı ise Genel Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın gizli işlerini bilen ve Paşa'nın güvenine sahip bulunan bir kişiydi. Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s. 91.

> bir soğukkanlılıkla şöyle konuşmuş: 'Devlet istediğini yapar, bir memurun azl ve nasbı onun elindedir. Şu dakikadan itibaren görevimden istifa ediyorum, bu da benim hakkımdır. Fakat bir şey daha öğrenmek istiyorum. Beni Anadolu'ya sürecekmişsiniz. Şayet bu da doğru ise Selanik'ten ayrılmamaya karar verdiğimi bildirmek isterim. Eğer zorla göndermeye girişilirse bu işin sonu hakkınızda hayırlı olmaz.'… Hüseyin Hilmi Paşa, Talat'ın cemiyetteki nufuzunu ve kudretini pek iyi bilenlerdendi. Bu sebeple yatıştırıcı bir lisan kullanıp üstüne üstüne gitmemeyi tercih etmişti. Talat, genel müfettişlikten kollarını sallaya sallaya çıkıp doğruca bizim yanımıza geldi."[651]

Mabeyn'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 25 Haziran 1908 tarihli yazıda, mahalli memurların hiçbiri tarafından İttihat hareketi hakkında önlem alınmadığı belirtiliyor, devlete sadık bazı kimselerin de olayları ihbar ettiğinde kurşunla veya zehirle itlaf edildikleri hatta geçenlerde bir olayı ihbar eden bir mülazımın kurşunlandığını ve diğer bir kişinin bazı önemli bilgiler vermek için İstanbul'a çağırılmasını haber almaları üzerine bu kişiyi zehirledikleri bildiriliyordu.[652]

Hüseyin Hilmi Paşa, 29 Haziran 1908 tarihli Mabeyn Başkatibi İzzet Paşa'ya gönderdiği raporunda; vilayetlerde ve askeriyede ortaya çıkan İttihat hareketine karşı birinci derecede valiler ve müşiriyet ile fırka komutanlarının sorumlu olmasına rağmen bu konuyla da uğraştığını ifade etmiştir.[653] Aynı yazısında Hilmi Paşa, öteden beri bozguncular aleyhine ne şekilde çalıştığının Adana Vilayeti'nde çok az süren memuriyetinde arz ettiği sadık hizmetlerinden padişahın haberi olduğu gibi Rumeli Müfettişliği ile hizmetinin sürdüğünü ve padişaha zerre kadar zarara sebep olacak her türlü girişim ve tasarı ile lanetli hareketin tahkik edilerek arz edildiğini ve bu türlü faaliyetlere cüret edenlerin ortaya çıkarılıp tutuklanmaları konusunun bir an bile dikkatten uzak tutulmayarak vazife yalnız vilayetlere ve orduya aittir demeden bu işlerle daima bizzat iştigal ettiğini ve elde edilen bilgilerin niteliğine göre mülki, askeri memurlara gerekli tebligatın yapılarak padişaha arz edildiğini, ifade etmiştir.[654]

Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat hareketinin söndürülmesi için bazı ümera ve subayların değiştirilmesi gerektiğini de ifade etmiştir. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Paris'teki dış merkezi, Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 8 Temmuz 1908 tarihli mektupta, bu öneriyi Avrupa gazetelerinde ve İstanbul'daki sağlam kaynaklarından öğrendiklerini, bu tür hareketlerden vazgeçmesi gerektiğini ifade etmiştir.[655] Aynı cemiyetin Selanik'teki iç merkezi

---

[651] Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.40, 41.
[652] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 457.
[653] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 454.
[654] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 454.
[655] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 474.

ise 23 Temmuz 1908 tarihli Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği mektupta ortak hareket etmeyi önermiştir.[656]

3.1.2. Resneli Niyazi Hareketi, Ordudan Subay Firarları ve Meşrutiyet'in Yeniden İlanı

Kolağası Resneli Niyazi'nin firarı, Meşrutiyet'in yeniden ilanı sürecinin en büyük adımı olmuştur.[657] Arnavut olan bu subayın en büyük başarısı, aralarında anlaşmazlıklar olan çok sayıda Arnavut aşiretini Jön Türk Devrimi'ne kazandırabilmiş olmasıdır.[658] Firzovik'te silahlı otuz bin Arnavut'un toplanması sırasında, 3 Temmuz 1908'de Niyazi Bey Cuma namazını izleyen saatlerde alay cephaneliğinden aldığı silah ve mühimmat ile birlikte dağa çıkmıştır. Kendisini iki yüze yakın asker ve sivil izlemiştir. Bunu izleyen günlerde Eyüp Sabri de aynı şekilde çete kurarak dağa çıkmıştır.[659] Ohri Kaymakamı Süleyman Kani'nin Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 22 Temmuz 1908 tarihli yazıda; firarî Eyüp Efendi'ye iltihak edenler arasında İstrova ahalisinden de pek çok kişi olduğu ifade edilmiştir.[660]

Niyazi Bey'in dağa çıktığı yöre merkezi, yönetime en yoğun muhalefetin bulunduğu Ohri'ye[661] yakındır. Ohri'de muhalefet o dönemde öylesine güçlüydü ki 3. Ordu'ya ait birlikler sabah içtimaında "yaşasın padişah" sözcüğü yerine "yaşasın millet" diye bağırmaktaydılar.[662]

---

[656] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 456.

[657] Ahmet Saib, Resneli Niyazi'nin dağa çıkışının oluşturduğu etkiyi şu şekilde anlatmıştır: "Niyazi Bey'in isyanı ahval-i umumiyeye pek büyük tesir-i icra etti. Bundan sonra cemiyete mensub zabitan kat'i bir surette harekete başladılar. Bazı mevâkide (mevkiler) redif depoları açılarak cemiyete mensub ahaliye tevzi olundu. Birçok zabitler ve fedailer toplanarak dağlara çıktılar. Bu suretle Rumeli'nin birçok nekâtı (noktaları) herc u merc bir hale geldi. Oralarda hükümetin nufuzu kalkarak bunun yerine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin emirleri kaim oldu." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.53.
İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi, iç merkezi Selanik olmasına rağmen, Meşrutiyet'in yeniden ilanı sürecini somut olarak başlatan özellikle firar olayları Manastır'da baş göstermiştir. Bunun temel nedeni, 3. Ordu merkezinin Manastır'da olmasıdır. 3. Ordu'ya mensup İttihat-Terakki üyelerinin ordudan firar etmeleri, sürecin somut olarak başlamasını ifade etmektedir. 3. Ordu'daki İttihat-Terakki mensuplarının en önde gelenleri Enver Bey, Kazım Karabekir, Resneli Niyazi gibi isimlerdi. Tevfik Çavdar, Manastır grubunun adeta bağımsız bir örgüt gibi hareket ettiğinden söz etmektedir. Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.67.
Yine Tevfik Çavdar, Selanik Merkez-i Umumisi'nin kendisine sorulmadan üyelerden Niyazi Bey ile Eyüp Sabri'nin dağa çıkmasına karşı olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu eylemle cemiyetin varlığı ve gücü, bu iki çeteye indirgenmiş gibi olmuştur. Bu iki çete yenilirse, kamuoyunda cemiyetin mağlubiyeti olarak yorumlanacak ve İstanbul'daki merkezi hükümet de böylece gücünü arttıracak, ordu arasındaki kararsız subayları kendisine çekecek, kumandanların cemiyet üyelerine karşı daha acımasız davranması sonucunu kendiliğinden doğuracaktı. Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.83.

[658] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 175.

[659] Süleyman Külçe, Eyüp Sabri'nin dağa şıkışını şu şekilde anlatmıştır: "450 kadar mevcudu bulunan Ohri Milli Alayı'nın 1. Taburu'nun Kolağası Eyüp Sabri Bey kumandasında güya Arnavutluk'un cenubuna doğru ve Niyazi gibi dağa çıkıyormuş gibi göstererek aksi istikamete Manastır'a hareket ettirdi. Eyüp Bey, çıkışın sebeplerini Mabeyn'e 20 Temmuz 1908 tarihli telgrafla yaydı ve kendisinin istibdat aleyhindeki Arnavut çetesi ile birleşmek üzere Arnavutluk'un cenubuna savuştuğunu bildirdi… On beş gün evvel Resne'den dağa çıkan kolağası Niyazi Bey ve maiyeti de Eyüp Sabri'nin taburuna katıldı." Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.88 ; Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 114-116.

[660] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 500.

[661] Bk. Emine Gümüşsoy, "II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Aralık 2008, S.:18, s.53-70.

[662] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.82, 83.

Resneli Niyazi, 3 Temmuz 1908 tarihli Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne, Rumeli Genel Müfetttişiliği'ne ve Manastır Vilayeti'ne yazdığı telgrafta; Selanik ve Manastır'ın hafiyelerle dolmuş olduğunu, bu durumdan dolayı "millet"in gerekli tedbirleri almaya başladığını; bu cümleden olmak üzere asker, jandarma ve ahaliden oluşan iki yüz kadar mavzer silahlı kişinin bugün Resne'de işe başladığını, şimdilik beş subay kumandasında çeşitli müfrezelerin harekete başladığını, bunların birinci amacının hafiyeleri ortadan kaldırmak olduğunu, Selanik'e gelen dört beş casus paşa ile defter-i mahsusla tayin edilen arkadaşları üç güne kadar Selanik'ten ayrılmazlarsa hareketlerine katılımın daha da artacağını, Kanun-u Esasi'nin hemen tatbikini istediklerini, bunu hükümet vermezse milletlerin[663] cebren alacağını, bütün bunların hürriyeti kazanmak için yapıldığını, Meclis-i Mebusan'ın derhal açılması gerektiğini beyan etmiştir.[664]

Resneli Niyazi, bu sefer 7 Temmuz 1908 tarihli Selanik Müfettişliği'ne (Hüseyin Hilmi Paşa'ya) gönderdiği yazısında da tehditvari tavrına devam etmiştir. Niyazi, bu yazısında 200 kişilik fedai kuvvetlerine Tevfik, Emin, Kortis çetelerinin ve birçok mahkumun da dahil olduğunu, kendilerinin çapulcu olmadığını ve İstanbul'dan kendilerini takip için gelecek ümeranın karyolada büyümüş, muhallebi ile beslenmiş olduklarını yani kendileri ile baş edemeyeceklerini ve bunları Allah'ın birliğine kasem (yemin) ederek yaşatmayacaklarını, boş yere İslam kanını akıtmaya sebebiyet verilmemesi gerektiğini, silah altına alınan biçare ve bigane askerlerin günahına girmemek hususunun da düşünülmesi gerektiğini yoksa yarın huzur-u Rabbülalemin'de gerek askerin ve gerekse kendilerinin geride kalacak ailelerinin, hukuklarını mahşer günü arayacaklarını, eşkiya Ergirili Corcis'in (Çerçis) de kendilerine katıldığını, bütün Müslümanların kendilerinin arkasında olduğunu hatta Müslüman olmayan unsurlar ile de fikir birliğinde olduklarını ifade ve iddia etmiştir.[665] Yazının sonu, "250 fedai namına Kolağası Ahmet Niyazi" şeklinde bitmektedir.

Yazıda Niyazi'nin, yukarıda da açıkça görüldüğü gibi dini terminolojiyi sıkça kullanması dikkat çekmektedir. Yukarıdakilere ilave olarak, "İnayet-i Allah (Allahın yardımı), ruhaniyet-i hazret peygamberi, Allah'ın birliğine kasem ederek, rûz-u mahşer (mahşer günü), huzur-u Rabbülalemin" gibi deyimler kullanmakta; "gözümüz cenab-ı hakla kanun, adaletten başka hiçbir şeyden yılmaz" demekteydi. Bununla birlikte Resneli Niyazi, devlet yetkililerine hitaben yazdığı iki yazıda tehditvari bir dil kullanmakta ve eğer istekleri yerine getirilmezse

[663] "Millet" kelimesi Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamından ziyade din-mezhep anlamında kullanılıyordu. Örnek olarak, "Yahudi Milleti", "İslam Milleti" veya "Katolik Milleti, Ortodoks, Protestan Milleti" gibi. Bunun yanında anâsır-ı muhtelife (çeşitli unsurlar), anâsır-ı İslamiye (İslam unsurları) gibi kelimeler de Osmanlı halkını tanımlarken sık kullanılan deyimlerdendi.
[664] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 213.
[665] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 213.

akacak kardeş kanından kendilerinin mesul olmayacağını hatta mahşer günü bile haklarını arayacaklarını ifade etmekteydi. Niyazi'nin, yazılarında "vatan, namus, Kanun-u Esasi, hürriyet" gibi kelimeleri de sıkça kullandığı görülmektedir.

Hüseyin Hilmi Paşa, 29 Haziran 1908 tarihli Mabeyn Başkatibi İzzet Paşa'ya gönderdiği raporunda; Kolağası Niyazi'nin iki ay önce Bulgar köylerinden silah topladığını ve bu silahların bir kısmını Müslümanlara dağıttığını fakat bu olayın Müslüman halkın devlete karşı silahlandırılması olduğunun o vakit anlaşılamadığını, ifade etmiştir.[666]

Sultan Abdülhamid tarafından, Manastır'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve dağa çıkan subayların (Niyazi, Enver, Selahattin, Eyüp Sabri, Hasan Tosun[667] ve Muhtar Beyler gibi) faaliyetlerini sona erdirmek için 18. Nizamiye Fırkası Kumandanı Şemsi Paşa, olağanüstü yetkilerle (istediği kişiyi dilediği an idam ettirebilecek derecede) Manastır'a gönderildi[668] fakat bilindiği gibi Şemsi Paşa, edindiği bilgileri Bab-ı Ali'ye göndermek için bulunduğu Manastır Postahanesi'nde İttihatçı mülâzımlardan Atıf (Kamçıl) tarafından 7 Temmuz 1908'de öldürülmüştür.[669] Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın, Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 7 Temmuz 1908 tarihli telgrafta Şemsi Paşa'nın katledilmesi olayı şu şekilde anlatılmıştır:

"Huzûr-u Sâmî-i Müfettiş-i Efhimî (Fehimaneleri),

---

666 İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 454.

667 Selahattin ve Hasan Tosun Beyler'in Kırçova istikametinde dağa çıkışını Süleyman Külçe şu şekilde anlatmıştır: "Mamafih hakikat şudur ki Selanik ve Manastır yerinden oynuyordu. Padişaha harp ilan eden cemiyete, hükümdar taarruza karar vermiş ve çok çetin ve şöhretli bir adamını seçmişti: Şemo (Şemsi Paşa'nın kısaltılmış adı). O, astığı astık kestiği kestik bir adam olarak tanınmıştı. Herkes titriyordu. Herkesin üzerinde teneffüslerini darlaştıran bir baskı vardı. Selanik, Manastır (İttihat ve Terakki) merkez heyetleri korkunç bir kabus geçirerek kaçacak delik arıyorlardı. İçtimalara (toplantılar) kimse gelmiyor, fedailer ortada yok. 23/24 gecesi (6-7 Temmuz) Manastır Kuvve-i Takibiye alay komutanlarından erkan-ı harp kaymakamı Selahattin, Manastır mıntıka erkan-ı harbiyesine memur Hasan Tosun Beyler, müşiriyetin kendilerini Selanik'e davet etmesinden şüphelenerek dağa çekildi. Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.65.

668 Şemsi Paşa'nın Arnavudluk'taki şiddeti ve faaliyeti malum ve meşhur olduğundan onun Manastır'a gelişi İttihat ve Terakki mensupları üzerinde bir korku yaratmıştı. Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 109.

669 Şemsi Paşa'nın öldürülmesi hakkında bk. Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki, El Hakku Ya'lu Vela Yu'la Aleyh,* haz: Ahmet Nezih Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul 1995 ; Süleyman Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

Şemsi Paşa'nın öldürülmesi, meşrutiyetin ilanı sürecindeki en büyük ve en etkili olaylardan biridir. Bu durumu Şevket Süreyya Aydemir şu şekilde anlatmıştır: "Bu sefer saraya verilecek haber, başta padişah olmak üzere sarayda herkesi olduğu yerde donduracaktır: Kumandan Şemsi Paşa, telgrafhaneden çıkarken vurulmuştur. Öldürülmüştür! İşte bu bir haberdir ki sarayı dize getirecektir. İsyanın bastırılacağı ümidi hatta teşebbüslerine de son verecektir. Kısacası saray ve padişah, bu haber karşısında dize gelecektir. 1908 Meşrutiyet mücadelesinde hiçbir haber ve hareket padişah için Mülazım Atıf Bey'in, güpegündüz bütün muhafızların ortasında fevkalade yetkilerle donatılan Şemsi Paşa'yı öldürebilmesi kadar yıkıcı, ümit kırıcı ve artık yapılabilecek bir şey kalmadığı kanaatini verecek telgraf kadar tesir edici değildir." Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 537.

Bu tarihte Ohri Kaymakamlığı görevinde bulunan İttihat-Terakki'ye mensup Süleyman Kani İrtem de Şemsi Paşa'nın öldürülmesinin, cemiyetin varlığını devam ettirebilmesinde çok önemli bir rolü olduğunu ifade etmiştir: "O sırada Ohri Kaymakamlığı'nda bulunuyordum. Bence hasıl olan kanaat şudur ki cemiyeti büyük felakete, izmihlâle uğramaktan kurtaran şey, Şemsi Paşa'nın bu suretle itlaf edilmesi olmuştur." İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali,* s. 20.

> 24 Haziran 1324 Şemsi Paşa telgrafhaneden çıkub arabaya bineceği esnada suikasıd edilmiş ve kendisini teşyî (uğurlama) eden birçok zevat ile Prizren'den getirmiş olduğu muhafızlar hazır bulunduğu halde mütecasir (Atıf Kamçıl) teşhis ve derdest olunamamıştır. Yalnız memurîn-i adliyece icra kılınan tahkikatta, silah endaht olunmasını müteakib kısa boylu bir zabitin firar ettiği görüldüğü ve fakat ahaliden seyirci sıfatıyla orada ictima etmiş olanların arasına karışıb gaybubet ettiği, merhumun maiyyeti efradından birisinin sözleri ile anlaşılıb daha ziyade bir (…) alınamadığı ve tahkikata devam ile failin zahire ihracına çalışılmakta idüğü maruzdur ferman , Manastır Valisi Hıfzı"[670]

Hüseyin Hilmi Paşa'ya yazılan 8 Temmuz 1908 tarihli, başında "Şifre Telgrafname-i Sâmî" yazan bir yazıda aslında Şemsi Paşa'nın katli ile ilgili olarak bir ipucuna rastlandığı anlaşılmaktadır. Şemsi Paşa'yı öldüren Atıf (Kamçıl), suikasti gerçekleştirdikten sonra yaralı olarak bir kunduracı dükkanına sığınmıştı. Bu durum, yazıda aktarılmıştır fakat Atıf (Kamçıl) suikast sonrasında tutuklanamadığına göre, bu ipucunun değerlendirilmediği anlaşılmaktadır. Yazıda şöyle deniyordu: "…Kolundan mecruh bir zabitin tedavi için bir kunduracı dükkanına müracaat eylediği bu sabah iş'ar buyurulan tahkikat neticesinden anlaşılmasına nazaran mumaileyhin (Atıf Kamçıl) derdesti ve bu tarik ile temin-i maksada hâdim malumat istihsali kabil olamadığı…"[671] Sadrazam Ferid Paşa'nın 10 Temmuz 1908 tarihli bir yazısında da suikasti gerçekleştiren Atıf (Kamçıl)'ın kolundan yaralı olarak kaçtığının, yetkililer tarafından bilindiğini göstermektedir: "İşin Avrupa'ca pek fena bir tesir hâsıl etmesi tabii ve teskin-i efkar ile izhâr-ı hakikat zımnında Manastır'da isti'mal edilen vesâitin derece-i selamet ve kifayet muhtac-ı tetkik olub hatta iki gündür esna-yı cinayette (Şemsi Paşa'nın katledilmesi) mecruh olan zabitin (Atıf Kamçıl) elde edilememesi…"[672] Ayrıca Sadaret'ten Hüseyin Hilmi Paşa'ya yazılan 8 Temmuz 1908 tarihli ve Şemsi Paşa'nın katledilmesi ile ilgili yazıda; kolundan yaralı bir subayın tedavi için bir kunduracı dükkanına sığındığının yazılan tahkikat raporu sonucundan anlaşıldığı ifade edilmiştir.[673]

Sultan Abdülhamid, Şemsi Paşa'nın suikaste uğraması üzerine Müşir Tatar Osman Paşa'yı, Manastır'a göndermiştir.[674] Bunun yanında 9 Temmuz 1908 tarihli Sadrazam

---

[670] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 25, G. S. N. 1666.
[671] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 523.
[672] BOA, Y. A. HUS., D.N. 523, G. N. 55.
[673] BOA, Y. A. HUS., D.N. 523, G. N. 55.
[674] Teftiş-i Askeri Komisyonu Azası'ndan Müşir Osman Fevzi Paşa'ya verilen 9 Temmuz 1908 tarihli talimatnamenin birinci paragrafında Osman Paşa'nın görevi anlatılmaktadır. Burada şöyle denmiştir: "Rumeli'nin Manastır cihetinde ahali ve askerden bazıları tarafından birtakım ahvale cüret olunduğu hakkında arz olunan haberler üzerine teftiş-i askeri komisyon-u âlisi azasından Müşir Osman Fevzi Paşa hazretleri Manastır cihetine fevkalade kumandanlık ünvanıyla ve bu ahvalin ıslahı vazifesiyle memur buyurulmuştur." BOA, Y. A. HUS., D.N. 523, G. N. 55.
Süleyman Külçe, Osman Paşa'nın tayinini şu şekilde anlatmıştır: "Şemsi Paşa yerine Manastır Cihet-i Fevkalade Kumandanlığı'na Müşir Tatar Osman Paşa tayin edilip gönderildi. Osman Paşa'nın vazifesi yumuşak tedbirlerle İttihat ve Terakki programını akamete uğratmak olduğu, tayini ile beraber dağa çekilen zabitlerle beraberindekiler için aff-ı şahane ilan edilmesinden belli idi. Nitekim öyle oldu. Osman Paşa pek maruf olan nekreliği (nükteci),

Avlonyalı Mehmet Ferid Paşa, Hariciye Nazırı, Dahiliye Nazırı ve Mabeyn 2. Katibi'nden oluşan Encümen-i Mahsus'ta; Resneli Niyazi ile arkadaşlarının mensup oldukları köylere gizlendikleri düşünüldüğünden, o bölgedeki bazı sadık kanaat önderlerinin aracı yapılması da dahil olmak üzere her türlü yöntem kullanılarak ne olursa olsun ele geçirilmeleri Encümen tarafından Hüseyin Hilmi Paşa'ya ve Manastır Olağanüstü Kumandanlığı'na yeni atanan Müşir Osman Paşa'ya bildirilmiştir.[675] Osman Paşa'ya verilen 9 Temmuz 1908 tarihli talimatnamede; Selanik'e vardığında Müfettiş Hüseyin Hilmi ve 3. Ordu Müşiri İbrahim Paşalar ile mülakat etmesi ve birlikte müzakere etmeleri sonucunda ne yapılması gerektiğine karar vermeleri, bundan sonra ise mülkî işlerde Hüseyin Hilmi Paşa'nın ve orduyla ilgili işlerde de İbrahim Paşa'nın gerekli uygulamaları yapmaları ve gerekli tedbirleri almaları ifade edilmiştir.[676]

Bu talimat doğrultusunda Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'ya gönderdiği, 17 Temmuz 1908 tarihli yazıda; Ohri ve Istroga halkından hiçbir kimsenin firarî (Resneli) Niyazi ile arkadaşlarına katılmaması için bu yerlerin itibarlı kimseleri içinde sadakatlerine güvenilen Halvetî dergahı postnişini (tekkenin şeyhi) İsmail Efendi'nin başkanlığı altında Medresî Hacı Mustafa Efendi ve Debreli İlyas Paşazade Rıza Bey ve Istroga eşrafından Belediye Reisi Abdurrahman Ağa ile Rıfat Efendi'den oluşan bir nasihat heyeti kurulduğu ifade edilmektedir.[677]

Şemsi Paşa'nın öldürülmesinden dolayı fevkalade telaşa düşen Sultan Abdülhamid, zabit ve askerlere nasihat etmek üzere ayrıca Müşir Şükrü ve 1. Ferik Rahmi Paşalar'ın başkanlığında olarak Selanik, Manastır ve Kosova taraflarına bir heyet gönderdi ise de bunların nasihatlerini dinleyen olmamış ve bilakis cemiyet mensuplarının kuvvetlendiği görülmüştür.[678] Mabeyn'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 8 Temmuz 1908 tarihli yazıyla, Şükrü ve Rahmi Paşalar'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılan 3. Ordu subaylarına nasihat ederek onları geri döndürmeye çalışacakları bildirilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa ise, Kosova ve Manastır Valileri'ne gönderdiği 9 Temmuz 1908 tarihli yazıyla bu durumu adı geçen valilere aktarmıştır.[679] Mabeyn'den gönderilen yazıda; Avrupa'da bulunan bazı adi, alçak kimselerin Paris ve İsviçre'deki Jön Türkler kastediliyor) aldatması (tesvilatı) ve Mısırlılar'ın da Mehmed Ali ve İsmail Paşalar zamanından beri hilafete karşı ardı arkası kesilmeksizin süren tertiplerinin

girginliği ile İttihatçılar'ı padişah lehine kandırıp çevirme ve sonra dağıtmak yolunu tuttu; İttihatçılar bunu anlamakta gecikmedi ve derhal mukabil tedbirlere geçti." Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.87, 88.
Süleyman Kani İrtem, Müşir Tatar Osman Paşa'nın cebir ve şiddetten ziyade tedbir ile hareket ederek esaslı bir iş görmek için Anadolu'dan tertip edilen kuvvetlerin Rumeli'ye gelmesini beklediğini ifade etmiştir. İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali,* s. 20.

675 BOA, Y. A. HUS., D.N. 523, G. N. 55. .

676 BOA, Y. A. HUS., D.N. 523, G. N. 55.

677 BOA, Y. A. HUS., D.N. 523, G. N. 116..

678 Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 111, 112.

679 İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 479.

ve isimleri bilinen bazılarının teşvikleri eseri ve neticesi olarak insanlık hali olarak erbab-ı şer ve mefsedetin aldatmasına kapılanlar ve yemin ettirilenler varsa bile böyle dalalet dairesinde edilen yeminin bozulmasıyla çünkü bu yeminin din, devlet ve vatan aleyhine ve din düşmalarının lehine hareket için şer'an menhî (haram olunmuş, şer'an men edilmiş) olmasıyla hânis (ettiği yemini yerine getirmeyen) değil Allah indinde tevbelerinin makbul olacağı açık bulunmasına binaen bu hakikatlerin ayrıntılı ve hakimane bir uslupla gerekli yerlerde, ordunun ümera ve subaylarına eksiksiz olarak telkin ve tavzihi için padişah nezdinde sadakat ve kullukları sağlam, iktidarları ve yeterlilikleri malum olan 1. Ferik (Orgeneral) Rahmi ve Şükrü Paşalar hazretlerinin gerekli mahallere doğru yola çıkmaları Padişah'ça uygun bulunmuş ve zaten çeşitli unsurların sürekli devam eden eşkiyalıkları vesilesiyle birtakım teklifler yapmaya hazırlanan yabancı devletlerin şimdi merhum Şemsi Paşa meselesini ve saireyi de dillerine dolayarak bu konuda pek ileriye gitmeleri ve hatta bazı zararlı tedbirlere bile teşebbüs etmeleri ihtimal dahilinde olduğundan (yabancı devletlerin) bazı İstanbul elçileri taraflarından gelen haberler de bu durumu tasdik ettiğinden, yabancıların itiraz ve şikayetlerine vesile olacak olan her türlü şevâibin (kusurlar, noksanlar) bir an evvel ortadan kaldırılması bu konuda bozgunculara katıldığı kesin olanların bir taraftan kanunun pençesine teslimleri ile gelecekte yine böyle bozgunculuk tohumu ekmeğe vesile olabilecek olanların haklarında eksiksiz takibat yürütülmesi için 3. Ordu Müşiri ve Rahmi ve Şükrü Paşalar hazretlerinin nasihat etme görevi babında yani bütün subaylara sirayet gibi bir şaibeyi hissettirmemek şeklinde gerekli talimat verilerek hemen gerekli uygulamalara girişilmesi ve yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmesi hususları ifade edilmiştir.[680]

Bununla birlikte Necmettin Alkan; Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Resneli Niyazi'nin isyan hazırlıklarını 1 Temmuz'da haber aldığı halde buna engel olmadığını, ifade etmektedir:

> "Sonuçları itibarıyla Hüseyin Hilmi Paşa veya bunlardan (durumla ilgili alınan bazı telgraflardan) bilgisi olan diğer yöneticiler, bunları dikkate almamak suretiyle isyanın başlamasına ve başarılı olmasına katkıda bulunmuşlardır. Hüseyin Hilmi Paşa'nın isyana göz yumduğu yorumunu destekleyen en önemli delil, onun cemiyete duyduğu sempati olsa gerekir… Hüseyin Hilmi Paşa'nın ihtilal hazırlıkları hakkındaki belgeleri göz ardı ettiği ve bunlara göz yumduğu tespitinin daha bir ağırlık kazandığını söyleyebiliriz."[681]

Necmettin Alkan, Hüseyin Hilmi Paşa'nın 3 Temmuz'da nihayet harekete geçerek Resneli Niyazi ve çetesinin takip edilmesi için Mirliva Nazmi Paşa'yı yeteri kadar kuvvetle görevlendirdiğini de ifade etmiştir.[682]

---

[680] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 479.
[681] Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s.195, 203-207.
[682] Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s.207.

Hüseyin Hilmi, İbrahim ve Osman Paşalar'ın birlikte hazırlayıp imzalayarak Mabeyn'e gönderdikleri 10 Temmuz 1908 tarihli yazı şu şekildedir:

> "Saray Başkatipliğine, 10 Temmuz 1908 tarihli şifre,
>
> 9 Temmuz 1908 tarihli şifreye[683] cevap, padişahımızın emriyle yapılacak işler hakkında umumî görüşme yapılarak derinliğine ve genişliğine hazırlıklar yapıldı. Şemsi Paşa'nın katilini ortaya çıkarmak için Manastır'da askeri ve mülkî istikametten tahkikat ve tetkikat yapıldığı gibi, Müşir Osman Paşa da lazım gelenler üzerinde itinayla durmaktadır. Niyazi ve adamlarının Manastır veya Selanik mıntıkasında saklanıp cemiyet adamlarıyla buluşmasına mani olunması, kendisine katılan zabitlerin kimler oldukları ve nerelerde saklandıkları mevzuunda lazım gelen tetkikatlar yapılmaktadır. Ordu, vazifesini sadakatla yapmaktadır. Şükrü Paşa tarafından zabit ve erlere verilen nasihatlerin büyük faydası görüldüğü gibi devamının da faydalı olacağı kanaatindeyiz. Niyazi'nin daha fazla genişleyip zehrini saçmaması için Anadolu'dan gönderilecek kuvvetlerin evvela Manastır'a sevk edilerek buradaki istikrarın teminine çalışılmasını faydalı görmekteyiz. Zabitler arasında gelişen cemiyetin, köylere de yayıldığı öğrenilmektedir. Buralarda bulunan taburların yerlerinin değiştirilmesine teşebbüs edilmişse de bununla istenen gayeye ulaşılamayacağından Anadolu'dan birliklerin gelinceye kadar bu becayişin bıraktırılarak eşkıya takibi gayesiyle götürülmeleri, kaynaşmış olan zabit ve halkın ayrılması ile daha iyi bir vaziyet yaratılmış olacaktır. Zabitlerin zamanında terfii ettirilip haklarının verilmemesi, kırılmalara yol açmıştır. Bu gibi zabitlerin padişahımızın bağışlamalarıyla münhal bulunan yerlere yerleştirilerek terfii ettirilmek suretiyle gönüllerinin alınıp cemiyetten kopmaları temin edileceğinden ve uzun zaman beraber kalıp birbirleriyle tanışmış zabitlerin ayrı ayrı yerlere ve birliklere dağıtılmak suretiyle hizmetlerinin temini daha mümkün ve faydalı olacağı kanaatinde bulunmaktayız. Anadolu'dan sevk edilecek birliklerin acele ulaştırılması Osman Paşa'nın vazifelerini daha çabuk yapmasını temin edeceğini, lazım gelen çalışmalara başlamak üzere Osman Paşa'nın da Pazar günü hareket edeceğini tebliğ ederiz. Emir padişahımızındır. Osman, İbrahim, Hüseyin Hilmi"[684]

Resneli Niyazi'den başka diğer birçok subayın da ordudan firar ettiği anlaşılmaktadır: Prespe Posta ve Telgraf Müdürü Ali Şefik Efendi, 5 Temmuz 1908 tarihli yazısıyla her dakika subayların toplu bir şekilde firar etmeye devam ettiklerini ve bunlar hakkında önemli bilgilere sahip olduğunu fakat hayatının tehlikede olmasından dolayı Selanik'e celbini talep ettiğini Hüseyin Hilmi Paşa'ya ifade etmiştir.[685]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 9 Temmuz 1908 tarihli yazısında; Erkan-ı Harbiye subaylarından Selahaddin ve Binbaşı Hasan ile Onur Beyler'in firar ettiklerini ve dün Manastır'dan çıktıklarını bildirmiştir.[686] Hüseyin Hilmi Paşa, Şifre 1. Katibi Esad Efendi'ye gönderdiği 9 Temmuz 1908 tarihli bir başka yazıda; Manastır'da gaybubet eden (ortadan

---

[683] Bu şifre hemen yukarıda değinilen, Osman Fevzi Paşa'ya verilen talimatı içeren ve Hüseyin Hilmi Paşa'yı bu konudan haberdar eden Mabeyn'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya da gönderilmiş şifre yazıdır.

[684] *Hatırat-ı Niyazi Yahud Tarihçe-i İnkılab-ı Kebir-i Osmanîden Bir Sahife,* Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s.360, 361.

[685] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 284.

[686] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 548.

kaybolan) Erkan-ı Harbiye subaylarından Selahaddin ve Binbaşı Hasan (Tosun) Beyler'den başka Yüzbaşı Necmeddin, Mülazım Mehmed Ali, Atıf, Nazmi ve Süvari Mülazımı Nezir Efendiler'in de gaybubet ettiklerini bildirmiştir.[687]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Şifre 1. Katibi Esad Efendi'ye göderdiği 12 Temmuz 1908 tarihli yazıda belirttiğine göre; Manastır'da firar eden Asım ve Besim Efendiler'den başka Nizamiye 9. Alay'ın 4. Taburunun Tikveş Kazası'na bağlı (…yer ismi) Köyü'nde bulunan 4. Bölüğü kumandan vekili mülazım-ı evvel Mustafa Necip Efendi, elli mavzer tüfeğini alarak altı başıbozuk arkadaşı ile firar etmiştir. [688]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Şifre Katibi Esad Efendi ve Sadaret'e gönderdiği 18 Temmuz 1908 tarihli yazıda ise; Manastır'da Topçu Alayı mülazım-ı evveli Erzurumlu Salim Efendi'nin gaybubet ettiği ve Karacaabad Kazası Mevki Kumandanı Kolağası Halil Bey'in de nizamiye ve jandarmadan dört erle birlikte firar ettiği, Halil Bey'in odasında yapılan araştırmada "ölmek var, maksad-ı mukaddes-i millet meydana çıkmadıkça dönmek yok" cümlesinin yazılı olduğu bir kağıd parçasının bulunduğu, ifade edilmiştir.[689]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Şifre Katibi Esad Efendi ve Sadaret'e gönderdiği 22 Temmuz 1908 tarihli bir başka yazısında; Nizamiye Yüzbaşılarından Bekir Efendi'nin 30 er ile birlikte ve Müslüman halktan bin kadar kişinin de katılımıyla ve kırk üç sandık cephanenin, ayrıca beş yüz kadar mavzer tüfeğini de alarak firar ettikleri ifade edilmiştir.[690]

Enver Bey ise, 25 Haziran'da görev yeri olan Selanik'ten Manastır'ın bir kazası olan Tikveş'e gitmek üzere, Hüseyin Hilmi Paşa'ya İstanbul'a gideceğini söyleyerek ayrılmıştır.[691] Enver Bey, Selanik'ten firar ettikten bir süre sonra Hüseyin Hilmi Paşa'ya yazdığı mektupta şunları söylemiştir: "Meşrutiyet usulünü yeniden tesis etmek, vatanın selameti için şarttır. Şimdiye kadar hayatımı feda edercesine hükümete hizmet ettim. Şimdi de meşrutiyetin iadesi için mücadele etmek üzere dağa çekildim. Benim gibi binlerce hamiyetli gençler de bu yolda çalışacaklardır. Yardımcımız Allah'tır."[692] Enver Bey hakkında ve onun İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki yeri hakkında önemli bilgiler verdiği için Tikveş Kaymakamı Hüsnü Efendi'den Hüseyin Hilmi Paşa'ya ulaşan 19 Temmuz 1908 tarihli yazı aynen aktarılacaktır:

> "Akşam saat on ikide hükümetten çıkarak bendehaneye azimetimde bir küçük çocuk tarafından terk edilen ve üzeri nam-ı aciziye (ismime) muharrer bulunan bir küçük zarf küşad olundukda Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Rumeli Teşkilat-ı Dahiliye ve Kuvve-i İcraiye Müfettiş-i Umumisi ve Osmanlı Ordusu

[687] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 252.
[688] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 242.
[689] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 273.
[690] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8 G. S. N. 478.
[691] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 518-522.
[692] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 534.

> Erkan-ı Harbiye Binbaşısı Enver bin Ahmed mührüyle mahtum (mühürlenmiş, damgalanmış) ve münderecatı gayet muzır ve tehditâmiz bir mektub zuhur etmiş ve bu mektubun ne taraftan ve ne suretle îsal edildiği tahkikatına derhal tevessül edilmiş ve mezkur mektub aynen makam-ı celil-i vilayete takdim kılınmış olduğu maruzdur ferman, R. 6 Temmuz 1324, Tikveş Kaim-makamı Hüsnü"[693]

Görüldüğü üzere Enver Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rumeli Genel Müfettişi sıfatını taşımaktadır. Hüseyin Hilmi Paşa, bu durumu 21 Temmuz 1908 tarihli yazısı ile Şifre Katibi Esad Bey ve Sadaret'e aktarmıştır.[694] Bütün bunların yanında, Enver Bey'in Selanik'ten ayrılmasının temel nedeni ise, eniştesi Nazım Bey'e yapılan başarısız suikast ile bağlantısı olduğunun tespit edilip İstanbul'a çağırılmasıdır. Bu suikast ile bağlantısı olduğu tespit edilen Enver Bey'in tutuklanması söz konusu olunca, cemiyetin istişaresi ve kararıyla gizlice Selanik'ten ayrılmıştır. Resneli Niyazi'nin isyanının başlamasından sonra ise ortaya çıkarak kendi isyanını ilan etmiştir.[695]

Enver Bey, "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Rumeli Teşkilat-ı Dahiliye ve Kuvve-i İcraiye Müfettişi Erkan-ı Harb Binbaşısı Enver" imzasiyla Hüseyin Hilmi Paşa'ya Köprülü'den yazdığı 23 Temmuz 1908 tarihli başka bir telgrafta, Bulgar halkının desteğini kazandıklarını açıklamıştır:

> "Bugün vatan kurtarıldı. Hastayı tedavi ettik. Her yerde Bulgar vatandaşlarımız bizimledir. Birlikte ilan-ı hürriyet edildi. Kuvvetimiz gayr-i kabil-i mukavemettir. Matlûbumuz (isteklerimiz) olan Meclis-i Mebusan'ın küşâdı keyfiyeti tehir ederse kuvve-i müsliha ile istihsal-i maksada çalışılacağı tabiidir. Binaenaleyh beyhude kan dökülmeğe meydan verilmemek için kanunun müstenid olan şu matlûbun is'afını (isteğin yerine getirilmesini) şevketmeab efendimizden istirhama tavassut buyurunuz."[696]

Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e gönderdiği 21 Temmuz 1908 tarihli yazıda; Müşir Şükrü ve 1. Ferik Rahmi Paşalar'ın Selanik, Manastır ve Üsküp'te yapmış oldukları nasihatlerin de bir sonuç vermediğini, meselenin en ince ayrıntısına kadar araştırılması, incelenmesi ve çözülmesi için nazırlardan ve büyük vezirlerden (vükela ve vüzeradan) bir heyetin gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[697] Manastır Valisi Hıfzı Paşa, Mabeyn'e gönderdiği bir telgrafta; Ohri'den halka nasihat için çıkartılan nasihat heyetinin, yollarına devam etmeleri halinde idam edilecekleri tehdidiyle karşılaştıklarını ve dönmek zorunda kaldıklarından bahsetmiştir.[698]

Sadrazam Ferid Paşa'nın 10 Temmuz 1908 tarihli bir yazısından, 2. Ordu'da (Edirne) da padişahın rızasına aykırı hareket ve faaliyetlerin olduğu anlaşılmaktadır: "…İkinci Ordu-yu

---

[693] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 493.
[694] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 493.
[695] Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* s.228, 233 ; Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 174.
[696] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1165.
[697] BOA, Y. EE., D.N: 71, G. N: 79.
[698] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 543.

Hümayûn dahilindeki zabitan meyanında dahi bazı mertebe tezahürat-ı gayr-ı marzîyenin vucudu haber verilmesi gibi ahval câlib-i dikkat olduğuna…"[699]

Bu dönemde Rumeli'de baş gösteren İttihat ve Terakki Hareketi'nin bertaraf edilmesi için Anadolu'dan Rumeli'ye asker sevkiyatı yapılması gibi bir önlem de düşünülmüştür fakat sevk edilen bu askerler, İttihat ve Terakki mensuplarına karşı savaşmayı reddetmişlerdir.

14 Temmuz 1908'de Anadolu birlikleri Selanik'e çıkmaya başlamıştır. Zaten bu birliklerin Anadolu'da silah altına alınmaları yeterince zor olmuştur. Çünkü tam hasat mevsimidir ve bu yeni seferberlik gayreti büyük bir hoşnutsuzluğa yol açmıştır. Birlikler karaya çıkar çıkmaz, asilerin üzerine yürümeyi reddetmiş ve silah bırakmışlardır.[700] François Georgeon'a göre; Anadolu redif kuvvetlerinin silah bırakması, II. Abdülhamid'e korkunç bir darbe indirmiştir.[701]

3. Ordu Müşiriyeti'nden Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderilen 19 Temmuz 1908 tarihli bir yazıda; eshab-ı bed-nihâd olanların (rezillerin) takibi ile sadakat ve kulluğun her tarafta sağlamlaştırılması ve asayişin temini için önceden uygun bulunan ve sonradan yalnız bir fırkasının sevkiyle yetinilmesi kararlaştırılan redif kuvvetlerinin tamamen yani Yozgat ve Karaman Alayı'nın dahi katılmasıyla toplam yirmi taburun sevki hakkında bu kez irade çıktığı, bu taburların Rumeli'ye sevkinde denizyolu vasıtalarının arttırılmasının önemle Seraskerliğe yazıldığını ve bu gün varan taburların derhal Manastır'a sevk edildiği ifade edilmiştir.[702]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 23 Temmuz 1908 tarihli yazısında; vilâyât-ı selâse dahilinde mevcud bulunan askeri kuvvetin sonradan çağırılıp toplanan yeni askerlerle birlikte 50.000 neferden aşağı olmadığını, Anadolu'dan mürettep rediflerinden şimdiye kadar on taburun ulaşabildiğini; taburlarındaki silah, cephane ve nakit paraları alarak firar edenlerin ve de açıkça ve yazılı olarak amaçlarını ilan eden subayların sayısının bir iki gün evveline kadar 30'a yakın, neferlerin mikdarının ise 200'den az değilse de dün gece müşiriyetten alınan bilgiye göre Anadolu redif taburlarının da erbab-ı fesaddan yana pozisyon aldıklarını bildirmiştir.[703]

---

[699] BOA, Y. A. HUS., D.N. 523, G. N. 55.
[700] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 550.
[701] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 550.
[702] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 222.
[703] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1187. Anadolu redif taburlarının İttihat ve Terakki'den yana pozisyon almalarının nasıl gerçekleştiği konusunu Mithat Şükrü (Bleda) şu şekilde anlatmaktadır: "O sıralarda Sultan Hamid, Rumeli'deki ayaklanmaları bastırmak için İzmir'den Selanik'e asker gönderilmesi emrini vermişti. Bu durum karşısında biz de Doktor Nazım'a usulü dairesinde hazırlanmış bir yol tezkeresi temin edip İzmir'e (kaçak olarak) gönderdik. Doktor Nazım, İzmir'de Kordonboyu'nda bir tütüncü dükkanı açtı. Bu dükkan merkez olacak ve Nazım, işlerini buradan yönetecekti. Kendisi tütün satmak bahanesiyle vapurlara serbestçe girip çıkıyor, Selanik'e sevk edilecek askerlerle temas olanağı buluyordu. Nitekim bu sayede birçok subay ile dostluk kurmuş, onlara İttihat ve Terakki'nin amacını izah etmiş ve memleketi kurtarmak yolunda faaliyetlerini anlatmıştı. Bu propagandanın gayesi Selanik'te bulundukları sırada İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri ile işbirliği yapmaları ve gönderilen askerlerin Rumeli'deki askeri kuvvetlerle işbirliği yapmalarını sağlamaktı. Memleket ancak böyle kurtulacaktı ve Doktor Nazım bu işi çok iyi başarıyordu. İlişki kurduğu subayların çoğunu ikna etmiş ve cemiyetin

Meşrutiyet'in ilanında etkisi görülen olaylardan biri de Firzovik Olayı'dır. O dönemki idari taksimatta Kosova Vilayeti hudutlarına dahil olan Firzovik'te vukû bulan toplantının amacı, seyri ve sonucu hayli ilginçtir. Toplantının amacı ile sonucu birbirinden bağımsızdır. Meşrutiyet'in ilanı amacını hedeflemeyen bir toplantı, meşrutiyet'in ilanını hızlandırmıştır.[704]

Makedonya'da dinî-etnik unsurların isyanları, çete faaliyetleri 1908 İhtilali'ni hazırlayan şartlar arasında sayılması gerekirken, Firzovik Toplantısı 'tetikleyici' bir işlev görmüştür. II. Meşrutiyet'in ilanından önce meşrutiyetin ilanına yönelmiş görülen tek halk hareketi Firzovik Toplantısı'dır ve toplantının amacı, başlangıçta bir ihtilal veya meşrutiyet talebini içermez. Vilayat-ı Selase'den olan Kosova'nın merkezi Üsküp'te yabancıların çocuklarının okuduğu bir Sırp Okulu bulunmaktaydı. Mitroviçe-Üsküp tren hattının mühendisi Finanser ile bu okulun müdürü arasındaki dostluğun sonucu olarak öğrencilerin ve ailelerinin trenle Firzovik'e götürülüp gezdirilmesi şeklinde bir gezi planı yapılmıştır. Gezinin yapılacağı yer Sarayişte mevkiinde bulunan ve hattın bekçilerinden Hayrullah'a ait bir korudur. Gezinin tarihi 1908 yılının Haziran başıdır. Bu gezide gizli bir maksat bulunmamakta aksine gezi sadece öğrenci ve velilerinin bir kır eğlencesi niteliğindedir. Ancak civar Arnavutları'nın dindar olması; danslı, içkili bir eğlence yapılmasının onurlarına dokunması, bunun arka planında Arnavutlar'ın yaşadığı bölgelere yönelik yabancı güçlerin bir gizli niyeti olduğu dedikodusunun yayılması ile civarda bulunan Arnavutlar, bölgeye doğru gelmeye başladılar. Ayrıca vatanı bir felaketin beklediği ve dinini seven her Müslümanın Firzovik'e gelmesi propagandasıyla daha uzak köşelerdeki Arnavutlar'a haberler gönderilir. Firzovik'te silahlı olarak toplanan Arnavutlar, eğlencenin yapılacağı Sarayişte (Saray yeri) mevkiine doğru yürürlerken, öğrenciler ve aileleri de bu geziye tahsis edilmiş trene binmektedirler. Arnavutlar'ın özellikleri gereği bir felaketin vukû bulacağını hisseden ve Rum olan Camcis isimli Firzovik istasyon memurunun haber vermesiyle yolculuktan vazgeçilir.[705] Eğlenceyi düzenleyenler, gelişmeleri öğrenerek gelmemelerine rağmen Arnavutlar dağılmamış ve Firzovik civarında hristiyanlara arazi verilerek ecnebi askerin de geleceği söylentileri yayılmaya başlayınca sayıları artarak bir ay boyunca Firzovik'te toplanmışlardır.[706]

---

direktifinde çalışmalara katılmalarını sağlamıştı. Nitekim padişahın Tedip Ordusu olarak İzmir'den ayrılan askerler, Selanik rıhtımına çıktığı zaman derhal İttihat ve Terakki Cemiyeti hizmetine girip oradaki askerlerle birleşiyorlardı." Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.42.

Anadolu redif taburlarının Rumeli'ye gönderilmesi ve bu taburların İttihat ve Terakki'nin tarafına geçmesi olayını Ahmed Saib, şu şekilde anlatmıştır: "Son bir çare olmak üzere Anadolu redif taburlarından mürekkeb otuz bir tabur kuvveti Selanik tarikiyle Rumeli'ye sevk etmeye karar verdi. Derhal teşebbüste bulundu… Nihayet Hamid'in yegane ümidi bulunan Anadolu taburları dahi Selanik'e vürud etmeye başladı fakat bu taburlar oraya vasıl olur olmaz Rumeli'de bulunan arkadaşlarına yani cemiyetin emrine tâbi oldular. Bu suretle dahi Hamid'in yegane ümidi mahvoldu gitti." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.54, 55.

[704] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.2.

[705] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* 17, 18.

[706] Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 87.

Arnavut topluluk, koru sahibini kendi geleneklerine göre yargılayarak eğlence için hazırlanan anfinin ve koru sahibinin evinin yakılmasına karar verir fakat aynı gece, kaynağı bilinmeyen dedikodulara dayanarak bu defa Üsküp'ten gelecek yabancı öğrencileri, Avusturya askerinin takip edip Kosova'ya ineceği rivayetlerinin çoğalması üzerine halk yeniden toplanmaya başlar. Firzovik'in bağlı olduğu Priştine Sancağı'nın mutasarrıfı İsmail Paşa, Mitroviçe Fırkası Kumandanı Birinci Ferik Şemsi Paşa'yı bir telgrafla durumdan haberdar ettiği gibi aynı zamanda hem Kosova Vilayeti'ni hem de Selanik'te bulunan umumi müfettişliği (Hüseyin Hilmi Paşa'yı) de bilgilendirir. Kosova Vilayeti, işin tahkikini Kosova Jandarma Komutanlığı'na havale eder. Şemsi Paşa ise toplantı tarihi çok önceden kararlaştırılan ve 4 Temmuz 1908'de Prizren'de Müslümanlarla Katolikler arasında yapılacak bir toplantıya katılmak için Firzovik cihetiyle Prizren'e gideceğinden cevap verme gereği duymaz.[707]

Üsküp İttihat ve Terakki şubesi hemen Vilayet Jandarma Kumandanı Galip (Pasinler) Bey'i Üsküp'ten Firzovik'e gönderir, Galip Bey aynı zamanda Kosova Valisi (Mahmud Şevket Paşa) ve Rumeli Müfettiş-i Umumisi (Hüseyin Hilmi Paşa) tarafından da Firzovik'te toplanan Arnavutlar'ın dağıtılmasına memur edilmiştir. İki farklı görevlendirmeyle oraya giden Galip Bey, kalabalığın artması için gayret gösterdiği gibi on dört günde yoğun bir propaganda faaliyetine girişir. 20 Temmuz'da Yıldız Sarayı'na, sadarete ve şeyhülislama telgraf çektirerek meşrutiyetin iadesini ister. Toplanan kalabalığın sayısı otuz bindir.[708]

Bölgenin 194 uleması ve ileri geleni tarafından imzalanmış bu telgrafta bu kişiler, Kanun-u Esasi'nin yeniden ilan edilmesi konusunda şerefleri üzerine yemin ettiklerini (besa) açıklamışlardır. Bu istek yerine getirilmezse Üsküp üzerine yürüyecekleri tehdidini savurmuşlardır.[709] Galip Bey, toplanan Arnavudlar'a vatan ve devletin kurtarılması için hürriyetin geri getirilmesi ile Kanun-u Esasi'nin tatbiki ve millet meclisinin teşkil edilmesi gerektiği yolunda sözler söyleyip padişahın idaresinde meşrutiyet yönetiminin kurulması yönünde yoğun ve etkili bir propaganda yapmıştır. Bu propagandaların sonucunda, toplanan kalabalık ve neler olup bittiği konusunda bir fikri olmayan liderleri, bir kısım Müslüman din adamını da 180 Arnavut önderinin telgrafını imzalamaya ikna ettiler.[710] Firzovik'te toplanan Arnavutlar'ın dinî hislerini galeyana getirerek onlara meşrutiyetten ilk bahseden kişi, Galip Bey tarafından gizlice yemin ettirilerek cemiyete alınan Gırlıçeli Hacı Şaban adlı biridir ve elindeki Kuran-ı Kerim'i göstererek "meşrutiyeti istemek Allah'ın kitabını dilemek"tir diyerek Firzovikliler'in meşrutiyet için padişaha telgraf çekmelerinin yolunu açmıştır. Firzovikliler'in

[707] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.18, 19.
[708] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.19.
[709] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 551.
[710] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.20.

artık konuştukları şey, Kanun-u Esasi'nin Kuran ve sünnetin emri olduğu, bu dinî emrin ne olursa olsun yerine getirilmesidir. Artık ne Avusturya askerinin Kosova'ya inmesi ne de Şemsi Paşa'nın ihaneti kalmıştır.[711]

Şemsi Paşa'nın vurularak öldürülmesinden Firzovik'te toplanan Arnavutlar'ın olumsuz etkilenmemesi için, paşanın Avusturya ordusuna yol açmak istediği için bir yurtsever tarafından öldürüldüğü dedikodusu yayılmıştır.[712] Zaten Firzovik'te toplananlar, Avusturya askerinin neredeyse Kosova'ya inmek üzere olduğu bir dönemde Şemsi Paşa'nın hiç tedbir almadığı, üstelik böyle bir durumda Kosova'yı savunacak iki tabur nizamiye askerini yanına alarak bölgeden uzaklaştığı için hem heyecanlanmakta hem de paşaya diş bilmekteydiler.[713]

Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Mabeyn ve Bâb-ı Ali'ye gönderilen 22 Temmuz ve 24 Temmuz 1908 tarihli telgraflarda; Preşova, Yakova, Geylan ve Kaçanik'ten ahalinin Firzovik'te toplandıkları ve hürriyeti ilan için Üsküp'e gitmek istedikleri, ayrıca Firzovik'te toplananların Üsküp'e gitmelerinin önlenmesinin mümkün olmadığı çünkü bunların askerle de müttefik oldukları bildirilmektedir.[714]

Meşrutiyet'in ilanında etkili olan Firzovik'te toplanan halkın yüz binlerce olduğu şeklinde ifadeler abartılı olduğu gibi, toplantının amacı da meşrutiyet talebini içermiyordu. Topluluk meşrutiyete ikna edildiğinde bile Sultan Abdülhamid'in şahsını hiçbir tartışma konusu yapmamıştı.[715] Hüseyin Kazım Kadri bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Firizovik Toplantısı'nda Arnavutlar, Abdülhamid'in şahsına dokunulmamak şartıyla yönetim değişikliğine razı olmuşlardı."[716] İttihat ve Terakki Cemiyeti, Firzovik Toplanması'nı yukarıda da ifade edildiği gibi ustaca kendi lehine çevirmiştir. Cemiyet, Arnavutlar'ı İstanbul'dan Kanun-u Esasi'nin yeniden ilanını istemeleri konusunda ikna etmiştir. Bunun yanında aynı cemiyet, Arnavutlarla Abdülhamid arasındaki özel bağları bildiği için sultanı hedef almaktan kaçınmıştır. Jön Türkler, Kanun-u Esasi'nin hem imparatorluğu hem de Arnavutlar'ın sevgili padişahını kurtaracağını söylemişlerdir.[717]

Bu gelişmeler, çok güvendiği Arnavutlar'ın dahi meşrutiyet istemeleri karşısında Sultan Abdülhamid'in endişelerini arttırmış, büyük çapta bir halk hareketi karşısında bulunduğunu düşünmesine neden olmuştur.[718]

---

[711] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.20, 21.
[712] Bayur, *Türk İnkılap Tarihi,* c.I, K.I, s.
[713] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.20.
[714] Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 87, 89. Telgrafların aslı için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 165, 166, 167.
[715] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.22.
[716] Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi,* s.106.
[717] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 551.
[718] Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 89.

Sonuç olarak; İttihat ve Terakki Cemiyeti, Firzovik'teki Arnavutlar arasında etkin bir propaganda yapmış ve toplanan grubun meşrutiyet lehine tutum almasını sağlamıştır. Firzovik'te toplanan kalabalığı elde etmek için cemiyet tarafından görevlendirilen Jandarma Alay Kumandanı Galip Bey'in gayreti belirleyici olmuştur.

Bu arada Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 10 Temmuz 1908 tarihli yazıda; Selanik Vilayeti'ne ait işlerin idaresinin kendisi tarafından görülmesinin esasen mümkün olmayacağını daha önce arz ettiğini, ahval-i muzırra münasebetiyle meşguliyetlerinin ve muhaberat-ı çâkeri dolayısıyla vilayetin hiçbir işine bakamayacağı derecede çoğaldığından vali paşanın bir an evvel geri dönmesinin elzem olduğunu, vilayete ait konularla ilgili olarak hiçbir şekilde mesuliyet kabul etmeyeceğini ifade etmiştir.[719]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 23 Temmuz 1908 tarihli yazısında; Manastır'da eski ve yeni kuvvetten ve ayrıca çeşitli sınıflardan en aşağı beş altı bin asker mevcud iken bu kuvveti asayişin sağlanması için kullanmaya memur olan Manastır Olağanüstü Kumandanı Müşir Osman Paşa'nın gece asker ile ahali tarafından kaldırılıp şimdilik bilinmeyen bir semte götürüldüğünü[720], Manastır'da bütün askeri kuvvetlerin ve halkın bugün birleşerek ve bayraklar açarak şehrin içlerinde pervasızca amaçlarını ilan ettiklerini (ilan-ı maksat)[721], çeşitli kazalarda askeri kuvvetler ile halkın ortaklaşa olarak malum taleplerini açıklamaya teşebbüs ederek amaçlarını telgrafla bildirmekten çekinmediklerini, bugün Selanik şehrinde tekrar

---

[719] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 530.

[720] Kaçırılma olayıyla ilgili olarak Manastır Valisi Hıfzı Paşa'nın, Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 23 Temmuz 1908 (R. 10 Temmuz 1324) tarihli telgrafta belirttiğine göre; Osman Paşa, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bu gece saat yedide ikametgahından alınarak götürülmüştür. Cemiyet'in Manastır şubesi, bu durumu beyan ettiği muhtırada bildirmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 486 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1170.

Tahsin Uzer'ın anlatımına göre ise; Kolağası Ohrili Eyüb Sabri, milli bir alayla Manastır'a girmiş ve Osman Paşa'yı esir alarak Resne Dağları'na kaldırmıştır. Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi*, s. 92.

Ahmed Saib ise bu olayı şu şekilde anlatmıştır: "Şemsi Paşa katlolunduktan sonra Hamid, Rumeli'ye ve bilhassa Manastır Kumandanlığı'na Tatar Münir Osman Paşa'yı tayin etti. Bu zatın niçin o tarafa gönderildiği cemiyete malumdu. Çünkü ora posta ve telgraf memurları dahi cemiyet efradından idi. Osman Paşa daha mahall-i memuriyetine vasıl olmazdan evvel cemiyet, bu paşanın oradan kaldırılmasına (kaçırılmasına) karar verdi. Bu hususta yapılan plan üzerine dağlarda gezmekte olan kahraman Niyazi Bey'e emir verilip bu zat üç dört bin gönüllü askerle geceleyin Manastır'a gelip bir şeyden haberi olmayan Osman Paşa'yı esir alarak Resne civarındaki dağlara götürdü. Bu suretle dahi idare-i Hamid'e dehşetli bir darbe indirilmiş oldu." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* 55. S

Süleyman Külçe, Osman Paşa'nın kaçırılmasını haber alan padişahın, ümitlerini büsbütün yitirdiğini söylemektedir. Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet***,** s.89.

Bunun yanında Osman Paşa, Temmuz başında bir asker veya subay tarafından bir suikaste de uğramıştır. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 450.

[721] İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Hüseyin Hilmi Paşa'nın yazısında, maksadın meşrutiyetin ilanı olduğunu söylemekten kaçınarak "ilan-ı maksat" deyimini kullandığını ifade etmiştir. Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 121.

Yine İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu konuda şu yorumu yapmıştır. "Her taraftan ilan-ı hürriyet, Kanun-u Esasi ve meşrutiyet sözleri ile telgraflar çekildiği halde müfettiş-i umumi ve devlet erkanı, vükela, müstebid padişahın işitmek istemediği bu kelime ve terkipleri kullanmağa cesaret edemiyorlardı." Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 168.

duvarlara yapıştırmaya başladıkları evrakları toplamaya çalışan polisleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup subayların ellerinde revolverler ile açıkça ölümle tehdit ettiklerini bildirmiştir.[722]

Hüseyin Hilmi Paşa, 3. Ordu Müşiriyeti'ne yazdığı 23 Temmuz 1908 tarihli yazıda; Müşir Osman Paşa'nın, İttihat Cemiyeti tarafından bu gece kaçırılması ve Manastır Bölge Komutanı Osman Hidayet Paşa'nın[723] yaralanmasından[724] dolayı Manastır Bölgesi'ne ait çeteleri takip görevinin yerine getirilmesinin aksayacağını, Rum eşkiyasının bu durumdan istifade ederek daha çok alçaklık edeceği öngörüldüğünden bölgeye ait görevleri üstlenecek ve de Rum, Bulgar çetelerini takibe devam etmek üzere Selanik'ten uygun görülecek bir ismin gönderilmesinin istenip istenmediğini sormuştur.[725]

Anadolu'dan bölgeye nakledilen birliklerin taraf değiştirip Jön Türk tarafına katılması ve Tatar Osman Paşa'nın kaçırılmasıyla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümetin bölgedeki son askeri gücünü de elinden almıştır.[726]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği yine 23 Temmuz 1908 tarihli yazısında; Selanik Valisi Nazım Paşa'nın görevden alınmasını istemiştir.[727]

Hüseyin Hilmi Paşa, II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra 28 Temmuz 1908 tarihli Sadaret'e gönderdiği yazısında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin varlığından yakın zamana kadar haberdar olmadığını ifade etmiştir:

> "…acizlerinin pek yakın günlere kadar vücudundan (varlığından) ve takib ettiği maksaddan bihaber bulunduğu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin… Ordu-yu hümâyûnun bir nefer bile istisna edilmeksizin heyet-i umumiyesi ve ahalinin kısm-ı küllisi bu cemiyete dahil ve mütemayil bulunduğuna Meclis-i Mebusan'ın küşâdı için şerefsâdır olan irade-i seniyye-i mülükaneyi daire-i hükümette ahaliye bizzat tebliğ ve tebşîr ettikden çend saat sonra aza-yı cemiyetin nezd-i bendeganeme gelüb izhar-ı mevcudiyet etmeleri[728] üzerine Temmuzun on birinde ve cemiyetin vilâyât-ı selâseye münhasır olmayıb

---

[722] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1187.

[723] Jön Türk İhtilali'nin hemen öncesindeki aylarda 3. Ordu yeniden düzenlenmiş ve üst düzey komutanları değiştirilmişti. Bu durum, kısmen ordunun çetelerle mücadele konusunda gösterdiği başarısızlığa kısmen de büyük devletlerin isyancılarla mücadelede ordunun yerini jandarmanın alması (yani çetelerle savaşı yabancı subayların kontrol etmesini istiyorlardı) önerilerinden kaynaklanan endişeye dayanmaktaydı. Bundan dolayı, Manastır Bölgesi'ni kumanda eden Hadi Paşa görevden alındı. Hadi Paşa'nın yerine Yunan sınırında görev yapmakta olan Osman Hidayet Paşa getirildi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hadi Paşa ile ilişkisi kötü idi. Osman Hidayet Paşa ile ilişki ise daha iyi idi. Hüseyin Hilmi Paşa, yeni komutana, kendisinin göreve getirilmesi nedeniyle duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, yeni komutanın faydalı olacağına inandığını belirtmişti. Tokay, *Makedonya Sorunu,* s. 157.

[724] 3. Ordu Müşiri İbrahim Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 17 Temmuz 1908 (R. 4 Temmuz 1324) tarihli yazısında; Manastır Bölge Komutanı Mirliva Osman Hidayet Paşa'nın bu sabah piyade kışlasında, İttihat Cemiyeti ile mücadele edilmesi hakkındaki Padişah'ın iradesini okurken kurşunlanarak yaralandığını bildirmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 544.

[725] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 490.

[726] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s. 201.

[727] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 505.

[728] Mithat Şükrü (Bleda), meşrutiyetin yeniden ilanından hemen sonra kendisinin de aralarında bulunduğu cemiyet temsilcilerinin Hüseyin Hilmi Paşa'nın makamına giderek onu ziyaret etmeleri olayını şu şekilde anlatmaktadır:

> Dersaadet ile diğer Rumeli ve Anadolu vilâyât-ı şahanesinde dahi buradaki nisbetde aynı bir kuvvet iktisab ettiğine ve müteakiben Anadoludan gönderilen redif taburlarının bile cemiyet aleyhine istimal-i silah etmemek üzere mahallerinde yemin ettikden sonra hareket eylediklerine bu gün muttali' olarak akıl ve hayale gelmeyen bu hal karşısında bittabi' düçar-ı beht ve hayret oldum…" [729]

Tahsin Paşa'nın belirttiğine göre; Hüseyin Hilmi Paşa, mabeyn başkatipi İzzet Paşa'ya da meşrutiyetin yeniden ilanı için çalışan gizli bir örgütün varlığından haberi ve bilgisi olmadığını yeminle beyan etmiştir.[730] Bir genel müfettişin bu sözleri sarf etmesi elbette ki ilginç ve vahimdir. Bununla birlikte bir genel müfettişin, bu tür bir oluşumdan haberdar olmaması da akla yatkın gelmemektedir. Bu nokta tam olarak açıklığa kavuşturulamamıştır.

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 28 Temmuz 1908 tarihli yazısında; Temmuz'un 21'i ile 27'sine kadar cereyan eden durumun Osmanlı ve İslam tarihinde emsali olmayan olaylardan sayıldığını ifade etmiştir. Hilmi Paşa, aynı yazıda bu olayların oluşturacağı sonuçların kesin olarak takdir edilmesinin mümkün olmamasından dolayı tedbir almakta kemal-i mülâyemet ve hikmetle harekete ve arz-ı cevabda teenniye mecbur kaldıklarını ifade etmiştir.[731]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği 28 Temmuz 1908 tarihli yukarıda adı geçen yazısında dikkat çeken ve çok önemli başka ifadeleri de vardır: Hüseyin Hilmi Paşa, bu yazıda ayrıca; İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, İstanbul ve diğer vilayetler dahil olmaksızın sadece vilâyât-ı selâsede 3. Ordu ile Müslüman ve gayri müslimlerden üç buçuk milyon kişinin müntesip olduğunu, böyle güçlü bir cemiyeti dağıtmanın sadece hayal olduğunu, üç dört seneden beri bu cemiyetin tesisi ile uğraşanları ilk defa dört beş gün evvel bizzat gördüğünü, Paris'teki merkezin hiçbir hükmü ve nufuzu olmayıp nufuzun Selanik merkezinde bulunduğuna kanaat getirdiğini, cemiyetin hedefine ulaşmış olmasına rağmen bunun devamıyla ilgili olarak şüpheleri bulunduğundan varlığını aynı şekilde koruyacağını ve mecburiyet görmesi halinde

---

"Meşrutiyet'in ilanından bir gün sonra Rahmi, Manyasizade Refik ve daha birkaç arkadaş ile Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'yı ziyaret ettik. O günkü neşemize diyecek yoktu. Yürümüyor adeta uçuyorduk. Bu kadar mücadele, bu kadar yorgunluktan sonra gayemize ulaşmış, daha doğrusu çok yaklaşmış bulunmanın verdiği heyecan ve sevinci tarif etmek imkansızdı… Anayasa'nın (Kanun-u Esasi) ilanından hemen sonra kendisine yaptığımız bu ziyaret onu tebrik maksadı ile kararlaştırılmıştı. Halbuki İkinci Abdülhamid'in en inandığı adamlardan birisi olmasından dolayı, sarayın yenilgisi kendisi için ancak başsağlığına değer acı bir olay olmak gerekirdi. Bununla beraber Hüseyin Hilmi Paşa'yı, cemiyetin Rumeli'de en kuvvetli dayanaklarından birisi belki de birincisi telakki ettiğimiz için bu resmi ziyarete luzum görmüştük. Müfettiş-i Umumi'nin bizi büyük bir heyecan ve neşeli bir şekilde karşılamış ve ağırlamış olduğunu burada ayrıntılarıyla anlatmaya gerek görmüyorum. O ziyaretten hatırladığım en önemli şey, Paşa'nın olayların gelişmesinden bizden bin kat daha fazla haz ve sevinç duyduğunu belirtecek davranışları idi. Merhum, o gün adeta kabına sığmıyordu. Belki de kendi kendine, 'ya bir şaşkınlıkta bulunup sarayın tarafını tutarak cemiyete karşı cephe almış olsaydım… İyi ki böyle bir hatada bulunmamışım.' diye düşünüyordu. Asıl sevincinin de bundan ileri geldiği muhakkaktı." Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.51.

[729] BOA, İ. DUİT, D.N. 91, G. N. 19 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1197.

[730] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s.354.

[731] BOA, İ. DUİT, D.N. 91, G. N. 19 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1197.

kendine bağlı askeri kuvvetler ile halkı da yanına alarak İstanbul'a doğru yürümeye kesinlikle karar verdiğinin cemiyet ileri gelenleri tarafından iletildiğini ifade etmiş ve cemiyet ileri gelenlerinden bazılarının İstanbul'a giderek bizzat izahat vermelerinin de uygun olabileceğini düşündüğünü eklemiştir.[732]

Bununla birlikte Sultan Abdülhamid'in mabeyn başkatiplerinden Tahsin Paşa, hatıratında Hüseyin Hilmi Paşa'nın 1 Haziran 1908 tarihli kendisine (Tahsin Paşa'ya) gönderdiği bir yazısıyla mabeyni, idare değişikliğine yönelik olarak Rumeli'deki birtakım hazırlıklardan haberdar ettiğini de ifade etmektedir:

> "Ahval bu elim merkezde iken padişaha gelen maruzattan ve ale'd-devam işitilen haberlerden gerek memleket dahilinde ve gerek memleket haricinde idare tebeddülünü istihdaf eden birtakım emellerin günden güne kuvvet bulmakta olduğu ve marzî-i âliye (padişahın rızası) muvafık görülmeyen birtakım faaliyetlerin hayli yol aldıkları anlaşılmağa başlamıştı. Bu ihbarat arasında Selanik'te Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'dan gelen şifreli telgrafname Abdülhamid'in bilhassa dikkatini celbetmişti. Sultan Hamid'in Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'nın dirayetine, gayretine ve sadakatine itimadı vardı. Bahusus ciddi esaslara istinad etmeyen haberleri vermeyeceğini biliyordu. Hüseyin Hilmi Paşa'dan R. 19 Mayıs 1324 (1 Haziran 1908) tarihinde gelen şifreli telgraf şu idi: 'Jön Türk, Ermeni, Makedonya fesat komitelerinin son umumi ictimalarında (1907 II. Jön Türk Kongresi'nde) verdikleri karara tevfikan Selanik yahud Manastır dahilinde bir mahall-i mahsusta Merkez İcra Komitesi namıyla bir heyet-i ihtilaliye teşkil edip pek yakın vakitte fiiliyata başlayacakları, malum olan İtalyan menbaından istihbar edildi. Bu babda tahkikat-ı mahremaneye devam olunuyor, alınacak malumatı arz ederim.' Hüseyin Hilmi Paşa'ya bu malumatı veren İtalyan menbaı, Müfettiş-i Umumilik'in vesait-i istihbariyesinden idi. Rumeli'de rekabet-i düveliyeden bu suretle istifade olunmak fırsatı kaçırılmamıştı ve birçok mesailde bundan pek faideli neticeler elde edilmişti. Müfettiş-i Umumilik'in bu telgrafı esasen Abdülhamid'i kafi derecede kuşkulandırmış iken buna zamîmeten (ek olarak) bir de Görice'den İstanbul'a gelen üç zatın takdim ettiği arîza, meselenin vehamet ve ehemmiyetini büsbütün arttırmıştı. Bu arîzada Müfettiş-i Umumi Paşa'nın maruzatı teyid olunuyor, isim ve mahal tasrih olunamamakla beraber içeride Türkler de bulunduğu halde muhtelif milletlere mensup ihtilal komitelerinin birleştikleri ve hepsinin Paris'ten talimat almakta bulundukları ve agleb-i ihtimal (daha galip gelen ihtimale göre) Manastır'ı merkez ittihaz edecekleri bildiriliyordu."[733]

Tevfik Çavdar, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Tahsin Paşa'ya gönderdiği genel toplantı ile ilgili yazısını şu şekilde yorumlamaktadır: "Görüldüğü gibi bu güvenilir bir istihbarattır. Yalnız cemiyetin adı açıkça verilmemektedir. Uzun süre genel valilik yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın, cemiyetin varlığından haberdar olmaması mümkün değildir. Fakat çok dikkatli olduğuna bakılırsa, İttihat ve Terakki'nin gücünü tam ölçmemiş olduğu ya da abarttığı anlaşılmaktadır."[734] Hüseyin Hilmi Paşa, Haziran 1908'de Mabeyn'e gönderdiği bir başka

---

[732] BOA, İ. DUİT, D.N. 91, G. N. 19 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1197.
[733] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s. 339, 340.
[734] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.80.

yazısında ise; "burada kulunuzdan başka Jön Türk olmayan kalmamış bulunduğuna yemin ederim" diyordu.[735] Hüseyin Hilmi Paşa'nın vilayetlere, mutasarrıflıklara ve Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 11 Haziran 1908 tarihli yazıda belirttiğine göre ise; memurlar, subaylar ve halktan bazıları Avrupa'daki bozguncular ile haberleşiyorlar ve oradan zararlı evrak temin ediyorlar idi.[736]

İttihat ve Terakki mensupları Paris'teki örgüt üyeleri ile Rumeli'deki görevli yabancı subaylar aracılığı ile haberleşmekteydiler. Örnek olarak; 3 Temmuz 1908 tarihli Hüseyin Hilmi Paşa'dan müşiriyete gönderilen bir belgede, Kruşevo'daki bazı (İttihatçı) subayların Avrupa'daki örgüt arkadaşları[737] ile yabancı subaylar adresiyle haberleştikleri ve zararlı evraklar aldıkları, bu subaylardan birinin topçu subaylarından Kruşevo'daki tabura bağlı topçuların kumandanı mülazım-ı sâni Sabri Efendi, ikincisinin Debre Alayı'nın ikinci taburu subaylarından Lukoviçe köyündeki müfrezeyi münferiden kumanda eden bir mülazım olduğu ifade edilmiştir.[738]

Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinde, Rumeli'nin çeşitli taraflarından İstanbul'a meşrutiyetin ilanını talep eden birçok telgrafların gönderilmesi de etkili olmuştur.[739] Ahmed Saib, bu durumun önemini şu şekilde anlatmıştır:

> "O günlerde Rumeli'nin mütenevvi' (türlü, çeşitli) tarafından idare-i meşruta (meşrutiyet) talebi için İstanbul'a gönderilen telgraflar pek kesretliydi (çokluk). Selanik Vilayeti'nin Siroz (veya Serez) Sancağı'nda Temmuz'un onunda dört beş telgraf çekilerek bunların hiçbirisine cevap gelmediğinden en sonra müthiş manalı şu telgrafı çekmişlerdir: Burada 'bir saate kadar cevab-ı muvafakat alınamadığı takdirde Kanun-u Esasi mucibince erşed ve ekber olan veliahd saltanata tahvil-i biat olunacağı' gibi ibare var idi."[740]

Yine önemine binaen aynen aktarılacak olan İttihat ve Terakki Manastır Şubesi'nin, 23 Temmuz 1908 tarihli Sultan Abdülhamid'e çektiği telgraf şu şekildeydi:

> "Atabe-i Felek-i Mertebe-i Cenab-ı Padişahîye
>
> İradat-i seniyye-i müstekerreleriyle (karar kılınmış olan emirle) tebaa ve zir destanlarına bahş ve ihsan buyurulan kanun-ı esasinin tatbikat-ı fiiliyesine müsaade ve icab-ı halin irade buyurulması suretiyle sadakat ve ubudiyetimizin halelden vikayesini istirham ve Pazar gününe kadar meclis-i mebusan küşadına dair ferman-ı hümayun sâdır olmazsa Manastır Vilayeti dahilinde elyevm bulunan memurîn-i mülkiye erkan ve ümera ve zabitan-ı askeriye ve efrad-ı şahaneleriyle ulema ve meşâyih velhasıl kibar ve sigar

---

[735] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s. 45 ; *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid.*
[736] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 476.
[737] Belgelerde bu kişiler "fesad, erbab-ı fesad, müfsid", İttihat ve Terakki Cemiyeti ise "cemiyet-i fesadiye" olarak, ilanları ve bildileri ise yukarıda da belirtildiği gibi "hezeyanname" olarak adlandırılmaktadır.
[738] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 436.
[739] Bu telgraflar içinde Sultan Abdülhamid'i meşrutiyetin yeniden ilanına zorlayan iki tane önemli telgraf vardır. Bunlar; Kanun-u Esasi tatbik edilmezse Rumeli'de veliahta biat edileceğine ve hutbenin onun adına okunacağına dair gelen telgraflarla yüz bin kişilik bir ordu ile İstanbul üzerine yürünüleceğine dair Serez'den gelen telgraftır. Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, C.I, K.II, s.59.
[740] Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.56.

(büyük küçük) edyan-ı muhtelife (çeşitli dinler) mensubîninin bilaistisna vahdaniyet-i hüdaya (bir Allah'a) karşı ahd ü misak-ı umumi altında bulunduğunu dahi arz eyleriz"[741]

Rumeli'deki karışıklıklar ve İttihat-Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyet yönündeki faaliyetlerinin önüne geçilememesinden dolayı Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa, Sultan Abdülhamid tarafından 22 Temmuz'da görevden alınmış ve yerine Said Paşa yedinci defa sadarete getirilmişti.[742] Ferid Paşa'nın yerine sadarete getirilen Said Paşa, anılarında II. Abdülhamid'in, Rumeli'deki durum ile ilgili olarak kendisine bu konu hakkında ne tür tedbirler alınabileceği ile ilgili olarak Meclis-i Vükela'da müzakerelerde bulunulmasını emrettiğini ifade etmektedir. Sadrazam Said Paşa, Meclis-i Vükela'daki müzakereler sırasında Meclis-i Vükela üyelerine, Rumeli'den gelen bir telgrafta; Kanun-u Esasi'nin kabul edildiğini bildiren cevabın gecikmesi halinde, veliahd hazretlerine biat olunacağı ve onun adına hutbeler okunacağının yazılı olduğunu ve talebin acilen kabul edilmesi gerektiğini ifade etmiştir: "... Bunun üzerine meclis üyelerine şu hatırlatmada bulundum: 'Biliyorsunuz, Rumeli'den gelen son telgrafta, Kanun-u Esasi'nin kabul edildiğini bildiren cevap gecikecek olursa veliaht hazretlerine biat olunacağı, onun adına hutbeler okunacağı hatırlatılıyordu. Sanırım ki mesele geciktirilmeye tahammüllü değildir. Gerekçesi yazılmak üzere, şimdi kısaca düzenleyip padişaha arz etsek, etraflı ve gerekçeli mazbata da sonradan düzenlense münasip olur diye düşünürüm. Ne dersiniz? Bunun üzerine münasibtir cevabı alındı."[743]

Sultan Abdülhamid'in izniyle Said Paşa; meşrutiyetin kabulü, Kanun-u Esasi'nin devamı ve meclisin tekrar açılması ile ilgili heyet-i vükela kararını[744] hazırlamıştır. Böylece Meşrutiyet yeniden ilan edilmiş oluyordu.

---

[741] Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 122.

[742] Ahmed Saib, bu değişikliğin nedenlerini şu şekilde yorumlamaktadır: "Hünkar, her ne sebebe mebni ise Kanun-u Esasi'yi mevcut vükela vasıtasıyla ilan etmek istemedi. Millet nezdinde az çok tanınmış ve mesleği bir dereceye kadar malum zatla bu işe mübaşeret etti. Bu iş için intihab ettiği zat, Said Paşa idi. Fikrimizce Said Paşa'nın intihabındaki hikmet şu idi: O günlerde hem makam-ı sadareti işgal ve bir heyet-i vükela teşkil edebilecek zevat Kamil ve Said Paşalar'dan ibaret idi. Bunlardan birisinin makama getirilmesi ahali ve efkar-ı umumiye bir derece emniyet bahş edilirdi. Kamil Paşa siyaset-i hariciyede İngiliz politikası ve bizzat idare-i meşruta taraftarı vükeladan bulunduğu malum ise de hareketinde kat'i, muannid ve saraya o kadar riayet etmez vükeladandı. Said Paşa'nın idare-i meşruta taraftarı olduğu malum fakat bu zat ihtiyatı elden bırakmaz, sarayla olan münasebeti kadim, umum-u harekette mülayimlik sever bir zat olduğundan zat-ı şahane kendisi için tehlikeli addettiği günlerde bu zatı makama getirmeyi münasip buldu. Temmuz'un dokuzunda (22 Temmuz 1908) Ferit Paşa makamından azlolunup yerine sadr-ı sabık Sait Paşa geldiği ve paşa-yı müşarünileyh, heyet-i vükelayı ne suretle teşkil ettiği malumdur." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası***,** s.57, 58.
İsmail Hakki Uzunçarşılı'nın belirttiğine göre; Said Paşa, meşrutiyete taraftar değildi. Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 127.

[743] *Sadrazam Sait Paşa'nın Anıları,* s.313-316.

[744] "Manastır, Kosova ve Selanik Vilayetleri ahali-i umumiyesinin ve ordu-yu hümayunun bazı mıntıkalarında bulunan asakir-i şahanenin efrad ve zabitanının şu son günlerde ittihaz ettikleri harekat-ı serkeşanenin (başkaldıran hareketleri) mahiyetine dair vilâyat ve manatık-ı mezkure (adı geçen vilayetler ve mıntıkalar) vulât (valiler) ve kumandanlarından ve umumi müfettişlikten 8, 9 ve 10 Temmuz 1324 (21, 22, 23 Temmuz 1908) tarihlerinde varid 67 adet telgraf ve muharrerat ber mantuk-u irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi meyane-i bendeganemizde (aramızda) yegan yegan (birer birer) mütalaa olundu. Evrak-ı varideye nazaran ekseri mahallerde bulunan ahalinin kıyamıyla ve mevaki-i kesirede (pek çok mevkide) zabitan ve efrad-ı askeriyenin anlara (onlara) iştirakiyle bazı

Hüseyin Hilmi Paşa, 23 Temmuz 1908 tarihli Mabeyn'e gönderdiği yazısında; İştip Kazası'nda saat dört buçukta asker ile Müslüman, Hristiyan, Musevi ve diğer unsurlardan binlerce kişinin hükümet binasının önünde toplanarak hürriyetin ilanını (ilan-ı maksad ettiklerini) hep birlikte kutladıklarını ve üç pare top attıklarını bildirmiştir.[745] Manastır'da ise öğleye doğru idari memurlar, vali, garnizonun tümü, bütün cemaatlerin temsilcileri ve kalabalık bir halk kitlesi kentin parkında toplandı ve 1876 Kanun-u Esasisi'ni ilan etti. Bunu başarı için birlikte edilen dualar ve yirmi bir pare top atışı izledi.[746] "Hürriyet"in ilanı, Selanik ve diğer bölgelerde de bu iki örneğe benzer şekilde gerçekleşmiştir.

Süleyman Kani İrtem, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla ilgili resmi tebligatı halka aktarışını şu şekilde anlatmıştır:

> "Kanun-u Esasi'nin yeniden meriyete geçmesi padişah ve hükümet tarafından kabul edildiğine dair mabeynden yazılan telgraf üç vilayet müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'ya gece yarısında gelmişti. Halbuki Rumeli'de vükelâ heyetinin kararı ve irade-i seniye beklenmemişti. Temmuz'un 23'ünde –R. 10 Temmuz- Manastır'dan başlamak üzere Ohri'de, Selanik'te, Üsküp'te, Serez'de cemiyet şubelerinin sevk ve idaresiyle halk kendi kendilerine hürriyeti ilan eylemişlerdi. Sokaklarda, meydanlarda, bahçelerde toplanan yüzlerce hamiyet erbabı: -Yaşasın hürriyet! Yaşasın Millet! Yaşasın cemiyet! nidalarıyla cemiyetin teşebbüsüne zâhir olduklarını gösteriyorlardı. Selanik'ten padişahın Kanun-u Esasi'nin meriyetini kabul ettiğine dair telgraf geldiği anlaşılır anlaşılmaz İttihat ve Terakki Cemiyeti erkanı arabalarla ve arabalarında 3. Ordu Müşiriyeti yaveri Kazım Nami (Duru) Bey olduğu halde Manyasizade Refik Bey'in evi önünde tezahürat yapan nümayişçiler, önlerinde bir bando muzika ile yaya olarak Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın konağına vardılar. Hüseyin Hilmi Paşa aşağı inerek Kanun-u Esasi'nin padişah tarafından kabul edildiğini halka tefhim etmek istedi: -Efendiler! Şevketmeab Efendimiz... diye söze başlarken halk arasından: -Kahrolsun! Nidalarıyla karşılandı. Paşa devam etmek istiyordu: Bu lütf-

askeri depoların kapılarını şikest ederek (kırarak) birçok esliha ve cephane ve tabur sandıklarındaki mebaliğ-i mevcude ahz-u gazb (alarak) ve kendilerine muhalefet edenleri eşedd-i ukubat (şiddetli cezalarla) ve itlaf ile tehdit ve nihayet toplar endahtıyla ve nutuklar iradıyla ilan-ı hürriyet sadedinde birtakım nümayişlerde bulundukları ve dün gece Manastır'da bazı kumandanların ve hatta Müşir Osman Paşa'nın ikamet ettiği mevakiyi abluka ederek Osman Paşa'yı ahz ve tevkif ettikleri ve işbu harekat-ı bağıyanenin (başkaldıran hareketler) Kanun-u Esasi'nin meriyet-i ahkamıyla Meclis-i Mebusan'ın ictimaya davet ettirilmesi esasına müstenit olduğu ve bu babta her gûna nesayihi isga etmeyib (kulak asmayarak) gittikçe tevsi-i daire-i iğtişaş anlaşılmış ve gerçi Kanun-u Esasi mer'i olup Meclis-i Mebusan'ın bir müddet-i muvakkate için tatili ilcaat-ı haliye ve muktaziyat-ı memleketten (durumların zorlaması ve memleketin gereğinden) olmasıyla bir müddetten beri davet ve küşat edilmemiş ise de beynel-ahali sefk-i dimağın vukûunu (kan dökülmesini) men etmek ve düvel-i ecnebiyenin müsahalatına (işlerimize karışmalarına) sebebiyet vermemek vacibat-ı umurdan bulunduğundan (vazifemiz icabından olduğundan) Meclis-i Mebusan'ın küşadı zaruri olmakla keyfiyet meyane-i abidanemizde (aramızda) bittezekkür (müzakere edilerek) arzı şerefmend-i telakkisi olduğumuz irade-i seniye-i hazret-i hilafetpenahi icab-ı âlisinden olup filvaki memleketin istikrar-ı asayişi noktasına muvafık olan mütalaat-ı seniye-i hazret-i şehriyarî mahz-ı isabet bulunduğundan intihab hakkında zaten mevcut olan usule tevfikan sıfat-ı lazimeyi haiz azanın intihabıyla peyderpey işa'rı hususunun tamimen vilayat-ı şahane ve elviye-i gayr-i mülhakaya tebliği ve bu kararın eşhas-ı merkumeye tefhimi ile cemiyetlerinin dağılması tezekkür ve tensip kılınmış ve ol babta kaleme alınan telgrafname sureti leffen arz ve takdim edilmekle emr-ü ferman-ı hümayun-u hazret-i hilafetpenahî her ne vechile şerefsudur buyurulursa isabet anda olmakla ol babta ve katıbe-i emr-ü ferman hazret-i veliyülemir efendimizdindir (her türlü işde emir ve ferman Padişah Hazretlerinindir)." Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.II, s.59, 60 ; Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 141, 142.

[745] BOA, Y. EE., D.N.71, G. N. 73.

[746] Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),* s.206.

u padişahî... Fakat kimse dinlemiyordu. Hüseyin Hilmi Paşa da çekildi... 24 Temmuz'da sabahleyin Selanik'te her taraf donandı. Asker ve halk muzikalarla alkışlar arasında hükümet konağında toplandı. Buraya gelen Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, padişahın iradesini mübeyyin telgrafnameyi bizzat okudu. Bu defa halkın galeyanı 'kahrolsun' yerine 'yaşasın'larla tezahür etti. Toplar atıldı; nutuklar, dualar edildi. Manyasizade Refik Bey ile cemiyetin diğer erkanı halkın başları üstünde taşındı."[747]

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte genel af ilan edilmiş, Kanun-u Esasî yeniden uygulanmaya başlanmış, 1908 seçimleri olarak bilinen Mebusan Meclisi seçim kararı alınmış ve tatil edilen Meclis-i Mebusan tekrar faaliyete geçmiştir. Bunun yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin isteği üzerine hafiye teşkilatı, R. 17 Temmuz 1324 (30 Temmuz 1908) tarihli Meclis-i Vükela kararıyla kaldırılmıştır. [748]

Bununla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hala birtakım çekinceleri vardı. İttihat ve Terakki, Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın padişah tarafından atanması gibi bazı konulara karşı çıkmaktaydı. Bunun yanında İttihat ve Terakki, İstanbul ve taşrada duruma mutlak hakim olmak ve kendi mücadelesi sonucunda elde ettiği kazanımlarını başta padişah olmak üzere [749] sadrazam ve İttihat-Terakki'nin gücünden istifade etmek üzere birden İttihatçı olmuş

---

[747] İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali,* s. 63, 64.

[748] BOA, İ. DUİT, D.N. 91, G. N. 19.

[749]Hüseyin Cahid'in, 3 Haziran 1909 tarihli Tanin'deki "İki Kuvvet" başlıklı başmakalesindeki şu ifadeleri, Sultan Abdülhamid'in meşrutiyetin yeniden ilanından sonra geliştirdiği yeni politikayı ifade etmektedir: "Otuz üç seneden beri taht-ı saltanatını kan dalgaları üzerinde yüzdürmüş olan hükümdar ise zahiren dünyanın en meşrutiyetperver bir hükümdarı gibi gözükmekten başka bir şey yapmazdı". *Tanin,* Hüseyin Cahid, "İki Kuvvet", *Tanin,* 12 Mayıs 1325- 3 Haziran 1909, No: 270, s.1.

Sultan Abdülhamid, Meşrutiyet'in yeniden ilanının artık kaçınılmaz bir hal alması üzerine yeni bir politika geliştirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerine engel olamayan Sultan Abdülhamid, İttihat ve Terakki ile Meşrutiyet olgusuna körü körüne karşı çıkmaktansa, bu şartlar altında durumunu koruma ve Padişahlığı'na devam etme stratejisine yönelmiştir. Sultan Abdülhamid, genç ve devlet işlerinde tecrübesi olmayan İttihatçılar'ı zamanı geldiğinde, Meşrutiyet yönetimi altında dahi olsa bertaraf edebileceğini ve yönetimi tekrar eline alabileceğini düşünmüş olmalıdır. Sonuç olarak Sultan Abdülhamid, Meşrutiyet'in yeniden ilanını soğukkanlılık ile karşılayarak ortaya çıkan fiili durumun –devlet işlerinin aksamaması, halkın sukunetini muhafaza edebilmesi ve ileride tekrar yönetimi eline alabileceğini düşünmesi bakımlarından- doğal bir durum olduğu imajını oluşturmaya çalışmıştır. Sultan Abdülhamid'in son Mabeyn Başkatibi Ali Cevad Bey, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Bir gün zat-ı şahaneleri, 'bu gazeteler ahval-i maziyeden ve ahval-i hazıradan bahseyledikleri sırada bir fırsat bularak her fenalığı bana atfediyorlar. Ben şimdiye kadar idare-i mutlaka hükümdarı idim. Onun hükmüne ittibaen (tâbi olarak) icra-yı saltanat ettim. Şimdi de idare-i meşruta hükmüne tebean (tâbi olarak) icra-yı saltanat edeceğim. Millet benden Kanun-u Esasi istedi. Ben de hemen verdim. Zaten ben Avrupa ortasında bulunan bu memleketin artık idare-i mutlaka ile idaresi mümkün olamayacağını biliyordum. Böyle yaptığımdan günahkar mı oldum? Memleketine Kanun-u Esasi veren her hükümdar böyle tahkir edilecek (hakaret etme) olsa idi, hiçbir hükümdar buna razı olmazdı. İnkılabın ibtidalarında kurenadan (mabeynciler) Ragıp Paşa, ahvalin vehametinden bahsederek bana Avrupa'ya firar etmekliğim lüzumunu beyan eyledi idi fakat ben millet ve memleketimi feda ederek firar etmek denaetini hiçbir vakit kabul etmem. Beni parça parça edeceklerini bilsem de yine firar etmem. Varsınlar burada parçalasınlar. Ben Kanun-u Esasi'yi verdim, artık sözümden dönmem." Yay. Haz.: Faik Reşit Unat*, İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi,* bs.3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.39, 40.

Bunun yanında, Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Selanik'ten İstanbul'a gelen İttihat ve Terakki heyetinden iki üye, Sultan Abdülhamid ile bir görüşme yapmış ve bu görüşmede Abdülhamid, İttihatçı üyelere olağanüstü hiçbir durum olmadığı imajını oluşturmak için; "bütün efrad-ı millet Terakki ve İttihat Cemiyeti azasındandır. Ben de reisleriyim. Artık birlikte çalışalım, vatanımızı ihya edelim…" ifadelerini kullanmıştır. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* Remzi Kitabevi, İstanbul 1987, s.87.

çıkarcılara[750] teslim etmek istemiyordu. Bu tür nedenlerden dolayı İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ağustos 1908'de Erkan-ı Harp Binbaşısı Hakkı Hafız, Necip Draga, Talat, Rahmi ve Hüseyin Kadri Beyler'den oluşan bir heyet oluşturdu ve Selanik'ten İstanbul'a gönderdi.[751]

Tevfik Çavdar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir heyet oluşturup İstanbul'a göndermesini cemiyete Hüseyin Hilmi Paşa'nın tavsiye etmiş olabileceğinden söz etmektedir:

> "Cemiyetin sadrazamla yapılacak toplantıda ısrarla üzerinde duracağı sorunların kaynağı, R. 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908) tarihini taşıyan –cemiyetin Selanik'ten yayınladığı bildirinin ve bir heyet gönderilmesi gereğinin kamuoyuna duyurulmasının da aynı tarihli olduğu dikkatleri çekmektedir- Hatt-ı Hümayun'un meşihat ile harbiye ve bahriye nazırlarının padişah tarafından tesbit edileceğine ilişkin maddesidir. Bu madde[752], cemiyetin kuşkusunu çekmiştir.

---

[750] Ahmed Saib, bu durumu şu şekilde anlatmıştır: "O günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nufuzu fevkaladeydi. Herkes bu cemiyete intisap etmek istiyordu. Rumeli'den gelen cemiyet rüesası payitahtta dahi müteaddid şubeler tesis ve burada cemiyete yeni efrad kaydetmeye başladılar. Bu kaydolan zevatın arasında devr-i Hamid'te sui şöhret kazanmış olan zevat bulunduğu gibi sahib-i namus, devlet ve millete cidden hizmet etmek arzusunda bulunanlar dahi vardı. Bunların hepsi bir çorbaya karışmıştı." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.62.

[751] İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik Merkezi, bu amaçla aldıkları kararı Tanin Gazetesi'ne telgrafla bildirmiş, Tanin Gazetesi de bu kararla ilgili telgrafı 3 Ağustos 1908 (R. 21 Temmuz 1324) tarihli nüshasında yayınlamıştır: "Tanin İdarehanesi'ne! Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti mülk ve milete Kanun-u Esasi bahş ettirmiş ve Kanun-u Mezkur'dan temami-i istifadeyi mukaddes ve muazzez bir maksad olarak takip eylemekte bulunmuş olduğu umumun malumudur. Saye-i Şahane'de bir şekl-i meşrutiyet kazanmış olan hükümet-i hazırânın (Said Paşa Hükümeti) cemiyetin maksad-ı mukaddesesine henüz tamamen kesb-i ıttıla' (öğrenmemiş, tanımamış) edemediği varid-i mütalaa (düşünüldüğünden) olduğundan cemiyet ise bütün iktidar ve mesaisi ile yed-i erbab-ı namus ve liyakatte (namuslu kimselerin elinde ve görevini hakkıyla yapar bir şekilde) görmek istediği hükümetin teali-i şan ve şevketini temin ve milletin müstaidd (kabiliyetli, anlayışlı) ve müstehak olduğu refah ve saadeti istihzar etmekten başka bir emeli olmadığından ve el birliğiyle ve bir sa'y-ı mütemadi ile sırf bu emel-i muzzez ve mukaddesin (…)-i ârâ husul olması için ibraz-ı mesai edilegelmekte olduğundan hükümet-i hazırâ ile hâdim-i millet ve vatan olan cemiyet beyninde vucud-u lazımeden olan itimad ve emniyetin celb ve terakkisine çalışılarak bu yoldaki emel-i mübeccelin (yüce emel) tesri'-i husulü (meydana gelişinin hızlandırılması) için efrad-ı cemiyetten Erkan-ı Harb Binbaşısı Hakkı Bey ile Necip, Talat, Rahmi ve Hüseyin Beyler'den müretteb bir heyet-i mahsusa Dersaadet'e azimet eylemiştir. Fi, 19 Temmuz 1324 ; Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Selanik Merkezi". *Tanin,* 21 Temmuz 1324- 3 Ağustos 1908, No: 3, s.4.

[752] Tanin Gazetesi'nin 3 Ağustos 1908 (R. 21 Temmuz 1324) ve 4 Ağustos 1908 (R. 22 Temmuz 1324) tarihli nüshalarının "Kanun-u Esasi ve Yeni Hatt-ı Hümayun" ve "Yeni Hatt-ı Hümayun" başlıklı başyazılarında bu konuya değinilmiş ve eleştirilmiştir. Tanin'in aktardığına göre, hatt-ı hümayunun ilgili maddesi şu şekildedir: "âşiren (10. olarak) makam-ı meşihatte ve harbiye ve bahriye nezaretlerinde bulunacak zevattan başka vükelayı, sadrazam intihab ve tasdikimize arz edeceği gibi…" Tanin, başyazılarında bu maddenin Kanun-u Esasi'nin 7 ve 27. Maddelerine aykırı olduğunu belirtmekte ve padişahın sadece şeyhülislam ile sadrazamı tayin etmekle yükümlü olduğunu ifade etmektedir. Tanin'in 3 Ağustos tarihli nüshasında dikkati çeken bir yorumu da şu şekildedir: "Kanun- u Esasi'nin bu iki maddesi vükelanın suret-i teşkil ve azli keyfiyeti pek aşikar bir surette izah ediliyor: Zat-ı hazret padişahî sadrazamı ve şeyhülislamı tayin edecek: Vükela sadrazam tarafından intihab edilerek arz olunacak! Memuriyetleri idare-i seniyeye iktiran edecek. Kanun-u Esasi'de böyle bir sarahat bulunmasa bile meşrutiyetin ne demek olduğu düşünülünce heyet-i vükelanın teşkili bu suretle cereyan etmek tabii olduğu teslim edilir. Hükümet-i meşrutada millete karşı yegane mesul olan zat, reis-i vükeladır. Mecalisde ekseriyeti haiz olan fırkanın ruusesi arasından birisini heyet-i vükelayı teşkile memur eder. Bu zat vükelayı bulur, onlarla müteselsilen mesuliyeti kabul eyler… Bizim Kanun-u Esasimiz'in 5. Maddesi: "Zat-ı hazret padişahînin nefs-i hümayunları mukaddes ve gayr-ı mesuldür, diyor ve vükelanın tayini keyfiyetinde zat-ı şahanenin adem-i mesuliyetleri esasını bu suretle vaz'ı ediyor (koyuyor). Halbuki yeni hatt-ı hümayun ile Kanun-u Esasi'nin bu maddeleri kabil-i telif değildir. Yeni hatt-ı hümayunun esna-yı tahririnde bu noktada nasılsa bir gaflet vukua gelmiştir ki memleketin âtisi nokta-i nazarından son derecede haiz-i ehemmiyet bulunduğu cihetle meskût geçilemez. Harbiye ve Bahriye Nazırlarını zat-ı hazret-i padişahî tayin edince bunların ahlak ve mazileri gibi icraat-ı müstakbelelerinde heyet-i vükela reisi mesul olamamak lazım gelir. O zaman Bahriye Nazırı hayırsızlık ederse, askere kokuşmuş yağ ve bozuk et yedirirse gerek efkar-ı umumiye muvacehesinde gerek Meclis-i Mebusan huzurunda kim mesul olacak? Reis-i Vükela bunları ben tayin etmedim ki mesul olayım, diyemez mi? Vakıa heyet-

> Selanik'teki merkez-i umuminin[753] bir temsilciler grubunu göndermesi düşüncesinin, o sıralarda Rumeli Genel Müfettişi olan Hüseyin Hilmi Paşa ile Said Paşa arasındaki muhabereden sonra oluştuğu ve Hüseyin Hilmi Paşa tarafından cemiyete önerildiği bazı kaynaklarca[754] söylenmektedir. Bu konuda tam bir açıklık yoktur. Yalnız hatt-ı hümayundaki yaklaşımın cemiyeti memnun kılmadığı, sorunun buradan kaynaklandığı açıktır. Bu arada Hüseyin Hilmi Paşa, merkez-i umumi ile olan ilişkilerinden ötürü devreye girmiş olabilir hatta gerçek sorumlulardan oluşan bir heyeti İstanbul istediği için Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu girişiminden Said Paşa da haberdar bulunabilir. Bunlar olayın temelindeki gerçek nedenleri değiştirmez."[755]

Bir diğer önemli konu ise, 1908 Meşrutiyet'in ikinci defa ve yeniden ilan edilmesinin bir ihtilal/inkılab olup olmadığıdır. Bu olayı, ihtilal/inkılab olarak değerlendiren birçok araştırmacı ve yazar vardır.[756] İttihat ve Terakki'nin, büyük devletler konsoloslarına gönderdiği yukarıda adı geçen layihasında Osmanlıcılık doğrultusundaki dikkat çeken ifadeleri burada bir defa daha zikredilebilir: "Gerek Makedonya'da gerek Osmanlı ülkesinin diğer kısımlarında cins ve mezhep farkı gözetilmeksizin bütün Osmanlılar, kurulacak meşrutiyet idaresi altında, kardeş olarak yaşamaya devam edebileceklerdir. İşte cemiyetin programı budur. Mevcut istibdat idaresini devirip kendi ülkelerinin nizamını hürriyet ve müsavat esasında kurmaktır. Ne Müslüman vardır ne de hristiyan! Yalnız Osmanlı vardır!.."[757] Meclis-i Mebusan'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti sırasında Lynch İmtiyazı ile ilgili olarak Hilmi Paşa'ya bir istizah yönelten İttihatçı mebuslardan Bağdat Mebusu Babanzade İsmail Hakkı, müzakereler sırasında konuşmasının bir noktasında hakimiyet-i milliye esasından bahsetmektedir: "Millet Meclisi'nin bu babtaki vezaifini teslim etmeli ve bu suretle hem hakimiyet-i milliye esası kabul edilmiş hem de işlerin süratle görülmesi temin edilmiş olur."[758] Bunun yanında hakimiyet-i milliye

---

i vükelaya girmeğe layık olmayan kimselere heyet-i vükelada refakat etmeyi kabul etmeleri sadrazamlar tarafından bir nevi tekeffül sayılırsa da herhalde onları tayin edenler kendileri olmadıkları için mesuliyet kamilen sadarete tahmil edilemez. Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın tayini hakkını sadarete terk etmemekle makam-ı saltanat bir mesuliyet deruhde etmiş olur. Bu ise Kanun-u Esasi'nin ahkamına meşrutiyetin ruhuna muvafık olmadığı gibi hükmen ve siyaseten münasib değildir." *Tanin,* 21 Temmuz 1324- 3 Ağustos 1908, s.1 ; *Tanin,* 22 Temmuz 1324- 4 Ağustos 1908, s.1.

[753] Merkezi Umumi şu kişilerden oluşuyordu: Talat Bey, Erkan-ı Harb Kolağası Hakkı Bey, Piyade Yüzbaşısı Canboladzade İsmail Bey (İsmail Canbolat), Manyasizade Refik, Erkan-ı Harb Kaymakamı Cemal Bey ve Erkan-ı Harb Binbaşısı Enver Bey. Hacısalihoğlu, *Jöntürkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918),*, s. 173.

[754] Süleyman Kani İrtem, adı geçen İttihat ve Terakki heyetinin İstanbul'a giderek mevcut durum hakkında müzakerelerde bulunması fikrini Hüseyin Hilmi Paşa'nın gerekli gördüğünü ifade etmiştir: "Rumeli Müfettiş-i Umumisi Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti azasından birkaç zatın ahval-i hâzıra hakkında müzakeratta bulunulmak üzere İstanbul'a celblerine luzum göstermişti. Sadaretçe de bu luzum tasvib olunarak padişaha arz ve istizan olundu. Muvafık cevap çıktı. Ertesi sabah Said Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa ile makine başında telgrafla konuştu." İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali,* s. 104.

[755] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.98, 99.

[756] Örnek olarak Gül Tokay, *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilali'nin Kökenleri (1903-1908)* ; Aykut Kansu, *1908 Devrimi* ; Ernest E. Ramsaur, *Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu* ; Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlar'dan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılabı ve Netayici,* Süleyman Kani İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön Türk İhtilali,* Necmettin Alkan, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* vs.

[757] Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 517.

[758] MMZC, Devre:I, C.: 3, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.259.

ilkesi ile ilgili olarak Hüseyin Cahid, 3 Ocak 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında bu ilkeden şu şekilde bahsetmektedir: "…Anlaşılıyor ki henüz vükeladan istizah (soru önergesi, gensoru) keyfiyet etmeğe alışamamışız. Aylardan beri ağızlarımızda 'hakimiyet-i milliye' tabiri gezib duruyor. Kanun-u Esasi hakimiyet-i milliyeyi temin ediyor, bunu istihsal lazımdır fikirleri ortada dönüyor ve hiç kimse buna itiraz etmiyor. Halbuki hakimiyet-i milliyenin bahşettiği hukuktan biri istimal edilmeğe başlanınca bazı nazarlar (gözler) hayretle açılıyor. Diğer alakadar nazarlar ise işi taglît (galat, yanlışlığını çıkarma, yanıltma) altında boğabilmek emeliyle parlıyor. Havaca? ikindilerden? bir mebus-u muhteremin mecliste pek güzel söylediği vechile 'hakimiyet-i milliye' esası vükelayı icraat-ı vakıalarından dolayı mesul tutmaktır.[759] Bunun yanında Hüseyin Cahid'in, 7 Kasım 1908/R. 25 Teşrinievvel 1324 tarihli Tanin'de neşredilen "Millet-i Hakime" adlı başyazısı da bu noktada ifade edilebilir. Bu başyazısında Hüseyin Cahid, Türkler'in Osmanlı Devleti'nin hakim unsuru olduğunu ifade ediyordu: "…Fakat gayri Müslimler de Müslimler kadar hukuka nail olacaktır demek acaba bu memleketin Rum memleketi yahud Ermeni memleketi yahud Bulgar memleketi olacak demek midir? Hayır, bu memleket Türk memleketi olacaktır. Osmanlı namı altında hepimiz birleşeceğiz. Fakat devletin şekli hiçbir zaman Türk milletinin menfaat-i mahsusası haricinde tahvile uğramayacak, müslim unsurun menafi'-i hayatiyesi (hayati menfaatleri) hilafında hareket olunamayacaktır."[760] Bütün bunlara dayanarak aslında özelikle II. Abdülhamid'in tahtan indirilip yerine Sultan Reşad'ın getirilmesinden sonra II. Meşrutiyet Dönemi'nin günümüzdeki toplum ve hükümet modeline (parlamenter sistem) çok benzediği görülmektedir. Özellikle İttihat ve Terakki'nin işaret ettiği sadrazam adayını padişah atıyor, sadrazam günümüzdeki gibi kabine üyelerini kendi ve cemiyetin onayıyla belirliyor, bunlar da meclise karşı sorumlu oluyordu. Meclis-i Mebusan, istizah (gensoru) verebiliyor; nazırları veya sadrazamı görevinden düşürebiliyordu. Mebusların yani bugünkü deyimle milletvekillerinin seçiminde birtakım farklılıklar olsa da mebuslar seçimle Meclis-i Mebusan'a giriyorlardı. Yasama kuvvetini, meclis ve hükümet birlikte oluşturuyor; yürütme kuvvetini ise hükümet yerine getiriyordu. Matbuat yani basın muazzam bir hevesle yayın yapıyordu.

Bu arada Said Paşa, yedinci sadaretinde fazla kalamamış kabaca 15 gün kadar sadarette kaldıktan sonra istifa etmiştir. Said Paşa'nın yerine Kamil Paşa, 5 Ağustos 1908'de sadarete tayin edilmiştir.[761]

---

[759] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Vükelâdan İstizah",*Tanin,* 21 Kanunuevvel 1324- 3 Ocak 1909, No: 154, s.1.
[760] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Millet-i Hâkime", *Tanin,* 25 Teşrinievvel 1324- 7 Kasım 1908, No: 97, s.1.
[761] Ahmed Saib, Said Paşa'nın istifası ve Kamil Paşa'nın sadarete gelmesini şu şekilde anlatmıştır: "Said Paşa'nın ne suretle sadaretten iskat ettirildiğinden halk bir şey anlamadıysa da herhalde bu işlere cemiyetin müdahalesi olduğuna kanaat hasıl oldu fakat bu sırada efkar-ı umumiye, umum dünyaca mukaddes ve muhterem tutulan

3.1.3. Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Tutumu

Hüseyin Hilmi Paşa, Meşrutiyet'in yeniden ilanı arifesinde Bab-ı Ali ile İttihatçılar arasında sıkışmış bir konumda görünmektedir. Mithat Şükrü (Bleda), Hüseyin Hilmi Paşa'nın Bab-ı Ali ve İttihatçılar'a karşı nasıl bir politika yürüttüğünü şu şekilde anlatmaktadır: "Hüseyin Hilmi Paşa, çok zeki ve ileriyi gören bir devlet adamı idi. Talat'ın tek başına bir ihtilal cemiyetini temsil ve yönettiğini bilmemezlik edemezdi. Mabeyn'den gelen emrin (Talat'ın Anadolu'ya sürgün edilmesi) tatbik edilmemesi için ne yaptı, işi nasıl idare etti bilemiyorum. Bu nazik meselede mabeyni nasıl oyaladı, padişahı nasıl kandırdı bir türlü anlamadım. Yalnız bildiğim bir şey var ki meşrutiyetin ilanına kadar Hüseyin Hilmi Paşa'nın örgütümüz hakkında tutumu daima mülayim olmuş, aleyhimizde hiçbir girişimde bulunmamıştı. Hatta bu konuda ağzından bir tek kelime çıkmadığını da biliyordum…" [762] Mithat Şükrü (Bleda), ifadelerine şu şekilde devam etmiştir: "Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki ile saray arasında oynanan büyük siyasi komediyi yakinen bilenlerin arasında ilk sırada gelenlerdendi. Umumi müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, istemiş olsaydı İttihat ve Terakki elemanlarına kötülük edebilirdi. Fakat zeki ve anlayışlı bir kimse olduğundan perşembenin gelişini çarşambadan anlamış ve davranışlarını ona göre ayarlamıştı. Bir yandan sarayın nabzını elinde tutarak öteki yandan İttihat ve Terakki yöneticilerine güler yüz göstererek iki tarafı da mükemmelen idare etmişti. Aldığı terbiye gereği padişaha yönelik bir politika takip etmemesini normal karşılamak gerekirdi. Ne var ki Umumi Müfettiş, cemiyetimiz erkanı yanında özgürlük taraftarı rolünü de gayet başarı ile oynamıştı."[763] Midhat Şükrü'nün ifadeleri gözönüne alınırsa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın idare-i maslahatçı çizgisi burada çok açık olarak ortaya çıkmaktadır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre ise; Selanik'te bulunan müfettiş-i umumi ve ordu müşiri (İbrahim Paşa), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin muvaffak olduğunu görünce, cemiyetin faaliyetine karşı yumuşak bir idare tarzı tatbik etmeye mecbur olmuşlar ve saraya karşı da zevahiri muhafaza etmişlerdi. Cemiyet'in faaliyetinin ilk anlarında bu ihtilal hareketine karşı sertçe davrandıklarını, şöyle ve böyle yapacaklarını padişaha arz eden müfettiş-i umumi ve müşir paşalar daha sonraları yani cemiyetin muvaffak olduğunu görünce kendilerine mülhakat (vilayetlere bağlı olan mülki brimler) ve vilayetlerden gelen şifreleri mütalaa dermeyan etmeden saraya bildirir olmuşlardı.[764]

---

cemiyetin hareketini muaheze etmek şöyle dursun, cemiyete uzaktan münasebeti olan zevatı dahi takdis etmeyi en büyük vazifelerden bilirlerdi. Kamil Paşa'nın sadareti her tarafta kemal-i memnuniyetle kabul olundu. Hususen bu zatın makam-ı sadarete gelmesi Avrupa'da ve bilhassa İngiltere'de hüsn-ü tesir hasıl etti. İngiltere efkar-ı umumiyesinin yeni meşruta hükümetimizi her tarafta vikaye ve himaye edeceği anlaşıldı." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.62.

[762] Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.41.

[763] Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.51.

[764] Uzunçarşılı, "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", s. 128, 129.

Bu konuda İsmail Hakkı Uzunçarşılı'yı doğrulayan örnekler, İSAM Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı'nda görülmüştür. Bir örnek şu şekildedir: Ohri Kaymakamı Süleyman Kani, Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 12 Temmuz 1908 tarihli yazıda; (Resneli) Niyazi ve arkadaşlarının Labonişte Köyü'nde halkı camiye toplayıp Niyazi'nin toplananlara karşı bir nutukla 'şunun bunun mal, ırz ve namusuna dokunmayalım, İslam ve Hristiyan ayrımı yapmaksızın kardeş olduk. Düşmanlığı ortadan kaldıralım. Şeriat dairesinde hareket edelim. Padişahımız efendimiz hazretlerine dua ederek felah bulalım. İşte ben iki yüz kişi ile yalnız din ve vatan için fedai çıktım' yolunda sözler söyledikten ve geceyi sabaha kadar Labonişte'de geçirdikten sonra adı geçen köyden çıkıp arkadaşları çeşitli istikametlere, kendisinin İstrova tarafına savuştuğunu bildirmiştir.[765] Bunun üzerine Hüseyin Hilmi Paşa, Süleyman Kani Bey'den gelen yazıyı aynen Şifre 1. Katibi Esad Efendi ve Sadaret'e göndermiştir. Bu yazının aslı şu şekildedir:

> "29 Haziran 1324 (12 Temmuz 1908), Şifre Birinci Katibi Esad Beyefendiye, Sadaret-i Uzmaya, müstacel ve mahremane,
>
> Niyazi ile avanesine dair Ohri Kaim-makamlığı'dan bu gün keşide olunan telgrafın aynen ve zeylen takdim kılındığı ve Labonişte Karyesi'nin bin iki yüz nufus-u İslamiye ile beş yüz altmış nufus-u Hristiyaniye'yi havi bulunduğu maruzdur"[766]

Bir diğer örnek ise şu şekildedir:

> "22 Haziran 1324 (5 Temmuz 1908), Şifre Katibi Esad Beyefendiye, müstacel ve mahremdir,
>
> Firarî Kolağası Ahmed Niyazi tarafından Başkitabet-i Celile'ye, çâkerlerine (Hüseyin Hilmi Paşa'ya), Manastır Valisi'ne hitaben keşide olunmak üzere tahrir ve Resne Müdürü'ne irsal olunan hezeyannamenin aynen ve postaya tevdii antaraf-ı âlilerine irsal kılındığı maruzdur"[767]

Bir başka örnek ise, yukarıda aslı aktarılan Enver Bey'in Tikveş Kaymakamı Hüsnü Bey'e bir tehdit mektubu göndermesiyle ilgili durumu Hüseyin Hilmi Paşa, Şifre Katibi Esad Efendi ve Sadaret'e aynen bildirmiştir:

> "R. 8 Temmuz 1324 (21 Temmuz 1908), Şifre Birinci Katibi Esad Efendiye, Sadaret-i Uzmaya
>
> Erkan-ı Harbiye Binbaşılarında iken firar eden Enver tarafından Tikveş Kazası dahilinde neşredilib elde edilen ve mahal kaim-makamlığından gönderilen varaka-i muzırranın aynen ve leffen takdim kılındığı muhat-ı ilm-i âli buyuruldukda olbab"[768]

Kosova Jandarma Alay Kumandanı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup Galip (Pasinler) Bey, bir vesile ile 2 Mayıs 1908'de Selanik'e gittiğinde Hüseyin Hilmi Paşa ile yaptığı görüşmede, Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin varlığını bildiğini ve bu cemiyetin gayet mahirane hareket ettiğini anladığını, ifade etmiştir.[769]

---

[765] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 241
[766] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 241
[767] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 5, G. S. N. 249.
[768] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 9, G. S. N. 493.
[769] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.3.

Süleyman Külçe ise, Hüseyin Hilmi Paşa da dahil olmak üzere Rumeli'deki bazı mülki ve askeri amirlerin bu dönemde "padişahçı" göründüklerini söylemektedir: "…hatta müfettiş-i umumi Hüseyin Hilmi, Ordu müşiri İbrahim, Kosova Valisi Mahmut Şevket Paşalar gibi yüksek şahsiyetler dahi uzaktan, yakın zamanda İttihatçılık'ın genişlememesi ile uğraştıkları bu sırada daha doğrusu vazifedarların padişahçı görünmeleri günün meselesi iken…"[770] François Georgeon da Hüseyin Hilmi Paşa ve diğer yetkililerin, sarayın talimatlarına uyuyormuş gibi yapıp aslında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile doğrudan bir çatışmayı göze alamadıklarını ifade etmiştir: "…İşin en tehlikeli yanı, iktidar temsilcilerinin çoğunluğu Abdülhamid rejiminin artık imparatorluğun çıkarlarını koruyamadığı kanısındadır. Sarayın talimatlarına uyuyormuş gibi yapar, ama aslında isyanın çapı karşısında onunla doğrudan bir çatışmayı göze alamazlar. Kosova Valisi Mahmud Şevket Paşa, Selanik Valisi Rauf Paşa, hatta geleceğe yatırım yapmak isteyen Vilâyât-ı Selâse Müfettiş-i Umumîsi Hüseyin Hilmi Paşa hep bu durumdadır."[771]

Hüseyin Cahid, 1 Aralık 1908 tarihli Tanin'deki başyazısında şöyle diyordu: "Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli'deki hareket-i ahraraneye (yenilikçi, hürriyetçi hareket) mani' oldu denildi fakat bugün mevki'-i iktidara gelmesi Hüseyin Hilmi Paşa'nın kalp ve hissiyle hareket-i ahrarane aleyhinde bulunmamış olduğunun delilidir."[772]

1900-1908 yılları arasında Rumeli'de çeşitli kazalarda (Menlik, Ustrumca, Rupçoz, Vodine, Darıdere, Ohri) kaymakamlık yapan İttihat-Terakki mensuplarından Süleyman Kani İrtem, bir ara kendisinin İttihat ve Terakki'ye mensup olmasından dolayı Hüseyin Hilmi Paşa'ya ihbar edildiğini fakat Hilmi Paşa'nın bu ihbarı hiç dikkate almadığını ifade etmiştir.[773]

Bu noktada akla gelen ilk soru, Hüseyin Hilmi Paşa, acaba gerçekten isteseydi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin faaliyetlerine engel olabilir miydi? Bu soru hiçbir zaman kesin olarak cevaplanamayacak bir sorudur. Ama bu soru hakkında bir değerlendirme ve yorumlama fırsatı da vardır: Bir kere Rumeli Genel Müfettişi olarak Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu tür bir cemiyetin varlığından ve faaliyetlerinden habersiz olması mümkün değildir. Lakin, acaba Hüseyin Hilmi Paşa, bu cemiyetin gücünden gerçekten habersiz miydi yoksa hafife mi almıştı ya da cemiyetin gücünü bildiği halde başına bir iş geleceğinden korktuğu için Bab-ı Ali'yi doğru bilgilendirmemiş, idare mi etmişti? Hüseyin Hilmi Paşa, acaba kendi canını mı düşünüyordu yoksa istikbal derdinde miydi? Bütün bu sorular ihtimal dahilindedir ve İttihat-Terakki'nin Rumeli'de suikast/tehdit/tedhiş faaliyetleri göz önüne alındığında, Hilmi Paşa'nın tavrının makul olabileceği ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında bir başka ilginç durum ise, Hüseyin

[770] Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.101.
[771] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 550.
[772] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Tebdîl-i Vükela ", *Tanin,* 18 Teşrinisani 1324-1 Aralık 1908, Nr: 121, s.1.
[773] İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* s. 12.

Hilmi Paşa'nın maiyetindeki yaverlerden bazıları İttihat-Terakki'ye mensuptu.[774] Hüseyin Hilmi Paşa, belki de bu durumun da farkındaydı çünkü Hüseyin Hilmi Paşa ile ilgili yorumlara göz atıldığında, genelde Hilmi Paşa'nın zeki ve çalışkan bir devlet adamı olduğu ifade edilmektedir. Bundan dolayı Hilmi Paşa'nın her türlü durumun farkında olup ona göre tavır belirlediği düşünülebilir.

Hüseyin Hilmi Paşa, II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra 28 Temmuz 1908 tarihli Sadaret'e gönderdiği yazısında; Meşrutiyet'in ilanı ve İttihat-Terakki Cemiyeti ile ilgili birtakım değerlendirmelerde bulunmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa'nın yazısında dikkat çeken bazı bilgi ve değerlendirmeler vardır: Ordu-yu hümâyûnun bir neferinin bile istisna edilmeksizin heyet-i umumiyesi ve halkın büyük kısmının bu cemiyete dahil[775] ve meyilli olduğunu ve cemiyetin vilâyât-ı selâseye özgü kalmayıp İstanbul ile diğer Rumeli ve Anadolu vilayetlerinde dahi buradaki oranda bir kuvvet kazandığını, bununla birlikte Anadolu'dan Rumeli'ye gönderilen redif taburlarının bile İtihat ve Terakki Cemiyeti aleyhine silah kullanmamak üzere aralarında yemin ettiklerini ifade etmiştir. Paris'teki cemiyetin hiçbir etkisi olmayıp nufûz ve iktidarın genel olarak Selanik Genel Merkezi'nde olduğuna kanaat getirdiğini eklemiştir. Hüseyin Hilmi Paşa; Cemiyet'in, Kanun-u Esasi'nin yürürlüğe konması ile Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılması meselelerine müsaade edildiğini gördüğünü ve asıl hedefine vâsıl olmuş ise de buyurulan müsaadelerin en küçük bir tadilata uğramaksızın devam edeceğine emin olmadıklarından şu an ki durumun muhafazası zorunlu görüldüğü anda askeri kuvvetler ve halk ile İstanbul'a doğru yürümeye kesinlikle kararlı olduklarını cemiyet ileri gelenlerinin ifade ettiğini nakletmektedir.[776]

---

[774] Tahsin Uzer bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Hüseyin Hilmi ve İbrahim Paşalar'ın sarayla olan yazışmaları, Kurmay İsmail Hakkı ve Nurettin Beyler'ce ve dolayısıyla İttihat ve Terakki'ce biliniyordu. Çünkü Nurettin Bey, Müşir İbrahim Paşa'nın oğlu idi. İsmail Hakkı ise, Umumi Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'nın gizli işlerini bilen ve Paşa'nın güvenine sahip bulunan bir kişiydi." Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.91.
Bunun yanında bu tür bir durum hakkında başka örnekler de vardır. Örneğin İttihat ve Terakki mensubu olan Süleyman Külçe, Şemsi Paşa'nın maiyetinde çalışan bir subaydır. Hem paşanın çok yakınındaki biridir hem de gizli cemiyet üyesidir. Cemiyetin bölgedeki gücü hakkında paşayı imaen de olsa hiçbir şekilde bilgilendirmemiştir. Şemsi Paşa'nın Manastır'da katledilmesinin öncesindeki günlerde paşayı bilgilendirmeye niyetlense de hastalığından dolayı paşayla birlikte hareket edemediğini ve bu sebeple onun katline mani olamadığını ifade eder. Ayrıca Süleyman Külçe, paşanın çok yakın çalışma arkadaşı ve onun vatan ve memleket sevdasına vakıf biri olarak paşanın katline üzülmüştür. Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.10.
Bunun yanında Süleyman Külçe'nin belirttiğine göre; Şemsi Paşa'nın damadı olan 3.Ordu subaylarından Rıfat Bey de İttihat ve Terakki'ye mensuptu. Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.65.
İttihat ve Terakki üyesi olan subaylardan Kazım Nami (Duru) ise, 3. Ordu Müşiri'nin yaveri idi.

[775] Bu cemiyetin Üsküp, Siroz (veya Serez), Selanik, Drama ve Köprülü'deki üyelerinin isimleri için bk. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 19, G. S. N. 1244.

[776] BOA, İ. DUİT, D.N. 91, G.N. 19 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 18, G. S. N. 1197.

3.2. Meşrutiyet'in Yeniden İlanından Sonra Kamil Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırlığı

Hüseyin Kazım Kadri; bazı kişilerin, kendisine "eğer bizim aklımız başımızda olsa idi, meşrutiyetin ilanı ile beraber Hüseyin Hilmi Paşa'nın başkanlığında bulunduğu denetim kurulunu Makedonya'dan kaldırmazdık", dediğini nakletmiştir.[777]

Hüseyin Hilmi Paşa, meşrutiyetin yeniden ilanından hemen sonra 29 Temmuz 1908 tarihinde Mabeyn'e gönderdiği bir yazısında çetelerin dehaleti (silah bırakma) ile ilgili olarak; mahalli durumun an be an sukunet kazanarak ve çeşitli unsurlara mensup çetelerin kısım kısım teslim-i silah ile dehâlet etmekte olduğunu ve hiç bir tarafta eşkiyalık eserlerinin görülmemekte olduğunu, bir haftaya kadar meydanda hiç bir çetenin kalmamasının umulduğunu. Bulgaristan eşkiyasından en ziyade şöhret kazanmış ve Sarafof'u da itlaf eden Sandanski ile Paniça'nın dahi istiman ederek (aman dileyerek) dün gece Selanik'e geldiklerini, on günden beri devam eden olağanüstü hal münasebetiyle sekteye uğrayan vazifeler ve hükümet işlerinin doğal akışına geri dönmekte ve müşkülatın yakın zaöamda ortadan kalkmasının ümid edildiğini, ifade etmiştir.[778]

30 Temmuz 1908 tarihli Meclis-i Vükela tutanağında yukarıda belirtilen bütün bu gelişmelerin özellikle Rumeli vilâyât-ı selâsesinde güzel bir etki oluşturarak sükûn ve asayişin başladığı ve çetelerin, bulundukları yerlerin idarelerine silahlarını teslim ettikleri bunun yanında takım takım memleketlerine geri döndükleri ve bu durumu müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'dan gelen telgrafın teyid ettiği söylenmiştir.[779] Sözü edilen telgraflar şu şekildedir: Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 28 Temmuz 1908 tarihli telgrafında; Bulgar, Rum ve diğer unsurlara mensup çetelerin bir hafta içinde dağılacaklarının, dışarıdan gelenlerin memleketlerine geri döneceklerinin anlaşılarak geri dönmelerine mani olmamak üzere müfrezelerin bunlara engel olmamasının askeriye tarafından lazım gelenlere tebliğ olunduğu gibi mülkiye memurlarının da ona göre muameleye ve geri dönmeleri esnasında hiçbir şekilde uygunsuzluk olmamasına itina edilmesine kendisi tarafından da vilâyât-ı selaseye yazı ile bildirildiğini ifade etmiştir.[780] Yine Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 4 Ağustos 1908 tarihli telgrafında, Meclis-i Mebusan'ın tekrar toplanmış olmasından dolayı artık Osmanlı unsurları arasında devam eden çatışmaya gerek kalmadığı şeklindeki beyanatın kabul edilmesine binaen Kesriye (Kastoria) Kazası'nda bulunan Bulgar, Rum, Ulah çetelerinin dehalet ettiğinin ve birbiriyle de kavgalı olan Bulgar-Rum çetelerinin barıştırıldığının mahallinden bildirildiğini aktarmıştır.[781] Hüseyin Hilmi Paşa, Sadaret'e gönderdiği 15 Ağustos

---

[777] Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi,* s.88, 89.
[778] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 237.
[779] BOA, İ. DUİT, D.N. 91, G. N. 19.
[780] BOA, Y.A. HUS., D.N. 523, G.N. 198.
[781] BOA, Y.A. HUS., D.N. 524, G.N.38.

1908 tarihli telgrafında ise, Temmuz sonuna kadar istimân eden (aman dileyen) eşkiyanın 788 Bulgar, 494 Rum, 78 Sırp, 7 Ulah olmak üzere toplam 1367'yi bulduğunu ve yirmi günden beri vilâyât-ı selasede hiçbir eşkiyalık olayının olmadığını bildirmiştir.[782]

Rumeli Müfettişliği'nden Sadaret'e gönderilen 28 Temmuz 1908 tarihli belgeye göre; 27 Temmuz 1908'de eşkıya Corcis (veya Çerçis) ile arkadaşları dehâlet etmişlerdir. Yazıda Corcis'in dehâletinin çok önemli olduğu ve Arnavudlar'ı Devlet-i Aliye'den koparmak için haricî teşvikler ile başlamış olan zararlı girişimleri ortadan kaldırmada güçlü bir sebep olacağına inanıldığı belirtilmiştir.[783]

Hüseyin Hilmi Paşa, meşrutiyetin yeniden ilanından hemen sonra 29 Temmuz 1908 tarihinde Mabeyn'e gönderdiği bir yazısında; evvelce İzmir'den sevk olunan on dört tabur redifden beşinin R. 12 ve 13 Temmuz 1324 tarihlerinde iade olunup Manastır'da bulunan dokuz taburun daha iade edilmek üzere Selanik'e gönderilmeleri Müşir Paşa (3. Ordu komutanı) hazretleri tarafından icap edenlere tebliğ edildiği halde İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır merkezi heyetinin mezkur taburların hareketine mani olduğunu, gerçekleşen engelin siyasi suçlular hakkında şayan buyurulan genel affın kapsamında ve suikast ile zanlı, sanık olan bazı subayların aftan istifade edip edemeyecekleri konusunda cemiyetçe hasıl olan tereddüt ve şüpheden ileri geldiği ve bu şüphenin ortadan kalkması üzerine adı geçen engelin ortadan kalkarak bunların yarından itibaren peyderpey sevk edileceklerini ve taburların nakli için bugün Selanik'de üç vapur bulunduğunu, cemiyet ileri gelenlerinden birkaç saat evvel makamına gelen üç subayın Meclis-i Mebusan azasının Kanun-u Esasi'de açıklanmış olan orandan aşağı olmaması gerektiğini ifade ettiklerini ve mebusların, intihab-ı mebusan kanununa aykırı bir talimata dayalı olarak seçilmelerine teşebbüs edilmesinin ahalice heyecanın ve Padişah'ın rızasına aykırı hallerin yeniden ortaya çıkmasına sebep olacağını ve Bâb-ı Ali'ye müracaat edeceklerini ifade ettiklerini, aktarmıştır.[784]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadrazam Kamil Paşa'ya gönderdiği 28 Ekim 1908 tarihli yazısında; İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni oluşturan merkez heyetlerinin en güçlüsü olan Manastır merkez heyetinin, memur azli ve tayini konusunda usule aykırı olarak bazı isteklerde bulunduğunu fakat bu isteklerine ulaşamamalarından dolayı kendisine şiddetle düşmanlıkta bulunulduğunu ifade etmiştir.[785] Bu isteklerden bir tanesi şu şekildedir: İttihat ve Terakki Cemiyeti, Manastır Polis Müfettişliği'ne Nuri Efendi'nin yerine Komiser Fahri Efendi'yi, 7 Eylül 1908 tarihli genel müfettişliğe gönderdiği yazısıyla tayin ettirmek istemiş fakat Hüseyin

[782] BOA, Y.A. HUS., D.N. 524, G.N. 91.
[783] BOA, Y.A. HUS., D.N. 524, G.N. 8.
[784] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 4, G. S. N. 237.
[785] BOA, Y. EE. KP. , D.N: 86-33, G. N: 3261.

Hilmi Paşa bu isteğe, polis müfettişlerinin adli memurlardan seçilmesi gerektiğini ve Fahri Efendi'nin müfettişlik vazifesini ifâ edebilmek için kanun bilgisinin yeterli olmadığını ifade ederek karşı çıkmıştır. Paşa, ayrıca bu türlü konularda halkın istekte bulunamayacağını da ifade etmiştir.[786]

Hüseyin Hilmi Paşa, Sadrazam Kamil Paşa'ya gönderdiği 28 Ekim 1908 tarihli yazısında; kendisine Dahiliye Nazırlığı için yapılan teklifi kabul etmemekte ısrarlı olduğunu ve bunun en önemli nedenlerinden birinin de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tutumu olduğunu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni oluşturan merkez heyetlerinin en güçlüsü olan Manastır merkez heyetinin memur azli ve tayini konusunda usule uygun olmayan isteklerine ulaşamaması sonucunda kendisine şiddetle düşmanlıkta bulunduğunu, adı geçen heyetin önemini yakından tecrübe ettiği için Dahiliye Nazırlığı'na memur olursa daha çok müşkülata hedef olacağının şüphesiz olduğunu belirtmiştir.[787] Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa, Sadrazam Kamil Paşa'ya gönderdiği 13 Kasım 1908 tarihli bir başka yazısında bu sefer; "evvelce arz edilen mülahazanın ehemmiyet-i mahsusat ve meşhudat-ı kemteraname (benim aciz görüşüme) nazaran hala zail olmamış ise de şu aralık bir nezarette bulunmaklığım cidden muktezi ise tekrar eden emr-i fehimanelerine karşı (Kamil Paşa'nın ısrarına karşı) tecdid-i i'tizar (görevi reddetmeyi yineleme) muvafık-ı hamiyet olamayacağından tasvib-i sâmi-i sadaretpenâhîlerine (Kamil Paşa'nın isteğine) imtisal-i çakerânem (uymam) tabiidir."[788] diyerek Dahiliye Nazırlığı'nı kabul etmiştir.

Sadrazam Kamil Paşa, 25 Kasım 1908 tarihli yazısıyla Hüseyin Hilmi Paşa'dan müfettişlik işlerini ordu kumandanına bırakarak İstanbul'a dönmesini istemiştir.[789]

Hüseyin Hilmi Paşa, Kamil Paşa Kabinesi'ne 30 Kasım 1908'de Dahiliye Nazırı olarak girmiştir. Hüseyin Cahid, 1 Aralık 1908 tarihli Tanin'deki başyazısında, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Dahiliye Nazırlığı'na gelmesini değerlendirmiştir. Önemine binaen aynen aktarılacaktır:

> "Hüseyin Hilmi Paşa, memleketimizin hayat-ı idare ve siyasiyesinde pek maruf bir simadır. En ibtida hiç itiraza uğramamış evsafından bahsetmek için denilebilir ki Hüseyin Hilmi Paşa, son derecede faaldir. Rumeli müfettişliğinde bulunduğu müddetçe çalışkanlığı hayret verecek bir dereceye isal eylemiştir. Bu çalışkanlığı da bir kusur olmak üzere irae edilmek (gösterilmek) istenildiği görülüyordu. En cüz'i teferruata varıncaya kadar her şeyi bizzat icra etmeğe kalkmak vakıa pek müşkül bir vazifedir fakat bu vazifenin altından kalkabilen büyük bir memur fikrimizce şayan-ı muaheze değil şayan-ı tebrik görülmelidir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın faaliyet-i müslimesi bu müşkülü hal eylemiştir. Dün daha işe başlar

[786] BOA, Teftişat-ı Rumeli Evrakı-Rumeli Müfettişliği Makamat Evrakı (TFR. I. MKM.), D.N. 31, G. N. 3073.
[787] BOA, Y. EE. KP. , D.N. 86-33, G. N. 3261 ; İSAM, HHP Evrakı, D.N. 10, G. S. N. 577.
[788] BOA, Y. EE. KP. , D.N. 86-33, G. N. 3261.
[789] BOA, Y. EE. KP. , D.N. 86-33, G. N. 3261.

başlamaz verdiği emirde her şeyin kendisine gösterilmesi keyfiyeti dahi dahildir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın itiraz edilemeyecek ikinci meziyeti taşra ahvali hakkında vukûf-u tamıdır. Hüseyin Hilmi Paşa bu kadar senedir Makedonya'da bulunuyor. Rumeli işlerinin, entrikalarının içinde yaşamış, ahval-i mahalliyeye son derecede nufuz etmiştir. Yemen ve sair uzak, yakın vilayetlerde bulunmamış olsa idi bile Makedonya'da geçirdiği eyyam tetkik ve tecrübe kendisine taşra ahvali hakkında kafi malumat verebilirdi. Halbuki Hüseyin Hilmi Paşa'nın Anadolu'da, Yemen'de memuriyetleri vardır. Binaenaleyh taşra ahvaline vukûf itibariyle bir dahiliye nazırında istenecek miktarın kat kat fevkinde tecrübesi vardır. Bu uzun, müşkül, karışık memuriyetlerde ise Hüseyin Hilmi Paşa'nın iffet ve istikametinden şüphe edecek şayialar tevellüd etmemesi bilhassa şayan-ı kayd ve tezkârdır (galatı tizkar, anılma). Bir nazır bütün bütün bu evsafı haiz olmakla beraber iyi bir memur olmayabilir. Çünkü iyi bir memur olmak için azim ve metanet, tereddütsüzlük gibi evsaf da lazımdır. Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli müfettişliğinde bulunduğu sırada şiddet-i azm ve merama malik olduğunu isbat eylemiştir. Bu sebeble Hüseyin Hilmi Paşa'nın dahiliye nezaretinde muvaffak olacağı hakkındaki ümidimiz pek kat'idir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli müfettişliğinde bulunduğu esnada hakkında şikayetler işitilmedi denemez, Hüseyin Hilmi Paşa için müstebiddir denildi, Hüseyin Hilmi Paşa için hristiyanları iltizam ediyor (burada kayırma, taraf tutma), Müslümanları eziyor denildi. Hüseyin Hilmi Paşa Rumeli'deki hareket-i ahraraneye (yenilikçi, hürriyetçi hareket) mani' oldu denildi fakat bugün mevki'-i iktidara gelmesi Hüseyin Hilmi Paşa'nın kalp ve hissiyle hareket-i ahrarane aleyhinde bulunmamış olduğunun delilidir. İstibdadına gelince, Rumeli müfettişine verilen salahiyet-i vasiayı istimal ederek bazı memurları tebdil etmiş olmasında ihtimal ki birtakım mülahazat-ı siyasiyenin dahli vardı. Hristiyanları iltizam etmesi yolundaki şayia bugün gayri müslim vatandaşlarımız için yeni dahiliye nazırı hakkında bir hüsn-ü şehadet teşkil eder diyemeyiz. Çünkü onların da gaye-i emeli iltizam ve muhabbet görmek değil, mazhar-ı adalet olmaktır. Adalet ise müsavatı istilzam eder (lüzumlu olmak, gerektirmek). Herhalde biz bu şayiaya katiyen inanmayız. Hüseyin Hilmi Paşa, bu kadar senelik tecrübesi, gayreti, zekası itibarıyla memleket için kabil-i istifade bir sermaye idi. İşte bu itibarla makam-ı nezarete gelmiştir. Umur-u dahiliyenin en müşkül bir zamanında bu mevkii ihraz ediyor. Beklemeğe hakkımız olduğu derecede hizmetini görürsek her zaman alkışlar, hiç de istemediğimiz halde adem-i muvaffakiyetini görürsek onu da esefle yazarız. Hükümet-i meşrutada gazetecilerin gözetecekleri hatır, hüsn-ü hizmetle kaim olabilir. Mamafih şimdiki halde emniyetimiz Hüseyin Hilmi Paşa aleyhinde yazacak ehemmiyetli bir şey bulamayacağımıza dairdir."[790]

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Dahiliye Nezareti'ne İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sayesinde getirildiğini iddia etmiştir: "Kamil Paşa, dahiliye nezareti için zamanın ehemmiyetiyle mütenasib bir zat aradığı sırada İttihad ve Terakki rüesasının ihtarı üzerine nezarete getirildiği gibi… Çünkü müfettişliği hengamında cemiyetin emellerine hizmetle söz erlerinin (İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin) teveccühünü kazandığından onların mahmisi ve her yüzden mutemedi olmuştu ki…"[791]

[790] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Tebdîl-i Vükela ", *Tanin,* 18 Teşrinisani 1324-1 Aralık 1908, Nr: 121, s.1.
[791] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1665.

Dört yıldan fazla bir süre Bab-ı Ali'de Sadaret Şifre Kalemi'nde görev yapan ve İttihat-Terakki Cemiyeti'ne düşman olan Mehmed Selahaddin Bey, İttihatçılar'dan zarar görebileceği endişesiyle Mısır'a kaçmış ve orada 1918 yılında yayınladığı kitapta (İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim) Hüseyin Hilmi Paşa ile ilgili yorumlarda da bulunmuştur. Mehmed Selahaddin Bey, Hilmi Paşa ile ilgili bir değerlendirmesinde şöyle diyordu: "O zaman kabinede Dahiliye Nazırı bulunan Hüseyin Hilmi Paşa, her ne sebepten ise bu hain serserilere (İttihatçılar'ı kastediyor) boyun eğmekten kendisini bir türlü alamamış ve sadaret mevkiine kilitlenen hırsı ile gözleri karardığından devlet ve milletin istikbalini unutarak bu serseri grubuyla çalıştığı için vatanın ve milletin bir felakete maruz kalmasına, Hüseyin Hilmi Paşa'nın hareketleri yegane sebep olmuştur."[792]

Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Meclis-i Mebusân'ın R. 17 Kanunusâni 1324 (30 Ocak 1909) tarihli oturumunda belirttiğine göre; çeteler, harekat-ı ahrârane (Meşrutiyet hareketi) başladığı ve eserleri herkesçe görüldüğü sıralarda geçici olarak faaliyetlerini tatil etmişler ve harekat-ı ahrâranenin hasıl edeceği neticeleri bekleyerek meşrutiyetin ilanı üzerine, birer birer hükümet merkezlerine giderek hakikaten dehalet (birinin merhametine sığınma) etmişler; fakat ellerinde bulunan silahları hükümete teslim etmedikleri gibi çetelerin kadrolarını da muhafaza etmişlerdir. Nâzır, bu şekilde komitelerin haliyle baki kaldığını, gazetelerde meşrutiyetin ilanı üzerine çetelerin dağıldığının söylendiğini, gerçekten de dağıldıklarını fakat faaliyet icra etmemek şartıyla dağıldıklarını ve mevcudiyetlerinin devam ettiğini[793], söyledikten sonra şu sözleri de konuşmasına eklemiştir: "Dehaletten sonra Hükümet, bunların artık bir gûne (en küçük) faaliyette bulunmayacaklarına emniyet hâsıl ettiği için, çetelerin tertibatına göre vaktiyle alınmış olan tertibat-ı askeriye de adeta bütün bütün ilga olunarak kuva-yı askeriye müfrezeleri mensup oldukları kıtaat-ı askeriyeye (askeri bölükler) iade edildiler."[794] Doğal olarak Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu sözlerini İstanbul mebusu Mustafa Asım Efendi, Selanik mebusu Yorgi Honeus, Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) Mebusu Rıza Paşa gibi mebuslar eleştirmiştir. Örneğin Rıza Paşa, Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'ya şu soruları sormuştur: "Nazır Paşa Hazretleri beyanatında buyuruyorlar ki bir taraftan çeteler arz-ı istiman ettiği (aman dilediği) halde, bilahare bu çeteler filanlar dağılmadılar. Pekala, o halde mademki arz-ı istiman etti; silahlarını vermediği, kadrolarını dağıtmadığı halde, onlara nasıl itimat hasıl edilir?

---

[792] Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim,* Sadeleştiren: Ahmet Varol, İnkılab Yayınları, İstanbul 1990, s. 27.

[793] 1908 yılının ilk yedi ayında 1009 kişi öldürülmesine rağmen, sonraki beş ayda ancak 71 kişi öldürülmüş olması Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte çete faaliyetlerinin azaldığını doğrulamaktadır. Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.1, K.1, s.229. Ayrıca 1908 Ağustosu'nda Üsküp Sırpları'nın yayınladıkları bildiride, "Sırp çetelerinin harekâtı artık tamamıyla münkati (kesilmiş) olmuş addolunabilir" denmekteydi. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler***,** c.I, s.545.

[794] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 368.

Emniyet olur da nazar-ı dikkatten dûn (aşağı) tutulur… Malum olduğu üzere, komite fırak-ı mehtelifeleri tamamen İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşemedi, uyuşamadı. Bu ayrı kalan fırak-ı muhalifîn ve muhasimîn (muhalif ve düşman gruplar) bu fırsatı ganimet bilerek silah, cephane, dinamit vesaire ceza-yı nâriye ithaliyle Hükümet-i Osmaniye dahilini bir cephane deposuna döndürmedikleri ne malum?"[795] Bolu mebusu Habib Bey'in R. 19 Kanunusani 1324 (1 Şubat 1909) tarihli oturumda çetelerin silahlarını teslim etmedikleri (veya yetkililerin silahları toplamadığı) ile ilgili Hüseyin Hilmi Paşa'nın sözlerine atfen sarf ettiği sözler dikkat çekicidir: "…Zira Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti çeteleri, ekseriyetiyle hükümetin silahı ile müsellah idi. Cemiyet kendi efradına mensup olanların silahlarını almadı. Çünkü indelhace (lazım olduğu, gerektiği zaman) İstanbul'a gelmek ihtimali mevcut ve buna mukabil nasıl olur da Hristiyan vatandaşlarımızdan hükümetin, silahları almasına muvafakat edilir? Bunları teslim etmek üzere icbar edilir?"[796] Selanik Mebusu Rahmi Bey'e göre, Bulgar çetelerinin Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte dehalet etmelerinin nedeni; çıkarttıkları karışıklıklara Avrupa'ya "biz sadece istibdatla savaşıyoruz!" diyerek meşruiyet kazandırmaya çalıştıkları için şimdi bu tezlerini ispat etme çabasıdır.[797]

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ayrılıkçı örgütler Taşnak, Hınçak, VMRO gibi örgütler, yasal dernekler haline gelmiş ve daha rahat çalışmaya başlamışlardır. Çünkü bu örgütlerin amacı, iddia ettiklerinin aksine eşit haklar altında birer Osmanlı olarak yaşamak değil; yavaş adımlarla da olsa tedricen (ıslahat/özerklik/bağımsızlık aşamaları)[798] bağımsızlığa

[795] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 387.
[796] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 425.
[797] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 391.
[798] Balkan kavimlerine bağımsızlıkları kazandırılırken düvel-i muazzama yani büyük devletler tarafından hep aynı yöntem kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla; imtiyaz (ıslahat, reform), sonra özerklik (otonomi, muhtariyet), ardından ise bağımsızlıktır. Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri,* s.31.
Tanzimat'tan bu yana "ıslahat" ve "imtiyaz" adı altında bu devletler tarafından yürütülen politikanın asıl amacının Osmanlı Devleti'ni tasfiye etmek olduğu bilinen bir gerçektir. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984, s. XI.
Bu durum, Tanin'in 14 Kasım 1913 tarihli nüshasındaki başyazıda şu şekilde belirtilmiştir: "Avrupa, memleketin çeşitli unsurlarını birbirlerine çarpıştırdı. Memleket harab oldu… Diğer taraftan ıslahat adlı yalan altında müdahale icra ederek bağımsızlık ve toprak bütünlüğümüzü baltalamak yolunda devam edilmesin!" *Tanin,* "İngiltere Başvekili'nin Nutku ve Islahat", 14 Zilhicce 1331-1 Teşrinisani 1329-14 Kasım 1913, Nr: 1756, s.1. Ayrıca Ermeni ayrılıkçı liderlerinden Minas Çeras'ın Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi ile ilgili sarf ettiği sözler, Ermeni önderlerinin de bu üç aşamalı sürecin farkında olduklarını göstermekteydi. Minas Çeras, şöyle diyordu: "… Bâb-ı Ali, Ermeniler'in yaşadığı yerlerde (vilayat-ı sitteyi kastediyor) gereken reformları yapmaya söz verdi. Bu reformlar, bir gün idari özerkliğe dönecektir…" Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899),* Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 38 ; Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, Yayın Nr: 4305, İstanbul 2001, s.110.
Aynı yöntem son olarak Büyük Devletler'in zorlamasıyla Ermeniler için de uygulanmaya çalışılmış (Anadolu Islahatı adı altında) fakat ıslahat aşamasından öteye geçememişlerdir. Bunun nedeni ise Ermeniler'in diğer Balkan kavimleri gibi bulundukları bölgede nufusun çoğunluğuna sahip olamamalarıdır. Hüseyin Kazım Kadri, bu konuda şöyle diyor: "…Yalnız, gelecekten başka yolda ümitvar olan müslüman olmayan unsurlar, hazırlanıyorlardı. Ermeniler bu mücahedede daha kanlı fedakarlıklara katlandılar. Makedonya'da Sırplar, Bulgarlar ve Rumlar daha faal bir propaganda altında her şeye hazırlanmışlardı. Avrupa'nın müdahalesi yani bölünmenin ilk devresi, bir oldu

ulaşmaktı. Islahatları özerklik, özerkliği de bağımsızlık için kullanmışlardır. Yani bunları bir çeşit atlama taşı olarak görmüşlerdir. Selanik Mebusu Rahmi Bey'in belirttiğine göre II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Bulgarlar, daha fazla silahlanmışlardır. Selanik Mebusu Rahmi Bey, bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Teessüf olunacak bir cihet var ki o günden itibaren (II. Meşrutiyet'in ilanı) askerin istirahati için mevâkiden (mevkilerlerden) çekilmesiyle jandarmaların, zabıtânın evvelki kadar faalâne hareket etmemesinden istifade eden Bulgarlar, Vilâyât-ı Selâse'de olduğu gibi vatanımızın başka köşelerinde de şu hürriyetten bilistifade evvelkinden kat kat fazla silah koymuş, her taraf bombalarla dolmuştur. Bunu zannederim kimse inkar etmez. Çünkü hükümetimizin bundan haberdar olması zaruridir."[799]

Hüseyin Hilmi Paşa, bu görevinden 12 Şubat 1909'da istifa etmiştir.[800] Tevfik Çavdar'ın belirttiğine göre; kimin çıkardığı bilinmeyen bir haberle[801] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Sultan Abdülhamid'i padişahlıktan indirmek niyetinde olduğu yayılmıştır. Bu haberin yayılmasından sonra İttihat ve Terakki'nin kabine içerisinde en güvendiği kişi olan Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, sert bir mektupla birlikte istifa etmiştir.[802] Yusuf Hikmet Bayur ise; Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın değiştirilmesi durumunun kendisine önceden haber verilmemiş olmasını ileri sürerek istifa ettiğini ifade etmektedir.[803] Ali Fuat Türkgeldi ise Hilmi Paşa'nın istifası konusunda şunları söylemiştir: "Ertesi sabah gazetelerde

---

bitti olacaktı. Tekerrürden ibaret olan bir tarihin aynı evrelerini görüyorduk. Islahat talebi, özerkliğe bu da daha sonra bağımsızlığa ve ilhaka dayanacaktı…" Hüseyin Kazım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi,* s. 71.

[799] MMZC, Devre: 1, C.1, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 391.

[800] BOA, BEO., D.N. 3490, G. N. 261729.

[801] Nazım Paşa'nın Ali Rıza Paşa yerine Harbiye Nazırlığı'na getirilmesi duyulur duyulmaz (10 Şubat 1909) İttihat ve Terakki'den Dr. Nazım, Selanik'e gider ve orada propagandaya başlar. 13 Şubat'ta bu kentte Abdülhamid'in tahttan indirilip yerine ikinci veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin çıkarılacağını yazan bir ilave yayınlanır. İttihat ve Terakki de bu havadisi İstanbul gazeteleriyle yalanlar. Böylelikle padişahın da kuşkusu uyandırılmış olur. Bu haberi kimin ortaya attığı belli olmamıştır veya cemiyet bunun meydana çıkarılmasını uygun görmemiştir. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi,* c.I, K.II, s. 168.

Yine Bayur, bu söylentinin amacını şu şekilde yorumlamıştır: "Bundaki esas amaç, padişahı ürkütüp ve sadrazama karşı kuşkulandırıp onun Kamil Paşa'yı desteklemesini önlemek idi. Cemiyet, iki yeni nazırın atanması olayını fırsat bilerek behemahal hükümeti düşürmek istiyordu." Bayur, *Türk İnkılap Tarihi,* c.I, K.II, s. 168.

[802] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s. 122.

Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, 12 Şubat 1909 günlü istifasında, sadrazamın böyle bir tahttan indirme söylentisini on beş gün önce duyduğu halde kendisine bildirmemiş olduğunu ileri sürerek şöyle yazmıştır: "…Matbu-u mufahhamımız padişahımız aleyhine böyle bir tasavvur-u mel'unane ve cinayetkaranenin vücudu (ortaya çıkması) istihbar buyurulduğu dakikada riyaset-i fahimaneleriyle (başkanlığınız altında olmaktan) mübahi (övünen) ve vatanın asayiş ve selametine müteallik umurda müştereken mesul olan heyet-i vükelanın ictima davetiyle ittihazı lazım gelen tedâbirin müzakeresine müsaraat buyurulması (girişilme) usul-u meşrutiyetle mesuliyet-i müştereke icabatından iken dünkü Meclis'e kadar heyet-i vükelanın alelhusus asayiş-i dahiliden hasbel-vazife (görev bakımından) birinci derecede mesul olan acizlerinin (Hüseyin Hilmi Paşa'nın kendisi) asla haberdar edilmemesi mesuliyet-i müştereke ve münferide kaidelerine riayet ve nazırlara müctemian ve münferiden emniyet buyurulmadığına suret-i katiyede delalet etmekle her iki takdire göre Dahiliye Nezareti vazifesinden istifaya mecbur olduğumu arz ile işbu istifanameyi takdim ederim." Bayur, *Türk İnkılap Tarihi,* c.1, K.2, s. 168.

Yusuf Hikmet Bayur, istifanameyi aktardıktan sonra şöyle diyor: "Görüldüğü gibi iki gün sonra sadrazam olacak olan Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli'deki genel müfettişliği devrindeki üslub ve gayretle bir istifaname yazmıştır." Bayur, *Türk İnkılap Tarihi,* c.I, K.II, s. 168.

[803] Bayur, *Türk İnkılap Tarihi,* c.I, K.II, s. 167.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifanamesini okudum. Kamil Paşa bilahare evrak-ı havadisle neşrettiği makalede o gün akşama kadar aralarında hiçbir eser-i ihtilaf zuhur etmediği halde Hüseyin Hilmi Paşa'nın gece 'rical-ül gayb' (İttihat ve Terakki ileri gelenleri) ile bilmüzakere istifasını göndermiş olduğu bildirilmiştir."[804]

Hüseyin Hilmi Paşa, 14 Şubat 1909'da ise La Turqie gazetesine verdiği demeçte; "Kamil Paşa'nın hareket-i istibdatkaranesinden" söz etmiş ve "mesela, Kamil Paşa on beş gün zarfında bizi yani kabine erkanını mesâil-i hariciye itibarıyla hiçbir şeyden haberdar etmemiştir" demiştir.[805]

3.3. I. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi

Sadrazam Kamil Paşa, Prens Sabahattin'in[806] başkanlığını yaptığı Ahrar Fırkası'na[807] eğilimli idi. Kamil Paşa, Harbiye Nazırı olan Rıza Paşa ile Bahriye Nazırı Arif Paşa'nın yerine Ahrar Fırkası'ndan olan Nazım Paşa[808] ile Hüsnü Paşa'yı tayin etmiştir. Bu durum, Ahrar

---

[804] Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* bs.4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 19, 20.

[805] *Tanin*, 2 Şubat 1325-15 Şubat 1909, No: 195, s.3.

[806]Birinci Jön Türk Kongresi olan 1902 Kongresi'nde Abdülhamid Rejimi'nin düşürülmesinde, dış güçlerin yardımının alınıp alınmayacağı konusuna dayalı olarak iki farklı düşünce ve grup ortaya çıkmıştı. Prens Sabahattin'in önderliğini yaptığı Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Grubu, dış müdahalenin zorunlu olduğunu savunuyor; Ahmed Rıza'nın önderliğini yaptığı grup ise bu dönemde bu düşüncenin karşısında duruyordu. II. Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Prens Sabahattin Grubu, özellikle ayrılıkçı gayri müslimlerin de desteğini alarak –çünkü adem-i merkeziyet ilkesi ayrılıkçı gayri müslimlerin amacına uygun düşüyordu- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısında bir muhalefet grubu olarak ortaya çıkmıştır. İşte bu muhalif grup, Ahrar Fırkası'nı kurmuştur. Prens Sabahattin, açıkça ortada görünmese de bu fırkanın başkanı idi. Bu fırkanın ve özellikle Prens Sabahattin'in İngilizler ile yakın ilişkisi olduğu bilinmektedir. 31 Mart Olayı'nın kim tarafından tertiplendiği ile ilgili tezlerden biri de bu gurubun İngilizlerle ortak bir şekilde 31 Mart Olayı'nı tertip ettiğidir. Bu grubun 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası şeklinde varlığına devam ettiği görülmektedir.
1902 Kongresi'nin en büyük ayrılıkçılarından olan Prens Sabahattin, 2 Eylül 1908'de yurda dönmüştür. Dönüşünün hemen ertesinde Ahmed Rıza ile olan 1902 günlerine ilişkin tartışmaları tekrar başlatmış, Ahmed Rıza'nın (meclis başkanlığı için) (İttihat ve Terakki) cemiyetin adayı olması üzerine de İttihat ve Terakki ile olan ilişkisini kesmiştir. Oysa Prens Sabahattin'in daha İstanbul'a gelmesinden üç gün önce İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-ü Şahsi Grubu'nun birleştiği ilan edilmişti.

[807] (İttihat ve Terakki) Cemiyetin merkez-i umumisinin illegal dönemindeki gizliliği sürdürmesi ve merkezi otoritenin (kendi kontrolü içerisinde) güçlendirilmesinden yana olan tutumu, ona karşı olan muhalefeti de beslemekteydi. Prens Sabahattin'in İstanbul'a dönüşünden sonra 14 Eylül 1908'de Nurettin Ferruh, Ahmed Fazlı, Ahmet Samim, Solon ve Bebi Kazanova, Nazım ve Şevket Beyler, Celaleddin Arif, Mahir Sait bir araya gelerek liberal eğilimli bir muhalefet partisini, Ahrar Fırkası'nı kurdular. Partinin programı temelde, Prens Sabahattin'in 1902'den beri ısrarla savunduğu ilkeler çerçevesinde meydana getirilmişti. Fırka'nın yayın organı "Terakki" gazetesinin Prens Sabahattin tarafından yönetilmesi, kendisinin de fırkanın kurucularından olduğu izlenimini vermiştir. Hatta Prens Sabahattin'in, fırkanın gizli başkanı olduğu söylentisi de o günlerde çok yaygınlaşmıştı. Parti programının ana yaklaşımı liberal ekonomik politika doğrultusunda idi. Ahrar Fırkası'na göre artık ekonomide "kışla ve memurluk" zihniyetine son verilmesi gerekiyordu. Böylece ülkede özel mülkiyetin pekişeceği liberal bir iş ortamı ve ona bağlı olarak da demokrasinin ana kurumları kurulabilecek ve işlerlik kazanacaktı. Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s. 123, 124.
Meşrutiyet'ten sonra birden hızlanan ve bir anlamda kontrol de edilemeyen özgürlük ortamında yeşeren (İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne) muhalefet, kaynağını Paris'teki Jön Türk hareketine dayamıştır. 1902 Kongresi'nde ortaya çıkan ayrılık, meşrutiyetten sonra cemiyete yönelik muhalefetin de çekirdeğini meydana getirmiştir. Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s. 123.

[808] Sultan Abdülhamid, Nazım Paşa'yı beş yıl önce ordudan ihraç etmiştir fakat Kamil Paşa, bu konuda padişahın iznini almıştır. Cemiyetin Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırlığına karşı olması, onun genç subaylarla cemiyet

Fırkası'nın tasvibini kazanmışsa[809] da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tepkisini çektiğinden[810] Sadrazam Kamil Paşa, Meclis-i Mebusan'a verilen gensoru sonucunda 198 güvensizlik oyu ile 13 Şubat 1909'da istifa etmek durumunda kalmıştır. Sadaret'e Dahiliye Nazırlığı da sorumluluğunda olmak üzere 14 Şubat 1909 tarihinde Hüseyin Hilmi Paşa getirilmiştir.[811]

---

arasındaki ilişkileri sarsacak birtakım kararlar alabileceğinden korkmasından kaynaklanmaktadır. Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.121, 122.

[809] *Tanin*,10 Şubat 1324/ 23 Şubat 1909, Nr:203, s.1.

[810] Hüseyin Cahid, 3 Ocak 1909 (R. 21 Kanunuevvel 1324) tarihli Tanin'deki "Vükeladan İstizah" başlıklı başyazısında şöyle diyordu: "…Çünkü bir buhran-ı siyasi ortasında tebdil-i vükela vukuunun mazarratını biz pek çok evvel anlatmış, bundan dolayı Kamil Paşa'ya tahammül etmekte olduğumuzu göstermiş idik. Fakat her tahammülün de bir haddi vardır. Bu had son noktayı bulmuş mudur? Bulmamış mıdır? Burasını Kamil Paşa'nın izahatinden sonra anlayacağız, düşüneceğiz, ehven-i şer ihtiyar edeceğiz. *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Vükeladan İstizah", *Tanin,* 21 Kanunuevvel 1324- 3 Ocak 1909, No: 154, s.1.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kamil Paşa arasındaki ihtilaf bu olayla sınırlı değildi: "Cemiyet, Kamil Paşa'yı hedef alırken o da cemiyeti istiskal eder (soğuk davranışlarla hoşlanmadığını belli etme) bir tutum içine girmişti. Meclis-i Mebusan'a devam etmiyor, hükümete ilişkin bazı sorulara cevap vermek tenezzülünü bile göstermiyordu. Kamil Paşa'nın sadrazam oluşu 5 Ağustos 1908'dir. O tarihten itibaren cemiyetle aralarındaki sürtüşme hızlı bir biçimde büyümüştür. İlk olay Hakkı Bey'in Maarif Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne getirilmesi üzerine çıkar. Bu tayin üzerine Selanik'ten (İttihat ve Terakki Cemiyeti) merkez-i umumi imzasıyla şu telgraf sadaret makamına gönderilir: 'Şu sırada umur-u dahiliye-i hükümetin fevakalade ehemmiyeti aşikar ve bunu bir yedd-i kaviye tevdii bediikar olmakla (güzellik ölçülerine uyan) sadr-ı esbak Avlonyalı Ferid Paşa'nın Dahiliye Nezareti'ne tayini elzem ve eshep görülmüş ve (İbrahim) Hakkı Bey'in (sadrazamlık da yapmıştır) nezaret-i maarifte bekası muvafık mülahaza kılınmış olmağla…' Sadrazama gönderilen başka bir ariza ise 25 Ekim 1908 tarihini taşımaktadır. Arizadaki temel noktalar şöyledir: 'Umur-u hariciyeye zerre kadar vukuf ve behresi (nasip, hisse) olmadığı anlaşılan Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın umur-u hariciyeyi menafi-i mülk-ü millet (milletin faydasına) dairesinde müdafaadan aciz bulunduğuna efkar-ı umumiye mutmain ve paşa-yı müşarünileyhin adem-i iktidar ve zekhadan mahrumiyeti malum-u dakaik melzum-u asafaneleridir.' Bunun dışında İstanbul'daki asayişin istenilen düzene kavuşturulamamasından Zaptiye Nazırı Sami Paşa sorumlu tutularak tüm bu nazırların değiştirilmeleri gereği vurgulanmaktadır. Hatta bu arada Ankara Valisi Nuri Bey'in Dahiliye Nezareti'ne, Posta-Telgraf Nazırı Galip Bey'in de Hariciye Nezareti'ne tayini de önerilmektedir. Arizada, Kamil Paşa'ya cemiyetin güvenebileceği kişileri nezaretlere ve üst düzey memurluklara ataması adeta emredici bir tavırla önerilmektedir. Yıllar boyu sadece padişahtan emir almaya alışık olan böyle bir kişinin, cemiyetin bu davranışı karşısındaki eğilimi cemiyetin lehine olmamıştır. Adeta zorunlu bir biçimde muhalefet partileriyle işbirliği yapmaya başlamıştır. Bu durum cemiyet ile Kamil Paşa'nın arasını daha da açmıştır. Cemiyet bir yerde Kamil Paşa'ya en büyük darbeyi seçimlerde (Eylül-Ekim 1908) vurmuştur. Sadrazam olduğu halde Kamil Paşa, 18 oy gibi çok az bir oy alırken cemiyet adaylarından en az oy alan kişi 350 oyu geçmiştir. İkinci seçmenlerin (müntehib-i sâni) daha açık bir deyimle cemiyetin güvenmediği bir kişinin sadrazamlığı da uzun sürmeyecekti. Bu savaşımda cemiyetin başarısı iktidar yoluna giden en önemli adımlardan biri olarak düşünülmekteydi. En azından Talat Bey ve merkez-i umumi, olayı böyle yorumlamaktaydılar. Bu arada Kamil Paşa'nın cemiyeti ve özellikle Meclis-i Mebusan'ı hedef alan hareketleri görülmektedir. Kamil Paşa, iyi niyet görünümü altında Ahmed Rıza Bey'e (meclis başkanı) 'ulâ evveli' rütbesinin verilmesini önermiştir. Görünüşte Ahmed Rıza Bey'e yapılan bir iltifat anlamındadır bu öneri fakat böylece Meclis-i Mebusan Reisliği, ulâ evvel rütbesiyle denk düşürülmek isteniyordu. Nitekim Ahmed Rıza Bey, bu öneriyi sertçe reddeder. Kamil Paşa'nın dış politika açısından başta İngiltere olmak üzere düvel-i muazzamaya karşı boyun eğici tutumu, diğer yandan seçimlerde ulusçu ve ayrılıkçı politikaları açığa çıkan azınlık gruplarıyla olan yakın ilişkisi, oğlu Sait Paşa'nın yapmış olduğu suistimaller, nihayet Meclis-i Mebusan'ı ikinci plana itmek suretiyle gösterdiği karşı tavır, İttihat ve Terakki basını tarafından ayrıntılı ve kışkırtıcı bir biçimde işlendi." Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s.115-118.

[811] BOA, Y. EE., D.N. 94, G. N. 41. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk heyet-i vükelasında (kabinesinde) şu nazırlar bulunmaktaydı: Dahiliye Nezareti geçici olarak yine Hüseyin Hilmi Paşa'nın sorumluluğundadır. Harbiye Nezareti, Mısır Olağanüstü Komiseri Ali Rıza Paşa; Hariciye Nezareti, Londra Sefiri Rıfat Paşa; Şuray-ı Devlet Başkanlığı, eski başkan Hasan Fehmi Paşa; Maliye Nezareti, eski nazır Ziya Paşa; Bahriye Nezareti, Tophane Nazırı Rıza Paşa; Adliye Nezareti, Manyasizade Refik Bey; Maarif Nezareti'ne Abdurrahman Efendi; Ticaret ve Nafia Nezareti, Gabriyel Efendi; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Mavrokordato Efendi; Evkaf Nezareti, Sadaret Müsteşarı Ziya Bey. BOA, Ali Fuat Türkgeldi, D. N. 5, G.N. 23. Şeyhülislam ise Ziyaeddin Efendi olmuştur.

Hüseyin Cahid, 18 Şubat 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında; Kamil Paşa Kabinesi'nin, seçimler yapılmadan ve Meclis-i Mebusan açılmadan önce teşekkül etmiş bir kabine olmasından dolayı Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin inkilaptan sonra meşrutiyete tam olarak uygun bir şekilde oluşturulmuş birinci kabine olduğunu ifade etmiştir:

> "Bu böyle olmakla beraber Kamil Paşa Kabinesi haiz olduğu kuvveti milletten almamıştı. Hükümet-i meşrutada ise yegane menba-ı kuvvet millettir. Eski kabinenin (Kamil Paşa Kabinesi) Meclis-i Mebusan'da mazhar-ı itimat olması bidayet-i teşkili bizzarure (meşrutiyetin ilk günlerinde kabinenin kurulması zaruri olduğundan) –çünkü Meclis-i Mebusan mün'akid değildi- bozuk olan eski kabineye bir şekl-i meşruiyet ve meşrutiyet vermişti… İşte bu hadise (Kamil Paşa'nın sadaretten ayrılması) neticesinde teşekkül eden Hilmi Paşa Kabinesi inkılâb-ı idareden sonra tam meşrutiyete muvafık surette vucud bulmuş birinci heyet-i vükela olmak sıfatıyla şayan-ı ehemmiyettir."[812]

Abdurrahman Şeref Efendi, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadarete yükselme sürecini şu şekilde anlatmıştır: "Fırkalarca bitaraf sayılan Kamil Paşa Hükümeti, askeriyeyi daha sert ellere tevdi etmek maksadıyla hod-be-hod (kendi kendine) harbiye ve bahriye nazırlarını tebdile kıyam etmesi münâfi-i kavaid-i meşrutiyet (meşrutiyet kaidelerine zıt) addolunarak istifaya mecbur ve İttihat-Terakki Cemiyeti'ne mütemayil görünen Hüseyin Hilmi Paşa, bir yeni kabine teşkiline memur olmakla cemiyet-i mezkûre hakkında diğer fırkaların gayz ü hasedi müştedd oldu (şiddetlendi)."[813] Serbestî gazetesi başyazarı Mevlanzade Rıfat'a göre; Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İstanbul merkezi üyelerinden bazılarının ısrarlı isteği üzerine sadrazamlığa getirilmiştir.[814]

Meclis-i Mebusan Reisi olan Ahmed Rıza, anılarında Hüseyin Hilmi Paşa'ya sadaret teklifini nasıl yaptıklarını şu şekilde ifade etmiştir: "Sadrazamlık için üç aday gösterildi. Başta Hüseyin Hilmi Paşa'nın atanmasını istemiştik. Olumlu yanıt alındı. Nişantaşı'nda Hüseyin Hilmi Paşa'nın konağına gittik. Konuyu anlattık. Mübarek adam nazlanmaya başladı. Sadrazamlığı kabul etmedi. Epey uğraştık. Meclisin yardımcı olacağından söz ettik, güç bela kandırdık."[815]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, II. Abdülhamid tarafından sadarete getirildiğini bildiren 13 Şubat 1909 tarihli irade şu şekildedir:

"Vezir-i Meâlisemîrim Hüseyin Hilmi Paşa,

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretinde, sadaret mektupçusu olarak yanında bulunan Ali Fuat Türkgeldi, Hilmi Paşa'nın Ziyaeddin Efendi'den hoşlanmayıp, 'Cemaleddin Efendi'nin yerine Şeyhülislam bulamadık.' dediğini ifade etmiştir. Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 23.

[812] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Yeni Heyet-i Vükela ve Programı", *Tanin,* 5 Şubat 1324-18 Şubat 1909, No: 198, s.1.

[813] Haz.: Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s.18.

[814] Mevlanzade Rıfat, *31 Mart, Bir İhtilalin Hikayesi,* Sadeleştiren: Berire Ülgenci, Pınar Yayınları, İstanbul 2010, s. 79.

[815] Ahmed Rıza, *Anılar,* Yenigün Yayıncılık, 2001, s.42.

> Kamil Paşa'nın hasb-el-luzûm vukû'-u infisâline (sadrazamlıktan ayrılmasına) mebni mesned-i sadaret sadakat ve ehliyetinize binaen uhdenize ve mesned-i meşîhat (şeyhülislamlık makamı) dahi Rumeli Kad(z)ı-askeri (Kazaskeri) Ziyaeedin Efendi uhdesine ihale ve tevcîh kılınmağla diğer vükelânın bil-intihab memuriyetleri icra olunmak üzere arzı ve Kanun-u Esasî'nin muhafazası ve memleketin idame-i asayiş ve emniyeti ve Devlet-i Aliye ve memâlik-i şahanemizin (padişahın memleketleri, Osmanlı memleketleri) ümran ve terakkîsi ve kaffe-i teb'amızın saadet-ü hal ve refahı esbâbının istikmâli nezdimizde begayet (son derece) mültezem (lüzumlu, gerekli görülen) olduğundan ona göre sarf-ı mesâi ve gayret olunması matlûb-u kat'î-i şahanemizdir (kesin isteğimizdir) Cenab-ı Hakk tevfîkât-ı ilâhiyesine mazhar buyursun (Allah'ın yardımına kavuştursun) 22 Muharrem 1327, Abdülhamid"[816]

Hüseyin Cahid, 17 Şubat 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında ise Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadarete gelmesini şu şekilde değerlendirmiştir:

> "Dahiliye Nezareti inzimamıyla mevki-i sadarete gelen Hilmi Paşa metanet-i tabii, faaliyet ve ciddiyeti, bahusus ahval-i vilâyâta vukûfu ile kesb-i iştihar (ün kazanmış) etmiştir. Meclis-i Mebusan'da birkaç istizah münasebetiyle beyanatta bulunuşu parlamentoda kendisine pek çok taraftar kazandırmıştır. Çünkü kati, keskin, sarih beyanıyla herkese 'işte meşrutî idareyi idrak etmiş bir nazır!' hissini verdi. İcraat-i ciddiyesiyle bu hisleri, ümidleri takviye edeceğini pek kaviyyen zanneyleriz. Herhalde yeni kabine hakkında daha vazıh mütalaat yürütebilmek için programın neşrine muntazırız."[817]

Rum basını, Kamil Paşa Hükümeti'nin yerine İttihatçılar'ın girişimiyle Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin kurulduğu günlerde Kamil Paşa'yı destekledi. Kamil Paşa'nın düşüşü üzerine Neologos gazetesi, "yeni sadrazam hakkındaki efkar-ı umumiye müşarünileyhin (Hüseyin Hilmi Paşa'nın) bir hafta bile mevkisinde kalamayacağı yönündedir. Herkes, matbuat, ahali kendisinin meslek-i siyaseti aleyhinde bulunuyorlar" demekteydi. Prodos gazetesine göre ise, Hilmi Paşa'nın sadarete çıkışına halk kayıtsız kalmıştı ve zaten Makedonya'yı teskinden aciz kalmış olan Hilmi Paşa da vekalette çok fazla uzun süre kalamayacaktı.[818]

Vakit kaybetmeden hükümetini oluşturan Hüseyin Hilmi Paşa, Kamil Paşa'nın izinden giderek hükümetinin programını hazırladı ve bu programı Meclis-i Mebusan'da okumak istediğini şu yazıyla meclis başkanlığına bildirdi: "Meclis-i Mebusan Riyaset-i Alisine,

Bu kere teşekkül eden kabinenin mesail-i dahiliye ve hariciyede takib edeceği mesleğe dair tanzim kılınan programın Meclis-i Mebusan'da kıraatı zımnında vükela-yı fiham ile beraber yarınki Çarşamba günü saat on birde meclis-i âliye azimet siyakında (amacını belirten) tezkere-i senaveri takdim kılındı efendim. 24 Muharrem 1327, 3 Şubat 1324 (16 Şubat 1909), Sadrazam Hüseyin Hilmi"[819]

---

[816] BOA, İ. DUİT, D.N. 190, G. N. 63. (bk. EK 14).
[817] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Yeni Kabine", *Tanin,* 4 Şubat 1325-17 Şubat 1909, No: 197, s.1.
[818] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s. 101.
[819] İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi,* S.1, 1990, s. 183, 184.

17 Şubat 1909 tarihli *Sabah* Gazetesi'nin[820] haberine göre; Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusan Reisi'nin tebriklerini kabul ettikten sonra kısa bir teşekkür konuşması yapmıştır. Konuşmasında; üstlendiği işin gayet ağır ve mesuliyetli olduğunu, adem-i ehliyetinin açık olduğunu fakat memur olduğu işleri güzel bir şekilde görmesi (yürütmesi) için bir memura iyi niyet ve gayreti yeterli ise hamdolsun bu vasıflara öteden beri sahip olduğunu söyleyebileceğini, ne olursa olsun meşrutiyeti muhafazaya gayret sarf edeceğini, meşrutiyete olan muhabbetinin hayata olan muhabbetinden fazla olduğunu, bu konudaki iyi niyetinin delili olarak Meclis-i Mebusan'a giderek iç ve dış siyasete dair olup esas mesaisini teşkil edecek olan hükümet programı hakkında meclise izahat vereceğini, ifade etmiştir.[821]

Hüseyin Hilmi Paşa, kabinesinin programını 17 Şubat 1909'da Meclis-i Mebusan'da okumuştur.[822] İhsan Güneş'in belirttiğine göre; böyle bir olayla ilk kez karşılaşan Meclis Başkanı Ahmed Rıza Bey, Hilmi Paşa'nın bu tavrını hükümetin güvenoyu isteği olarak düşünmüş olacak ki programın okunması bittikten sonra "ekseriyeti azime ile" hükümete "beyan-ı itimat" olunduğunu belirtmiştir.[823]

Hüseyin Hilmi Paşa, 31 Mart Olayı'nın çıkması ve iki aylık bir sadaretten sonra istifa etmesinden dolayı ikinci sadaretinde de aynı programı, hükümet programı olarak almıştır. Bundan dolayı bu hükümet programının ayrıntılı incelemesi, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti başlığı altında yapılacaktır. Burada programın sadece genel özelliklerine değinilecektir: Hüseyin Hilmi Paşa, kabinenin programı ile ilgili konuşmasında; Meclis-i Mebusan'ın güvensizliğine işaret edecek en ufak bir olayda kabinenin çekileceğini, her milletin kendi tabiatına göre işe başlaması ve kanunlar ile nizamlarını kendi özel şartlarına uydurması gerektiğini, bununla birlikte mebusların hangi fırkadan olursa olsun yardımlarını esirgememeleri halinde diğer memleketlerde uzun tecrübelerle ortaya çıkan toplumsal değişimin az bir zamanda yapacakları çalışmalarla sağlanmasının mümkün olduğunu, komşu olan ve olmayan hükümetlerle meşruti idarenin tesis edilmesinden beri takip edilen barışçı politikaya devam edileceğini, vatandaşlar arasında mevcud olması gereken kardeşlik bağının vatandaşlar arasındaki ırk ve mezhep farklarının bahane edilerek mutaassıp bir şekilde

---

[820] Osmanlı, İkdam, Sabah, Yeni Gazete, ve Sada-i Millet gazeteleri şu ya bu şekilde Ahrar Fırkası paralelinde yayın yapıyorlar, ağır biçimde (İttihat ve Terakki) cemiyeti ve onun gizli yönünü eleştiriyorlardı. Cemiyetin tek savunucusu o günlerde Hüseyin Cahit'in çıkartmakta olduğu Tanin gazetesiydi. Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s. 124, 125.
Nitekim, Serbestî gazetesi başyazarı olan Hasan Fehmi'nin suikastle öldürülmesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir faaliyeti olarak düşünülmektedir. Bu gazetelerin yanında o dönemde bir de "karşı gazeteler" denen bir grup gazete vardı. Bunlar genelde İngiliz siyasetine eğilimli Levant Herald ve Rum gazeteleri gibi gazetelerdi.
Bu sırada Hasan Fehmi'nin İttihat ve Terakki'ce öldürülmüş olduğu ve hükümetin de cemiyete bağımlı olduğu için öldüreni yakalattırmadığı sözü yayılmıştı. Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.II, s.183.

[821] *Sabah*, 4 Şubat 1324/ 17 Şubat 1909, No: 6967, s.1.

[822] MMZC, Devre:I, c.II, s.677.

[823] Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", s. 184.

bozulmaması için okullar ve basının işlevine müracaat edeceklerini, tanzim edilecek kanun ve nizamlar için diğer devletlerin kanunları enine boyuna tetkik edilerek bunlardan lazım gelen esasların alınacağını ifade etmiştir.[824]

Hüseyin Hilmi Paşa, kabine programını beyan ettikten sonra söz alan Mustafa Asım Efendi, alınacak olan kanunlar ve nizamlar konusundan söz ederek; Osmanlı memleketlerinin kanunlarının şer-i şerif olduğunu, şer-i şerifte bulunmayan hükümler olduğu takdirde o zaman diğer devletlerden alınması gerektiğini ve bu önemli durumun kabine ve mebuslar huzurunda tekrar edilmesini teklif etmiş ve Hilmi Paşa ise zaten programda da bu şekilde belirtildiğini ifade etmiştir.[825] Derviş Vahdetî ise, 19 Mart günlü Volkan gazetesinde şeyhülislama hitaben yazdığı bir açık mektupta, Hüseyin Hilmi Paşa'nın kanunlar ve nizamlar konusundaki ifadelerinden din ve şeriat adına sızlanmış ve Hilmi Paşa'nın ifadelerine protestoda bulunmuştur.[826] Berat Mebusu Arnavut İsmail Kemal, Ali Rıza Paşa'nın Harbiye Nazırı yapılmasının yeniden müzakere edilmesini talep etse de vükela heyeti büyük çoğunlukla güvenoyu almıştır.

İhsan Güneş'in ifadeleriyle; Hüseyin Hilmi Paşa, programını mecliste okumasıyla hükümet programına yeni bir boyut kazandırmış oldu: "Programın mecliste okunması ve mebusların güvenine sunulması… Bu uygulama ile hükümet programının daha sağlam bir temele oturtulmasına, daha kalıcı bir demokratik geleneğin kurulmasına başlanmış oldu."[827] Bu konuda mecliste yapılan tartışmalardan sonra mebusların çoğunluğu, hükümet programının mecliste okunması ve oylanması görüşünde birleşerek Hüseyin Hilmi Paşa'nın uygulamasını onayladılar. Dolayısıyla da hükümet programının mecliste okunmasını ve oylanmasını yazısız bir kurala bağlamış oldular.[828]

Londra'da çıkan *Times* Gazetesi, 19 Şubat 1909 tarihli nüshasındaki bir makalede Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin programını yorumlamıştır. Bu makalede; Hüseyin Hilmi Paşa'nın, programında özellikle huzur ve asayişi yerleştirme konusuna vurgu yaptığı, Kamil Paşa'nın harici politikasında devam edileceğine dair verdiği teminatın İngiltere tarafından takdir edileceği, bu takdirin yalnız Kamil Paşa'nın devletler arası önemli meselelerde ibraz ettiği diplomatik maharetten meydana gelen güvenden değil İngilizler'in dış işlerin idaresinde parlamento kurumlarıyla ittifak ederek hareket edilmesi önemini gittikçe daha ziyade tasdik etmelerinden ileri geldiği, ancak Hüseyin Himi Paşa'nın Meclis-i Mebusan'ın itimad veya

[824] *İkdam*, 18 Şubat 1909, Nr: 5292, s.1
[825] *İkdam*, 18 Şubat 1909, Nr: 5292, s.1
[826] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.II, s.135.
[827] Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", s.184.
[828] Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", s.186.

adem-i itimad-ı rey beyan edeceği sırada İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Kamil Paşa'ya karşı adem-i itimad reyini temin için icra ettiği askeri baskıdan etkilenmemesi gerektiği, Kamil Paşa'ya yapılan baskının hakikaten itiraz edilecek bir şey olduğu, İttihat ve Terakki Cemiyeti inkılâbın ilk günlerinde ibraz ettiği vatanseverliği ileride de gösterir ve yeni hükümet, Hilmi Paşa tarafından tayin olunan siyaseti metanet ve itidal ile takip eder ise bu tehlikenin (İttihat-Terakki'nin askeri baskısı) bertaraf edilebileceği, ifade edilmiştir.[829]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadarete gelmesiyle birlikte iktidar-muhalefet ilişkileri iyice sertleşti. İttihat ve Terakki, devlet kadrolarında tasfiye yapmaya başladı. Abdülhamid Dönemi'nde ikbal kapısında olan birçok kişi memuriyetten çıkarıldı. Mağdurlar, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti çatısı altında toplandılar. İşten çıkarılanların yerine İttihatçılar'ın adamlarının getirilmesi ise kayırmacılık yapıldığı dedikodularıyla karşılandı. Sonuç olarak, meşrutiyet gayri memnunlarının çoğalmasında ve İttihat-Terakki muhaliflerinin ortaya çıkışında, bu tasfiye hareketinin belirleyici bir etkisi oldu.[830]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretinde mebuslar, devlet dairelerinde tensikat yapılması için hükümete baskı yapmışlardır. Maliye Nazırı Rıfat Bey de bu fikre destek olduğundan Hüseyin Hilmi Paşa, Ayan ve Mebusan'dan seçilecek birer zat ile dairelerin üst memurlarından oluşacak tensikat komisyonlarının kurulmasıyla dairelerde genel tensikat yapılması için bir kanun layihası kaleme almasını Adliye Nazırı Nazım Paşa'ya havale etti. Nazım Paşa, hazırladığı kanun layihasını Sadaret Mektupçusu olan Ali Fuat'a (Türkgeldi) vermiş, o da layihayı 12 Nisan 1909'da mecliste okumuştur. Layihanın okunması ve müzakeresi sona erince, bir sonraki toplantıda karara varılmak üzere meclis dağılmıştır.[831] 31 Mart Olayı'nın baş göstermesi üzerine ise tensikat konusu Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretine kalmıştır. Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretinde ise bu konu yeniden ele alınmıştır.

Bu arada Kamil Paşa ile İttihat ve Terakki'nin son olarak çatıştıkları yön, subayların siyasete karışmalarının kesin olarak önlenilmesi sorunu idi. Bu baskılar yüzünden Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti de görünüşte onların isteklerine uymuş ve 21 Şubat'ta Harbiye Nezareti; ordu mensuplarının siyaset ile uğraşmalarını, siyasal cemiyetlere girmelerini ve genel toplantılarda söylevlerde bulunmalarını yasak etmiştir.[832]

İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu dönemde Hüseyin Hilmi Paşa üzerinde tam olarak bir hakimiyet kurmuştur. İttihat ve Terakki yanlısı gazeteci ve yazar Süleyman Tevfik,

---

[829] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1077.
[830] Erhan Afyoncu vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s.269.
[831] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 25.
[832] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.II, s.182.

hatıralarında bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "İttihat ve Terakki, en ziyade çekindiği Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'ni dağıtmak için düşündüğü tedbiri mevki-i icraya koydu. Sadrazam'a, cemiyetin reisi Avnullah Bey'in mutasarrıflık ve hatta valilik gibi bir memuriyetle İstanbul'dan uzaklaştırılmasını emir ve tavsiye ettiklerinden Hüseyin Hilmi Paşa, Mart'ın 7. Günü (7 Mart 1909) Avnullah Bey'i Bab-ı Ali'ye davet etti. Mumaileyhi (adı geçen Avnullah Bey) büyük bir hürmet ile iltifatla kabul eden Paşa, ona Kerkük Mutasarrıflığı'na tayin edildiğini söyledi. Nihayet Avnullah Bey, mahza bir hizmet-i vataniye olarak bu memuriyeti kabul etti."[833] Serbestî gazetesi yazarı Mevlanzade Rıfat da aynı düşüncededir: "Gerçeği gizlemeden söylemek gerekirse hükümet, İttihat ve Terakki üyelerinin saklanması üzerine hiçbir şey düşünemedi ve yapamadı (31 Mart Olayı'nı kastediyor). Çünkü o zamana kadar bütün emir ve yasaklar ancak o kaynaktan yani İttihat ve Terakki Merkezi'nden çıkardı. Hüseyin Hilmi Paşa da doğrudan doğruya insiyatif sahibi bir sadrazam değildi."[834] Bu kabinede Maarif Nazırı olarak bulunan son vakanüvis Abdurrahman Şeref ise konuyla ilgili bir durumu şu şekilde anlatmıştır: "Fırkaların hepsi, 'atarlar seng-i ta'rizi, dıraht-ı meyvedar üzere' (meyve veren ağacı taşlarlar) fehvasınca (deyim) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muarız ve hasım olub İttihatcılar'ın ilan-ı meşrutiyete vasıta-i müstakile ve Meclis-i Mebusan'da sahibü't-tertib olmaları hasebiyle atıp tutmaları ve memuriyetlere kendi müntesiblerini sevk etmeleri ve her akşam birkaçı Bab-ı Ali'ye veya sadrazamın konağına giderek Hüseyin Hilmi Paşa ile germiyette (ateşli ve hızlı çalışmak) bulunmaları ve mesela cemiyetden falan bey falan zatı valiliğe teveccüh etmişdir, olacakdır gibi sözlere vucud verilmesi, fırka-i saire adamlarının dağ-ı hasedle (kıskançlık) bağırlarını yakmış idi. Anları (onları) mürtaki oldukları (yükseldikleri) şahik-i ikbalden (zirveden) düşürmeğe cümlesi damen-i dermiyan-ı gayret idi."[835] Bu konu hakkında Hüseyin Cahit ise, şunları söylemiştir: "Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli'deki muvaffakiyetini Yıldız'dan aldığı kudrete dayanarak değil hakkı ve kanunu temsil etmek sayesinde temin etmişti. Gözünün önünde canlanan ve kuvvet bulan İttihat ve Terakki

---

[833] Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım***,** s. 291.

[834] Mevlanzade Rıfat, *31 Mart, Bir İhtilalin Hikayesi,* s. 52.

[835] Haz.: Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi,* s.162. Sultan Abdülhamid'in hal'inden kısa bir zaman sonra İttihat ve Terakki Genel Merkez İdare Heyeti Üyeliği'ne seçilen Tahsin Uzer ise, cemiyetin hükümet işlerine ve atamalara karışması ile ilgili olarak özeleştiride bulunarak şu ifadeleri kullanmaktadır: "Ne çaredir ki bilmeyerek ve anlamayarak bu fırka, iyilikten ziyade vatana ve milletine sonradan fenalık etti. Hükümet işlerine ve her şeye karıştı. Savaşın ilanına, Ermeni Tehciri'ne kadar memleketin varlığıyla ilgili davaları bile üzerine aldı. Sonuç olarak da bilinen akibet başa geldi. Cihan Savaşı'ndaki yenilgimizde genel merkezin hissesi büyüktür… İşte Meşrutiyet Devri'nde mülki idarede mesleki bilgisi olmayan kişilerin bulunması, en büyük eksikliğimizdir… Genel Merkez, hükümet işlerine tam manasıyla burnunu sokmuş; nazırları ve devlet ileri gelenlerini buyruğu altına almıştı… Kısacası İttihat ve Terakki Genel Merkezi, hükümetin her işine ve hatta memur atamalarına kadar olan yetkilerine bile karışıyordu… Amma ne acıdır ki bu örgüt, hükümetçi ve yönetici olma sevdasından kendini kurtaramadı. Bu tutumunun sonucunda da başarısızlığa uğrayarak sönüverdi… Çünkü genel merkez, felaket nedenlerinin baş sorumlusudur." Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.255, 257, 258.

hareketine karşı az çok muhib davranmış ve herhalde bir mabeyn adamı sıfatıyla hareket etmemiş olacaktı ki cemiyetin düşmanlığını davet etmemişti. Onun içindir ki cemiyet, Kamil Paşa'nın sukûtundan sonra idare başına muktedir bir eski vezir getirmeyi istediği zaman Hüseyin Hilmi Paşa'yı düşündü. Memleketin hiçbir tarafında idare ve hükümet mekanizması işlemez olmuştu. Her yer anarşi içinde idi. Makedonya'da muvaffak olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın meşrutiyet sadrazamlığında da parlak işler göreceğinden şüphe edilmiyordu. Fakat gariptir ki yeni rejimde Hüseyin Hilmi Paşa, beklenildiği kadar kendisini gösteremedi. Her devrin kendi içinden çıkmış adamlara ihtiyacı olduğu bir kere daha tahakkuk etmiş oldu. Hüseyin Hilmi Paşa gibi eski, tecrübeli, zeki, fevkalade çalışkan bir vezir meşrutiyet mekanizması eline verildiği zaman, acemi ve müstereddit görünüyordu. O; yeni devrin ruhunu, heyecanını, idealini nefsinde yaşamamıştı. Tabii ki bu onun kabahati değildi. Kabahat, inkılâbı yapanların işbaşına gelmemelerinde idi."[836]

Bu dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "hükümet içinde hükümet" olduğu ve hükümete müdahale ettiği şeklinde bir kanı ve iddia vardı: "…Böyle olmakla beraber ortada dönen sözlerden biri cemiyetin hükümet içinde hükümet olduğuna, umur-u devlete (devlet işleri) müdahale ettiğine dair idi."[837] Hüseyin Cahid, 23 Mart 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında, bu iddialara karşı çıkarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni savunmuştur.[838] François Georgeon'un belirttiğine göre; Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazam olmasıyla birlikte hala gizli bir baskı grubu olarak kalsa da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet işleri ve siyasi yaşam üzerindeki egemenliği artmıştır.[839]

Sabah Gazetesi'nin 9 Mart 1909 tarihli bir haberine göre; Bulgar gazetelerine İstanbul'dan çekilen bir telgrafta Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Bulgaristan itilafi[840] hakkında yaptığı bir beyanattan bahsedilmektedir. Sadrazam, Mösyö Liyaçiçof? İstanbul'da iken tavizlerden başka Bulgaristan ile Makedonya durumlarına dair müzakereler yapılmıştır. Bulgar gazetesi bu müzakerelerin çetelere dair olduğunu zannediyordu, denilmiştir.[841]

Bu dönemde Rum gazetelerinin 1908 seçimlerinden itibaren gerek Osmanlı Hükümeti gerekse İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı yaptıkları yayınlarda kullanmış oldukları dil, Osmanlı kamuoyunun tepkisini çekiyordu. Bunun sonucunda, Osmanlı ülkesinde yayınlanan

---

[836] Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.78.
[837] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Hükümet ve Cemiyet", *Tanin,* 10 Mart 1325-23 Mart 1909, No: 231, s.1;
Hüseyin Cahit, "Siyasal Anılar"ında; Rıza Nur'un İkdam gazetesinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı böyle bir eleştiride bulunduğunu ifade etmektedir. Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar,* İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, s.105.
[838] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Hükümet ve Cemiyet", *Tanin,* 10 Mart 1325-23 Mart 1909, No: 231, s.1.
[839] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 573.
[840] Ekim 1908'de bağımsızlık ilan eden Bulgaristan'ı, Osmanlı Hükümeti ancak Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareti sırasında Mart 1909'da resmen tanımıştır.
[841] *Sabah*, 24 Şubat 1324/ 9 Mart 1909, No: 6987, s.1.

yabancı devlet vatandaşlarının sahipliğinde bulunan Levant Herald, Prodos ve Neologos gazetelerinin yayınlarını protesto etmek için bir miting düzenlenmiş ve mitingde alınan kararlar, Meclis-i Mebusan'a ve Bâb-ı Ali'ye de gönderilmiştir. Söz konusu dilekçede, adı geçen gazetelerin Osmanlı unsurları arasında ayrılık yaratmaya çalıştığı ve Rum vatandaşların bu durumun farkında olduğu belirtilmekte ancak bu üç gazetenin, Türk unsuru aleyhindeki yayınlarının artık geçiştirilemeyecek boyutlara ulaşması nedeniyle bu gazetelerin sahipleri hakkında yasal işlemlerin yapılması istenmekteydi. Bu dilekçe üzerine konu, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Meclis-i Mebusan gündemine getirildi. Hilmi Paşa'nın tezkiresinde, Osmanlı unsurları arasında ayrılık yaratmaya neden olan bu tür yayınların önlenmesi için bir Matbuat Nizamnamesi'nin çıkarılması gerektiği belirtilmekteydi.[842]

1909 yılının Şubat, Mart ve Nisan ayları çok gergin bir hava içinde geçti. İttihat ve Terakki ile birçok çeşitten olan muhalifler arasında amansız bir gazete ve propaganda savaşı yaşandı. Osmanlı Rumlar'ı hem Girit Meselesi hem de Patrikane ve seçim meseleleri gibi iç durumda sağlamak istedikleri mevki dolayısıyla hükümete karşı çetin bir tavır almışlardır. Debre'de şeriat isteyen Arnavutlarla İpek'te ayaklanan İsa Bolatin[843] adında bir Arnavut derebeyinin adamlarıyla hükümet kuvvetleri arasında çarpışmalar oldu; Yanya'da terhislerini

---

[842] Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-1914,* s.101, 102.

[843] En tanınmış Arnavud reislerindendir. 1899 Mitroviçe Olayları sırasında tanındı. 1901'de yine olay çıkarınca padişah tarafından İstanbul'a çağırılarak iltifat gördü ve hayatı boyunca kendisi ve akrabası maaşla taltif edildi. Ayrıca bir çiftlik ve değirmentaşı çıkaran bir maden ocağı verildi. Firzovik Toplantısı'nda açıkça Abdülhamid lehinde faaliyet gösteren tek Arnavud reisiydi. İttihad ve Terakki'nin aleyhinde şiddetle çalıştı. 1909'dan itibaren her yıl tekrarlanan Arnavudluk isyanlarında hep önü çekti. 1925 yılında öldü. Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki,* s.179.

Arnavut olan İsa Bolatin, Sultan Abdülhamid'in has adamlarından biridir. Firvovik Toplanması'nda gelişmelerin renk ve şekil değiştirmesi üzerine padişahın özel şifresiyle meselenin saray lehine çözülmesi için İsa Bolatin memur edilmişse de o esnada hasta olan kızı öldüğünden Mitroviçe'ye dönmüştür. Bu esnada Miralay Galip Bey toplanmayı kendi lehine (İttihat-Terakki ve meşrutiyet lehine) çevirmiştir. Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s. 22.

Galip Bey'in bu çalışmalarına açıktan açığa engel olmaya çalışan tek bir kişi vardı: İsa Bolatin… İsa Bolatin de (Firzovik Toplanması sırasında) davetliler arasında Mitroviçe'den Firzovik'e gelmiş ve Sait Hüseyin'in evine misafir olmuştu. İsa evvela, buradan başlayarak tanıdıklarına mütemadiyen padişah babanın yüksek siyaset ve bilgisinden ve büyük devletler arasındaki müstesna mevkinden bahsederek memleketi şahsında temsil eden peygamber vekilinin incitilmemesi ve rivayetlere kapılarak yanlış yola gidilmemesini tavsiye edip duruyordu. İsa Bolatin de Şemsi Paşa'yı sevmezdi; fakat onun öldürülmesi haberinden kederlenmiş görünüyordu. Çıkan rivayetlerin doğrusunu öğrenmedikçe hiçbir besaya (bozulması halinde sonu ölüm olan Arnavut yemini) varılmamasını istiyordu. Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.82.

İsa Bolatin, (İttihat ve Terakki'ye mensup) Necip Draga'nın (Firzovik Toplanması'nda Galip Bey gibi o da kalabalığı İttihat-Terakki'nin istediği doğrultuya yönlendirmek için çalışıyordu) şahsen hasmı idi. Belki bu mülahazalardan ötürü Üsküp'e giden Galip Bey (Firzovik Toplanması'nın Galip Bey yardımı ile dağılacağını bekleyen Kosova Valisi Mahmut Şevket ve Hüseyin Hilmi Paşalar tarafından, işin aksi istikamete doğru gittiği görülünce Üsküp'e gitmesi emredilmişti) tekrar Firzovik'e döndü. İyi bir tesadüf eseri olarak İsa Bolatin de bu sırada Mitroviçe'de hastalanıp ölen kızının cenazesine yetişmek için Mitroviçe'ye gitti. İsa, elindeki mabeyn şifresi ile padişaha kızını gömdükten sonra yine Firzovik'e dönüp rıza-yı âliye (padişah rızası) mutabık harekette bulunacağını bildirmişti fakat Bolatin dönmeden Galip Bey, faaliyetini muvaffakiyetle bitirmiş bulunuyordu. Külçe, *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* s.83.

isteyen askerlerin bazıları ayaklandı. Yemen'de, Necid'de ve bilhassa demiryolu boyunca Hicaz'da da bir sürü ayaklanma ve çarpışmalar yaşandı.[844]

Hüseyin Cahit, "Siyasal Anılar"ında; Hüseyin Hilmi Paşa ile bu dönemde yaptığı bir görüşmesini anlatmaktadır: Bu görüşme, II. Abdülhamid'in; Hüseyin Cahit'in irticai bir olay olarak adlandırdığı Kapalıçarşı Olayı üzerine Tanin'de yazdığı "Şeriat İsteriz" adlı başmakalesinden[845] şüphelenmesi üzerine gerekleşmiştir. Yani II. Abdülhamid, Hüseyin Cahit'in bir makalesinden şüphelenerek durumu, Hüseyin Hilmi Paşa aracılığıyla Hüseyin Cahit'ten açıklamasını istemiştir. II. Abdülhamid bu makaleden, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşrutiyet konusunda kendisine güvenmediği sonucunu çıkarmış ve Hüseyin Hilmi Paşa aracılığı ile cemiyete güvence vermek istemiştir.[846]

Berlin'de çıkan *Lokal Anzeiger* gazetesi, 16 Mart 1909 tarihli nüshasında Enver Bey'in (Paşa) bir Osmanlı gazetesine verdiği beyanatı aktarmıştır. Buna göre Enver Bey: "Biz Genç Türkler meşrutiyetimizi Batı Avrupa usulü tesis etmek istiyoruz. Kamil Paşa bu politikaya muhalif olduğundan sukût etmiştir. Her şeye muvafakat buyurmakta olan zat-ı hazret padişahi, yalnız Kamil Paşa'nın makamında devam etmesi için ısrar ettiler. Hilmi Paşa bizim en muktedir diplomatımızdır ve kendisine tam itimadımız vardır. Usul-ü meşrutiyete tamamıyla muvafık bir heyete riyaset etmektedir." demiştir.[847]

Abdurrahman Şeref, vekayinamesinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sultan Abdülhamid ile bir görüşmesini ve görüşmede konuşulanları şu şekilde anlatmıştır:

> "O devrin matbuatı, şahs-ı hümayun (Padişah) hakkında tazimkarane tabirat kullanmayub meşrutiyetten evvel 'zıllullah' (Allah'ın gölgesi) ve 'akdes' (kudsî) gibi sıfatlar az görülen ve hakkında sütunlarla cümle medhiye inşâr kılınan Padişah'ın, şimdi ibare arasına isminin zikriyle iktifa olunması gücüne gidiyor ve münakaşanın ağraz-ı şahsiyeye (şahsi garaz, kin) mün'atıf (yönelik) olması âtiyi kendine fena gösteriyor idi. Bir gün Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa huzura çıkdığında hakan-ı sâbık (Sultan Abdülhamid) bir iki gazete gösterib, 'bakınız, okuyunuz neler yazıyor, memleketi alt üst edeceklerdir. Bunların hükümetce behemahal dilini tutmak lazımdır' yolunda sözler ile hürriyet-i matbuatın takyid olunmasını (sınırlama) irade etmiş ise de sadrazam, 'efendim hükümetimiz, hükümet-i meşrutadır. Kanun-u Esasi muktezasınca matbuat serbesttir. Kanunen gazete müdür ve muharrirlerini mahkemeye tevdi etmekden gayri selahiyetimiz yokdur' deyü cevab vermiş, zat-ı şahane bu cevabdan hoşlanmayub 'öyle amma milletin başına bir felaket hazırlanıyor. İleriyi pek vahim görüyorum' zımnında bedbinane ifadatı arasında, 'paşa, ben seni severim ve sana kıyamam' sözlerini de ağzından kaçırmış. Hüseyin Hilmi Paşa, mahremane bunları acizlerine (Abdurrahman Şeref Efendi'ye) hikaye eyledi. Padişah'ın şu ibhamâtına (kapalı sözlerine) fena manalar vermiş olduğunu anladım. İşte esbab-ı maruzeye mebni ulema-yı şeriat vasıtasıyla

[844] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.II, s.182.
[845] Hüseyin Cahit'in bu başmakalesi, Tanin Gazetesi'nin R. 17 Şubat 1324 (3 Mart 1909) tarihli ve 210 numaralı nüshasında yer almaktadır.
[846] Yalçın, *Siyasal Anılar,* s.102-104.
[847] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1135.

askere nasihat verilerek tedabir-i hakimane ile hadisenin önü alınmağa ve askerleri kışlalara ricata çalışılmasının ve bir kere silah patlar ise İstanbul ateş içinde kalacağından payitahtı böyle bir felakete düşürmemeğe rey verilmesinin esbab-ı mucibesi mülahazat-ı anîfe (kabaca bu şekilde düşünülmüş) idi. Yoksa yevm-i mezkurda vükelanın hiçbiri nefsince korkuya tabi olmamış ve sırf vatanın menafi-i atiyyesini (gelecekteki menfaatlerini) düşünmüşdür."[848]

Sultan Abdülhamid'in son Mabeyn Başkatibi Ali Cevad Bey'in anlatımına göre ise; gazetelerin Sultan Abdülhamid'e karşı takındıkları tavır, Abdurrahman Şeref'in anlattığı kadar masum değildir. Gazetelerin Sultan Abdülhamid'e hücumları, Sultan Abdülhamid'in gazete ile gazetecilerden şikayeti ve de Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu şikayetlere karşı tavrını, Mabeyn Başkatibi Ali Cevad Bey şu şekilde anlatmıştır:

"Birkaç aydan beri ve bahusus Kamil Paşa'nın infisalinden sonra umum evrak-ı havadisin ve bilhassa *Serbestî* nam gazetenin zat-ı şahane hakkında kullanmakta olduğu lisan, değil bir padişah bir şahs-ı adi hakkında bile istimal edilemeyecek derecede perde bîrunane (haddini aşarak) ve doğrusu evrak-ı havadisin ekserisinin lisanı, makam-ı hilafet ve saltanatın kudsiyet ve ulviyeti nokta-i nazarından hakikaten bi-edebane (edebsiz) olub bu hal sahib-i nahvet (gurur) ve vakar olan zat-ı hümayunlarını pek ziyade rencide etmekte olduğu cihetle buna artık bir çare bulunması için hemen her gün Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya vesatetimle ve vesatet-i saire ile iradat-ı seniyye tebliğ olunur ve müşarünileyh (Hüseyin Hilmi Paşa) tarafından da bunlara ehemmiyet verilmemesi ve yahud yeni matbuat nizamnamesi derdest-i tanzim bulunduğundan bunun neticesine intizar buyurulması maatteessüf zaruri idiği yolunda maruzatta bulunur idi. Bir gün zat-ı şahaneleri, 'bu gazeteler ahval-i maziyeden ve ahval-i hazıradan bahseyledikleri sırada bir fırsat bularak her fenalığı bana atfediyorlar. Ben şimdiye kadar idare-i mutlaka hükümdarı idim. Onun hükmüne ittibaen (tâbi olarak) icra-yı saltanat ettim. Şimdi de idare-i meşruta hükmüne tebean (tâbi olarak) icra-yı saltanat edeceğim. Millet benden Kanun-u Esasi istedi. Ben de hemen verdim. Zaten ben Avrupa ortasında bulunan bu memleketin artık idare-i mutlaka ile idaresi mümkün olamayacağını biliyordum. Böyle yaptığımdan günahkar mı oldum? Memleketine Kanun-u Esasi veren her hükümdar böyle tahkir edilecek olsa idi, hiçbir hükümdar buna razı olmazdı. İnkılabın ibtidalarında kurenadan (mabeynciler) Ragıp Paşa, ahvalin vehametinden bahsederek bana Avrupa'ya firar etmekliğim lüzumunu beyan eyledi idi fakat ben millet ve memleketimi feda ederek firar etmek denaetini hiçbir vakit kabul etmem. Beni parça parça edeceklerini bilsem de yine firar etmem. Varsınlar burada parçalasınlar. Ben Kanun-u Esasi'yi verdim, artık sözümden dönmem. Bu gazeteciler ne acîb (acayip) adamlar, beş on güne gelinceye kadar saraydan maaş ve tahsisat isterler ve alırlardı. Şimdi hiç olmazsa biraz haya etsinler. Bu Serbestî gazetesi bizim büyük biraderin gazetesidir. Mevlanzade Rıfat onun adamıdır. Biraderin bir başkatibi vardır. Gayet zeki ve muktedir bir adamdır. Bu gazeteleri hep o idare ediyor. Sen hiçbir şey yapmıyorsun. Böyle olmaz. Gerek burada gerek Avrupa'daki gazeteciler şantajcıdırlar. Ben bunlardan şikayet eyledikçe gah şöyle gah böyle diyerek bin türlü lakırdı söylüyorsun. Bizim düşmanlarımız iş görüyorlar. Biz hiçbir şey yapmıyoruz. Onlar bu gazetelere para veriyorlar. Sen namuslu bir adamsın, sana birkaç yüz lira vereyim; yanında dursun. Bu gazeteciler nezdine geldikçe edeb

[848] *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.172, 173.

dahilinde hareket etmeleri için münasib mikdar para ver. Artık bu heriflerin ağızlarını kapamağa gayret eyle' buyurdular."[849]

Bunun yanında şu da ifade edilmelidir ki 31 Mart Olayı öncesinde Derviş Vahdeti'nin Cemiyet-i Muhammediye adlı bir cemiyet kurması ve Volkan Gazetesi'ni çıkartabilmesi ve de bu gazetede fikirlerini yayınlayabilmesi Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın basın hürriyeti konusunda nesnel bir tavır sergilediğini göstermektedir. Nitekim II. Meşrutiyet Dönemi'nde çeşitli vilayetlerde valilik yapmış olan İttihat-Terakki önde gelenlerinden Tahsin Uzer de Hüseyin Hilmi Paşa'yı Volkan gazetesi nedeniyle eleştirmiştir: "Bu sefil ve yobaz herifin 'Cemiyet-i Muhammediye' adlı bir cemiyet kurmasına, Ayasofya Cami'nde mevlüt okutmasına, Volkan adıyla gerici bir gazete çıkarmasına ve Cevat Paşa gibi temkinli, basiretli kimselerin böyle bir yobaz gazetenin yapabileceği kötülük hakkında verdikleri öğütlere rağmen basın hürriyeti, serbestliği vardır diye ses çıkarılmamasına bakılırsa, yobazlık ve gericilik hususunda Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ile Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa ve arkadaşlarının tarih açısından pek büyük ihmalleri, sorumlulukları, ahmaklıkları ve hatta cinayetleri olması gerekir."[850] Ayrıca Tahsin Uzer, 31 Mart Olayı'nın başlamasıyla birlikte erlerin sokaklarda mektepli subayları öldürmelerinin sorumluluğunu da hükümete yüklemiş ve hükümeti, mektepli subayların manevi katili olmakla da suçlamıştır.[851]

Serbestî gazetesi yazarı olan Hasan Fehmi'nin 6 Nisan 1909'da Galata Köprüsü üzerinde öldürülmesi üzerine, İttihat ve Terakki muhaliflerinden ve İkdam gazetesi başyazarı olan, aynı zamanda da Mülkiye Mektebi'nde siyasi tarih dersleri veren Ali Kemal'in konuşmalarından etkilenen Darülfünûn öğrencileri yani dönemin üniversite öğrencileri, okulun bahçesine çıkıp hükümet aleyhtarı sloganlar atmaya başlamışlardır. Daha sonra öğrenciler, bağırıp çağırarak Bab-ı Ali'ye yürümüşlerdir. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, öğrencilerin isteği üzerine bizzat dışarı çıkarak, "katiller bulunacaktır" diyerek gençleri sakinleştirmeye çalışmıştır. Daha sonra bu kalabalık Meclis-i Mebusan Başkanı Ahmed Rıza'ya bir müracaatta bulunmuşlar ve ardından dağılmışlardır.[852]

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne düşman olan Mehmed Selahaddin Bey; "mevki hırsı ile dolu bir paşa" olarak nitelendirdiği Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretini şöyle değerlendirmektedir: "Kamil Paşa Kabinesi'nin gayrı meşru bir şekilde düşmesi üzerine sadaret makamı, cemiyet tarafından Hüseyin Hilmi Paşa'ya verilmiş ve Paşa, kabinesini İttihat ve Terakki reislerinden meydan gelen bir grupla kurmuş olduğundan bu kabine, İttihat ve Terakki

---

[849] *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi,* s.39, 40.
[850] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.94, 95.
[851] Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.95.
[852] Afyoncu vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler,* s.269, 270.

Cemiyeti'nin Bâb-ı Ali'deki bir merkezi durumuna girmiştir. Bu kabinenin oynadığı oyunların en önemli ikisini zikretmek, isteklerimizi anlatmaya kâfi gelir. Birincisi, 31 Mart Vakası'nın hazırlanarak ortaya konmasıdır. İkincisi, Sultan II. Abdülhamid Han'ın gayri meşru ve gayri kanuni olarak hal'i kararıdır."[853]

Serbestî gazetesi yazarı ve Ahrar Fırkası-Prens Sabahattin taraftarı Mevlanzade Rıfat, 31 Mart Olayı'nın başlıca nedeninin hükümetin gafleti olduğunu, hatta sorumluluk derecesinde birinci olarak Hüseyin Hilmi Paşa ve hükümetinin olduğunu söylemektedir.[854] Hüseyin Cahit (Yalçın) da hemen hemen aynı görüştedir: "31 Mart Hadisesi, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareti zamanında patlak verdi. Göz önünde hazırlanan, geldiği adeta uzaktan görülebilen bu fırtına hükümeti hazırlıksız ve gafil bulmuştu. O gün Bab-ı Ali'de toplanan vükela kararsızlık içinde vakit kaybederken küçük kıyam, büyük bir isyan ve nihayet hükümet darbesi şeklini aldı. Kabine ile beraber Hüseyin Hilmi Paşa'nın prensipleri de yıkılmıştı."[855] Yine Hüseyin Cahit, "Siyasal Anılar"ında, Hilmi Paşa'nın 31 Mart Olayı'ndaki sorumluluğunu şu şekilde ifade etmiştir: "Hüseyin Hilmi Paşa, hazırlanan ayaklanmayı önceden haber alamamak ve başkaldırı başlayınca bunu bastıracak kadar yiğitlik ve ataklık gösterememekle suçlanıyorsa da..."[856] Mevlanzade Rıfat, anılarının bir noktasında Hüseyin Hilmi Paşa hakkındaki ifadelerini daha da sertleştirmiştir: Hüseyin Hilmi Paşa'nın gayretli ve hürriyetperver olmadığı görüşündedir. Ona göre Hilmi Paşa, değil meşrutiyet yönetiminin sadrazamlığı gibi nazik bir görevi meşrutiyette bir valiliği bile idareye yeterli değildir. [857] Bununla birlikte Mevlanzade Rıfat'ın ifadeleriyle Hüseyin Cahit'in ifadelerinin arasında bir bakış açısı farkı vardır. O da Mevlanzade Rıfat'ın

---

[853]Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu***,** s. 29.

[854] Mevlanzade Rıfat, *31 Mart, Bir İhtilalin Hikayesi,* s. 35.

Mevlanzade Rıfat, 31 Mart Olayı ile ilgili olarak Hüseyin Hilmi Paşa ve kabinesini eleştirirken şunları da eklemiştir: "Ayaklanmanın asıl sorumluları, asilerin teşvikçileri kimler olursa olsun meşrutiyet idaresinin geçerli olduğu Osmanlı memleketimizin başkentinde günlerce bir ihtilal tertip edilsin, cinayetler hazırlansın, asker arasında teşvikçi eller sokulsun, başkentin medrese ve kulislerinde günden güne hoşnutsuzluk artsın, bütün bunlar İstanbul göğünü çınlattıktan sonra sesi Avrupa'ya kadar ulaşan İttihad-ı Muhammedî'nin riya ve iftira avazesi (yüksek ses, nara) bütün bir dünyaya velvele versin de dirayetli icra kuvveti reisi yani sadrazamın dikkatini bir türlü çekmesin. Hayret! Daha garibi: Olayın gidişatını, halkın tedirginliğini ve ortaya çıkmakta olan anarşiyi ve durumun kötüye gitmekte olduğunu Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'dan önce gören değerli ulema, acilen ileri gelenlerden Haydar Efendi başta olduğu halde özel bir toplantı yaparak elle tutulmak derecesine varan tehlikenin ortadan kaldırılmasına veya hafifletilmesine ilişkin görüş ve tartışmalarda bulunsunlar; toplantının neticelerini ve kararlarını da Muallim Fatin Efendi ve birkaç değerli kişiyle beraber hükümetin başında ve fakat büyük bir gaflet içerisinde bulunan Hüseyin Hilmi Paşa'ya bildirerek alınması gereken tedbirleri bütün ayrıntılarıyla sunup uyarılarını dile getirsinler de böylece meşrutiyetin büyük sadrazamı da ulema heyeti mensuplarına: –istibdadın ileri gelenlerinin şanlarından olan büyük bir kibirle- 'asker arasında kötülüklerin, kışkırtmaların asla yerleşemeyeceğini, bu konuda Harbiye Nazırı Rıza Paşa'nın kendisine teminat verdiğini' söylesin. Ülkede yalnız yalnız kendini işten anlar zannediyordu. Nihayet ne oldu? İhtilal başlar başlamaz makamına gelmedi ve hiçbir önlem almadı. Meşrutiyetçiler'e ve hürriyetseverlere de gidemedi. Doğrudan doğruya istibdada, Abdülhamid'e koştu, sığındı. Saray'da, hayatının derdine düştü. Orada istifa edip saklandığı yere geçti." Mevlanzade Rıfat, *31 Mart, Bir İhtilalin Hikayesi,* s. 80, 81.

[855] Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.78.

[856] Yalçın, *Siyasal Anılar,* s. 189.

[857] Mevlanzade Rıfat, *31 Mart, Bir İhtilalin Hikayesi,* s. 79.

ifadelerinin düşmanca bir niyetle yazılmış olduğu halde Hüseyin Cahit'in ifadelerinin daha ılımlı ve iyi niyetle yazılmış olmasıdır. Çünkü Mevlanzade Rıfat, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne gerekse Padişah'a düşman bir çizgidedir. Hüseyin Cahit ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden idi.

Bu kabinede Maarif Nazırı olan vakanüvis Abdurrahman Şeref'e göre; Hüseyin Hilmi Paşa, genel müfettişlikte gösterdiği metanet ve cesareti sadarette gösteremedi ve hoş geçindiği İttihat ve Terakki'nin meclis çoğunluğuna nufuz edemedi. Bilakis İttihat ve Terakki'ye karşı ortaya çıkan muhaliflerin şiddetli taarruzuna uğradı. Bulgaristan istiklali meselesini uygun bir şekilde düzenlemeye ve Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan ile birleşmesinden dolayı Avusturya ile olan soğukluğu gidermeye muvaffak olduysa da iç işlerini düzeltmek için gücü yetersizdi. Muhalif basının hücumları ve şahsına karşı girişilen layıksız saldırılar neşesini kırmakta idi. Meşrutiyet kaideleri ile eli kolu bağlı sayılan hükümete şöylece bir silkinip kamu menfaati adına kanun ile saldırgan iftiracıları susturması lazımken tereddüt ve yılgınlık gelmişti. [858]

İbnülemin Mahmud Kemal, ikinci sadaretinde eyalet-i mümtaze[859] kalemi müdürü olarak birlikte çalıştığı Hüseyin Hilmi Paşa'nın dahiliye nazırlığını ve ilk sadaretini başarısız bulmaktadır. Bu yorumunu şu şekilde ifade etmiştir: "İbtidai neşetinden beri memuriyet hayatı taşrada geçen bu zat, ilk defa olarak dahiliye nazırı sıfatı ile Bab-ı Ali'ye girdi. Az zaman sonra sadrazam oldu. Bab-ı Ali usul ve muamelatına asla vukufu olmadığından –taşra memuriyetlerine kıyasen- ittihaz ettiği meslek (takındığı tavır), hem kendini hem de maiyetindekileri sıkıntıya uğrattı."[860] Sultan Reşad ile Sultan Vahideddin'in Mabeyn Başkatipliği'ni yapmış olan Ali Fuat Türkgeldi'nin yorumu da benzer şekildedir: "Hüseyin Hilmi Paşa, erbab-ı kalemden ve cerbeze-i lisaniye (güzel konuşmak) eshabından olup hafızası metin ve gayet çalışkan bir zattı. Fakat hayat-ı memuriyeti taşrada geçip muamelat-ı merkeziyeye kesb-i vukuf eylemeden makam-ı sadarete irtika etmiş ve bu noksanını kendisi dahi müdrik bulunmuş olduğundan, 'ben sadrazam olmak isterdim amma şimdi değil, Said ve Kamil Paşa'lar gibi zatlarla iki üç sene birlikte bulunduktan sonra' derdi. Tab'ındaki (mizacındaki) istical (acelecilik) ve şiddet de muamelatındaki noksanına inzimam ederdi. Maamafih meclisin idaresine iktidar gösterirdi."[861] Bu konu hakkında Abdurrrahman Şeref'in yorumu da benzer şekildedir: "İstanbul'da evvelce hiç müstahdem olmadığından Ali ve Fuat

[858] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 69.
[859] Özerk eyaletler, iller. İç işlerinde özgür olup da –hele ki son zamanlarda- bütünüyle sembolik olarak imparatorluğa bağlı büyük ve eski Osmanlı vilayetlerine bu ad verilmişti. Son zamanların en belirgin eyalet-i mümtazelerinden ikisi Mısır ve Bulgaristan'dı.
[860] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s. 1678.
[861] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 23.

Paşalar misullu eslâf-ı güzînin (seçkin seleflerinin) açtığı mektep-i siyasetin (mülkiye) dürûs-u feyyazanesinden (verimli derslerinden) mahrum kaldığı gibi hayatta bir büyük istinatgah olan muntazam tahsil-i taliyi (ibtidaiden sonra âlî'den önce gelen tahsil) görmemiş ve yazdığı mertebede okumağa rağbet etmemiş ve binaenaleyh mesâil-i muazzamayı hal ve tedvire (yönetmeye) nakıs vesait ile atılmıştır. Onun için pek iyi bir vali olan Hüseyin Hilmi Paşa, vasat derecede bir sadrazam olabilmişti."[862]

Midhat Paşa'nın oğlu olan Ali Haydar Midhat ise; Hüseyin Hilmi Paşa'nın birinci sadaretini şu şekilde değerlendirmiştir:

> "Yeni Sadrazam (Hüseyin Hilmi Paşa), fazla derecede kırtasiyeci, müterediddit, mağrur, korkak ve İttihad-Terakki ile beraber yürümeğe meyli olan bir zat idi. Fakat aynı zamanda Padişah'a karşı inkıyadı da vardı. Bu yüzden, hele Şubat ve Mart aylarında İstanbul şehri, içinde oturulamayacak bir hal kesb etmişti. Her şey muhakkak bir felaketin hazırlanmakta olduğunu gösterdiği halde, Sadrazam Paşa muttasıl Yıldız ile Bâb-ı Ali arasında idare-i maslahat politikası tatbik etmeğe çalışıyordu."[863]

Eski Dahiliye Nazırları'ndan Memduh Paşa ise "Esvat-ı Sudur" isimli eserinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretini değerlendirmiştir: "Müşarünileyh (Hüseyin Hilmi Paşa) Hakan-ı Mahlû'un (II. Abdülhamid) devrinde hem saray hem de İttihad ve Terakki Cemiyeti cânibinden sereyân eylemekde olan (yayılan, sirayet eden) efkar ve ârâyı (fikirler, düşünceler, oylar) hakimane idare etmiş olması, onun bürhan-ı iyân-ı fetanet bulunduğu (yüksek zekasının varlığına çok net delil olduğu) azâde-i külfe-i ıtnâbdır (şüphesizdir)."[864]

Hüseyin Hilmi Paşa, 31 Mart Olayı'nın başlamasıyla birlikte 13 Nisan 1909'da sadaretten istifa etmiş[865] ve yerine Tevfik Paşa tayin edilmiştir. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, isyanın başlangıcını saat on sularında haber almış ve olayın başlamasıyla birlikte Harbiye ve Zaptiye Nazırları ile haberleşmeye başlamıştır. Gerek Harbiye ve gerekse Zaptiye Nazırları'na yazdığı cevaplarda; başkaldıranlara karşı silah kullanılmamasını ve nasihat edilmesini tavsiye etmiş ve durumu Padişah'a arz etmiştir. Padişah ve kabine üyeleri de bu yolun tutulmasını tasvip etmişlerdir.[866] Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Harbiye Nazırı ve Maarif Nazırı, aynı gün akşam saat yedide hükümetin istifasını Padişah'a sunmak için Bâb-ı Ali'den ayrıldılar ve istifanameyi takdim ettiler.[867] Hüseyin Hilmi Paşa, istifa meselesinden dolayı Yıldız Sarayı'nda bulunuyorken saat dokuz sularında kendisine Hassa Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'dan, silah kullanma emrine şiddetle hazır olduklarını ifade eden bir telgraf gelmişse de Hüseyin

---

[862] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 72.
[863] Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946,* s. 207.
[864] Memduh Paşa, *Esvat-ı Sudur,* s. 52.
[865] Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesinin istifanamesinin tam metni için bk. Haz.: Bayram Kodaman ve Mehmet Ali Ünal, *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.179, 180.
[866] *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.150, 151.
[867] *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, s.155.

Hilmi Paşa yine de kesinlikle silah kullanılmamasını telgrafla Muhtar Paşa'ya bildirmiştir.[868] Hüseyin Hilmi Paşa, o gün ikindi vakti saraya gidip "heyet-i hazıra-i vükela mevki-i iktidarda bulundukça meselenin (31 Mart Ayaklanması) suret-i hasenede (iyi bir şekilde) tesviyesine imkan olmayacağı tahakkuk etmiş olduğundan" gerekçesiyle hükümetin istifasını padişaha sunmuştur.[869]

Abdurrahman Şeref'in belirttiğine göre; Hüseyin Hilmi Paşa, 31 Mart Olayı'nın başlamasından dolayı kendi evini güvenli görmeyerek dostlarının evinde birkaç gece gizlenmiştir. Nerede kaldığı konusunda Hilmi Paşa, kendisine dahi hiçbir açıklama yapmamasına rağmen, Yusuf Razi Bey'in evinde misafir olduğu sonradan ortaya çıkmıştır.[870] Yine Abdurrahman Şeref, 1908-1909 yıllarını anlattığı vekayinamesinde ise bu durumu daha farklı bir şekilde anlatmıştır: "Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa dahi nısf'ul-leylde (gece yarısı) Yıldız Sarayı'ndan (istifasını takdim ettikten sonra) çıkıb Şişli'de kain hanesine gelmiş ve ertesi gün isyan-ı askeriyenin kesb ettiği (kazandığı) şekil ve renge bakarak Bahriye Mirlivası Said Paşa tarafından hanesinin önünden, arsızca bir nümayiş tertib olunmasına ihtimal vererek bir Hristiyan komşusunun hanesine savuşmasını muvafık görmüş ve bir hafta kadar birkaç misafirhane değiştirmiştir. Sultan Abdülhamid tarafından Mabeyn Başkatibi Cevad Bey, Hilmi Paşa'nın hanesine izam olunarak (gönderilerek) suret-i mahsusada arattırılmış ise de meydana çıkmamışdır. Aranmasının sebebi bir su-i kasda makrun olmayub (yakın olmayıp) belki sadaret teklif olunmak veya ortalığın teskini için reyi sorulmak idi."[871]

Ali Cevad Bey, bu durumu fezlekesinde açıklamıştır: "Bir yandan Dersaadet'teki askerlerin ahval-i malumesi ve diğer taraftan Selanik'ten ordunun gelmekte olması hasebiyle netice-i vahime zuhuruna mani bu babta ahsen-i tedbir olmak üzere ne yapmak lazım geleceği hakkında arîz ve amik görüşülüb rey ve mütalaası sorularak ona göre hemen hareket olunmak üzere iktidar ve hizmetine itimad buyurulmakta olan sadr-ı sâbık Hüseyin Hilmi Paşa'nın hanesine azimet etmekliğim taraf-ı çâkeranemden vuku bulan arz ve ısrar üzerine ferman buyurulmasına mebni müşarunileyhin (Hilmi Paşa'nın) Nişantaşı'ndaki hanesine gittim. Kendisinin teneffüs için dışarıya çıkmış olduğu ve bir müddet sonra avdet edeceği ve ancak nereye gittiği malum olmadığı ifade olundu. Birkaç saat bekledim. Gelmedi. Bittabi avdet eyledim. Akşama doğru refiklerimden sahib-i iktidar ve talakat (düzgün konuşabilen) Müftizade Katip Hakkı Bey'in müşarunileyhin (Hilmi Paşa'nın) hanesine azimet etmesi (yola çıkması) ferman buyuruldu. Hakkı Bey de müşarunileyhin hanesine giderek birkaç saat

---

[868] *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.155.
[869] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.II, s.186.
[870] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 70.
[871] *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.167, 168.

intizardan sonra kendisini görmemiş olduğu cihetle bizzarure saraya avdet etti. Müşarunileyh Hilmi Paşa'nın o gün hanesinde bulunduğu halde bizimle görüşmek istememiş olduğunu bilahare (sonradan) tahkik eyledim."[872]

Mehmed Selahaddin Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını şu şekilde değerlendirmiştir. "Cemiyet ve kabine, oynadıkları bu oyunun kendileri aleyhine dönmesinden endişeye düşerek herkes birer tarafa kaçmak istedi. Bu sırada kendini kurtarma sevdasına düşen Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi de istifa edip kaçmış memleket hükümetsiz bir şekilde isyan içinde kalmıştır."[873]

Abdurrahman Şeref, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa ettikten sonra kabinesindeki nazırlara, Tevfik Paşa'nın kuracağı kabineye katılarak ona yardımcı olmalarını tavsiye ettiğini anlatmaktadır: Bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Öyle buhranlı günlerde işbaşında bulunmanın müşkilat ve tehlike-i azîmesi meydanda iken kabine erkanı mahza saika-i hamiyet ile ve bir eser-i fedakari ve vatanperveri olarak hidemat-ı mevduayı (sorumluluğuna verilen hizmetleri) kabul ve deruhde etmişler idi. Hatta Hüseyin Hilmi Paşa, istifa ettikten sonra Yıldız'da Vükela Odası'nda eski arkadaşlarına yeni kabineye dahil olmalarını musırrane (ısrarla) tavsiye etmiş ve onları müterеddid ve müteallil (bahane ve özür ile vakit geçiren) görünce, 'böyle günde işten kaçmak günahtır. Sizin muamelata vukufunuz ve tecrübeniz var. Ahmed Tevfik Paşa, ahval-i cariyeyi hiç ıttıla'ı (bilgi edinme, öğrenme) olmayan yeni vükela ile ne yapabilir. Vatan sizlerden bugün bir büyük fedakarlık bekler.' zemininde sözler söylemiş ve kabinenin mevkiine dokunmaz ise kendisinin bile bir nezaret kabülünden istinkaf etmeyeceğini ilave etmiş idi. Şu mütalaat üzerine heyet-i sâbıkadan (Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nden) dört zat birbirlerinin yüzüne bakarak ibkaen (yerinde kalma) nezaretlerinde kalmaya muvafakat etmişler idi."[874]

Ahmed Saib ise, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretini genel olarak şu şekilde değerlendirmiştir:

> "Hüseyin Hilmi Paşa, Sultan Abdülhamid'in evâhir-i saltanatında bu padişahın emniyet-i tammesini kazanmış ve bu sayede Rumeli'de üç vilayetin müfettişliği memuriyetinde bulunmuş idiyse de merkez-i hilafette az tanınmış bulunduğundan ve icraatinde dahi fevkalade bir şey göstermediğinden paşa-yı müşarünileyh hazretlerinin sadaretinde, Kamil ve Said Paşalar'ın sadaretlerine mahsus (autorite) hal olmadığı muhakkaktı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadareti büyük kavga ve gürültüyle geçti. Bu zamanda vükela, icraatinde serbest olmayıp heyet-i vükelanın arkasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup efrad ve bilhassa bu cemiyete mensup Meclis-i Mebusan azaları umur-u devlete pek ziyade şahsi nufuz

---

[872] *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi,* s.66, 67.
[873] Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu,* s. 30.
[874] *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.34.

> icra etmekte olduğu anlaşıldı. Bu husus için Avrupa matbuatında kıyametler koptu. Onlar Türkler'in idare-i meşrutaya olan adem-i iktidarlarından bahsetmeye, bizim ahval-i dahiliyemizi tenkide mübaderet ettiler… Fakat öteden beri bizde yani memalik-i mahrusedeki fenalık, kanunların yokluğunda değil tatbikatında edilen hatayattadır. Meclis-i Mebusanımız bu cihette çokluğa ehemmiyet vermez, bu hususta hükümeti iyice sıkıştırmazdı. Buna sebep muterizlerin (itiraz edenler) ifadelerine bakılırsa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın taht-ı riyasetinde teşkil olunan vükelanın Meclis-i Mebusan'da ekseriyeti teşkil eden fırkanın taht-ı himayesinde bulunmasıydı."[875]

Ayrıca Ahmed Saib, birinci Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin gayet zayıf olduğunu[876], istenilen nufuz ve kuvvete de sahip olmadığını ifade etmiştir. Bunu yanında şunları da ilave etmiştir: "Vükelâdan olmadığı halde böyle bir kuvveti Meclis-i Mebusan ve Ayan'dan beklemek dahi mümkün olmazdı. Çünkü bu iki meclis, Devlet-i Aliyye'de birinci defa toplandığından bazı ahval-i hususiye ve na-matlubenin (talep edilmeyen, istenmeyen özel durumlar) ictimaıyla bir şey yapmaktan aciz bir haldeydi. Daha doğrusu yapamazdı."[877]

Mabeyn katipliği (1885-1897), birçok bölgede mutasarrıflık, valilik ve Mütareke Dönemi'nde nazırlık yapmış olan Mehmet Tevfik Bey (Biren), hatıratında Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretten ziyade Dahiliye Nazırlığı'na daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Mehmet Tevfik Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın birinci sadareti ile ilgili değerlendirmesine şu şekilde devam etmiştir: "Hususiyle Paşa, böyle kritik bir zamanda, idarenin en yüksek noktası olan makamda bulunarak devletin iç ve dış siyasetini usulü ile idare etmek için elzem olan vasıfları pek de haiz görünmüyordu. Esasen malumatı da oldukça mahduttu. Vakıa, bulunduğu mevki için sadece malumatın elvermeyeceği muhakkaktı. Hakkı Paşa (daha sonra sadrazam olan İbrahim Hakkı Paşa) gibi bir insanla mukayese edildiğinde Hüseyin Hilmi Paşa, vukuf kesbettiği (anladığı, bildiği) sahaların sınırlılığına rağmen Dahiliye Nazırlığı'nda kalsaydı, Hakkı Paşa daha iyi idare edebilir ve zaten bu kadarı da kafi görülebilirdi."[878]

Sonuç olarak, Hüseyin Hilmi Paşa bu kısa süreli sadaretinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etki ve yönlendirmesi altında kalmıştır. Çağdaşlarının hemen tamamı da bu

---

[875] Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.96, 97.

[876] Bu durumu Stanford-Ezel Kural Shaw da ifade etmiştir: "Grand Vezir Hüseyin Hilmi was powerless; he rushed to the Yıldız Palace and presented his entire cabinet's resignation to the Sultan. Abdülhamit not only accepted the resignations but also sent his first secretary to Ayasofya with an order accepting all the rebel demands." (Sadrazam Hüseyin Hilmi güçsüzdü; o Yıldız Sarayı'na koştu ve Sultan'a kabinesinin istifasını sundu. Abdülhamid istifayı kabul etmekle kalmadı, Mabeyn Başkatibi'ni (Ali Cevat Bey) Ayasofya'ya isyancıların bütün isteklerini kabul ettiğini belirten bir buyrukla gönderdi.) Bilindiği gibi, 31 Mart İsyanı'nı çıkaran isyancıların ilk isteklerinden biri Hüseyin Hilmi Paşa ve Harbiye Nazırı'nın değiştirilmesiydi. Shaw, Stanford-Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II,* Cambridge University Press, 1977, s.280, 281.
Alıntıda ismi geçen Mabeyn Başkatibi Ali Cevad Bey de bazı kısımlarından istifade edilmiş olan "Yay. Haz.: Faik Reşit Unat, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi,* bs.3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991." adlı fezlekenin yazarıdır.

[877] Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.74.

[878] *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları***,** c.II, s.10, 11.

durumu ifade etmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa, bu dönemde Sultan Abdülhamid ile İttihat-Terakki arasında bir çeşit aracı görevi üstlenmiştir.

3.4. II. Abdülhamid'in Hâl'inden Sonra II. Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi

31 Mart Olayı ve II. Abdülhamid'in hal'i bu çalışmanın kapsamına girmemektedir. Zira bu konular hakkında çok sayıda ve geniş kapsamlı çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle 31 Mart Olayı, hakkında çok sayıda spekülasyon yapılan bir konudur. Bu konular, başlı başına bir araştırma konusu olduğundan bu çalışmada incelenmeyecektir. Ayrıca, Hüseyin Himi Paşa 31 Mart Olayı'nın başlamasıyla birlikte istifa etmiş olduğundan bu konu, çalışmanın kapsamına da girmemektedir.

Hüseyin Hilmi Paşa, belirtildiği gibi 31 Mart Olayı'nın ilk günü olan 13 Nisan 1909'da istifa etmişti. Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine ise Tevfik Paşa tayin edilmişti. 31 Mart Olayı'nın Hareket Ordusu tarafından sona erdirilip Sultan Abdülhamid'in Meclis-i Millî tarafından hal' edilmesinden sonra yeni padişah, Sultan Mehmed Reşad olmuştur.

Yeni padişah belli olduktan sonra ise Tevfik Paşa, sadrazamlığa devam mı edecek yoksa yeni bir sadrazam mı tayin edilecek sorusu ortaya çıkmıştır. Bu sorun ile ilgili olarak ortalıkta birtakım dedikodular dolaşmaya başlamıştı. Bu dedikodulara göre, Tevfik Paşa Kabinesi meşru bir şekilde tesis etmemişti. Bunun böyle olduğu yolunda gazetelerde ve halk arasında bazı tahrikler yapılmaktaydı. 31 Mart Olayı'ndan evvelki hükümetin (Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti) meşrutiyet kaidelerine aykırı bir tarzda iş başından uzaklaştırılmış olduğu yolunda muhtelif vilayetlerden İstanbul'a peş peşe telgraflar çekiliyor ve bu telgraflar her gün gazetelerde yayınlanıyordu. Bütün bunlara son vermek için Tevfik Paşa, sadrazamlıktan alındı ve yerine 31 Mart Olayı'nın evvelinde sadrazam olan Hüseyin Hilmi Paşa tekrar sadrazamlığa getirildi.[879]

Bunun yanında Sina Akşin; İttihat ve Terakki'nin, daha kolay idare edelebileceğini düşünerek Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadarete getirdiğini ifade etmiştir: "İttihat ve Terakki'nin Sait ve Kamil Paşalar'dan ağzı yandıktan sonra daha kolay idare edilebilir diye Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadarete getirdiği söylenebilir. İhtimal ki sekiz yaş daha genç olan kırk altı yaşındaki Hakkı Paşa'nın (Hüseyin Hilmi Paşa'dan sonra) tercih edilmesi, onun daha da kolay idare edilebilir bir kimse sayılmasından ileri geliyordu."[880] Bayram Kodaman'a göre de Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat-Terakki'nin arzusu ve isteği doğrultusunda sadrazamlığa getirilmiştir.[881]

---

[879] Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayı'nda Gördüklerim, Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim,* Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, s. 15, 16.
[880] Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* s.175.
[881] Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", c. XIII, s. 179.

Sultan Reşad'ın 1909-1912 yılları arasında mabeyn başkatipliğini yapmış olan Halid Ziya Uşaklıgil, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kez sadarete gelmesini şu şekilde değerlendirmiştir: "…Fakat yeni Hünkar'ın (Sultan Reşad) tahta çıkması üzerine Cemiyet (İttihat-Terakki), nufuz ve kuvvetinin geri dönmesine gözle görülür bir timsal olmak üzere 31 Mart irticaında çekilmeğe mecbur olan sadrazamı (Hüseyin Hilmi Paşa) gene yerine getirmeğe lüzum gördü."[882] Hüseyin Cahit (Yalçın) ise, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Hareket Ordusu, İstanbul'u fethettiği zaman yeni kabineyi yine Hüseyin Hilmi Paşa teşkil etti. Cemiyet'in ve yeni idarenin nufuzunu göstermek için, asilerin düşürmüş olduğu sadrazamı tekrar mevkiine getirmek tensip edilmişti."[883] Hüseyin Cahit, "Siyasal Anılar"ında ise bu konuda şunları ifade etmiştir: "Hareket Ordusu'nun zaferinden sonra sadrazamlığa Hüseyin Hilmi Paşa gelmişti. Hüseyin Hilmi Paşa, hazırlanan ayaklanmayı önceden haber alamamak ve başkaldırı başlayınca bunu bastıracak kadar yiğitlik ve ataklık gösterememekle suçlanıyorsa da onu sadrazamlığa getirmek, sadrazamlıkta yapılmış değişikliğin (Tevfik Paşa'nın sadaretinin) hiçliğini göstermek olacağı için uygun görülmüştü."[884]

Tevfik Çavdar ise, bu konuda şunları söylemiştir:

> "Tevfik Paşa'nın yerine sadarete, 31 Mart Olayları ile istifa ettirilmiş olan Hüseyin Hilmi Paşa tekrar getirilmiştir. Tevfik Paşa'nın sonradan anlattıklarına göre, istifasını Sultan Reşad'a takdim ettiği sırada sadarete tekrar Hüseyin Hilmi Paşa'nın getirilmesinin doğru olacağını söylemesi üzerine padişah, bundan yana görünmemiştir. Tevfik Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın padişahın arzusu hilafına tekrar sadarete getirilmesinin İttihat ve Terakki baskısı ile mümkün olduğu kanısını da beslemektedir. Temelde bu kanı yanlış sayılmaz. İttihat ve Terakki açısından Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadarete tayininde iki amaç güdülmekteydi: Birincisi, 31 Mart Olayı'nın yasa dışı bir olay olduğunu vurgulamak, eski sadrazamı tekrar tayin ettirerek günümüz deyimiyle filmi koptuğu yerden sürdürmek. İkinci amaç ise, Hüseyin Hilmi Paşa kanalıyla kendi iktidarlarını pekiştirmektir. Nitekim paşanın bu sadaretinde İttihat ve Terakki'nin genç liderlerinin birer ikişer kabineye girdiklerini görmekteyiz. Bu durum, muhalifler tarafından olumsuz bir biçimde sergilenmiştir."[885]

Yine Tevfik Çavdar'a göre; Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi temelde bir İttihat ve Terakki kabinesidir.[886]

Bununla birlikte Tevfik Çavdar'ın, "İttihat ve Terakki'nin genç liderlerinin birer ikişer kabineye girdiklerini görmekteyiz" cümlesinin gerçeklerle bağdaşmadığı görülmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın kabinesindeki değişikliklere bakıldığında; sadece Dahiliye Nezareti'ne Talat Bey'in, Maliye Nezareti'ne Cavid Bey'in tayin edildiği görülmektedir. Kabinede

---

[882] Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İnkilap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1965, s. 49.
[883] Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.78.
[884] Yalçın, *Siyasal Anılar,* s. 189.
[885] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s. 146.
[886] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s. 146.

bunlardan başka bir değişiklik yapıldığına dair bir veri bulunmamaktadır. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin arzu ettiği "siyasi müsteşarlık" fikrini Hüseyin Hilmi Paşa, kabul etmemiştir. İttihat ve Terakki, nazırların yanında görevlendireceği siyasi müsteşarlar ile hem tecrübesiz İttihatçılar'ın devlet tecrübesini arttırmak hem de nazırları denetlemek istiyordu fakat Hüseyin Hilmi Paşa'dan gerekli onayı alamamıştır. Yine Tevfik Çavdar'ın belirttiği "Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'nin temelde bir İttihat ve Terakki Kabinesi" olduğu yorumunda ise akla hemen şu soru gelmektedir: Eğer Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi, temelde bir İttihat ve Terakki Kabinesi ise neden bu birliktelik sadece sekiz, dokuz ay kadar sürmüş ve Hüseyin Hilmi Paşa, 1909 yılı sonunda istifa etmiştir? Bu durumdan çıkarılacak sonuç herhalde şu şekilde olmalıdır: Her şeye rağmen Hüseyin Hilmi Paşa'nın kendine has bir kişiliği ve yöntemi vardır. Sonuçta Hüseyin Hilmi Paşa da Said ve Kamil Paşalar gibi geleneksel tarzda bir devlet adamıdır.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Sultan Mehmed Reşad tarafından kabinesini kurmak üzere sadarete getirildiğini bildiren irade şu şekildedir:

> "Vezir-i Meâlisemîrim Hüseyin Hilmi Paşa,
>
> Tevfik Paşa'nın vukû-u isti'fasına ve derkâr olan ehliyetinize binaen mesned-i sadaret uhdenize ve mesned-i meşîhat-ı İslamiye (şeyhülislamlık makamı) heyet-i ayân azasından Sahib Beyefendi uhdesine tevcih olunduğundan Kanun-u Esasi hükmüne tevfikân diğer vükelânın intihabıyla memuriyetleri icra olunmak üzere isimlerinin arz ve inha edilmesine (yazılmasına) ve culûsumuzu ilan-ı hatt-ı hümâyûnumuzda tasrih ve te'kid (sağlamlaştırma) olunduğu vechile usûl-u meşrû-u meşrûtiyetin ezher cihet teyidi ve emr-i meşrû'-u meşveretin (şeriatın emri olan müşavere gereği) müstelzim olacağı kavâid ve terakkîyât-ı maddiye ve maneviyeden ve devlet ve memleketimizin hakkıyla ve kemaliyle istifade ederek saadethâl ve asayiş ve intizam-ı umumîyenin cidden ve serian tesis ve takrîri (burada, yerleştirilmesi anlamında) nuhbe-i âmâl (ideal) olmağla işbu makâsıd-ı hayriyemizin husûlüne vükelâ-yı devletimizle bil-umum memurîn cânibinden sarf-ı mesâi olunması matlûb-u kat'î-i şahanemizdir (kesin isteğimizdir). Hemen Cenab-ı Hakk cümlemizi tevfikât-ı Sübhaniyesine mazhar buyursun, 15 Rebiülahir 1327, Mehmed Reşad"[887]

Paris'te çıkan *Tan* gazetesi, 6 Mayıs 1909 tarihli nüshasında Tevfik Paşa'nın istifasının kabul edilerek Hüseyin Hilmi Paşa'nın yeniden sadarete tayin edildiğini haber verdikten sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın Avrupa'ca tanınan biri olduğunu, Rumeli Genel Müfettişliği görevinde bütün yabancı memurların saygısını kazanmış olduğunu, ziyadesiyle teferruat işlerle

[887] BOA, İ. DUİT, D.N.190, G.N. 65. (bk. EK 15).

uğraşmasının ise noksan tarafı olduğunu[888], ayrıca heyet-i vükelanın teşkilinde Mahmud Şevket Paşa'nın[889]

büyük rolü olduğunu, bugün Hilmi Paşa'yı iktidara getiren kişinin Mahmud Şevket Paşa olduğunu, ifade etmiştir.[890]

Hüseyin Hilmi Paşa ile İttihat ve Terakki Fırkası[891] arasındaki ilişki hakkında fikir vermesi bakımından Londra'da çıkan *Daily Telegraph* gazetesinin, 24 Ağustos 1909 tarihli nüshasındaki bir haber dikkat çekicidir: Daily Telegraph gazetesi, Belgrad'dan aldığını beyan

---

[888] Abdurrahman Şeref'in belirttiğine göre; Hilmi Paşa'nın sıradan işleri yürütmede gösterdiği iyi niyet inkar edilemez ve hatalardan kaçınmaya ve işleri fedakarca güzel hizmet ile yapmaya çalıştığı açıktır. İşlerin ayrıntılarını bile kendi elinden geçirmek ister ve bazı ufak tefek kağıdları bizzat düzenler ve karşıtları arasında: "Sadrazam olmuş ama hala mektupçuluğu bırakamamış." diyenler var idi. Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 73.

[889] Mahmud Şevket Paşa, II. Meşrutiyet Dönemi'nin en önemli ve nufuzlu şahsiyetlerinden biridir. Mahmut Şevket Paşa, Çeçen asıllı Bağdatlı bir ailenin oğluydu. 1856'da doğdu. 1882'de Harbiye'den birinci olarak mezun oldu. Ertesi yıl Harbiye Mektebi'nde öğretmen oldu ve Kamphofner ile Von Der Goltz Paşalar'ın yanında çalıştı. Goltz'un tavsiyesi ile önce Almanya'dan satın alınmakta olan silahları teslim alan komisyonun üyesi olarak sonra da başkanı olarak o ülkede 9-10 yıl kaldı. 1894'te Paşa, 1905'te Kosova Valisi, Meşrutiyet'in yeniden ilanında 3. Ordu Kumandanı ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Rumeli Vilayetleri Genel Müfettiş Vekili oldu. Meşrutiyet'ten önce de sonra da iktidarların ve Almanlar'ın makbul bir adamıydı. Hareket Ordusu Kumandanlığı onu bir anda çok güçlü ve çok ünlü yaptı. Kanun-u Esasi'ye göre yetki hükümete ait olduğu halde, Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten sonra sıkıyönetim ilan etti. (25 Nisan 1909). Sıkıyönetim, üç yıldan uzun bir süre 15 Temmuz 1912'ye kadar sürdü. Mahmut Şevket Paşa, yetkisinin İstanbul dahil bütün Rumeli'yi kapsaması için kendini ilk kez görülen bir göreve tayin ettirdi: 1, 2, 3. Ordular Genel Müfettişliği. Sıkıyönetim ilanı gibi, Sultan Abdülhamid'in Selanik'e gönderilmesi de kendi girişimiyle oldu. Mahmut Şevket Paşa, bir bakıma İttihat ve Terakki'nin asker kanadının "ağabeyi" gibi idi. Böylece İttihat ve Terakki'nin asker kanadı, ordudaki yaşlı subaylara isteklerini kabul ettirebiliyordu. Bununla birlikte aynı Mahmut Şevket Paşa, askeri disiplini bozduğu gerekçesi ile subayların siyasete karışmamalarını savunmuş ve Kasım 1909'da Edirne'de 2. Ordu'da yaptığı bir konuşmada bunu vurgulamıştır. Bu durum, İttihat ve Terakki'nin hoşuna gitmemiştir. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* s. 141, 142.

Mahmut Şevket Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın halefi olan Hakkı Paşa Kabinesi'nde Harbiye Nazırlığı görevini yürütmüştür. Ocak 1913'deki Bab-ı Ali Baskını sonrasında ise sadrazamlığa yükselmiştir fakat kısa süre sonra yani Haziran 1913'te suikastle öldürülmüştür.

[890] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 759.

Feroz Ahmad da aynı görüştedir: "(Hüseyin Hilmi Paşa) Karşıdevrimin (31 Mart Olayı'nı kastediyor) bastırılmasından sonra, Mahmut Şevket Paşa tarafından yeniden sadrazamlığa getirilmiş ve bu görevde kaldığı süre boyunca cemiyetle ordu arasında alttan alta sürüp giden çatışmayı tarafsız olarak izlemiştir." Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914),* s. 89.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın heyet-i vükelasında (kabinesinde) şu isimler vardı: Dahiliye Nezareti, Ferid Paşa; Harbiye Nezareti, İkinci Ordu Kumandanı Salih Paşa; Hariciye Nezareti, Rıfat Bey; Şuray-ı Devlet Riyaseti, Rauf Paşa; Bahriye Nezareti, Ayan'dan Ferik Arif Hikmet Paşa; Maarif Nezareti, mebus Nail Bey; Ticaret ve Nafia Nezareti, Gabriyel Efendi; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Aristidi Paşa; Evkaf Nezareti, Halil Hamada Paşa; Adliye Nezareti, mebus Hayri Bey; Maliye Nezareti, Rıfat Bey. BOA, İ. DUİT, D.N.8, G.N. 6.

[891]Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Meclis-i Umumi'nin açılmasıyla birlikte İtthat ve Terakki'nin yapısındaki en önemli sorun ortaya çıkmış oluyordu. Bu, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Mebusan Meclisi'ndeki mebuslar arasındaki ilişkilerin ne olacağı sorunuydu. Zira, İttihat ve Terakkililer, imparatorluğun birçok bölgesinde başkasının seçilme ihtimali pek bulunmadığı için kendi niteliklerine taban tabana zıt bazı mebus adaylarını listelerine almak zorunda kalmışlardı. Bundan başka cemiyet, gizli kalmak isteyen bir örgüt iken İttihat ve Terakkili mebuslar herkesin gözü önünde, açıkta çalışır bir durumdaydı. Zaten Cemiyet, hükümet işlerine karışıyor diye çeşitli yönlerden eleştiriliyordu. İşte bu yüzden İttihat ve Terakki, Fırka-Cemiyet ikiliğine başvurdu. Cemiyet, cemiyet olarak kalacaktı; Mebusan Meclisi'ndeki İttihat-Terakkili mebuslar ise İttihat ve Terakki siyasi fırkasını meydana getireceklerdi. Nitekim, 18 Ekim 1908'de Selanik'te toplanan İttihat ve Terakki Kongresi, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meclis-i Mebusan'da bulunacak azaları, İttihat ve Terakki Fırka-i Siyasiyesi namı altında olarak çalışacaklardır" kararını veriyordu. İşte bu Fırka'nın cemiyete göre ikinci sınıf bir durumu vardır. Fırka, cemiyetin aleti gibidir. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* 149,150.

ettiği telgrafa dayanarak; Manastır İttihat ve Terakki Komitesi'nin 17 Ağustos'ta Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya devletin Girit'te hakimiyetini korumak için ne gibi tedbirler aldığını sorduğunu, Paşa'nın bu soruya -basına yapılan resmi açıklamadan bu konuda bilgi edinilebileceği- cevabını verdiğini, komitenin ise basına açıklanmayan bilgileri anlamak istediklerini ifade ettiğini, Paşa'nın da cevap olarak Meclis-i Mebusan'a dahi açıklanmayan hükümet sırlarını komitenin öğrenmeye hakkı olmadığı şeklinde cevap verdiğini, bunun üzerine komitenin, "mesele-i mezkûra (adı geçen sorun) hakkında bize malumat vermek vazifesiyle mükellefsiniz. Biz sizin mübhem politikanızdan memnun değiliz. Biz tedabir-i katiye ve müessire ve harp istiyoruz. Eğer muhalif bir fikirde bulunuyorsanız istifa etmeniz evladır" dediğini iddia etmiştir.[892] Londra'da çıkan *Daily Mail* gazetesi ise, 24 Ağustos 1909 tarihli nüshasında Berlin'den aldığını beyan ettiği telgrafa dayanarak; Berlin siyasi mahfillerinde İttihat ve Terakki Komitesi'nin yalnız iç değil dış meseleler hakkında dahi Osmanlı Hükümeti üzerinde korkunç bir nufuz uyguladığı görüşünün hakim olduğunu, bu fikirde bulunan devlet adamlarının –komiteye bir uyarıda bulunulması bakımından- denizden bir gösteri yapılmasına mecburiyet görülürse bu gösterinin komitenin asıl merkezi olan Selanik'ten başlaması gerektiğine inandıklarını iddia etmiştir.[893] Paris'te çıkan *Echo de Paris* gazetesinin 27 Ağustos 1909 tarihli nüshasındaki değerlendirmeye göre ise; İttihat ve Terakki Cemiyeti, gazeteleri aracılığı ile nazırlar üzerinde baskı kuruyor ve onları istifaya mecbur ediyordu. Bunun sonucunda Genç Türkler'den Cavid Bey, (Rıfat Bey'in yerine)[894] Maliye Nazırlığı'na getirilmiş, Tanin gazetesinin taşlamalarına hedef olan Avlonyalı Ferid Paşa'nın yerine de Dahiliye Nezareti'ne yine Genç Türkler'den Talat Bey tayin edilmiştir. Gazeteye göre sırada Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan vardı. Hüseyin Hilmi Paşa ise Noradunkyan'ı sıkı bir şekilde himaye etmekteydi. Yine gazetenin iddiasına göre, yakında Tanin ve diğer gazeteler Hilmi Paşa'yı da hedef alacaklardır.[895] Nitekim daha sonra, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne Noradunkyan'ın yerine Hallaçyan Efendi tayin edilmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa, 5 Mayıs-28 Aralık 1909 tarihleri arasında ikinci kez Sadrazamlık yapmıştır. Hüseyin Hilmi Paşa, 2. kabinesinin programını Meclis-i Mebusan'da 24 Mayıs 1909

---

[892] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1100.
[893] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1112.
[894] Ali Fuat Türkgeldi, Rıfat Bey'in istifasını şu şekilde anlatmıştır: "Bir gün Hakan-ı Sâbık'ın metrukatından (terk edilen şeyler) Yıldız Sarayı'nda zuhur eden beş yüz elli kusur bin liranın levazım-ı askeriye mübayaası (satın alma) için cihet-i askeriyeye terki hakkında Harbiye Nezareti'nin bir tezkiresi okundu. Rıfat Bey bunun usule mugayeretinden (aykırılık) bahisle itiraz ederek, 'para, Maliye veznesine teslim olunur; cihet-i askeriyece ne gibi levazıma ihtiyac varsa defteri yapılarak usulen tahsisat istenilir ve bedeli Harbiye veznesine teslim edilir' dedi. Harbiye Nazırı iş'arında (yazısında) ısrar eylemesi üzerine Rıfat Bey, evrakını toplayıb meclisten çıktı. Arkadan memhur (mühürlü) bir zarf derununda Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya istifanamesini gönderdi. İstifa kabul olunub Maliye Nezareti'ne Selanik Mebusu Cavid Bey intihab edildi." Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 45.
[895] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 757.

tarihinde okumuş[896] ve kabinenin programı 5 red oyuna karşı[897] 191 kabul oyuyla güvenoyu almıştır. Programda "hareket-i irticaiye" olarak yorumladığı[898] 31 Mart Olayı'nı yeren[899], Hareket Ordusunu ise öven[900] Hüseyin Hilmi Paşa, taşralarda gereken yerlerde (Adana, Maraş, Antakya gibi) idare-i örfiye ilan edileceğini[901], 10 milyon liralık adi bütçe açığının aşar, ağnam ve rusumat gelirlerinin toplanmasına dikkat edilerek azaltılabileceğini, belirtmiştir.[902] Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin programında dikkat çeken diğer konular ise şöyledir:

Hüseyin Hilmi Paşa, devletin iyi bir şekilde yönetilebilmesi için yürütme ve yasama erklerinin uyumlu olması gerektiğini söylemektedir: "Kuvve-i icraiye (yürütme) ile kuvve-i

---

[896] Bk. MMZC, Devre:I, c.II, s.635.

[897] Berat Mebusu İsmail Kemal, mecliste güvenoylamasından sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın 31 Mart hareketinin çıkmasını engelleyemediğini ve olayın çıkışından sonra da durduramadığını söylemiştir. Bundan dolayı Hüseyin Hilmi Paşa'nın mesul tutulmasının lazım geleceğini ifade etmiş ve güvenoylaması sırasında da red oyu kullanmıştır. İsmail Kemal'den başka Gümülcine mebusu İsmail, Dersim mebusu Lütfi Fikri ve Ergiri mebusu Zohrap Efendi de red oyu vermiştir. Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım,* s.327.

[898] "Mart'ın otuz birinci gününden itibaren fiiliyat-ı alenizuhur edib muazzez vatanımızı girdab-ı inkiraza doğru sürüklemiş olan hadise-i irticaiyenin bu gün kimseye mechul kalmayan…" *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.145.

[899] "Hayat-ı meşrutiyete henüz nail olduğu ve saadet-i hürriyeti ancak hissetmeye başladığı sırada müthiş bir darbe-i istibdat ile yine kalbgahından vurulmuş ve fakad şanlı askerinin saye-i suyûf-ı celadetinden (kahraman kılıcı sayesinde) hürriyetini istirdat etmiş olan bir milletin nasiye-i mukadderatına (alın yazısı) nasb-ı nigah (bakış atma) edib de cebin (korkak) tefekküre dest-i kudretle (kudret hedefiyle) çizilen hututa-i istikbal (gelecek çizgilerini) katiyet-i riyaziye (matematiksel kesinlik) ile tayin ve beyan etmek sehlül-ifa (kolayca yapma) bir vazife değildir." *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, s.145.

[900] "Gösterdiği kudret ve maharet-i harbiye ve ittihaz ettiği tedabir-i seria-i hakimane (seri ve etkili tedbirler) ile bütün alem-i insaniyet ve medeniyetin takdirat-ı fevakaladesini isticlab etmiş olan Hareket Ordusu'nun İstanbul'a dahil olarak erbab-ı mefsedet ve irticaiyi kahr ve tedmir (mahvetme) etmesini müteakib kıbel-i şer-i şerifden (şer-i şerif tarafından) sudûr eden fetva-yı münife hükmüne ve Meclis-i Umumi-i Milli'nin ittifak-ı ârâ (oybirliği) ile verdiği karara binaen hakan-ı sabık hal' olunmakla varis-i meşru-i saltanat ve hilafet padişahımız Sultan Mehmed Han-ı Hamis (V. Mehmed Reşad) hazretleri taht-ı ali-i baht-ı Osmani'ye culus buyurmuşlardır." *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.145.

[901] "Meşrutiyet'in ilanından beri hürriyeti maatteessüf keyfe-mayeşa (nasıl isterse, istediği gibi) hareket ve vazife-i hükümete ve hukuk-u ahara? tecavüzde selahiyet manasına telakki ve şer'i ve kanuna muhalif ve intizam-ı umumiyi münhal (boş, açık) hâlâta (hallere) tasaddi eden (başlayan) bazı mahallerde, tedabir-i şedide ve harekat-ı askeriyeye müracatla umur-u dahiliyenin tanzimine teşebbüs etmiş idik. Hemen her tarafta sükun ve intizam tedrici ve fakat müessir bir suretde teessüs etmekde iken 31 Mart sene 1325 hadise-i irticaiyesi vukua geldi. Bu hadise üzerine Allah muhafaza etsin usul-ü meşrua-i meşrutiyetin ve hatta vatan-ı mukaddesin duçar-ı muhatara (tehlikeye yakalanma) olacağı endişesiyle herkesin cidden meyus olduğu günlerde Mahmud Şevket Paşa hazretlerinin kumandasıyla şitaban olan (acele eden) ikinci ve üçüncü ordularla gönüllü kahramanlardan mürekkeb Hareket Ordusu'nun ve ona iltihak eden donanmamızın kudret ve himmetiyle irticaiyyûn bihavlihi Teala kahr ve tenkil ve tehlikeye düşmüş olan usul-ü meşrutiyet bünyan-ı râsin (sağlam duvar) üzerinde takrir edildi (yerleştirildi). Divan-ı Harb-i Örfi'ye (Sıkıyönetim Mahkemesi) tevdi olunan erbab-ı irtica ile katil ve müfsidlerin bir kısmı aleyhine sudur eden hükümler icra olunmuşdur. Henüz taht-ı isticvab (sorgu altında) ve tevkifde bulunanların muhakemeleri de yakın zamanda hitam bulacakdır. Payitahtın asayişi cümleyi medyun-u şükran edecek derecelerde kesb-i mükemmeliyet etmiş olmakla beraber istihsal ve iade olunan emniyet ve intizamın atiyen dahi halelden masuniyetini temin edecek vesait ve tedabirin istikmaline (bitirilmesi) devam olunuyor. Yevm-i zuhuru Dersaadet hadise-i irticaiyesinden bir gün sonraya müsadif olduğuna nazaran aynı tesirden münbais olduğu zannedilmekde bulunan Adana İğtişaşı da memleketimizi en ziyade müteellim eden (elemli) vekayidendir. Adana İğtişaşı'ndan Haleb Vilayeti'ne merbut Maraş, Antakya Kasabaları'yla birkaç karye dahi müteessir ve mutazarrır olmuşdur. Eski kabine tarafından İçel Sancağı müstesna olarak Adana Vilayeti'nde ilan edilmiş olan idare-i örfiye ahiren Maraş ve Antakya Kasabaları'na da teşmil ve oralarda dahi birer divan-ı harb (sıkıyönetim mahkemesi) teşkil olundu." *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.146, 147.

[902] *Tanin*, 5 Cemaziyelevvel 1327-12 Mayıs1325- 25 Mayıs 1909, Nr:261, s.1,2.

teşriiye (yasama) beyninde (arasında) ittihad-ı ârâ (oybirliği) ve tevâfuk-u efkar (fikir uygunluğu) olmadıkça umur-ı mühimme-i devletin (devletin önemli işleri) hüsn-ü cereyanı (güzel bir şekilde yürütülme) ve memleketin husul-ü terakkiyatı (ilerlemesi) gayr-i kabildir (mümkün değildir).”[903]

Hüseyin Hilmi Paşa, bu programın ilk sadarete geldiğinde açıkladığı programla aynı olduğunu söylemektedir: “Programımız nikat-i esasiye (esas noktalar) ve hutut-ı umumiye (genel çizgiler) itibarıyla R. 5 Şubat 1324 (18 Şubat 1909) tarihinde kıraat ettiğim beyannamenin aynıdır. O beyanname yazıldığı tarihden sonra mevki-i tatbika vaz’ edilecek (konulacak) tasavvurattan bahis olduğu cihetle bittabi münhasıran istikbal-i senialarıyla tahrir olunmuşdu.”[904]

Hüseyin Cahid, 25 Mayıs 1909 tarihli Tanin’deki başyazısında; “mademki kuvve-i icraiyeyi (yürütme) eskilere bırakmak esasını bir kere kabul ettik, o halde şayan-ı itiraz olacak bazı efraddan sarf-ı nazarla heyet-i mecmuası itibarıyla (kabinenin geneli itibarıyla) eskilerin en iyisi olan bu heyet-i vükelâya emniyetimizi (güvenoyumuzu) beyan etmek bir vecibe idi.” demiştir.[905] Bunun yanında Hüseyin Cahid, başyazısının devamında; kabinenin İstanbul’da yeniden sağlanan asayişin gelecekte de devamını sağlamayı vaad ettiğini fakat bunun nasıl sağlanacağının programda açık bir şekilde gösterilmediğini, ayrıca muhtemelen kabinenin taşralarda icap eden yerlerde idare-i örfiye ilan edileceğinin anlaşıldığını, bu konuda kabineyi bu tedbirden dolayı şiddetle alkışlamak gerektiğini, memleketin istibdat ve cehaletten kurtarılması için seyyar kurullar tertip edilmesi gerektiği ve lazım gelen yerlerde idare-i örfiyenin ilan edilmesi gerektiğini, programda kalplerine en ziyade ferahlık veren noktanın bu icraat vaadi olduğunu, kabinenin adi ve verim getirmeyecek masraflar için borç almayı teklif etmemeyi vaad etmesine rağmen bu vaadin uygulamaya geçmesinin mümkün olmadığını, kabinenin bazı önemli ve acil çıkarılması gereken kanunların -kamuoyunca sabırsızlıkla beklendiğinin farkında olduğundan- hazırlanması amacıyla Şura-yı Devlet’te 38 tane kanun tasarısının tetkik edilmekte olduğunu haber verdiğini, tasfiye-i rüteb-i askeriye kanununun (orduda yapılacak tasfiye) bu tasarılar arasında bulunup hemen Meclis-i Mebusan’a gönderilmesini temenni ettiklerini, ayrıca kabinenin tensikat[906] vaadinde de bulunduğunu, eğitimin yaygınlaştırılmasının da vaadler arasında olduğunu, ifade etmiştir.[907]

---

[903] *Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.146

[904] *Son Vak’anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.146 ; Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.214-220.

[905] *Tanin*, Hüseyin Cahid, “Kabinenin Programı”, *Tanin,* 5 Cemaziyelevvel 1327-12 Mayıs 1325- 25 Mayıs 1909, No:261, s.1.

[906] Aşağıda değinilecek olan devlet daireleri ve memurlar hakkındaki tensikat.

[907] *Tanin*, Hüseyin Cahid, “Kabinenin Programı”, *Tanin,* 5 Cemaziyelevvel 1327-12 Mayıs 1325- 25 Mayıs 1909, No:261, s.1.

Böylece hükümet, programı ile İttihat-Terakki ise açıklamalarıyla herkesi ittihad-ı anasırın gerçekleşmesi, toprak bütünlüğünün, meşrutiyet rejiminin ve Osmanlı menfaatinin korunması doğrultusunda çalışmaya davet ediyordu. Ayrıca, Osmanlılar arasında din ve ırk farkı gözetilmeden eşit muamele yapılacağı, dolayısıyla ayrılıkçı hareketlere müsaade edilmeyeceği ve her türlü meşru tedbirin alınacağı da duyuruluyordu. Kısaca hükümetle cemiyet arasında bir uzlaşma söz konusu idi.[908]

Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi iktidara gelince; ilk olarak Adana İsyanı'nın bastırılması, İstanbul ve vilayetlerde asayişin temini, Sıkıyönetim Mahkemeleri kararlarının tatbiki[909], Bosna ve Hersek ile Bulgaristan Meselesi'nin kesin çözümü[910] ve son zamanlarda da genel tensikat meselesi ile meşgul oldu.[911] Ahmed Saib, kabinenin gördüğü işlerden en önemlisinin Adana

---

[908] Bayram Kodaman, "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", c. XIII, s.179.
Abdurrahman Şeref, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazam olarak tercih edilmesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve Ahmed Rıza'nın dahli olduğunu ve hükümetin kurulmasından birkaç ay sonra Ferid Paşa ile Gabriyel Efendi'nin istifaya mecbur edilmelerinin ve de Necmeddin Molla'nın Adliye Nezareti'ne getirilmesinin cemiyetin bu gibi işlerde tesiri olduğuna işaret ettiğini, söylemiştir. *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.51.

[909] Hareket Ordusu, İstanbul'a girdiği gün Mahmud Şevket Paşa kendi insiyatifiyle idare-i örfiye (sıkıyönetim) ilan etmiştir. Divan-ı Harb-i Örfi (Sıkıyönetim Mahkemesi) başkanlığına da Tophane Nazırı Ferik Hurşid Paşa, tayin edilmiştir. *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909),* s.129.

[910] Kamil Paşa'nın sadareti sırasında Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini dünya kamuoyuna duyurdu. Ardından da Bulgaristan, bağımsızlığını ilan etti. Bulgaristan ile savaş ihtimali ortaya çıktı. Avusturya'dan ithal edilen mallara boykot ilan edilerek iktisadi bir harekete yönelindi. Bir yıl süresince kimse Avusturya malı almaz oldu. Avusturya Dışişleri Bakanı Baron Aehrenthal, Bab-ı Ali ile politik temaslara girişti. Bazı iktisadi yararlar ve kapütülasyonlar hakkında birtakım resmi vaadler alınarak iki milyon liraya karşılık, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya bırakılması kabul olundu. Bu arada Bulgaristan'ın bağımsızlığı tanınmadı fakat mesele savaşla sonuçlanmayarak uzadı durdu. Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi,* s.227.
Avusturya mallarına yapılan boykot hakkında bk. Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi,* İletişim Yayınları.
Bk. Avusturya'ya karşı yapılmak istenen boykot hakkında bir başyazı: *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Avusturya Emtiasını Almayınız!", *Tanin,* 26 Eylül 1324-9 Ekim 1908, No: 70, s.1.
Ahmed Saib, bu konuyu şu şekilde açıklamıştır: "Devlet-i Aliyye'nin bu iki hükümetle muharebe açmak ve bunları mutaliblerinden (taleplerinden) vazgeçirtmek için ahval-i dahiliyesi müsait değildi. Binaenaleyh mümaşat (hoş geçinme) tarafına gidilmek zaruri idi fakat Bosna-Hersek'in Avusturya'ya iltihakında Slav alemi galeyana geldi. Sırbiye (Sırbistan) bu iltihaktan dolayı Avusturya Hükümeti'nin hareketini protesto etti. Öteden beri Slavlar'ın hamisi geçinen Rusya, Avusturya'nın bu hareketinden telaşa düştü. Nemse'ye (Avusturya) öyle kolay kolay bu vilayetleri yutturmayacağını tehditkarane beyan etti. Bunun üzerine Rusya, İngiltere ile birleşip Bosna ve Hersek Meselesi'ni halletmek için bir konferans teklif etti fakat Almanya Hükümeti'nin Petersburg Kabinesi'ne karşı birkaç tehditkarane sözü işlerin altını üstüne getirdi. Ruslar, derhal işten el çekmeye mecbur oldular. Bunun üzerine Devlet-i Aliyye Avusturya ile uzlaşıp muayyen bir paraya mukabil Bosna ve Hersek'i Avusturya'ya terke muvafakat gösterdi. Bulgaristan istiklali meselesine gelince, bu mesele dahi Ruslar'ın tavassutuyla pek çabuk hallolundu. Türkiye, Bulgaristan'ın istiklalini tasdiki mukabiline karşı para almayacak, buna mukabil Rusya'ya her sene medyun olduğu 359 bin lirasını mukassatan (taksitle) tesviyeye mecbur bulunduğu düyûndan (borçtan) kurtulacaktı. Bu hususta epey muhaberat cereyan etti. Şüphesiz bu mesele devlet için daha muvafık bir surette hal olacak idi fakat ne faydası var ki bu iş daha muhaberede iken 31 Mart Vakası geldi çattı. Bu vaka üzerine Bulgaristan Türkiye'ye hücum etmek, Devlet-i Aliyye'nin bu sırada düçar olduğu ahvalden istifade etmek cihetini düşündü. Bunun üzerine Bâb-ı Ali, Bulgaristan'ın istiklalini tasdik ve bu emarete muvafık bir protokol imzalamaya mecbur oldu. Şu husus dahi, bir kere daha olsun dahildeki uygunsuzluğun hariç ile olan münasebet ve muamelata ne kadar suret-i tesir ettiğini zahiren gösterdi." Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.89, 90.

[911] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 41.

Faciası'nın ve taşrada meydana çıkar gibi görünen ufak tefek irtica hareketlerinin bastırılması olduğunu ifade etmiştir.[912]

Adana'da ortaya çıkan Ermeni isyanı sırasında Cebel-i Bereket (Dörtyol) Mutasarrıflığı görevinde bulunan Mehmed Asaf[913], ittihad-ı anasır düşünceleri dolayısıyla Ermeniler'e gerekli tedibât ve tenkilâtı uygulayamadıklarını iddia ederek Hüseyin Hilmi Paşa ve İttihat-Terakki Fırkası'nı yerden yere vurmuştur.[914] Mehmed Asaf anılarında; Adana Olayları'nın provokasyoncusu ve yönlendiricisi olarak nitelendirdiği metropolit olan Muşeg adlı Taşnak Komitesi üyesi bir Ermeni ile bizzat yaptığı görüşmeden ve onu mutasarrıf olduğu Dörtyol'dan kovmasını anlattıktan sonra adı geçen kişinin bozguncu faaliyetlerini hükümete ve (o dönemde) Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'ya yazdığını fakat bu ihtarlarına rağmen hiçbir önlem alınmadığını anlatmıştır. Mehmed Asaf, bunları ifade ettikten hemen sonra ise Hüseyin Hilmi Paşa hakkında ağır ithamlarda bulunmuştur: "Resmi telgraf ve tahriratlarla vilayete ve Dahiliye Nezareti'ne bildirdik ve bu herifin (Muşeg) bir an evvel kaldırılmasını yazdık. Gelen giden olmadı. Çünkü Ermeniler'in, İttihat ve Terakki'nin maşası Hüseyin Hilmi Paşa malesef

---

912 Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.86.

913 Mehmed Asaf, Erzin ve Adana Divan-ı Harpleri'nde tekrar tekrar yargılanmıştır. Erzin Divan-ı Harp'i beraat kararı verdiği halde, Adana 2. Divan-ı Harp'i "dört yıl memuriyet verilmemesi ve yöneticiliğe atanmaması" hükmünü vermiştir. Bunun üzerine İstanbul'a dönerek Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Dört yıl avukatlıktan sonra tekrar yargılanarak yukarıdaki suçtan arındırılınca yeniden memuriyete döndü.

914 Mehmed Asaf anılarında; Ermeniler'in Adana İsyanı'nın sorumluluğundan kurtulmak için olayı irticai bir olay suretine sokmaya çalıştıklarını, bu şekilde bu olayı da Abdülhamid'in üzerine yıkmaya çalıştıklarını ve İttihatçılar'ın da bu imaja destek verdiğini ifade etmiştir: "Vilayetin yapıp Şura-yı Devlet'e gönderdiği tahkikatla men-i muhakememize karar verildi ve bu dört çeşit tahkikatın her biri birbiriyle çatışmakta, taraflı olmakla beraber dördü de Ermeniler'in aleyhine kesinleşmekte iken, yalnız (mebuslardan) Babikyan ile Medreseciyan bunların rengini irticaî bir şekle sokarak gazetelere türlü türlü kendilerine göre beyanatlarda bulunarak sapıtıyorlardı. Bunların elebaşları da Tanin'de Hüseyin Cahit Bey idi. İttihat ve Terakki organı olmak dolayısıyla maaalesef cemiyetin görüşünü aksettiriyordu. Güya bu olayın da 31 Mart Vakası gibi Abülhamid ve avanesinden doğma ve onun devamı bir olay olarak göstermeye çalışıyor ve kabahati Abdülhamid'e atarak Ermeniler'e hoş görünmeye ve ecnebileri aldatmaya uğraşıyordu." Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım,* yay. haz. İsmet Parmaksızoğlu, bs.2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986,s.19.

Mehmed Asaf, İttihatçılar'ı suçlamaya şu şekilde devam etmiştir: "Vali Babanzade Zihni Paşa, adi bir bahaneyle azledilerek ve esasen Bâb-ı Ali'nin mükerrer emirlerine rağmen beni gayri kanuni olarak bir saniye bile tevkife yanaşmadığından yerine meşhur İttihatçı Cemal Bey (Paşa) vali olduğu zaman Ermeniler bayram ve İslam halk matem ettiler. Zira yabancıların işe karışmasını engellemek için bütün İslamlar'ı feda ediyor ve Ermeniler'e dalkavukluk ediyordu. Onun Adana'ya vurûdunda yayınladığı beyanname bir şaheser-i hıyanettir ki onu da yayınlayacağız. Zira zavallı Türk milletinin tarihinde kanlı bir lekedir. İttihatçılar'ın telkiniyle aynı görüşü savunan Tanin Gazetesi de bu lekeyi, yabancılara karşı daima Türk müslümanlara sürmekte mahzur görmüyordu." Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım,* s.20, 21.

Mehmet Asaf, Cemal Bey'i (Paşa) suçlamaya şu şekilde devam etmiştir: "Olayın ardından İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nden gönderilen Cemal Bey'in, Adana İttihat ve Terakki Klübü'nde ve hükümet konağında söylediği nutukların Ermeniler'in ihtilal planlarını örtmeye (Tanin Gazetesi'nin İstanbul'daki neşriyatı gibi) pek büyük ve cahilane ve hatta çocukça bir hizmette bulunması (güya bununla Ermeni vatandaşlar memnun ediliyordu), sözü edilenin Adana'ya gelir gelmez facia hakkında tetkikatta bulunmaksızın genel merkezden gönderildiğini ifadeyle Ermeniler'i ve İslamlar'ı klübe davet ederek ittihad-ı anasır hülyasıyla benim üzerimde bazı sözler söyledikten sonra 31 Mart Olayı ile Adana Faciası arasında ilişki bulunduğunu ve her iki ihtilalin de Abdülhamid parmağıyla yapıldığını belirtmiş ve birtakım çocukça ve beceriksizce, söz gelimi yalandan ağlamak ve bayılmak gibi gösteriler yapmakla Ermeniler'in istiklal davalarını gizlemek için pek güzel bir oyun oynamış ve bir süre Ermeniler'in bu konudaki ısrarlarına ve hatta tahkik heyetini aldatmalarına aracı olmuştur." Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım,* s.25.

Dahiliye Nazırı idi ve sonra adam kıtlığında sadrazam oldu. O Hüseyin Hilmi Paşa ki aslen Midillili ve soyca belirsiz bir bakkalın oğlu iken, o makamlara merhum Namık Kemal'in himayesiyle gelmiş ve ilk ihaneti onun akranlarına yapmıştır. Suriye'de mektupçuluğu zamanından (1885-1891) tanırım. Yemenliler'i sarık ve cübbe ile avlamak hülyasıyla Abdülhamid'i bile kandırarak Yemen'e vali gitmiş ve beceriksizlikten başka Yemen'de bir şey yapamamaksızın dönerek Yemen'in elimizden bir an evvel çıkmasını kolaylaştırmıştır. Makedonya'da yaptığı dalkavukluklarla da Naşit Bey'i yakalatanın o olduğu, Bay Kani tarafından da kendisinin yakın dostu olduğu halde zımnen itiraf edilmektedir... Murahhas Muşeg'in Adana'dan kaldırılmasının gerekli olduğunu hem Dahiliye Nezareti'ne, Hüseyin Hilmi Paşa'ya ve hem de vilayete birkaç kere yazmış ve bu adamın Adana'da ağlanacak fecayi yaratmakta olduğunu bildirmiştim. Hüseyin Hilmi Paşa, gayet dar fikir ve görüşüyle 'ben Adana'da valilik ettim. Orada kimse bir şey yapamaz' diye Payas'tan aldırdığı bir bölük nizamiye askerini bile geri göndermemiş ve asayişin korunmasını Meşrutiyet'in ellerine ve Ermeni papazlarına emanet etmişti. Daha garibi valinin ve bizim değiştirilmesini yazdığımız murahhas hakkındaki duyurularımızı Hüseyin Hilmi Paşa, patrik aracılığı ile kendisine (Muşeg'e) göndermiş ve bizleri küçük düşürürken herife de iyice cesaret vermişti... Böyle bir sadrazamı Osmanlı Devleti, altı yüz yıldan beri bir kere bile görmemiştir."[915]

Yine Mehmed Asaf anılarında, Adana Olayları'nın yargı süreci ile ilgili olarak Hüseyin Hilmi Paşa'yı şu şekilde suçlamıştır:

> "Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi pek zayıf olup kabineye henüz Talat ve Cavit Beyler dahil değildi. Böyle olmakla birlikte fikrimizce aslında bu zayıf kabineyi şaşırtan Merkez-i Umumi'nin çocukça siyaseti ve işe karışması olmuştur. Adana Meselesi'nden dolayı İslamlar'ın mesuliyet ve mahkumiyetine gelince: İslamlar bütün varlıklarını hükümete emanet etmiş olduklarından olaydan önce mahalli idare, duyulan ve hissolunanlar karşısında asayişi temin için sayısız müracaatla asker istediği halde kuvvet gönderilmiş olsaydı ki iki tabur muntazam asker yeterdi, fesadı kaynatanların cüretlerine engel olarak ne kan dökülür ve ne de koca soylu ve temiz bir milletin tarihine leke sürmek ve birçok suçsuzun idamına sebep olmak isteyen eller meydan bulabilir miydi? O halde acaba sorumlu kimdir? Bunu hamiyyet ve vicdan sahipleri takdir ve tayin eylesin. Tabii Divan-ı Harp üyeleri resmi dille yazamıyor fakat bizim fikrimizce tabii kabine reisi Hüseyin Hilmi Paşa'dır ki tarih bu adamın aczini ve günahını asla affetmeyecektir. Zaten bu adam gayet muvaffakiyetsiz ve aciz bir zat idi."[916]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretinin ilk zamanlarında Hareket Ordusu Kumandanlığı'nın meclise gönderdiği bir tezkirede, Sultan Abdülhamid'in 31 Mart Vakası'nda iştiraki bulunduğundan Sıkıyönetim Mahkemesi'nde yargılanması talep ediliyordu. Tezkire

---

[915] Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım,* s. 8, 9, 18, 33.
[916] Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım,* s. 26.

mecliste okundu ve müzakereye açıldı. Ali Fuat Türkgeldi, bu müzakere sürecini şu şekilde anlatmıştır:

> "…Fakat mazbata okununca herkesi hayret istila ederek kimse ağzını açamıyordu. Nihayet Sadrazam (Hüseyin Hilmi Paşa), Harbiye Nazırı Salih Paşa'ya hitab ile 'ne buyurursunuz?' demesi ile müşarünileyh (adı geçen) de yüksek ve kalın bir sesle 'asla caiz olmaz' cevabını verdi. Meclis'te cihet-i askeriyeyi temsil eden ve hükmü veren Divan-ı Harb Reisi'nin (Tophane Nazırı Ferik Hurşid Paşa) kayınbiraderi olan Salih Paşa'nın bu cevabı huzzara (hazır bulunanlar) cüret bahş olub Şeyhülislam Sahib Bey, kemal-i tehevvür (öfkelenme) ile yumruğunu masaya vurarak, 'altı yüz senelik devlet-i aliyyede asla görülmemiş bir hal! Böyle bir mazbatanın yapılmasına da burada okunmasına da teessüf ederim, teessüf ederim' diye bağırmaya başladı. Ferid Paşa, 'Sahib Beyefendi, Meclis-i Milli'de istifa mı hal' mi diye reye konulduğu zaman hal' hal' diye bağıran siz değil miydiniz?' deyince, 'dedim, inkar etmem; fakat böyle bir kararı da asla kabul eylemem' diyerek ref-i avaz etti. Ferid Paşa da bir hayli müdafaadan sonra, 'taht-ı muhakemeye aldırmak demek öldürmek demektir; ihtiyar adam, günahtır.' diye müdafaaya kalkıştı ise de bunun kanunen bir kıymeti yoktu. Nihayet Sadrazam, meseleyi karar-ı vâkîin (Sıkıyönetim Mahkemesi'nin kararı) red veya kabulü suretinde reye koyarak reddi hususunda ittifak-ı ârâ hasıl oldu. Sadrazam, Divan-ı Harb kararının reddi hakkındaki mazbatanın müsveddesini bizzat kaleme aldı… Hüseyin Hilmi Paşa ile Ferid Paşa, Hakan-ı müşarünileyhin (Sultan Abdülhamid'in) lütuf-dideleri (lütuf görmüş kimseler) olduğundan onların müdafaası o kadar haiz-i ehemmiyet addolunamaz ise de zahm-hûrdeleri (yaralı, Sultan'dan lutuf görmemiş) olan Salih Paşa ile Sahib Bey'in şu hareketleri herhalde şayan-ı takdirdir. Bu karar meclisce gayet hafî tutulmuş ve evrak Sadrazam'ın emri ile bir zarf derununa konarak ve üzeri üç mühürle mühürlenerek öylece hıfz edilmişti."[917]

Hüseyin Hilmi Paşa, 10 Temmuz 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan başkanlığının talebi üzerine Yıldız Sarayı'nda ortaya çıkan eşya, evrak ve jurnaller hakkında hükümet tarafından neler yapıldığını izah etmek için mecliste bulunmuştur.[918] Paşa; konuşmasında İstanbul'un, Hareket Ordusu'nun girmesiyle birlikte sıkıyönetim altına alındığını, Yıldız Sarayı ile ilgili bütün uygulama yetkisi ve sorumluluğun Hareket Ordusu Kumandanlığı'nda olduğunu, hükümetin Yıldız ile oradaki eşya ve evraka doğrudan doğruya henüz müdahale edemediğini ve evrakın içeriğinden haberdar edilmediğini, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'dan, Yıldız Sarayı'nın ele geçirilmesinden bugüne kadar cereyan eden uygulamalar hakkında cevabi bir tezkere aldığını ifade etmiş ve tezkereyi okumuştur.[919]

Paris'te çıkan *Tan* gazetesinin 25 Temmuz 1909 tarihli nüshasındaki yoruma göre; Genç Türkler, Hilmi ve Ferid Paşalar gibi eski idare adamlarının hükümette bulunmalarıyla ilgili olarak, "biz onlardan vazgeçemezdik, başlangıçta bunlara muhtaç idik" diyorlardı. Genç

---

[917] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 42, 43.

[918] Hüseyin Hilmi Paşa, "Yıldız Sarayında bulunan nukut ve eşyalar hakkındaki istizah" dolayısıyla açıklamalar yapmak üzere mecliste hazır bulunmuştur. R. 27 Haziran 1325 (10 Temmuz 1909) tarihli bu toplantıda Hüseyin Hilmi Paşa, bu konu ile ilgili müzakerelerin gizli yapılmasını talep etmiştir. Bundan dolayı meclis tutanaklarında bu müzakereler hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. MMZC, Devre:I, c.II, s.314.

[919] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 470.

Türkler, eski devir adamları ile büsbütün ilişkilerini kesmeyip yeni siyasete nispeten müsait görünen unsurları muhafaza etmenin uygun olduğunu düşünüyorlardı. Gazete, Sadrazam ve Dahiliye Nazırı'nın tam bir serbestlik içinde hareket edip edemediklerinin şüpheli olduğunu, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri arasında adı geçenlere karşı itimatsızlık mevcud olduğunu, Hilmi ve Ferid Paşalar'ın yanı başında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin itibarlı üyelerinden Cavid Bey gibi bazı kişilerin bulunduğunu, hükümetin komitenin elinde olmadığını fakat komitenin, hükümetin iş ve hareketlerini gözetleme altında tuttuğunu, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Padişah ve Meclis-i Mebusan'ın yanında Cemiyet'e de tabi olduğunu, Meclis-i Mebusan'da vükela değişimi ile ilgili olarak hiçbir hadise yaşanmamasına rağmen vükela değişimiyle ilgili dedikoduların çıkmasının bu durumdan kaynaklandığını, cemiyet üyelerinden birçoğunun -paşaların hükümette bulunmalarına bir ara lüzum görülmüşse de bugün bunun gerekli olmadığı- görüşünü savunduklarını, bu kişilerin paşaların yerine eski idareye iştirak etmeyen genç Türkler'in tayin edilmesini istediklerini, aynı kişilerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yürütme kuvvetini kesinlikle eline geçirememelerine rağmen eline geçirmeye çalıştığını, son günlerde Meclis-i Mebusan'da alınan kararların genel mahiyetinin merkeziyetten ibaret olduğunu, Genç Türkler'in 31 Mart'tan sonra iktidarı ancak hükümeti bizzat ele geçirmekle koruyabileceklerini anladıklarını, Genç Türkler'in devleti meşruti idare yolunda olgunlaştırmaya yönelik mesaide gösterdikleri şiddeti eleştirmenin şimdilik uygun olmayacağını ifade etmiştir.[920]

Yusuf Hikmet Bayur'a göre; İttihat ve Terakki Cemiyeti Hüseyin Hilmi, Hakkı ve Said Paşa gibi sadrazamları hep birer paravan olarak kullanarak kendi isteklerini bunlar aracılığı ile gerçekleştirmiştir. Yine Bayur'a göre; görünürde sadrazam kim olursa olsun daima gerçek sadrazam Talat ve gerçek maliye-ekonomi işlerinin başı Cavit Beyler idi ve bunun yanında bu gibi sadrazamlar, durum artık işbaşında kalmalarını imkansız kılıncaya veya kendilerine İttihat ve Terakki tarafından yapılan baskılar dayanılamayacak bir ölçüyü buluncaya dek mevkilerinde tutunabilmişler ve sonra yerlerini bir benzerlerine bırakmak zorunda kalmışlardır.[921]

Bir başka önemli konu ise, Arnavut ulusçu hareketinin Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden Arnavutluk'un bağımsızlığının ilan edildiği 1912 sonlarına kadar olan dönemde ayrılıkçı bir eğilim kazanmış olmasıdır.[922] Londra'da *çıkan Daily Telgraf* gazetesinin Belgrat'tan aldığını beyan ettiği 30 Ağustos 1909 tarihli nüshasındaki Arnavutlarla ilgili habere göre; Kadim Sırbistan ile Makedonya'dan alınan sağlam bilgilere göre, durum pek vahimdir. Arnavutlar, her bir yeniliğe karşı itiraz edeceklerini beyan ediyorlar ve şeriat hükümlerinin

[920] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 742.
[921] Bayur, "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", s. 272.
[922] Sönmez, *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* s. 17.

tamamıyla tatbikini talep ettikleri gibi komşuları bulunan hristiyanlar ile kanun karşısında eşitlik fikrini reddediyorlar. Genel olarak Arnavudlar, yabancı bir hükümet memurları tarafından teşvik ediliyorlar. Bu hükümet onlara, silah ve mühimmat ve bazen de akçe veriyor ve de Katolik papazları onlara ziyadesiyle yardım ediyor.[923] 20 Ağustos 1909 tarihli Trieste'de çıkan *Piccolo* gazetesinin Üsküp'ten aldığını beyan ettiği haberine göre ise; Arnavud kabileleri arasında hüküm süren büyük heyecan devam etmektedir. Bugünlerde İskender Bey ailesinden (…şahıs ismi) ve Kastoryona? İsmail Kemal imzaları altında dağıtılan beyannamelerde Arnavudlar, bağımsızlıklarını geri almak için Kastoryona? etrafında toplanmaya davet olunmuşlardır. Arnavudlar'a Türk'ten ziyade Arnavud oldukları ve Arnavudluk'un evvelce bağımsız olduğu ve bu sefer de böyle olması lazım geldiği uyarısı yapılmıştır. Zabıta, bu beyannamelerden birçoğunu toplatmıştır.[924]

Hüseyin Hilmi Paşa, Rus *Novoye Vremya* gazetesinin 27 Ağustos 1909 tarihli nüshasında yayınlanan bir röportajında; Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri'ne mi yoksa İttifak Devletleri'ne mi katılacağı şeklindeki bir soruya, devletin şu an iç işlerini düzenlemek ile meşgul olmasından dolayı bütün büyük devletler ve komşu devletler ile dostane ilişkilerde bulunarak tarafsızlık pozisyonundan asla ayrılmayacağını ifade etmiştir.[925] Gazete, Hüseyin Hilmi Paşa'nın "Makedonya Tilkisi" olarak bilindiğini de belirtmiştir.

Londra'da çıkan *Times* Gazetesi'nin, 4 Ağustos 1909 tarihli nüshasında Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi ile İttihat-Terakki Cemiyeti hakkındaki bazı yorumlara yer verilmiştir. Bu yorumlar şu şekildedir: Heyet-i Vükela'nın, bugün Londra'yı ziyaret eden mebusânın geri dönüşüne değin görevine devam edeceği şüphesizdir. Zannolduğuna göre Hilmi Paşa o vakit istifa edecek ve lakin şimdikinden ziyade kuvvetli bir Genç Türk kabinesini teşkile memur olacaktır. Ferid Paşa'nın yerine kesin olarak Talat Bey tayin olunacak ve Hariciye Nezareti'ni kerhen kabul etmiş olan Rıfat Paşa da şüphesiz görevinden ayrılacaktır. Salahiyetdar adamların fikirlerine nazaran Gabriyel Noradunkyan Efendi yeni heyet-i vükelaya dahil olmayacaktır. Gelecek heyet-i vükelaya Talat Bey dahil olacaktır ve Maarif ve Maliye Nazırları'nın memuriyetlerinde kalacaklarınu kimse kesin olarak beyan edemez. Kesin karar, Selanik merkez komitesi ile ordu ve daha doğrusu mektepli genç subaylar tarafından verilecektir. Askerler arasında büyük nufuz sahibi olan Niyazi Bey ile tanınan subaylardan Selahaddin ve Cemal Beyler'in ve birçok mülki üyenin merkez komitesine dahil oldukları zannolunuyor. Komitenin, oluşum şekline ve iç işler hakkındaki siyasetine dair pek çok malumat yok ise de nazırların Genç Türkler'den tayinini ve idarenin tensikini arzu ettiği malumdur. Komitenin, mektepli

[923] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 748.
[924] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 708.
[925] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 753.

subayların ve bugün İstanbul'da bulunan komite reislerinin nufuzu altında hareket ettiği de şüphesizdir. Komitenin Avrupa siyasi partilerinden birçokları gibi kesin ve muayyen bir programa sahip olduğu zannedilmemelidir. Komitenin programı, ismiyle müsemma (adlanmış, adlı) İttihad ve Terakki'dir. Maksadı devleti kuvvetlendirme ve hükümeti, meşrutî araçlar ile ıslah etmeye yöneliktir fakat Meclis-i Mebusan'ın son müzakerelerinde açıklandığı üzere azasından birçoğu bu araçların tayini hususunda fikir birliği içinde değildir. Komitenin, hükümet işlerine müdahelelerine gelince cemiyetin itimadına mazhar olan nazırların hareket serbestisine nail olduklarına inanmak için bazı sebepler vardır. Cavid Bey kesin olarak tam özgürlüğe sahiptir. Ferid Paşa için bu şey söylenilemez. Ferid Paşa, cemiyet sandığına yüksek miktarda bağış yapmış ise de komite resilerinin ve belki Meclis-i Mahsus'daki bazı arkadaşlarının şüpheleri ve güvensizliğine maruzdur. Orduya gelince bu konuda hakikati anlamak müşküldür. Bir taraftan birçok subay sınırsız bir yetki ile memuriyetlerinde bulunuyorlar; bazı ümera, genç subayları emirlerine itaate iknada sıkıntı çekiyor; diğer taraftan mektepli subayların birçoğunun rütbesiz askerler ile eskisinden ziyade temasta bulundukları şüphesizdir. Adı geçen mektepli subaylar, erler ile beraber yemek yemekte ve dua etmekte ve kumandaları altında bulunan askerlere tamamıyla itimad edilebileceğini beyan eylemekdedirler. Genel olarak ordunun tavır ve lisanı daha iyidir. Şimdilik 31 Mart Vakası'nın tekrarından korkulamaz fakat genç subaylar, eskilere (yaşlı subaylara) ziyadesiyle tabi olmadıklarından nizam ve askeri intizamda geçici bir rehavet ortaya çıkması zaruridir.[926]

3.4.1 Siyasî Müsteşarlık Meselesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadareti başlar başlamaz gerek İttihatçı mebusların tecrübe kazanması gerekse bu mebusların nazırları ve kabineyi denetlemesi için siyasi müsteşarlık konusunu gündeme getirdi. Buna göre İttihatçı mebuslar, vekaletlerde siyasi müsteşar olarak çalışacaklar ve Vükela Meclisi'ne de katılacaklardı.[927] Bu amaçla Talat ve Cavid Beyler, hemen 6 Mayıs 1909'da Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaret ettiler fakat Mahmut Şevket Paşa, bu fikri ciddiye almadı. Bunun üzerine yine Talat ve Cavid Beyler, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya müracaat ettilerse de Hilmi Paşa da bu öneriye sıcak bakmadı ve onlara müsteşarların kabineye girmelerinin adet olmadığı cevabını verdi. Cemiyet, bu olumsuz cevaplara karşın fikrinden vazgeçmedi ve konuyu Mebusan Meclisi'ne taşıdı. Mebusların müsteşarlık yapabilmeleri için Kanun-u Esasi'nin 67. Maddesi'nin değiştirilmesi gerekiyordu. Zira bu maddeye göre bir mebus, hiçbir zaman devletle ilgili bir başka görev

[926] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 727.
[927] Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* s.171.

alamazdı. Bununla birlikte cemiyet, müsteşarlar konusunda kendi bünyesinde ikiye bölündü. Gerek Fırka gerekse Cemiyet üyelerinden bazıları, müsteşarların kendi aralarından seçilmesine karşıydılar. Konu, 1 Haziran 1909'da meclise getirildi fakat 12 Haziran'da yapılan oylamada gerekli olan üçte iki çoğunluk sağlanamadı ve toplantı da bir karar alınamadan sona erdi. 17 Haziran'da tartışma yeniden açıldı fakat yine önergeye karşı şiddetli bir muhalefet baş gösterdi. Bunun üzerine Talat Bey, cemiyet adına önergeyi geri çekti.[928]

Hüseyin Cahit, "Siyasal Anılar"ında siyasî müsteşarlık konusunu şu şekilde açıklamıştır: "İttihat ve Terakki, Meclis'te resmen üstün bir durumda çoğunluğu elde tutar gibi göründüğü sıralarda; yenileri, gençleri iş başına getirmek için bir önlem düşünüldü. O dönemde deneysizlerden, görgüsüzlerden çekiniliyordu. Devrim taraflısı gençlerin ise hiçbiri eski yönetimde iş başına geçmemiş olduğu için bunlara 'tecrübe' ve 'görgü' sağlanmalıydı ki şimdi iş başına geçebilmeleri yolu bulunsun. İşte bunun için Bakanların yanında birer 'siyasal danışman' (siyasî müsteşarlık) yerleştirilmesi isteniyordu. Bu siyasal danışmanlıklara mebuslar seçilecekti. Aslında var olan müsteşarlar, yönetim işleriyle uğraşmakta devam ettikleri halde bu siyasal danışmanlar Bakanlar Kurulu'na (Meclis-i Vükela) katılarak devletin yüksek yönetimi üzerine bilgi ve deney edineceklerdi. Böylece yeniler yetişeceklerdi."[929]

Ahmed Saib'in belirttiğine göre; 31 Mart Hadisesi'nden sonra kamuyounda ilk ihtilaf meselesi, müsteşarlar meselesidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olan basın (özellikle Tanin ve Şura-yı Ümmet) siyasi müsteşarlık önerisinin kabul edilmemesini; Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Dahiliye Nazırı Ferid Paşa ve Nafia Nazırı Gabriel Noradungyan'a bağladılar. İttihat-Terakki'ye mensup gazeteler, bunların aleyhinde çalışma yürüttüler.[930]

Yine Ahmed Saib, siyasi müsteşarlık olayını şu şekilde anlatmıştır:

> "Fakat şu sırada Meclis-i Mebusan'ı işgal eden meselelerin en mühimi müsteşarlık meselesi oldu. Bu mesele neden ibaretti? 31 Mart Hadisesi'ni müteakip İstanbul'da cemiyete mensup matbuat, 'halkımız genç nazırlara tahammül edemez; eski nazırlar ise meşrutiyet kavaidini havsalalarına sığdıramıyorlar' mealinde neşriyatta bulundular. Gitgide bu hususta bir şey yapılacağını halka hissettirdiler. En sonra bazı nazırların yanlarına Meclis-i Mebusan azalarından bir zatın müsteşar sıfatıyla bulundurulması lüzumunu açıktan açığa beyan ettiler. Bunların beyanına bakılırsa müsteşarlar, mebusandan tayin edileceklerdi. Ancak nazırlarla umur-u nezaret için hakk-ı istişareleri olacaktı. Nazırların gaybubetinde (yokluğunda) Meclis-i Mebusan'da veyahud nezaretlerde vekalet, heyet-i vükelanın sükutuyla beraber bunlar da sükut edeceklerdi. Böyle bir müsteşarlık memuriyetinin ihdası sözde ihtiyar nazırlara gayret vermek, gençliğe mahsus olan faaliyetle bunları seri harekete alıştırmak vesaire vesaireden ibaret idi. Müsteşarlık meselesinin bu suretle vaz'ı (ortaya konulması) efkar-ı umumiyenin hiç hoşuna gitmedi, itirazlar çoğaldı. Hakikat-i halde bu itirazlara mahal vardı. Çünkü bunların iddialarında heyet-i vükelayı teşkil eden zevat,

[928] Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914),* s.73, 74.
[929] Yalçın, *Siyasal Anılar,* s. 179.
[930] Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.107.

ihtiyar ve idare-i meşrutanın ruhuna vakıf olmadıklarından idare-i devlette teceddüdat ve ıslahat-ı mühimmeye muvafık olamayacakları anlaşılıyorsa; fikren, kalemen pek parlak oldukları iddia edilen ve Meclis-i Mebusan'a mensup olan birkaç genç zekanın saadet ve selamet-i vatanı temin edeceğine kim kâni olabilirdi. Ne derlerse desinler sadrazam bulunan Hüseyin Hilmi Paşa'nın ve bu esnada Dahiliye Nazırı Ferit Paşa'nın tecrübeleri inkar olunabilir miydi? Bundan maada Meclis-i Mebusan esasen kuvve-i teşriiye (yasama) iken azalarının kuvve-i icraiyeye (yürütme) iştirak ettirilmesi mebusanın vücudundan beklenilen maksadın kaybolmasına hizmet etmez miydi? Efkar-ı umumiye nezdinde müsteşarlık meselesinde en ziyade göze çarpan garaibin başlıcası da bu meselenin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mebuslar tarafından ileriye sürülmesidir. Yukarıda söylediğimiz üzere inhisar meselesi hadd-ı zatında büyük fenalıklara meydan vererek en sonra kısmen 31 Mart Vekayi'ne sebebiyet vermişken şimdi de başka bir tarikle yine o maksadı takip etmek hataların en büyüğüydü. Çünkü idare-i meşrutada en büyük kuvvet, efkar-ı umumiye olup bu efkar-ı umumiye ise envaı türlü inhisarlardan gayet müctenib idi. Daha doğrusu korkuyordu… İşler bir ay zarfında matlub olan intizamı buldu. Ortalık biraz kesb-i sükun eder etmez ortaya müsteşarlar meselesi çıktı. Efkar-ı umumiyede yine cemiyete karşı bir adem-i emniyet hasıl olmaya başladı. Efkar-ı umumiye bu meselede dahi cemiyet efradının behemahal hükümeti elde etmek niyetinde bulunduğunu anladı. Gidişten memnun olmadı. Cemiyet ise ısrar etti durdu. Nihayet bu iş Meclis-i Mebusan'a havale olundu. Herkes onun kararına intizarda kaldı. Malum-u enam olduğu (halkın bildiği) üzere mesele-i mezkure hakkında Meclis-i Mebusan'da matlub olan ekseriyet hasıl olmadı. Bu iş kapandı gitti fakat cemiyet bu maksattan vazgeçmedi. Başka tarikle bu maksadı elde etmeye karar verdi. Bu karar ne idi? Cemiyet, Devlet-i Aliye'yi mevcut ve devr-i sabıka ile münasebetleri pek ciddi bulunan vükela ile ıslah etmek mümkün olmayıp ciddi bir ıslahat arzu olunduğu halde cemiyete mensup sahib-i iktidarla ıslah etmek mümkün olduğunu iddia ediyordu. Bu sahib-i iktidar kimler olduğunu apaçık gösteriyordu. İrae olunan (gösterilen) zevattan en ziyade sahib-i şöhret bulunanlar Meclis-i Mebusan aza-yı muktediresinden Cavit ve Talat Beyler idi."[931]

Hüseyin Cahit de "Siyasal Anılar"ında; eski devlet adamlarının bu tasarıya karşı çıktıklarını ifade etmiştir: "Bu tasarı ortaya atılınca, Bakanları da içinde olduğu halde 'eskiler', birleşik bir cephe oluşturdular ama açıktan açığa değil sinsi sinsi. Çünkü baskı dönemi devlet adamlarınının ayırıcı niteliği budur. Açık çatışma yok; 'peki' denecek, onaylıyormuş gibi davranılacak ama girişimi kısır bırakmak için de ne dolap gerekiyorsa yapılacak."[932]

Ali Fuat Türkgeldi ise siyasi müsteşarlık olayını şu şekilde anlatmıştır:

"Mebusların muamelat-ı umumiye-i devlete kesb-i vukuf eylemeleri için Meclis-i Mebusan'dan birer parlamenter müsteşarlık ihdası ve bunların Meclis-i Vükela müzakeratına da iştiraki arzu olunduğu Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından meclise tebliğ kılınması üzerine, Ferid Paşa şiddetle itirazda bulunduğundan ve sair nüzzar (bakanlar) da buna iştirak eylediğinden teklif-i vâki mecliste kabule iktiran etmedi. Ertesi gün sadrazamın yanında bulunuyordum. Odama avdetimde müşarünileyh (Hüseyin Hilmi Paşa), 'bu gün encümenimiz var, geçerken Dahiliye Nazırı Paşa hazretlerine uğrasanız da teşriflerini benim tarafımdan rica etseniz.' dedi. Ben de odasına uğrayıb keyfiyeti Ferid Paşa'ya tebliğ ettim.

[931] Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.101-104.
[932] Yalçın, *Siyasal Anılar,* s.179, 180.

> 'Geliyorum' diye ayağa kalkıb ve oda kapısının önüne gelince yüzünü dönüb, 'nasıl dün iyi yapmadım mı? Topunuzun ağızlarına …' diyerek gitti. Ferid Paşa aynı sözü, arkadaşlarından birine de söyleyib o da rüesa-yı İttihad'a haber vermiş olduğundan kendisine istifa teklif ettiler. Yerine Meclis-i Mebusan birinci reis vekili Talat Bey'i getirdiler."[933]

Ahmed Saib'in belirttiğine göre; Cavid ve Talat Bey'in kabineye girmeleriyle birlikte kabine, cemiyete mensup gazetelerin arzu ettiği gibi günden güne homojen hale geldi. Artık hükümet tamamıyla cemiyete uzaktan veya yakından mensup kişilerden oluşuyordu. Bundan sonra devlet işlerinde görülen iyi veya kötü idare, cemiyete ve Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu oluşturan fırkaya ait olacaktı. Çünkü bu kuvvet, memleketin genel durumuna mutlak hakimdi.[934]

Ahmed Rıza, anılarında bu konuya şu şekilde değinmiştir: "Meclis-i Mebusan'ın açılışından sonra, ülkede gizli ve devlet sorumluluğu olmayan bir gücün varlığından yakınılmaya başlandı. Bir akşam, Almanya elçiliğinde yemeğe davetliydik. Yemekten sonra Elçi Baron Von Marschall, benim yanıma gelerek bu konuyu açtı: 'Devrimi İttihad ve Terakki yaptı; oysa ülkeyi başkaları yönetiyor. Yürütme gücünü neden elinize almıyorsunuz? Cemiyet ortaya çıkmıyor, sorumluluktan korkar gibi görünüyor.' dedi. Bunu arkadaşlarıma söyledim. Talat Bey Dahiliye Nezareti'ni, Cavid Bey Maliye Nezareti'ni almaya karar verdi. Benim istediğim, İttihat ve Terakki yöneticilerinin hükümet dairelerinde 'danışman' (müsteşar) sıfatıyla işe başlamalarıydı; buna, Hüseyin Hilmi Paşa engel oldu: 'Nazır yanında hem danışman hem mebus olmak, işimizi bozar.' dedi. Bense tersine, nezarete bir güç sağlandığı gibi danışmanın da işe alışmasını sağlar, inancındaydım. Bir iki yıl böyle danışmanlıkta kaldıktan sonra nezarete geçerse, acemi olmaz diyordum."[935] İttihat-Terakki yanlısı gazeteci ve yazar Süleyman Tevfik ise, hatıralarında Cavid Bey'in Maliye ve Talat Bey'in Dahiliye Nezareti'ne getirilmesini Hüseyin Hilmi Paşa'nın, kabinesini daha homojen bir hale getirmek ve dayandığı İttihat-Terakki'nin daha fazla desteğini temin etmek amacıyla gerçekleştirdiğini, ifade etmiştir.[936]

Sonuç olarak Hüseyin Hilmi Paşa, istemeyerek de olsa Siyasi Müsteşarlık Kanun Layihasını, Haziran 1909'da Meclis-i Mebusan'a sunmuş fakat bu kanun layihası Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilmemiştir. Kabine, Hüseyin Cahid'in değişiyle bu kanun teklifini mecburen ve türlü geciktirme ile meclise göndermiş ve bu kanun teklifini Kanun-u Esasi'ye katma fikrini bularak bu sorundan kurtulmuştur. Çünkü bir kanun teklifinin Kanun-u Esasi'ye

---

[933] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s.43, 44.
[934] Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.110.
[935] Ahmed Rıza, *Anılar,* , s.43.
[936] Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım***,** s.340.

konabilmesi için meclisten üçte iki oranında kabul oyu alması gerekiyordu ve bu teklif bu oranı yakalayamamıştır.[937]

3.4.2. Kanun-u Esasi'de Yapılan Tadiller (Değişiklikler)

1293 (1876) Kanun-u Esasisi, padişaha her sahada son derece geniş imkanlar ve selahiyetler bahş ediyor ve bu tam manasıyla mutlakiyet rejimi havası yaratıyordu. Bundan dolayı, padişahın sahip olduğu selahiyet ve hakları sınırlandırmak amacıyla 1325 (1909) tarihinde Kanun-u Esasi tadil edilmiştir (değiştirilmiştir). II. Meşrutiyet'in ilanı ile yeniden yürürlüğe giren 1293 (1876) Kanun-u Esasisi, 1325 (1909) tarihinde bazı tadillere tâbi kılınmış ve meşrutiyet kavramına uygun bir şekle sokulmuştur.[938] 31 Mart Vakası ve Sultan Abdülhamid'in hal'ini müteakip ülkede meşruti idarenin gerçek manasıyla tesisini temin için 1876 Kanun-u Esasisi'nın tadili konusunda çalışmalara başlanmıştır. 1876 Kanun-u Esasisi; hükümdara mutlak yetkiler bahş ediyor, gerek icra organının (yürütme, kuvve-i icraiye) tayininde ve gerekse yasama kuvvetinin (kuvve-i teşriiye) çalışmasında hükümdarın arzu ve iradesi yegane etken oluyordu. Mebusların kanun teklif etmeleri dahi birçok kayıt ve şartların gerçekleşmesine bağlıydı.[939] Bu sebeple 1876 Kanun-u Esasisi'ne göre seçilmiş bulunan Mebusan Meclisi tarafından Kanun-u Esasi'nin tadiline memur bir komisyon teşkil edilmiş ve bu komisyonun hazırladığı teklifler müzakere edildikten sonra Mebusan Meclisi'nce kabul edilen tadiller, Ayan Meclisi'nden geçtikten ve (yeni) Padişaha ulaştırıldıktan sonra 21 Ağustos

---

[937] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Meclisde Ekseriyet", *Tanin,* 6 Haziran 1325/19 Haziran 1909, No: 286, s.1.

[938] İlhan Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* c.X, S.1-4, Ankara 1953, s. 200.

[939] Bir kurucu meclis ya da parlamento tarafından hazırlanmayan, padişahın tek yanlı bir işleminden doğmuş olan 1876 metni bir "ferman anayasa"dır. 1876 Kanun-u Esasîsi, devletin monarşik yapısını korumaktadır. Devlet-i Osmaniye'de saltanat hakkı Osmanoğulları soyuna ait olup bunların bütün hakları umumun kefaleti altındadır (3. ve 6. Madde). Bu monarşik devlet aynı zamanda teokratik karakterlidir. Devletin dini İslam'dır; padişah aynı zamanda halife olup şeriat kurallarını uygulatır. Şeyhülislam'ın devlet örgütünde özel bir yeri vardır. Yasalar, din kurallarına aykırı olamaz; ülkede Şer'iye Mahkemeleri vardır. Kanun-u Esasi ile anayasalı ya da meşruti monarşi düzenine geçildiği halde padişahın yetkileri son derece geniştir. Sadrazamı, vekilleri ve şeyhülislamı o seçer ve atar. İki meclisli olan yasama organından (Meclis-i Umumi) Heyet-i Ayan (veya Meclis-i Ayan) kanadının üyeleri doğrudan doğruya padişah tarafından seçilir. Genel seçimlerle oluşan Heyet-i Mebusan'ın (veya Meclis-i Mebusan) yetkileri ise kısıtlıdır. Bakanlar Kurulu (Heyet-i Vükela veya Meclis-i Vükela) üzerinde padişahın mutlak söz ve etkisi olduğu gibi bakanlar (nazır, nüzzar) da meclise değil padişaha karşı sorumludur. Ayrıca yasaların yapılmasında son söz hakkının yine padişaha ait olduğu dikkati çekmektedir. Üstelik padişahın Heyet-i Mebusan'ı feshetme yetkisi de vardır ve bu yetkinin kullanılması oldukça basit koşulların gerçekleşmesine bağlanmıştır. Meclisler'in toplantı halinde bulunmadığı dönemlerde yürütme, ülkeyi kanun kuvvetindeki kararlarla yönetebilir. Sistem, yürütme organını yasama karşısında son derece güçlü kılmış, yürütme organı içinde de padişahı en üst mevkide tutmuştur. Üstelik bunca önemli yetkilere sahip bulunan sultan, "kutsal ve sorumsuz" sayılmıştır. Hak ve özgürlükler sistemine gelince; Kanun-u Esasi, Osmanlı Devleti uyruğu olan herkesi din ve mezhebi ne olursa olsun "Osmanlı", yasalar önünde de eşit saymakta; kişi özgürlüğüne ve kişi dokunulmazlığına da yer vermektedir. Ancak, padişaha "hükümetin emniyetini ihlal ettikleri" bir polis soruşturması sonucu anlaşılanları, sürgüne yollama (teb'id) yetkisi veren 113. Madde de vardır. Kanun değişikliği için, üyeleri padişah tarafından atanan Ayan Meclisi'nin üçte iki oyu gerekliydi. Üstelik anayasayı yorumlama yetkisi de yine Ayan Meclisi'ne bırakılmıştı. Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* İletişim Yayınları, c.I, İstanbul, s. 19, 20.

1909 tarihinde yürürlüğe girmiştir.[940] 1876 Anayasası'nın 119 maddesinden 21'i değiştirilmiş, 1'i kaldırılmış ve 3 yeni madde eklenmiştir.[941] Feroz Ahmad, Kanun-u Esasi'de yapılan değişiklikler için "Meşrutî Islahat Dönemi" tanımlamasını kullanmıştır.[942] Bunun yanında, Kanun-u Esasi'de yapılan değişikliklerle birlikte padişahın yetkilerinin sınırlandırılıp Meclis-i Mebusan'ın yetkilerinin arttırılmış olmasından dolayı, ortaya çıkan bu yeni Kanun-u Esasi "1909 Anayasası" olarak da anılmaktadır. Örneğin, Recai G. Okandan bir makalesinde 1909 Kanun-u Esasi değişikliklerinin önemini şu ifadelerle belirtmiştir: "I. Meşrutiyet Devri, doğurduğu netice ve hazırladığı, olgunlaştırdığı fikir hareket ve cereyanı itibarıyla büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu devir, neticede mutlakiyet ve istibdadın yıkılmasını mümkün kılarak memleketimize 1325 (1909) Anayasası'nı bahş eylemiş ve bu anayasa ile 1293'tekine (1876) nazaran milletin haklarını daha fazla genişleten, onları daha esaslı bir teminata bağlayan yeni bir sistem yaratmak imkanını bulmuştur."[943]

Kanun-u Esasi'de yapılan tadillerin en önemli gayesi padişahın selahiyetlerini sınırlamaktı. Gerçi padişaha yine geniş imtiyazlar ve selahiyetler tanınıyordu. Ancak bu selahiyetler artık sorumsuz olan padişah tarafından değil, sorumlu hükümet tarafından kullanılacaktır. Böylece Kanun-u Esasi, padişahın "nefs-i humayûnunun kudsiyetini" ilan etmekle beraber bu kudsiyetin milli hakimiyetin icrasına etki etmemesi sağlanıyordu.[944]

Kanun-u Esasi'nin değiştirilen 7. Maddesi, padişahın yetkileri ile ilgilidir. Önemine binaen burada, maddenin değiştirilmiş hali aynen aktarılacaktır: Madde 7: "Hutbelerde namının zikri ve meskukat (madeni paralar) darbı, kanun-u mahsusuna tevfikan rütbe ve menâsıb (makamlar, payeler) tevcihi[945], nişan itası, sadrazam ve şeyhülislamın intihab ve tayini ile sadrazamın teşkil ve arz edeceği vükelanın tasdik-i memuriyetleri[946], icabında vükelanın alelusul azl ve tebdili, kavanin-i umumiyenin tasdiki ile ilan-ı meriyeti, devair-i hükümetin muamelatına ve kavaninin suver-i icraiyesine (kanunların uygulanma şekilleri) müteallik

---

[940] Burhan Gürdoğan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* c.XVI, S. 1-4, Ankara 1959, s. 91.

[941] Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s. 82.
Değiştirilen maddeler şunlardır: 3, 6, 7, 10, 13, 27,28, 29, 30, 35, 36, 38, 43, 44, 53, 54, 76, 77, 80, 113, 118. Bundan başka 119, 120 ve 121. Maddeler ise ilave edilmiştir.

[942] Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s. 80.

[943] Recai G. Okandan, "Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* c.XV, S.1, 1949, s.27.

[944] Gürdoğan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", s.92.

[945]Değiştirilmiş maddedeki "kanun-u mahsusuna tevfikan" ibaresiyle padişahın, devletin her türlü memuriyetlerine istediği ve dilediği kimseleri tayin etme selahiyeti, yasama organlarının oluşturdukları bir kanunla sınırlandırılmıştır. Gürdoğan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", s.94.

[946] Muaddel (tadil edilmiş, değiştirilmiş) 27. Madde: "Mesned-i sadaret ve meşihat-ı İslamiye (şeyhülislamlık) emniyet buyurulan zevata ihale buyrulduğu misüllu teşkil-i vükelaya memur olan sadrazamın tensip ve arzı ile sair vükelanın memuriyetleri dahi ba-irade-i şahane icra olunur." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Suna Kili-A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* bs.2, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000, s.86.

nizamnameler tanzimi, her nevi kavanin teklifi, ahkam-ı şeriye ve kanuniyenin muhafaza ve icrası, eyalât-ı mümtazenin (özerk eyaletler) şerait-i imtiyazelerine tevfikan icra-yı tevcihatı, kuva-yı berriye ve bahriyenin kumandası, harp ilanı, musalaha akdı (barış antlaşması yapma), mücazat-ı kanuniyenin tahfif veya affı Meclis-i Umumi'nin tasvibi ile aff-ı umumi ilanı[947], Meclis-i Umumi'nin miadında küşat ve tatili, Meclis-i Umumi'nin ahval-i fevkaladede vaktinden evvel içtima daveti 35. Madde mucibince Meclis-i Mebusan'ın üç ay zarfında intihab olunup içtima etmek şartı ve Heyet-i Ayan'ın muvafakatı ile ledeliktiza (gerektiğinde) feshi, alelumum muahedat akdi hukuk-u mukaddese-i padişahîdendir. Ancak sulha ve ticarete ve terk ve ilhak-ı araziye ve teba-i Osmaniye'nin hukuk-u asliye ve şahsiyetine taalluk eden ve devletçe mesarifi mucib olan muahedatın akdinde Meclis-i Umumi'nin tasdiki şarttır. Meclis-i Umumi'nin münakit olmadığı zamanda Heyet-i Vükela'nın tebeddülü vukûunda keyfiyet-i tebeddülden mütevellit mesuliyet, heyet-i lahikaya (ek heyet) ait olacaktır."[948]

1876 Kanun-u Esasisi'ndeki 7. Maddeye göre; sadrazamın yanında hükümet üyelerini de padişah seçiyor ve atıyordu. Yani sadrazama hükümet üyelerini seçme hakkı dahi verilmiyordu. 1909 değişikliği ile padişah, sadece sadrazamı ve şeyhülislamı tayin edebilecek ve sadrazamın seçtiği kabineyi de onaylayacaktı. Ayrıca değiştirilen 7. Madde'ye göre, önemli antlaşmaları Meclis-i Umumi'nin tasdik etmesi şartı da getirilmiştir.[949]

Bunun yanında yeni anayasa, padişahı göreve başladığında meclis önünde anayasa hükümlerine ve "vatan ve millete" bağlılık yemini etmekle yükümlü tutmuştur (Madde 3).[950] Devletin teokratik bünyesi ve padişahın dini liderlik durumu göz önüne alındığında, padişaha içinde "Kanun-u Esasi ahkâmı", "vatan", "millet" gibi laik kavramlar bulunan böyle bir yemin mükellefiyetinin yüklenmesinin önemi anlaşılır. Böylece ırsî monarşinin mevcudiyeti baki olmakla beraber bu monarşi, artık mutlak bir iktidar şeklinde tezahür etmemekte, bu iktidarın sınırlandırılması yeminle de kuvvetlendirilmiştir.[951]

---

[947] Maddenin eski şekli, aff-ı umumi ilanına da padişahı selahiyetli kılmakta idi. Yapılan değişiklikle bu selahiyetin ancak Meclis-i Umumi'nin (Mebusan ve Ayan Meclisleri) tasvibi ile kullanılabileceği açıklanmakta ve böylece geniş bir kitleyi alakadar eden konularda milli iradenin hakim olması prensibi bir kere daha kuvvetlendirilmekteydi. Gürdoğan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", s.94.

[948] Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.85.

[949] Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920),* Çizgi Yayınları, Konya 2007, s.12.

[950] Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920),* s.12.
Muaddel (değiştirilmiş) 3. Madde: "Saltanat-ı Seniye-i Osmaniye, Hilafet-i Kübra-yı İslamiyeti haiz olarak sülale-i âli Osman'dan usul-u kadimesi vechile ekber evlada aittir. Zat-ı hazret-i padişahî, hin-i cüluslarında (tahta çıkış zamanı) Meclis-i Umumi'de ve meclis müçtemi (toplanmış) değilse ilk içtimaında şer-i şerif ve Kanun-u Esasi ahkamına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğine yemin eder." Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.85.

[951] Gürdoğan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", s.93.

Meclis denetimi açısından en önemli değişiklik ise, hükümet üyelerinin Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu hale getirilmiş olmasıdır. Artık vükela, hükümetin umumi siyasetinden müştereken ve kendi nezaretlerindeki işlerden de şahsen Mebusan Meclisi'ne karşı sorumlu olmuşlardır (Madde 30).[952] Öte yandan bir nazır hakkında mecliste çoğunluğun oyu ile güvensizlik oyu verilirse, nazır görevinden düşecekti. Sadrazam hakkında güvensizlik oyu verilirse, kabine iktidardan düşürülmüş olacaktı (Madde 38).[953] Hükümetin ve tek tek nazırların, mebuslardan veya meclisten güvenoyu alma ve bu güveni sürdürme zorunluluğu, yasama organına yürütme gücü üzerinde tam bir denetim olanağı sağlamıştır. Ayrıca nazırlar, kendi nezaretlerini ilgilendiren konularda olduğu kadar bir bütün olarak hükümet işlerinden de meclise karşı sorumlu tutulmuşlardır. Sözkonusu yetkilerle donatılan yasama organının varlığı ve çalışması da güvence altına alınmıştır.[954]

Görüldüğü üzere önemli bir yenilik olarak bu anayasa, yürütme organını (heyet-i vükela) padişahın mutlak denetiminden az çok kurtardığı gibi ilkece meclise karşı sorumlu saymıştır. Gerçekten anayasaya göre her şeyden önce, padişaha tanınan geniş yetkiler sadrazam ve vekiller tarafından kullanılacak ve bundan doğacak sorumluluk yine vekiller heyetinin olacaktır. Öte yandan –sadrazam doğrudan padişah tarafından seçilip atanmakla birlikte- vükela heyeti, sadrazam tarafından oluşturulacak ancak bu kurulu onamak ve gereğinde vekilleri görevden almak ve değiştirmek hakkı padişahın olacaktır. Böylelikle gerçek yürütme gücünü elinde bulunduran nazırlar, yürütme kararlarında imzalarıyla padişahın yetkisini paylaştığı gibi

---

[952] Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920),* s.12.
1876 Kanun-u Esasisi'ne göre 30. Madde şu şekildedir: "Vükela-yı devlet, memuriyetlerine müteallik ahval ve icraattan mesuldür." Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", s. 201.
Muaddel 30. Madde: "Vükela, hükümetin siyaset-i umumiyesinden müşteren ve daire-yi nezaretlerine ait muamelattan dolayı münferiden Meclis-i Mebusan'a karşı mesuldür. Taraf-ı hazret-i padişahîden tasdike muhtaç olan mukarreratın mamulünbiha (kendisi ile amel olunan) olması için sadrazam ile daire-i müteallikası nazırı (bakanları) taraflarından kararnamelere vaz-ı imza (imza koyma) edilerek kararın mesuliyeti deruhte olunmak ve anların (onların) imzası balâsına taraf-ı hazret-i padişahîden dahi vaz-ı imza buyrulmak şarttır. Heyet-i Vükela'ca ittihaz olunan kararlar, umum vükelanın imzalarını havi olacak ve o imzaların balâsına muhtac-ı tasdik olduğu takdirde kezalik taraf-ı hazret-i padişahîden vaz-ı imza buyrulacaktır." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili- Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.86.
[953] Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920),* s.12.
1876 Kanun-u Esasisi'nin 38. Maddesi şu şekildeydi: "İstizah-ı madde için vükeladan birinin huzuruna Meclis-i Mebusan'da ekseriyetle karar verilerek davet olundukta ya bizzat bulunarak veyahud maiyetindeki rüesa-yı memurînden birini göndererek irad olunacak suallere cevap verecek veyahud luzum görürse mesuliyetini üzerine alarak cevabını tehir etmek selahiyetini haiz olacaktır." Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", s. 198.
Muaddel 38. Madde: "İstizah-ı madde için vükeladan birinin huzuruna Meclis-i Mebusan'da ekseriyetle karar verilerek davet olundukta ya bizzat bulunarak yahud maiyetindeki rüesa-yı memurînden birini göndererek irad olunacak suallere cevap verecek yahud lüzum görürse mesuliyeti üzerine alarak cevabının tehirini talep etmek hakkını haiz olacaktır. Netice-i istizahta Heyet-i Mebusan'ın ekseriyet-i ârâsı (oy çokluğu) ile hakkında adem-i itimat beyan olunan nazır sakıt olur (düşer). Reis-i Vükela (sadrazam) hakkında adem-i itimat beyan olunduğu halde Heyet-i Vükela hep birden sukut eder." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.87.
[954] Muzaffer Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı,* Alan Yayınları, 1986, s. 87.

ilkece meclisin güvencesi altına alınmıştır. Öte yandan yürütme organı yeni anayasa ile Meclis-i Mebusan'a egemen olmak şöyle dursun her bakımdan ona bağımlı ve sorumlu bir duruma sokulmuştur.[955]

1909 değişiklikleriyle padişahın parlamento toplantı süresi üzerindeki tasarruf hakkı da önemli ölçüde azaltılmıştır. Bu tarihten sonra, meclisin her yıl Kasım ayı başlangıcında davetsiz olarak toplanacağı ve Mayıs ayı başlangıcında tatile gireceği kayıt altına alınmıştır (Madde 43).[956] Ayrıca 35. Madde'de yapılan değişiklikle padişahın tam bir serbestî içinde meclisi feshetme yetkisi kısıtlanmıştır. Eski 35. Madde'de meclis ile kabine arasında bir ihtilaf çıktığında padişah isterse kabineyi değiştirebiliyor veya seçim yapılmak şartıyla meclisi feshedebiliyordu. 1909 yılında yapılan değişiklikle padişahın 35. Madde mucibince meclisi feshetmek istemesi durumunda, Kanun-u Esasi'nin 7. Maddesine göre Ayan Meclisi'nin onayını alması gerekiyordu.[957] Böylece padişah artık meclisi sebepsiz olarak feshetmek selahiyetine sahip olmayıp ancak 35. Madde'deki durumların ortaya çıkması sonucunda meclisi feshedebilecekti.[958] Bununla birlikte çok ilginç bir nokta ise; bu değişikliklerle Meclis-i Mebusan'ın konumunu padişaha ve hükümete karşı güçlendiren İttihat ve Terakki Fırkası, mecliste şartlar kendi aleyhine dönünce 1912 yılında 7 ve 35. Maddeyi tekrar değiştirmeye muvaffak olarak meclisin feshi konusunda padişahın Meclis-i Ayan'dan muvafakat alması şartını ortadan kaldırmıştır. Böylece meclisin feshi konusunda 1876 Kanun-u Esasisi'nin hükümlerine geri dönülmüştür. İttihat ve Terakki Fırkası, bu değişikliği uysal bir hükümdar olan Sultan Reşad'ın padişahlığını göz önüne alarak gerçekleştirmiştir fakat sonraki padişah Vahdettin, 21 Aralık 1918'de bu maddelerdeki değişikliğe dayanarak Meclis-i Mebusan'ı feshedecektir.

---

[955] Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı,* s.86, 87.

[956] Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920),* s.11.
Muaddel 43. Madde: "Meclis-i Umumi'nin iki heyeti beher sene teşrinisani (Kasım) ibtidasında bila davet tecemmu (toplanma) eder ve ba irade-i seniye açılır ve Mayıs ibtidasında yine ba-irade-i seniye kapanır. Bu heyetlerden biri diğerinin müçtemi bulunmadığı zamanlarda münakit olamaz". İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.87.

[957] Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920),* s.12.
1876 Kanun-u Esasisi'ne göre 35. Madde şu şekildedir: "Vükela herhangi bir mesele dolayısıyla Mebusan Meclisi ile ihtilafa düşer ve müdafaa ettiği nokta-i nazar işbu meclis tarafından ekseriyet-i ârâ (oy çokluğu) ile ve esbab-ı mucibe beyanıyla katiyen ve mükerreren reddedilir ise padişah ya yeniden vükela tayini cihetine gider veyahud Meclis-i Mebusan'ı feshetmek hakkını ihtiyar eder." Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", s. 198, 199.
Muaddel 35. Madde: "Vükela ile heyet-i mebusan arasında ihtilaf vukuunda vükela, reyinde ısrar edüb de mebusan canibinden katiyen ve mükerreren reddedildiği halde vükela ya mebusanın kararını kabule veya istifaya mecburdur. İstifa takdirinde yeni gelen heyet-i vükela, heyet-i sabıkanın fikrinde ısrar eder ve meclis, esbab-ı mucibe beyanı ile yine reddederse 7. Madde mucibince intihabata başlanılmak üzere zat-ı hazreti padişahî meclisi feshedebilir fakat heyet-i cedide-i mebusan evvelki heyetin reyinde sebat ve ısrar ederse Meclis-i Mebusan rey ve kararının kabulü mecburi olacaktır." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.86.

[958] Gürdoğan, "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", s.95.

Sonuç olarak, 1909 yılında yapılan Kanun-u Esasi değişiklikleriyle padişahın yasama ve yürütme üzerindeki mutlak egemenliği ortadan kalkmıştır. Padişahın yürütme üzerindeki mutlak egemenliği 7. ve 27.[959] maddelerin değiştirilmesi ile yasama üzerindeki mutlak egemenliği ise 53. Maddede yapılan değişiklikle ortadan kalkmıştır. 53. Maddede yapılan değişiklikle[960] artık mebuslar, önceden izin almaksızın kanun teklifinde bulunabilecekti. Ayrıca, kanun tekliflerinin Şura-yı Devlet'te görüşüldükten sonra tasarı haline getirilmesi esası kaldırılmıştır. Böylece, Mebusan Meclisi'nin gerçek bir yasama organı olmasının önü açılmıştır. 54. Maddede yapılan değişiklikle[961] padişahın mutlak veto yetkisi, geciktirici veto yetkisine dönüştürülmüştür.[962]

Burada özellikle değiştirilen 27, 30, 35, 53 ve 38. maddeler üzerinde dikkatle durmak gerekmektedir. Çünkü 27 ve 53. maddelerde yapılan değişiklikle padişahın yasama ve yürütme üzerindeki egemenliğinin kaldırılmış olduğu görülmektedir. Bunun yanında 30, 35 ve 38. Maddelerde yapılan değişikliklerle birlikte, hükümetin yani yürütmenin yasamaya yani Mebusan Meclisi'ne karşı sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır. Adı geçen maddelerde yapılan değişiklikler, yeni bir hükümet sisteminin ortaya çıkması bakımından çok önemlidir. Bu maddelerde yapılan değişikliklerle birlikte artık iktidar, padişahtan ziyade Mebusan Meclisi'ne geçmiş görünmektedir. 1876 Kanun-u Esasi'nin 27. Maddesine bakıldığında; padişahın sadrazam ve şeyhülislamın yanında bütün vekilleri tayin ve azl yetkisine sahip olduğu görülmektedir fakat yapılan değişiklikle birlikte padişah artık sadece sadrazam ve şeyhülislamı atayabilecekti. Bu değişiklik, padişahın yürütme üzerindeki etkisinin azaltıldığını

---

[959] Muaddel (tadil edilmiş, değiştirilmiş) 27. Madde: "Mesned-i sadaret ve meşihat-ı İslamiye (şeyhülislamlık) emniyet buyurulan zevata ihale buyrulduğu misüllu teşkil-i vükelaya memur olan sadrazamın tensip ve arzı ile sair vükelanın memuriyetleri dahi ba-irade-i şahane icra olunur." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.86.

[960] 1876 Kanun-u Esasisi'nde 53. Madde şu şekildeydi: "Müceddeden kanun tanzimi veya kavanin-i mevcudeden birinin tadili teklifi Heyet-i Vükela'ya ait olduğu gibi Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan'ın dahi kendi vazife-i muayyenleri dahilinde bulunan mevad (maddeler) için kanun tanzimini veyahud kavanin-i mevcudeden birinin tadilini istidaya selahiyetleri olmakla evvelce Makam-ı Sadaret vasıtasıyla taraf-ı şahaneden istizan olunarak irade-i seniyyeye müteallik (burada uygun anlamında) bulunursa ait olduğu dairelerden verilecek izahat ve tafsilat üzerine layihalarının tanzimi Şura-yı Devlet'e havale olunur". Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", s. 195, 196.

Muaddel 53. Madde: "Müceddeden kanun tanzimini veya kavanin-i mevcudeden birinin tadilini teklife vükela ve ayan ve mebusandan her birinin hakkı vardır. İki meclisten her biri müceddeden veya tadilen kaleme aldığı kanun layihalarını diğer heyete gönderir. Orada dahi kabul olunduktan sonra tasdik-i hazret-i padişahîye arz olunur." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.87.

[961] Muaddel 54. Madde: "Tanzim olunacak kavanin layihaları Meclis-i Mebusan ve Ayan'ca tetkik ve kabul olunarak ledelarz tasdik ile icra-yı ahkamına irade-i seniye hazret-i padişahî taalluk ederse düsturül-amel olur (uygulanır). Arz olunan kanunlar iki mah (ay) zarfında ya tasdik olunur yahut tekrar tetkik edilmek üzere bir kere iade edilir. İade olunan kanunun tekrar müzakeresinde ekseriyet-i sülüsan (üçte iki) ile kabulü şarttır. Müstaceliyetine (acillik) karar verilmiş olan kanunlar on gün zarfında ya tasdik ya da iade olunur." Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.87.

[962] Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920),* s.12.

göstermektedir. Yasama ile ilgili olarak, 1876 Kanun-u Esasisi'nin ilgili maddesi olan 53. maddeye bakıldığında ise; yasama yetkisinin padişahın atadığı vükela heyetine ait olduğu görülmektedir. Mebusların, kanun teklifi sunma yetkileri ise çok kısıtlı idi. 1876 Kanun-u Esasisi'ne göre, öncelikle bir mebus yalnızca kendi vazifesi ile ilgili kanun teklifinde bulunabilirdi. Daha sonra, kendi vazifesi ile ilgili olarak kanun teklifinde bulunmak isteyen mebusun kanun tasarısı, sadrazam aracılığı ile padişaha ulaştırılır; eğer padişah uygun görürse, kanun tasarısı ilgili vekaletin de izahatiyle tartışılmak üzere Şura-yı Devlet'e havale olunurdu. Görüldüğü üzere, bir mebusun kanun tasarısının yasalaşabilmesi için birçok aşamadan geçmesi gerekmekteydi. Bununla birlikte 1909 değişiklikleri ile birlikte bu sınırlamalar ortadan kaldırılmış ve yasa teklifi sunma yetkisi, padişahın mutlak egemenliğinden çıkarılmış olan vükela, ayan ve mebusana verilmiştir. Bir diğer çok önemli değişiklik ise, 38. Maddede yapılan değişikliktir. 38. Maddede yapılan değişiklikle, artık hükümet ve üyeleri padişaha karşı değil mebuslara karşı sorumlu tutulmuştur. Bu maddeye göre, meclis çoğunluğu nazırlar veya sadrazam hakkında güvensizlik kararı alabilir ve görevlerinden düşürebilirdi. 30 ve 35. Maddeler ise 38. Maddeyi tamamlar nitelikteki maddelerdir.

Feroz Ahmad, padişah ve meclisin yetkileri konusundaki Kanun-u Esasi değişikliklerini şu şekilde yorumlamıştır:

> "İmparatorluk içinde en yüksek merciin kim olacağı sorusu 'Meclis-i Mebusan' olarak yanıtlanmıştı. Yapılan yasa değişiklileri, bu oldubittiye yasal bir hava vermeye yetti… Yapılan yasa değişikliklerinin hepsi iktidar yapısında değişiklik yaratmıyor; bazıları örneğin, 28. Madde yalnızca başka bir biçimde dile getiriliyordu.[963] Öte yandan 3, 7, 27, 77[964] ve 113. Maddeler'de[965] yapılan değişiklikler, padişahın

[963] Muaddel 28. Madde: "Meclis-i Vükela, sadrazamın riyaseti tahtında olarak akdolunup dahili ve harici umur-u mühimmenin merciidir. Müzakeratından muhtac-ı tasdik olan kararlar, ledelarz (sunularak) irade-i seniye ile icra olunur." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.86.

[964] Muaddel 77. Madde: "Heyet-i Mebusan riyaseti ile birinci ve ikinci reis vekaletlerine heyet tarafından her sene içtimaında ekseriyetle bir zat intihab ve intihabı vâki huzur-u padişahî'ye arz olunur." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.87.

[965] Muaddel 113. Madde: "Mülkün bir cihetinde ihtilal zuhur edeceğini müeyyit (doğrulayan, sağlamlaştıran) asar ve emmarat (emareler, işaretler) görüldüğü halde Hükümet-i Seniye'nin o mahale mahsus olmak üzere muvakkaten idare-i örfiye ilanına hakkı vardır. İdare-i örfiye, kavanin ve nizamat-ı mülkiyenin muvakkaten tatilinden ibaret olup idare-i örfiye tahtında bulunan mahallin suret-i idaresi nizam-ı mahsus ile tayin olunacaktır." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.88.

gücünün ve ona tanınan yetkilerin kesin olarak sona erdiğini göstermektedir. 29[966], 30, 35, 38, 44,[967] 53 ve 54. Maddelerin değiştirilmiş biçimiyse, Bâb-ı Ali'nin meclisin yanında nasıl gölgede kaldığını ortaya koymaktadır… Son olarak 113. Madde, padişaha devletin güvenliği için tehlikeli gördüğü kimseleri sürgüne yollama yetkisi veren ve 1876 Anayasası'nın yapıcısı Mithat Paşa'nın sürülmesinde kullanılan o ünlü madde, öylesine değiştirilmişti ki içinde padişah sözcüğü geçmiyordu bile. Anayasa'nın bu beş maddesinde (3, 7, 27, 77 ve 113. Maddeler) yapılan değişiklikler sonunda, 'padişah hükümdardı ama artık hükmetmiyordu'. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki görevi, kabine veya meclis tarafından alınmış kararları onaylamaktı."[968]

Muzaffer Sencer, anayasa değişikliklerini şu şekilde yorumlamıştır: "Gerçi 1325 (1909) Anayasası'nda devletin monarşik ve teokratik niteliği olduğu gibi korunmuş, üstelik dinî özelliği daha da pekiştirilmiştir. Ancak öngörülen siyasal sistemde ve organların kuruluş ve işleyiş biçimleri konusunda anlamlı değişiklikler yapılmıştır. Başka bir deyişle 1325 değişikliğinde, 1293 (1876) Kanun-u Esasîsi temel alınmışsa da meclisin yetkileri genişletilerek anayasanın meşruti yönetim ve halk egemenliği ilkeleriyle biraz daha bağdaştırılmasına çalışılmıştır. 1909 Anayasası'nın[969] dayandığı en temel ilke, devlet işlevlerini birbirinden ayırarak bunları ayrı organlara bırakmak ve bu organlar arasında bir çalışma birliği ve karşılıklı denetim ilişkisi kurmak olmuştur. Ancak 1876 Anayasası ile oluşturulan meclisin karşılaştığı durum göz önünde bulundurularak 1909 Anayasası'ndaki değişiklikler, ilkece yasama organı lehine belirlenmiştir."[970] Yine Muzaffer Sencer'e göre; 1909 Anayasası, organlar arasında yeni bir dengesizlik oluşturarak yetki dengesini yasama organı lehine bozmuştur.[971]

Bülent Tanör'e göre; 1909 Kanun-u Esasi değişiklikleri gerçek anlamda meşruti (anayasalı), sınırlandırılmış bir monarşi düzenine geçişi ifade eder. Padişah, yasama ve yürütme üzerindeki yetkilerini yitirmiş; yürütme organı olarak hükümet, devlet sistemi içindeki yerini

---

[966] Muaddel 29. Madde: "Vükeladan her biri, dairesine (bakanlığına) ait olan umurdan mezuniyeti tahtında bulunanları usule tevfikan icra ve icrası mezuniyeti tahtında olmayanları sadrazama inha eder (yazı yazar). Sadrazam dahi o makule (çeşit) mevaddan müzakereye muhtaç olmayanları doğrudan doğruya ve muhtac-ı müzakere bulunanları Meclis-i Vükela'da badel-müzakere (müzakere sonrasında) muhtac-ı tasdik olduğu takdirde arz eder ve muhtac-ı tasdik olmayanlar hakkında Heyet-i Vükela kararını tebliğ eyler. Bu mesalihin (işlerin) envaı ve derecat-ı kanun-u mahsusla tayin olunacaktır. Şeyhülislam muhtac-ı müzakere olmayan mevadı doğrudan doğruya arz eder." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.86.

[967] Muaddel 44. Madde: "Zat-ı hazret-i padişahî görülecek lüzum üzerine resen yahud mebusanın ekseriyeti mutlakası tarafından vuku bulacak taleb-i tahririye binaen Meclis-i Umumi'yi vaktinden evvel açar ve Heyet-i Umumiye'nin kararı ile veya resen müddet-i muayyene-i içtimaı temdit edebilir (uzatma)." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.87.

[968] Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s.82, 83.

[969] 27 Nisan 1909'da yeniden toplanabilen meclis, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesine karar verdikten sonra yoğun bir yasama faaliyetine girişti. II. Meşrutiyet'in siyasal ve hukuki yapısı büyük çapta bu dönemdeki faaliyetin eseridir. Bunun başlıca noktasını 1876 Kanun-u Esasîsi'nde yapılan değişiklikler meydana getirir ki bu değişikliklerin derinliği, pek çok yazarın haklı olarak yeni bir anayasadan söz edercesine "1909 Anayasası" deyimini kullanmalarına yol açmıştır. Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", s. 24.

[970] Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı,* s.86.

[971] Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı,* s. 88.

almış ayrıca bu kuruluşun sadece parlamento önünde sorumluluğu benimsenerek demokratik bir denetim sistemi kurulmuştur. Ayrıca, meclisin feshi şartları da zorlaştırılmak suretiyle (7. ve 35. Maddeler) parlamentonun konumu güçlendirilmiştir. Böylece 1909 metni, demokratik bir yürütme ve yasama (Heyet-i Ayan'ın varlığını sürdürmesine rağmen) organlarını oluşturmuş; kuvvetler ayrılığını yumuşak ve işbirliğine dayalı ama meclisi daha çok kollayan bir biçimde gerçekleştirmiş, klasik parlementer hükümet sisteminin tipik unsurlarını getirmiştir. Kişi hak ve özgürlükleri alanında da demokratik gelişmeler meydana gelmiştir. Anayasa değişikliği ile tutuklama ve cezalandırmalarda yasaya uygunluk koşulu getirilmiş, ünlü 113. Madde ile padişaha tanınan "sürgüne yollama yetkisi" kaldırılmış, basının sansür edilemeyeceği esası korunmuş[972], toplanma ve dernek kurma hakları ilan edilmiştir.[973] Bununla birlikte siyasal gelişmeler ve İttihat-Terakki otoritarizmi, bu demokratik ilkelerin hayata geçirilmesine izin vermemiştir. [974] Yine Tanör'e göre; Sultan'ın tek taraflı irade ve işlemiyle oluşan "ferman anayasa" (1876 Kanun-u Esasîsi) tipinden, iki taraflı bir hukuk belgesi olan "misak anayasa" (1909 değişikliği) aşamasına sıçranmıştır.[975]

Recai G. Okandan, Kanun-u Esasi değişiklikleri ile ortaya çıkan yeni sistemi şu şekilde değerlendirmiştir:

> "Yapılan bu değişikliklere göre, devlet yine teokratik bünyesini muhafaza etmekle beraber mevcut monarşik sistemin mutlakiyet vasfında önemli bir tebeddül husule gelmiştir. Her ne kadar muaddel Kanu-u Esasi'de de hükümdara geniş salahiyetler tanınmışsa da bu salahiyetleri hakikatte kullanabilme imkanı Devlet Başkanı'na verilmemiştir; bu geniş salahiyetleri kullanacak olanlar, devletin faal icra organları dediğimiz uzuvları yani bakanlardır. Muaddel Kanun-u Esasi'de hükümdarın, bakanları tayin salahiyeti önemli tahditlere maruz kalmış, bakanlar devletin en önemli icra organları vasfını iktisap eylemiş; hükümdarın, bakanların faaliyetlerine müdahale imkanları bertaraf edilmiştir. Keza, teşrii (yasama) müessese ve faaliyet de hükümdarın nufuz ve tesirinden masun kılınmıştır; Meclis-i Umumi'nin siyasi ve hukuki bünyesinde hükümdarın salahiyetleri aleyhine önemli değişiklikler yapılmıştır. Mebusan Meclisi, başkan ve başkan vekillerini seçme salahiyetini elde etmiş, milletvekillerinin kanun teklifi salahiyetine 1293'te (1876) konan tahditler ortadan kaldırılmıştır. Keza, devletin icra ve teşrii fonksiyonlarının ve bununla ilgili salahiyetlerin yekdiğerinden tefriki, bunların ayrı ayrı organlara tevdii, bu organlar arasında

---

[972] Muaddel 12. Madde: "Matbuat (basın), kanun dairesinde serbesttir. Hiçbir vechile kablel-tab (yayınlanmadan önce) teftiş ve muayeneye tâbi tutulamaz" İSAM, HHP Evrakı, D.N. 14, G. S. N. 938 ; Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* 86.

[973] Muaddel 120. Madde: "Kanun-u mahsusuna tebaiyet (uymak) şartı ile Osmanlılar hakk-ı içtima maliktir. Devlet-i Osmaniye'nin tamamiyet-i mülkiyesini ihlal ve şekl-i meşrutiyet ve hükümeti tağyir (değiştirme, başkalaştırma) ve Kanun-u Esasi ahkamı hilafında hareket ve anasır-ı Osmaniye'yi siyaseten tefrik etmek maksatlarından birine hadim veya ahlak ve adab-ı umumiyete mugayir cemiyetler teşkili memnu olduğu gibi alelıtlak (genel olarak) hafi cemiyetler teşkili de memnudur." Kili-Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* s.88.

[974] Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", s. 24.

[975] Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", s. 25.

bir muvazene ve çalışma birliğinin tahakkuku ve parlamenter sistemin amme hukukumuza idhali mümkün kılınmış ve nihayet amme hak ve hürriyetlerini tehdit eden hükümler Kanun-u Esasi'den çıkarılmıştır."[976]

İlhan Arsel'in değerlendirmesi de benzer şekildedir: "Her şeyden evvel 1293'de (1876) kurulan mekanizmaya parlementer rejim mahiyeti verilmiş, kuvvetler arasında bir ahenk ve tevâzün (denk olma) temin edilmiş ve parlamenter rejimin icap ettirdiği karşılıklı frenleme usulü kabul ve tatbik edilmiştir. Bu, bir yandan icra kuvvetinin teşrii kuvvet önünde siyaseten mesul durumda bırakılması ve diğer yandan da teşrii organın icra kuvveti tarafından feshedilmesi ile mümkün kılınmıştır."[977]

3.4.3. Girit ile İlgili Gelişmeler

1841, 1858, 1867 Girit isyanları ve büyük devletlerin Padişah'a uyguladıkları baskı, Bab-ı Ali'nin 1868'de ada için bir anayasa hazırlamasına yol açtı. Bu anayasaya 1868 Nizamnamesi[978] denmektedir. Ancak 1868 yılından sonra adadaki şartlarda önemli bir düzelme olmadı ve durum kötüleşti.

Berlin Antlaşması'nın 23. Maddesi'ne göre ise, Bâb-ı Ali Girid'e 1868 Nizamnamesi'ni tatbik ile beraber muhikk (haklı, doğru) görülecek diğer bazı değişiklikleri ilave edecekti. İngiltere'nin aracılığıyla 1878 senesi Kasımı'nda imzalanan Halepa (veya Haleppo) Antlaşması[979] Giritliler'e önemli haklar kazandırmıştı. Hristiyan kaymakamların adedi artıyor, ada bazı vergilerden kurtuluyordu. Gümrük gelirlerinin bir kısmı, adanın mahalli yönetim dairelerine bırakılıyordu. Bu haklar geçici olarak Giritliler'i memnun etti. Giritliler, 1880'de İstanbul'da toplanan konferansta bazı temennilerde bulundularsa da çok fazla ısrar etmediler. 1885'de Yunanistan tarafından adaya yapılan harekat, Giritliler'in ümitlerini canlandırmış ve istiklal arzuları geri gelmiştir fakat Yunan harekatının başarısız olması doğal olarak aleylerine

---

[976] Okandan, "Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat", s.28.

[977] Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", s. 200.

[978] Anayasa ile Girit Adası, beş vilayete ayrılmaktaydı ve padişahın tayin ettiği bir genel vali tarafından yönetilecekti. Bütün yürütme yetkisi valide toplanmaktaydı. Her vilayet müslüman ya da Hristiyan bir vali tarafından yönetilecek ve yardımcısı diğer dine mensup bir kişi olacaktı. Anayasayla ayrıca bir genel kurul oluşturulmaktaydı. Genel Kurul; genel valiye yardımcı olacaktı ve iki danışman, başyargıç, Yunan Başpiskoposu, mali direktör, muhaberat direktörü ve kendi topluluklarınca seçilecek üçü müslüman ve üçü Hristiyan olmak üzere altı diğer üyeden oluşacaktı. Kurul; bütün kalıcı tedbirleri tartışmak, dolaylı vergilerin toplanmasını düzenlemek ve genel gelir ve giderleri denetlemek yetkisine sahipti. Tokay, *Makedonya Sorunu,* s.24.

[979] Girit'te halkın çoğunluğu Rum olmak üzere müslümanlar da yaşıyordu. Abdülhamid Devri'ne kadar Girit, bazı isyanlara sahne olmakla birlikte fiilen Osmanlı valileri ve askerleri elindeydi. Ancak 1868 yılından sonra ve biraz da Kırım Savaşı'nı takip eden yabancı tavsiyeler üzerine Bâb-ı Ali, Giritliler'e bazı imtiyazlar sağlayan bir ferman yayınlamıştı. Bu fermana göre; Giritliler'in bir genel meclisi oldu. Meclis'te üye çoğunluğu hristiyanlardaydı. Bu ferman, Girit'te yabancı konsolosların oturduğu Halepa'da (Haleppo) 1878'de yabancı büyük devletlerin de tadil ve tasdikiyle Halepa (Haleppo) Fermanı adını aldı. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* c.I, s. 378. Fermana göre; 1) Vali beş yıl süreyle atanacak, bir müslüman ve bir de Hristiyan yardımcısı olacaktır. 2) Çoğunluğunu hristiyanların oluşturduğu karma bir meclis kurulacaktır. 3) Meclisin üyeleri, memur ile yerliler arasından seçilecektir. 4) Rumca ve Türkçe resmi dil olacaktır. 5) Vergi gelirleri ada için harcanacaktır. Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", c.XII, s. 116.

döndü. 1889'da bir karışıklık (isyan) ortaya çıktı fakat Osmanlı Devleti bu karışıklığı büyük bir şiddetle bastırdı. Kasım 1889'da yeni bir fermanla Giritliler'in istifade ettiği imtiyazların büyük bir kısmı kaldırıldı. 1894'de vergiler şiddetle tahsil edildi. Bâb-ı Ali bir Hristiyan vali tayin etmedi ise de adada meydana gelen karışıklık, Osmanlı Hükümeti'ni -büyük devletlerin baskısı ile- bir Hristiyan vali tayin etmeye mecbur bıraktı.[980] Giritliler bunu yeterli bulmadılar ve Halepa Antlaşması'nın yeniden yürürlüğe girmesini istediler. Osmanlı Devleti bunun üzerine adaya tekrar asker gönderdi. Tenkil o kadar şiddetli oldu ki karışıklıklar bütün adaya yayıldı ve büyük devletler duruma müdahale ettiler. Eylül 1896'da yapılan yeni bir nizamname Giritliler'i memnun etmedi fakat bu nizamname hükümleri Avrupa tarafından cebren kabul ettirildi.[981] Osmanlı Hükümeti ise taahhüd ettiği şeyleri bu sefer yerine getirmedi ve karışıklıklar daha büyük bir şekilde yeniden başladı. Giritliler'e yardım vaad eden Yunanistan, vaadlerinde durarak Şubat (Rumî takvime göre) içinde iki bin Yunan askerini Albay Vasos komutasında adaya çıkardı. Hemen arkasından büyük devletler adanın başlıca şehirlerini denizci erleriyle işgal ettiler. O tarihten itibaren Giritliler, büyük devletlerin emaneti altında oldular. İngiltere, Girid'e muhtariyet verilmesini teklif etti. Mart 1897 tarihinde büyük devletler, Girit Adası'na Osmanlı Hükümeti'ne bağlı olmak şartıyla ayrı bir idare vereceklerini Yunan Kabinesi'ne bildirdiler. Bir ay sonra ise Osmanlı askerinin Yunanistan'daki galibiyetiyle (1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sonucundaki galibiyet) Yunan askeri adadan alındı. 1898 senesinde ada, Yunan Prensi George'un idaresi altına verildi.[982] O günden itibaren Girid, Yunanistan ile birleşmek ümidinde oldu. Bu ümidin sözcüsü olan Prens, her sonbahar gelince Avrupa'ya seyahat eder; Giritliler'in temennisini yerine getirmek için büyük devletler nezdinde teşebbüslerde bulunurdu. Her defasında aldığı cevap ise, yer ve zamanın uygun olmadığı merkezinde idi. 1904

---

[980] Sultan Abdülhamid, istemeyerek de olsa adaya Rum Karatodori Paşa'yı tayin etmek zorunda kaldı (1895).

[981] Girit'e yabancı büyük devletler, 1896'dan itibaren müdahaleye başladılar. Halepa Antlaşması ise fiilen feshedildi. Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* C.I, s. 378

[982]Yunanistan'ın, 1897 Savaşı'nda aldığı ağır yenilgi Giritli Rumlar'ı daha saldırgan hale getirdi. Bunun üzerine, müslüman Türkler'i olduğu kadar, adada bulunan yabancı askerleri ve özellikle İngilizler'i hedef alan Rumlar'ın eylemlerini bahane eden Londra yönetimi, ilginç bir karar alarak 1897 Ekim ayında, henüz kesin barış yapılmadan önce, Osmanlı Devleti'ne bir ültimatom verdi. Buna göre, Türk askerinin adadan tamamen çekilmesi isteniyordu. Böylece Girit; İngiliz, Fransız, Rus ve İtalyan birliklerinin kontrolüne terk edildi. Girit'in, Yunan Prensi'nin idaresine verilmesiyle birlikte artık Osmanlı Devleti'nin –kağıt üzerindeki hukuki mülkiyetinin ötesinde- Girit ile hiçbir bağı kalmıyor, buna karşılık adanın Yunanistan ile birleşmesi demek olan Enosis için uygun bir zemin doğuyordu. Hatipoğlu, "1897 Osmanlı-Yunan Harbi",c.II, s.308.

Osmanlı Devleti, 1898'de ise büyük devletlerin özellikle İngiltere, Rusya, Fransa ve İtalya'nın (düvel-i erbaa-i hâmiye şeklinde de tanımlanmaktaydı) baskılarıyla adadan askerlerini çekmeyi ve Girit'in özerk bir vilayet olmasını kabul etmek zorunda kaldı. Adadaki Osmanlı varlığı yalnız sembolik olarak kaldı ve 1899'da Girit için yeni bir anayasa hazırlandı. Buna göre ada, Padişah'ın hükümdarlığı altında ve büyük devletlerin garanti ettiği tarafsız özerk bir bölge teşkil etmekteydi. Ada, mali bakımdan tamamen bağımsız olacak ve Osmanlı Devleti adanın içişlerine karışmayacaktı. Vali; Yunan kökenli olacak, beş sene süreli görevine büyük devletler tarafından atanacak ve Padişah tarafından da tanınacaktı. Yabancı subaylar kendileri ayrıldıktan sonra yerlerini alacak olan yerel milisleri örgütlemekle görevli olacaklardı. Resmi dil Yunanca olacaktı. Girit, 1913'te Yunanistan ile birleşmesine kadar bu şekilde yönetilmiştir. Tokay, *Makedonya Sorunu,* s.26.

senesinin Eylül'ünde Girit halkı Prens'e bir dilekçe gönderdi ve Giritliler'in asıl ve kesin taleplerinin Yunanistan ile birleşmek olduğunun büyük devletlere tebliğini rica ettiler. Devletler yine kabul etmediler. Bu defa Girit halkı bu karardan üzgün olarak yine bir karışıklık çıkardı. Bu sefer Girit halkı Prens'in aleyhine ayaklandılar. Ocak 1905'te isyancılar, geçici bir milli meclis teşkil ederek Papa Mihalis adındaki birini başkan seçip Girid'in Yunanistan'a iltihak ettiğini ilan ederek durumu büyük devletlere haber verdiler. İsyancılar'a karşı Osmanlı Hükümeti tarafından asker gönderildi. Mayıs'ta isyan büyümeye başladı. Bu arada Girid milli meclisinin üçüncü toplantı devresi açıldı. Meclis, Prens'in ölçülü-ılımlı olunması yolundaki birtakım nasihatlerini içeren açılış konuşmasını dinledikten sonra bir karar alarak adanın Yunanistan'a iltihak ettiğini tekrar ilan etti. Hami devletler olan İngiltere, İtalya ve Rusya hükümetleri Roma'da bir konferans tertip ettiler ve bu konferansın sonucu olarak Girit'in Yunanistan'a iltihakını men ettiler. Girit içindeki birçok karışıklıklardan sonra 1906 senesi Eylül-Ekimi'nde Prens George, bir taraftan karışıklıkla ve diğer taraftan devletlerin iltihaka müsaade etmemeleri arasında sıkışmış kalarak Girit Komiserliği'nden istifa etti ve yerine Yunanistan Başvekili Zaimis tayin edildi. Prens George'nin adadan ayrılması üzerine adada yine karışıklıklar çıkması ihtimal dahilinde olduğundan korkulmakta idi fakat Prens, halka yeni komiseri gayet etkili kelimelerle takdim etti ve Zaimis'in, Yunanistan Kralı Yorgi tarafından seçilmiş olduğunu halka müjdeledi. Zaimis, Girid Anayasası'nın düzenlenmesini sağladı. Milli meclis dört senede bir seçilecek, basın serbest olacak idi. Herkes memur olabilecekti. Başkomiser, Girit Hükümeti'nin en büyük başkanı ünvanını alıyor idi. Bundan başka Zaimis, Yunan subaylarının Girit jandarmasına dahil olabilmeleri iznini de elde etti. 1906 Aralığı'nda on Yunan subayı adaya çıktıkları zaman halk, kendilerine olağanüstü bir gösteri düzenledi. Bu subayların Girid'e gelmesi Giritliler için bir alamet, bir işaret gibi geldi.[983]

Girit'in 1898'den beri Osmanlı Devleti ile pek bağlantısı kalmamıştı. Bu tarihte Yunan Veliahdı Girit'e vali tayin edilmiş ve Osmanlı askeri de adadan çekilmişti. Bu durum fiili enosis olmakla beraber ada yine de hukuken Osmanlı Devleti'nin toprağı idi. Meşrutiyet yeniden ilan edildikten kısa süre sonra Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhak ettiğini ilan ettiği gün, Girit Meclisi de adayı Yunanistan'a kattığını ilan etti. Yunanistan da bu katılmayı kabul ettiğini bildirdi. Osmanlı Devleti ise Girit Meclisi'nin kararını protesto etti ve katılmayı tanımadığını bildirdi. İstanbul'da, Girit konusunda ve Yunanistan aleyhine büyük gösteriler yapıldı. Osmanlı Hükümeti'nin tepkilerine rağmen Yunanistan'ın Girit'i ilhak etmesi için hiçbir ciddi ve maddi bir engeli yoktu fakat Yunanistan'da Ağustos ve Ekim 1909 aylarında iki defa hükümet darbesi

[983] *Tanin*,"Mesâil-i Mühimme-i Dahiliye, Giridin Mevki-i Ahdisi", 30 Eylül 1324-13 Ekim 1908, No: 74, s.1, 2. (bk. EK 26).

yapıldı. Neredeyse Yunan Kralı dahi tahtını kaybediyordu. Yunanistan'ın bu iç karışıklıkları, Girit'in Balkan Savaşları'na kadar Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden tamamen çıkmasını önledi. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndaki ağır yenilgisi, Yunanistan'a sadece Girit'i değil diğer birçok Ege Adaları'nı da ele geçirme imkanı sağlayacaktır.[984]

Girit fiiliyatta Yunan bir komiser tarafından idare edilmekle beraber dört koruyucu devletin (düvel-i erbaa-i hamiye; İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya) askeri işgali altında idi. Bunun yanında bu ada hristiyanlarının, amaçlarına tam ve hukuki şekilde kavuşmaları için bu dört devletin oradan çekilmeleri lazımdı; yani iş sadece hukuken değil fiilen de uluslararası mahiyet gösteriyordu. Bundan başka Yunan Hükümeti zayıftı ve Osmanlı Devleti'ne nazaran onun üzerine kuvvetli bir etki yapmak daha kolay ve daha az tehlikeli idi. Bu iki sebebten dolayı Girit Meselesi ancak Balkan Savaşları'yla halledilecektir.[985] Bunun yanında adanın yönetimini eline alan dört devlet, adanın küçük olması bakımından aralarında paylaşamıyorlardı fakat Girit'in stratejik olarak öneminin büyük olmasından dolayı adayı Yunanistan'a da tam anlamıyla teslim etmediler.[986]

Kamil Paşa Hükümeti döneminde 6 Ekim 1908'de Girit, Yunanistan ile birleştiğini (ilhak) ilan etti fakat bu durumu düvel-i muazzama kabul etmedi. Yunan Kralı, bunun üzerine Avrupa'da temaslarda bulunmuşsa da Girit Meselesi'ni kendi lehine çözememiştir.[987]

Bu noktada, Balkan Savaşları ile Yunanistan lehine çözümlenecek olan bu meselenin Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretinde ne tür tartışmalara ve müzakerelere sahne olduğuna değinilecektir.

Atina Sefareti'nin 20 Mayıs 1909 tarihli yazısında bildirdiğine göre; Yunan Hükümeti, düvel-i erbaa-i hamiye (İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya) askerlerini Girit'ten çektikten sonra Girit'in Yunanistan'a ilhakını kesinleştirmek için Giritliler'in Yunan Parlamentosu'na mebus göndermeleri için seçim yapmalarını güçlü bir şekilde istiyordu. Yine Atina Sefareti'nin 13 Mayıs 1909 tarihli yazısıyla bildirdiğine göre; düvel-i hamiyenin 14 Temmuz 1909 tarihinde Girit'ten askerlerini çekecek olması, geçici Girit Hükümeti tarafından sabırsızlıkla bekleniyordu.[988]

Hariciye Dairesi'nin Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği 1 Haziran 1909 tarihli yazıda ifade edildiğine göre; 15 Temmuz 1909 tarihinde İngiliz, Fransız ve İtalyan askerleri Girid'i boşaltır boşaltmaz adada Yunan Kralı tarafından olağanüstü komiser sıfatıyla tayin edilecek

---

[984] Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi,* s.883, 884.
[985] Bayur, *Türk İnkilap Tarihi*, c.I, K.II, s.181.
[986] Bayram Kodaman, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", c.XII, s. 117.
[987] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Vükelâdan İstizah", *Tanin,* 21 Kanunuevvel 1324- 3 Ocak 1909, No: 154, s.1.
[988] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1059.

aslen Giridli olan eski Yunan Dışişleri Bakanı Skolidis'in başkanlığı altında bir geçici idare kurulmasının düvel-i erbaa-i hamiye tarafından kararlaştırıldığı ve bu idare devam ederken Girid dört sancağa ayrılarak bu dört sancaktan Yunan Meclis-i Mebusanı'na vekiller gönderileceği Brüksel'de çıkan *İndependence Belj* gazetesi tarafından iddia edilmiştir. Bu iddia üzerine Hariciye Nezareti tarafından yazıyla düvel-i erbaa-i hamiye sefaretlerinin ve Atina Sefareti'nin konuyu araştırmaları istenmiş, bu konuda Paris, Petersburg, Roma, Londra ve Atina'daki sefaretlerden gönderilen cevaplarda adı geçen iddianın itimat edilecek bir iddia olmadığı belirtilmiştir.[989] Bunun yanında aynı yazıda ifade edildiğine göre; Girit hakkında Bab-ı Ali ile düvel-i hamiye arasında bir antlaşma yapılana kadar oradaki düvel-i hamiye askerlerinin adayı boşaltmaması için Londra, Paris, Roma ve Petersburg sefaretlerine gerekli talebin yapılması için yazı yazılmıştır.[990] Yine bu yazıda ifade edildiğine göre; Londra Sefareti Maslahatgüzarı, 26 Mayıs 1909 tarihli yazısıyla bildirdiğine göre, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ile bir görüşme yapmış ve bu görüşmede Grey, düvel-i erbaa-i hamiyenin gelecek Temmuz'da Girit'ten askerlerini çekmesine dair önceden ve karşılıklı olarak aldıkları karar hakkında geçenlerde fikir alışverişinde bulunduklarını ifade etmiş ve bu konudaki soru üzerine Osmanlı bayrağının Sevde Körfezi'nde kalmaya devam edeceğini ve bir istasyonun bunu koruyacağını, Girit işinde daha ileri bir aşamaya geçilmesinin Avusturya ile Almanya tarafından İtalya'ya bırakılacağı ve Girit Meselesi'nde İtalya'nın Yunan Hükümeti'ne daha eğilimli olduğuyla ilgili olarak yarı resmi bir mahiyette olan Çayt gazetesinin iddiası hakkında ise Almanya İmparatoru'nun Yunanistan hakkında iyi hisleri olduğunu duyduğunu fakat İngiltere Hükümeti'ne bu konuda hiçbir yazının gelmediğini ifade etmiştir. Ayrıca Roma Sefiri Hakkı Bey, 26 Mayıs 1909 tarihli yazısında bildirdiğine göre; İtalya Dışişleri yetkililerinden Titoni, daha önceden alınan karar gereği Temmuz'un başında adadan düvel-i hamiye askerlerinin çekilmesinden başka hiçbir karar bulunmadığını ve İtalya'nın Yunanistan'a müsait bir ortam hazırlamak niyetinde olduğu hakkındaki bazı gazetelerin iddialarının doğru olmadığını ifade etmiştir.[991] Petersburg Sefareti'nden gönderilen 10 Nisan 1909 tarihli yazıda ifade edildiğine göre ise; Rusya Dışişleri Bakanı İzovelski, devletlerin gelecek Temmuz'da askerlerini Girit'ten çekmek için verdikleri karardan geri dönemeyeceklerini beyan etmiş ve Fransa'nın bu işte en büyük görevi ifa etmekte olmasından dolayı bu konuda Osmanlı Hükümeti'nin mesaisini Paris'e kaydırması gerektiğini ifade etmiştir. [992]

[989] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1059.
[990] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1059.
[991] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1059.
[992] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1059.

Londra'da çıkan *Daily Telgraf* gazetesinin 22 Haziran 1909 tarihli nüshasında yayınlanan bir haberde; Girit Meselesi'nin, kesin olarak halledilmesi luzumunun hiç olmazsa biraz daha ertelenmesiyle geçici bir tesviye bulmaya çalışan düvel-i erbaa-i hamiyenin aklını işgal etmeye devam ettiği, eğer bu dört devlet yerine altı devletin toplu halde bu işle uğraşmaları durumunda sorunun yirmi dört saat içinde halledileceğinin herkesçe zannedildiği, şu anda sorunun halledilmesi amacıyla ileri sürülen çeşitli tekliflerin bir sonuca ulaşmadığı, ancak adada Osmanlı Devleti'nin hükümdarlık haklarının devamının gerektiği konusunu herkesin tasdik ettiği, devletlerin Girit'ten askerlerini tahliye etmesi durumunda Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki ihtilafın tehlikeli bir şekle gireceği, ifade edilmiştir.[993]

Paris'te çıkan *Figaro* gazetesi 25 Haziran 1909 tarihli nüshasında; İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in, Avam Kamarası'nda düvel-i hamiyenin Girit'teki askerini Temmuz'un 27'sinde adadan geri çağırmak niyetinde olduğunu beyan ettiğini[994], İngiltere'nin her şeyden önce düvel-i erbaa-i hamiye tarafından Giritliler ile Rumlar'a bir sene önce verilen vaadin yerine getirilmesi taraftarı olduğunu, birkaç yüz askerin Girit'ten ayrılmasının İngiltere Hükümeti'nce nispeten bir önemi olduğunu ve her şeyden önce lazım gelen şeyin taahhütlerin yerine getirilmemesiyle Giritliler'e ayaklanma için vesile verilmemesi gerektiğini aktarmıştır.[995] Bunun yanında devletler, askerlerini çektikten sonra Hanya'da nöbetleşmek suretiyle bir tane savaş gemisi bulunduracaklardı.[996]

28 Haziran 1909 tarihli Paris'te çıkan *Liberte* gazetesinin haberinde; son diplomatik girişimlerin etkisine nazaran Osmanlı ve Yunan ilişkilerinin bir dereceye kadar açıklık kazandığı hatta yakında bir antlaşmanın ortaya çıkmasının beklendiği, Osmanlı Hükümeti (Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin) tarafından İstanbul basınına kuruntulara kapılmaksızın dürüst ve itilafkarane bir dil kullanılmasının emredildiği, ifade edilmiştir.[997]

29 Haziran 1909 tarihli yabancı gazetelerin haftalık icmalinde belirtildiğine göre; Yunanistan, parlamentosuna Giritli mebusları da dahil etmek istiyordu. Ayrıca Girit'te "Hellas" işaretli pullar kullanılıyor, Girit'e ait davalar Yunan mahkemelerinde görülüyordu. [998] Yine 29 Haziran 1909 tarihli haftalık icmalde, İngiliz gazetelerinin, Girit ile ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin sadece düvel-i erbaa-i hamiye daha doğrusu İtilaf Devletleri'ne değil Almanya ve

[993] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 13, G. S. N. 782.
[994] İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey, Avam Kamarası'nda tam olarak şöyle demiştir: "Düvel-i Hamiye, bu işte müttefikan hareket etmektedirler. Girit'ten askerlerini çekmeye ve Girit sularında vazifeli bir vapur (maiyyet vapuru) bulundurmaya karar vermişler ise de ayrıntılarını henüz düzenlememişlerdir. Devletlerin askerlerini geriye çekmesi, Girit politikalarında bir değişiklik olduğu anlamına gelmemektedir." İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 764.
[995] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 765.
[996] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1059.
[997] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 13, G. S. N. 777.
[998] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 732.

Avusturya'ya da müracaat etmesinden rahatsız olduğu, ifade ediliyordu.[999] Londra'da çıkan *Times* gazetesinin 24 Haziran 1909 tarihli nüshasında belirtildiğine göre; Osmanlı Hükümeti, Girit için muhtariyet konusunda yalnız düvel-i hamiyeye değil Almanya ve Avusturya'ya da müracaat ediyordu. Almanya ve belki de Avusturya, Girit için diğer Batı devletlerinin arzu ettiğinden daha sınırlı bir muhtariyet istemekteydi.[1000] Osmanlı Hükümeti, bu şekilde Girit ile ilgili müzakereleri, genel bir müzakereye çevirerek avantaj elde etmek istiyordu. Yine *Times* gazetesinin 25 Haziran 1909 tarihli nüshasında belirtildiğine göre; Fransa Hükümeti, Girit muhtariyeti hakkında müzakerelere başlamak üzere Osmanlı Hükümeti'nin Berlin Antlaşması'nda imzası olan devletlere gönderdiği yazıya karşı İngiltere tarafından alındığı rivayet edilen tavıra uygun olarak şu an bu iş için Osmanlı Hükümeti ile müzakerelere başlamayı uygun görmemektedir.[1001] Paris'te çıkan *Tan* gazetesinin 27 Haziran 1909 tarihli nüshasında belirtildiğine göre; Almanya, Girit Meselesi hakkında müzakere yapılması için Osmanlı Hükümeti tarafından yapılan teklife vereceği cevabı henüz hazırlamamıştır. Bu cevapnamede Almanya'nın, meselede henüz üstün bir rol oynamak istemediğini ima edeceği zannedilmektedir. Berlin Kabinesi, birinci rol ile sorumluluğu düvel-i erbaa-i hamiyeye vermek istemektedir. Ancak vahim zorluklar ortaya çıkarsa bu politikasını terk edecektir. Almanya, şimdilik Türkler'i tahrike de eğilimli değildir. Diğer taraftan Yunanistan'ın kendisine zarardan başka bir şey kazandırmayacak yanlış bir harekete girişemeyeceği de zannedilmektedir.[1002] *Times* gazetesinin 29 Haziran 1909 tarihli nüshasında belirtildiğine göre ise; düvel-i hamiye, Osmanlı Hükümeti'nin son notasında izah edilen bakış açısını kabul etmekten imtina etmektedir.[1003] Cenevre'de çıkan *Jörnal Dö Cenevr* gazetesinin 27 Haziran 1909 tarihli nüshasında yapılan yoruma göre; Genç Türkler Girit Meselesi'nde devletler tarafından alınan karara, adanın Yunanistan'a kesin ve ani bir ilhak değil ise ilhaka doğru atılan bir adım nazarıyla bakacaklar ve düvel-i hamiyenin kendilerine itimat etmedikleri gibi kendilerinin geleceklerinden dahi ümitsiz olduklarını kolayca anlayacaklardır. Yunanistan'ın, Osmanlı idaresinin ilk zaafiyetinde Cezair-i Bahr-i Sefid'de harekete geçmesi için her şey hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin tek muhibbi olmaya gayret eden Almanya'nın, tasavvurlarını ilerletmeye bundan daha fazla hiçbir şey hizmet edemezdi. Sir Edward Grey, içtenlikle İngiltere'ye itimad etmiş olan hürriyetperver Türkiye'yi terk etmekten ibaret olan tavır ve hareketini dün dahi Avam Kamarası'nda sağlamlaştırmıştır.[1004] Paris'te çıkan *Echo De Paris* gazetesinin 23

[999] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 732.
[1000] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 763.
[1001] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 765.
[1002] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 768.
[1003] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 13, G. S. N. 774.
[1004] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 13, G. S. N. 779.

Haziran 1909 tarihli nüshasında belirtildiğine göre; Girit Meselesi yeni bir safhaya girmiştir. Osmanlı Hükümeti, devletlerin askerlerini Girit'ten çekmeden önce adada kesin bir idare şeklinin yerleşmesini görmek arzusunda olduğunu devletlere dün gönderdiği yazıda ifade etmiştir.[1005]

Hariciye Dairesi'nin Hüseyin Hilmi Paşa'ya gönderdiği Ağustos 1909 tarihli yazıda ifade edildiğine göre; Girid İcraat Komitesi (Bakanlar Kurulu)[1006], milli emellerin yakında gerçekleştirilmesinin ve Girid'in (Yunanistan'a) ilhakı meselesinin şerait-i hayırhahane ile (iyi, iyiliksever şartlarla) tetkik olunacağının ve ancak talebin gerçekleşmesi için huzur ve asayişin korunmasının lazım olduğunun düvel-i hamiye tarafından kendilerine ifade edildiğini iddia etmiştir.[1007]

3 Ağustos 1909 tarihli *Berliner Tagblat* gazetesinde yayınlanan bir haberde; Genç Türkler mahfillerinde Girit Meselesi hakkında olağanüstü bir hareketliliğin görüldüğü, Rumlar'ın mütecaviz tutumlarından dolayı Osmanlı Devleti'nin hukukunun haleldar (bozma, bozulma) olmasından dolayı Genç Türkler'in heyecanının son derece arttığı, tedarikat-ı azime yapmak için Pazar günü yapılacak protesto mitinginin son derece can atarak beklenildiği, kamuoyunun ziyadesiyle savaş yanlısı olduğu ve Asya-i Sağira'da (Küçük Asya, Anadolu) Müslüman halk ile askerde bu savaş fikrinin daha da artacağı, ifade edilmiştir.[1008]

Paris'te çıkan *Tan* gazetesinin 7 Ağustos 1909 tarihli nüshasında belirtildiğine göre; Hanya'daki Osmanlı askerlerine tahsis edilen kışlalar üzerine Yunan bayrağı asılmıştı ve bu olay üzerine büyük devletlerin konsolosları Girit Hükümeti nezdinde protesto icra etmişler ve statükoya zarar verebilecek bu tür tahriklerin yapılmamasını istemişlerdir. Büyük devletler, Girit Hükümeti'nden ikinci olarak Giritli mebusların Atina'ya gönderilmemesini, üçüncü olarak da Girit meselesi muallak durumda bulunduğu sürece temyiz davalarının Atina mahkemelerine gönderilmemesini talep etmişlerdir. Girit Hükümeti bu talepleri kabul etmiş fakat birinci maddeyle ilgili olarak, Giritliler'in istedikleri bayrağı asma haklarına sahip olmalarına rağmen düvel-i hamiyeye riayeten bu isteği kabul edeceğini ifade etmiştir.[1009]

Girit'te yaşanan bu gelişmeleri Hüseyin Hilmi Paşa, *Petit Parisien* Gazetesiyle Bulgar Telgraf Ajansı Muhabiri Mösyö Kostolokont ile yaptığı bir mülakatta değerlendirmiştir. Kendisine yöneltilen; "Düvel-i Erbaa-i Hamiye, ada üzerindeki Osmanlı hukukunun korunacağı hakkında teminat verdiler. Bu teminat, kamuoyunun düşünce ve hislerini tatmin ve

[1005] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 13, G. S. N. 783.
[1006] Bu kurulun dışişlerden sorumlu üyesi, daha sonra Yunanistan Başbakanı olacak olan Venizelos idi.
[1007] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1059.
[1008] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 729.
[1009] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 745.

teskine yeterli geliyor mu?" sorusuna Hüseyin Hilmi Paşa; "Girid Meselesiyle iştiğal eden büyük devletlerin hak ve adalet içerisinde hareket edeceklerinden eminiz fakat düvel-i hamiye Girid'deki askerlerini geri alır almaz Hanya Kalesi ile diğer resmi binalar üzerine Giridliler derhal Yunan bayrağını astılar. Bundan başka yine görünüşte Girid'e mahsus fakat gerçekte Yunan bayrağına çok benzeyen bir bayrak da bu önceki bayrağın yanı başına çekilmiş olduğu halde şimdiye kadar muhafaza edilmektedir. Halbuki Girid üzerine çekilmesi mümkün olan tek bayrak Osmanlı sancağıdır. Bu mesele bizim için olduğu kadar haysiyet sahibi olan bütün milletler için de önemlidir. Düvel-i hamiye'nin işgal askerleri adayı tahliye edip yerine istasyonlar ikame ettiği zaman biz Girid'de statüko bakımından hiçbir değişiklik olmayacağını düşünmüştük. Statükoda bir değişiklik meydana gelmeyince de Girid'e vermek istediğimiz özerklik için düvel-i hamiye ile sukunetle müzakerelere girişecektik. Yalnız şunu iyi biliniz ki biz yalnız hukukumuzun muhafazasını isteriz. Bundan dolayı her türlü ihtilaftan sakınırız. Bizden pek çok iyi niyet eserleri ortaya koymamız beklenebilirse de hakkımızdan kesinlikle vazgeçmemiz ihtimali yoktur. Evet daima, icap ederse en son kuvvetimizle müdafaa edeceğiz. İşte bundan dolayı Hanya Kalesi ve resmi binalar üzerine Yunan bayrağı veya ona benzer olan diğer bayrak çekildiğini gördüğümüz zaman olağanüstü bir heyecana kapıldık. Çünkü bu, çocukça bir hisse uyarak meydana gelmiş bir hareket değildi. Giridliler uzun uzadıya düşünmüşler, Yunanistan'a iltihak için bu harekete başlamışlardır. Osmanlı bayrağına, Osmanlılığa karşı gösterilmiş olan bu tecavüze karşı kesinlikle kayıtsız kalamazdık. Bu hareket, durumları tamamen değiştirmişti. Şimdi artık Osmanlı memleketlerinin küçük bir parçasında yerleşik olan ve bir takım namussuzların tahrikleri ve teşviklerine kapılan halk isyan etmiş bulunuyor. Biz buna tahammül edemediğimiz gibi hiçbir millet de bu hale karşı suskun kalamaz. Bizim için görünüşte apaçık duran tehlike memleketlerimizin parçalarından birine bir yabancı hükümetin yani Yunanistan'ın müdahalesinden ibarettir. Eğer statüko muhafaza edilecek olursa Yunanistan bu müdahalede berdevam kalacağından biz artık bunu da istemiyoruz. Bu hükümetin tamamen Girid üzerinde hiçbir tesir icra etmediğine emin olmadıkça rahat edemeyiz. Girid'e verilmesine muvafakat ettiğimiz özerklik meselesine gelince; esas itibarıyla bu mesele gayet basittir. Bunun için Sisam Adası'na verilmiş olan özerklik örnek alınacaktır. Yani, sizin anlayacağınız, Girid Prensi veya valisi bizim tarafımızdan tayin olunacak, adadaki memurların tamamı Osmanlı olacaktır. Çünkü adada başka şekilde asayiş muhafaza edilemez. İşte bunun için bütün kuvvetimizle hareket edeceğiz." şeklinde cevap vermiştir. "Bu meselenin hallini, Osmanlı Devleti'nin hukukunu muhafaza ederek çözeceğini beyan eden düvel-i hamiyeye bırakmak sizin için daha uygun olmaz mı?" sorusuna ise Hüseyin Hilmi Paşa; "fakat bu bahsettiğiniz devletlerden başka üçüncü bir devlet

Girid Meselesi'ne müdahale ettikçe Osmanlı Devleti'nin hukuku muhafaza edilemez. Mesela, bayrak meselesi size bir misal olabilir. Tekrar ederim ki ada üzerine Yunan bayrağının çekilmesi bizim için durumun büsbütün değişmesine sebep olmuştur." şeklinde cevap vermiştir. Son olarak, "Girid'de bir ihtilal meydana gelmesinden korkmuyor musunuz?" şeklindeki soruya ise Hüseyin Hilmi Paşa; "ihtimal adada bulunan birtakım bozguncu unsurların kargaşalıklar çıkaracağı düşünülmektedir. Lakin halktan pek çoğu yeni devrin muhsenesini (iyiliklerini) idrake muvaffak olacaklardır. Mamafih, eğer asilerin tedibi gerekirse bunun için adaya iki fırka asker sevk etmek yeterlidir. Şu anda sizi temin ederim ki Türk, Sırp, Ermeni, Yahudi hatta Rum bütün Osmanlı unsurları tamamen birleşmiş durumdadır. Vakit geldiği zaman hepsi de hükümete yardım etmeğe âmâde bir halde bulunuyorlar. Dün Yunanistan Hükümeti'ne bir nota göndererek durum hakkında ayrıntılı bilgi vererek hukukumuzun muhafazasından bahsettik." şeklinde cevap vermiştir.[1010]

Viyana'da çıkan *Neue Freie Presse* gazetesinin 15 Ağustos 1909 tarihli nüshasında belirtildiğine göre, Yunanistan'ın Girit ile asla alakadar olmadığını resmen beyan etmesi için Osmanlı Hükümeti Yunanistan'a bir nota vermiştir.[1011] Berlin'de çıkan *Çaytung* gazetesinin 9 Ağustos 1909 tarihli nüshasında; Osmanlı Devleti'nin Girit Meselesi'nde takındığı tavrın Rus diplomatik mahfillerinde asla tasvip görmediği, Yunanistan'a verdiği ültimatomun da haksız ve zamansız sayıldığının Petersburg'dan haber alındığı ifade edilmiştir.[1012]

Viyana'da çıkan *Neue Freie Presse* gazetesi, 20 Ağustos 1909 tarihli nüshasında; dört büyük devletin Osmanlı Devleti'ni Yunanistan ile savaşmaktan men ettiğini[1013], Girit sularına Osmanlı gemilerinin sevkine ve gönderilmesine büyük devletlerin izin vermeyecekleri gibi eğer bir savaş çıkarsa Girit, Yunanistan'a ilhak olacağından Osmanlı Devleti'nin zafer kazansa dahi hiçbir şey elde edemeyeceğini büyük devletlerin beyan ettiklerini, Osmanlı Hükümeti'nin (Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti) esasen bir savaş düşüncesinin olmadığı gözönüne alındığında bu şiddetli uyarının Genç Türkler'e karşı olduğunu ifade etmiştir.[1014]

Süleyman Kani İrtem, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin Girit ile ilgili politikasını şu şekilde yorumlamıştır: "İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi ise,

---

[1010] *Tanin,* "Sadrazam Paşanın Beyanatı", 29 Temmuz 1325- 11 Ağustos 1909, No: 338, s.2.
[1011] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1124.
[1012] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1129.
[1013] Berlin'de çıkan Çaytung gazetesi 25 Haziran 1909 tarihli nüshasında; Osmanlı Hükümeti'nin sınırdaki askerlerini arttırdığı hakkında Teselya'dan telgraflar aldıklarını, bundan başka Selanik'ten aldıkları telgraflara göre hükümetin Makedonya'da bulunan çeşitli cemiyetlere, "Yunanistan ile ilerde savaşacak olursak siz ne şekilde hareket edersiniz" şeklinde soru sorduklarını, Bulgar Meşrutiyet Klübü'nün "Bulgarlar olarak Türkler'e destek olacağız ve Osmanlı Hükümeti'nin hukukunu muhafazaya çalışacağız" şeklinde cevap verdiğini, Musevi Klübü ile Arnavutlar'ın da olumlu cevap verdiğini, ifade etmiştir. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 761.
[1014] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 707. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Girit meselesinde savaş taraftarıydı ve halkı bu doğrultuda yönlendirmeye çalışıyordu. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 760.
Halk ise, "Girit bizim canımız, aksın kanımız" sloganı ile gösteri ve mitingler yapıyordu.

ne olursa olsun Girit üzerinde hükümranlık haklarının muhafazasıyla Girit'e Sisam Adası derecesinde bir muhtariyet bırakmayı ve Girit Yüksek Komiseri'nin Yunanlı olmaması, Yunanlılık alametlerinin Girit'ten kaldırılması emellerini besliyordu. Hüseyin Hilmi Paşa riyasetindeki İttihad ve Terakki Kabinesi de doğal olarak bu emelleri kabul ettirmeye çabalıyordu. Hükümet, Bulgaristan'dan emin olsaydı Girit hakkındaki taleplerini belki biraz daha kuvvetlendirecekti."[1015] Viyana'da yayınlanan *Neue Wiener Tagblatt* gazetesi ise, 11 Ağustos 1909 tarihli nüshasında; Girit konusunda Bâb-ı Ali'nin barışın sürdürülmesi arzusunda olmasına rağmen Genç Türk Komitesi'nin nufuz ve haysiyetini takviye edebilmek için her türlü araçla savaş için çalıştığını ifade etmiştir. Gazete, aynı nüshasında ayrıca Müslüman ahalinin mitinglerde Rumlar'a karşı silahlanmaya çağrıldığını, Makedonya'daki askerin geçen sonbahardan beri seferberlik halinde bulunmasından dolayı Selanik ile Manastır'da yüz bin kişinin savaşa hazır bulunduğunu da ifade etmiştir.[1016]

Ayrıca bu dönemde Avrupa gazetelerinin haftalık icmallerinin aktarıldığı belgelerde belirtildiğine göre; düvel-i hamiye, Osmanlı Devleti askerlerinin adayı tamamen boşaltmasını, Müslüman nufusun ise devletlerin nöbetleşe olarak görevlendirecekleri savaş gemileri aracılığı ile korunmasını istiyordu. Osmanlı tarafı, bu isteğin büyük devletlerin Girit'in Yunanistan ile birleşmesini üstü kapalı olarak onayladıkları anlamına geldiği ve devletlerin savaş gemilerinin güvenliği sağlama konusunun ise Osmanlı savaş gemilerinin olası bir harekatına izin vermemek amacını güttüğü sonucunu çıkarmıştır.[1017]

Ali Fuat Türkgeldi, Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanında bulunduğu bir sırada Girit ile ilgili şahit olduğu bir olayı şu şekilde anlatmıştır: "O sırada Girit Meselesi yeniden uyanmış ve halk, 'Girit bizim canımız, feda olsun kanımız' teranesiyle nümayişler yapmakta bulunmuştu. Bundan dolayı Yunan Hükümeti ile Bab-ı Ali beyninde hararetli notalar teati olunuyordu. Bir gün Meclis-i Vükela'da Ferid Paşa (o sırada Dahiliye Nazırı), 'bu sabah Yunan sefiri bizim eve gelerek şikayette bulundu' diye söze başlayınca Hariciye Nazırı Rıfat Paşa, 'geldi ise kabul etmiyeydiniz efendim; Hariciye Nazırı siz misiniz ben miyim?' diyerek ve Ferid Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa'nın yüzlerine bakarak, 'vaktiyle Çin'de bir hariciye nazırı varmış, burası da oraya döndü.' dedi. Hüseyin Hilmi Paşa ile Ferid Paşa huy, yaratılış bakımından kızgın oldukları halde bu söze karşı ağız açmadılar."[1018]

[1015] İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali,* s. 338.
[1016] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N. 1106
[1017] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 725.
[1018] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s.44.

3.4.4. Devlet Daireleri ve Memurları Hakkında Yapılan Tensikat

Hüseyin Cahid, 7 Haziran 1909 tarihli Tanin'deki "Hükümet İşi ve Kalem Muamelatı" başlıklı başyazısında tensikat konusunun devlet daireleri ile ilgili kısmını şu şekilde özetlemiştir: "Hükümet, tensikata dair layihalarını hazırladı ve Meclis-i Mebusan'a gönderdi. Nezaretlerde bazı kalemler kaldırılıyor, bazıları birleştiriliyor, bazıları yeniden ihdas olunuyor. Hâsılı bina-yı devlet yeniden kuruluyor."[1019]

Devlet dairelerindeki tensikatın doğal sonucu olarak da bazı memurlar, devlet memuriyetinden azledilmiştir. Hüseyin Cahid, 28 Mayıs 1909 tarihli "Tensikat ve Memurîn" başlıklı başyazısında tensikat layihasını açıklamıştır. Buna göre; azledilen memurlara mazuliyet maaşı verilecek, mazuliyet maaşı verilerek açığa alınan bu memurlar eğer ihtiyaç olursa tekrar devlet memuriyetine alınacaktı fakat liyakatsiz olduğu düşünüldüğünden tazminat verilerek devlet memuriyetinden tamamen uzaklaştırılan memurlar ise memuriyete geri dönemeyeceklerdi. Yaşı ilerlemiş olan bazı memurlar da tekaüd maaşı verilerek emekli edilecekti. Bunun yanında terfi edecekler ile dereceleri tenzil edilecek olanlar da vardı. Ayrıca Tensikat Layihası'na göre; büyük devlet memurlarının eskiden aldıkları dört yüzer beşyüzer liralık maaşları düşürülmüş, küçük memurların yerlerinde kalanlarının maaşları da arttırılmıştır. Eskiden en alt kademedeki katip maaşları yirmi ile iki yüz kuruş arasında değişirken layihaya göre bundan sonra yeni memur olan bir katip iki-üç yüz kuruş maaşla başlayacaktır.[1020] Hüseyin Cahid, başyazısında ayrıca küçük memurların eskiden yirmi kuruş zammı dahi zor alabildiklerini, terfi edebilmelerinin ancak büyük bir devlet memurunun himayesi ile mümkün olabildiğini, maaşlarını edvar-ı muayyenede (birkaç ayda bir) hatta altı ayda bir ancak alabildiklerini, maaşların üst tarafının kırdırıldığını fakat Meşrutiyet'in ilanından beri hiçbir aylığın tedahüle (ödemede gecikme) uğramadığını ifade etmiştir.[1021]

Hüseyin Hilmi Paşa, Meclis-i Mebusan'ın 19 Mayıs 1909 tarihli oturumunda bu konu hakkında şunları ifade etmiştir:

> "Yapılacak şeyin birisi teşkilat, diğeri tensikattır. Teşkilat icabınca her dairede istihdam edilecek memurînin adedini, muhassasatını takdir hakkı nazıra, bidayeten tetkik ve tasdik hakkı da Meclis-i Umumi'ye aittir. Devair, teşkilat defterlerini ihzar etmeye başladı. Bu iki gün içinde hepsi, Meclis-i Aliniz'e takdim olunacak, bunun için bahse luzum yoktur. Komisyon, Meclis-i Umumi'ce de kabul ve tasdik edilecek teşkilat defterleri üzerine icra edilecek tensikatı, mevki-i tatbike müteallikdir. Evet, bu tensikatı mevki-i tatbike koymak; memurînden münasib olanları ibka, münasib olmayanları ibka etmeyerek ihrac etmek Kuvve-i İcraiye'nin hakk-ı sarihidir. Fakat nuzzar, bu hakkı bila-müşkilat istimal

[1019] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Hükümet İşi ve Kalem Muamelâtı", *Tanin,* 25 Mayıs 1325- 7 Haziran 1909, No: 274, s.1.
[1020] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Tensikat ve Memurîn", *Tanin,* 15 Mayıs 1325- 28 Mayıs 1909, No: 264, s.1. Tensikat Layihası'nın tam metni için bk. *Tanin*, 15 Mayıs 1325- 28 Mayıs 1909, No: 264, s.2.
[1021] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Tensikat ve Memurîn", *Tanin,*15 Mayıs 1325- 28 Mayıs 1909, No: 264, s.1.

> edebilmek ümidinde değildir. Devair-i devlet bundan dolayı fevkalade müşkilata uğrayacağı gibi, tasdiden (baş ağrıtma, can sıkma) hiçbir zaman halas olamayacaktır. Keza Meclis-i Aliniz de hiçbir zaman halas olamayacaktır. Kuvve-i İcraiye bu hak ve vazifeyi bihakkın ifa ve istimalinde dahi Meclis-i Aliniz'in, Meclis-i Umumi'nin muavenetine ve muzaheretine arz-ı ihtiyac ediyor. Bunu kabul ettiğinizden dolayı, kabinenin reisi sıfatıyla teşekkür ediyorum. Fakat komisyonun vazifesi, nuzzar tarafından ibka veya ihrac edilecek memurîn hakkındaki muamele eğri mi doğru mu onu tetkik olmaycak zannederim. Nuzzar kendi haiz oldukları –yani ibka ve ihrac- selahiyeti binnefs icra etmeyerek dairesi memurîninden dör zat intihab edecektir. O dört zat ile beraber –şimdi üçe indiriyorsunuz, şayan-ı teşekkürdür- o üç aza ile Ayan ve Mebusan'dan bulunacak reis-i evvel ve sani, teşkilat defteri mucibince gelecek. Mesela Sadaret Mektubi Kalemi'ne şu kadar efendi lazımdır. Bize mevcut olan efendilerin ahlak ve iktidar cihetiyle hangisi müraccah ise o hizmetlere tayin edeceğiz. Budur yapılacak şey. Mektubi Kalemi'nde mesela 130 tane efendi var, 30 tane efendi ibka edeceğiz. O 30 efendiyi komisyon, 130 tane efendinin içinden tefrik edecek."[1022]

Tensikat Layihası, Ağustos ortasında kanunlaşmıştır. Bu kanun gereğince her devlet dairesinde tensikat komisyonlarına bir Meclis-i Ayan üyesi başkanlık edecekti. Komisyonların ikinci başkanlığını ise bir Meclis-i Mebusan üyesi yapacaktı. Tensikat Kanunu'nun özel maddesi gereğince nezaretlere girecek olan muhtelif komisyonlar birleşerek her dairede takip edecekleri hareket tarzının aynı olması ve bir esas yöntem üzerinde uzlaşmak için müzakerede bulunacaklardır. Sonra buna göre iş göreceklerdi.[1023]

Ağustos sonuna doğru tensikat işi başlamıştır. Komisyonlar devlet dairelerini dolaşmaya, memurların tercüme-i hal varakalarını (özgeçmiş) tedkik etmeye, devlet memurlarının liyakatlarını ölçmek için sınavlar yapmaya başlamışlardır.[1024] Bu kanunla birlikte bir gayr-ı memnunlar sınıfı oluşmuştur.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretinde Sadaret Mektupçuluğu görevinde bulunan Ali Fuat Türkgeldi, Tensikat süreci ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın tutumu ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

> "Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretinde ihzar ile Meclis-i Mebusan'a tevdi edilmiş olan tensikat kanunu bazı tadilat ile bu sırada ikmal olunarak tasdik-i âliye iktiran etmişti. Bu kanun intihab kılınacak birer azadan ve nüzzar (bakanlar) tarafından da dairelerinin rüesa-yı memurîninden seçilecek üçer zattan mürekkeb olmak üzere teşkil edilecek komisyonlar marifetiyle yapılacaktı. Daire-i Sadarette teşkil olunacak komisyona benim de memur edileceğimi hisseylediğimden birtakım kimselerin medar-ı maişetten (geçim vesilesi) mahrumiyetlerine alet olmamak için afvıma delalet eylemesini Sadaret Müsteşarı Ziya Bey'den rica ettim. Ziya Bey, 'ben de bulunmak istemiyorum; birlikte sadrazama gidib rica edelim' dedi. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Ziya Bey'e 'siz dairenin müsteşarı ve en büyük amirisiniz; komisyonda bulunmanız zaruridir' deyib Ziya Bey de asabı rahatsız olduğundan bahisle itiraz

[1022] MMZC, Devre:I, c.IV, s.44,45.
[1023] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Tensikat Nasıl Yapılacak", *Tanin,* 1 Ağustos 1325- 14 Ağustos 1909, No: 341, s.1.
[1024] *Tanin*, Hüseyin Cahid, "Tensikat", *Tanin,* 12 Ağustos 1325- 25 Ağustos 1909, No: 352, s.1.

edib, ‘ bu işe mektubcu bey bendeniz daha müsaiddir’ dedi. Halbuki kavil (sözleşme) ve kararımız bunun hilafı idi. Hüseyin Hilmi Paşa, ‘mektubcu bey de bulunacak’ dedi. ‘Fakat sizin mutlaka bulunmanız lazımdır’ deyib ve aralarında söz uzayıb adeta münakaşa şeklini aldı. Oturduğu sandalyenin üzerinde Ziya Bey’e baygınlık geldi. Artık benim de itirazda bulunmama imkan kalmadı. Nihayet Ziya Bey’in min gayri resmin (resmi olmayarak) komisyona devam ve müzakerata iştirak edib fakat mazbatayı mühürlememesi ve komisyonda resmi aza sıfatıyla Beylikçi Nasır ve Amedci (gelen evrak sorumlusu) Asaf Beyler ile benim bulunmam takarrur etti. Her dairece ittihaz olunacak mukarreratın yeknesak olması için komisyonlar, müzakerata ibtidardan (bir işe süratle başlama) evvel mebusan dairesinde toplanarak hangi esas üzerine hareket edileceğini kararlaştıracaklardı. Komisyon ictima etti. Biz de Nasır Bey ile giderek müzakereye iştirak eyledik. Hüseyin Hilmi Paşa komisyonların vazifesi, mevcudu fazla olan mecâlisden (meclisler) ve aklamdan (kalemlerden) harice çıkacak olanların tefrikine münhasır bulunmak fikrinde ve Meclis-i Vükela’ca yapılan kanun layihası da bu merkezde idi. Halbuki Meclis-i Mebusan’da esna-yı müzakerede hükümetce memur izamıyla (gönderme) bu nokta-i nazarın müdafaa edilmemesinden dolayı yapılan tadilattan büyük küçük bilumum memurîni tensike tâbi’ tutulacakları istidlal (çıkarım) olunmakta ve mebuslardan komisyona memur edilenler de o yolda ısrar eylemekte idi. Keyfiyeti telefonla Hüseyin Hilmi Paşa’ya haber verdiğimde, kendi nokta-i nazarının müdafaası için bana talimat verdi. Ben de kürsüye çıkarak ve epeyce münakaşa ederek bu fikirde epeyce ısrar eyledimse de kabul olunmadı. Bab-ı Ali’ye avdetimde keyfiyeti Hilmi Paşa’ya tafsilen bildirdim. Yanında bulunan Talat ve Cavid Beyler ise kanunun ruh ve manasının, tensikatın bilumum memurîne şumulü merkezinde olduğunu beyan ederek Hilmi Paşa’yı fikrinden vazgeçirdiler.”[1025]

O sırada Hüseyin Hilmi Paşa’nın yanında eyalat-ı mümtaze kalemi müdürü olarak görev yapan İbnülemin Mahmut Kemal’in belirttiğine göre[1026]; Hüseyin Hilmi Paşa’nın ikinci sadareti sırasında mebusların baskısı üzerine kararlaştırılan tensikat konusunun (3 Temmuz 1909 /R. 20 Haziran 1325 tarihli Tensikat Kanunu) sadaret dairesi memur ve katiplerine ait kısmının müzakeresi sırasında –müzakere esnasında İbnülemin Mahmut Kemal, Beylikçi Nasır Bey ve teşrifatçı Behçet Bey hazır bulunuyor idi- Hüseyin Hilmi Paşa, Bulgaristan Osmanlı Devleti’nden ayrıldığı ve bir tek Mısır kaldığı için eyalât-ı mümtaze (özerk vilayetler) kalemini mektubi kalemiyle birleştirmek istemiş, İbnülemin Mahmut Kemal ise eyalât-ı mümtazenin bir tek Mısır’dan ibaret olmayıp başka mahallerin de var olduğunu söylemiş; Hüseyin Hilmi Paşa ise bunun üzerine bu kalemde bu kadar memur ve katibe luzum olmadığını belirtmişse de İbnülemin, ayrıntılı bir açıklama yapmıştır. Hilmi Paşa, bu sefer eyâlat-ı mümtaze kaleminden işlerin çok geç çıktığını söylemiş, İbnülemin’in açıklaması üzerine ise Hilmi Paşa şunları

[1025] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 47, 48.

[1026] İbnülemin Mahmut Kemal, tensikat meselesini Hüseyin Hilmi Paşa’nın ikinci sadaretindeki hadiselerin en elim ve vahimi olarak yorumlamakta ve şu şekilde devam etmektedir: “Hüseyin Hilmi Paşa’nın ikinci sadaretindeki hadiselerin en elim ve vahimi tensikat meselesidir. Bu yüzden mutazarrır ve müteessir olanların, aldıkları bir miktar tazminatı ‘teşebbüs-i şahsi’ namıyla giriştikleri işlerde mahv edüb eli boş, âtisi loş kalanların ve adedi çoğalan nahoşnudların reftar (gidiş, yürüyüş) ve küftarından tevellüd eden maddi ve manevi zarara nisbetle tensikatdan görülen faide ve devletce edilen istifade –tabiri meşhur ile- devede kulak kabilindendir.” İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1684.

söylemiştir: "Hayır, yalnız sizin için söylemiyorum, bütün kalemler öyle. Dahiliye Nezareti'nde bulunduğum zaman, bu gün verdiğim kağıdı günlerce bulamazdım. Ben, Rumeli'de üç kişi ile binlerce kağıd yazardım."[1027]

İbnülemin Mahmut Kemal, aynı toplantıda Nasır Bey'in, "efendimiz, bizleri nefs-i devletinize kıyas buyurmamalısınız. Bizler, aciz âdemleriz." diyerek ortamı yumuşatmak istemesi üzerine, Hüseyin Hilmi Paşa'nın şu sözleri sarf ettiğini de ifade etmiştir: "Maksadım kimseye gadr etmek değildir. Herkesin hayrını isterim. Fakat mebuslara karşı kanaat-i vicdaniye ile söz söylemeğe mecburum. Hatıra bir şey gelmesün. Gençler, devlet hizmetine sokulmayub ticaret ve ziraat gibi işlerle iştigal etmelidirler. Ben, çocuklarımı hükümet memuriyetine koymayacağım, avukat ve tacir yapacağım. Benim, makam-ı sadarette gözüm yoktur. Sadarette değilken tünele (metro veya tramvay) binerdim. Ben, ayda on bin kuruş ile geçinirim. Erbab-ı liyakattan olan gençler, taşra memuriyetlerine rağbet etmiyorlar. Hatta Adil Bey Efendi'ye, 'sizi taşraya gönderelim' dedim, istemedi. Ben ne öğrendiysem taşrada öğrendim. Bab-ı Ali'nin işlerini de hepinizden iyi bilirim."[1028]

İbnülemin, müzakerenin devamını ise şu şekilde anlatmaktadır: "Daha birçok söz söylendikten sonra Paşa, teşrifatçıya tevcih-i hitab etti. 'Ey! Sizin vazifenizi anlatınız bakalım' dedi. İşittiği sözlerden mebhut (şaşkın) olan teşrifatçı Behçet Bey, teşrifat dairesinin vezaifini (vazifelerini) anlatmağa başlar başlamaz Paşa, sözünü kesti. Önündeki evrağı toplamaya koyuldu. Biraz sonra –daldan dala sıçrama kabilinden- başka bahislere geçüb amedi kaleminin tensikat defterini çıkardı. 'Canım efendim, şunlara bakınız, âdem başına üç kağıd düşüyor. Halbuki binlerce lira maaş veriliyor. Benim itikadımca amedi kalemine dört âdem kâfi. Tensikat için mebusandan ve ayandan gelecekler, teşekkül edecek komisyona daire-i sadaretden de bazı zevat idhal edeceğim. Müstahdemîn imtihan edilecek, içlerinden eshab-ı ehliyet ayrılacak' dedi. Nasır Bey, intihab maddesinin bizlere bırakılmamasını rica etdi. Yine birçok laf oldu. Paşa, 'İnşaallah hayra müvaffak olurum. Sizlere de teşekkür ederim.'dedi. Üçümüz de oradan çıkdık."[1029]

Mehmet Tevfik Bey (Biren) ise tensikat kanununu şu şekilde eleştirmiştir:

> "Kanun vazılarının (kanun koyucuların), hukuki ve ictimai malumat cihetinden vukuf sahibi olmaları ve serinkanlılıkla düşünebilmek meziyetine malik bulunmaları lazım geldiği halde, bu kişilerde müşahade edilen vukuf noksanına ilaveten bu naehil insanların, inkılabın ilk günleri geçtikten sonra dahi henüz teskin edilemeyen müfrit hislerin tesiriyle hazırladıkları bu kanun, tatbikatta çeşitli mahzurlara yol açtı. Hünkarın ilerleyen yaşı ve yarı alil (hastalıklı, sakat) bir halde bulunması yüzünden en büyük selahiyetleri mahud (üstüne almış) bir iki kişinin ehliyetsiz ellerine teslim edilmiş olması ve gene bir takım adamların

[1027] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1684-1686.
[1028] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar*, c.III, s.1686.
[1029] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s.1687.

> meşrutiyet mefhum ve icabları hakkında hiçbir fikirleri bulunmamasına rağmen, sırf eski idareden bıktıkları için herhangi bir rejim değişikliğini memnuniyetle kabule hazır bulunmaları ve bunların meşrutiyet ve hürriyet meftunu olanlara iltihak etmeleri ile vucuda gelmiş bulunan büyük kitlenin, inkılabı can ü gönülden hep beraber alkışladıkları sırada duydukları sevincin yavaş yavaş zail ve hatta kısmen hiddet ve infiale münkalib (inkılab eden, dönüşen) olduğu görüldü ve bu kanunun tam o sırada neşri, huzursuzluğu intac eden türlü sebebler arasına girmiş oldu. Zira kanunun tatbike konulmasıyla birdenbire aç bırakılan ve meyusiyete sevk edilmiş bulunan bir sürü memurun çoluk çocuk, akraba ve mensubları ile bu kişilerin perişan hallerini görüp şikayetlerini teessürle dinleyenlerin hoşnutsuzlar safında yer almaları, gayr-i memnunlar sınıfının gittikçe kalabalıklaşmasına sebebiyet veriyordu."[1030]

Ayrıca Mehmet Tevfik Bey (Biren) Tensikat Kanunu'nun tamamen hatalı olduğunun zamanla ortaya çıktığını da ifade etmiştir. Mehmet Tevfik Bey, bu kanunu ve bu kanunla ilgili olarak Hüseyin Hilmi Paşa'yı şu şekilde eleştirmiştir: "Her şeyden evvel bu kanunun esasında garib bir kaide noksanlığı vardı ki bu da icra kuvvetine aid bir işe teşrii kuvveti karıştırması idi. Sadrazam Hilmi Paşa'nın, hem İttihad ve Terakki'ye mümaşat etmek (hoş geçinme) hem de kanunun tatbikatından hasıl olacak fena neticelerden dolayı kabineyi mesul tutacak olan teşrii kuvveti, bu selahiyetini kullanamayacak bir hale getirerek tehlikeden korumak için ileri sürdüğü rivayet olunan ve teşrii ile icra kuvvetlerine birbirlerinin vazife ve selahiyetlerini kullandırmak gibi cahilane mahiyet taşıyan bu kaide noksanlığı büyük bir hata olarak vasıflandırılabilir."[1031]

Sultan Reşad'ın başmabeyncisi olan Lütfi Simavi de Mehmet Tevfik Bey gibi tensikatın yapılış tarzını eleştirmiştir:

> "Resmi dairelerde karışıklığı, suistimalleri ve şikayetleri, hülasa her türlü intizamsızlıkları düzeltmek için devlet vazifelileri üzerinde yeni bir tasfiye ve tanzim yapılması kararlaştırılmıştı. Fakat bu iş iyi idame ettirilemedi. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa bu mühim mevzuu, kanunu tatbik ile vazifeli heyetlere değil de kanun yapmakla vazifeli hayetlere yani Ayan ve Mebusan Meclisleri'nden intihab ettirdiği birer şahsa havale etti. Nezaretlerin yeniden tanzim edilmesi işinden, bu zatlar lazım geldiği kadar haberli ve malumatlı değillerdi. Kendilerini dev aynasından gören bu efendiler, böylesine ağır bir yükü omuzlarına dermeyan etmekte tereddüt etmedikleri gibi, herhangi bir alakadar ile konuşup fikir danışmaya bile tenezzül etmediler. Bunun neticesi ise hakikaten korkunç oldu. Hüseyin Hilmi Paşa'nın: 'Tensikat işini kanun icra heyetleri yaparsa, Mebusan tarafından bin bir türlü itirazlara maruz kalır. Bundan dolayı bu meseleyi ben kanun yapma heyetlerine tevdii ettim' dediğini kulaklarımla işittim."[1032]

Tensikat meselesinin sonuçları hakkında İbnülemin Mahmut Kemal ise, şu ifadeleri kullanmıştır:

> "Paşa'nın hakiki bir tedkike müstenid olmayarak söylediği sözler ve gösterdiği yollar üzerine Meclis-i Mebusan'da bu işlerle meşgul olan encümence, daire-i sadaret aklâmı (kalemleri) başka şekillere tahvil

---

[1030] *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.II, s.90.
[1031] *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.II, s.90.
[1032] Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayı'nda Gördüklerim,* s. 29.

> ve amir-memurların pek eski ünvanları –güya işleri ıslah ve tesri edecekmiş gibi- tebdil edildiği sırada eyalât-ı mümtaze kalemi müdürlüğü, mümeyyizliğe tenzil ve tahrirat kalemi namı verilen mektubi kalemine ilhak olunmuş ve mebusan başkatibi de 'mümeyyiz' ünvanını kendi keyfine uyarak tay edüb (lağv etmek) üç kişilik bir masa şekline koymuşdur… Şahsi faideden ziyade devletin hukukunu muhafaza maksadıyla bir muhtıra tanzimine lüzum gördüm… Birer suretini Meclis-i Mebusan tensikat encümeni ve Meclis-i Ayan riyasetlerine gönderdikten sonra bir suretini de Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'ya takdim etmeği muvafık gördüm. Paşa, muhtırayı konakda hal-i sükunda dikkatle okudukdan sonra insaf ve hatasını itiraf edüb tensikat encümeninin, gönderdiğim muhtıra üzerine vâki olan ihtarını da itibara alub muhtıradaki maddeleri kendi mülahaza-i ahiresi şeklinde Meclis-i Mebusan'da takrir ederek (burada, anlatım manasında) kalemin evvelki şeklinde bırakılmasına lüzum göstermiş olduğundan Meclis-i Umumi'ce o suretle kabul edilmiştir."[1033]

Ahmed Saib ise hükümet dairelerindeki genel tensikat konusunda şunları ifade etmiştir: "Hükümetin resmi devâiri ise bu zamanda yeni tensikat ve teşkilatla uğraşıyordu. Devletin resmi devairi öteden beri pek fena bir halde ve bundan herkes müşteki bulunduğu malumdu. Burada ciddi bir ıslahatın vucudu behemahal elzemdi. Yeni heyet-i vükela (Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi) bu ciheti nazar-ı dikkate alarak tensikat için müteaddid komisyonlar teşkil etti fakat netice itibariyle bu komisyonların hareketleri daha sonra büyük şikayetlere meydan verdi. İşin içine haksızlıklar, iltimaslar karıştığı anlaşıldı ve bu hal en sonra Hakkı Paşa'nın sadaretinde (Hüseyin Hilmi Paşa'nın halefi) adl ve ihsan politikasını takip etmeye hükümeti mecbur etti."[1034]

3.4.5. Lynch İmtiyazı ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası

Bu arada meclisin birinci içtima senesi Ağustos 1909'un sonlarında sona ermiştir. Üç ay sonra ise meclisin ikinci içtima senesi başlamıştır. Bu sefer, meclis binası olarak Çırağan Sarayı kullanılmıştır. Meclis-i Mebusan reisi olarak yine Ahmed Rıza Bey seçilmiştir. Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza, Çırağan Sarayı'nın Meclis-i Mebusan'ın yeni meclis binası olmasını (eski meclis binası Ayasofya Meydanı'ndaydı) talep ettiğinde, Hüseyin Hilmi Paşa bu talebi kabul etmiş; Şeyhülislam Sahip Bey ise şiddetle karşı çıkmıştır. Şeyhülislamın bu talebi reddetmesine rağmen Çırağan Sarayı, meclisin yeni binası olarak kullanılmaya başlamıştır. Çırağan Sarayı'nın yeni meclis binası haline dönüştürülmesi için bir hayli tamirat masrafı yapılmış ve ikinci toplantı devresi, eksiksiz bir şekilde orada açılmıştır. Az zaman sonra ise elektrik tesisatı yapılırken tavan arasında çıkan yangından dolayı saray yanmıştır.[1035] Çırağan Sarayı'nın yanmasından sonra meclis, Fındıklı'da bir binada toplantılarını yapmaya başlamıştır.

[1033] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s.1688, 1689.
[1034] Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.8.
[1035] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 41, 42.

Brüksel'de yayınlanan *İndependence* gazetesinin 29 Kasım 1909 tarihli nüshasında, Meclis-i Mebusan'ın ikinci devresinin açılışı vesilesi ile yayınlanan bir makalede; meclisin ikinci devresinin birinci devreye göre daha az gürültüsüz patırtısız olması ve yeni meşrutî idarenin sağlamlaştırılmasına hizmet etmesinin temenni edildiği, irticaiyûnun (31 Mart Olayı'nı çıkaranlar kastediliyor) Genç Türkler ile Ahrar Fırkası arasındaki ihtilaftan istifade ederek eski idare tarzını geri getirmeye çalıştıkları ve eski hakanın (II. Abdülhamid) bu sırada tahtını kaybettiği, Sultan Reşad'dan böyle bir şey beklenilmediği zira yeni padişahın meşrutiyet fikrine tâbi olarak devlet işlerini Meclis-i Mebusan'da çoğunluğa sahip olan hükümete terk ettiği, İttihat ve Terakki Komitesi'nin artık eskisi gibi hükümeti baskı altında tutmadığı, parlamentoda çoğunluğa sahip olan Genç Türkler'in dahil bulundukları heyet-i vükelanın (Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi) idare sorumluğunu üstüne alan Talat ve Cavid Beyler'in muhtaç oldukları hareket serbestliğinin geri geldiği, şimdi ise Osmanlı Devleti'nin içişlerinde bugün biraz sukunet var olduğu fakat daha bütün sıkıntıların ortadan kaldırılamadığı, devletin genel tensikatla hakikaten yeni esaslar üzerine kurulması için daha birçok yapılacak şeylerin var olduğu, Çırağan Sarayı'nda okunan padişah nutkunu hükümetin bu konuda iyi bir niyetle dinlemiş olduğu, nutkun dış siyasete dair olan kısmının sulh taraftarı bir politikaya işaret ettiği, Osmanlı Hükümeti'nin -genel sulhu korumak ve sürdürmeğe yönelik olan büyük devletlerin mesaisine karşı- memnuniyetini bildirdikten sonra kendisinin de öncelikle Osmanlı Devleti'nin hukukunu korumaya ve daha sonra da genel barışı korumak için çalışacağını bildirdiği, ifade edilmiştir.[1036]

İttihat-Terakki ile Hüseyin Hilmi Paşa arasındaki uyumlu işbirliği, 1909 yılı sonlarına doğru "Lynch İmtiyazı" meselesi nedeniyle bozulmuş ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasıyla neticelenmiştir.[1037]

Lynch İmtiyazı Olayı, aşağıda ayrıntılarına girilmek üzere özet olarak şu şekildedir: Sultan Mahmut Dönemi'nde 1834 yılında Fırat Nehri üzerinde İngiltere Devleti adına Kaptan Lynch'e gemi işletmeciliği ruhsatı verilmiştir. Bu imtiyaz ile Kaptan Lynch, İngiliz bayraklı gemilerle süresiz olarak Fırat Nehri'nde gemi taşımacılığı yapabilecekti. Daha sonra Kaptan Lynch'e Dicle Nehri için de imtiyaz verilmiştir. Sultan Abdülhamid Dönemi'nde bu imtiyaz, önce Hazine-i Hassa'nın tekeli altına alınmış; Sultan Abdülhamid'in hâl'inden önce ise Kaptan Lynch'in teklifi üzerine bu nehirlerde taşımacılık hakkı, Hazine-i Hassa ve Lynch Kumpanyası'nın hissedar olduğu bir Osmanlı Şirketi'ne verilmiştir. Sultan Abdülhamid, 31

[1036] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 17, G. S. N.1078. Nutkun tamamı için bk. İSAM, HHP Evrakı, D.N. 11, G. S. N. 669.
[1037] Ahmet Ali Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S.18, Erzurum 2001, s. 259.

Mart Olayı'ndan sonra hâl edilince, Hazine-i Hassa'nın gayri menkul mallar ile imtiyazları Maliye Nezareti'ne devredilmiştir. Bundan dolayı Kaptan Lynch, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ne müracaat etmiş; hükümet ile Lynch arasında yeni bir mukavele yapılmıştır. İşte sorun bu noktadan doğmuş, Ayan ve Mebusan Meclisleri bu mukavelenin meclisin onayıyla yapılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Hükümet, bu imtiyaz için meclis müzakeresi ve onayının gerekmediğini savunurken, ayan ve mebusan kendi görüşünde ısrar etmiştir. Böylece, bu meseleden dolayı Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretten istifa etme süreci başlamıştır.

İttihatçılar'ın ileri gelenlerinden Hüseyin Cahid (Yalçın), 7 Kasım 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında bu meseleyi ele almış ve meselenin mazisini (Almanya yanlısı) La Turquie gazetesinin konuyla ilgili haberinden de alıntı yaparak anlatmıştır: 1834 tarihinde II. Mahmut, Lynch namında bir kaptana bir ferman vererek Fırat üzerinde iki vapur işletmesine müsaade eylemiştir. 1841 tarihinde bu ferman tekrar teyid edilmiştir. 20 sene sonra Lynch, mahalli memurların müsaadesinden istifade ederek Dicle üzerinde de vapur işletmeğe başlamıştır. 10 sene bu halde geçtikten sonra Osmanlı Hükümeti'nin gözü açılmış ve Dicle'de seyr-i seferden vazgeçilmesi için teşebbüslerde bulunmuş ise de İngiltere Hükümeti'nin tehdidi karşısında[1038] bir şeye muvaffak olamamış, vapurlar işlemeğe devam eylemiştir. İki sene evvel gümrük resmine yüzde üç zam meselesi zikredildiği sırada İngiltere Hükümeti bu vesileden istifade ile üçüncü bir vapur daha işletmek hakkını istemiştir. Bab-ı Ali, İngiltere Sefareti'ne yazdığı resmi bir notada bu üçüncü vapurun Osmanlı bayrağını taşıması şartıyla seyr-ü sefer icra etmesine müsaade vermiştir.[1039] Hüseyin Cahid başyazısında; La Turquie gazetesinin, meselenin mazisiyle ilgili bu bilgileri verdiğini ve daha sonra gazetenin, meşruti idarede artık böyle bir hal devam edemez dediğini aktarmıştır. Gazetenin bu iddiasına Hüseyin Cahid de karşı iddialar getirmiş ve şunları ifade etmiştir: "…idare-i meşrutada artık böyle bir hal devam edemez iddiası bazı kere pek bi (…) Devletin şekl-i idaresi tebdil etsin etmesin devletimiz her zaman devlet-i Osmaniye'dir, ecânibe karşı eskiden devletin verdiği taahhüdatı ifaya mecburdur. Eğer şekl-i idare değişmekle eskiden verdiğimiz imtiyazları değiştirmek hakkını kazanmış olsa idik en evvel yapacağımız şeylerden biri Bağdat Şimendifer İmtiyazı şerâitini tadil etmek olurdu." [1040]

[1038] Hüseyin Cahid, 10 Aralık 1909 tarihli Tanin'deki "Buhran" adlı başyazısında İngilizler'in bu konuyla ilgili politikasını şöyle ifade etmiştir: "Bu nehirlerimiz üzerinde İngilizler'in vapur işletmeğe hakları olması kendileri için o havalide icra-yı nufuz edebilmeği temin ediyorsa, Irak'da İngiliz nufuzu elyevm mevcuddur ve İngiltere'ye karşı vermiş olduğumuz ferman mucibince ilanihaye bu nufuz orada kalacaktır." *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Buhran", *Tanin,* 27 Zilkade 1327-27 Teşrinisani 1325-10 Aralık 1909, s.1.

[1039] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Dicle ve Fırat Nehirleri'nde Seyr-i Sefain", *Tanin,* 23 Şevval 1327-25 Teşrinievvel 1325-7 Kasım 1909, No: 424, s.1.

[1040] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Dicle ve Fırat Nehirleri'nde Seyr-i Sefain", *Tanin,* 23 Şevval 1327-25 Teşrinievvel 1325-7 Kasım 1909, No: 424, s.1.

Hüseyin Cahid, aynı başyazısında Lynch İmtiyazı Meselesi'ni şu şekilde açıklamıştır: Sultan Abdülhamid'in son zamanlarında Lynch Kumpanyası'yla Hazine-i Hassa arasında bir müzakere başlamıştır. Malum olduğu üzere Dicle ve Fırat Nehirleri'nde seyr-ü sefer imtiyazı Hazine-i Hassa'nın uhdesinde idi. Sultan Abdülhamid bu imtiyazı Lynch Kumpanyası'na satacak idi. Kamil Paşa bu husus için İngilizler'e vaatte bulunmuştu. Abdülhamid, imtiyazını Kamil Paşa vasıtasıyla (…) idi elbette devlete, millete pek zararlı bir iş olacaktı. Sonra (birinci) Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi zamanında da bu müzakerat devam etti. Eski vaad tekrar olundu fakat Abdülhamid'in sukutu (tahttan inmesi) üzerine Hazine-i Hassa'daki imtiyaz hükümete intikal edince (Hazine-i Hassa, Maliye Nezareti'nin idaresine geçirildiğinden) müzakerat başka bir şekil aldı. (İkinci) Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti; Maliye, Nafia ve Maarif Nazırları'ndan oluşan bir komisyon teşkil ederek imtiyaz meselesini müzakerata devam etti. Bu komisyon bir hayli münakaşadan sonra eski şartları tadile muvaffak olmuştu. Komisyonun kabul ettirdiği yeni şartlar mucibince teşkil edilecek şirketin yarı sermayesi Osmanlı Devleti'nin, yarı sermayesi de Lynch Şirketi'nin olacaktı. Dicle ve Fırat Nehirleri üzerinde İngiliz bayrağı ebediyen kalkarak bütün vapurlar Osmanlı bayrağına hamil olacaktı. Lynch Şirketi, sonsuza kadar vapur işletmek hakkını haiz iken şirketin imtiyazı 75-80 sene kadar olabilecekti. Ondan sonra şirkete bütün bütün Osmanlı Devleti sahip olacaktı. Hatta hükümet isterse 39 sene sonra şirketi satın almak hakkını da malik bulunacaktı.[1041]

2 Ağustos 1909 tarihli Sadaret'ten Ticaret ve Nafia Nezareti'ne Lynch İmtiyazı'yla ilgili yazılan yazıda şöyle denilmekteydi: "Fırat ve Dicle Nehirleri'nde vapur işletmek üzere oradaki Lynch Kumpanyası'nın tevhidiyle bir Osmanlı anonim şirketi tesisi menfaat-i devlete ve icab-ı maslahata muvafık olacağından ona göre iktizasının ifâsı ve çıkarılacak hisse senedatının hükümet-i seniyye ile şirket cânibinden münasafaten (yarı yarıya) alınması ve teşkil edecek meclis idare riyasetinin bilmünavebe (nöbetleşe) bir sene bizim taraftan bir sene onlar cânibinden ifa eylemesi hususunun kararlaştırılması Meclis-i Mahsus-u Vükelâca tensip kılınmağla …"[1042] 13 Kasım 1909 tarihli Sadaret'ten Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen belgede ise şöyle deniliyordu: "Bağdat'ta Fırat ve Dicle Nehirleri'yle Şattülarap'ta seyr-ü sefer etmekte olan İdare-i Nehriyye vapurlarıyla Lynch Kumpanyası vapurlarının nezaret-i aliyelerince teklif ve Meclis-i Mahsus-u Vükelaca tasvip olunan şurûta tevfikan tevhidiyle bir şirket-i Osmaniye tesisi hükümet-i seniyyenin menafi-i iktisadiyesine (iktisadi faydalar) muvafık görüldüğü gibi Lynch Kumpanyası'nın hatt-ı Irakiye'de (Irak sınırında) ecnebi bayrağıyla ve namahdud (sınırsız) bir müddetle vapur işletmesinden mütevellid mahâzir-i

[1041] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Dicle ve Fırat Nehirleri'nde Seyr-i Sefain", *Tanin,* 23 Şevval 1327-25 Teşrinievvel 1325-7 Kasım 1909, No: 424, s.1.
[1042] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 2, G. S. N. 118.

maneviyenin (manevi mahzurların) indifâı (ortadan kalkması) gibi fevâid-i mühimmeyi (önemli faydaları) dahi müstelzim (gerektiren) olacağından şerait-i mezkureye ve müzakerat-ı vakıaya (gerçekleşen müzakerelere) tevfikan mukavelenamenin tanzimi hususunun nezaret-i aliyelerine havalesi tezkir olunmağla ber mucib-i tezkir iktizasının ifa ve inbasına himmet olunması siyakında tezkire".[1043]

Özetle Osmanlı Hükümeti, Dicle ve Fırat Nehirleri üzerinde gemicilik yapan Osmanlı ve İngiliz şirketlerini, sermayesi yarı yarıya fakat milliyeti Osmanlı olacak yeni bir şirkette birleştirmek ile gemicilik imtiyazını bu şirkete vermek istiyordu ve bunun için Lynch Şirketi ile müzakerelerde bulunuyordu. Bununla birlikte mebusların çoğu, böyle bir imtiyazı yabancı sermayedara ihale etmekten çekiniyorlardı ve itiraz ediyorlardı.[1044]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu mukaveleyi imzalaması İttihatçılarla arasını bozmuştu. İttihatçılar, mukavelenin Meclis-i Mebusan tarafından tasdik edilmesi gerektiğini ileri sürerken Hüseyin Hilmi Paşa, mukavele mali taahhüdü içermediğinden dolayı meclise göndermek istemiyordu. Ancak bu konuda İttihatçılar tam bir fikir birliği içerisinde de değillerdi.[1045]

Hüseyin Cahid, Lynch İmtiyazı konusunda Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin tavrını desteklemiştir. Bu imtiyaza karşı olanların "Irak elden gidiyor" gibi söylemlerine rağmen Hüseyin Cahid, 25 Kasım 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında; bu imtiyazın daha önceden verildiğini, bundan dolayı hükümeti suçlamanın yersiz olduğunu fakat hükümet bu imtiyazı yabancı bir kumpanyaya ilk defa olarak veriyor olsa idi buna kendisinin de karşı çıkacağını ve bu mukaveleye imza atanların Divan-ı Ali'ye sevklerinin lazım geldiğini fakat bu hakkın daha önceden verildiğini ifade etmiştir.[1046] Hüseyin Cahid, aynı başyazısında; Fırat ve Dicle Nehirleri'ndeki seyr-ü sefer hakkının önceden bir kumpanyaya değil doğrudan doğruya İngiliz Hükümeti'ne fermanla verildiğini, bu fermanda İngiliz Hükümeti'nin Fırat Nehri'nde aralıksız olarak iki vapur işletebileceğinin beyan edildiğini, İngiliz Hükümeti'nin bundan istifade ile daha sonra Dicle Nehri'nde de vapur işlettiğini, vapurların mikdarının fermanda iki olarak belirtilmesine rağmen sonradan ayrı bir ruhsatname ile üçe çıktığını, Osmanlı Hükümeti'nin ister Abdülhamid Dönemi olsun ister meşrutiyet döneminde olsun bu fermana riayet etmek zorunda olduğunu, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin meseleyi bu şekilde de bulmadığını, Sultan Abdülhamid'in Meşrutiyet ilan edilince Dicle ve Fırat Nehirleri'nde vermiş olduğu imtiyazı veziri Kamil Paşa aracılığı ile Lynch Kumpanyası ile yeniden görüşmeye başladığını,

---

[1043] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 2, G. S. N. 119.
[1044] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 713.
[1045] Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi", s.260.
[1046] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Linç Meselesi", *Tanin,* 12 Zilkade 1327-12 Teşrinisani1325-25 Kasım 1909, No: 442, s.1.

Sadrazam Kamil Paşa'nın iki şirketi birleştirmeyi vaad ettiğini, kararlaştırılan şartların ağır ve zararlı olduğunu fakat müzakereler devam ederken Abdülhamid'in hal edildiğini, Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nin ise Sultan Abdülhamid'in hal'inden sonra imtiyazın eskisi gibi devamına müsaade etmeyerek yaptığı müzakereler sonucunda eski şartların birçoğunu değiştirdiğini, şirketin yarı sermayesinin Osmanlı Hükümeti'nin elinde bulunmasının sağlandığını, bir yabancı hükümete verilen sonsuza kadar seyr-ü sefer yapma hakkının yarı sermayesi Osmanlı Hükümeti'nin elinde bulunan bir Osmanlı şirketinin 75 sene boyunca seyr-ü sefer yapabilmesi hakkı şekline dönüştürüldüğünü, hatta 37 sene sonra Osmanlı Hükümeti'nin diğer hisseleri de alabileceği şartının da konulduğunu, ayrıca işletilecek vapurlarda Osmanlı sancağının asılacağını, ifade etmiştir. Hüseyin Cahid, sözlerine şu şekilde devam etmiştir: "Görülüyor ki hükümet bu meselede hakikaten şayan-ı takdir bir dirayet ve muvaffakiyet göstermiştir…Linç Meselesi münasebetiyle serd edilen itirazattan biri de hükümet imtiyaz vermesin, Linç Kumpanyası'na da müsaade etsin başka kumpanyaların da teşkiline mani olmasın arzusudur. İtirazat bu şekle girince mahiyet-i siyasiyesini kaybetmiş olur, mesele saha-i iktisadiyeye intikal eder. Biz bunda da hükümeti haklı görüyoruz. Nısf-ı hisse (yarı hisse) hükümetin elinde olduğu için gelirin nısfı hükümete kalacaktır. Hükümet bu gelirini niçin başka kumpanyalara terk etsin? Hükümet bunu terk ederse yalnız orada vapur kumpanyası teşkil edebilecek beş on zengin müstefid olacaktır. Halbuki hükümet bu inhisarı kendisine verirse alacağı para hazine-i maliyeye gireceği için bütün Osmanlılar'ın istifade etmesi temin edilmiş demektir."[1047]

Yine Hüseyin Cahid, 10 Aralık 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında şöyle demekteydi:

> "Hükümet, İngiliz bayrağının Fırat ve Dicle üzerinde mevce etmesini (dalgalanmak), İngiltere Hükümeti'nin dahili bir nehrimizde müstemirren (aralıksız) seyr-ü sefer hakkına malik bulunmasını menfaat ve haysiyet-i Osmani'ye ile kabil-i telif görmedi. Ümid ediyoruz ki garazsız düşünen her Osmanlı bugün Fırat ve Dicle üzerinde bir ecnebi devletin hakkı bulunmasına kail olamaz (razı olamaz). İngiliz bayrağı o sularda aşağı yukarı gezdikçe Osmanlılık haysiyeti çiğneniyor ki her Osmanlı kalbinde bir acı hisseder. İşte hükümet buna çaresâz (çare bulan) olmak istedi. Başlamış bir müzakere vardı. Bu müzakereyi o suretle idare etti ki İngiltere Devleti'nin haiz olduğu hak ortadan kalktı. İngiltere bayrağı ortadan kalktı. İngiltere'ye isnad eden ecnebi Lynch şirket-i (…) ortadan kalktı. Bunun yerine 75 sene müddetle bir Osmanlı şirketi kaim oldu. Hem bu öyle bir Osmanlı şirketi ki bugün Osmanlılık, yalnız ünvanında bulunan Anadolu, Bağdat Demiryolları Osmanlı Şirketi gibi tekmil ecnebilerin elinde değil yarı yarıya hükümetin elindedir. Hükümet isterdi ki hisselerin yüzde ellisi değil yüzde yetmişi, sekseni kendi elinde bulunsun fakat kabil miydi? Hükümet yeniden bir şirket vucuda getirmiyor, bir ecnebi ortak ile pazarlığa girişmiyordu ki bu kadar yüksek metalib (talepler) dermiyan edebilsin. Kabinemiz, ilanihaye vapur işletmek hakkını haiz bir ecnebi hükümet namına hareket eden bir kumpanya ile müzakere

[1047] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Linç Meselesi", *Tanin,* 12 Zilkade 1327-12 Teşrinisani1325-25 Kasım 1909, No:442, s.1.

ediyordu. Ecnebi bayrağını kaldırmak ve 37 sene sonra ecnebi sermayesini bütün bütün oradan çıkarabilmek için para cihetinde daha ziyade ısrar etmemeğe mecbur idi… Hükümet, yaptığı şu tevhid keyfiyetiyle nasiye-i milletteki (milletin yüzündeki) nişane-i tezellül (aşağılanma izini) ve hakareti silmiş oldu… Fakat hükümetin sırf Osmanlılık menfaati dairesinde vazife-i hamiyeti ifa etmesi, harici ve dahili birçok menafiyi (menfaatleri) haleldar ediyordu. İşte bundan dolayı telkin ve tahrikât başladı. İşte bundan dolayı meselenin şekli değişti ve hükümet-i hâzırayı (Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'ni) sarsmak isti'dadını haiz bu vahim buhran hasıl oldu. Fırat ve Dicle Nehirleri'nde vapur işletmek inhisarı bu Osmanlı şirketine verilecek olursa, şirket birçok mesarif ihtiyarıyla (katlanarak) nehirlerin mecrasını tathir ve tevsi' edeceği (temizleme ve genişletme), kayalıkları kırıp açacağı cihetle bir taraftan ta Musul'a diğer taraftan ta Meskena'ya kadar vapurlar gidip gelecektir. Irak'ın hemen tekmil ticareti bu tarik-i nehri vasıtasıyla cereyan eyleyecektir. Ticaret bu tariki tercih ettiği gün Almanlar'ın yapacağı Bağdat Şimendiferi suya düşmüş demektir. Bugün Meclis-i Ayan'da kûşe-i nisyan (unutulmaya yüz tutmuş) emn-ü huzur olarak hükümet-i hâzıraya müşkülat çıkarmağa uğraşan devr-i sabık rical-i kiramından bazılarının zaman-ı izzet ve ikballerinde verdikleri Bağdat Şimendiferi İmtiyazı işinden nasıl çıkıp kurtulacağımızı düşünürken Fırat ve Dicle'de rahat rahat seyr-ü seferi temin edecek olursak bizi Almanlar'a bağlayan kayd-u esaretten kurtulmağa imkan bulmuş olduğumuzu göreceğiz. Bağdat Şimendiferi vasıtasıyla Irak'ın ticaretine hakim-i yegane olmak vaz'ını ihraz edecek olan Almanlar karşılarında kendilerine rakib böyle bir şirket-i nehriye zuhur edeceğini, binaenaleyh istedikleri gibi hareket edemeyeceklerini, Irak'ta bir müvazene-i kuvâ hasıl olacağını ve bu müvazenetin kendi aleyhlerinde ve yalnız Türkiye lehinde bulunacağını gördükçe elbette telaş edecekler, elbette bu teşebbüsü akim bırakmak için ellerinden geleni sarf eyleyeceklerdir… Hükümetin yaptığı tevhid muamelesi neticesinde vatanperverliğe mugayir hiçbir hareket görülemeyince, bu yüzden hükümete mucib-i itâb (azarlanabilecek) bir şey söylenemeyince, işte ileriye sürülen serbesti-i seyr-ü sefer mütalebatının (adı geçen nehirler üzerinde vapur işletmeciliğinin tekel altına alınmaması talepleri) altındaki mekâsıd-ı hafiye-i hakikiye göre deniliyor ki Lynch Kumpanyası varsın olsun, hükümet başka şirketlere de müsaade etsin, Lynch de ses çıkarmasın, ne zararı var? Bu teklifteki birinci zarar, İngiltere Hükümeti'nin dahili bir nehrimiz üzerinde ilelebed bir hakkı bulunmak gibi haysiyet-i milleti rencide edecek halin devamına razı olmaktır. İkinci zarar, hakk-ı inhisara malik büyük bir kumpanya teşkil edilemeyeceği için nehirler tathîr ve tevsi' olunamayacak (temizleme ve genişletme), Musul ve Meskene civarlarına kadar vapur işlemeyecek, ticaret mahdud kalacaktır. Üçüncü zarar, hükümet bu inhisardan kazanacağı paradan mahrum kalacaktır. Halbuki hükümet bu inhisar sayesinde iyice mühim bir para kazanırsa para hazineye gireceği için istifade umuma şamil olacak demektir. Aksi takdirde ise bu istifade oralarda şirket teşkil edebilecek beş on yerli zengin yahud Osmanlı namı arkasında hareket eyleyecek ecnebilerin cebine girecektir. "[1048]

Bu imtiyaz nedeniyle Alman ve İngiliz çıkarları çatıştığı için meselenin bir de harici boyutu ortaya çıkmıştı. Bağdat demiryolu imtiyazını alan Almanlar, Lynch İmtiyazı ile menfaatlerinin zarar göreceğini anlıyor ve açıktan açığa imtiyazın aleyhinde bulunuyorlardı.[1049] Hüseyin Cahid, yukarıda adı geçen başyazısında bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Bahusus Dicle ve Fırat Nehirleri'nde seyr-i sefain (gemilerin dolaşımı) yalnız bir mesele-i iktisadiye

[1048] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Buhran", *Tanin,* 27 Zilkade 1327-27 Teşrinisani 1325-10 Aralık 1909, No: 457, s.1.
[1049] Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi", s.260.

olmak şeklinden çıkarılıyor. Adeta beyneldüvel bir ihtilaf haline sokulmak isteniyor ve İngiltere ile Almanya nufuzunun çarpışması suretinde telakki olunuyor. Dünkü (Almanya yanlısı) La Turquie gazetesinin bu bahse tahsis ettiği makalesinde bu maksat pek sarih surette nümayandır (görünen, aşikar). Tasvir-i Efkar gazetesi, bu mesele için İngiltere sefirinin Bab-ı Ali'ye müracaat ettiğini yazmış fakat altına hiçbir mütalaa-i mahsusa ilave etmemiş. Tasvir'in mütalaa dermiyan etmemesi La Turquie'nin hiddetini mucib olmuş, çünkü başka bir sefir bir imtiyaz lehinde hükümet-i Osmaniye'ye müracaat ettiği zaman başka bir Türk gazetesi (Tanin kastedilmiş) bu keyfiyete bir başmakale tahsis eylemiş. Bunu söyleyen La Turquie, 'bu memlekette iki türlü muamele mi var?' diye soruyor… 'Bu memlekette iki türlü muamele mi var?' demesi de Almanlar'a yüz verilmediği halde İngilizler'e neden bu kadar mümaşat (birlikte hoş geçinmek) ediliyor, manasını mutazammındır."[1050]

İttihat-Terakki Fırkası, yaptığı grup toplantısında Lynch İmtiyazı'na ait mukavelenin meclise gönderilerek tasdik edilmesi gerektiğine karar vermiştir. Mukavelenin meclise gelmesini özellikle Arap kökenli mebuslar istiyordu. Zira seçim bölgelerinde bu imtiyaz, birçok muhalefete uğruyor ve gösteriler yapılıyordu. Hatta bu gösteriler nedeniyle Bağdat ve Basra'da sıkıyönetim ilan edilmesi bile söz konusu olmuştu. 28 Kasım 1909'daki grup toplantısında Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi hakkında bir gensoru verilmesi kararlaştırıldı.[1051] Bağdat mebusu Babanzade İsmail Hakkı ve arkadaşları (örneğin, Mahmud Şevket Paşa) Lynch İmtiyazı ile ilgili olarak 29 Kasım 1909 tarihli bir takriri Meclis-i Mebusan başkanlığına vermişlerdir. Takrirde; Osmanlı memleketlerinin en büyük nehirlerinden ikisinde gemiciliğin tekel altına alınarak bir şirkete verilmesi kararlaştırılmak üzere olduğundan ve durumun Meclis-i Milli'ce tasdik edilmesi zorunlu olduğu halde henüz o konudaki mukavelenamenin meclise gelmemiş olmasından dolayı gerek tekele alınmasının sebeblerinin ve gerek mukavelenamenin meclise ulaştırılmaması durumunun sadarete sorulması talep ediliyordu.[1052] 9 Aralık 1909'ta toplanan Meclis-i Vükela ise; bu imtiyaz hiçbir mali taahhüdü içermediğinden dolayı bu konuyla ilgili evrakı, parlamentoya göndermemeyi kesin bir şekilde kararlaştırmıştır. Ayrıca hükümet; Meclis-i Mebusan, evrakın kendisine verilmesini teklif ederse güvenoyu talep etmeyi ve meclis teklifinde ısrar ederse istifa etmeyi de kararlaştırmıştır.[1053]

[1050] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Dicle ve Fırat Nehirleri'nde Seyr-i Sefain", *Tanin,* 23 Şevval 1327-25 Teşrinievvel 1325-7 Kasım 1909, No: 424, s.1.
[1051] Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi", s.262.
[1052] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 11, G. S. N. 679. "Memalik-i Osmaniye'nin en cesim iki nehrindeki seyr-i sefainin taht-ı inhisara alınarak bir şirkete itasının takarrur etmek üzere bulunduğunun istihbar kılındığı, keyfiyetin Meclis-i Milli'ce tasdiki iktiza ettiği halde henüz ol babdaki mukavelenamenin meclise intikal etmemesi esbabının makam-ı sadaretten istizahına dair takrir". MMZC, Devre:I, c.I, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.9.
[1053] *Tanin,* 27 Zilkade 1327-27 Teşrinisani 1325-10 Aralık 1909, s.1.

Hüseyin Cahid, 10 Aralık 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında memlekette Lynch Meselesi yüzünden bir buhran meydana geldiğini ifade etmiştir: "Ehemmiyettinden bahsettiğimiz buhran Lynch Meselesi münasebetiyle tahaddüs ediyor."[1054] Hüseyin Cahid, aynı başyazısında konunun hükümet ile Ayan ve Mebusan Meclisi tarafından nasıl değerlendirildiği ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

> "Meclis-i Ayan'ın, imtiyazlar hakkında bir kanun yapılıncaya kadar hiçbir imtiyazın meclislerden geçmeksizin verilmemesi hakkında hükümet-i icraiyeye tebliğat ifası hakkındaki kararı, Lynch Meselesi'nde hükümet aleyhinde izhar edilmiş ilk hareket-i hasımanedir. Meclis-i Ayan'ın böyle tecavüzî bir vaz' alması (tavır koyması) pek manidar telakki edilmek zaruridir. Hükümetin kararlaştırdığı suret-i tesviye Meclis-i Mebusan'ca reddedilecek olursa, kabinenin istifa edeceği herkesçe malum olmuştur. Hükümet, Lynch işini Meclis-i Mebusan'a göndermez de vereceği izahat neticesinde meclisten itimad-ı rey alırsa, Meclis-i Ayan'da hükümet-i hâzıra aleyhinde bulunanlar, hükümeti müşkülata uğratmak için bir fırsat bulamayacaklar. Halbuki Lynch işinin meclislerden geçmesi esası vaz' ettirilecek (konulacak) olursa Meclis-i Mebusan'da kabul edilse bile ayanda türlü türlü müşkülat çıkarmak kabildir. İşte bunun için Meclis-i Ayan, maiyetindeki bir memura emir verir gibi kuvve-i icraiyeye (yürütmeye), kanun yapılıncaya kadar hiçbir imtiyaz i'ta olunmamasını (verilmemesini) yazmak isteyecek derecede mağlub-u hissiyat oluyor. Dün akaşam (9 Aralık 1909) ictima eden Meclis-i Vükela'da bu cihet müzakere edilerek hükümetin Lynch Meselesi'ni parlamentoya göndermemesi kararlaştırılmıştır. Binaenaleyh ayanın ika' etmek (yapmak) istediği müşkülat kökündan kesilmiştir."[1055]

Bu arada Bağdat Mebusu İsmail Hakkı ve arkadaşlarının meclis başkanlığına verdiği istizah 29 Kasım 1909'da mecliste gündeme alınmış, yapılan bu ilk oturumda bu imtiyazı meclisin karara bağlayıp bağlamamasından ziyade Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu konu hakkında öncelikle izahatta bulunması daha mantıklı bulunmuştur.[1056]

Bağdat mebusu İsmail Hakkı ve Mahmud Şevket Paşa önderliğinde Lynch İmtiyazı ile ilgili olarak Meclis-i Mebusan'a verilen istizaha Hüseyin Hilmi Paşa, 11 Aralık 1909 tarihinde 13. Oturumda konu ile ilgili izahatta bulunmuştur. Hilmi Paşa izahatinde; nizamlar ile teamül ve adetlerin, ileride konulabilecek kanunlar ve nizamlar ile değiştirilmedikçe veya kaldırılmadıkça geçerli olduğunu ve bu hakikatin Kuvve-i Teşriiye (yasama) ve Kuvve-i İcraiye'nin (yürütme) hareket rehberi olan Kanun-u Esasi'nin 118. Maddesi'nde açıkça gösterildiğini, geçerli olan nizamlar ile teamüller gereğince nafia işlerinde imtiyaz verme hakkının kuvve-i icraiyeye verilen vazifelerden olup imtiyaz için Meclis-i Umumi'ye müracaat edileceğine dair Kanun-u Esasi'de hiçbir maddenin mevcud olmadığını, kuvve-i icraiyenin hazineden teminat verilmesini gerektirmeyen imtiyazları Meclis-i Umumi'nin tasdikine arz etmeksizin sâdır olacak irade-i seniye üzerine imtiyaz verebilmekte kendini yetkili saydığını ve

---

[1054] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Buhran", *Tanin,* 27 Zilkade 1327-27 Teşrinisani 1325-10 Aralık 1909, No: 457, s.1.
[1055] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Buhran", *Tanin,* 27 Zilkade 1327-27 Teşrinisani 1325-10 Aralık 1909, No: 457, s.1.
[1056] MMZC, Devre:I, c.I, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.140-143.

yalnız hazineden teminat verilmesini gerektiren mukaveleler için Meclis-i Umumi'nin tasdikini kazanmaya kendini zorunlu göreceğini, bu zorunluluğu da Kanun-u Esasi'nin 100. Maddesinden dolayı gördüğünü, bundan dolayı bu imtiyaz hazine teminatını gerektirmemekle birlikte zaten mevcut olan ve tekel hakkı ile ruhsatını elinde bulunduran iki idarenin birleştirilmesinden ibaret bulunan bir uygulama olduğundan dolayı Meclis-i Umumi'nin yasal hukukuna tecavüz gibi bir isnada sebep olamayacağını, daha önce de bu tür imtiyazların kanunlara uygun olarak verildiğini (Humus-Trablusşam Şimendifer imtiyazını örnek göstermiştir), ayrıca iki büyük nehirde vapur işletmeciliğini tekel altına koymadıklarını yani yeniden bir tekel meydana getirmediklerini, oralarda vapur işletmeciliğinin başlangıcı tam olarak bilinemeyen bir zamandan bu yana yapılageldiğini, kendilerininin yaptığı şeyin sadece mevcut olan tekeli korumadan ibaret olduğunu, istizahta imtiyaz verildiğinin söylendiğini fakat bunun büyük bir yanlış olduğunu, imtiyazın 1834'te sâdır olan ve hükmü 1841'de diğer bir emir ile kuvvetlendirilen bir fermanla Fırat Nehri'nde müsaade olunduğunu ve iki tane vapurla Kaptan Linç'in idaresinde ve İngiltere bayrağı altında olarak o tarihten itibaren taşımacılığa başlandığını, Lynch Şirketi'nin Fırat Nehri ile yetinmeyerek uzun bir müddetten bu yana Dicle Nehri'nde de vapurlarını işlettiğini, Dicle ile Fırat'ta vapur işletmek ve Bağdat ile Basra Vilayetleri'nde genel mağazalar inşa etmek haklarının imtiyaz şeklinde 1888/1889 tarihlerinde Hazine-i Hassa'ya verildiğini, 31 Mart Olayı'ndan evvel Linç Kumpanyası'nın Sultan Abdülhamid'e müracaat ederek ve Hazine-i Hassa'ya ait vapurlara 125.000 liralık hisse senedi verilmek şartıyla Linç ve Hazine-i Hassa İdareleri'nin birleştirilmesini ve bir Osmanlı şirketi teşkil edilmesini teklif ettiğini ve mukavelenin yapıldığını, 31 Mart Olayı'ndan sonra ise Hazine-i Hassa'ya ait gayri menkul mallar ile imtiyazların Sultan Reşad tarafından Hazine-i Maliye'ye terk edilmesinden dolayı hükümete müracaat eden Kaptan Linç'e işin Nafia Nezareti'ne intikal ettiğinin söylendiğini, bunun üzerine Nafia Nezareti'nin bir komisyon kurarak konuyu incelediğini fakat bir karara varılamadığından nezaretin konuyu Meclis-i Vükela'ya havale ettiğini[1057], hazineye ait vapurlarla Linç Kumpanyası vapurlarının birleştirilerek bir Osmanlı şirketi kurmak hükümetin menfaatlerine daha uygun görüldüğünden Linç vapurlarının Irak Hattı'nda yabancı bayrağıyla ve sınırsız bir müddetle işletmesinden

[1057] Komisyon, şu an için diğer bir şirkete imtiyaz verildiği takdirde Lynch Kumpanyası'na ait vapurların taşımacılıktan men edilmesi gerektiği veya Lynch Şirketi'nin önceden olduğu gibi taşımacılığa devam etmesi şeklinde iki tane seçeneğin olduğunu; birinci durumda yani Lynch Şirketi taşımacılıktan men edilirse, bu şirketin birtakım hak iddiaları ile sıkıntılar çıkaracağını, ikinci duruma göre ise bu yabancı şirketin aynı şekilde taşımacılığa devam etmesi halinde yeni kurulacak olan Osmanlı şirketiyle rekabet edeceğini; her iki durumun da mahzurlu olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine mukavele ile şartnamenin ilanından önce Lynch Kumpanyası dikkate alınmayarak mı yoksa adı geçen kumpanya ile birleşmek suretiyle mi bir Osmanlı Şirketi'nin kurulmasının daha uygun olacağı konusunu kabineye havale etmiştir. MMZC, Devre:I, c.I, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.247.

doğan mahzurların da ortadan kalkmasını sağlayacağından o şekilde uygulama yapılmasının Meclis-i Vükela tarafından tasvip edildiğini, bu yeni antlaşma ile hazine-i hassaya verilip oradan hazine-i maliyeye intikal eden imtiyaz ve 1834 ile 1841 tarihli fermanların ve ondan sonraki emirler ile Linç'e verilen ruhsat haklarının ve tarafların bütün nehir taşıtlarının 75 sene müddetle kurulacak Osmanlı Anonim Şirketi'ne devredileceğini, hükümetin arzu etmesi halinde 37 sene sonra tekel hakkını satın alabileceğini ve ilga ederek adı geçen nehirlerde Osmanlı sancağını taşıyan gemilerin serbestçe dolaşımını ilan edebileceğini veya 52 sene sonra ise tekel hakkını bedelsiz geri alıp ilga edebileceğini, şirketin Osmanlı olması dolayısıyla şimdi ve gelecekte Osmanlı kanun ve nizamlarına tabi olacağını, yukarıda adı geçen fermanlarla emirlerin hükmünün bu mukavele ile fesholunacağını ve bu feshin İngiltere tarafından bir beyanname ile tasdik edileceğini, şirketin meclis idaresinin dördü Osmanlı ve dördü de İngiliz olmak üzere sekiz kişiden oluşacağı ve başkanlığın ise seçim ile İngiliz üyelerden birine verileceğini, müdürler ve muhasebeci ve işletme muameleleri için gerekli olan memurlardan başka bütün memurların Osmanlı tebaasından seçilerek hükümetçe tayin edilecek elbiselerin giyileceğini, bu yapılan birleştirme işleminin en önemli faydalarının bir yabancı şirketin sonu olmayan taşımacılık hakkının en az 37 en çok 75 seneyle sınırlandırılmış olması ve 80 seneye yakın bir zamandan bu yana eski anlaşmalara dayanarak, bunlardan istifade ederek istediği kadar taşımacılığa devam etme hakkına sahip bir şirketin artık mukavele tarihinden itibaren yabancı şirket sıfatını kaybederek Osmanlı tabiyetine girmesi olduğunu, ifade etmiştir.[1058]

Bunun üzerine söz alan Mahmud Şevket Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın izahatini ve Lynch İmtiyazı'nı eleştirmiş ve hükümetin imtiyaz vermesinin Kanun-u Esasi'ye uygun olduğunu fakat bu durumun âdi imtiyazlarda ve geçmiş örnekleri olan imtiyazlarda olabileceğini, hiçbir devlette hiçbir vakitte yaşanmayan ve devlet hazinesine, bütçeye, milletin menfaatlerine uymayan bir imtiyazı meclise uğratılmaksızın vermek yetkisini hükümetin nereden aldığını bilemediğini, bundan dolayı bu meselenin esasen bu meclise gönderilmesi ve bununla alakalı evrak varsa bunlara imtiyaz verilmeden meclise verilmesi ve o zaman sarf edilecek mütalaaya göre bir karar alınması gerektiğini, ayrıca devletin gelir kaybına uğradığını, ifade etmiştir.[1059] Hüseyin Hilmi Paşa, gelir kaybı konusunda Mahmud Şevket Paşa'nın iddiasının tam aksine bilakis devletin daha çok gelir kazanacağını ifade etmiştir.[1060] Menteşe Mebusu Halil Bey de söz alarak; bu konuda hükümetle Meclis-i Milli'nin birlik olarak meseleyi halletmesinin uygun olacağını, ifade etmiştir.[1061]

[1058] MMZC, Devre:I, Cilt: 1, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.245-248. (bk. EK 28).
[1059] MMZC, Devre:I, Cilt: 1, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.248-250.
[1060] MMZC, Devre:I, Cilt: 1, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.250.
[1061] MMZC, Devre:I, Cilt: 1, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.250.

Hüseyin Hilmi Paşa, bu oturumda ayrıca; imtiyazların Meclis-i Umumi'ye arz edilmesini emreden bir kanunun olmadığını, verilmesi kararlaştırılmış olan ve mali bir teminatı içermeyen imtiyazlarla tekeller ve diğer mukavelelerin yeniden ayrıca bir kanun çıkarılmasına kadar Meclis-i Umumi'ye takdim edilmemesi gerektiğini, eğer mukavelenin meclise takdimi konusunda meclis bu şekildeki ısrarına devam edecek olursa, böyle bir esasın kabul ve tatbikinden memleketin iktisadi durumu vesairesince doğacak zararların sorumluluğunu kesinlikle üstlenmeyeceklerinden istifayı tercih edeceklerini ifade etmiştir.[1062]

Meclis-i Mebusan'da Lynch İmtiyazı ile ilgili yapılan görüşmeler, Lynch İmtiyazı'nda bir mali tahhüd var mıdır, yok mudur tartışmasında kilitlenmiştir. Hükümet adına Hüseyin Hilmi Paşa ve Maliye Nazırı Cavid Bey, bu imtiyazda bir mali taahhüd olmadığından imtiyazın meclisin denetimine sunulmasına gerek olmadığını savunurken, soru önergesini verenler bunun aksini savunuyor ve mukavelede mali bir taahhüd olmasından dolayı konunun meclisin denetimine sunulmasını istiyorlardı. Meclis-i Mebusan'a bu istizahı sunanlardan Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey, bu durumu 11 Aralık 1909 tarihli oturumda şu şekilde ifade etmiştir: "Şimdi meclis, nokta-i nazarını izah etti. Hükümet de nokta-i nazarını izah etti. Meclis ile Hükümet'in içtihadı arasında bir fark var. Hükümet, Lynch Kumpanyası'na verilen imtiyaz mukavelenamesinde hiçbir taahhüd-ü mali olmadığını iddia ediyor. Biz ise vardır diye şimdi iddia ettik. Şimdi bakalım ki bu iki içtihat kabil-i telif (açıklanması mümkün) midir? Benim nokta-i nazarımca kabil-i teliftir ve Meclis-i Mebusan'ın bu hususta içtihadında, bana hakkı vardır gibi geliyor."[1063]

İsmail Hakkı Bey'in, bu imtiyaz mukavelenamesinin meclis tarafından incelenmesi yönündeki ısrarlı taleplerine karşın Hüseyin Hilmi Paşa, önceki ifadelerinde ısrar ederek bu tür bir konunun meclis tarafından incelenmesini zorunlu kılan bir kanun olmadığını ve kendileri hakkında meclisin itimadı devam ederse vazifelerine devam edeceklerini aksi takdirde ise, istifa edeceklerini ifade etmiştir: "Binaenaleyh mahiyeti Meclis-i Aliniz'de tezahür etmiş olan ve nizamat ve teamülata müstenit bulunan muamelemizi tasdik edip etmemek ve hakkımızda beyan-ı itimat edip etmemek, Meclis-i Aliniz'in rey ve takdirine ait bir şeydir. Zannediyorum ki bu meselenin pek ziyade tafsil olunmasında ve mübahasenin idame edilmesinde bir sebep kalmıyor. Hakkımızda itimadınız baki ise vazifemize devam eder ve olmadığı takdirde bu, bir prensip meselesidir. Bu, bir kaide-i külliye meselesidir. Kanun vaz'ına (koyulmasına) kadar biz, nizamat ve teamülatın bize bahşettiği salahiyeti muhafaza etmek isteriz."[1064]

[1062] MMZC, Devre:I, Cilt: 2, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.253.
[1063] MMZC, Devre:I, Cilt: 3, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.258.
[1064] MMZC, Devre:I, Cilt: 3, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.260.

Hüseyin Cahid, 11 Aralık 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında ise; "Linç Meselesi birinci derecede bir Alman entrikası, ikinci derecede bir menfaat-i hususiye meselesi, üçüncü derecede bir hırs-ı cah meselesidir." demekteydi.[1065] Hüseyin Cahid aynı yazısında, "Alman menafiini (menfaatlerini) muhafazaya memur olan gazete" olarak adlandırdığı İstanbul'da çıkan Osmanischer Lloyd gazetesini eleştirmiş ve gazetenin tek emelinin Bağdat Demiryolu'nun inşa edilmesi olduğunu iddia etmiştir. Hüseyin Cahid bunun yanında; Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde vapur işletmeciliği bir düzene girerse Bağdat Demiryolları'nın yapılmasına gerek kalmayacağını, Almanlar'ın bundan dolayı titrediğini, Almanlar'ın demiryolunu yapıp bir kere oralarda ticareti kendi kontrolleri altına aldıktan sonra vapur taşımacılığı meselesinin ortaya çıkmasını istediklerini, İttihat ve Terakki Fırkası'nın özel bir toplantısı sırasında İngiltere Elçiliği baştercümanının Meclis-i Mebusan'a gittiğini yazan Osmanischer Lloyd'un (25 Kasım 1909 tarihli nüshasında) doğru olup olmadığı belli olmayan en küçük şeylere bile başka manalar verdiğini, Osmanischer Lloyd'un (25 Kasım 1909 tarihli nüshasında) "böyle bir şirket-i Osmaniye teşkil keyfiyeti herkes nazarında Hilmi Paşa Kabinesi'nin bir muvaffakiyeti suretinde telakki edilecek. Halbuki iş bütün bütün başkadır… İngiltere nufuzu Bâb-ı Ali'de gittikçe artmaktadır." şeklinde bir yorumda bulunduğunu, hemen bunun ardından da Hilmi Paşa Kabinesi'nin Linç Meselesi dolayısıyla düşeceğini yazdığını, Osmanischer Lloyd'un -Meclis-i Ayan'ın parlamentodan geçmeden hiçbir imtiyazın verilemeyeceği hakkındaki kararıyla- ümidlerinin yeniden parıldadığını, Almanlar'ın gazetesinin Linç İmtiyazı dolayısıyla yapılan görüşmelerin kesintiye uğramasından memnun olduğunu ve daima bunu destekleyecek yayınlarla insanların aklını karıştırmaya çalıştığını, gazetenin 10 Aralık 1909 tarihli nüshasında ise İttihat-Terakki'nin hükümet lehinde fiili bir karar vermemesini memnuniyetle karşıladığını ve Meclis-i Ayan'a kalpten bağlı olduğunu, dikkat çeken bir durumun da Alman gazetesi gibi Meclis-i Ayan'da da bir an evvel bu kararın Meclis-i Mebusan'a tebliğini teklif eden Ferid Paşa'nın ağzından "telefon imtiyazı da veriliyor" cümlesinin çıktığını ve bu telefon imtiyazı işinde de Almanlar'ın mağlup olduğunu ifade etmiş ve başyazısını şöyle bitirmiştir: "Biz bu meselede ne söylemek lazım ise yalnız memleketin selameti ve bir tebdil-i vükeladan şu sırada husule gelecek buhran-ı azîmi göz önünde tutarak davet edeceğimiz husumet-i şahsiyeyi, iğbirarı (gücenme, kırgınlık) düşünmeyerek hepsini söyledik. Artık bundan sonrası mebuslarımızın dirayet ve hamiyetine kalmış bir cihettir."[1066]

[1065] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Linç Meselesinde Müessirat", *Tanin,* 28 Zilkade 1327-28 Teşrinisani 1325-11 Aralık 1909, No: 458, s.1.

[1066] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Linç Meselesinde Müessirat", *Tanin,* 28 Zilkade 1327-28 Teşrinisani 1325-11 Aralık 1909, No: 458, s.1.

Hüseyin Cahid, 12 Aralık 1909 tarihli Tanin'deki başyazısında ise; Irak'ta bir Osmanlı vapur işletmeciliği şirketi vucuda getirmek için giriştiği mücadelede hükümeti mali bir taahhüd altında bulunduracak hiçbir şart kabul etmeyen ve bu konuda yaptığı mukavelenameyi Meclis-i Mebusan'a vermemeye azmetmiş olan Hüseyin Hilmi Paşa ve kabinesini destekliyor ve şunları söylüyordu:

> "Kuvve-i icraiye, salahiyeti bir kanun ile tahdid edilmeyen her hususta kendi ictihadına göre hareket eder. Ne Kanun-u Esaside ne de kavanin-i sairede hükümeti, verdiği imtiyaz mukavelenamelerini meclislere arz ile muvafakatlerini istihsale mecbur edecek bir madde-i mahsusa yoktur. Binaenaleyh hükümet, imtiyaz mukavelenamelerini yapar ve teatî eder ve meclise vermez. Şu kadar ki hazine-i devletten beş paranın bile sarfı için millet ve kendinin muvafakati bir şart-ı asli olduğu cihetle hükümetin yapacağı imtiyaz mukavelenamelerinde devleti, taahhüd-ü mali altına sokan bir şart varsa o zaman parlamentonun muvafakatini istihsal etmek mecburdur… Bu arzu (Lynch İmtiyazı ve mukavelesinin meclise havale edilmesi isteği) hükümete karşı bilvasıta bir emniyetsizlik idi. Hükümet bu talebe mümaşat (hoş geçinme) etse idi muhafaza-i mevki için tahkire boyun eğmiş olacaktı… Hükümet bu Linç işine gelinceye kadar idare-i mahsusa imtiyazı vermişti. Trablusşam-Humus Şimendiferi imtiyazını vermişti. Bunlara ses çıkarılmayıb bunların meclise gelmesi taleb edilmeyib de daha henüz mukavelenamesi tanzim ve teati olunmayan yarım bir işin meclise getirilmesini şimdiden ihtar etmek bu işi (hükümetin) menafi-i memlekete muvafık surette halledeceğinden şübheli bulunmaktan başka bir manayı haiz değildi. Hükümet, böyle bir şübhenin vucuduna tahammül etmekle haysiyetini feda etmiş mahza muhafaza-i mevki hırsıyla hakarete katlanmış olurdu. Hükümet bu hakarete katlanmadı. Hayır, dedi. Bu mukavelename tahhüd-ü maliyi mutazammın değildir. Binaenaleyh meclise göndermeyeceğiz. Bize emniyetiniz varsa ifa-yı vazifede devam ederiz fakat vazifemize tecavüz ettirmeyiz. Bize emniyetiniz yoksa çekiliriz fakat haysiyetimizi de kurtarırız. Bu cesurane, bu vatanperverane sözlere karşı ekseriyet fırkası (İttihat ve Terakki) da vatanperverane bir karar ittihaz etti."[1067]

Sonuç olarak, Hüseyin Hilmi Paşa'nın meclisteki izahatı ve yapılan tartışmalardan sonra sıra konunun bir sonuca bağlanmasına gelmiştir. Bunun için 13 Aralık 1909 tarihli 14. Oturumda Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi için güven oylaması yapılmış ve Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi, 8 red oyuna karşılık 163 kabul oyu ile güven oyu almıştır.[1068]

Oylamadan bir müddet sonra, hükümetin başarısından rahatsız olan bir grubun varlığı ortaya çıktı. Meclis'in Lynch İmtiyazı'nı tasdik etmesi, bir bakıma Alman çıkarlarının yenilgisi idi. Bu durum Alman taraftarı subayları ve özellikle de Mahmut Şevket Paşa'yı rahatsız etmişti.[1069] Bu durumun, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasına etki edip etmediği bilinmemekle

---

[1067] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Dünkü Meclis", *Tanin,* 29 Zilkade 1327-29 Teşrinisani 1325-12 Aralık 1909, No: 459, s.1. İlk celseden sonra İttihat ve Terakki Fırkası toplanmış ve kabinenin desteklenmesine karar vermiştir. Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi", s.264.
Hüseyin Cahid, "ekseriyet fırkası da vatanperverane bir karar ittihaz etti" derken bunu kastetmektedir.

[1068] MMZC, Devre:I, c.II, TBMM Basımevi, Ankara 1985, s.290.

[1069] Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi", s.264.

birlikte Hilmi Paşa, meclisten güven oyu almasına rağmen -güven oyu aldıktan on beş gün sonra- sağlık sorunlarını gerekçe göstererek sadaretten istifa etmiştir.

Bunun yanında 1909 Temmuzu'nda cemiyet, Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ni devirip yerine daha İttihatçı bir kabine kurmak olasılığını düşünmüştü. Kendi aralarından sadrazamlığa getirilebilecek birini bulamamaları üzerine gizlice Kamil Paşa ile görüşerek ona, kabinesine daha fazla İttihatçı ve özellikle Talat Bey'i Dahiliye Nazırı yapmak şartıyla eski görevine getirmeyi önermişlerdi.[1070] Bu durumu Roma'da çıkan *Tribün* gazetesi, 29 Haziran 1909 tarihli nüshasında belirtmiştir.[1071] Bu duruma, diğer yabancı gazetelerde de değinilmiştir. 27 Temmuz 1909 tarihli yabancı gazetelerin haftalık icmallerinin aktarıldığı belgelerde vükelanın değiştirilmesinin yakın olduğu, sadrazam adayının seçiminin gizli bir şekilde yapıldığı aktarılıyordu.[1072]

O tarihte mabeyn başkatibi olan Halid Ziya Uşaklıgil; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticilerinden olan Doktor Nazım'ın bir gün sarayın mabeyn kısmında kendisini ziyaret etttiğini ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın neden çok sık mabeyne geldiği, her defasında neden huzura kabul edildiği, nelerden bahsedildiği gibi sorular sorduğunu ifade etmiştir. Halid Ziya, Doktor Nazım'ın bu ziyaretini ve aralarında geçen konuşmayı şu şekilde anlatmıştır:

> "Birden asıl ziyaret maksadını meydana vurdu yani baklayı ağzından çıkardı: 'Sadrazam paşa, dedi, pek sık mabeyne geliyor. Her defasında da huzura kabul ediliyor. Acaba nelerden bahseder?' Anlamakta gecikmedim ki Hüseyin Hilmi Paşa da cemiyetin o kadar itimadını haiz değil. Hele muhatabımın (Doktor Nazım), Selanik'ten dolayı pek dostu olduğuna hükmedilebilecek olan sadrazam hakkında bu sözü bende bir hayret uyandırdı. Pek ihtiyat ile cevap vermek lazımdı: 'Evet dedim, hünkar kendisine pek saygı gösterenlerden hazzeder. Sadrazamların da haftada iki defa mabeyne uğraması adet imiş. Her defasında kendisi matbah-ı hümayundan (padişah mutfağı) nefis yemeklerle ağırlanıyor. Mabeyne gelen bir sadrazamın huzura kabul edilmesi de pek tabiidir. Hatta huzurda uzun müddet kalır. Hüseyin Hilmi Paşa pek zeki, pek nazik, mizaçtan anlar, nabza göre şerbet verir bir zattır. Bunu bilirsiniz. Hünkar onun sohbetinden pek hoşlanmış görünüyor.' Bu sözleri pek dikkatli dinledi. Ve ilk suali tekrar etti: 'Acaba nelerden bahseder?' Bunu bilmenin mümkün olmadığını söyledikten sonra ilave ettim: 'Hünkar'ın içine dert olan tamir işleri vardır. Sonra hanedana mensup olanlardan birçoğunun para meseleleri vardır. Bu oldukça geniş bir sohbet zeminidir. Eski Hakan'a dair Hüseyin Hilmi Paşa'nın hatıralarını,

---

[1070] Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s. 76. İttihatçılar'ın Kamil Paşa ile yaşadıkları olumsuz olaylara rağmen yine de Kamil Paşa ile irtibata geçmelerinin nedenlerini Sina Akşin, şu şekilde açıklamıştır: "Kamil Paşa ile sözü edilen yakınlaşma, İttihat ve Terakki ile onun arasında olup bitenlerden sonra şaşırtıcı gelebilir. Bunun gerekçesi iki tane olabilir: Bir tanesi, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Mahmut Şevket Paşa'nın çeşitli uygulama ve taleplerine karşı duracak bir kimse olmayışıydı. Buna karşılık Kamil Paşa'nın devlet adamı ağırlığı, Mahmut Şevket Paşa'yı durdurmasa bile frenleyecek bir durumdaydı. İkincisi, genel olarak mektepli kara subaylarının ve özel olarak Mahmut Şevket Paşa'nın Almanlar'a ve General Goltz'a olan yakınlığına bakınca, sivil İttihat ve Terakkililer Mahmut Şevket Paşa'nın ağır basışını Alman ilişkisine bağlıyor olmalıydılar. Bu açıdan bakınca, Kamil Paşa'nın İngilizciliği Mahmut Şevket Paşa'nın 'ilacı' olarak görünmüş olmalıydı." Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* s.172.

[1071] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 13, G. S. N. 775.

[1072] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 13, G. S. N. 784.

müşahedelerini hünkarın da kendi terceme-i haline müteallik hikayelerini ilave ederseniz, mülakatın uzun sürmesine şaşmazsınız.' Bunları gülümseyerek söylemiş olacağım ki o bir tuhaf mana ile dinliyordu. Fikirlerimi toplamak lazım geldi: 'Zannetmem ki mühim siyasi meselelerden bahsolunsun.' O, ayağa kalktı. Eğer o da mütalaasını toplayacak iki çift söz ilave etseydi, diyecekti ki: 'Acaba hünkarın yanında cemiyeti düşürmeğe mi çalışır?' Bunu demedi. Pek nazik bir hal ile ve bana teşekkür ederek çıktı."[1073]

Halid Ziya Uşaklıgil, Doktor Nazım'ın kendisini ziyaret etmesinden bir zaman sonra Hilmi Paşa'nın Dolmabahçe Sarayı'na gece yarısı gelerek Padişah Mehmed Reşad'a istifasını sunduğunu da ifade etmiştir: "(Hilmi Paşa), fırka ile (İttihat ve Terakki) anlaşmak mümkün olmayacak, çoğunluğa dayanmayacak bir sadrazamın da makamında kalmasına imkan yoktur. Şevketmeab efendimiz bunu takdir ederler ve icab eden kararı alırlar', dedi ve sonra ilave etti: 'Sizden rica ediyorum hemen arz ediniz…"[1074] Halid Ziya, Sultan Reşad'ın bu durum karşısında: 'Hüseyin Hilmi Paşa'ya benden selam söylersiniz. Pek ziyade teessüf ederim. Ben kendisini pek çok zaman yanımda bulundurmak isterdim, fakat…' dediğini ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını kabul ettiğini de aktarmıştır.[1075] Halid Ziya'nın bu durum karşısındaki yorumu şu şekildedir: "…orada (Rumeli'de) ihtilal müteşebbislerine imkan derecesinde fazla yardım ederek İttihat ve Terakki'nin emellerine hizmet eden, nihayet Sultan Reşad'ın sadrazamı sıfatıyla da hünkardan başlayarak herkesi memnun bırakan bu devlet ileri geleni nasıl olmuştu da böyle, bu saatte, sabahı bekleyecek kadar itidal ve sabır göstermeyerek Dolmabahçe Sarayı'nın kapılarını açtırmış idi?.."[1076]

Paris'te çıkan *Tan* gazetesi, 30 Aralık 1909 tarihli nüshasında İstanbul'dan aldığını beyan ettiği telgrafa dayanarak; Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskısından dolayı istifa ettiğini iddia etmiştir. Yazıda ayrıca şu yorum da yapılıyordu: "Zaten Lynch Meselesi'nden beri Sadrazam'ın, Talat ve Cavid ve Nail Beyler gibi komite azasına ilişmeksizin kabineden çekilmesi cemiyetçe matlûb (talep) idi. Sadrazam sağlık sorunlarını istifasına bahane yapmıştır. Zât-ı Şahane bu istifaya muhalif idi hatta bir müddet Meclis-i Mebusan'ı dağıtmak bile istemiştir. Bütün kabine Sadrazam ile birlikte çekiliyor ise de Dahiliye ve Maliye ve Maarif Nazırları'nın görevlerine devam edecekleri muhakkaktır. Sadrazamın azli için acil bir sebep göstermek üzere Bağdat'ta kargaşalık çıkarıldığı ve bazı kişilerin ölü ve yaralı olduğu haberi yayılmıştır."[1077]

Ayrıca yine *Tan* Gazetesi'nin Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası ile ilgili olarak yayınladığı bir başmakale, Tanin Gazetesi'nin 5 Ocak 1910 tarihli nüshasında aktarılmıştır. Tan Gazetesi,

[1073] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, s. 149-154.
[1074] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s.156, 157.
[1075] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s.160.
[1076] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s.156.
[1077] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 463.

bu başmakalede; Hüseyin Hilmi Paşa'nın Meclis-i Mebusan'ın güvensizlik kararı ile değil, İttihat-Terakki Cemiyeti'nin verdiği kararla iktidardan düştüğünü, Cemiyet'in çoktan beri Hüseyin Hilmi Paşa'dan kurtulmak arzusunda olduğunu, Hilmi Paşa'nın Makedonya'da iken makus mecralar takip eden menafi-i muhtelifeyi (çeşitli menfaatleri, tarafları) hüsn-ü telif konusunda maharet göstermesine rağmen iktidar mevkiine geldikten sonra Cemiyet için sehl-ül istimal bir alet-i icraat (kullanılması kolay bir icraat aleti) haline dönüşmediğini, Hüseyin Hilmi Paşa'nın yürütmenin reisliğine sadece görünüşte sahip olmaktan son derece rahatsız olduğunu, Cemiyet ile Hilmi Paşa arasında sık sık anlaşmazlıklar olduğunu ve Cemiyet'in emsaline az rastlanan bir siyaset maharetine sahip olan Hilmi Paşa'dan kurtulmak için fırsat kolladığını, bundan dolayı istifa nedeni olarak gösterilen sağlık sorunları gerekçesine itibar edilmemesi gerektiğini, Lynch Meselesi'nin iki taraf arasında var olan zıtlığı daha da arttırdığını, sonuçta İttihat-Terakki Fırkası'nın Meclis-i Mebusan'daki reisi olan Menteşe Mebusu Halil Bey'in Hüseyin Hilmi Paşa'ya istifa etmesi gerektiğini tebliğ ettiğini, bütün bu işlerin ise Meşrutiyet kaidelerine aykırı olarak esrarengiz bir şekilde cereyan ettiğini, tahminlerine göre Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifa talebine karşı hiçbir direnç göstermediğini, ifade etmiştir.[1078]

Paris'te yayınlanan *Jörnal Deba* gazetesi, 30 Aralık 1909 tarihli nüshasında; Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki Fırkası gibi bir düşman ile Meclis-i Mebusan'da mücadeleye girişmekten ise geri çekilmeyi tercih eylediğini, gerçekten de Lynch Meselesi'ne dair Meclis-i Mebusan'da cereyan eden münakaşaların en son olaylarının kabinenin durumunu ortaya koyduğunu söyledikten sonra şöyle devam etmiştir: "Sadrazam, siyaset yeteneği neticesinde Meclis-i Mebusan'dan kazandığı güvenoyuna rağmen İttihat ve Terakki Komitesi'nin, hakkındaki niyetine aldanamazdı hatta İttihat Fırkası'nın Meclis-i Mebusan'daki reisi Menteşe Mebusu Halil Bey, Hüseyin Hilmi Paşa ile yaptığı son mülakatında kabinenin istifasını ısrarla istemiş ve aksi takdirde bir istizah suretiyle güvensizlik kararının verdirileceğini beyan etmiş imiş. Hüseyin Hilmi Paşa bu derece kararlılıkla dile getirilen muhalefete karşı mukavemet edemeyeceğini anlamış ve mümkün olmayan bir şeyle uğraşmaktan fayda gelmeyeceğini takdir eden filozofun teslimiyetiyle boyun eğmiştir.[1079]

Paris'te çıkan *Liberte* gazetesi ise 30 Aralık 1909 tarihli nüshasında; Hilmi Paşa'nın istifasının, gizli bir şekilde mutlak hükümet olan İttihat ve Terakki Komitesi ile Hilmi Paşa'nın arasında meydana gelen yanlış anlamanın neticesi olduğunu ve komitenin resmi yayın organı

[1078] *Tanin*, 23 Kanunuevvel 1325- 5 Ocak 1910, Nr:12, s.1.
[1079] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 8, G. S. N. 464.

olan Tanin gazetesinin yayınının durdurulmasının[1080] hükümet ile komite arasındaki münasebetin vahim hale gelmesiyle sonuçlandığını ve eğer Hilmi Paşa istifa etmemiş olsaydı komitenin Hilmi Paşa'yı Lynch Meselesi'yle Meclis-i Mebusan'da düşürmeyi planladığını iddia etmiştir.[1081]

Ahmet Ali Gazel'e göre; İttihatçılar, İngiltere'yi doğrudan hedef almamak için mecliste güven oyu vermek zorunda kaldıkları Hüseyin Hilmi Paşa'yı istifaya zorlamışlardır.[1082] Ahmed Rıza, anılarında Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını; İttihat ve Terakki Fırkası'nın ülkede duruma egemen olması ve her istediğini yaptırmasından dolayı hükümet ile cemiyet arasında başlayan soğukluğa bağlamıştır.[1083] Hüseyin Cahit (Yalçın) ise, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını şu şekilde değerlendirmiştir: "Sonra sadrazamlıktan düştü ve tabii kendisini düşüren kuvvete ve fırkaya, İttihat ve Terakki'ye az çok bir iğbirar (gücenme, kırgınlık) besledi fakat bu, hiçbir zaman çirkin bir kin şeklini almadı. Uzak düşünen, temkinli ve iyi kalpli bir adamdı."[1084]

Bütün bunlara rağmen İttihat ve Terakki Fırkası'nın meclisteki reisi Menteşe Mebusu Halil Bey ve Hüseyin Hilmi Paşa, istifanın herhangi bir baskıyla gerçekleşmediğini savunmuşlardır. Halil Bey, Tanin gazetesi'nde yayınlanan beyannamesinde; "Fırkamız namına Sadrazam Paşa'ya tarafımızdan istifa teklif olunmamıştır… Bir azim-i mücahidâne ile istibdadı def' ettikten sonra idare-i hükümeti mesul olanlara terk ederek bir hamiyet-i fedakarane ile saha-i siyasetten çekilip maarifin terakkisi, anasırın ittihadı gibi umur-u ictimaiyeye hasr-ı himmet ve gayret etmekte olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu defa da müdahalesini ortaya sürmek bir isnad-ı bedhâhâneden (kötü yakıştırma) başka bir şey değildir." derken[1085] , Hüseyin Hilmi Paşa da; "hizmet-i sadaretten istifamın güya İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından vukû' bulmuş bir tazyik neticesi olduğuna dair Avrupa gazetelerinde münderic neşriyata karşı Cemiyet-i muhteremenin merkez-i umumîsi murahhası (genel merkez üyesi) Ömer Naci Bey'in Dersaadet gazetelerine gönderdiği tekzibnameyi okudum. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından hiçbir suretle düçâr-ı tazyik ve tesir olmadığımı ve aramızda ihtilaf zuhûr etmediğini ve istifa-i vakıa kendimce gördüğüm luzûma müstenid olub kararımdan Cemiyetin malumatı

[1080] Hüseyin Cahid'in, 17 Aralık 1909 tarihli Tanin'de "Almanlar ve Osmanlılar" başlıklı başmakalesinde Almanlar'ı eleştirmesi ve Mahmut Şevket Paşa ile General Goltz'u İttihat ve Terakki'yi devirip Almanlar'a hizmet edecek askeri bir hükümet kurmaya çalışmakla suçlaması üzerine; Divan-ı Harp (Sıkıyönetim Mahkemesi), Alman yanlısı olduğu ifade edilen Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle 22 Aralık 1909'da Tanin'i tatil etti ve Tanin ertesi gün Yeni Tanin olarak yayınlandı. Hüseyin Cahit'in Divan-ı Harp'e de verilmesi sözkonusu olmuş fakat İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin araya girmesiyle bu önlenmiştir. Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s. 79, 80.
[1081] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 12, G. S. N. 736.
[1082] Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi", s.266.
[1083] Ahmed Rıza, *Anılar,* s.54.
[1084] Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.78.
[1085] *Tanin*, 25 Zilhicce 1327-25 Kanunuevvel 1325- 7 Ocak 1910, Nr:14, s.1.

bile olmadığını ve Ömer Naci Bey'in beyanatı tamamen muvafık-ı sıhhat ve hakikat bulunduğunu ilan ederim." demiştir. [1086]

Buna ilave olarak yine Hüseyin Hilmi Paşa, La Turquie Gazetesi'ne verdiği beyanatta istifasının Lynch İmtiyazı ve İttihat-Terakki Fırkası'nın baskısıyla ilgili olmadığını ifade etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, Padişaha takdim ettiği istifanamesinde; "Yemen'de, Makedonya'da ve mevki-i sadararette on iki sene ifa-yı hizmet-i sadakatten sonra ahval-i sıhhiyemin tanzim ve ıslahı luzumunu şiddetle hissediyorum. Binaenaleyh zat-ı şevketpenâhîlerinin zîr-pay-ı tahtına istifanamemi takdim ediyorum." ifadelerini kullandığını beyan etmiştir.[1087]

Sina Akşin de İttihat ve Terakki'nin Hüseyin Hilmi Paşa ile pek büyük bir meselesi olmadığını ifade etmekte ve Hilmi Paşa'nın istifasının; Bulgaristan ittifakı sorunu, Hilmi Paşa'nın Mahmut Şevket Paşa ile baş edememesi ve Lynch İmtiyazı gibi nedenlerden kaynaklandığını ifade etmektedir.[1088] Ayrıca Sina Akşin, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasında Lynch İmtiyazı'nın önemli yer tuttuğunu da ifade etmiştir. Buna gerekçe olarak Iraklılar'ın Lynch İmtiyazı'na çok muhalif olmalarını ve Hilmi Paşa'nın halefi olan Hakkı Paşa Kabinesi'nin Lynch İmtiyazı'nı iptal etmesini göstermiştir.[1089]

Abdurrahman Şeref'e göre; Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci kabinesi dahi parlak gitmedi. İttihat ve Terakki'nin meclis çoğunluğunun galip gelen müdahalelerine dayanamadı. Ne 1325 (1909) bütçesini ve ne de tasarladığı bir iki meseleyi (Lynch İmtiyazı gibi) Meclis-i Mebusan'da yürütemedi. Israr ettiğinde ise hafife alınıyordu. Sadareti esnasında Meclis-i Ayan üyeliğine de tayin olmuştu.[1090]

Mehmed Selahaddin Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretini şu şekilde değerlendirmiştir: "İkinci defa sadrazam olan Hüseyin Hilmi Paşa, bu defa kabinesini İttihatçılar'ın en mühim erkanından oluşturdu. Yıldız Sarayı'nın yağması, binlerce mazlumun idamı (sıkıyönetim ilanını ve sıkıyönetim mahkemelerini kastediyor) ve Sultan II. Abdülhamid Han'ın bankalardaki maddi servetine el konulması, İstanbul'da yangınlar çıkarılması bu kabine zamanında meydana geldiğinden Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu ikinci kabinesine 'caniler kabinesi' adı verilebilir."[1091]

Ahmed Saib, Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasının Avrupa tarafından nasıl değerlendirildiğini şu şekilde anlatmıştır: "Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaretten çekilmesi dahi

---

[1086] *Tanin*,25 Zilhicce 1327-25 Kanunuevvel 1325- 7 Ocak 1910, Nr:14, s.1.
[1087] *Tanin*, 18 Kanunuevvel 1325- 31 Kanunuevvel 1909, Nr:7, s.1.
[1088] Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* s.174.
[1089] Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki,* s.174.
[1090] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 70.
[1091] Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu,* s. 36.

dahil ve haricte adem-i memnuniyeti mucib oldu. Pekçokları bu adem-i memnuniyetini Hüseyin Hilmi Paşa'yı sevdiklerinden veyahud paşa-yı müşarünileyhin iktidarına güvendiklerinden değil, esbab-ı istifa layıkı vechile anlaşılmadığından izhar ediyorlardı. Filhakika daha birkaç gün evvel dehşetli bir ekseriyet kazanmış olan bir başvekilin birdenbire istifa etmesi, Avrupa ve idare-i meşruta (meşrutiyet) suretinde giden hükümetlerde işitilmemiştir. Avrupa matbuatı bu ciheti araştırıyordu ve kendi fikirlerince buldular. Fenalık, mecliste bulunan ekseriyetin umur-u devlete gayri resmi bir surette tesirat icra etmelerinden ileri geldiğine kanî oldular. Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası şu suretle Avrupa'da epey gürültü etti. Epey münakaşat ve tenkidatı mucib oldu. Bu tenkidat ise orada bazı ahvalin ictimaıyla Osmanlı Meşrutiyeti hakkında fena fikirler vermeye başladı."[1092]

Sultan Reşad'ın Başmabeyncisi Lütfi Simavi hatıratında; Sultan Reşad'ın Hakkı Paşa'ya (Hilmi Paşa'nın halefi), "Hüseyin Hilmi Paşa meşrutiyet idaresini yanlış tefsir ettiği, diğer taraftan da mebusların adeta esiri olduğu için muvaffakiyete ulaşamadı. Belki başka hataları da vardı fakat bence onun en zayıf tarafları bunlardı." dediğini, ifade etmiştir.[1093]

3.5. Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'ndeki Adliye Nazırlığı

1912 yılının ortalarında, İbrahim Hakkı Paşa'nın halefi Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın selefi olan Sadrazam Sait Paşa, ordu içinde İttihat ve Terakki Fırkası'na muhalif bir grup olan Halaskâr Zabitan grubunun baskısı ile sadaretten istifa etmek durumunda kalmıştır. Bunun üzerine kabinede Kamil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Mahmud Muhtar Paşa gibi ileri gelen devlet adamlarının bulunmasından dolayı "Büyük Kabine" olarak da adlandırılan Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi (22 Temmuz 1912- 29 Ekim 1912) kurulmuştur. Bu kabine, İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup olmayanların veya organik bir bağı bulunmayanların oluşturmuş olduğu bir kabine idi. Hüseyin Hilmi Paşa, bu kabinede bir ay kadar Adliye ve Mezâhip Nazırlığı'nda bulunmuştur.

Abdurrahman Şeref'e göre; Gazi Ahmed Muhtar Paşa Kabinesi şekil olarak tarafsız gibi gözükse de kabineyi oluşturanlar, şahsiyetleri itibarıyla muhalefete eğilimli olduklarından Hüseyin Hilmi Paşa'nın yardımıyla İttihat ve Terakki'nin büyük çoğunluğu oluşturduğu Meclis-i Mebusan'ı dağıtmıştır. Arnavudluk İhtilali baş göstermiş ve Balkan Savaşı başlamıştı. Hilmi Paşa, halk nazarında kabinenin en büyük direği idi. Sorumluluklar kendisine yönelikti. Meclisin feshinden dolayı İttihat ve Terakki ileri gelenleri kendisini eleştiriyorlardı. Her ne kadar bu konuda pişmanlık göstermiyorsa ve şikayet edenleri iknaya çalışsa da işler sarpa

[1092] Ahmet Saib, *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* s.128.
[1093] Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayı'nda Gördüklerim,* s. 74.

sarmakta olduğundan kabinede kalmayı uygun bulmadı ve olayların kazandığı nezaket sebebiyle Viyana'ya büyükelçi olmak yoluyla İstanbul'dan ayrıldı (Ekim 1912). [1094]

Aslında Hüseyin Hilmi Paşa'ya Sait Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırlığı görevi teklif edilmişse de Hilmi Paşa, özür dileyerek bu görevi kabul etmemiştir:

> "Tezkire-i Resmiye,
>
> Münhall olan Dahiliye Nezareti'ne muvakkaten Adliye Mezâhib Nazırı Memduh Beyefendi hazretleri vekalet etmekte ise de umûr-u dahiliyenin ehemmiyet ve cesameti hasebiyle vekaleten idaresi müşkülat ve mesâlihin (işlerin) taht-ı intizam ve sür'atte cereyanına mani' olmasına ve nezaret-i mezkura ayândan sadr-ı esbak Hüseyin Hilmi Paşa hazretlerine teklif olunmuş ise de müşarelileyh (Hüseyin Hilmi Paşa) tarafından beyan-ı i'tizâr olunmasına (özür beyanıyla reddetmesine) binaen malumat-ı hukukiye ve idariyesi tahkik olunan Edirne vali-i esbakı Hacı Adil Beyefendi hazretlerinin dahiliye nezaretine tayini hakkında…"[1095]

Tevfik Çavdar'a göre; Kamil Paşa'nın kabinede olması İttihat ve Terakki'yi ürküttüyse de kendi yandaşları olarak kabul ettikleri Hüseyin Hilmi Paşa'nın varlığını bir güvence olarak kabul etmişlerdir.[1096] Yine Tevfik Çavdar'a göre; kabinenin kuruluşundan ve güvenoyu alışından az sonra Talat Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'yı gece evinde ziyaret etmiştir ve üç saate yakın görüşmüşlerdir. Hüseyin Hilmi Paşa, bu görüşmede sertlik yanlılarının er geç egemen olacakları düşüncesini koruduğunu belirtmiştir. Kendisinin sonuna kadar İttihat ve Terakki'nin yanında varsayılması gerektiğini defalarca tekrarlamıştır. Bu arada meclisin feshedilmesinin kaçınılmaz olduğunu[1097] da Talat Bey'e ifade etmiştir. Talat Bey bunu duyunca, Hüseyin Hilmi Paşa'ya kendisinin başkanlığında bir kabinenin kurulması doğrultusunda hemen çalışmaların başlamasını önermiştir. Hüseyin Hilmi Paşa ise daha vaktinin gelmediği şeklinde itiraz etmiştir. Hatta bu arada sadaret kendisine tevcih edilirse, memleketi terk etme pahasına da olsa pek kabul etme eğiliminde olmadığını da eklemiştir.[1098]

Büyük Kabine üyeleri arasında ahenk yoktu. Sadrazam olamadım diye Nazım Paşa darılmıştı. Kamil Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa arasında da eski nifak devam ediyordu. Ayrıca, Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki'den de korkuyordu. Kabineden çekilerek sefir olarak bir yere gitmek istiyordu. Muhtar Paşa'nın, arkadaşları üzerinde hiçbir tesir ve nufuzu da yoktu.[1099]

[1094] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 71.
[1095] BOA, İ. DUİT, D.N. 8, G.N. 49.
[1096] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s. 201.
[1097] 1912 seçimleri sonucu oluşturulan meclisin ömrü kısa olmuş, yalnız iki buçuk ay sürmüştür. Meclis-i Mebusan, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti tarafından Ağustos 1912'de kapatılmıştır. Balkan Savaşları süresince Meclis-i Mebusan feshedilmiş ve kanunları hükümet çıkarmıştır. İttihat ve Terakki Fırkası'nın, Bâb-ı Ali Baskını ile iktidarı tekrar ele geçirmesinden sonra Said Halim Paşa Hükümeti döneminde 1913 yılı sonlarına doğru ülke tekrar seçim ortamına girmiştir. 21 aylık bir aradan sonra meclis, 14 Mayıs 1914'te tekrar açılmıştır.
[1098] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s. 203, 204.
[1099] Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946,* s. 239.

Bu tür sebepler dolayısıyla Hüseyin Hilmi Paşa, Büyük Kabine'den istifa etmeye karar vermiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa, Adliye Nezareti'nden 20 Ağustos 1912 tarihinde istifa etmiştir. Hilmi Paşa, istifasına gerekçe olarak; bir haftadan beri güya nazırlar arasında valilerin azil ve tayinlerinden dolayı tartışmalar yaşandığını ve bu tartışmalara kendisinin İttihat ve Terakki'ye meylinin sebeb olduğunun iddia edildiğini, hatta Ziya ve Şerif Paşalar'ın bundan dolayı istifaya mecbur oldukları yolunda rivayetlerin dönmeye başladığını ve bu rivayetlerin yalnız basının diline düşmekle kalmayıp bazı muhitlerde dedikodu edilmeye başlandığını söyledikten sonra hiçbir fırkaya intisap ve bağlılığı olmadığını, gerek valilerin azl ve tayinlerinden gerek diğer ortak meselelerden dolayı nazırlardan hiçbiriyle arasında ihtilaf doğmadığı gibi şimdiye kadar her neye karar verilmiş ise hepsinde müttefiken hareket edildiğini, seçilen valilerden bir kısmının henüz memuriyetlerine başlayamamalarının sebebinin ise vekiller arasında bir ihtilaftan veya kendisinin itirazlarından dolayı değil, memuriyetleri Sadaret'e yazması gereken Dahiliye Nezareti'nde çok fazla değişiklik olması olduğunu, hakikate asla uygun olmayan isnad ve rivayetlere önem verilmemesi icab ederse de kabinede bulunan kişilerin tarafsızlığından bütün vatandaşların emin olmaları gereken böyle bir önemli zamanda tarafsızlığı hakkında bir kısım vatandaşlarca şüphe edilen bir nazırın kabinede kalmasının genel siyaset olarak uygunsuz ve mahzurlu olacağını, ifade etmiştir.[1100]

Hüseyin Cahit, 25 Ağustos 1912 tarihli Tanin'deki başyazısında; Hüseyin Hilmi Paşa'nın Adliye Nazırlığı'nı ve nazırlıktan istifasını şu şekilde değerlendirmiştir: "Dahiliye memuriyetlerinden yetişmiş, bütün ömrü dahiliye işlerinde geçmiş Hilmi Paşa hazretlerini ise Adliye Nezareti'nde buluyorduk. Hilmi Paşa'nın zeka ve faaliyeti, Adliye Nezareti umurunu hüsn-ü rü'yet (iyi bir şekilde görme) için kafi olacağı bihakkın iddia edilebilir fakat İttihat ve Terakki'ye vuku' bulan hücumlar hep tecri(ü)bedîde (tecrübeli) olub olmamak noktasından hareket ettiği cihetle şimdi büyük kabineye karşı bizim de: Hüseyin Hilmi Paşa'nın Adliye'deki tecribesi (tecrübesi) nerede? diye sormağa hakkımız olabilirdi. Her halde bizim Memduh Bey'in tecribe ve iktidar-ı ilmiyesi şübhe yok ki daha ziyade idi."[1101]

Tevfik Çavdar'ın belirttiğine göre; Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası üzerine Talat Bey, Hilmi Paşa'yı ziyaret etmiştir. Hilmi Paşa, bu görüşmede Kamil Paşa için ağza alınamayacak nitelemelerle dolu suçlamalarda bulunmuştur. Bu arada Gazi Ahmet Muhtar Paşa'yı da aptallıkla suçlamıştır.[1102]

[1100] BOA, BEO, D.N. 4077, G.N. 305750.
[1101] *Tanin,* Hüseyin Cahid, "Kabine", *Tanin,* 25 Ağustos 1912-12 Ağustos 1328, No: 1422, s.1.
[1102] Çavdar, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* s. 207.

3.6. Viyana Sefirliği (Büyükelçiliği)

Hüseyin Hilmi Paşa, 1912 yılı Ekim sonunda Viyana Sefareti'ne tayin edilmiştir.[1103] Bu çalışmada, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Viyana Sefiri olarak yapmış olduğu bütün yazışmalara ve özellikle 1. Dünya Savaşı sırasında Bâb-ı Ali ile yaptığı çok fazla sayıdaki yazışmalarına değinmek mümkün değildir. Bundan dolayı burada Hilmi Paşa'nın Balkanlar ve genel olarak dış politikayla ilgili fikirlerini açıkladığı bazı örnek yazışmalarına değinilmekle yetinilecektir.

Hüseyin Hilmi Paşa, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 21 Kasım 1912 tarihli (1. Balkan Savaşı sırasındaki) yazısında; Avusturya İmparatoru tarafından kabul edildiğini ve görüşmeleri sırasında imparatorun, Balkan İttifakı'nın hiç ümit edilmeyen bir zaman ve şekilde ortaya çıkmasının kendilerini de şaşırttığını ve Osmanlı tarafının zamanında bu ittifaktan bilgisinin olup olmadığını sorması üzerine, kendisinin imparatora bu ittifak için öteden beri çalışıldığının işitilmesine rağmen bu kadar çabuk ve kolaylıkla bir araya gelebileceklerini tahmin etmediklerini, bu ittifakın ortaya çıkmasına liderlik edenlerin çok ustaca hareket ettiklerini ve yedi sekiz ay evvel Sırbistan siyasetçilerinin -Bulgarlar'dan bir teklif aldıklarını fakat böyle bir ittifakı düşünmediklerinden- bizimle bir ittifak yapmak istediklerini, bu sefer de Osmanlı tarafının bu Sırbistan teklifini kabul etmediğini ve Avusturya'nın yeni yardımlarını beklediklerini, bunun üzerine imparatorun münferiden bir şey yapamayacağını ve müttefikleri ile (Almanya, İtalya) haberleştiğini ve diğer büyük devletler ile de müzakerelerin devam ettiğini söylediğini, ifade etmiştir.[1104]

Bu tarihte Mabeyn Başkatibi olan Ali Fuat Türkgeldi'nin belirttiğine göre; Mahmut Şevket Paşa, bir suikast sonucu Haziran 1913'te öldürülünce Sultan Reşad, Viyana'da bulunan Hüseyin Hilmi Paşa'yı yeniden sadarete getirmek istemiştir. Ali Fuat Türkgeldi, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Sultan Reşad, Hüseyin Hilmi Paşa'yı sadarete getirmek arzusunu izhar ve kendisi Viyana'dan gelinceye kadar makam-ı sadaret boş kalmamak için Said Halim Paşa'nın kaim-i makam nasbına muvafakat etmiştir… Zat-ı Şahane, Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadaret için celbi ve kendisinin de Hariciye Nezareti'nde ibkası hakkındaki arzusunu, Said Halim Paşa'ya beyan etmesi üzerine müşarünileyh (Said Halim Paşa) Başmabeynci'ye, Hüseyin Hilmi Paşa ile birlikte Hariciye Nezareti'nde kalmak istemediğini söyleyib o da keyfiyeti arz etmiş olmasıyla Bab-ı Ali'den avdetimde Hünkar, başmabeynci ile beni ve ikinci mabeynciyi birlikte huzuruna celb ile fikrimizi sordu. Başmabeynci, Said Halim Paşa'nın icra-yı asaleti muvafık olacağını, ikinci mabeynci de müşarünileyhin kaim-i makamlığa tayini ile halen isticale mahal kalmamış olduğundan keyfiyetin iyice teemmül buyurulması (düşünüp

[1103] BOA, BEO, D.N. 4105, G.N. 307825.
[1104] BOA, HR. SYS., D.N. 217, G.N. 65.

taşınma) lazım geleceğini arz etti. Ben vakanın esbab ve sevaikini ve ordunun fikri ne merkezde bulunduğunu bilmediğimden cihetle acele ile yanlış bir yola gidilmiş olmamak üzere Tevfik Bey'in akşamdan sonra otomobil ile suret-i hafiyede karargah-ı umumiye'ye izamı (gönderme) ile başkumandan vekilinin fikri istimzac ve onun üzerine ittihaz-ı karar (karar alma) olunması muvafık olacağını beyan ettim. Halil Hurşid Bey, ordunun fikri istimzac edilmesi doğru olmadığından itiraz eyledi. Ben de zaten ihtimale müstenid olan fikrimde ısrar etmedim. Nihayet Zat-ı Şahane, bir müddet düşündükten sonra meseleyi kendisi halletti: 'Bunların istediklerini yapmaktan başka çare yoktur. Tevfik Bey! Şimdi Bab-ı Ali'ye git, Said Halim Paşa'yı gör, yarın asalet-i memuriyeti icra olunmak üzere kendisini saraya davet et' dedi."[1105]

Yine Ali Fuat Türkgeldi'nin ifadelerine göre; Hüseyin Hilmi Paşa'ya, Mondros Mütarekesi'ni imzalayacak olan İzzet Paşa Kabinesi'nde Hariciye Nezareti teklif edilmesine rağmen Hilmi Paşa, bu teklifi kabul etmemiştir.[1106]

Hüseyin Cahit (Yalçın)'ın ifade ettiğine göre; Bab-ı Ali Baskını'ndan önce Hürriyet ve İtilafçılar'ın[1107] hükümet üzerinde nufuzlarının olduğu sıralarda İttihat ve Terakki, şiddetli takibata maruz kalıyordu ve bu sıralarda Viyana'ya iltica eden İttihat ve Terakki mensupları Viyana Sefarethanesi'ne uğramıyorlardı. Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa, bir aracı ile İttihatçılar'a haber gönderdi ve sefarethaneye gitmeye başladılar. Hüseyin Cahit, bu durumu bir "karagün dostluğu" olarak ifade etmiştir.[1108]

Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Ağustos 1914 tarihli bir yazıda; Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa'nın 7 Ağustos 1914 tarihli telgrafıyla bildirdiğine göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Rusya'daki Müslüman unsurları ayaklanmaya yöneltmek için Kafkasya ve Kırım'da bir gizli cemiyet oluşturduğu, eğer Rusya Hükümeti Osmanlı Devleti aleyhine hareket ederse ayaklanmayı başlattıracağı, Hindistan'da dahi bir gizli cemiyet oluşturduğu, özellikle İngiltere ile ilgili olan gizli cemiyetin Osmanlı Devleti için tehlike oluşturduğundan Dahiliye Nezareti'nin bu konuyu incelemesi ifade edilmiştir.[1109]

Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği Ocak/Şubat 1913 tarihli telgrafında; Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Berhtold ile görüştüğünü, bu konuşma sırasında Berhtold'un; Yunanistan'ın bütün adaları istila ettiğini, Yunanistan'ı bu adalardan çıkarmaya Osmanlı Devleti'nin muktedir olmadığını, büyük devletlerin de zor kullanarak Yunanistan'ı adalardan çıkarma işini üstüne alamayacağını, Yunanistan'ın bu konuda çok

[1105] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s.100, 101.
[1106] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s.153.
[1107] Hürriyet ve İtilaf Fırkası hakkında bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar,* Dergah Yayınları, İstanbul 1990.
[1108] Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.79.
[1109] BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM.), D.N. 13, G.N. 23.

ısrarlı olduğunu söylediğini, Kont Berhtold'un aynı şeyi daha önceki görüşmelerinde de söylemiş olduğunu, kendisinin Kont Berhtold'a karşılık olarak gerek Yunanistan'ın gerekse Bulgaristan'ın bu derecede ısrar etmeye cesaret bulmasına büyük devletlerin sebep olduğunu ifade ettiğini, bunun yanında İttifak Devletleri'nin dostane eğilim ve yardımlarına vakıf olduklarını fakat Paris ile diğer bazı memleketlerin basınına bakılırsa düşmanların ne kadar teşvik olunduğu ve şikayetinin ne kadar muhakkak olduğunun tebeyyün edeceğini (belli olacağını) ifade etmiştir.[1110]

Yine Hüseyin Hilmi Paşa, Hariciye Nezaretine gönderdiği Ocak/Şubat 1913 tarihli telgrafında; Avusturya Hariciye Müsteşarı Baron Makiyo ile görüştüğünü, ona Adalar Meselesi'ni büyük devletlere bırakırsak bizim için doğacak sonucu tahmin edebilir misiniz diye sorduğunu, Baron'un açık ve kesin bir cevapta tereddüt ettikten sonra "evet Adalar Anadolu'nun ayrılmaz parçasıdır fakat Yunanlılar oralarını işgal ettiler Yunanlılar'ı oralardan kim dışarı çıkaracak?" dediğini, bunun yanında Baron'un düvel-i muazzama müdahale eder ve bizi zor kullanmaktan vazgeçirirlerse biz adalardan özellikle Midilli ile ile Sakız'dan Yunanlılar'ı dışarı atabiliriz, Midilli'nin (…yer ismi) cihetinden Anadolu'daki (…yer ismi) kıtasına kadar deniz mesafesi dört beş milden ibarettir, Sakız ile Çeşme arasındaki mesafe de pek fazla değildir, böyle bir şeye muvaffak olunuz, meselenin lehinize olarak hallini kolaylaştırıp temin edersiniz şeklinde şeyler söylediğini, Almanya sefiri ile olan görüşmesinde de aynı konuyu konuştuğunu ve Almanya Sefiri'nin Anadolu sahilinden asker sevkiyle Midilli ve Sakız Adaları'nın işgali mümkün ise de şimdiye kadar olan gecikmeye tessüf ederim dediğini, ifade etmiştir.[1111]

Hüseyin Hilmi Paşa, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 25 Şubat 1914 tarihli yazısında; dün akşam kendisi şerefine verilen yemek için sefarete gelen Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Berhtold ile yaptığı görüşmeyi anlatmıştır. Hilmi Paşa'nın yazısı çok uzun olduğu için, burada bu yazı Hilmi Paşa'nın anlatımıyla aktarılacaktır: Kont Berhtold yemekten sonra Sırbistan Karadağ ittihadına dair yeni malumat alıp almadığımı sordu ve Karadağ Sukupçine? azasıyla ahalisinin çoğunluğunun ittihadın lehinde bulunduklarını biraz endişe ile hikaye etmesini müteakip bahsi Osmanlı-Bulgaristan münasebetine nakletti. Evvelce kendisine vermiş olduğum cevapları ve teminatı tekrar ile beraber Batı Trakya'dan halihazırdaki hükümete kabiliyetli Müslüman mebus seçilmesini dahi kolaylaştırmakta olduğumuzu ilave ettim. Kont Berhtold bu haberden memnun oldu. Rusya'nın teşvikiyle meydana gelmesinden şiddetli bir şekilde çekindiği Bulgar-Sırp yakınlaşmasını dahi önemle gündeme getirerek 'bunun meydana gelmesi

[1110] BOA, BEO, D.N. 4137, G.N. 310233.
[1111] BOA, BEO, D.N. 4137, G.N. 310233.

mümkün müdür?' sorusunu sormasına cevaben, 'Sırbistan-Karadağ ittihadı oluşursa, Sırbistan Koçana ile İştib'i Bulgaristan'a terk eder. O halde Bulgar-Sırp yakınlaşması daha kolay, çok kolay olur' dedim. Rusya'nın Balkanlar'da yeniden tesis-i itilâf ve ittifaka çalışmasına, Kont Berhtold'un Avusturya-Macaristan'ın nufuzunun imha olması amacına dayalı olduğuna inanmasından dolayı Romanya ile Bulgaristan arasındaki gerginliği ortadan kaldırmaya ve aralarında tekrar barışmalarını sağlamaya çalıştığını ve fakat Romanya'nın Bulgaristan'a karşı çok fazla güvensizlik gösterdiğini söyledi. Romanya, cebren aldığı (…yer adı) Bulgaristan'ın fırsat bulduğu anda geri almaya girişeceğinden doğal olarak endişe eder. Bulgaristan Hükümeti bu (…yer adı) antlaşma gereği terk etmiş ise de ileride toplanacak büyük Sobranya'nın (Bulgar parlamentosu) vereceği karar meçhuldür. Bu mesele Bulgaristan'ın kuvve-i teşriiyesince (yasama, meclis) bir an evvel tasdik edilip Romanya'ya güven verilmelidir şeklindeki düşüncelerimi söyledim. Konuşma Romanya'nın askeri kudret ve önemine gelince, bu konunun biraz abartı olduğunu ve zabt-rabt itibarıyla mükemmel bir ordu olduğu inkar edilemezse de meydan savaşında göstereceği fiili yeterliliğin henüz tecrübe edilmediğini ve Pülon ile 2. Balkan Savaşı'ndaki harekat ile bu ordunun asıl kıymetinin muvazene edilemeyeceğini söyledim. Kendisi de tasdik ile beraber Bulgaristan-Sırbistan yakınlaşmasının ortaya çıkması halinde buna Osmanlı Devleti-Romanya-Yunanistan'dan oluşacak bir heyet-i itilâf ile karşılık verilmesinin mümkün ve menfaatlerimize uygun olup olmadığını anlamak istedi. 'Fikrimce gerek bizim gerek Bulgaristan'nın menfaatleri halihazırda ortaktır.' Bulgaristan-Sırbistan yakınlaşması oluşsa bile bundan bize zarar gelmesi düşünülmemektedir. Çünkü bu memleketin (Bulgaristan), Osmanlı'nın mevcud memleketlerinde artık hiçbir alaka-i nesliye ve tarihçesi (nesil ve tarih bakımından hiçbir ilgisi) kalmadı. Bulgaristan, Sırbistan ile yapacağı anlaşmadan istifade ederek öncelikle tek başına veya Sırbistan ile birleşik hareket ederek Makedonya'dan Yunanistan'a geçen yerleri geri alarak Kesriye'ye (Kastorya) kadar genişlemeyi ve sonra da – fırsat bulursa- Sırbistan aleyhine saldırıya geçerek Makedonya'nın Sırbistan'da kalan kısmını da Debre'ye kadar istilaya ve buna ek olarak milli olan amacını tamamen elde etmeye çalışacaktır. Dostluğumuza ve tarafsızlığımıza dayanmadıkça bu hareketlerin hiçbirini uygulayamayacak ve tarafsızlığımıza nail olmak için de bize bazı faydalar temin etmeye mecbur olacaktır. Osmanlı Devleti-Romanya-Yunanistan anlaşması, duyumlarıma göre Berlin'de öteden beri iltizam olunuyor (gerekli bulma, bir tarafı tutma) fakat Romanya ile Yunanistan'ın bize temin edecekleri menfaatleri takdir edemediğim gibi Yunanistan'ın eski ve yeni vaziyetlerini de kendisiyle anlaşmamıza imkan bırakmayacak derecelerde gafilane görüyorum. Yunanistan'ın tavrından ve ittifak müsellesînin (Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya) uydusu olarak hareket edeceğinden sahihan emin olabilir misiniz?' anlamında

düşüncelerimi açıkladım ve soru sordum. Kont Berhtold, Bulgaristan'a diğer Balkan hükümetlerinden daha fazla önem verdiğinden Osmanlı-Bulgaristan veya Osmanlı-Romanya-Bulgaristan anlaşmasını her türlü kombinezonlara (yazıda bu şekilde geçmektedir) tercih eder. Osmanlı Devleti-Romanya-Yunanistan anlaşması –kendisine göre- (…)-ı zarar olarak arzu olunabilecek bir çaredir. Sorduğum soruya karşı Yunanistan hakkında güveni olmadığını izhar etti. Silahlanmamızı daha iyi duruma getirebilmemiz için Avusturya fabrikalarına top siparişi verdiğimizi ve tüfek siparişi için bazı girişimler yapıldığını bildiğinden bugün mevcud olan tüfeklerimizin mikdarıyla hangi mikdara çıkartmak istediğimizi sordu. Mevcud seri ateşli tüfeklerimizin beş yüz bini aşkın olduğunu ve Ştayır fabrikasıyla uyuşabilirsek belki beş yüz bin tüfek için sipariş vereceğimizi beyan ettim. Silahlanmamızın daha iyiye ulaştırılmasında sarf ettiğimiz mesainin isabetini ve bundan memnun olduğunu ihsas eyledikten (sezdirme, ima) sonra Tan gazetesinin, Nafia Nazırı Cemal Paşa'ya dayandırarak yayınladığı baş makaleden bahsedip ittifak-ı müsellese (Almanya, Avusturya, Osmanlı Devleti) karşı bu kadar düşmanca beyanat verilmesinin esef ve hayret olduğunu söyledi. Bu makaleyi mütalaa ettiğimi ve fakat kendisini ve zekası ile ihtiyatkarlığını çok iyi bildiğim Cemal Paşa'dan bu türlü beyanatın çıkmasını kesinlikle uzak bir ihtimal bulduğumu Kont'a ifade ettim. [1112]

Abdurrahman Şeref'in, Hilmi Paşa'nın Viyana Sefirliği ile ilgili değerlendirmesi şu şekildedir:

> "Avrupa'ya vukufu birkaç sene evvelki beş altı aylık seyahatiyle yevmi matbuattan istinbat eylediği (çıkarım) malumata medyun olan Hüseyin Hilmi Paşa vakıa vakar ve haysiyet-i zatiyesi hasebiyle Viyana'da muteber ve mer'i-ülhatır (hatırı sayılır) idi, lakin diplomasi nokta-i nazarından devlet-i metbuasına (Osmanlı Devleti'ne) hiçbir yararlık göstermedi. Harb-i Umumi hakkındaki ters düşünceleri o esnada kolaylıkla Viyana'ya gidip gelen yaran-ı ülülebsara (görüş kabiliyetinde olan kimseler) mucib-i hayret olur idi… Senelerce çeşitli umur içinde yuvarlandıktan sonra hasıl ettiği vukuf ve temkine rağmen İstanbul'daki harb-i umumi türedilerine Viyana'da hevadar (dost) olmasına teessüf etmemek elden gelmez. Enver Paşa düşmandan alacağı tazminat-ı harbiyenin mikdar ve hesabıyla lafzen (geveze, övünen) iken Viyana Sefir-i kebirimizin Enver Paşa'nın hayallerine taş çıkaran biperva beyanatı ve sulh masası başında ikame edeceği (öne süreceği) müddeiyat ile istihsaline şüphe etmediği muvaffakiyatı işitenler ve dinleyenler hasbelbeşeriye (insanlık icabı) bir sehvelictihada (görüş, kavrayış yanılgısı) atfetseler bile cehlin bu mertebesi sehl olmaz (kolay olmaz) sözünü tekrardan kendilerini alamamışlar idi."[1113]

Midhat Paşa'nın oğlu olan Ali Haydar Midhat, hatıralarında Hüseyin Hilmi Paşa'nın Viyana Sefiri olarak atanması ve bu görevde devam ettirilmesi konusunun İttihat ve Terakki'nin hatalarından bir diğeri olduğunu ifade etmiştir:

[1112] BOA, HR. SYS., D.N. 171, G.N. 68.

[1113] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 73, 74.

> "Zaten evvelce, Sultan Hamid ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında işini yürüten bir adamdan memlekete hizmet beklemek hata olacağı gibi, sefirliği zamanında devletin menafiini (menfaatler) Viyana'da müdafaa edeceğine inanmak da bu cemiyetin irtikab ettiği hatalardan biriydi. Fakat, cemiyete mensub Cavid gibi bazı kuvvetli dostlarımın himayesinde Hüseyin Hilmi Paşa da muhafaza-yı mevki ve servet edebilmişti."[1114]

İbnülemin Mahmut Kemal ise Hüseyin Hilmi Paşa'nın daha önceden diplomasi tecrübesi olmamasına rağmen, sadece bir yabancı dile vakıf olması dolayısıyla Viyana Sefirliği gibi önemli bir sefarete tayin olmasını ve genel olarak Hilmi Paşa'nın sefirliğini olumsuz yönde eleştirmiştir:

> "Az çok Frenkçe bilenlerin her işi bilhassa diplomasi işlerini kemal-i reviyyet (bir işin her yönünü iyice düşünme) ve muvaffakiyetle idare edeceklerine bizim diyarda kanaat hasıl olmuşdur. Diplomasi gibi –devletin harici hayatına taalluk eden- fevkalade mühim bir fen esaslı suretde tahsil ve uzun müddet hariciye memuriyetlerinde bulunub ve siyasi işler arasında yuvarlanub nazariyatı ameliyat (teoriği pratikle) ile tekmil etmeden, ba husus tabiatda o mesleğe istidad yokken –ecnebi lisanlardan birine vukufuna istinaden- diplomatlar katarına katılmak ve en mühim bir hengamda en mühim sefaretlerden birini deruhde etmek –teşbih caiz ise- seyyahlara tercümanlık eden bir şahsın, siyasi bir memuriyete tayin olunması derecesinde garaibden sayılır."[1115]

İbnülemin ayrıca Hüseyin Hilmi Paşa'nın, sadaretlerinde olduğu gibi sefirliğe de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aracılığıyla getirildiğini ifade etmiştir: "…sadaret-i uzma gibi sefaret-i kübera-yı da 'türidiler'in (türediler) himmet-i mahsusası ile ihraz etmesinden dolayı onların meşrebine göre idare-i hal ü kale mecburiyet görmesine ve bu tarz-ı mümâşatı, belki muhafaza-i mevkia için sebeb addetmesine haml olunabilir."[1116]

3.7. Viyana Sefareti'nin İlgası, Viyana'daki Son Günleri, Ölümü ve Ailesi

Mondros Mütarekesi'nin 23. Maddesi yani "Osmanlı Hükümeti, Merkezi Devletlerle bütün ilişkilerini kesecektir." maddesi gereğince Berlin ve Viyana Sefaretleri lağvedildiği için Hüseyin Hilmi Paşa İstanbul'a geri çağırılmıştır.[1117] Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri'ne Mondros Mütarekesi gereğince taahhütte bulunduğundan Berlin ve Viyana'da bulunan bütün memurlarını geri çağırmak zorunda kalmıştır.[1118]

[1114] Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946,* s.298. Bunun yanında Ali Haydar Midhat, hatıralarında Hüseyin Hilmi Paşa Viyana Sefiri iken aralarında geçen konuşmaları, Hilmi Paşa'nın azli için hem Osmanlı hem de Avusturya-Macaristan Devleti nezdinde yaptığı girişimleri ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasını İstanbul'a göndermesine rağmen Cavid ve Talat Beyler'in istifayı kabul etmediklerini anlatmaktadır. Bu konular hakkında bk. Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946,* s. 292-298.

[1115] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1675.

[1116] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1675.

[1117] BOA, BEO, D.N. 4572, G.N. 342892.

[1118] BOA, İ.DUİT, D.N. 114, G.N. 126.

Mondros Mütarekesi'ne göre Viyana Sefareti'nin lağvedilmesinden sonra yurda geri dönmeyen Hüseyin Hilmi Paşa, son yıllarını Viyana'da geçirmiş ve 3 Nisan 1923'te vefat etmiştir.[1119]

Bu noktada Hüseyin Hilmi Paşa'nın, görevi sona ermesine rağmen neden İstanbul'a geri dönmediği sorusu akla gelmektedir. Bu soruya verilebilecek tek cevap, Mondros Mütarekesi'ni müteakip ülkede başlayan İttihatçılık düşmanlığıdır. Çünkü İttihatçılar'ın Almanlarla işbirliği yaparak savaşa girmesi ve de Ermeni Tehciri, İtilaf Devletleri'nin İttihatçılar'ı hedef alması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca ülke içinde de İttihatçılar'a düşman olan bir kesim vardı. Bütün bunlardan dolayı mütareke sonrasında "İttihatçı avı" olarak adlandırılabilecek bir durum vuku bulmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa'nın da bu sebepten dolayı yurda geri dönmemiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Bunun yanında İtilaf Devletleri, mütarekeden sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın evine el koymuşlardır.[1120]

Hüseyin Hilmi Paşa, Viyana Sefareti ilga edildikten sonra Viyana civarında kiraladığı bir evde ailesi ile beraber ikamet etmiştir. İsviçre'de öğrenim görmekte olan iki oğlunun[1121] dünya savaşı sırasındaki ölümü hayatını zehir etmiştir. 1923 yılında Viyana civarındaki evinde vefat eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın cenazesi İstanbul'a getirilerek Beşiktaş'daki Yahya Efendi Türbesi haziresine defnolunmuştur.[1122]

[1119] BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR. İM.), D.N. 70, G.N. 78.
[1120] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1677.
[1121] Oğullarından birinin adı Kemal'dir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu ismi oğluna Namık Kemal'e ithafen vermiş olması kuvvetle muhtemeldir.
[1122] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1676.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ VE DEVLET ADAMLIĞI İLE İLGİLİ ÖZELLİKLERİ

4.1. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Kişisel Özellikleri

Hüseyin Hilmi Paşa, Midilli'de doğmuş ve ilk devlet memuriyetine 19 yaşında ve maaşsız olarak Midilli Tahrirat Kalemi'ne girerek başlamıştı. Hilmi Paşa, Namık Kemal 1879'de Midilli'ye mutasarrıf tayin edildiğinden dolayı onunla birlikte dört yıl teşrik-i mesaide bulunmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa, Namık Kemal henüz Midilli'ye sürgün olarak gönderilmeden önce Namık Kemal'in bütün kitaplarını okumuş ve ondan etkilenmiştir. Hilmi Paşa, Namık Kemal'in Midilli'ye gelmesiyle birlikte onunla fiili olarak birlikte bulunmuştur.

Feroz Ahmad, Hüseyin Hilmi Paşa'nın liberal görüşlü bir kimse olduğundan bahsetmiştir.[1123] Mahir Aydın'a göre; Hilmi Paşa, II. Abdülhamid'e çok bağlı olmakla birlikte İttihatçılar'la da iyi ilişkiler kurmayı başarmıştır.[1124] Abdurrahman Şeref'in yorumuna göre ise; Hilmi Paşa, "…Sultan Abdülhamid Han'ın 'bende-i hass-ül hassı' (en has kölesi)[1125] olmağla beraber İttihat ve Terakki Cemiyet-i hafiyesinin Kanun-u Esasi ahkamına iadeden ibaret olan programını meşru addetmemek elinden gelmez ve hubb-i vatan (vatan aşkı) ve vicdanını başka cihete sevk edemez idi. Mevkisinden dolayı istibdad ile meşrutiyet arasında birkaç ay bocaladı, faal bir pozisyon almadığı gibi kendini her iki tarafın da diline düşürmedi."[1126] Fikret Adanır'a göre, Hüseyin Hilmi Paşa da bir Jön Türk idi.[1127] İbnülemin Mahmut Kemal ise, bu konuda şöyle demiştir: "…çünkü müfettişliği hengamında (dönem, zaman) cemiyetin emellerine hizmetle söz erlerinin teveccühünü kazandığından onların mahmisi (onlar tarafından korunan) ve her yüzden mutemedi olmuştu ki…"[1128] Halid Ziya Uşaklıgil de Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile irtibatı olduğunu söylemiştir: "…birdenbire Rumeli ıslahatına memur

---

[1123] Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s. 18.
[1124] Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa" c. XVIII, s.550.
[1125] Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'e yazdığı 22 Mayıs 1903 tarihli, padişaha karşı sadakatini vurguladığı, Rumeli ile ilgili icraat ve önerilerini anlattığı bir yazının başlangıcında, kendisini padişahın "bende-i hass-ül hassı" olarak tanımlamıştır: "Şu zaman-ı müşkül ve nazikde mahza din-i mübin-i Ahmediye â'la ve memalik-i mahruse-i şahane ile ehl-i tevhid ve imanı ihya için ba takdir-i Hamdani vucud-u pür sud-i hümayunları hilafet-i kübra-yı İslamiye ve saltanat-ı uzma-yı Osmaniyeye revnak-efza-yı kemal ve iclal olan hilafetpenah muazzam efendimizin asr-ı münevver-i şehriyarilerini idrak eylemek dünyalar değer bir muvaffakiyet ve inayet iken evsaf-ı keramet ittisaf-ı şahaneleri tavsifat-ı beşeriyeden âlî olan zat-ı kurbî sıfat-ı zıllullahileri gibi padişah hikmetpenahın şu acz ve ihtikarımla beraber *bende-i hass-ül hass* olmak şeref-i âlî-ül âline…" bk. EK 20.
Muhtemelen Abdurrahman Şeref'in bu ve bunun gibi nice yazıları okuyarak bu sonuca vardığını düşünmek son derece doğaldır.
[1126] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 68.
[1127] Adanır, *Makedonya Sorunu*, s. 260.
[1128] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1665.

Avrupa mümessillerine karşı en şık, en zarif bir garb siyaset adamı sıfatıyla Selanik'e gönderilen, orada ihtilal müteşebbislerine imkan derecesinde fazla yardım ederek İttihat ve Terakki'nin emellerine hizmet eden…"[1129] François Georgeon ise; Hüseyin Hilmi Paşa'nın İttihatçılar'a yakın biri olduğunu ifade etmiştir.[1130] Hüseyin Hilmi Paşa ise, Adliye ve Mezahip Nazırlığı sırasında hakkında çıkan, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne eğilimi olduğu yolundaki iddiaları istifa yazısında kabul etmemiştir: "…hiçbir fırkaya müntesib ve merbut (üye ve bağlı) olmadığımdan tarafgirane hareketim hakkındaki isnadların reddiyle…"[1131]

İndipendence Blair gazetesinin, Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk sadaretine gelişi vesilesi ile Hilmi Paşa hakkında yaptığı dikkat çekici yorum şu şekildedir: "Sadr-ı Cedid olan Hilmi Paşa'ya gelince, kendileri zannolunduğu gibi Alman muhibbi değildir. Müşarünileyhin (Hüseyin Hilmi Paşa) en büyük meziyeti hiçbir tarafı fazla iltizam etmemesi (kayırma, bir tarafı tutma) ve tam bir Osmanlı olmasıdır. Bundan başka Hilmi Paşa, gayet natûk (güzel, düzgün söz söyleyen) bir devlet adamıdır. Fransızca ve Türkçe'yi gayet iyi bildiği gibi siyasiyatta (siyasette) pek büyük bir maharete ve birçok hakaik-i aliyeye (büyük gerçekler) maliktir (sahiptir). [1132]

Halid Ziya Uşaklıgil'in belirttiğine göre; Hüseyin Hilmi Paşa suskun bir kimse değildi, sohbeti çok dolgun ve cazipti. Bundan dolayı padişahın (Sultan Reşad) huzurunda uzun zaman geçirirdi. Uşaklıgil, bu sohbetlerde siyasetten ve hükümet işlerinden bahs olunmadığını ve gerek hünkarın gerekse sadrazamın lafı bu konulara getirmeyecek kadar perhizli olduklarını, söylemiştir.[1133] Halid Ziya Uşaklıgil, Hüseyin Hilmi Paşa'nın yemek yemeğe düşkün olduğunu fakat cılız, kuru, bir deri bir kemik denecek kadar kavruk olan Hilmi Paşa'nın yemeğe olan düşkünlüğünü garipsediğini ifade etmiştir.[1134] Yine Halid Ziya Uşaklıgil, Hüseyin Hilmi Paşa'yı ayrıntılarıyla şu şekilde tasvir etmiştir:

> "Hüseyin Hilmi Paşa ince, cılız vucuduna rağmen pek inatçı, pek metin bir yaratılış sahibiydi. O, pek ince fakat pek hamuru sağlam bir çelik şerit gibiydi ki eğilir bükülür, her başeğmeği kabul eder fakat çatlamaz, kırılmazdı. İnce, cılız dedim. Gözlerimin önüne geldi. Kupkuru bir deri bir kemikten ibaretti. Soğuktan korkar fakat obur bir şişman kadar yiyip içmekten yılmazdı. Kış yaz, kat kat fanilalar içinde türlü kalın yeleklerle soğuğa karşı siper altına giren bu zayıf vucudun midesi, inat ve sebat kadar bitmez tükenmez bir kuvvet sermayesine malikti. Bunu tek başına kendisine mahsus sofrada hizmet eden Enderun efendileri hayretle görürlerdi. Onu böyle fazla yer ve sekiz on fanila, gömlek ve yelek altında barınır gördükçe, yatağında bir mumya gibi hırkalara sarınan, başına birbiri üstüne sekiz on takke ve külah

[1129] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s. 49, 156.
[1130] Georgeon, *Sultan Abdülhamid,* s. 573.
[1131] BOA, BEO, D.N. 4077, G. N. 305750.
[1132] *Tanin*, 10 Şubat 1324- 23 Şubat 1909, Nr:203, s.1.
[1133] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s. 51.
[1134] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s. 145.

giyerek uyuyan, günde bir defa fakat on defaya bedel yemek yiyen, marazlarla sakatlarla dolu vucudu yorgunluklara rağmen seksen şu kadar sene en zor vazifelere dayanan meşhur Talleyrand'a (1754-1838, Fransa ve Avrupa'nın en önemli diplomatlarından) benzetirdim."[1135]

Halid Ziya Uşaklıgil; Hüseyin Hilmi Paşa'nın, ikinci sadaretinde Dolmabahçe Sarayı'na sık gelip gittiğini ifade edip Hilmi Paşa ile ilgili izlenimlerini de şu şekilde anlatmıştır:

"Saraya devam edenlerin başında sadrazamı saymak lazım gelir. Haftada iki defa hiçbir seferini kaçırmadan Şişli'deki konağından Dolmabahçe'ye iner, sarayın saat kulesine karşı olan saltanat kapısı sadrazama saygıyla açılır, arabası binek taşına kadar yanaşır; burada başta mabeyn müdürü, bekçilerle karşılanır ve hemen medhalden (giriş) girilince solda sadrazamların ziyaretlerinde kendilerine ayrılan büyük odaya ulaştırılırdı. Hüseyin Hilmi Paşa kendisince pek riayette şayan olan bir ziyaret geleneğini, bir ibadet gibi en ciddi sima, en vakur bir tavır ile ifa eder ve bir az sonra kurulacak olan sofrayı beklemeden yazıhanenin başına geçerdi. Başmabeynci ile başkatip, birinci Türk olmak sıfatında bulunan sadrazamı gidip görürler ve yemek gelince kendi sofralarına geçmek üzere sağlıkla çekilirlerdi. Hiçbir zaman Hüseyin Hilmi Paşa, nefis yemeklerinden bu iki kişinin de faydalanması için küçük bir davete luzum görmedi. Hakkı Paşa (Hilmi Paşa'nın halefi) da tamamıyla aksine her defasında mutlaka başmabeynci ile başkatibin kendisine arkadaşlık etmesini isterdi. Birinde (Hilmi Paşa) ne kadar büyük kalmak, yüksek görünmek hevesi varsa diğerinde (Hakkı Paşa) o kadar arkadaşlık, tam yerinde bir sözle yarenlik etmekten haz alan bir sadelik, bir tabilik vardı… Nihayet yemek bitince, kendi yemeğini de bitirmiş ve sigarasını, kahvesini içmiş olan hünkardan haber gelir; sadrazam da huzura girerdi. Bu saat artık bizler için uzun bir istirahat zamanı olurdu. Hüseyin Hilmi Paşa, huzurda o kadar kalırdı ki bizler o esnada yatak odalarımıza çekilip uzun bir gündüz uykusu yapabilirdik."[1136]

Yine Halid Ziya Uşaklıgil, Sultan Reşad'ın Hüseyin Hilmi Paşa ile görüşmeyi sevdiğini de ifade etmiştir.[1137] Abdurrahman Şeref Efendi de Sultan Reşad'ın, sadrazamları arasında en çok Hüseyin Hilmi Paşa'yı sevdiğini ifade etmiştir.[1138]

Ali Fuat Türkgeldi, Hilmi Paşa Dahiliye Nazırı iken şahid olduğu –Hilmi Paşa'nın kişiliği hakkında fikir veren- bir olayı şu şekilde anlatmıştır:

"Evvelce rusûmat emanetinde (vergi gelirlerinin tutulduğu makam) bir memuriyete alınıp bu defa hizmetine nihayet verilmek istenilen bir Alman'ın, mukavelesi mucibince tazminat-ı nakdiye ve tekaüdiye talebinde bulunduğu rusûmat emanetinden bildirilmesi üzerine ol babdaki tezkire ve mukavelename mecliste okundu. Mukavelede, devletçe hizmetine nihayet verildiği halde tazminat ve maaş talebine hakkı olacağı gibi vefatından sonra da ailesine maaş tahsis kılınacağı muharrer ve bu da o zamanki rusûmat emini ile Hariciye Nazırı Tevfik Paşa tarafından mümzâ idi (imzalanmış). Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, bu şerâite kesb-i vukuf edince zabt-ı nefs edemeyip (kendini tutamayıp), 'bu nasıl mukavele? Bunu hangi hamiyetsiz imza etmiş? Bu adeta devlete ihanettir' diye şiddetli tarizatta (taşlama) bulundu. Tevfik Paşa da yanında oturduğu halde hiç ses çıkarmadı. Fakat tariz ve hücum pek şedid idi. Hüseyin Hilmi Paşa yanımdan geçerken, 'Paşa hazretleri, mukavelenamede Hariciye Nazırı'nın

[1135] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s. 159.
[1136] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s. 145.
[1137] Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* s.146.
[1138] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 72.

da imzası var; tarizat biraz şiddetli oldu, münasib suretle tamir buyurulsa!' dedim. O da '-Ne yapayım, böyle bir mukaveleyi imza etmiyeydi. Onun imza ettiğini bilmiş olsaydım yüzüne karşı söylerdim.' dedi ve (durumu) tamiri cihetine gitmedi."[1139]

Hüseyin Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretinde eyalet-i mümtaze kalemi müdürü olarak Hilmi Paşa'nın maiyetinde bulunan İbnülemin Mahmut Kemal İnal ise Hilmi Paşa'nın kişiliği hakkında şunları ifade etmiştir:

"Gayet asabiyyülmizac (asabi huylu) ve –Said Paşa merhuma rahmet okutacak derecede- acul (aceleci) olduğundan işler ve yazılar derhal yapılmaz ise, gazab-ı mücessem kesilerek (hiddeti somutlaşarak, fiile geçerek) bağırır çağırırdı. İstediği fazla sürate mani olan sebepleri ve mazeretleri kabule yanaşmazdı... Bab-ı Ali'nin muamelat ve âdatına (adetlerine) bigane oldukdan başka saaati saatine uymazdı. Yanına girdikçe bazen 'nedir oğlum' hitabıyla nezaket ve samimiyet gösterir, ben istizanı yahud izahı icab eden meselelerden bahsettikçe itina ile dinler, beyanat ve mütalaamı derhal yahud bir az münakaşadan sonra kabul ederdi. Ertesi gün çağırılıb gittiğimde –birkaç günde yapılması bile müşkil olan- gayet mühim ve büyük birkaç dosyanın hülasasının güya evvelce ihzar edilmiş (hazırlama) de takdim için emre intizar ediliyormuş gibi hemen yazılıb kendine verilmesini söyler, uzun araştırmağa mütevakkıf (bağlı) olan o yazıların –adi bir tezkire yazar gibi- derhal yazılması kabil olamayacağından bir iki gün müsaade etmesi –esbab-ı mucibe serdiyle (gereken açıklama yapılarak)- beyan olunduğunda cuş-u huruş eder (coşup taşma), bağıra bağıra söylenirdi... Yukarıdan beri naklettiğim hal ü kallerden anlaşılacağı vech ile bir iş için yanına gittikçe ya iltifatamiz hitabda yahud teessürengiz ıtabda (sıkıntı, yorgunluk verme) bulunurdu... Hüseyin Hilmi Paşa, küçük bir köyde ve fakir bir aile arasında değil de büyük bir şehirde ve müreffeh-ül hal bir aile içinde doğmuş ve bir mekteb- âlide yahud hususi surette mükemmel bir tahsil görmüş olsaydı, vücudundan (varlığından) layıkıyla istifade olunurdu. Çünkü zekası, say-ü gayreti, çalışmaktan ve uğraşmaktan usanmaması, kendini mühim bir hal ve istikbale kavuştururdu... Hayatını taşra memuriyetlerinde geçirüb merkezin mesalih-i resmiyesine (resmi işler) ve usul-ü muamelatına kesb-i vukûf edememesi ve yıllarca devletin en büyük makamlarında bulunarak dahili ve harici miham-ı umurda (işlerde) meleke-i kâmile (bütün yetenekler) ve envai tecrübe hasıl etmiş olan eazım-ı ricalin (büyük adamların) maiyetlerinde kullanılarak onlardan ders alamaması, vaktinden evvel itilâ ettiği (yükselme) mesned-i hatiri (sadrzamlık) hakkıyla hüsn-i idareye ve hizmet-i mühimme ibrazıyla emsaline (diğer sadrazamlara) tefevvük edebilecek derecede temeyyüz ve tahayyüzüne (yer tutmak, yer almak) mani olmuştur. Bununla beraber kendi kendini yetiştiren ve istikamet, zeka ve gayret erbabından olması itibarıyla takdire layıktır."[1140]

Ali Fuat Türkgeldi de Hüseyin Hilmi Paşa'nın şedid bir zat olduğunu ifade etmiştir: "Fakat Hüseyin Hilmi Paşa gibi şedid bir zata karşı daha ziyade ısrar edemeyerek…"[1141]

Abdurrahman Şeref Efendi ise Hüseyin Hilmi Paşa'nın kişisel özelliklerini şu şekilde anlatmıştır: "İş üzerine bahs ve münazaradan çekinmez olduğu halde rey ve mütalaalarında derin tetebbu' izleri hissolunmaz idi. Talik-ul-lisan ve mükrim (ikramsever) ve mültefit ve

[1139] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s.15, 16.
[1140] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1679, 1680, 1693, 1695, 1696.
[1141] Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim,* s. 24.

başkalarını azar ve istihzadan mütevakki ve ağraz-ı şahsiyeden (şahsi garazlar, kinler) ârî olduğu cihetle muhibleri çok idi. Sultan Mehmed Reşad Han, sadrazamları içinde en ziyade müşarünileyhi (Hüseyin Hilmi Paşa) sevmişti. Sultan Abdülhamid Han'ın emniyet ve takdirine mazhar olub..."[1142] Tahsin Paşa da Sultan Hamid'in Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'nın dirayetine, gayretine ve sadakatine itimadı olduğunu, ifade etmiştir. [1143]

Yine Abdurrahman Şeref, Hüseyin Hilmi Paşa'yı şu şekilde tanımlamıştır:

"Hüseyin Hilmi Efendi, vazifeşinas ve çalışkan bir memur hilkatinde yaratılmıştı. İfratiyat (ölçüyü aşma, aşırı davranma) ve muhayyelattan (hayal edilen şeyler) ziyade müsebbit (sabit, devamlı) kalem işlerine meclub idi (kapılma). Nihayet derecede ikdam (ilerlemeye gayret etme) ve faaliyeti ve afif ve istikameti ve kaleme havale olunan kağıdı bizzat tetkik eyleyerek pürüzsüz iş çıkarmağa itinası hasebiyle kıymetli maiyyet memurları arasına girmişti. Kemal Bey'e mülazemeti (devamlı bir işle meşguliyet) kitabetine küşayiş vermiş (açıklık, ferahlık) ve mesalih-i devleti (devlet işleri) dürüst bir muhakeme ile mütalaa ve müvazene etmeğe isti'dad hasıl etmişti. Hocasının (Namık Kemal'in) serazadegâne (başı boş, hür, serbest) etvarı (tavırları) sükun-u tabiiyle (Hilmi Paşa'nın sakin mizacına) mütevafık (uygun gelme) değil idi. Binaenaleyh ondan ilim ve tefekkür hassalarını (bir kimseye özel olan nitelik) almış ve azgınlığın mizac-ı zamaneye (dönemin huyu) yani siyaset-i Abdülhamid Haniye uymayacağını ve mani-i tefeyyüz (yükselmeye engel) olacağını kestirerek tâbî ve rıza-cû (razı etmeyi gaye edinen) ve gayur memurîn zümresine katılmıştı. Hilkatinin icabatından olan şu hal ve mesleğiyle daima amirlerinin teveccühünü kazanır idi. Hatta Kemal Bey'in dahi mazhar-ı takdiri olur idi."[1144]

Hüseyin Cahit (Yalçın), "Tanıdıklarım" adlı çalışmasında Hüseyin Hilmi Paşa'yı şu şekilde anlatmıştır:

"Onun memlekette şöhreti, Rumeli Vilayetleri Müfettiş-i Umumiliği ile başlar. Bu memuriyete tayin olunduğu gün, şark işlerine alakadar olan bütün Avrupa devletleri ile memleketin mukadderatıyla alakadar Türkler'in gözleri hep ona çevrildi. Hüseyin Hilmi Paşa'ya, taşralarda ve bilhassa Yemen'deki hizmeti esnasında kendisini büyük kitleye tanıtmak fırsatı çıkmamıştı. Onun için müfettiş-i umumiliğe gelince, müdekkik (tektik eden) nazarlar karşısında bir muamma halinde kalıyordu. Rumeli Vilayetleri Müfettiş-i Umumiliği, onu yalnız Türkler'e sevdirmekle kalmadı, bütün Avrupa'ya da tanıttı ve takdir ettirdi. Abdülhamid'in saltanatı zamanında Makedonya Meselesi mukadder akibete doğru yürüyordu, yürümemesine imkan yoktu fakat hiç şüphe yok ki Müfettiş-i Umumi Hüseyin Hilmi Paşa bunu Türk vatanı lehine olarak bir müddet geciktirmeye ve oyalamaya muvaffak olmuştur. Orada herkese hayret verici bir gayret ve sebat ile yorulmak ve dinlenmek bilmeden çalıştı, didindi ve en ufak teferruat ile meşgul oldu. İdare mekanizmasına eski Türkiye için inanılmayacak, akla getirilmeyecek bir intizam verdi. Büyük bir disiplin kurdu. Müfettiş-i Umumi, her memuru korkutmuştu. Bunu hiddeti, feveranı, azameti ile yapmıyordu. O, Rumeli'ye kanun fikrini sokmuştu. Yumuşamaz, müsamaha ve merhamet bilmez bir ruh ile herkesten vazifeye riayet etmesini bekliyordu. Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Müfettiş-i Umumiliği'nde Müslüman unsurun şikayetlerini davet etti (üzerine çekti). Çünkü hristiyanları

[1142] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 72.
[1143] *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid,* s. 339, 340.
[1144] Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sâbıkı Hüseyin Hilmi Paşa", s. 68.

> ezmelerine, mesele çıkartmalarına göz yummuyordu. Bütün Hristiyan unsurların da düşmanlığını kazandı. Çünkü onların karşısına, milli ideallerine giden yol üzerine dikilmiş bir Türk maniası (engel) şeklinde yükseliyordu."[1145]

Hüseyin Cahit (Yalçın), Hüseyin Hilmi Paşa ile ilgili olarak şunları da söylemiştir: "Hüseyin Hilmi Paşa, belki uzun uzun okumaya vakit bulamamıştı fakat hayat mektebinde çok ders almış ve bunları hazmetmişti. Dürüst bir insan, iyi bir dost, temiz bir devlet adamı hatırasını bırakarak hayata gözlerini yumdu."[1146]

1 Ocak 1908 tarihli Arnavut milliyetçiliğini savunan Drita Gazetesi'nde Martozoli adlı bir gazeteci, "Büyük Diplomat Müfettiş Paşa!" başlığı altında Hilmi Paşa'yı küçümseyici bir makale yazmıştır. Bu gazeteci Selanik'te Hilmi Paşa ile görüşmüş ve izlenimlerini alaycı bir şekilde aktarmıştır. Martolozi, makalesinin başında Hilmi Paşa hakkında şunları ifade etmiştir: "Üsküp'ten iki günlük yolculukla Selanik'e muvasalat ettim. Yemen'de softalığın mucidi Hüseyin Hilmi, daire-i müfettişî heyetiyle maan (beraber) hamdolsun afiyettedir. Hiçbir programı, akla mantığa muvafık hiçbir mesleği olmayan bu sinirli Rum palikaryası (kabadayı) kah sol kah sağa dönerek rastgeldiği deliğe burnunu sokar. Sabah verdiği emri Avrupalılar müdahale ederse akşama geri alır. Nahakk (haksız) yere itham ettiğinin ecnebi bir hamisi bulunmazsa haksızlığını anlasa dahi verdiği emirden nükûlü (vazgeçme) muhal-i haysiyet bilerek gadrinde sebat eder."[1147]

Mabeyn katipliği (1885-1897), birçok bölgede mutasarrıflık, valilik ve Mütareke Dönemi'nde nazırlık yapmış (Damat Ferid Paşa Kabineleri'nde Maliye Nazırlığı) olan Mehmet Tevfik Bey (Biren), hatıratında Hüseyin Hilmi Paşa'nın çalışkanlığına vurgu yapmıştır. Mehmet Tevfik Bey, Hüseyin Hilmi Paşa'nın kişisel özellikleri ilgili olarak şunları da ifade etmiştir:

> "Hüseyin Hilmi Paşa, esasen çok çalışkan bir katip veya mektupçu vasıflarını haizdi. Daha sonraları, bulunduğu muhtelif valiliklerde tecrübe sahibi olmuş, vazife icabı ziyaret ettiği diğer vilayetleri yakından tedkik etmiş ve iç işlerinde birçok adam tanımıştı. Çalışkanlığı o derecede idi ki geceleri ekseriyetle uyku uyumazdı. Belki de bünyesi itibarıyla istirahate herkes kadar ihtiyacı yoktu. Bana senelerce evvel bir gün, geceleri sadece üç dört saat kadar uyuyabildiğinden bahsettiği zaman böyle bir şeyin mümkün olamayacağına ve anlattıklarında büyük bir mübalağa hissesi bulunduğuna hükmetmiştim. Daha sonraları kendim de onun gibi uykusuz bir insana dönüştüğümde Paşa'nın söylediklerinde pek de mübalağa olmadığını kabul ve teslim ettimdi. Hüseyin Hilmi Paşa, benden evvel Yemen Valiliği'nde bulunmuştu. Orada kürk üstüne kürk giymekte olduğu ve bu haline şaşanlara: 'İnsan soğuk alır ama sıcak almaz' diye cevap verdiğini hikaye ederlerdi."[1148]

[1145] Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.77, 78.
[1146] Yalçın, *Tanıdıklarım,* s.79.
[1147] İSAM, HHP Evrakı, D.N. 10, G. S. N. 621.
[1148] *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.II, s.11.

Mahir Aydın da Hüseyin Hilmi Paşa'nın çalışkanlığından bahsetmiştir.[1149]

Şemsi Paşa'nın oğlu olan Müfid Şemsi, Hüseyin Hilmi Paşa'yı; gece gündüz çalışan, içki, eğlence bilmeyen, iffetli, iç siyasete vakıf, yeni teşkilat vucuda getirmede muktedir, az bulunur bir mülkiye memuru olarak nitelendirmiştir. Müfid Şemsi'ye göre Paşa, valilikte başarılı olmuş ise de orta derecede bir sadrazamdı.[1150] Hüseyin Hilmi Paşa; namuslu, zeki fakat cesaretsiz bir idare adamı olarak nitelendirilmiştir.[1151]

Sultan Reşad'ın başmabeyncisi olan Lütfi Simavi ise hatıratında Hüseyin Hilmi Paşa hakkında şunları söylemiştir: "Hüseyin Hilmi Paşa, icraatçı bir devlet adamı değildi. İşlerin teferruatları ve yazışmalarla lüzumundan çok fazla meşgul olur; o yüzden vakit kaybederdi. Türkçesi hayli sağlamdı, kuvvetli bir kalemi vardı fakat tedrisi kifayetsizdi. Dahili memleket meselelerinde oldukça tecrübeliydi; fakat bir kabine reisi olarak devlet gemisini iyi tarzda idare edebilecek kuvvete ve vasıflara sahip değildi."[1152]

4.2. Hüseyin Hilmi Paşa'nın İdare-i Maslahatçılığı

Denilebilir ki Hüseyin Hilmi Paşa, kelimenin tam anlamı ile idare-i maslahatçı bir devlet adamıdır. Onun öne çıkan en önemli devlet adamlığı tavrı budur. Hilmi Paşa'nın gerek Rumeli Genel Müfettişliği görevinde ve gerekse sadaretlerinde bu özelliği ile öne çıktığı görülmektedir.

Midhat Paşa'nın oğlu olan Ali Haydar Midhat; Hüseyin Hilmi Paşa'nın kişisel özelliklerini ve devlet adamı olarak öne çıkan yönünü şu şekilde değerlendirmiştir:

> "Yeni Sadrazam (Hüseyin Hilmi Paşa), fazla derecede kırtasiyeci, müstereddit, mağrur, korkak ve İttihad-Terakki ile beraber yürümeğe meyli olan bir zat idi. Fakat aynı zamanda Padişah'a karşı inkıyadı (itaat) da vardı... Her şey muhakkak bir felaketin hazırlanmakta olduğunu gösterdiği halde, Sadrazam Paşa muttasıl Yıldız ile Bâb-ı Ali arasında idare-i maslahat politikası tatbik etmeğe çalışıyordu."[1153]

Mabeyn katipliği (1885-1897), birçok bölgede mutasarrıflık, valilik ve Mütareke Dönemi'nde nazırlık yapmış olan Mehmet Tevfik Bey (Biren), hatıratında Hilmi Paşa'nın idare-i maslahatçılığını şu şekilde değerlendirmiştir:

> "Vakıa, Rumeli Müfettişliği sırasında idare-i maslahat etmek itibarıyla oldukça muvaffak olmuştu lakin bu muvaffakiyeti o sıralarda ecnebi devletlere hoş görünmek için tatbik etmek lüzumunu hissettiği politika sayesinde vucuda getirilmiş sathi ve nisbi bir muvaffakiyetti. Belki o devre için bu, iyi bir politika sayılabilir lakin eğer esaslı bir politik maharete lüzum hasıl olsa idi, bu işin içinden çıkabileceği hayli şüpheli idi."[1154]

[1149] Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa", c. XVIII, s.550.
[1150] Müfid Şemsi, *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki,* s.180.
[1151] *Sadrazam Sait Paşa'nın Anıları,* s.338
[1152] Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayı'nda Gördüklerim,* s. 74.
[1153] Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946,* s. 207.
[1154] *Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* c.II, s.11.

Mithat Şükrü (Bleda) ise bu durumu şu şekide ifade etmiştir: "Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakki ile saray arasında oynanan büyük siyasi komediyi yakinen bilenlerin arasında ilk sırada gelenlerdendi. Umumi müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa, istemiş olsaydı İttihat ve Terakki elemanlarına kötülük edebilirdi. Fakat zeki ve anlayışlı bir kimse olduğundan perşembenin gelişini çarşambadan anlamış ve davranışlarını ona göre ayarlamıştı. Bir yandan sarayın nabzını elinde tutarak öteki yandan İttihat ve Terakki yöneticilerine güler yüz göstererek iki tarafı da mükemmelen idare etmişti. Aldığı terbiye gereği padişaha yönelik bir politika takip etmemesini normal karşılamak gerekirdi. Ne var ki Umumi Müfettiş, cemiyetimiz erkanı yanında özgürlük taraftarı rolünü de gayet başarı ile oynamıştı."[1155] Midhat Şükrü'nün ifadeleri gözönüne alınırsa, Hüseyin Hilmi Paşa'nın idare-i maslahatçı çizgisi burada çok açık olarak ortaya çıkmaktadır.

Böyle bir kanıya eski Dahiliye Nazırları'ndan Şerif Paşa da varmış ve İbnülemin Mahmud Kemal'e yazdığı mektupta şöyle bir ifade kullanmıştır: "Sıfat-ı sabite eshabından değil idi. Eyyam havasına (günün şartlarına) uyardı."[1156]

Yine eski Dahiliye Nazırları'ndan Memduh Paşa ise "Esvat-ı Sudur" isimli eserinde Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu siyasetini şu şekilde ifade etmiştir: "Müşarünileyh (Hüseyin Hilmi Paşa) Hakan-ı Mahlû'un (II. Abdülhamid) devrinde hem saray hem de İttihad ve Terakki Cemiyeti cânibinden sereyân eylemekde olan (yayılan, sirayet eden) efkar ve ârâyı (fikirler, düşünceler, oylar) hakimane idare etmiş olması, onun bürhan-ı iyân-ı fetanet bulunduğu (yüksek zekasının varlığına çok net delil olduğu) azâde-i külfe-i ıtnâbdır (şüphesizdir)."[1157]

Sonuç olarak, Hüseyin Hilmi Paşa'nın genelde devlet adamı olarak tavrının, idare-i maslahatçılık yönünde olduğu düşünülmektedir.

[1155] Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü,* s.51.
[1156] İbnülemin İnal, *Son Sadrazamlar,* c.III, s. 1692.
[1157] Memduh Paşa, *Esvat-ı Sudur,* s. 52.

Tablo 4.1 Hüseyin Hilmi Paşa'nın Devlet Görevleri ve Görevde Kaldığı Tarihler Tablosu

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Devlet Görevleri	Göreve Başladığı Tarih	Görevinin Sona Erdiği Tarih
Midilli Tahrirat Kalemi'ne Girişi	1874	13 Haziran 1875
Midilli Tahrir-i Emlak Fırka-i Seyyare Mukayyedliği	13 Haziran 1875	21 Kasım 1875
Midilli Tahrir-i Emlak Kalemi Vukuat Kitabeti	21 Kasım 1875	14 Haziran 1876
Midilli Tahrir-i Emlak Kalemi Vukuat Başkitabeti	14 Haziran 1876	9 Mayıs 1881
Midilli Sancağı Tahrirat Müdürlüğü	9 Mayıs 1881	12 Ağustos 1883
Aydın Vilayeti Mektupçuluğu	12 Ağustos 1883	Eylül 1885
Suriye Vilayeti Mektupçuluğu	Eylül 1885	1891
Burdur Sancağı Arazi-i Seniyye Geçici Memurluğu	1891	1892
Bağdat Arazi-i Seniyye İdare Müdürü	1892	1893
Mersin Mutasarrıflığı	Ocak 1893	Mart 1893

Maan (Kerek) Mutasarrıflığı	Mart 1893	Temmuz 1896
Süleymaniye Mutasrııflığı ve Adana Valiliği	Temmuz 1896	1898
Yemen Valiliği	1898	1902
Rumeli Genel Müfettişliği	1902	1908
Dahiliye Nazırlığı	Kasım 1908	Şubat 1909
İlk Sadrazamlığı	14 Şubat 1909	14 Nisan 1909
İkinci Sadrazamlığı	5 Mayıs 1909	28 Aralık 1909
Adliye ve Mezahip Nazırlığı	Temmuz 1912	20 Ağustos 1912
Viyana Sefirliği	Ekim 1912	1918

SONUÇ

Hüseyin Hilmi Paşa, Midilli'nin küçük bir köyünde doğmuştur. Öğrenim hayatı bugünkü deyimle ilköğretimden ibarettir. Kısa bir süre de medreseye devam etmiştir. Medreseden icazetname alamamasına karşın, bir süre medreseye devam etmiş olması ileride onun Yemen Valiliği'ne atanmasında bir tercih sebebi olmuştur. Bu durum onun hayatı bakımından önemlidir. Hüseyin Hilmi Paşa; çalışkanlığı, zekiliği, enerjisi, vatanseverliği gibi bakımlardan çağdaşlarınca takdir edilmektedir. Bununla birlikte sıbyan mektebinden sonra tahsiline devam etmemesi ve de medreseye gitmesine rağmen icazetname alamamasından dolayı çok fazla bir öğrenim hayatı yoktur. Hüseyin Hilmi Paşa'ya yapılan genel kabül görmüş eleştirilerden biri bu durumdur: Yani okumaktan (gerek tahsil bakımından gerekse kitap okumak bakımından) çok yazmaya gayret göstermiş olmasıdır. Bunun yanında Hilmi Paşa, en ufak işleri bile bizzat halletmeye çalışmasından dolayı eleştirilmektedir. Hilmi Paşa'yı, meslektaşları arasında "sadrazam olmuş ama mektupçuluğu bırakamamış!" şeklinde eleştirenler olmuştur.

Hüseyin Hilmi Paşa, ilk devlet görevine henüz on dokuz yaşında ve maaşsız olarak Midilli'de başlamıştır. Bu ilk görevinden son görevi olan Viyana Sefirliği'ne (1912-1918) kadar devlet hizmetinde bulunmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa, kendi gayretleri ile Fransızca öğrenmiştir. Bu durum, onun Viyana Sefareti'ne tayin olabilmesinde önemli bir etken olmuştur. Bunun yanında Meşrutiyet'in yeniden ilanına kadar bütün memuriyet hayatı taşrada geçen Hilmi Paşa, ancak meşrutiyet ilan edildikten sonra Bab-ı Ali'de görev almıştır.

Hüseyin Hilmi Paşa Midilli'de görev yaparken, Namık Kemal'in Midilli'ye sürgün edilmesi ve Midilli Mutasarrıfı olması Hilmi Paşa'nın hayatında önemli bir etken olmuştur. Bu şekilde başlayan dostlukları, Namık Kemal'in 1888'deki ölümüne kadar devam etmiştir. Çağdaşlarınca Hüseyin Hilmi Paşa'ya "Namık Kemal'in Çömezi" denmesi, Namık Kemal'in Hilmi Paşa üzerinde önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın 19 yaşında Midilli'de başladığı memuriyet hayatındaki ilk dikkat çeken olay, Midilli'ye sürgün gönderilen Namık Kemal ile teşrik-i mesaide bulunmasıdır. Namık Kemal'in maiyetinde bulunarak onunla birlikte çalışması, Hüseyin Hilmi Paşa'nın hayatında önemli bir etki oluşturmuş olsa gerektir.

Hüseyin Hilmi Paşa, Midilli'den ilk olarak 1883 yılında Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na terfi etmesi nedeniyle ayrılmıştır. Bu durum da Hüseyin Hilmi Paşa'nın hayatındaki önemli gelişmelerden biridir. Hüseyin Hilmi Paşa, Midilli'den ilk defa Namık Kemal'in referansı ile Aydın Vilayeti Mektupçuluğu'na tayin edilerek ayrılmıştır.

Hüseyin Hilmi Paşa, mektupçuluğa terfi etmesi ile birlikte devlet kademelerinde yükselmeye başlamıştır. 1885'e kadar Aydın Vilayeti Mektupçuluğu görevinde kalan Hilmi Paşa, 1885 ile 1891 yılları arasında ise Suriye Vilayeti Mektupçuluğu görevinde bulunmuştur. İki yıl sonra yani 1893'te ise mutasarrıflığa terfi etmiştir. İki ay kadar bir süre Mersin Mutasarrıflığı yapan Hilmi Paşa, aynı yıl Kerek/Maan Mutasarrıflığı'na naklolunmuştur. Suriye Vilayeti'ne bağlı Maan Sancağı'ndaki görevinde Dürziler'in eşkiyalık faaliyetleri, Bin Reşid adlı bozguncunun faaliyetleri ve İngilizler'in zararlı faaliyetleriyle mücadele etmiştir. Bu görevinde de başarılı olduğu görülmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa, bu başarıları dolayısıyla mutasarrıflık görevlerinin ardından Yemen Valiliği'ne tayin edilmiştir. 1893 ile 1896 yılları arasında başarılı bir şekilde Kerek Mutasarrıflığı görevini yürüten Hilmi Paşa, 1898'te ise Yemen Valiliği'ne atanmıştır.

Yemen Valiliği'ne atanmadan önceki iki yıllık süreçte, kısa sürelerle Süleymaniye Mutasarrıflığı ve Adana Valiliği de yapmıştır. Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa'nın özellikle Kerek Mutasarrıflığı ve Yemen Valiliği görevlerinde (1898-1902) önemli hizmetler verdiği görülmektedir.

Yemen Valiliği sırasında Yemen'de merkezi otoritenin sağlamlaştırılması için uğraşmıştır. Yemen'deki Zeydi imamlar ve kabile reisleriyle mücadeleye girişmiştir. Hilmi Paşa'nın bu mücadelede başarı sağladığı görülmektedir. Böylece Hüseyin Hilmi Paşa, Maan Sancağı Mutasarrıflığı ve Yemen Valiliği sırasında gösterdiği başarılar dolayısıyla yine merkezi otoritenin zayıf olduğu bir başka bölge olan Rumeli Vilayetleri Genel Müfettişliği görevine tayin edilmiştir. Sözü edildiği üzere, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişi olarak atanmasında önceki tecrübelerinin ve başarılarının etken olduğu sonucuna varılabilir.

Bir diğer ilginç nokta, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen'deki başarısından dolayı daha sonraları da Yemen ile ilgili tavsiyelerine müracaat edilmiş olmasıdır.

Hüseyin Hilmi Paşa, Yemen Valiliği sırasındaki göze çarpan bir talebi ise; ordu kumandanlığı yetkisinin de valinin sorumluluğuna verilmesini istemesidir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın selefi olan Ahmet Feyzi Paşa döneminde Yemen'de ordu kumandanlığı yetkileri valinin sorumluluğunda idi fakat Hüseyin Hilmi Paşa, Yemen'e vali olarak atanınca iki farklı görev birbirinden ayrılarak ordu kumandanlığına Abdullah Paşa getirilmişti. Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa, Abdullah Paşa ile anlaşmazlığa düştüğü için ordu kumandanlığı yetkisinin, eskiden olduğu gibi tekrar valiye verilmesini istemiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın hayatındaki önemli olaylardan biri de Yemen Valiliği sırasında, 1899 yılında vezaret rütbesini elde etmesidir. Böylece Hüseyin Hilmi Paşa, 1902 yılında

Rumeli Genel Müfettişliği için uygun bir isim aranırken, en güçlü adaylardan biri haline gelmiştir.

Bunun yanında Hüseyin Hilmi Paşa Yemen Valiliği sırasında, merkezi otoritenin sağlamlaştırılmasının yanında o dönemde bölgede ortaya çıkan kıtlıkla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca, görevden aldığı bir memurun gerçekleştirdiği suikast sonucunda ağır yaralanıp ölümden dönmesi de dikkat çekici bir durumdur.

Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Genel Müfettişliği görevine tayin edildiğinde Rumeli çok karışık bir durumda idi. Bilindiği üzere Yunanistan 1830'da; Sırbistan, Romanya ve Karadağ ise Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden ayrılarak kendi devletlerini kurmuşlardı. Rumeli ve Balkanlar'daki karışıklığın en önemli aktörü olan Bulgarlar ise Berlin Antlaşması ile özerklik kazanmıştı. Aslında Ayastefanos Antlaşması ile Büyük Bulgaristan hayalleri gerçekleşen Bulgarlar, Berlin Antlaşması ile özerk bir Bulgar Prensliği/Emareti'ne razı olmak durumunda kalmışlardı. İşte Rumeli ve Balkanlar'daki karışıklıkların temel nedeni, Bulgarlar'ın Ayastefanos Antlaşması'nda elde ettikleri Büyük Bulgaristan Devleti'ni yeniden hayata geçirmek istemeleridir. Bundan dolayı gerek Rumeli Bulgarları ve gerekse Bulgar Prensliği Bulgarları, çeşitli faaliyetlere girişmişlerdir. Özellikle komiteler kurmuşlar ve bu komitelerin yönlendirdiği eşkıya çeteleriyle Rumeli'yi karıştırmışlardır. Bulgarlar, eşkiyalık ve terör faaliyetlerinin yanı sıra 1870 yılında Rum Patrikanesi'nden ayrılarak kurdukları milli kiliseleri olan Bulgar Eksarhlığı aracılığı ile din ve eğitim faaliyetleri de yürütmüşlerdir. Bulgar Eksarhlığı'nın öncülüğünde gerçekleştirdikleri din ve eğitim faaliyetleri ile Bulgar çocuklarına milli benliklerini kazandırarak Osmanlı egemenliğinden ayrılmayı amaçlamışlardır. Sonuç olarak, Bulgar Komiteleri ve Bulgar Eksarhanesi Rumeli'de gerçekleştirdikleri çeşitli faaliyetlerle büyük devletlerin dikkatini bu bölgeye çekmişler ve büyük devletlerin bölgeye müdahalesini sağlamışlardır. Bulgar Komiteleri'nin faaliyetlerine tepki olarak Rum-Yunan Komiteleri'nin de kurulması ve Büyük Devletler'in de müdahalesiyle Rumeli'deki karışıklık daha da artmıştır. Özellikle Bulgar komitelerinin çıkardığı karışıklıklar üzerine Rumeli Genel Müfettişliği teşkil edilmiş ve Hüseyin Hilmi Paşa da genel müfettiş olarak atanmıştır.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın görev yaptığı Kerek, Yemen ve Rumeli Bölgeleri'nin ortak özelliğinin, merkezi otoritenin zayıfladığı bölgeler olması dikkat çekicidir. Bundan dolayı Hüseyin Hilmi Paşa'nın bu bölgelere tayin edilmesi ve Hilmi Paşa'nın merkezi otoritenin güçlendirilmesine yönelik çalışmaları da ayrıca dikkat çekici bir husustur.

Bu noktada değinilmesi gereken önemli bir konu da Hüseyin Hilmi Paşa'nın Vilâyât-ı Selâse Müfettişi değil; Rumeli Vilayetleri Genel Müfettişi olduğu, bu sıfatla tayin edildiği ve bu sıfatla görev yaptığı gerçeğidir. Bunun yanında literatürdeki genel kabül, Hüseyin Hilmi

Paşa'nın üç vilayetin müfettişi olduğudur. Hüseyin Hilmi Paşa, fiili olarak üç vilayetin genel müfettişi olsa da aslında teorik olarak ya da prensip olarak Rumeli Genel Müfettişi idi. Çünkü zorunluluk sonucu olarak yeni teşkil edilen bu makamın, bütünü kapsayan bir makam olması gerekiyordu.

Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Genel Müfettişliği görevi dolayısıyla adını duyurmuştur. Burada üstün bir gayretle gerek Müslümanlar ve gerekse gayri Müslimler üzerinde tam bir nufuz kurmuştur. Ayrıca Hüseyin Hilmi Paşa, tam yetki ile göreve tayin edilmişti. 3. Ordu Müşiri dışında bütün görevlileri denetleme yetkisine sahipti. Bunun yanında valilerle danışarak icap eden memurları azletmek ve icap edenleri mahkemeye vermek, bu gibi memurlardan irade ile tayin edilmiş olanların yerlerine başkalarının tayini için Bâb-ı Âlî'ye müracaat etmek de görevleri arasındaydı. Sonuç olarak Hüseyin Hilmi Paşa; teftiş daireleri dahilinde bulunan bütün mahallerin mülkî, adlî, malî ve zabtiye ile ilgili olan işlerinde yani bütün şubelerin idaresinin genel teftişinde genel yetkiye sahipti ve bütün memurlar hakkında teşekkür ve şikayeti devlet nezdinde neticeli idi.

Rumeli'nin bir kısmı olan vilâyât-ı selâsede, Batılılar'ın deyişi ile Makedonya'da yerli Bulgarlar tarafından kurulup faaliyet gösteren İç Örgüt (VMRO)'nun çıkardığı 1903 tarihli İlinden İsyanı'ndan sonra, büyük devletlerin baskısı ile Rumeli'de gerçekleştirilmek zorunda kalınan Mürzteg Reform Programı ile bölge, resmi olarak ilan edilmese bile yarı özerk bir yapıya dönüştürülmüştü. Adı geçen program ile birlikte Osmanlı hükümeti artık bölgeyi, Avrupalı memurların aracılığı ile Avrupa kontrolü altında yönetiyordu. İfade edilen Avrupalı memurlar ise; Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanında görevlendirilen ajan siviller ile jandarma tensikatına memur edilen Avrupalı subaylar idi. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinin Rumeli'de son derece zayıfladığı anlamına gelmekteydi. Yani Osmanlı Devleti, artık büyük devletlerin baskılarına ve müdahalelerine karşı koyamamaktaydı. Bulgaristan'ın bölgede karışıklıklar çıkarmasının amacı ise, daha önce Doğu Rumeli'de uygulanmış olan ilhak yönteminin vilâyât-ı selâse için de uygulanmasını sağlamaktı: Yani ilk önce büyük devletlerin baskısı ile bölgenin özerk hale getirilmesi, bölgeye yabancı vali atanması, daha sonra ise aynı bölgenin Bulgaristan'a bağlanmasını amaçlamak ve böylece Büyük Bulgaristan hayalini gerçekleştirmek…

Büyük Devletler'in empoze ettiği ıslahat programına göre; artık Hüseyin Hilmi Paşa'nın yanında yabancı sivil ajanlar bulunacak, bunun yanında jandarmanın tensiki için yine yabancı jandarma subayları bölgeye gelecekti. Her büyük devletin zaten konsoloslukları ve sair diplomatik görevlileri vardı. Ayrıca, bölge o kadar karışıktı ki büyük devletlerin (özellikle Rusya ve Avusturya) kendi çıkarlarının yanı sıra, hemen hemen hepsi tam bağımsız olan komşu

küçük Balkan devletlerinin de bölgede amaçları vardı. Bunun yanında birçok etnik ve dini unsur bölgede karışık yaşıyordu. Özellikle başta Bulgar komiteleri, Bulgar Emareti, Bulgar Eksarhlığı olmak üzere işin içinde Yunanlar, Yunan komiteleri, Yunanistan, Fener-Rum Patrikanesi; Sırplar, Sırbistan, Sırp Kilisesi; Ulahlar, Romanya; Arnavutlar, Museviler yani her türlü etnik/dini unsur mevcuttu. Bu karışık durumda Hüseyin Hilmi Paşa'nın hem devletin hukukunu koruması hem de gayri müslimlere karşı dengeli bir ilişki sürdürmesi için özellikle tercih edilmiş bir devlet görevlisi olduğu düşünülebilir. Burada çok ilginç bir husus da şudur: Sultan Abdülhamid'in, Hüseyin Hilmi Paşa'yı Yemen'deki kabile ve dini önderlerin çıkardığı zorlukları çözmekle görevlendirip Yemen'e vali yapmasında, Hilmi Paşa'nın bir süre medreseye devam etmesi önemli bir etkendi. Ayrıca Sultan Abdülhamid, Hilmi Paşa'dan valilik görevi boyunca resmi elbise olarak sarık ve cübbe kullanmasını istemişti. Çünkü, Yemen dini önderleri (Şii-Zeydi mezhebindendiler), Yemen'de dini kurallara daha çok dikkat edilmesini istiyorlardı. İşin ilginç tarafı ise; Hüseyin Hilmi Paşa Yemen'de resmi elbise olarak sarık ve cübbeyle görev yapmış, hemen ardından ise Rumeli'de birçok gayri müslim nufus ve yabancı devlet görevlileri ile çalışma hayatını devam ettirmiştir. Yemen'de valilik yapan Hüseyin Hilmi Paşa'nın dinî, demografik ve stratejik bakımlardan çok farklı olan iki ayrı bölgede ardı ardına görev yapması dikkat çeken bir durumdur.

Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli'de merkezi otoritenin sağlamlaştırılması için çalışırken, diğer yandan özellikle aşar usülü üzerinde birtakım değişiklikler yapmak için çabalamıştır. Hilmi Paşa, aşarı tamamen kaldırmak fikrindeydi ve aşar yerine son beş sene içinde toplanmış olan vergi oranında vergi koymak fikrinde bulunuyordu. Hilmi Paşa, ayrıca vergilerin hükümet görevlileri tarafından toplanmasını sağladı. Hilmi Paşa, Rumeli'de yeni bir sistem oluşturdu ve iltizamı ortadan kaldırdı. Hüseyin Hilmi Paşa'nın, adliye teşkilatının geliştirilmesi konusundaki çalışmaları da ayrıca dikkat çekmektedir. Hilmi Paşa'nın Rumeli'deki dikkat çeken bir diğer önemli icraati ise; Bulgar Prensliği'nin denetimi altında olan Bulgar okullarını kapatması ve Bulgar Prensliği tarafından bilinçli bir şekilde bölgeye gönderilen papaz ve öğretmenleri sınır dışı etmeye çalışmasıdır. Hüseyin Hilmi Paşa, bu konu hakkında çok titiz idi ve yerli Bulgar çocuklarının Osmanlı Devleti'ne sadık Bulgar öğretmenler tarafından eğitilmesini istiyordu. Hilmi Paşa, daha önceki görevlerinde de yabancı okulların zararlı faaliyetlerine karşı mücadele etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın göze çarpan bir diğer önemli icraati de Bulgar komitelerinin, vilayat-ı selasede Bugar nufusunu daha çok göstermek için Rum kiliselerini ve Rum nufusunu hakimiyeti altına almasına izin vermemesidir. Bu amaçla Hilmi Paşa, vilayet-i selasede 1 Eylül 1903'den önceki kilise ve nufus statükosunun korunacağını kararlaştırmış ve bu tarihten sonraki kilise-nufus değişikliklerinin hiçbir şekilde dikkate alınmayacağını ifade etmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa'ya Rumeli Genel Müfettişliği sırasında da suikast planları yapıldığı anlaşılmaktadır. Yemen'de bir suikast sonucu ağır yaralanmış ve Rumeli Genel Müfettişliği sırasında da kendisi hakkında suikast planları yapılmış bir devlet adamının zor şartlarda görev yaptığı sonucu çıkmaktadır.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Genel Müfettişliği'nin son dönemlerinde ise Rumeli'de İttihat ve Terakki Hareketi baş göstermiştir. Hüseyin Hilmi Paşa ile ilgili tartışmalı ve tam sonuca bağlanmamış konu ise; Rumeli Genel Müfettişi olduğu dönemde, o dönem gizli bir örgüt olan ve resmi yazışmalarda "fesat cemiyeti" olarak adlandırılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni eğer gerçekten istese idi etkisiz hale getirebilir miydi? Sorusudur. Altı vilayetin neredeyse tek sorumlusu olan olağanüstü yetkili, padişahın tam desteğini almış bir genel müfettişin, eğer gerçekten isteseydi bu tür bir örgütü dağıtabileceği düşünülmektedir. Bununla birlikte Hüseyin Hilmi Paşa'nın, bu konuda da öne çıkan devlet adamlığı karakteri olan idare-i maslahatçılığını sürdürmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Hüseyin Hilmi Paşa'yı itham etmeden önce Rumeli'nin o tarihteki durumunu iyi değerlendirmek gerekmektedir. Sonuçta İttihat ve Terakki Cemiyeti, küçük ve orta dereceli sivil ve asker devlet memurlarından oluşuyordu. Subay olan cemiyet mensuplarının da elinde silah vardı. Ayrıca, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin subay mensupları veya fedaileri Manastır Müftüsü'nden, Selanik Merkez Kumandanı Nazım Bey'e, Şemsi Paşa'dan Osman Paşa'ya kadar "hafiye" olarak adlandırdıkları irili ufaklı birçok devlet memuruna suikast düzenliyor; onları tehdit ediyor veya kaçırıyordu. Bir başka ilginç durum ise, Hüseyin Hilmi Paşa'nın maiyetindeki yaverlerden bazıları İttihat-Terakki'ye mensuptu. Hüseyin Hilmi Paşa, eğer bu durumun farkına varmış ise takındığı tutum gayet normaldir. Aslına bakılırsa; memurların maişet ve ikbal kaygısı da takındıkları tutumlarda önemli bir etkendir. Tahsin Uzer, Mithat Şükrü Bleda, Süleyman Kani İrtem gibi o dönemde Rumeli'de bulunan ve İttihat-Terakki'ye mensup olan kişilerin ifadelerine bakılırsa; Hüseyin Hilmi Paşa, nispeten İttihat-Terakki Cemiyeti'ne göz yummuştur, denilebilir fakat bölgenin o dönemdeki durumu dikkate alınırsa, Hilmi Paşa'nın tutumu normal karşılanabilecek bir tutumdur.

Ayrıca Hüseyin Hilmi Paşa bir yazısında, Rumeli'deki meselenin halktan kaynaklanan ve halkla sınırlı bir mesele olmadığını, bu şekilde olmuş olsa meselenin çözümünün kolay olacağını, Yemen İhtilali ile beş sene önceki Bulgar İsyanı'nda (İlinden İsyanı) asla tereddüt ve çekingenliğe düşmediğini fakat bu seferki sıkıntının askeri ve mülki memurlardan kaynaklanmasından dolayı ne yapılması gerektiğinin kestirilemediğini, ifade etmiştir.

Bunun yanında Hüseyin Hilmi Paşa, Mabeyn'den kendisine gönderilen bir yazıda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı ciddi bir şekilde mücadele etmemekle, olaylara seyirci gibi

durup bakmakla ve bozgunculuk tamamen ortaya çıktıktan sonra maruzat ve ihbarlar göndermekle suçlanmış, sadakat hususunda ettiği yemini fiiliyatta göstermesinin beklendiği ifade edilmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa'nın, bu çok sert suçlamalardan oldukça etkilendiği Mabeyn'e gönderdiği savunma yazısında net bir şekilde görülmektedir. Hüseyin Hilmi Paşa, kendini savunduğu bu yazısında; ıslahat işlerinin denetlenmesi ve yabancı memurların gece gündüz süren baskı ve hilelerinin kendisine göz açtırmadığını, vilayetlerle orduda cereyan eden bozguncu hareketlerin önlenmesinden birinci derecede valiler ile ordu müşiri ve fırka kumandanlarının mesul olmasına rağmen ve de başkalarına ait vazifedendir demeyerek mümkün olan her türlü araştırma, tebligat ve uygulamayı yerine getirdiğini, asla seyirci gibi bakmadığını ifade etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, olaylar olup bittikten sonra, olaylar hakkında soru sorulması üzerine bilgilendirme ve değerlendirme yazısı göndermesi ile ilgili suçlamaya ise; bu durumun, olaylar hakkında kesin bilgilerin elde edilmesinin belirli bir zamana ihtiyaç duyulmasından ileri geldiği, asla araştırma-soruşturmayı gizlemek gibi bir alçaklık ve ihanete yorulmaması gerektiği, bulunduğu görev dolayısıyla bozgunculuğa karıştığı iddia edilen mülki ve askeri memurların suçu kesinleşmeden ve kesin delillere ulaşılmadan bunlar hakkında ihbarda bulunulamayacağı ve soğukkanlı bir şekilde hareket edilmesi gerektiği, bunun dinen de caiz olmadığı, gerek vilâyât-ı selâsede gerekse İstanbul'da askerlere karşı muhabbetsizlik ile suçlanırken subaylar aleyhine yapacağı delilsiz maruzatın kendisine karşı olan güveni tamamen ortadan kaldırabileceği şeklinde cevap vermiştir.

Meşrutiyet'in yeniden ilanı, devletin çeşitli unsurları arasında yeniden bir uhuvvet (kardeşlik) havası oluşturduğu iddia edildiği için Rumeli Genel Müfettişliği gibi olağanüstü bir hali işaret eden bu makam lağv edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu dönemde Osmanlıcılık ve İttihad-ı Anasır politikası yürüttüğü için devletin çeşitli unsurları arasında bir çatışmanın var olduğu izlenimini verebilecek bir yapılanmadan yana değildi. Cemiyete göre sorunlar, unsurlar arasındaki bir çatışmadan değil Sultan Abdülhamid'in baskıcı yönetiminden kaynaklanmaktaydı. Eğer Meşrutiyet yeniden ilan edilirse, doğal olarak çatışmalar da ortadan kalkmış olacaktı. Rumeli'deki karışık durum, ancak 1912 yılında başlayan Balkan Savaşları ile Osmanlı Devleti'nin aleyhine olarak sona ermiştir. Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı Devleti'nin Edirne dışında bütün Rumeli topraklarını kaybetmesi, aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmanlıcılık ve İtttihad-ı Anasır politikasının da sona ermesi anlamına geliyordu. Gayri müslim unsurların amaçlarının, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak olduğu Balkan Savaşları'yla net bir şekilde anlaşılmış, bunun yanında "İttihad-ı Anasır" ve "Osmanlıcılık" düşüncesi iflas etmiştir.

Memuriyete başladığından beri bütün hayatı taşrada geçen Hüseyin Hilmi Paşa, ilk defa olarak dahiliye nazırı sıfatı ile Bab-ı Ali'ye girmiştir. Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonra Kamil Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırı olmuştur. Hilmi Paşa'nın bir başka eleştirildiği nokta da Meşrutiyet yeniden ilan edildikten sonra ilk hükümetlerden biri olan Kamil Paşa Kabinesi'nde Dahiliye Nazırı olana kadar hiçbir şekilde Bâb-ı Ali'de görev yapmamış ve Bâb-ı Ali'nin muamelâtına, teamüllerine, âdetlerine vâkıf olmamasıdır. Hatta bu durumu kendisi de kabul etmiş ve "ben sadrazam olmak isterdim amma şimdi değil, Said ve Kamil Paşa'lar gibi zatlarla iki üç sene birlikte bulunduktan sonra" demiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın, Dahiliye Nazırlığı'na tayini ve Sadaret'e namzet bir devlet adamı haline gelmesi, Rumeli Genel Müfettişliği'nde gösterdiği başarısından kaynaklanmaktadır. Çünkü, Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesine kadarki süreçte bütün memuriyet hayatı taşrada geçen Hüseyin Hilmi Paşa, Rumeli Genel Müfettişliği ile ismini duyurmuştur.

Hüseyin Hilmi Paşa, 31 Mart Vakası öncesi ve sonrasında İttihat ve Terakki'nin vesayeti (veya himaye, siyanet) altında iki defa sadarette bulunmuştur fakat onun için kesin olarak İttihatçı bir devlet adamıdır, denilemez. Bununla birlikte Hilmi Paşa'nın İttihat ve Terakki düşmanı olmadığı da kesindir. İttihatçılar'ın gözünde Hüseyin Hilmi Paşa, "eski devir adamlarından biridir". Eğer, İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumisi deneyimli ve kendine güvenli devlet adamlarından oluşsaydı; Kamil, Said, Mahmut Şevket, Avlonyalı Ferid ve Hüseyin Hilmi Paşa'lar gibi eski devir devlet adamları ile çalışmazdı. Doğal olarak adı geçen bu eski devir paşaları ile teşrik-i mesaisi fazla sürmemiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, daha çok bağımsız, tarafsız ve hiçbir yöne aşırı eğilimi olmayan bir devlet adamı imajı çizmektedir. Onun ilgilendiği konular, fırkacılık veya cemiyetçilikten çok Bâb-ı Ali ve mabeynin protokol kuralları, diplomasi, prosedürleri (veya muamelat) bilmek gibi devlet adamlığıyla ilgili unsurlardır. Nitekim 1911 yılında kurulan ve İttihat-Terakki'ye muhalif olan Hürriyet-İtilaf Fırkası'na yakın olduğu ifade edilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'nde (Büyük Kabine) kısa bir süre Adliye ve Mezâhip Nazırlığı görevini yürütmüştür. Bunun yanında Hüseyin Hilmi Paşa'nın hem Sultan Abdülhamid hem de Sultan Reşad'ın güveni ve sevgisini kazandığı çağdaşlarınca ifade edilmektedir. Sonuç olarak, Hüseyin Hilmi Paşa için iki zıt kutup arasında bir yerde olduğu, "arabulucu" bir kişilik olduğu söylenebilir. Literatürde Hüseyin Hilmi Paşa'nın liberal bir bakış açısına sahip olduğu da ifade edilmektedir.

Hüseyin Hilmi Paşa, kısa süren birinci sadaretinde özellikle 31 Mart Vakası'nın ortaya çıkmasını engelleyememekle ve bu olay karşısında pasif bir tutum sergilemekle itham edilmiştir.

Dikkat çeken bir başka konu ise; Hüseyin Hilmi Paşa'nın hem Sultan Abdülhamid'in bende-i hass-ül hassı olarak bu dönemde hem de Meşrutiyet Dönemi'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile beraber çalışmasıdır. Bunun yanında, birbirinden farklı görevlerde de bulunmuştur. Yemen Valiliği, Genel Müfettişlik, Dahiliye Nazırlığı ve Sadaretleri'nden sonra Maliye Komisyonu Reisliği, Adliye ve Mezahip Nazırlığı ve Viyana Sefirliği görevlerinde bulunması ilginç ve dikkat çekicidir.

Hilmi Paşa'nın ikinci sadaretinde, özellikle Kanun-u Esasi Değişiklikleri ve Tensikat konusu dikkat çekmektedir. Anayasada yapılan değişikliklerle, hükümet artık Padişah'a değil meclise karşı sorumlu olacaktı. Meclis'in istizah (gensoru) ile bakanları ve sadrazamı yani hükümeti düşürebilme yetkisi olacaktı. Tensikat ile ise; bazı devlet daireleri kaldırılmış, bazıları birleştirilmiş, bazıları ise yeni kurulmuştur. Bunun yanında birçok memur, memuriyetten tasfiye edilmiştir. Bunun yanında yine ikinci sadaretinde, İttihat ve Terakki tarafından ortaya atılan siyasi müsteşarlık teklifini kabul etmeye yanaşmamıştır fakat İttihat ve Terakki'yle açıktan zıtlaşmamak için bu konunun Meclis tarafından karara bağlanmasını önermiştir. Bununla birlikte, bu teklif mecliste kabul edilmemiştir. Ayrıca Hüseyin Hilmi Paşa, Lynch İmtiyazı olarak adlandırılan Fırat ve Dicle Nehirleri'nde gemi işletmekle ilgili imtiyazı, Meclis ile müzakere etmeksizin hükümetin karara bağlamasını istemiştir. Hilmi Paşa, bu imtiyazın hazineyi mali bir taahhüd altına sokmayacağını belirterek bu konuda insiyatifin hükümette olması gerektiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte konu, ısrarlar üzerine Meclis-i Mebusan'a taşınmış; Hüseyin Hilmi Paşa meclisteki müzakerelerde bu konunun hükümetin yetkisinde olduğunu belirterek, eğer hükümete güvenilmiyorsa görevden çekileceğini ifade etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, yapılan güvenoylamasında büyük çoğunlukla güvenoyu almasına rağmen, kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Fırkası'nın baskısı üzerine istifa etmek zorunda kalmıştır. Yalnız bu istifanın nedeni kamuoyuna açıkça ifade edilmemiş; istifanın sağlık sorunları dolayısıyla gerçekleştiği ifade edilerek üstü kapatılmıştır.

Bir ay kadar Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi'nde yer aldıktan sonra bu görevden istifa eden Hüseyin Hilmi Paşa, son devlet görevi olan Viyana Sefirliği'ne tayin edilmiştir. 1912 ile 1918 yıllarında Viyana Sefirliği yapan Hüseyin Hilmi Paşa, 1918 yılında Mondros Mütarekesi'nin bir hükmü gereği Viyana Sefareti lağv edilince İstanbul'a geri dönmemiş ve geri kalan hayatını Viyana'da geçirmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın Viyana'dan İstanbul'a geri dönmemiş olmasının akla gelen en mantıklı nedeni, İttihatçılıkla suçlanmak endişesi olsa gerektir. Çünkü Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı Devleti'nde tabir-i caizse bir "İttihatçı Avı" başlamıştı. İttihat

ve Terakki Cemiyeti, İtilaf Devletleri ve İttihat-Terakki muhalifleri tarafından Ermeni Tehciri ve dünya savaşına İttifak Devletleri safında girilmesi nedenleriyle suçlanıyordu.

1923'te vefat eden Hüseyin Hilmi Paşa'nın cenazesi daha sonra İstanbul'a getirilmiş ve Beşiktaş'taki Yahya Efendi Türbesi'ne defnedilmiştir.

Hüseyin Hilmi Paşa'nın öne çıkan en önemli özelliği, her zaman dengeleri gözetmeye çalışan idare-i maslahatçı bir devlet adamı oluşudur. Özellikle Rumeli'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin güçlendiğini gördüğü andan itibaren, vilayetlerden gelen yazıları mütalaa-yorum belirtmeksizin Bab-ı Ali'ye aynen göndermesi, onun bu özelliğini ortaya koymaktadır. Bunun yanında Hüseyin Hilmi Paşa, ilk sadaretinde de Padişah ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında bu politikayı takip etmiştir. Bunun yanında Hüseyin Hilmi Paşa'nın bir diğer öne çıkan özelliği de çalışkanlığıdır. Çağdaşları, Hilmi Paşa'nın bu özelliğini vurgulamışlardır. Gayet zeki bir devlet adamı olan Hilmi Paşa'nın kalem erbabından olduğu da çok yerde belirtilmiştir. Özellikle Rumeli Genel Müfettişliği sırasında devlet mekanizmasını işler hale getirdiği ve burada insanüstü bir gayret ile devlet dairelerinde bir düzen ve disiplin tesis ederek, memurların saygısını kazandığı bilinmektedir. Hilmi Paşa, aynı zamanda memurlar üzerinde nufuz sahibi olmuştu. Hilmi Paşa'nın bir diğer önemli özelliği de devlet işlerinde çok titiz olmasıydı. En küçük işleri bile bizzat kendi kontrolü altında halletmek isterdi. Hatta bu özelliğinden dolayı, çağdaşları arasından kendisini eleştirenler de olmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa'nın gayet asabi mizaçta bir devlet adamı olduğu fakat bunun yanında makul ve hakkaniyet sahibi bir yapısı olduğu da ilave edilmelidir. Sonuç olarak Hüseyin Hilmi Paşa, artı ve eksileri ile tarihimizde önemli ve müstesna bir yer edinmiş devlet adamlarımızdan biridir.

K A Y N A K Ç A

A) Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi
2. İslam Araştırmaları Merkezi, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı

B) Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

- Devre: 1, c.I, Ankara 1982.
- Devre: 1, c.I, Ankara 1985.
- Devre:I, c.I, Ankara 1985.
- Devre: 1, c.I, Ankara 1985.
- Devre: 1, c.II.
- Devre: 1, c.III.
- Devre:I, c.II, Ankara 1985.
- Devre:I, c.IV.

C) Gazeteler

1. Tanin

   - Hüseyin Cahid, "Kabinenin Programı", 5 Cemaziyelevvel 1327-12 Mayıs 1325-25 Mayıs 1909, Nr:261.

   ----------, "Dicle ve Fırat Nehirleri'nde Seyr-i Sefain", 23 Şevval 1327-25 Teşrinievvel 1325-7 Kasım 1909, No: 424.

   ----------, "Linç Meselesi", 12 Zilkade 1327-12 Teşrinisani 1325-25 Kasım 1909, No: 442.

   ----------, "Buhran", 27 Zilkade 1327-27 Teşrinisani1325- 10 Aralık 1909, No: 457.

   ----------, "Linç Meselesinde Müessirat", 28 Zilkade 1327-28 Teşrinisani 1325- 11 Aralık 1909, No: 458.

   ----------, "Dünkü Meclis", 29 Zilkade 1327-29 Teşrinisani 1325- 12 Aralık 1909, No: 459.

   ----------, "Bulgarlarla Rumlar", 11 Şaban 1327-14 Ağustos 1325-27 Ağustos 1909, No: 354.

   ----------, "Tebdil-i Vükela ", 18 Teşrinisani 1324-1 Aralık 1908, Nr: 121.

   ----------, "Yemen Meselesi", 18 Mayıs 1325-31 Mayıs 1909, No: 267.

----------, "Vükeladan İstizah", 21 Kanunuevvel 1324- 3 Ocak 1909, No: 154.

----------, "Makedonya Düğümü",18 Kanunusani 1324-31 Ocak 1909, No: 180.

----------, "Makedonya Meselesi",20 Kanunusani 1324-2 Şubat 1909, No: 182.

----------, "Yeni Kabine",4 Şubat 1325-17 Şubat 1909, No: 197.

----------, "Millet-i Hâkime", 25 Teşrinievvel 1324- 7 Kasım 1908, No: 97.

----------, "Yeni Heyet-i Vükela ve Programı", 5 Şubat 1324-18 Şubat 1909, No: 198.

----------, "Hükümet ve Cemiyet", 10 Mart 1325-23 Mart 1909, No: 231, s.1.

----------, "Hükümet İşi ve Kalem Muamelâtı", 25 Mayıs 1325- 7 Haziran 1909, No: 274.

----------, "Meclisde Ekseriyet", 6 Haziran 1325-19 Haziran 1909, No: 286.

----------, "Tensikat ve Memurîn", 15 Mayıs 1325- 28 Mayıs 1909, No: 264.

----------, "Tensikat", 12 Ağustos 1325- 25 Ağustos 1909, No: 352.

----------, "İki Kuvvet", 12 Mayıs 1325- 3 Haziran 1909, No: 270, s.1.

----------, "Kabine", 25 Ağustos 1912-12 Ağustos 1328, No: 1422.

-21 Temmuz 1324-3 Ağustos 1908, No:3.

-30 Eylül 1324-13 Ekim 1908, No: 74.

-18 Kanunuevvel 1325- 31 Kanunuevvel 1909, Nr:7.

- 23 Kanunuevvel 1325- 5 Ocak 1910, Nr:12.

- 23 Kanunuevvel 1325- 5 Ocak 1910, Nr:12.

-29 Temmuz 1325- 11 Ağustos 1909, No: 338.

- 25 Zilhicce 1327-25 Kanunuevvel 1325- 7 Ocak 1910, Nr:14.

-10 Şubat 1324-23 Şubat 1909, Nr:203.

-14 Zilhicce 1331-1 Teşrinisani 1329-14 Kasım 1913, Nr: 1756.

-9 Cemaziyelahir 1331- 2 Mayıs 1329-15 Mayıs 1913, Nr: 1601.

-21 Temmuz 1324- 3 Ağustos 1908, No:3.

-9 Cemaziyelahir 1331- 2 Mayıs 1329-15 Mayıs 1913, Nr: 1601.

2. İkdam

-18 Şubat 1909, Nr: 5292.

3. Sabah

-4 Şubat 1324/ 17 Şubat 1909, Nr. 6967.

-24 Şubat 1324/ 9 Mart 1909, Nr. 6987.

4. Yeni Gazete,

-10 Eylül 1909, Nr. 375.

D) Kitaplar

-Adanır, F.,*Makedonya Sorunu,* çev: İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

-Afyoncu, E. vd., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler,* Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.

-Ahmad, F., *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, çev: Nuran Yavuz, bs.8, Kaynak Yayınları, 2010.

-Akşin, S., *Jön Türkler ve İttihat Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.

-Alkan, N., *Mutlakiyetten Meşrutiyete II. Abdülhamid ve Jön Türkler, 1889-1908,* Selis Kitapçılık, İstanbul 2009.

----------, *Selanik'in Yükselişi, Jön Türkler Abdülhamid'e Karşı, 1908 İhtilali,* Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

-Armaoğlu, F., *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi,* bs.6, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.

-Avcıoğlu, D., *31 Mart'ta Yabancı Parmağı,* Yenigün Yayınları, 1998.

-Aydemir, Ş. S., *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* Remzi Kitabevi, c.I, II, III.

-Bayur, Y. H., *Türk İnkilap Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, c.I, K.I, B.III, Ankara 1983.

-Berkes, N., *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* yay. haz: Ahmet Kuyaş, bs.4, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

-Birinci, A., *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar,* Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.

-Bouquet, O., *Sultanın Paşaları 1839-1909,* çev.: Devrim Çetinkaya, İş Bankası Kültür Yayınları.

-Çavdar, T., *İttihat ve Terakki,* İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

----------, *Talat Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

-Çetinkaya, Y. D., *1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi,* İletişim Yayınları.

-Demiryürek, M., *Abdurrahman Şeref Efendiyle Tarih Sohbetleri*, Akademik Kitaplar, İstanbul 2010.

-Gazel, A. A., *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlementer Denetim (1908-1920),* Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2007.

-Georgeon, F., *Sultan Abdülhamid,* çev: Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

-Hacısalihoğlu, M., *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, çev: İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

-Halaçoğlu, Y., *Ermeni Tehciri,* bs.8, Babıali Kültür Yayıncılığı, Ankara 2006.

-Hanioğlu, M. Ş., *The Young Turks In Opposition,* Oxford University Press, New York, Oxford 1995.

----------, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük,* İletişim Yayınları, İstanbul 1989.

-Iacovella, A., *Gönye ve Hilal, İttihad-Terakki ve Masonluk*, çev: Tülin Altınova, bs. 2, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

-İlter, E., *Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880),* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 89, Ankara 1988.

-İnal, İbnülemin M. K., *Son Sadrazamlar*, Dergah Yayınları, C.III, İstanbul 1982.

-İrtem, S. K., *Osmanlı Devleti'nin Mısır-Yemen-Hicaz Meselesi,* haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları.

----------, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali,* haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

----------, *Yıldız ve Jön Türkler, İttihat-Terakki Cemiyeti ve Gizli Tarihi,* haz.: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

-Kadri, H. K., *Balkanlar'dan Hicaza İmparatorluğun Tasfiyesi, 10 Temmuz İnkılabı ve Netayici,* bs.3, Pınar Yayınları, İstanbul 2011.

-Kansu, A., *1908 Devrimi,* çev.: Ayda Erbal, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

-Karaca, A., *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899),* Eren Yayıncılık, İstanbul1993.

-Kazım, K., *İttihat ve Terakki Cemiyeti,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

-Karal, E. Z., *Büyük Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c.IV, Ankara.

-Kerimoğlu, H. T., *İttihat-Terakki ve Rumlar, 1908-1914,* Libra Yayıncılık, İstanbul 2009.

-Kırmızı, A., *Avlonyalı Ferid Paşa, Bir Ömür Devlet,* Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

-Kili, S.-Gözübüyük, A. Ş., *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze),* bs.2, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.

-Kodaman, B., *II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası,* Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

-Kuran, A. B., *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler,* bs.2, Kaynak Yayınları. İstanbul.

-Küçük, C., *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1984.

-Külçe, S., *Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

-Mehmed Memduh Paşa, *Miftah-ı Yemen,* Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1330 (1912).

-Mehmed Memduh Paşa, *Esvat-ı Sudur,* Vilayet Matbaası İstanbul 1328.

-Öke, M. K., *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1914),* Üçdal Neşriyat, İstanbul 1982.

-Pakalın, M. Z., *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü,* M.E.B. Basımevi, c.III, İstanbul 1983

-Ramsaur, E. E., *Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu,* Pınar Yayınları, 2004.

-Rıfat, M., *Yemen Hakkında Dahiliye Nazırı Talat Beyefendiye Açık Layiha,* Kahire 18 Kanunusani 1326.

----------, *31 Mart, Bir İhtilalin Hikayesi,* Sadeleştiren: Berire Ülgenci, Pınar Yayınları, İstanbul 2010.

-Saib, A., *Tarih-i Meşrutiyyet ve Şark Mesele-i Hâzırası,* yay. haz.: Şennur Şenel, Ankara 2010.

-Sencer, M., *Türkiye'nin Yönetim Yapısı,* Alan Yayınları, 1986.

-Selanikli Şemseddin, *Makedonya, Tarihçe-i Devr-i İnkilâb,* Artin Asaduryan Matbaası, Dersaadet 1324.

-Shaw, S. J.- Shaw, E. K., *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II,* Cambridge University Press, 1977.

-Sönmez, B. İ., *II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

-Şemsi, M., *Şemsi Paşa, Arnavudluk ve İttihad-Terakki, El Hakku Ya'lu Vela Yu'la Aleyh,* haz.: Ahmet Nezih Galitekin, Nehir Yayınları, İstanbul 1995.

-Tokay, G., *Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilali'nin Kökenleri (1903-1908),* Afa Yayınları, İstanbul 1995.

-Tunalı Hilmi, *Makedonya: Mazisi, Hali, İstikbali,* Kahire (Hicrî)1326.

-Tunaya, T. Z., *Türkiye'de Siyasal Partiler*, bs.2, Hürriyet Vakfı Yayınları, c.I, İstanbul 1988.

-Uçarol, R., *Siyasi Tarih (1789-1999)*, bs.5, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000.

-Uzer, T., *Mak edonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, bs.3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

- Yay. Haz: Murat Hatipoğlu, *Dünden Bugüne Makedonya Sorunu,* Ankara 2002.

-Yay. Haz: Ömer Faruk Bahadır vd, *Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı Kataloğu*, İSAM Yayınları, İstanbul 2006.

-Yay. Haz: Faik Reşit Unat, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevat Bey'in Fezlekesi*, bs.3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

-Yay. Haz: H. Yıldırım Ağanoğlu vd, *Osmanlı Arşiv Belgeleri'nde Kosova Vilayeti,* T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Düzey Matbaacılık, İstanbul 2007.

-Yay. Haz: Mümin Yıldıztaş vd, *Osmanlı Arşiv Belgeleri'nde Yemen,* T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Düzey Matbaacılık, İstanbul 2008.

-Haz: Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal**,** *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, *II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

-Haz.: T. Cengiz Göncü, *Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920),* İstanbul 2010.

E) Tezler

-Çetin, E., *Bulgaristan Prensliği İle Osmanlı İmparatorluğu Arasında Siyasi İlişkiler (1878-1908),* (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

-Saatçi, M. B., *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, (yayınlanmamış doktora tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2004.

-Ulutin, H., H., *Hüseyin Hilmi Paşa's İnspectorate General Of Rumeli Provinces*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.

F) Hatırat

-Ahmed Rıza, *Anılar*, Yenigün Yayıncılık, 2001.

-Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, bs.4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

-Ali Haydar Mithat, *Hatıralarım 1872-1946,* Akçit Yayını, İstanbul 1946.

-Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* İnkilap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1965.

-Halil Menteşe, *Halil Menteşenin Anıları,* yay. haz.: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

-Kolağası Resneli Ahmed Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi Yahut Tarihçe-i İnkilab-ı Kebir-i Osmaniden Bir Sahife,* Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.

-Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım,* yay. haz.: İsmet Parmaksızoğlu, bs.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

-Mehmed Selahaddin Bey, *İttihad ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim,* Sadeleştiren: Ahmet Varol, İnkılab Yayınları, İstanbul 1990.

-*Mehmet Tevfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları,* yay. haz.:F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, c.I, İstanbul 1993.

----------, c.II, İstanbul 1993.

-Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1979.

-*Sadrazam Sait Paşa'nın Anıları,* Hürriyet Yayınları, 1977.

-Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım,* haz.: Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir, Dün Bugün Yayınları, İstanbul 2011.

-*Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları-Sultan Abdülhamid*, bs.3, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.

-Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

----------, *Siyasal Anılar,* Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2000.

-Lütfi Simavi, *Son Osmanlı Sarayı'nda Gördüklerim, Sultan Mehmed Reşad Hanın ve Halifenin Sarayında Gördüklerim,* Örgün Yayınevi, İstanbul 2004.

G) Makaleler, Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri

-Abdurrahman Şeref Efendi, "Viyana Sefir-i Sabıkı Hüseyin Hilmi Paşa'", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (TOEM)*, 49. Cüz, 1 Nisan 1335.

-Akün, Ö. F., "Namık Kemal" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXII, İstanbul 2006, s.361-378.

-Arsel, İ., "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* c.X, S: 1-4, Ankara 1953, s.194-211.

-Artuç, N., "II. Meşrutiyet'in İlanı", *Doğu Batı, II. Meşrutiyet 100. Yıl,* c.I, Sa. 45, Mayıs-Haziran-Temmuz 2008, s.65-82.

-Aslan, T., "İkinci Meşrutiyet Düşüncesinin Cumhuriyet'e Tesirleri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* S: 21, Ağustos 2008, s. 345-377.

----------, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Propaganda Araçlarından Hayyeale'l-Felah Risalesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* s.303-330.

-Aybars, E., " 'Makedonya' ve II. Meşrutiyet", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi,* İzmir, s.107-111.

-Aydın, M., "Hüseyin Hilmi Paşa" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 550-551.

----------, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, IX (1989), İstanbul 1989, s.209-234.

-Bayur, Y. H., "İkinci Meşrutiyet Devri Üzerine Bazı Düşünceler", *Belleten,* S.30, c. XXIII, TTK Basımevi, Ankara Nisan 1959, s. 267-285.

-Beydilli, K., "II. Abdülhamid Devri'nde Makedonya Meselesine Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, IX (1989), İstanbul 1989, s.77-99.

-Bozkurt, G., "II. Meşrutiyet Osmanlı Meclis Zabıtlarında Bulgar Azınlıklarının Kilise ve Okul Sorunları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi,* S.4, Ankara 1993, s.99-119.

-Çakaloğlu, C., "Yemen İsyanı ve Tokat Redif Taburu (1905-1906)", *Celal Bayar Üniveristesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi 1,* 2009, s. 24-46.

-Gazel, A. A., "İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 18, Erzurum 2001, s. 259-266.

-Gümüşsoy, E., "II. Meşrutiyeti Hazırlayan Bir Merkez: Ohri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi,* Aralık 2008, S.:18, s.53-70.

-Güneş, İ., "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", *Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi,* S.1, 1990, s. 171-269.

-Gürdoğan, B., "İkinci Meşrutiyet Devrinde Anayasa Değişiklikleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* c.XVI, S: 1-4, 1959, s.91-105.

-Hacısalihoğlu, M., "Makedonya", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c.XXVII, Ankara 2003, s.437-444.

----------, "İttihadcılar ve Makedonya İhtilal Komiteleri: İttihad ve Terakki Hümetinin Başlamasına Kadar İlişkiler, Pazarlıklar ve Sonuçları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* S: 38, Yayın No:4410, 2003-2003, s.101-117.

-Hatipoğlu, M., "1897 Osmanlı-Yunan Harbi ve Yunanistan'ın Makedonya Politikası 1897-1913", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, c.II, Ankara 1999, s.306-313.

-Kedourie, E., "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies,* Vol. 7, No.1, Ocak 1971, s. 89-104.

-Keser, U., "Uluslararası Petrol Rekabeti Bağlamında Fransa'nın Ortadoğu Politikası ve Ermeni Yaklaşımı", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, (Erciyes Üniversitesi-Nevşehir Üniversitesi II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu [EUSAS-II]*, 22-24 Mayıs 2008), yay. haz.: M. Metin Hülagü vd, c.IV, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s.249-291.

-Kodaman, B., "II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914)", *Türkler,* ed.: H. Celal Güzel ve diğerleri, Yeni Türkiye Yayınları, c.XIII, Ankara 2002, s. 165-192.

----------, "1876-1920 Arası Osmanlı Siyasi Tarihi", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* ed.: Bahaeddin Yediyıldız, Çağ Yayınları, c.XII, s. 19.

-Okandan, R. G.,, "Amme Hukukumuz Bakımından Tanzimat, Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinin Önemi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* c.XV, S.1, 1949, s.14-33.

-Saygılı, H., "Rumeli Müfettişliği Döneminde (1902-1908) Makedonya'da Yunan Komitecileri ve Osmanlı Devleti", *Güvenlik Stratejileri Dergisi,* Yıl: 11, Sa. 21, s.147-185.

-Şıvgın, H., "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının Önce Kiliseler ve Çeteler Arasında Başlaması", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, c.II, Ankara 1999, s. 478-483.

-Tanör, B., "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,* İletişim Yayınları, c.I, İstanbul, s.10-26.

-Tekeli, İ., "Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması", *Cumhuriyetin Harcı/ Birinci Kitap: Köktenci Modernitenin Doğuşu,* s. 67-77.

-Tokay, G., "Osmanlı-Bulgaristan İlişkileri: 1878-1908", *Osmanlı Ansiklopedisi*, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, c.II, Ankara 1999, s. 319-328.

-Uyanık, E., "İttihat ve Terakki'nin Gelişiminde Osmanlı Balkanları'nın Rolü: 'İhtilal Makedonya'da Başlar'", *Yeni Türkiye Dergisi,* S:66, 2015, s. 1-8.

-Uzunçarşılı, İ. H., "1908 Yılında II. Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, c.XX, S. 77, 1956, s.103-174.

-Yeşilyurt, Y., "Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast", *OTAM,* S. 34, Güz 2013, s. 257-285.

EK 1- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN BİR PORTRESİ

EK 2- "HAZİNE-İ HASSA-İ ŞAHANE MEMURLARINA MAHSUS SİCİL-İ AHVALDİR" BAŞLIKLI HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN SURİYE MEKTUPÇULUĞU'NA KADARKİ ÖZGEÇMİŞİ (BOA, HH. SAİD. MEM, D. N. 27, G.N. 11 ; İSAM, HHP EVRAKI, D.N. 22, G. S. N. 1413).

EK 3- HÜSEYİN HİLMİ EFENDİ'NİN, 1881/1882 YILLARINDA NAMIK KEMAL'İN İSTEĞİYLE MİDİLLİ TAHRİRAT MÜDÜRLÜĞÜ'NE TERFİ ETTİRİLDİĞİNİ BİLDİREN YAZI (İSAM, HHP EVRAKI, D.N. 13, G.S.N. 832)

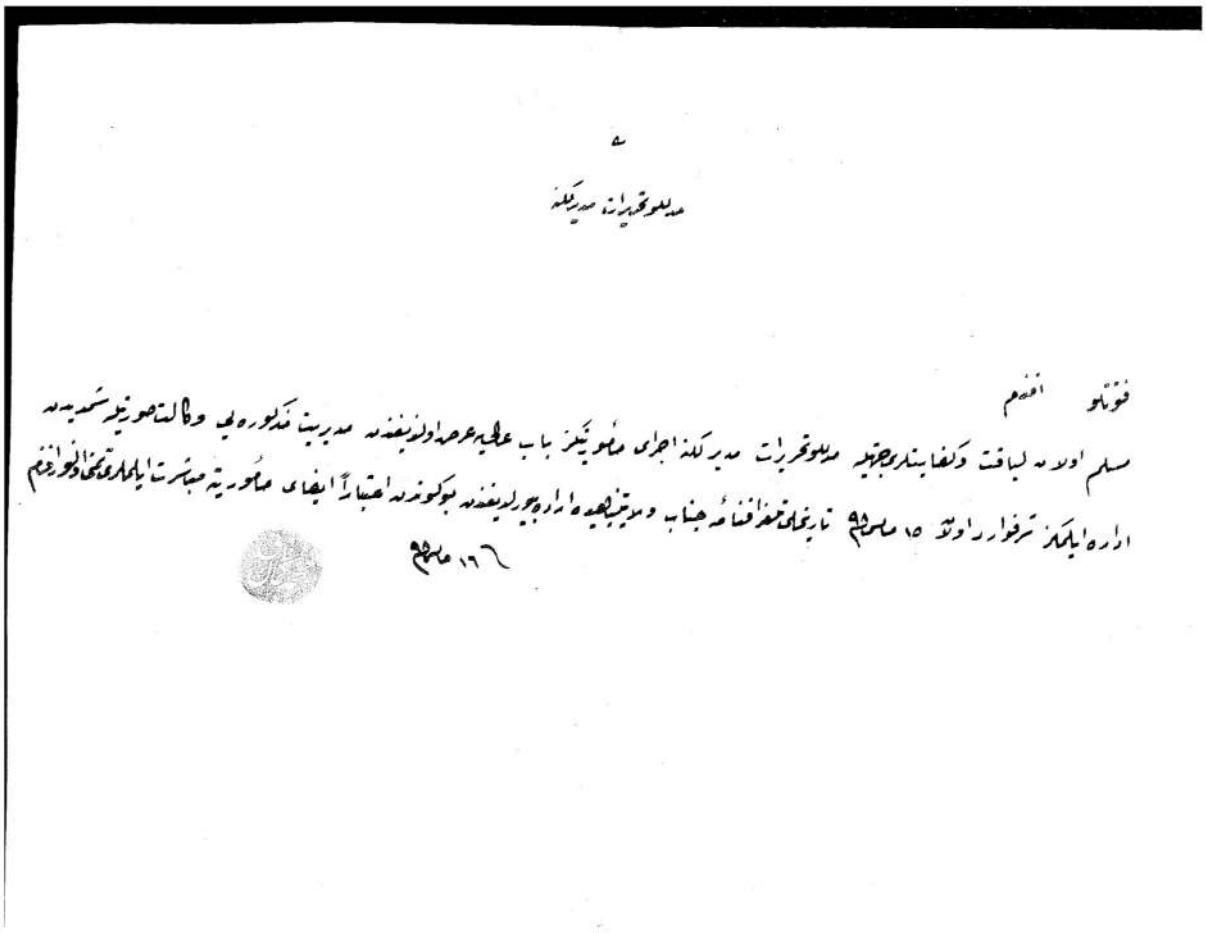

EK 4- SURİYE VALİSİ MEHMED RAUF PAŞA'NIN SADARET'E, SANCAK KUMANDANI LÜTFİ PAŞA ÖDÜLLENDİRİLDİĞİ HALDE, MAAN (KEREK) SANCAĞI MUTASARRIFI HÜSEYİN HİLMİ EFENDİ'NİN DE SADAKAT VE YARARLILIK GÖSTERMESİNE RAĞMEN HENÜZ ÖDÜLLENDİRİLMEDİĞİNİ ANLATTIĞI YAZI (BOA, BEO, D.N. 394, G.N. 29542).

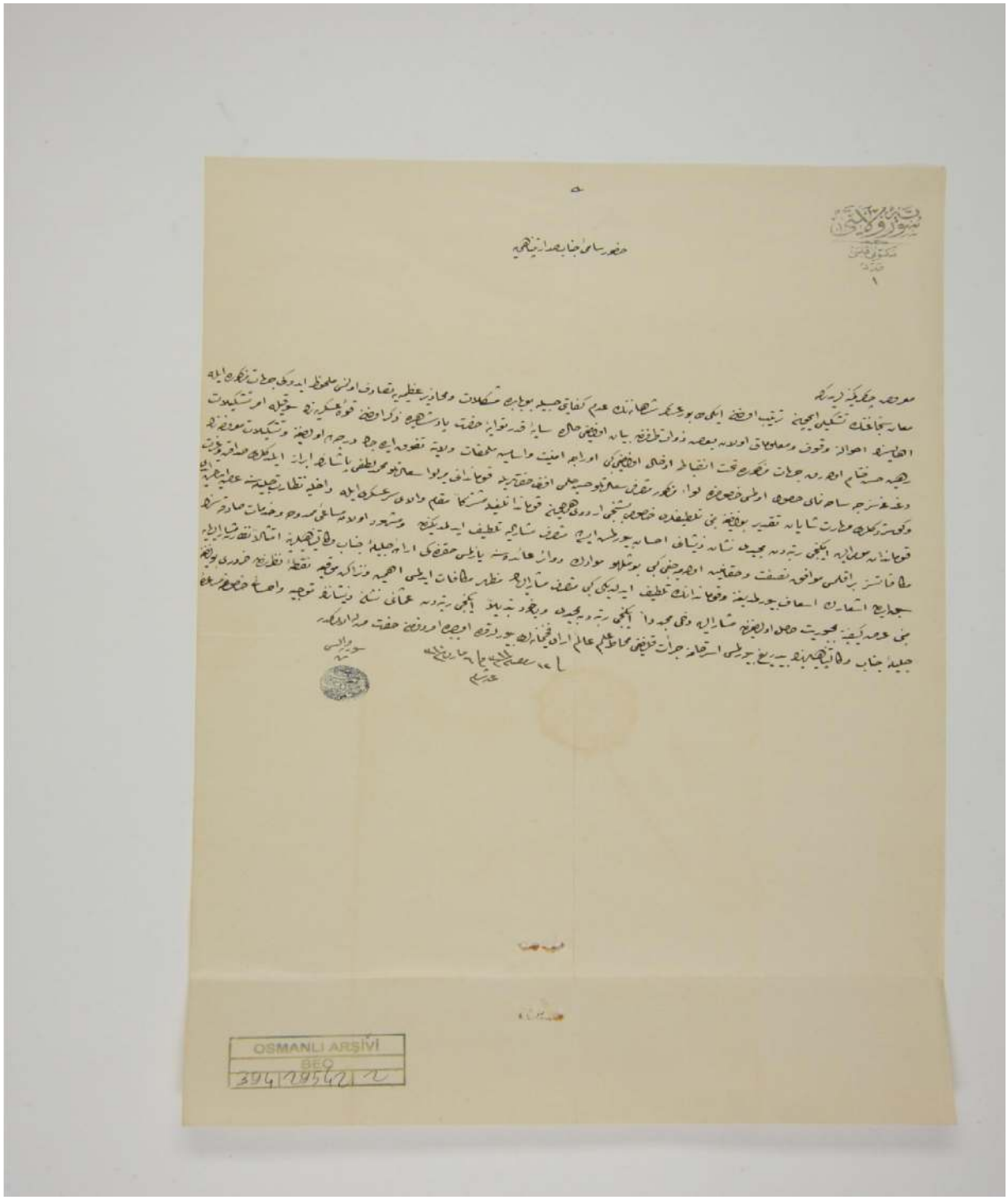
OSMANLI ARŞİVİ
BEO
394 29542

EK 5- SADARET'TEN MALİYE NEZARETİ'NE GÖNDERİLEN, HÜSEYİN HİLMİ EFENDİ'NİN YEMEN VALİLİĞİ'NE TAYİN EDİLDİĞİNİ, MAAŞ KONUSUNU VE HÜSEYİN HİLMİ EFENDİ'NİN YANINDA YEMEN'E GÖNDERİLECEK OLAN ISLAH HEYETİ'Nİ BİLDİREN YAZI (BOA, BEO, D.N. 1123, G.N. 84202).

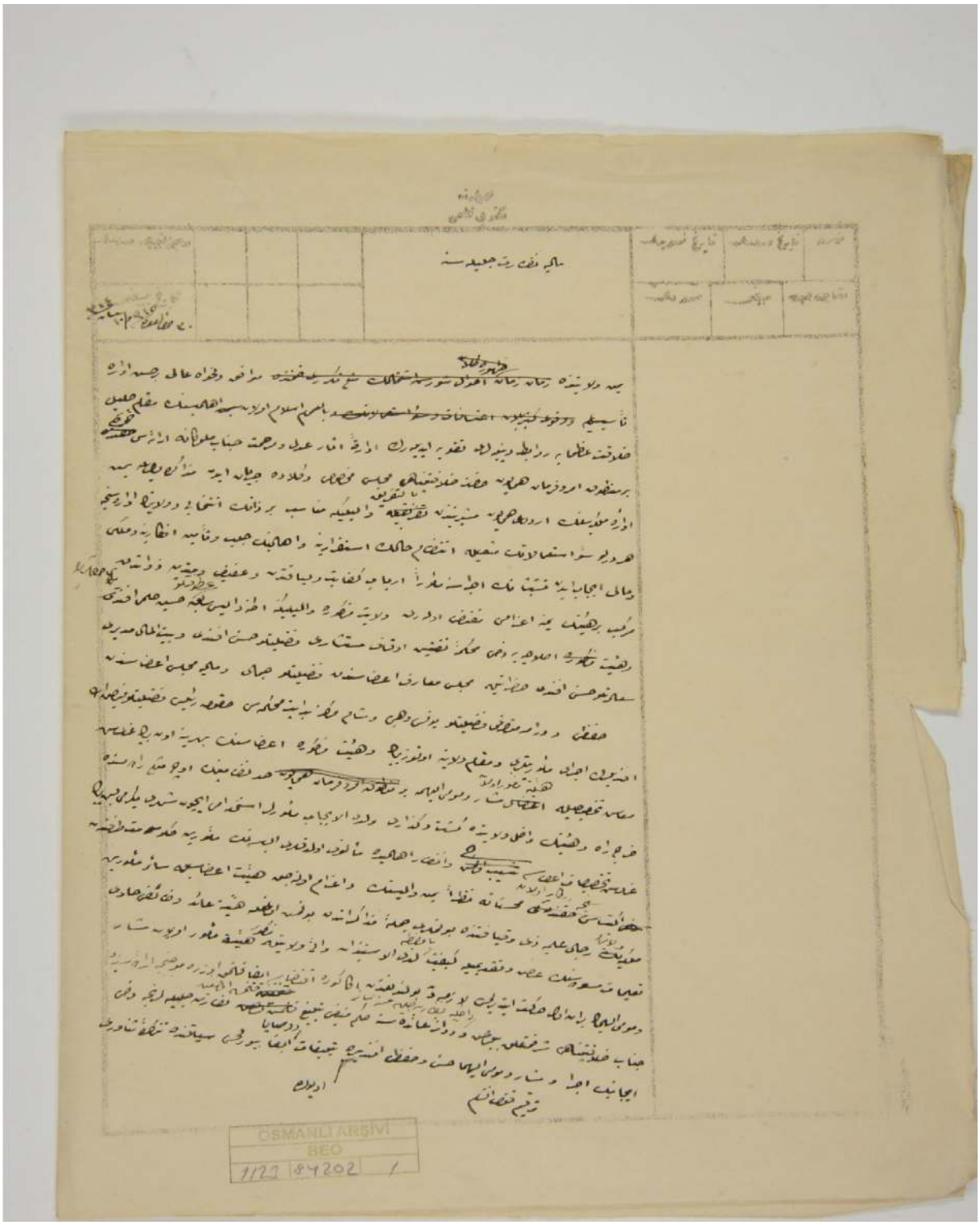
OSMANLI ARŞİVİ
BEO
1123 84202 1

EK 6- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, 1899 YILINDA YEMEN VALİLİĞİ GÖREVİNDEYKEN VEZARET (PAŞALIK) RÜTBESİ'NE TERFİ ETTİĞİNİ BİLDİREN YAZI (BOA, İ.TAL, D.N.176, G.N.69).

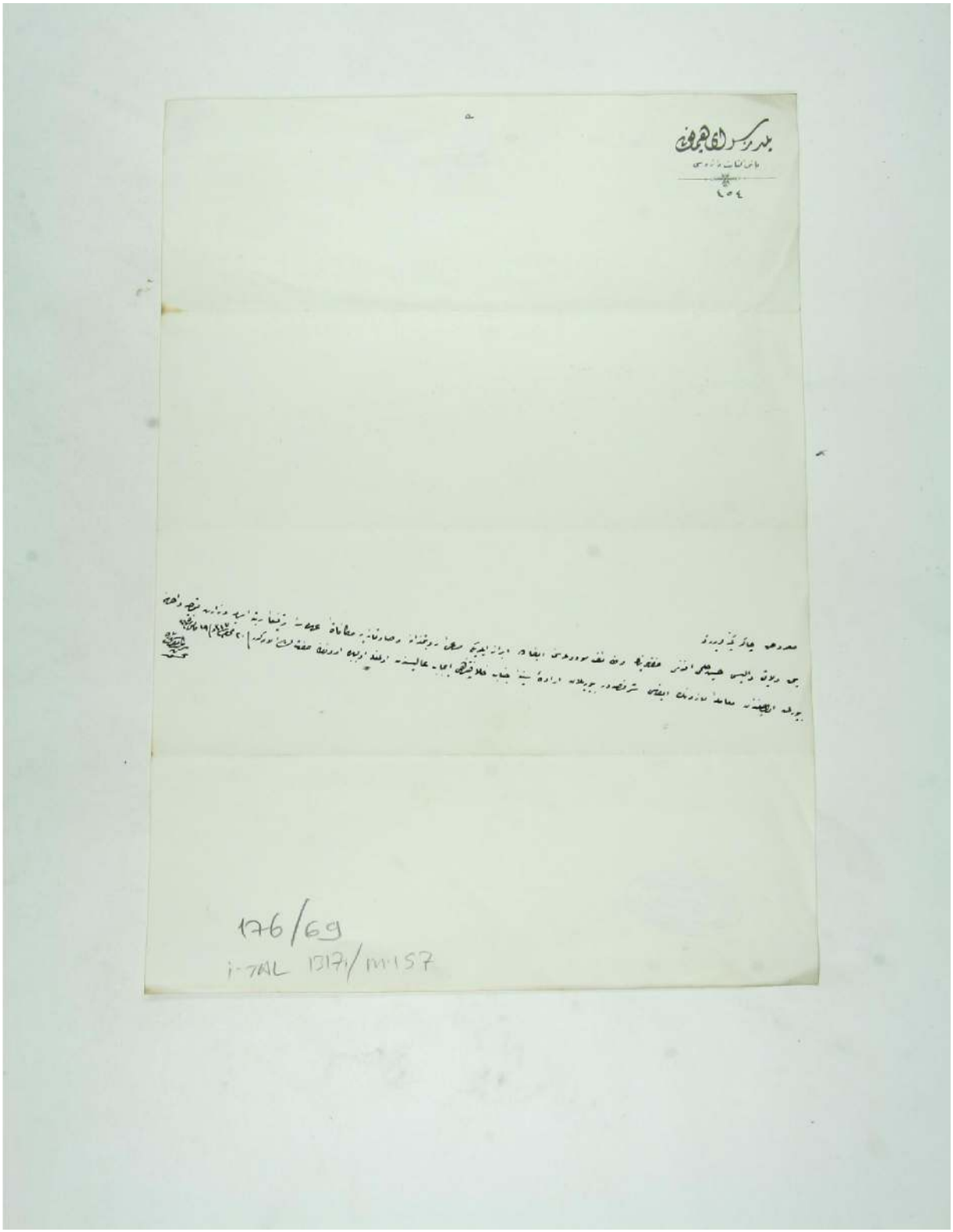

EK 7- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN "VİLAYAT-I SELASE MÜFETTİŞ-İ UMUMİSİ" DEĞİL, "RUMELİ MÜFETTİŞ-İ UMUMİSİ" OLDUĞUNU GÖSTEREN 7 KASIM 1904 (R. 25 TEŞRİNİEVVEL 1320) TARİHLİ BİR BELGE (BOA, Y. A. HUS. D.N. 480, G.S.N. 112).

EK 8- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN "VİLAYAT-I SELASE MÜFETTİŞ-İ UMUMİSİ" DEĞİL, "RUMELİ MÜFETTİŞ-İ UMUMİSİ" OLDUĞUNU GÖSTEREN 28 TEMMUZ 1908 (R. 15 TEMMUZ 1324) TARİHLİ BİR BAŞKA BELGE. (BOA, Y. A. HUS., D.N. 524, G.S.N.8).

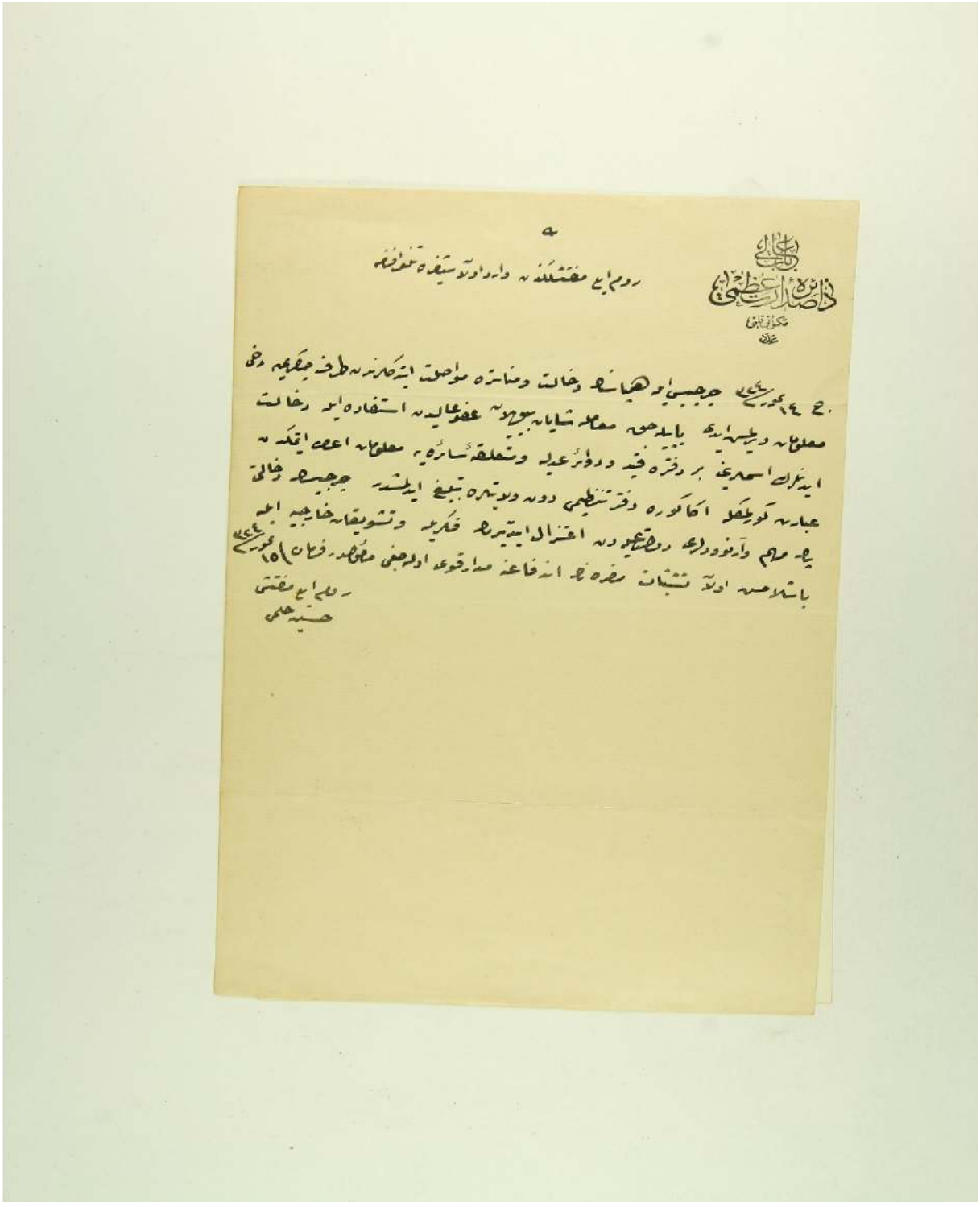

EK 9- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'YA VERİLEN "RUMELİ VİLAYATININ UMUR-U MALİYESİ HAKKINDA VİLAYAT-I MEZKURE MÜFETTİŞ-İ UMUMİSİ DEVLETLÜ HÜSEYİN HİLMİ PAŞA HAZRETLERİNE TASTİR KILINAN TAHRİRAT SURETİDİR" BAŞLIKLI MALİ KONULARLA İLGİLİ TALİMATNAMENİN İLK SAYFASI. (BOA, Y. A. HUS, D.N. 438, G.N. 13).

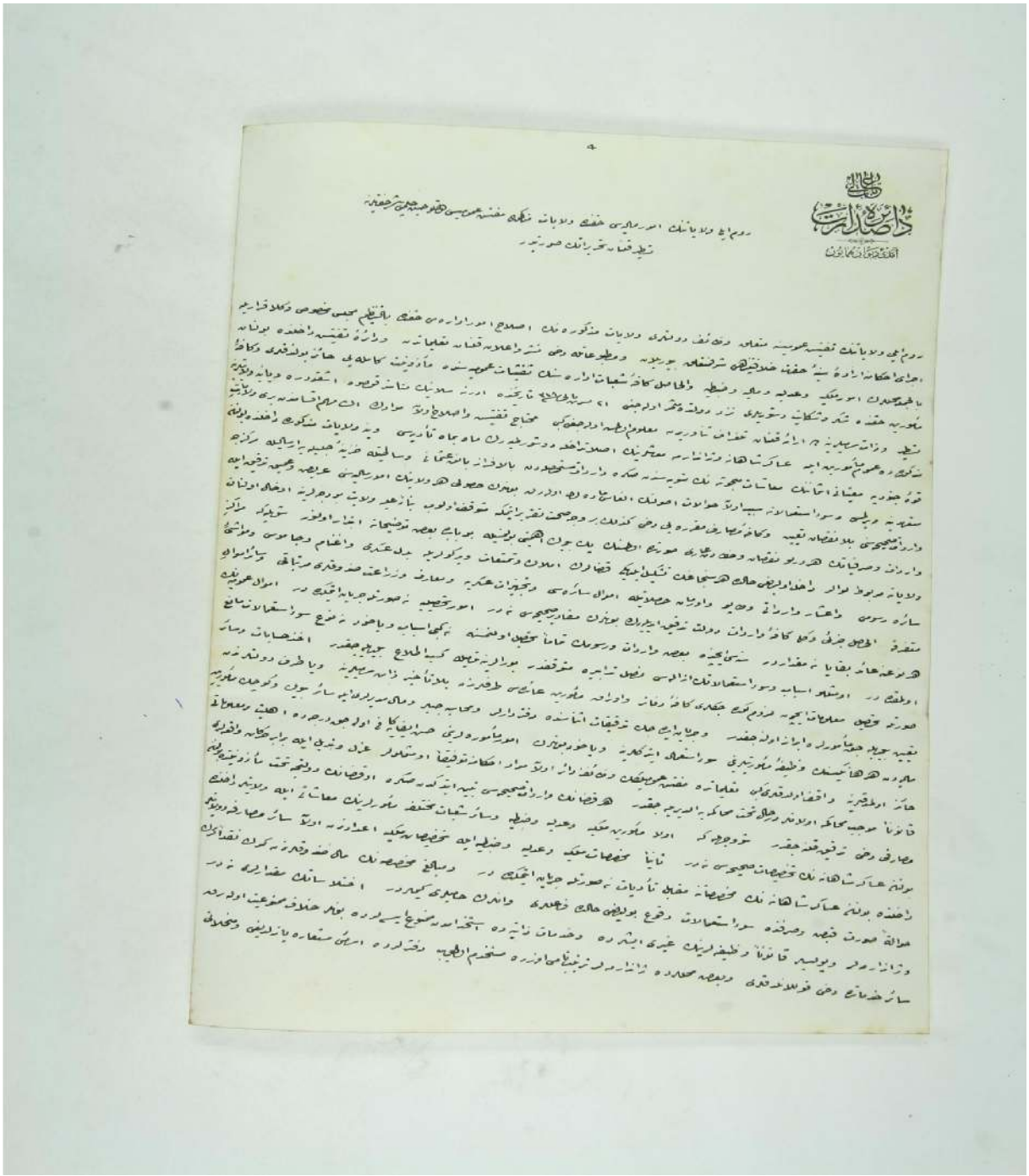

EK 10-RUMELİ MÜFETTİŞİ HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, 26 EKİM 1905 (R. 13 TEŞRİNİEVVEL 1321) TARİHLİ DAHİLİYE NEZARETİ'NE GÖNDERDİĞİ TELGRAFINDA BELİRTTİĞİ NUFUS İSTATİSTİĞİNİN SON SAYFASI. (DH. ŞFR, D.N. 356, G.N. 47).

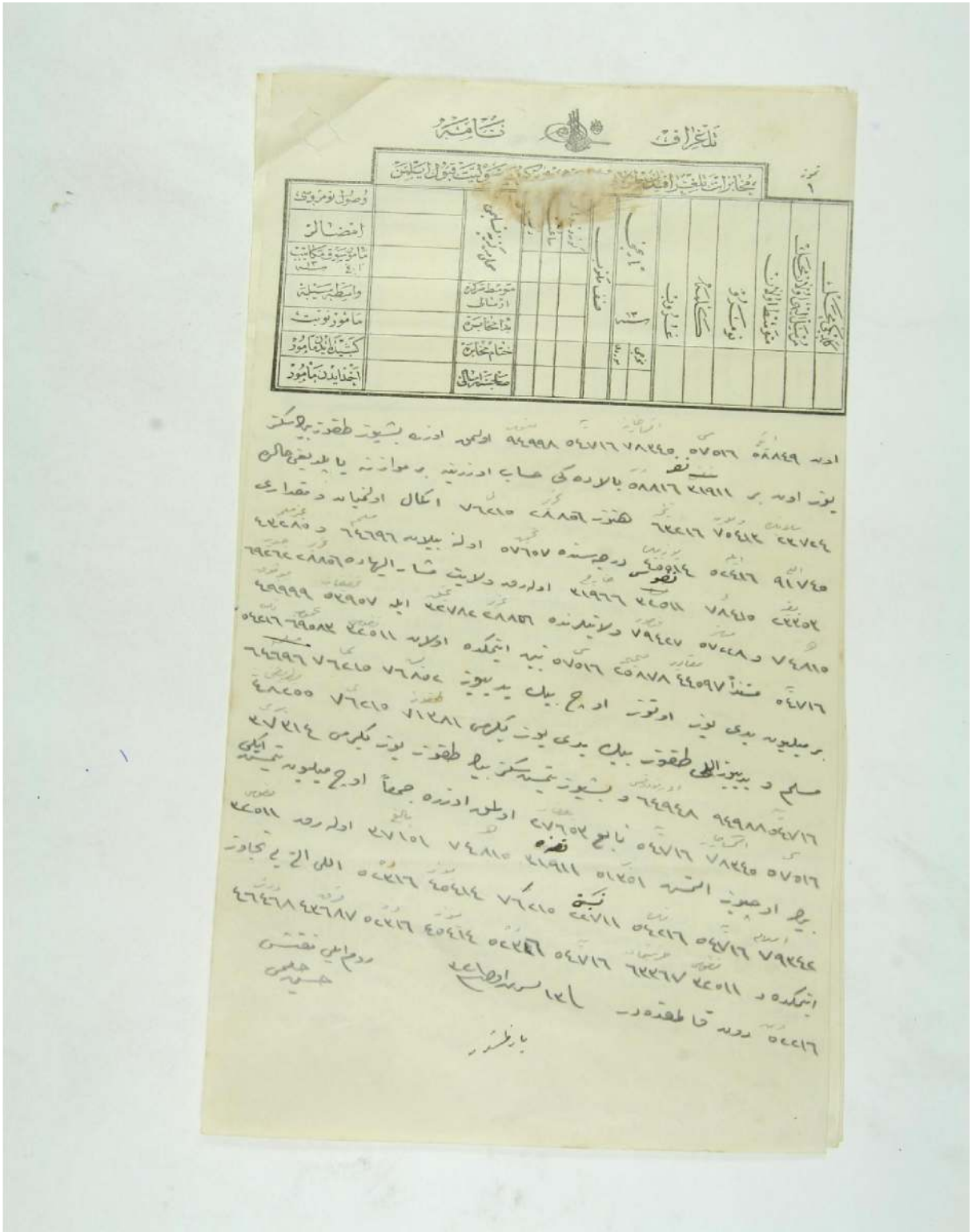

EK 11- MÜRZTEG REFORM PROGRAMI'NIN MADDELERİ'Nİ İÇEREN, RUSYA SEFARETİ'NİN 22 TEŞRİNİEVVEL 1903 TARİHLİ MUHTIRASININ İLK SAYFASI. (BOA, Y. PRK. BŞK., D.N. 71, G.S.N. 23)

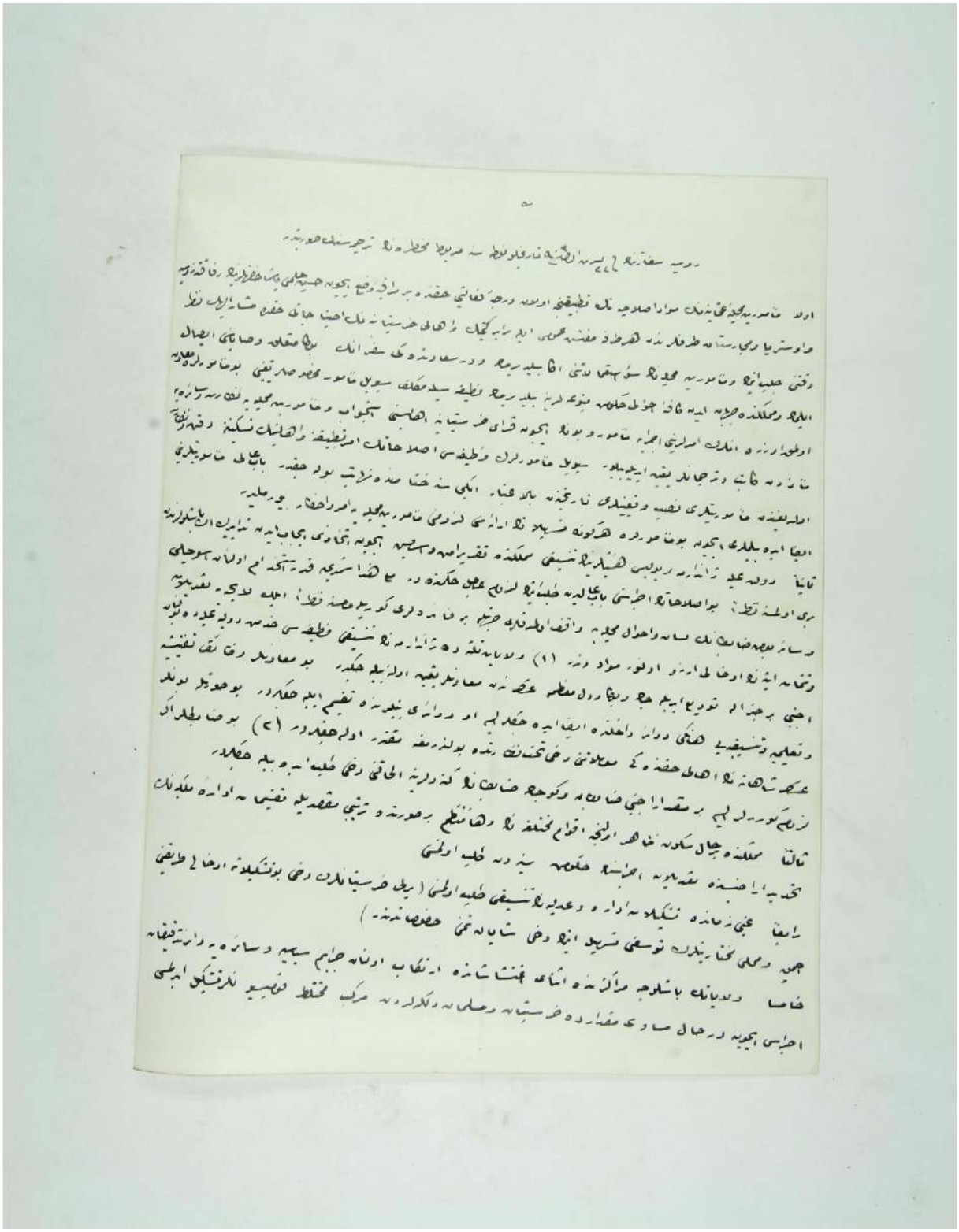

EK 12- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, MABEYN'E GÖNDERDİĞİ 15 TEMMUZ 1908 (R. 2 TEMMUZ 1324) TARİHLİ; DAHA ÖNCEDEN İSTİFA ETMESİNE RAĞMEN PADİŞAH'IN İTİMADI DOLAYISIYLA GEÇİCİ OLARAK GÖREVİNE DEVAM ETTİĞİNİ FAKAT BU SEFER İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'YLE İLİŞİĞİ OLDUĞU ŞEKLİNDEKİ İFTİRALAR VE MÜFETTİŞLİKTE DEVAM ETMEK İÇİN YABANCILARA EĞİLİM GÖSTERDİĞİ ŞEKLİNDEKİ İTHAMLAR DOLAYISIYLA GÖREVDEN ALINMASINI İSTEMEYE TEKRAR MECBUR KALDIĞINI İFADE ETTİĞİ YAZI. (İSAM, HHP EVRAKI, D.N.20, G.S.N. 1304).

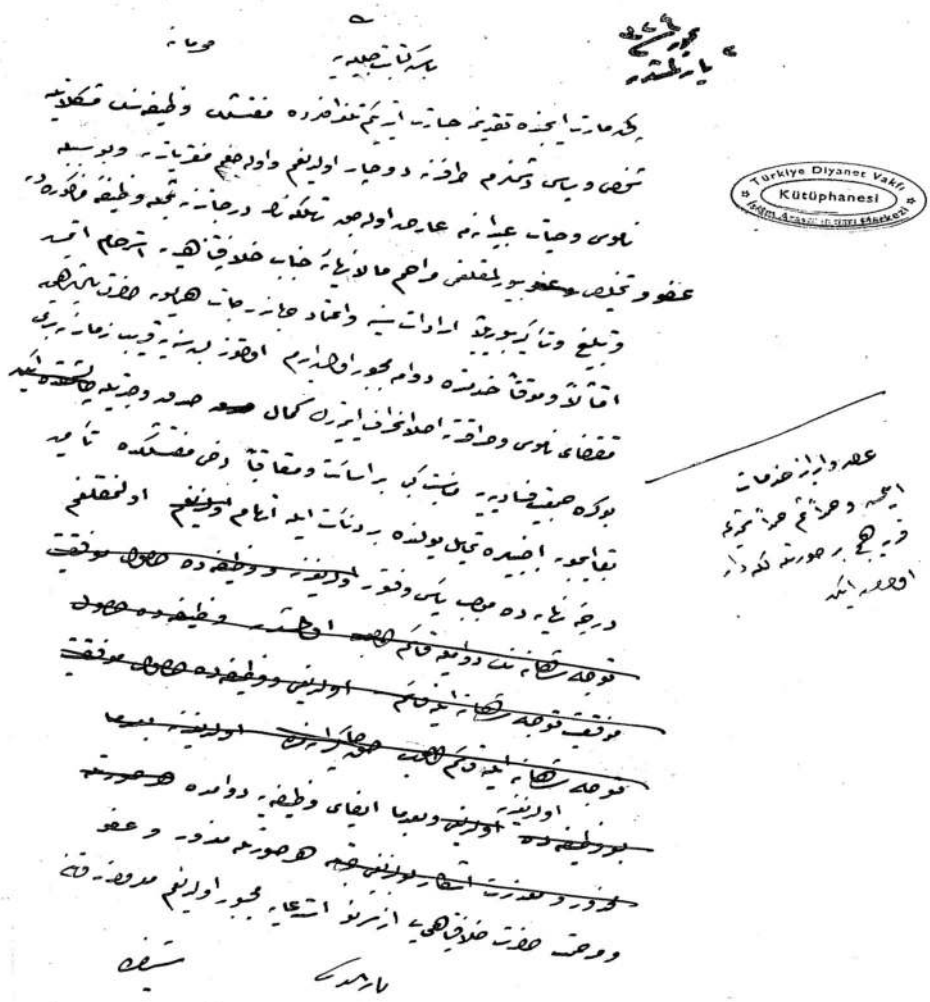
Türkiye Diyanet Vakfı
Kütüphanesi

EK 13- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, KAMİL PAŞA KABİNESİ'NE DAHİLİYE NAZIRI OLARAK GİRİŞİNİ BİLDİRİNE YAZI. (BOA, İ.DUİT, D.N.7, G.N.105).

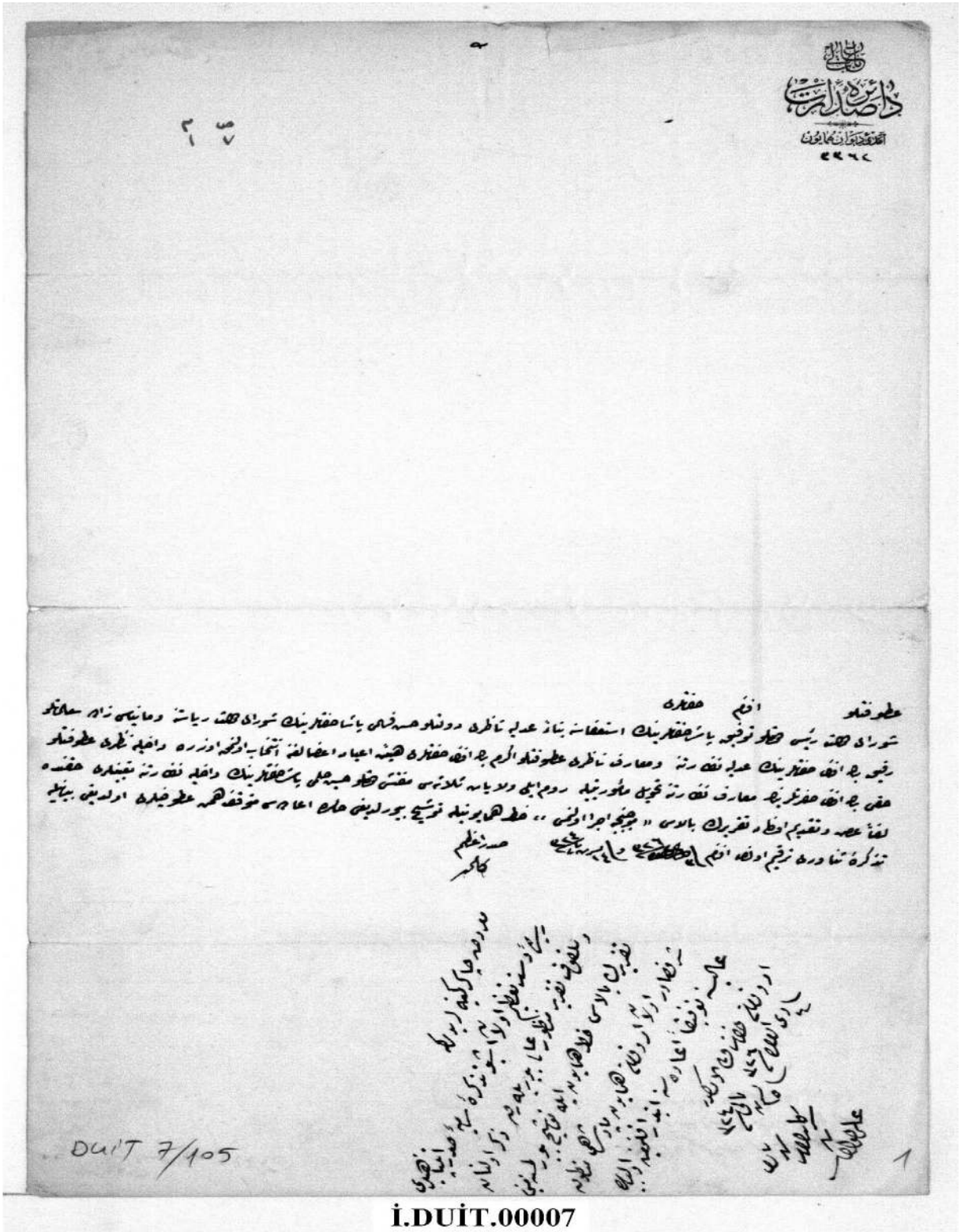

İ.DUİT.00007

EK 14- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, II. ABDÜLHAMİD TARAFINDAN (BİRİNCİ) KABİNESİNİ KURMAK ÜZERE SADARET'E GETİRİLDİĞİNİ BİLDİRİN İRADE. (BOA, İ.DUİT, D.N. 190, G.N. 63)

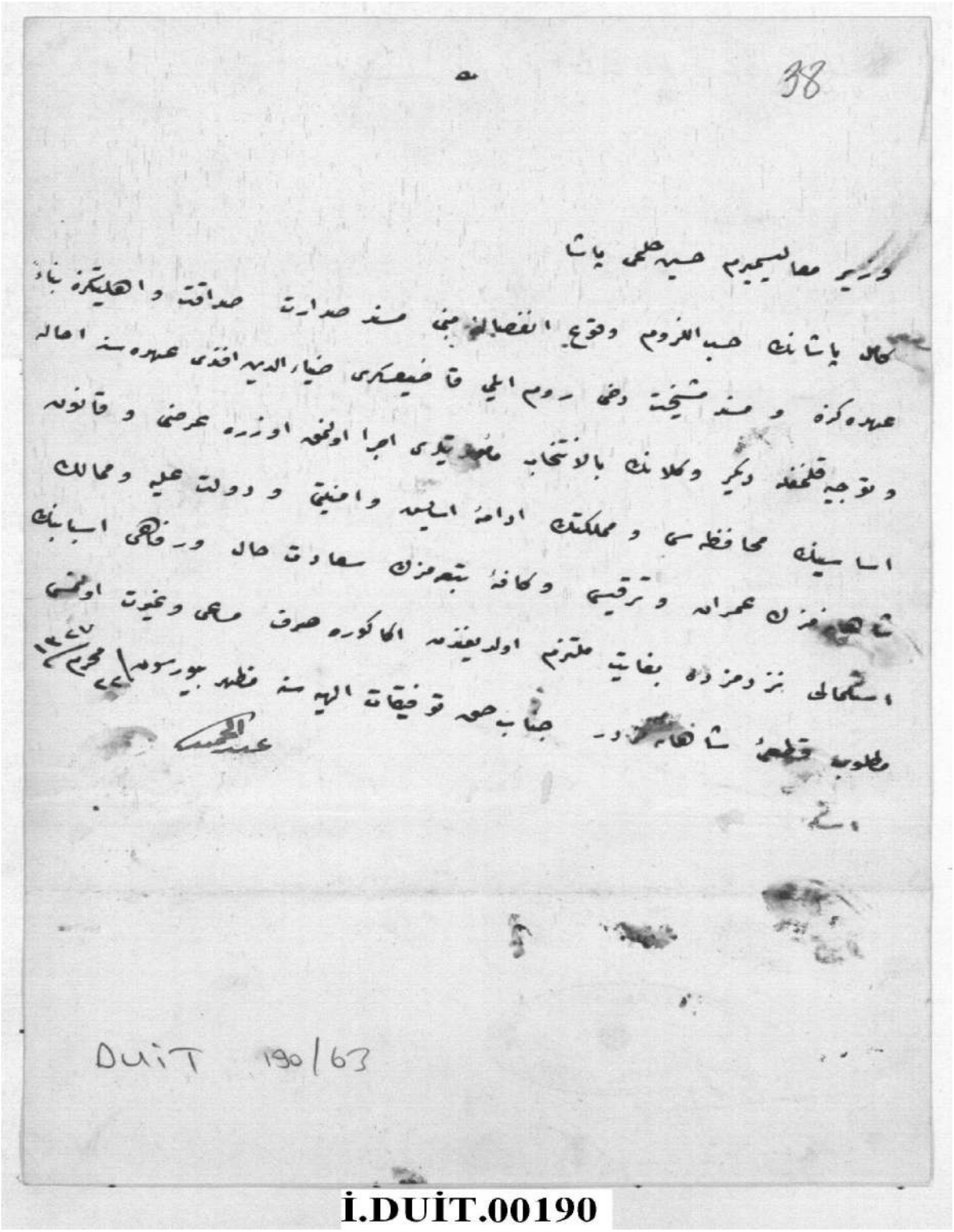

EK 15- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, SULTAN MEHMED REŞAD TARAFINDAN (İKİNCİ) KABİNESİNİ KURMAK ÜZERE SADARET'E GETİRİLDİĞİNİ BİLDİREN İRADE. (BOA, İ.DUİT, D.N. 190, G.N. 65)

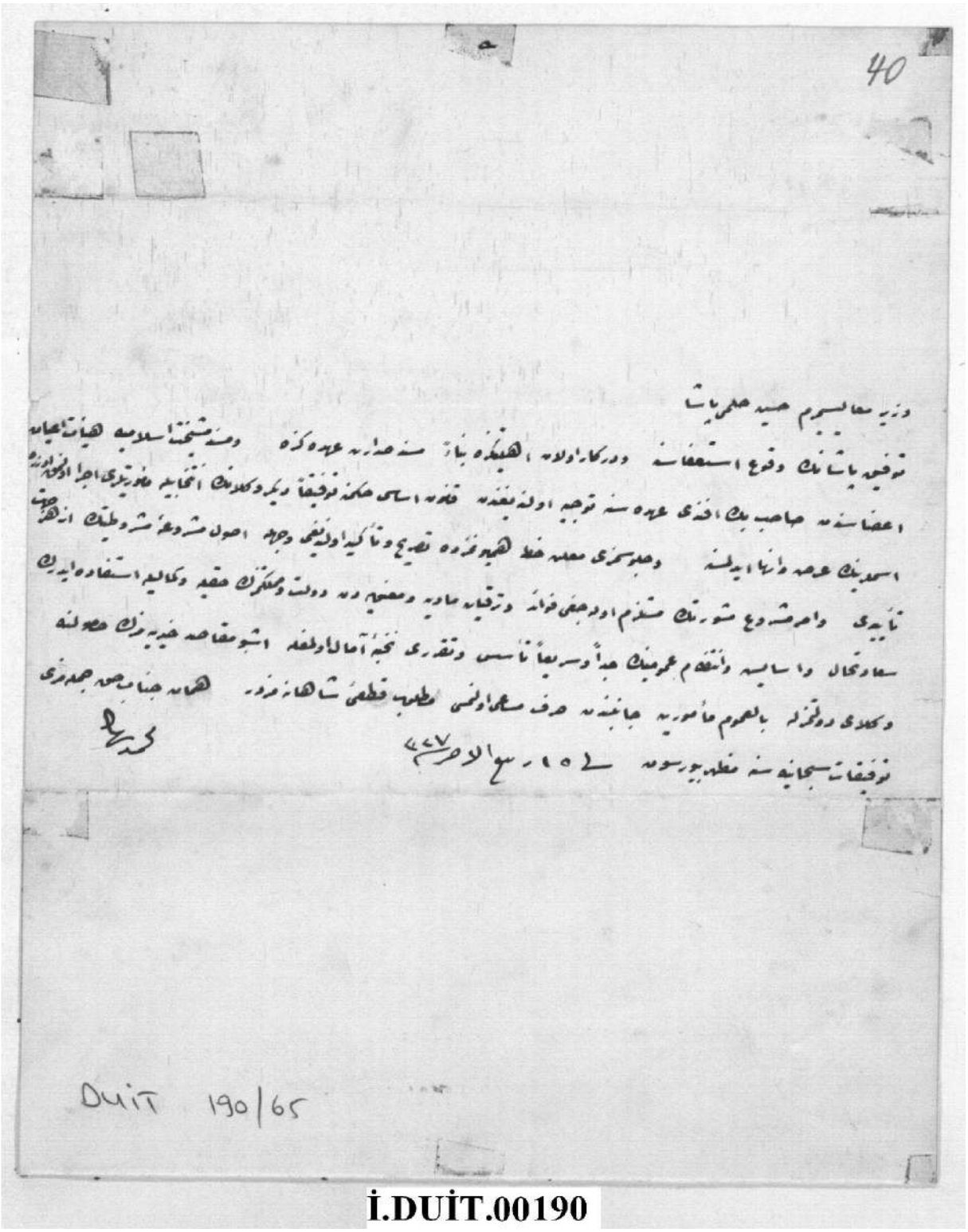

EK 16- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA KABİNESİ'NDE ADLİYE VE MEZAHİB NAZIRI OLARAK YER ALDIĞINI BİLDİREN YAZI. (BOA, İ. DUİT, D.N. 8, G.N. 59)

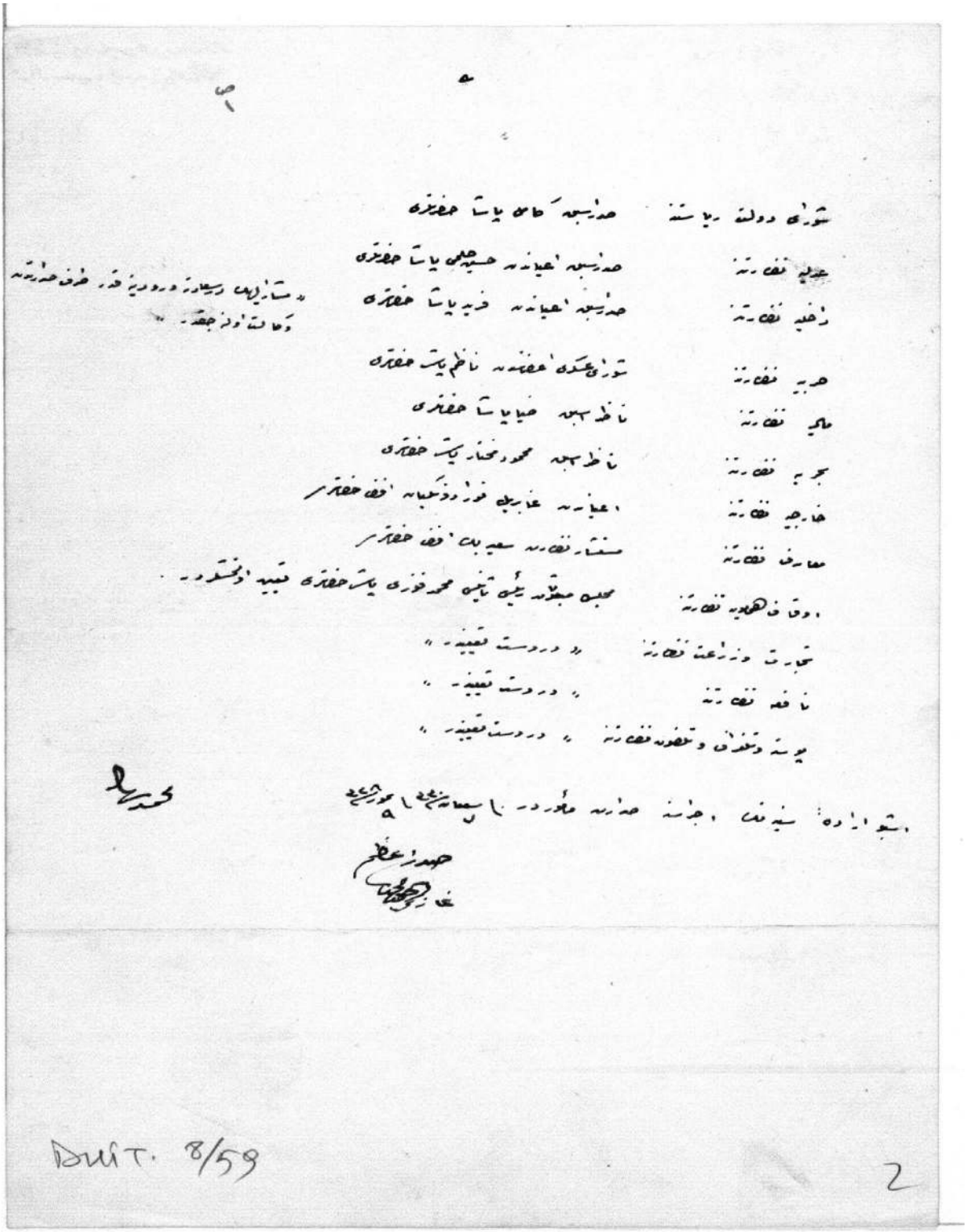

İ.DUİT.00008

EK 17- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN VİYANA SEFARETİ'NE TAYİN EDİLDİĞİNİ BİLDİREN, SADARET'TEN HARİCİYE NEZARETİ'NE GÖNDERİLEN 28 EKİM 1912 (R. 15 TEŞRİNİEVVEL 1328) TARİHLİ YAZI. (BOA, BEO, D.N. 4105, G.S.N. 307825).

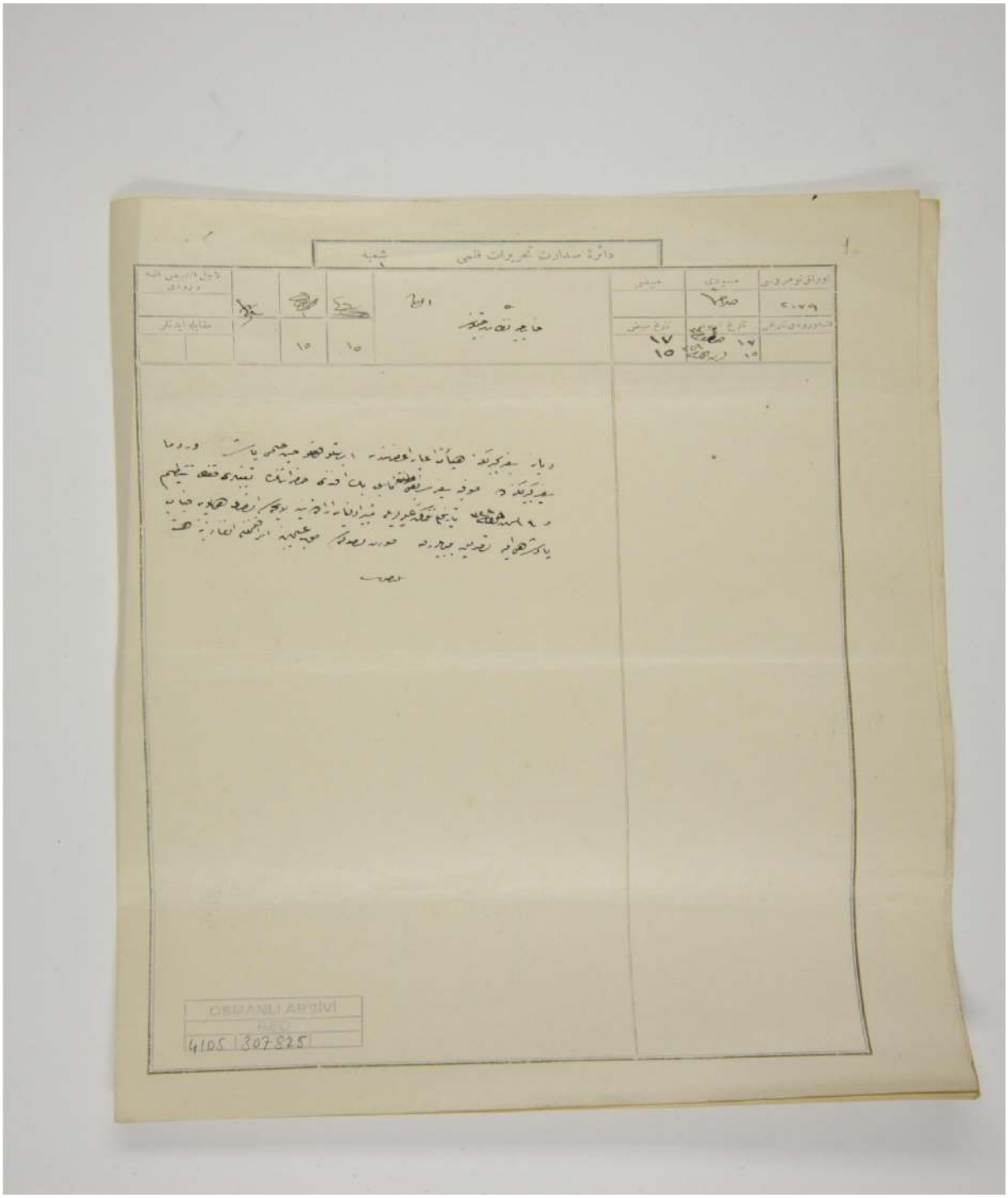

EK 18- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN ŞECERESİ. (İSAM, HHP EVRAKI, D.N.24, G.S.N. 583).

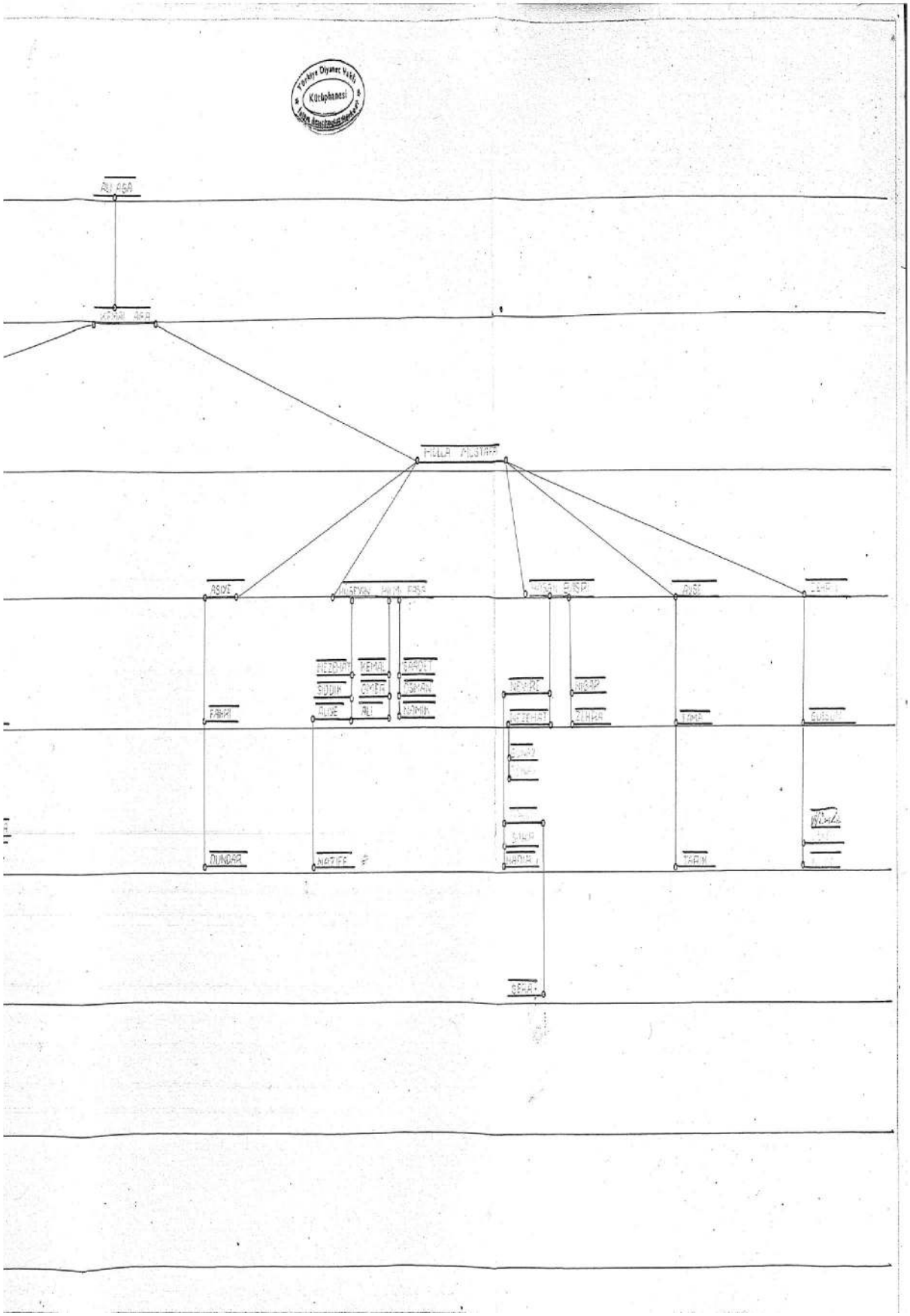

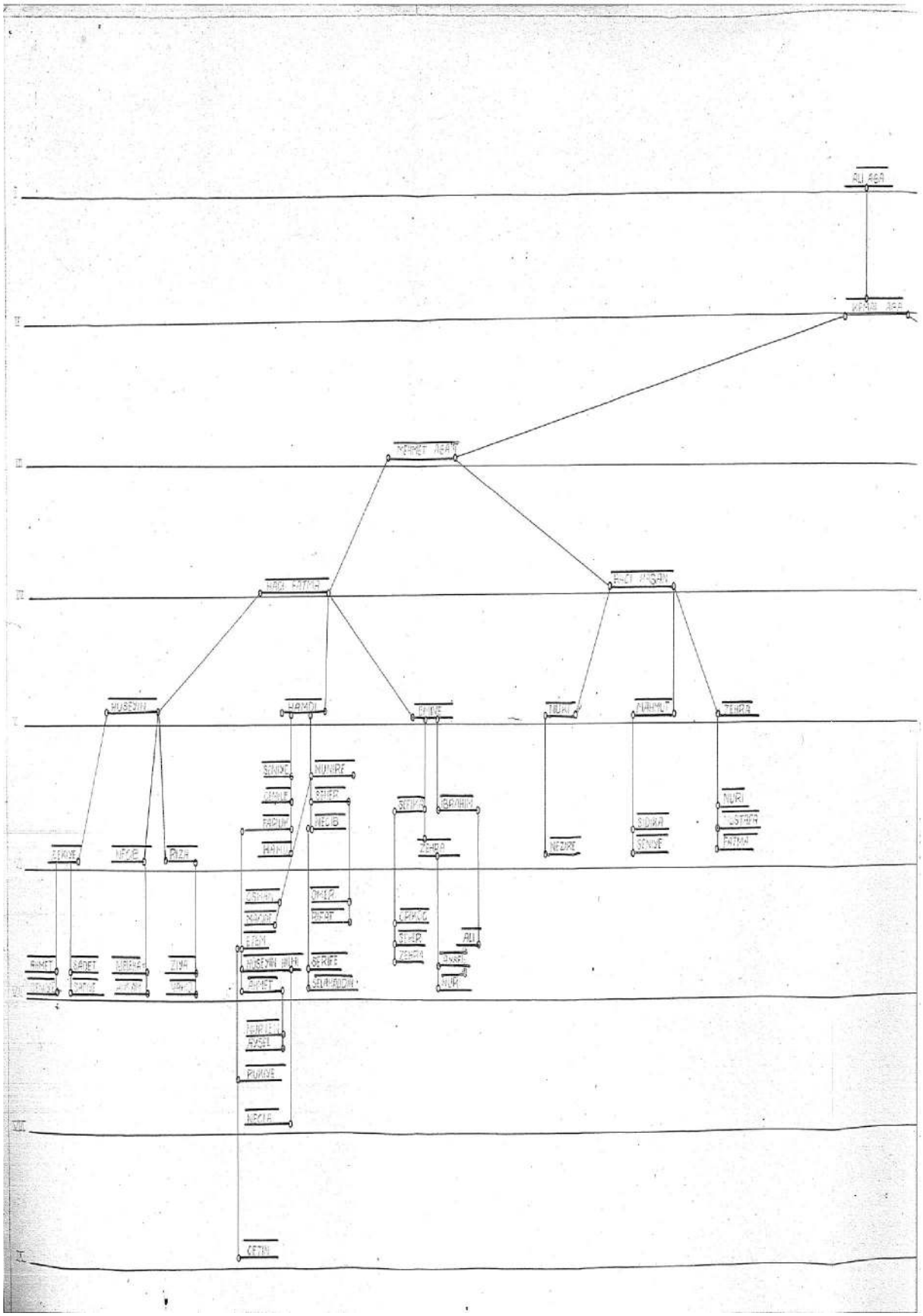
ALI AGA
MEHMET AGA
HACI FATMA
HUSEVIN
HAMDI
HASAN
HACI HASAN
HUSEVIN
HAMDI
HASAN
HUSEVIN
AHMET
FATMA
ZEHRA
NECIP
RAZA
SINDE
MUMINE
ZEHRA
BEHIE
FADIM
HECIB
HANIM
IBRAHIM
ZEHRA
NEZIRE
SIDIKA
SEVDE
NURI
MUSTAFA
FATMA
OMER
REFAT
ALI
HUSEVIN HILMI
SERIFE
SELAHADDIN
ZEHRA
AHMET
HASAN
FATMA
PUMUSE
NECLA
GETIN

EK 19- NAMIK KEMAL'İN, HÜSEYİN HİLMİ EFENDİ'NİN SURİYE MEKTUPÇULUĞU'NA TAYİNİ KONUSU İLE İLGİLİ TAVSİYELERİNİ İÇEREN 10 EYLÜL 1885 (R. 29 AĞUSTOS 1301) TARİHLİ MEKTUBUNUN LATİNİZE ŞEKLİ. (İSAM, HHP EVRAKI, D.N. 14, G.S.N. 881).

Mektubun geldi. Suriye işinde münasebetsizlik etmişsin. (Naşid) Paşa elbette seni isteyeceğini sana söylemiştir. Merkez mutasarrıflığıyla giderim, mektupçuluk ile gitmem demek senin için kabil idi. Her ne hal ise şimdi orada şüphesiz yine senin mektupçuluğuna elbette musallat olacaktır. Huzura girmeğe muktedir olur, doğrudan doğruya söylemeğe de cesaret ederse senin için gitmek zaruridir. Edemez de Bâb-ı Ali'ye müracaat ederse Baha'nın hâmîleri çoktur. Bahusus hâmîlerin birisi de sadrazamdır. Binaenaleyh güç olur yani Baha'yı İzmir Mekrupçuluğuna nakletmezler. Çünkü Baha'nın Suriye'de oturuşu vucud-u serây içindir. Bu hale göre ihtimal ki iki tarafı mezc etmek için Baha'yı merkez mutasarrıflığına nakleder. Zaten merkez mutasarrıfı olan İbrahim Paşa ile (Naşid) paşanın arası pek fena olduğunu Abdullah söylüyor. Bâb-ı Ali böyle bir teklif ederse paşanın da işine gelir. Baha mutasarrıflığı kazanır. Bana kalırsa paşaya bir şey yazsak da merkez mutasarrıflığını kendine istesek dirîg etmez. Hem de maksad daha kolay hâsıl olur. (Naşid) Paşa orada iken senin İzmir'de kalmaklığın fena ise kendinden sonra kalmaklığın itikadımca daha fenadır. Çünkü Hakkı Paşa cidden çekilmez deyulanlardandır. Gece gündüz hırlaşıb durmalı. Öteki bir kimse de aleyhine düşse işin bütün bütün müşkül olur. Hakkı Paşa'ya benden tavsiye gitmek dünyada senin için en muzır olacak hallerden biridir. Ben Rodos'a geldikten sonra (…Özel İsim) meselesinden dolayı herifi canından bîzar etmiştim. Selanik'e giderken elimden kurtulduğuna kurbanlar kesecek idi. Kalacak olursan Kadri Bey'in teşebbüsünden hiç korkma. Çünkü o iki veya beş gün imtizac edemez. Hususiyle arada emlak-ı humayûn meselesi var iken (…Özel İsim) meselesi i'zâm olunub da ne olacak? Heriflerin anasını ağlattım. Tahrir-i nufusu icra ettim. Sözümü dinlerler, tahrir-i emlakı da icra ederim. (…Özel İsim) Adalarından buraya tâbi olanların imtiyazı falanı yoktur. Şimdiye kadar memur görmemişler de bu edebsizlikleri ediyorlar vesselam.

Kemal 29 Ağustos 1301

EK 20- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, 22 MAYIS 1903 (H. 24 SAFER 1321) TARİHLİ MABEYN'E YAZDIĞI, PADİŞAHA KARŞI SADAKATİNİ VURGULADIĞI, RUMELİ İLE İLGİLİ İCRAAT VE ÖNERİLERİNİ ANLATTIĞI YAZININ LATİNİZE ŞEKLİ. (BOA, Y. EE., D.N: 9, G.N: 30 ; İSAM, HHP EVRAKI, D.N: 10, G. S. N: 622).

Mübarek femm-i kudsiyet efşân hazret-i hilafetpenâhîlerinde şerefsudûr buyurulan iradât-ı hikmet bünyan ve taltifat-ı cihandarcân-ı cenab-ı mülükâneleri 16 Safer 1321 tarihli tahrirat ile başkatib paşa kulları canibinden tebliğ ve tebşîr kılındı

Zillullah-i fi'l alem efendimiz hazretlerinin bu abd-i memlûk ve esdakları hakkında merhameten ve tekrîmen bidirîğ buyurulmakda olan itimad-ı hümayunlarına karşı arz-ı mahmidet-i ubudiyetkarâneye medar olacak bir zemin-i ifade istihzârı şöyle dursun merâhim ve inayet-i seniye-i velinimet-i a'zamîlerinin zerre-i şükranını îfâya imkan ve iktidar tasavvur bile muvafık-ı şiar-ı edeb ve nimetşinas olamayacağından hâkipa-yı akdes-i cenab-ı hilafetpenâhilerine kemal-i ibtihâl ve huşu' ile vaz'ı cebin-i ubudiyet ve temâdî-i eyyam-ı ömr ve afiyet ve tezâyid-i şan ve şevket ve muvaffakiyet-i seniye-i mülükâneleri ed'iye-i mefrûzası tekrar ve tilavet olunarak men gayr-ı arz-ı vecâib-i rıkkıyyet ve sadakate mücaseret olunur.

Şu zaman-ı müşkül ve nazikde mahzâ din-i mübîn-i Ahmedîye â'lâ ve memâlik-i mahrûse-i şahane ile ehl-i tevhid ve imanı ihya için ba takdir-i Hamdâni vucud-u pür sud-i hümayunları hilafet-i kübra-yı İslamiye ve saltanat-ı uzmâ-yı Osmaniyeye revnak-efzâ-yı kemal ve iclal olan hilafetpenâh muazzam efendimizin asr-ı münevver-i şehriyârilerini idrak eylemek dünyalar değer bir muvaffakiyet ve inayet iken evsaf-ı keramet ittisâf-ı şahaneleri tavsifat-ı beşeriyeden âlî olan zat-ı kurbî sıfat-ı zıllullahileri gibi padişah hikmetpenâhın şu acz ve ihtikarımla beraber bende-i hass-ül has olmak şeref-i âlî-ül âline dahi mazhariyet-i abidânemden dolayı hafî ve celî had ve pâyânsız hamd ve senalarla Cenab-ı Hakka şükr edilmektedir.

Es'af-ı ibad-ı halkdan olduğum cihetle envâ'-i ism (suç, günah) ve günahla âlûde isem de mürtekibleri kıbel-i Bârîden lanetle ib'ad buyurulan kezb ve nifakla el'minnetallah her suretle berî olduğumdan kemal-i safvet ve itikad ile arz ederim ki velinimet bi-nimet a'zam efendimiz hazretleri mertebeten en büyük Müslüman ve melce-i yegane-i ehl-i iman oldukları gibi itikaden ve amelen dahi bütün Müslümanlardan büyük Müslümandırlar.

Zat-ı akdes-i hümayunlarının mücerred ehl-i İslam kullarına merhameten terk-i hab-ü istirahatle ihtiyar ve ibzâl buyurdukları zahmet ve mesaî-i şahanelerinin yüzde biri nisbetinde bendegân da ibrâz-ı faaliyet etseler miham-ı umur-u devletin rıza-yı meali ihtiva-yı mülükânelerine tevfikan temşit-i esbabının dil-hâh-ı âlî dairesinde istikmal edilmiş olacağı da

öteden beri vird-i zebân-ı sadakat nişan-ı abidânem olub gerek nefs-i çakerânem ve gerek rüfeka-yı kemterânem daima bu hakikat ve ulviyetle ikaz ve teşvik olunmaktadır. Hemân cenab-ı Hakk kullarıyla beraber cümle bendegânı tarîk-i müstakîm-i sadakat ve gayretten ayırmasın. Rıza-yı diyanet-i intima'-yı hümayunlarından maazallah zerre kadar inhirafa ve saltanat-ı seniyelerinin hukuk ve menâfî'-i âlîyesiyle ehl-i İslamın hatta bir ferdini dahi bilerek izrâra cüret etmek ve alet olmak gibi dünya ve ahiretde ikab-ı şedîdi müstelzim bir esaiti irtikab ettiğim dakikada canımın alınmasını cenab-ı Hakkdan niyaz ederim. Samim-i kalb-i mülükânemden sudûr eden bu ahd-i mîsâka alem-ül sır ve hafâyâ vakıftır. Vallahü hayruşşahidîn.

Kulları sıgar-ı sinnimden beri Frenklerle ve Frenklikle ülfet edememiş idim. Maarif-i garbiyenin hasb'el-zaman elzem olan bir kısm-ı cüz'iyesini de yine velinimet efendimize ve Devlet-i Aliyelerine ifâ edilecek hizmet-i mûr-ânede isti'mal için kendi kendime öğrenmeğe çalışmış idim.

Rumeliye memur buyurulduğum zaman kullarına en ziyade endişe-bahş olan ahvalin biri de Frenklerin iz'âcâtına tahammül edemeyerek bir takım müşkülatın zuhûruna sebeb olmak mütalaası idi. Vusûlümden bir müddet sonra Avrupa devletlerinin harekatı sefirlerinin iş'ârâtına ve süferânın beyanat ve mukarrerâtı, konsolosların verdikleri malumata mübteni olduğunu anlayarak mahza velinimet efendimizi tasdî' ettirmemek ve Bulgar erbab-ı fesâdının lehinde görülen efkar-ı ecnebiyeyi anların aleyhine ve saltanat-ı seniyenin lehine tahvil ettirebilmek emel-i sadıkâne ve ubudiyetkârânesiyle ve saye-i hikmetvâye-i hazret-i padişahîde bir gûne müdahaleye meydan verilmemek şartıyla Frenklerin hüsn-ü idarelerine sa'y ve tahammül etmeğe mecbur olmuş idim.

Hizmet-i velinimet ve devletle kesb-i necât ve mübahât ettiğim zaman yirmi sekiz seneye bâliğ oluyor. Bu müddet zarfında bir ecnebi mektebinin bile açılmasına delâlet ve muvafakat etmedim. Diyanet ve devlet-i İslamiyenin menâfi'-i hakikiyesini henüz idrak etmeğe başladığım ve Suriye Mektubculuğunda bulunduğum bir sırada bile ecnebi mekteblerinin kapatılmasıyla uğraşmış ve bundan dolayı ecânibin şikayet ve siayetine hedef olmuş idim. Kullarının Rumeli-i Şahanede tesrî'-i küşâdını arz ve istirham eylediğim mektebler mukarrerât-ı ıslahiye icabınca köylerde küşâdı emr ve ferman buyurulan mekteblerdir ki Bâb-ı Alîye vâkî olan iş'ârât-ı abidânemde bil'etraf tafsil kılındığı üzere bundan esasen ehl-i İslam kulları müstefid olarak saye-i diyanetvâye-i hazret-i hilafetpenâhîde kendilerine (öğrencilere) mabudun kudsiyetiyle metbûun ulviyeti talim edilecektir. Bu sırada Hristiyanlar için de köylerde yüzde yirmi derecesinde mekteb açılması tabi' ve zaruri olacak ise de şu muameleden de zann-ı memlûkâneme göre devletce istihsâl edilecek edilecek menâfi'-i siyaset ve inzibat

itibarıyla pek büyüktür. Çünkü bu vesile ile Hristiyan mektebleri kısmen doğrudan doğruya devletin taht-ı idaresinde bulundurulacak ve Hristiyan çocukları erbab-ı fesâddan olan muallimlerin telkinât ve tedrisât-ı mefsedetkârânesinden kurtularak sadakatleri mücerreb gayri müslim muallimlerle talim ve terbiye edileceklerdir. Bulgaristan Emaretiyle komitaların (komitelerin) bu havalide kazandıkları nufuz ve ehemmiyet Bulgar mekteblerinde müstahdem muallimlerin delâlet ve tesvilâtıyla hâsıl olmuştur. Maâdinin ecânibe ihalesi mahzurdan hâlî olamayacağı gibi servet-i memleketin ecnebilere kazandırılması da rızayullahî ve padişahîye muvâfık olamayacağından ecânibe imtiyaz i'tasını tecviz ve tervic eder suretde maruzât iş'ârâta cüret olunmayub ancak Rumeli-i Şahanede İslam ve Hristiyan ahaliden iş bulamayan binlerce ahali her sene Rusya, Romanya ve Bulgaristan cihetlerine giderek Hristiyanlar mesmûm-ul fikr oldukları halde avdet etmekde ve harice gidemeyen ve dahilde de iş bulamayan ahalinin bir kısmı temin-i maişet için şekâvete mecbur olmakda ve işletilecek madenleri mevcud ve talibleri ehl-i İslamdan ve erbab-ı namus ve sadakatden iken ruhsat ve imtiyaz verilmemekde ve bi'nnisbe ihtiyacat-ı adiye-i mahalliyeden olan maden kömürü bile Bulgaristandan getirilmekde olduğu anlaşılmış ve münhasıran yerli amele istihdam edilmek şartıyla tebaa-i şahaneden olan taliblerin müsaadat ve teshilat-ı münasebeye nailiyetleri emeliyle tasdi' ser-meali efser cenab-ı mülükânelerine ictisâr kılınmış olduğu muhât-ı ilm-i cihan âra-yı velinimet a'zamileri buyuruldukda katıbe-i ahvalde emr ve ferman velinimet binimet şevketlü padişahımız efendimiz hazretlerinindir.

Kulları

Hüseyin Hilmi 24 Safer 1321

EK 21- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, 7 EYLÜL 1903 (R. 25 AĞUSTOS 1319) TARİHLİ, İLİNDEN İSYANI İLE İLGİLİ MABEYN'E YAZDIĞI YAZININ LATİNİZE ŞEKLİ. (BOA, Y. PRK. MK., D.N. 15, G.N. 77).

Yıldız Saray-ı Hümayûn

Baş Kitabet Dairesi

Manastırdan Şifre

25 Ağustos 1319, hadisenin zuhurunda Manastır Kazasına tâbi' Hristiyan kurrâ ve ahalisinin ekseri Kesriye (Kastorya) Kazasında yirmi yedi karyede umumi ve yirmi altı karyede yalnız eli silah tutanları ve Pirlepe Kazası'nda yedi karye Debre Sancağı'nda bir karye umûmen bir karye kısmen Florina Kazasında otuz sekiz köy Ohri Kazasına tâbi' kurrânın kaffesi Kırçova Kazasında kırk altı kurrâ ve şehir ve kasabalarla ve diğer kurrâdan da muteferrik suretle haylice eşhâsı dağlara çekilüb eşkıyaya iltihak ve her tarafda muvâredâtı kat' ve tarik ve maâbidle hudut-u telgrafiyeyi tahrib ve fırsat buldukları halde İslam ve metbu' Hristiyan çiftliklerini bir dereceye kadar ihrâk ve tazyik eylemişler ve üç tane mühim nevâhî merkezlerini ellerine geçirüb ve civarını tahkîm edüb tevsi'-i şekâvet ve tesis-i idare etmişler idi. Kolordu-yu Hümayunun vurûdu üzerine Müşir Ömer Rüşdi Paşa hazretleri burada iken bir nahiyeden tard ve tenkîl ile beraber diğer birkaç mahalde de harekat-ı mümküne-i askeriye bil'icra tesis-i asayişe çalışılmış ve müşârelileyhin avdetinden sonra takibat devam ederek diğer iki nahiye merkezleri tahlîs ve civarında da eşkıya haylice zayiata uğratılarak teb'îd olunmuş ve erbab-ı şekâvetin cevelân ettiği cibâl ve mevâkîin ekseri taranmıştır. İşbu takibat-ı askeriyenin netâyic-i müessiresinden olmak üzere saye-i kudretvâye-i cenab-ı padişahîde eşkıya dağlara ve ormanlara çekilerek ötede beride görünmeğe ve icra-yı tecavüzata fırsat bulamamakda iseler de bunların ehemmiyetlerini tezyîd etmiş olan köylülerin kısm-ı küllîsi yerlerine avdet etmeyüb eşkıya ile birlikde bulunduğu gibi istizah-ı vâkıa cevaben alınmakda olan malumata nazaran bir kazada eşkıyaya iltihak eden köylülerin nısfı mikdarı ve belki daha ziyadesi hala şekâvettedir. Debre ile Pirlepe Kazalarındaki köylüler ric'at etmişler ise de Kesriyede üç köy halkı avdet ederek elli karye ahalisi ve Florina Kazasından iltihak edenlerin sülüsânı ve Ohri Kazasının nısfından ziyadesi ve Kırçova Kazasından otuz yedi köy elyevm dağlarda ve eşkıya ile birliktedir. Yerli Bulgarlar köylerine avdet ederler ise şakîlerin ehemmiyeti kalmamak tabiidir. Köylülerin ekseriyet üzere şekâvet ve muhâsamada sebat ve avdetden ihtirâz etmeleri evvela isyanda biraz daha devam edilir ise Avrupanın müdahalesi celb ve arzu edilen netâyic istihsâl edileceğine ve sebat etmeyerek avdet eyleyeceklerin katlolunacaklarına dair komitalar

tarafından vuku' bulmakda olan tesvilât ve tehdidatdan saniyen müsâdemât-ı vakıâda müteaddid kurâ muhasara olunması münasebetiyle köylülerin avdete meyillerini teshîl edecek irtibatın zâil olmasından sâlisen harekat-ı askeriyenin zann-ı bendegâneme göre ihtifâgah-ı eşkıya olan dağ ve ormanlarda hakkıyla icra edilememesinden ve binaenaleyh gerek komitaları ve gerek onlara tav'an ve kerhen mütâbaat ve iltihak eden yerli Bulgarları cidden terhîb ve avdete icbâr edecek derecelerde bir şiddet gösterilmemiş olmasından münbaisdir. Müteaddid mevâki'de icrası lazım gelen harekata kumanda eden erkan ve ümerâ içerisinde o evsâf-ı lazımeyi haiz olanların pek mahdud olduğu ve merkez ordu-yu hümayundan verilen evâmir ve talimatın layıkıyla icra olunmadığı ve takibatın kemal-i ciddiyet ve ibrâz-ı fedakarî ile cereyan ettirilmediği cümle istitlâât ve hissiyat-ı abidânemdendir. Komitalar vakit kazanmağa çalışıyor ise de üç beş mahalde ehemmiyetli ve şiddetli takibat yapılır ise köylüler pek çabuk dönerler. Şekâvetin sözü de ehemmiyeti de eyyam-ı kalîle zarfında bertaraf olur. Tafsilat-ı marûzadan muhât-ı ilm-i âlî buyurulacağı üzere asayiş mahallinin tamamen istikrarı için zaman tayin ve arzı kullarınca bittabi' mümkün olamayacağı ve iş harekat ve takibatın derecât ve tesiratına tâbi' bulunacağı maruzdur ferman

Rumeli Vilâyât-ı Şahanesi Müfettişi

Hüseyin Hilmi 25 Ağustos 1319

EK 22- BAZI ARNAVUTLAR'IN BOZGUNCU FAALİYETLERİ HAKKINDA MABEYN BAŞKİTABETİ'NDEN HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'YA GÖNDERİLEN, 17 MAYIS 1906 (R. 4 MAYIS 1322) TARİHLİ YAZI VE HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN ERTESİ GÜN BAŞKİTABET'E GÖNDERDİĞİ CEVABIN LATİNİZE ŞEKLİ (İSAM, HHP EVRAKI, D.N.14, G.S.N. 946).

Mabeyn-i Hümayun Başkitabet-i Celilesinin 4 Mayıs 1322 Tarihli Şifre Telgrafname-i Alisi Mahremâne

Bazı Toska Arnavudlarının küfrân-ı nimet ederek dâiye-i istiklal ve Dersaadetde büyük bazı zevât-ı hâmîleri olduğunu dermeyan ederek oralarda asâkîr-i şahane ile ahaliyi iğfâle çalışmakda oldukları ve asâkir-i şahane ve ahaliden bazılarının firar ettikleri ve maksadlarına nâil olmak çin suret-i cebriye isti'mal ve fedayiler vasıtasıyla halkı tedhîş edecekleri ve Avusturya ve İtalya Konsolosuna muhbirlik eden reis-i eşkıya Fehim Bey ile rüfekâsı nefsi Manastırda cemiyet-i fesâdiye teşkil ederek sair cemiyetlere talimat vermekde oldukları ve ordu-yu hümayun erkan ve ümerâsı maiyetlerinde müstahdem genç zâbitânı elde eylediklerinden bunlar marifetiyle Üçüncü Ordu-yu Hümayunu ifsâd etmeleri melhûz bulunduğu ve memurîn-i mülkiye ve askeriyeden bunların hempası meyânında Ohri ve Pirlepe Kaim-i Makamlarıyla Görice Erkan-ı Harb Kolağası bulunduğu arz ve ihbar kılınmış olduğundan atebe-i ulya-yı hazret-i hilafetpenâhiye derkâr olan sadakat ve ubudiyet-i vâlâ-yı asafaneleri hasebiyle bu babda begayet-i müdekkikâne tahkikat icrasıyla hissiyat ve netice-i tahkikatın müsaraaten arz-ı atebe-i ulya-yı mülükâne olmasını şerefsudûr buyurulan irade-i seniye-i cenab-ı hilafetpenâhî iktizası âlisinden olmağla ol babda.

Başkitabet-i Celileye

Mahremâne, 5 Mayıs 1322

4 Mayıs 1322 Toska Arnavudlarından küfrân-ı nimet ederek mukaddemâ Avrupaya ve Bulgaristana firar etmiş olan İsmail Kemal ve Şahin ile emsâli çend nefer ve serseri-i ma'hûd Aladro?, Kastoryo ile Gegaya mensub Hristiyan Arnavudlardan bazı fesada neşriyat ve telkinat-ı muzırradan hâlî kalmamakda ve Arnavudca okuyub yazmak için her tarafda mektebler küşâdı ve Arnavudların ittihadı fikri Yanya Vilayetinin Fraşer ve Pirmadı? ve Avlonya ve Manastır Vilayetinin Görice ve Elbasan ve İşkodra Vilayetinin Tiran cihetlerinde tedricen tevsi' etmekde ve bu fikri Gegalıkda dahi ta'mîm etmek maksadıyla hafiyen adamlar gezdirilmekde ve

merkûm Şahinin akrabasından Kolonya Kazasına tâbi' Eşariye Karyeli Kani nam şerîr beş on hazeleden mürekkeb bir çete teşkiliyle icra-yı şekavet ve denaate çalışmakda ise de Gegalık kısmı işbu telkinat ve teşebbüsat-ı muzırra tesiratından hemen suret-i umumiyede mâsun bulunduğu gibi Toskalıkda da bu yolda temayülat henüz ta'mîm etmeyerek bazı beyler ve tahsil görmüş gençler arasında ve mahdûd bir daire dahilindedir. Fesada-ı merkûmenin mekâsıd-ı teşebbüsatı neden ibaret olduğu ahiren derdest ve 26 Mart 1322 tarihli arizâ-i çâkerânemle aynen ve tercümesiyle maan takdim kılınan talimatda musarrahdır. Komitenin İstanbulda zeki Arnavudlar tarafından teşkil edildiği mezkûr talimatın birinci maddesinde muharrer ve fakat bu fıkranın muhalif-i hakikat olması ve herkesi iğfal için fesada-i merkûme tarafından talimata ilave edilmiş bulunması melhuzdur. Toskalıkda dâiye-i istiklal ile bir hareket-i gayr-i marzîyyeye teşebbüs asârı kullarınca gayr-i mahsûs (burada, hissedilmemiş anlamında) ve saye-i kudretvâye-i cenab-ı padişahîde öyle bir halin vukû' müsteb'id olduğu (burada, uzak bulma anlamında) olduğu misüllü Üçüncü Ordu-yu Hümayunu ifsâd etmeleri gibi ahval de baîd'ül-ihtimaldir. Asâkîr-i Şahaneden yalnız bir çavuşla bir nefer ve jandarmadan bir nefer ve Manastır Mekteb-i İdadi-i Mülkiyesinden Göriceli iki şakird ile mekteb-i mezkûr muallimlerinden bir şahs geçende Manastırdan filhakîka firar ve merkûm Kaniye iltihak etmiş ve hiçbir yerde henüz bir gûne eser-i cebr ve şekavetleri görülmemiş ise de izale-i vucud ve mazarratlarında teenni bilahire müşkülatı mûcib olabileceğinden îkâ'-ı şekavete kıyamlarından evvel ahz-ü girifleri zımnında Kolonyaya yüz mevcudlu bir müfreze-i askeriye sevk ve Görice Mutasarrıfı da i'zam olunarak taharriyat ve takibata müsaraat ettirilmiştir. Fehim Beyin ittihad ve Arnavudca tedrisat tarafdarlarından ve fesadânın perverlerinden olduğu mevsûkan mesmû' ve Avusturyalılara meyl-i küllisi de mahsûs (hissedilmiş) olduğundan bir hizmet-i münâsebe ile Anadoluya defi elzemdir. Ancak firar eden muallimi ele geçirmeğe delâlet edeceğini vaad ederek Göriceye i'zam kılındığından hakkında alınacak muamelenin arzı avdetine ta'lîk olunmuştur. Göricede bulunan Erkan-ı Harb Kolağası Ali Reşid Efendi mahal-i mezkûr ahalinden ise de hüsn-ü ahlak ve sadakate münâfî bir fikr ve hareketi asla işitilmemiş ve tahkikat-ı mahsûsa-i abidâneme nazaran şayan-ı emniyet zâbitândan olmağla Kani ile avanesinin derdestine de mumâileyh memur edilmiştir. Ohri ve Pirlepe Kaim-i Makamları Yanya Vilayeti ahalisinden iseler de onların da mugâyir-i sadakat ve câlib-i şübhe hareketleri hiss ve müşahede olunmamıştır. Atebe-i ulya-yı hazret-i hilafetpenâhîye derkâr olan sadakat ve ubûdiyet-i çâkerânem icabınca bu babda dahi leyl ve nehâr tahkikat ve (…)dan hâlî kalmayarak nerelerde kimler marifetiyle ifsâd-ı efkara çalışdığının istiknâhına tevessül edilmiş idi. Avlonyada Müezzinzade Abbas Efendi namında birinin rüesâ-yı fesadâdan olduğu anlaşılmağla Yanya Vilayetine malumat-ı lâzıme bil'itâ icra-yı tahkikat için jandarma kumandanının

Avlonyaya i’zam edildiğine dair cevab alınıb neticesine intizâr olunmakda bulunduğu ve daha ziyade tevsi’-i istitlaat için vesâit tedarikine devam edildiği maruzdur ferman

EK 23- MABEYN'DEN HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'YA GÖNDERİLEN; KENDİSİNE DEVLETE SADAKATLE HİZMET EDECEĞİNE DAİR YEMİN ETTİĞİNİN HATIRLATILDIĞI, İSTİFASININ KENDİSİNE OLAN İTİMATTAN DOLAYI KABUL EDİLMEDİĞİ HALDE BU İTİMADA RAĞMEN CEREYAN EDEN BOZGUNCULUĞA SEYİRCİ GİBİ BAKIP DURMAKLA SUÇLANDIĞI, BOZGUNCULUK TAMAMEN ORTAYA ÇIKTIKTAN SONRA GÖNDERDİĞİ MARUZAT VE İHBARLARIN TAKDİRE ŞAYAN OLMADIĞI, SADAKAT HUSUSUNDA ETTİĞİ YEMİNİ FİİLİYATTA GÖSTERMESİNİN BEKLENDİĞİ İFADE EDİLEN 25 HAZİRAN 1908 (R. 12 HAZİRAN 1324) TARİHLİ YAZININ LATİNİZE ŞEKLİ. (İSAM, HHP EVRAKI, D.N.8, G.S.N. 457).

Devletlü Efendim Hazretleri

Hakipa-yı akdes hazret hilafetpenâhîye zat-ı âlîlerini takdim ile teveccühat-ı seniye-i mülükânenin hakk-ı devletlerinin râygân buyurulmasıyla feyz ve terakkiyat-ı asafânelerine delâlet etmiş buyurulduğuma mebni pek müteesirâne olarak yazdığım şu mektubumun lutfen kemal-i dikkatle mütalaa buyurulmasını temenni eylerim.

Selanikde beş ve Manastırda ve vilâyât-ı selâsenin her tarafında müteaddid hanelerde hafiyyen farmason locaları ve İttihat Klübleri açılmış olduğu ve bazı ictima'lar inikad etmekde bulunduğu ve birçok fedayiler kayd etmek gibi (…)-ı muzırranın pek ziyade terakki eylediği menâbı'-ı kesîreden rivayet olunuyor ve bu hazelenin farmason locasının mevzu'-u aslını tagyîr ile etmekde oldukları ictimalarda Meclis-i Mebusan küşâdı gibi şekl-i idare-i hazır-ı devlet-i aliyeyi tagyîr edecek ve tabir-i âhirle îkâ'-i mukarrerata fırsat aramakda olan bedhâhân saltanat-ı seniyenin müdahalat ve istifadelerine kapılar açacak teşebbüsatda bulunmak üzere bir takım müzakerat-ı sahifâne icra olunmakda olduğu işitiliyor ve bu mesmûat müsâdif-i nazar-ı âli olan iş'ârat ile teyid ediyor. Farmason cemiyetinin Romalılar zamanındaki vaziyet-i asliyesi uhuvvetden ve insaniyete hâdim ef'al-i hayriye teşebbüsatında yekdiğerlerine muavenet etmekden ibaret idi ve bu esasa binaen kurûn-u vüstâda ve belki sinîn-i müteahhirede bile hükümdarân-ı zîşâna kadar birçok a'zam ve ekâbir bu localara dahil olarak fukaraya bakmak ve bekçi-i eytâm ve ârâmla yardım etmek gibi ef'al-i hayriyede bulunurlardı. Ancak bu esası devam ve temâdî edememiş ve farmason cemiyeti fiil-i hayr vaziyetinden çıkarak adeta hükümet-i meşrûa aleyhinde hareket eder birer müessese-i muzırra haline tahvil etmişdir. Hatta bundan otuz beş sene evveli Garlandi Eskalarinin Dersaadetde küşâd ettiği farmason locasına müteveffa Kemal Beyin duhûlünde cereyan eden müzakerat ve edilen teşebbüsat mesmû' ve

malum olmuşdur. Şu halde Selanikde veya başka taraflarda tesis eden locaların makâsıdı saltanat-ı seniye aleyhinde teşebbüs etmekden başka bir manaya haml olunamamak tabiidir. İşte bunun içindir ki bugün hazele-i merkûmeden bazılarının taraf-ı eşref-i hazret-i hilafetpenâhiden tevdî' ve ihsan buyurulan seyf-i askeriyi bir ele ve mesela Ümid gazetesi gibi hezeyannameleri diğer bir ele alıb çarşı ve pazarlarda türlü türlü (…) ve hezeyanâmiz sözler dermeyan ederek gezmekde ve buna da kâni' olmayarak vatan düşmanları ve din-i mübîn-i İslamın adüvvleri olan Bulgar eşkıyasıyla dahi muhabere ve tezyid-i şekâvete anları teşvik etmekde oldukları cümle rivayetlerden bulunuyor.

Hal böyle iken hükümet-i mahalliye memurlarının hiçbiri tarafından hazele-i merkûmeye mümânaat olunmamakda olduğu gibi hilafet ve saltanata ve din ve devlete netâyic-i vehîme îrâs edeceği pek bedihî olan bu ahval-i esef-i iştimale tahammül edemeyen esdaka-yı saltanat ve (…) İslamiyetden ihbar-ı vukûat edenler de hazele-i merkûm tarafından kurşunla veya eczâ-yı saire-i semmiye ile itlaf edilmek misüllü ef'âl-i cinayet ile vucudlarını izale ve ailelerini dâgdar-ı (…) ve sefalet etmekdedirler hatta geçenlerde ihbar-ı vukuat ettiğine göre hazele-i merkûmenin muttali' oldukları bir mülazımı kurşunla itlaf ettikleri ve diğer birini bazı maruzat-ı mühimmede bulunmak üzere Dersaadete celbini Mabeyn-i Hümayun Başkitabet-i Celilesi vasıtasıyla istirham etmesinden nâşî akşam üzeri sıhhat-i kamileyi haiz olan bu zavallı, iskâ olunan bir şerbetle âzimdar-ı rahmet-i cenab-ı Rabb olmuşdur. İşte bu ahvale teessüf etmemek elden gelmiyor. Zat-ı devletleri mazhar-ı emniyet ve itimad-ı cenab-ı padişahi olmuş ve salahiyet-i kamile ile vilâyât-ı selâse müfettişliğine irtika buyurulmuş oldukları ve zat-ı akdes-i mülükâneye ve Devlet-i Aliyeye kemal-i sadakatle hizmet edeceklerini mea'l-kasem temin etmiş oldukları hatta geçenlerde mükerreren vuku' bulan istifalarının kabul buyurulmaması mahzâ hakk-ı devletlerinde râygân buyurula gelen emniyet ve itimad-ı âli ve teveccühat-ı celile-i şehinşâhînin bir nişane-i aleniyesi olduğu halde bu ahval-i esef-i iştimale seyirci gibi bakıb durmaları ve zat-ı akdes-i cenab-ı hilafetpenâhîye ve saltanat-ı seniyeye hâdim olan tebligat ve talimat-ı meşrûa-i devletlerini icraya vilâyât-ı selâsenin bil'umum memurları mükellef bulundukları halde bu ahval-i muzırranın ref' ve izalesi hakkında memurîn-i müşâr ve mumaileyhima bu talimatı bile i'tâ etmemeleri teveccühat-ı cihandar-can-ı cenab-ı hilafetpenâhînin hakk-ı âlilerinde râygân buyurulmasına delâlet eden bu acizin hacâlet ve mahcubiyetini müstelzim olmuştur. Vâkıa taraf-ı devletlerinden dahi bu babda hakipa-yı âliye bazı maruzat ve ihbarat vâki' olmakda ise de bu maruzatın hazele-i merkûmenin ahval-i melanet-i iştimalleri büsbütün aleniyete çıkdıkdan ve bu babda zat-ı devletlerine sual-i âli şerefmüteallik buyuruldukdan sonra vâki olmuş idüğünden pek de takdir buyurulmuyor. İşte netice-i hacâlet olmak üzere şu mektubu esef-i uslubumu irsale ibtidar ve yemin ile temin

buyurdukları sadakatin âsâr-ı fiiliyesini müşahedeye intizar eylerim. Ol babda emr ve ferman hazret-i men lehel emrindir. 12 Haziran

1324 Şehriyârî Katib-i Sâni-i Hazret-i Kurenâdan

EK 24- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, MABEYN'DEN GELEN YAZIYA KARŞI SAVUNMASINI İÇEREN 29 HAZİRAN 1908 (R. 16 HAZİRAN 1324) TARİHLİ MABEYN BAŞKATİBİ İZZET PAŞA'YA GÖNDERDİĞİ RAPORUNUN LATİNİZE ŞEKLİ. (İSAM, HHP EVRAKI, D.N.8, G.S.N. 454).

16 Haziran 1324 İzzet Paşa Hazretlerine

16 Haziran 1324 tarihiyle mevrûh olub bugün reside-i dest-i ta'zîm olan tahrirat-ı aliye-i fehimanelerini tekrar tekrar kemal-i dikkatle mütalaa ederek pek ziyade müteessir ve bir cihetten de müteşekkir oldum. Teveccühat ve itimad-ı âl-ül âl-i hümayun-u mülükâneye delâlet-i aliye-i asafanelerine nail olan bu bendenin yüzünden düçâr oldukları hacâletin zat-ı devletlerine îrâs ettiği elemin derecesini düşünerek fevkalade müteessir olmaklığım zaruri bulunduğu gibi nezd-i ali velinimet-i a'zamîde takat-ı kemteranemin bir kat daha tezahürüne ve hakipa-yı akdes-i hümayun-u hilafetpenâhiye takdim buyurulan bu abd-i memlûkun cidden bir abd-i sadık olduğunun (…) teyidine ve binaenaleyh hacâlet-i vakıanın indifâ'ına bâdî olacak maruzata vesile-i cesaret olan işbu ihtarname-i sâmilerine ve acı bir suretde olsun muhatab olmakdan ve müteşekkir kalmaklığım tabiidir.

Öteden beri erbab-ı fesâd aleyhinde ne suretle çalıştığım Adana Vilayeti'nde pek az imtidad eden müddet-i memuriyet-i kemterânemde arz ve ibraz edilen hizmet-i ubudiyetkârâneden muhât-ı ali buyurulduğu misüllü Rumeli Müfettişliği ile ihyâ buyuruldukdan sonra da hizmetin ehm ve akdemi zat-ı akdes-i cenab-ı hilafetpenâhî ve saltanat-ı seniyelerine Hudâ göstermesün zerre kadar îrâs-ı mazarrat edebilecek her türlü teşebbüsat ve tasmîmât ve harekat-ı melanetkârânenin tahkik ve arzı ve mütecâsirlerinin zâhire ihrac ve derdestleri hususatı olduğu nazar-ı dikkat-i sadakatkârîden bir an dûr edilmeyerek ve vazife yalnız vilayetlere ve orduya aittir denilmeyerek bu işlerle hemişe bizzat iştiğal edilmekde ve istihsâl olunan malumatın enva'ı ve derecatına göre mülki ve askeri memurîne tebligat-ı lazıme icra ve atebe-i ulya-yı hümayun-u mülükâneye arz-ı malumat olunmakdadır. Evrak-ı muzırranın men'-i duhûl ve intişârı hakkında vilâyât-ı selâse-i şahaneye ve sair memurîne evvel ve ahir icra edilmiş olan tebligat-ı ekîdenin bir kısmını hâvi 1 numaralı Üskübde Bulgar Tüccar Vekalethanesi tercümanı Halil Zeki namında bir şerîrin evrak-ı muzırra celb ve tevzîi ve efkarın tesmîmi ile meşğul olduğu anlaşıldığından merkûmun ne suretle tarassud ve takib edilmesi lazım geleceğine dair Kosova Valisi Paşaya (Mahmud Şevket Paşa) icra edilen tabligatı ve bu babda cereyan eden muhaberatı şâmil evrak 2 numaralı

Manastır mıntıkasında Nizamiye Kolağası Niyazi ve Mülazım Muhtar Efendilerin emr-i ifsâd ve tahlîfe vesâtat ve delâlet eyledikleri mevsûken istihbar kılındığından bahisle her ikisinin taht-ı tarassuda aldırılması ve istihsal edilecek malumatın bildirilmesi hakkında 28 Eylül 1323 tarihinde Manastır Mıntıkası Kumandanı Ferik Hadi Paşaya yazılan telgrafın müsveddesi 3 numaralı

Manastırda muteberân-ı İslamdan bazılarının devletce müşkülatı ve ehl-i İslamiyece mazarratı intac edecek teşebbüsatda bulunduklarından bahisle tedkikat-ı müteenniyâne ve hakimanenin icrasıyla istihsal edilecek malumat ve netâyicin ve ol babdaki hissiyatın iş'ârına dair 12 Mart 1324 tarihinde Manastır Valisi Paşaya yazılan tahrirat-ı mahremane 4 numaralı zarflara mevzûan ve matviyyen huzur-u sâmi-i dâverîlerine takdim olundu

Köprülü ve İştip Kazalarında dahi harekat-ı fesâdiye vukû bulmakda olduğu ihbar edilmesi üzerine tahkikat-ı mukteziyenin icrası 5 Mart 1324 tarihinde ba-tahrirat Kosova Valisi Paşa hazretlerine yazılan ve ihbarat-ı vakıanın aslı olmasığına dair vurûd eden cevab ile beraber mezkûr tahriratın müsveddesi Ferik İsmail Mahir Paşanın nezdinde kaldığından aynen takdim olunamamıştır.

İki numaralı zarfda muharrer Halil Zeki tebligat ve takibat-ı çâkerî üzerine evrak ve muhaberat-ı fesâdiye ile geçen sene derdest olunub bil'muhakeme üç sene haps cezasına mahkum olmuş ve muahharen şerefsâdır olan afv-ı âliye binaen tahliye olunarak Bulgaristana iade kılınmış idi.

3 ve 4 numaralı zarflarda münderic tebligat üzerine Hadi Paşa ile Manastır Vilayetinden istihbaratın sıhhatini teyid veya tekzib eder suretde hiçbir cevab alınmamıştır.

Selanikde sivilden ve askerden bazı fesadânın ictima' ve evrak-ı muzırra celb ve neşriyle iştiğal eyledikleri istihbar olunmağla haklarında aylarca tarassudata devam ve dikkat ettirilerek sivillerden sene-i hâliye evâilinde delâil-i maddiye ile derdest ve cihet-i adliyeye tevdi' olunanlardan iki kişi beşer ve bir kişi üç ve bir kişi de bir sene müddetle haps cezasına mahkum olarak suret-i derdest ve mahkumiyetlerinden baş kitabet-i celile vesâtatıyla hakipa-yı âli-i cenab-ı mülükâneye vaktiyle arz-ı malumat olunmuş ve fakat zâbitân aleyhinde medar-ı hükm olacak delâil mevcud olmadığından bahisle daire-i (…) men'-i muhakemelerine karar verilmiş idi

Üskübde genç zâbitânın gayet hafî surette bir cemiyet akdiyle ve ahaliden bazı kimseleri dahi cemiyetlerine idhal ile ifsâdat ve tesvilata başladıkları ve ancak bu cemiyet-i fesâdiyeyi terkib eden zâbitân ve muteberânın isimlerini anlamak kâbil olamamakda bulunduğu orada müstahdem ve şayan-ı emniyet bir memurun bil'vasıta verdiği mahremane haberden müsteban olması üzerine her türlü tedâbire tevessül ve hatta icab ederse kendisini veya biraderini

cemiyete idhal ederek istirâk-ı hafiyepâya? itina etmesi mükafat-ı cesîme ve vaadiyle tebliği ve tekide edilmiş ve kendisi de pekçok çalışmış ise de mezkûr cemiyete dahil olamadığından henüz malumat-ı kâfiye ve sahiha ahzı mümkün olamamıştır. Emr ve ferman buyurulursa memur-u mumaileyhin Dersaadete izamıyla teyid-i maruzata müsaraat olunur.

3 numaralı melfufda ismi muharrer zâbıtândan Kolağası Niyazi Efendinin Bulgar Köylerinden cem' ettiği eslihânın bir kısmını Müslümanlara tevzî'ettiği dahi taraf-ı çâkerîden iki ay evvel istihbar edilmiş ve bu hareketin ehl-i İslamiyeyi devlet aleyhine teslih gibi bir fikr-i melanetkârâneye mübteni olacağı ol vakit bittabi' hatıra gelmemiş olmakla beraber şu hal marzî-i âliye mugayir bir suistimal olduğundan tahkikat-ı lâzımenin icra ettirilmesini Müşir Vekil-i Sâbık Esad Paşaya şifahen ifade etmiş idim.

Ortahisar? Kazasındaki taburun zâbitânıı içinde evrak-ı fesâdiye celb ve mütalaa edenler bulunduğu çend mah mukaddem istihbar edilerek tahkiki yine müşarelileyh Esad Paşaya ve ol vakit Selanik Merkez Kumandan-ı Sâbık Nazım Beye tebliği ve mezkûr tabura bir zâbit tayin ve izamı suretiyle etraflı malumat istihsali mümkün ve münasib olacağı mütalaası da ilave olunması üzerine Nazım Bey istitlaat ve mütalaat-ı çâkerîyi teyid için evvelki sene mezkûr taburdan hasta olarak Selanike gelüb vefat eden bir zâbitin sandığında pek çok evrak-ı muzırra zuhur ettiğini ve fakat paşa-yı sâbık müteveffa Hayri Paşa evrak-ı mezkûrayı sobaya attırıb ihrak ile imha eylediğini hikaye ettiği tahattur olunmaktadır.

Umur-u ıslahiyenin tatbikatı ve memurîn-i ecnebiyenin leyl ve nehar devam eden desâyisi ve tazyikati çâkerilerine göz açtırmadığı ve vilayetlerle ordu-yu hümayunda cereyan edecek harekat-ı gayr-i marzîye ve fesâdiyeden birinci derecede valilerle ordu-yu hümayun müşiri ve fırka kumandanları mesul oldukları halde bâlâda dahi arz ve beyan olunduğu vechile zat-ı kudsî sıfat cenab-ı mülükâneye ve saltanat-ı seniyelerine taallük eden hususatı akdem-i vezâif-i ubudiyet ve sadakat bilerek ve başkalarına aid vazifeden demeyerek mümkün olan her türlü tahkikat ve tebligat ve icraata ale'ddevam itina olunduğunu ve asla seyirci gibi bakılmadığını (…) ve muamelat-ı câriyenin bir kısmını telhîsen îrâd olunan delâil-i adîde ve maddiye isbata kâfidir.

Selanikde beş farmason locası vardır fakat Manastırla vilâyât-ı selâsenin cihet-i sairesinde dahi müteaddid farmason locaları ve İttihat Klübleri açıldığına dair şu dakikaya kadar bir gûne ihbar ve istihbar vukû' bulmadı. Selanikden başka mahallerde locaların vucudunu şimdilik tasdik edemem. Manastır, Kosova Vilayetlerinden bu defa isti'lam-ı keyfiyet olunarak alınacak malumatı arz ederim.

Selanikde mevcud beş locaya gelince 5 numaralı melfufat münderecatından rehn-i ilm-i devletleri buyurulacağı üzere geçen sene Manastırda bulunduğum zaman 15 Ağustos 1323

tarihiyle aldığım bir varaka-i ihbariye üzerine bil'vasıta tahkikata müsaraat edilmiş ve locaya dahil olan kesân haklarındaki ihbarın eser-i garaz olduğu anlaşılmağla ol babdaki evrak şerefvâki' olan sual-i aliye cevaben 4 Teşrinisani 1323 tarihli arîzâ ile başkitabet-i celile vesâtatıyla hakipa-yı akdes-i hümayuna arz ve takdim kılınmış idi. Bihakk benim farmason olduğum iddia ediliyor fakat farmasonlarla bir gûne münasebetde bulunmadığım gibi farmasonluğun esası ve teferruatı hakkında bir gûne malumatım yoktur.

Sual-i aliye arz-ı cevab edileceği sırada Selanik Valisi devletlü Rauf Paşa hazretlerinden istifsar-ı malumat etmiş idi. Müşarelileyhden ol vakit alınıb aynen melfufat-ı mezkûra meyânına idhal edilen 5 Teşrinisani 1323 tarihli tezkir-i cevabiyede muharrer olduğu üzere Selanikde farmason locası yirmi beş seneden beri mevcuddur. Vilayetce polis tarafından daima tarassud ve teftiş ettirilmekde olduğu mesmû'-u çâkeri olan mezkûr localarda Meclis-i Mebusan küşâdı gibi müzakerât-ı melanetkârâne cereyan ettiğini hiçbir suretle hiss ve hiçbir ferdden istihbar edemedim.

Mevcudiyetleri şu son günlerde tahakkuk etmeğe başlayan fesadânın teksir-i cemiyet için tehdidatda bulundukları anlaşılmakda ve Selanik Merkez Kumandan-ı Sâbık Nazım Beyin cerhi ve ahval-i fesâdiyenin tahkiki için Kruşevoya izam kılınan Manastır Polis Müfettişinin katli, dahil-i fesâd olan zâbıtâna isnad olunmakda ise de fesad-ı merkume tarafından bir mülazımın kurşunla itlaf ve diğer birinin de tesmîm edildiği hiçbir tarafdan mesmû'-ı çâkeri olmamıştır.

Cemiyet-i fesâdiyenin Bulgar eşkıyasıyla muhabere ettiklerine müteallik rivayetin dahi pek büyük bir kayd-ı ihtiyat ile telakki buyurulmasını istirham ederim. Bu rivayeti teyid edecek mesmûat-ı katiye ve hissiyat-ı sahih dahi mefkûddur. Manastır muteberanından olub cemiyet-i fesâdiyenin maksadını tertibat ve teşebbüsatını en evvel ihbar eden ve ismi maruzat-ı vakıa-i çâkeriden muhât-ı ilm-i âli buyurulan zat bu gece nezd-i çâkeranemde idi. Bulgar eşkıyasıyla muhabere ve ittifak meselesini adem-i tasdik ile bilakis Bulgarların bu halden pek ziyade endişeye düçâr olduklarını ifade eylemiştir.

Dahil-i cemiyet olan zâbitânın bir ele seyf-i askeriyi ve diğer ele Ümid namında hezeyannameyi alıb çarşı ve pazarlarda alenen ifsâdat ve tefevvühâta cüretleri keyfiyeti de muhtac-ı isbattır. Bunlar teşebbüsat-ı fesâdiyelerini gayet mahremane ve mahirane bir suretde idare ediyorlar. Bir nüshası elde edilib Ferik İsmail Mahir Paşaya verilmiş olan Ümid gazetesi 1 Nisan 1324 tarihlidir. Müşir devletlü İbrahim Paşa hazretlerinin Sirozdan (Serez) infikakları zann-ı bendegâneme göre 14 Mayıs 1324 tarihine müsadifdir. Kosova Mıntıkası Kumandan-ı Sâbıkı Müşir devletlü Osman Paşa hazretleri de on beş gün evvel kadar Üskübde bulunuyor idi. Müşarelileyhimadan başka ordu-yu hümayunda müfettiş ve kumandan sıfatıyla iki birinci ferik

ile müteaddid fırkalar mevcuddur. Öyle aleni melanetler vukû' bulsa idi müşarelileyhimadan biri olsun bu hale muttali' olur ve saffet ve vazife-i askeriyeleri icabınca derhal mütecâsirleri derdest ile beraber hakipa-yı âliye arz-ı malumata müsaraat ederdi.

Tafsilat-ı maruza ile mevki'-i sübût ve tahkika vâsıl olduğu üzere mûcib-i teessüf olan ahvale hiçbir zaman seyirci sıfatıyla bakılmamış ve mukteza-yı sadakat ve ubudiyetde kusur edilmeyerek zat-ı akdes-i cenab-ı hilafetpenâhiye ve saltanat-ı seniyeye hâdim olan tebligat ve talimatın îfâ ve i'tâsına hemişe dikkat olunmuş ve herkesden ziyade bizzat iştiğal edilmiştir.

Fesada hakkında vukû' bulmakda olan maruzat-ı çâkerinin sual-i kemali şerefmüteallik buyurulduğu tarihden sonra vâki' olması o zamana kadar malumat-ı katiyenin mefkûdiyetinden münbais olduğu ba-kemal-i safvet itiraf ve fakat bu halin ketm-i istitlaat gibi bir denaat ve ihanete haml ve isnad buyurulmayacağı ve mamafih hakâyık-ı ahvalin de yine mesai-i çâkeranemle tezahür etmekde olduğunun lutfen tasdik buyurulacağı kaviyen ümid ederim. Bulunduğu vaziyet-i resmiye her türlü ithamat ve sui tefsirata müsaid olan bu abd-i aciz kaffe-i ahval ve harekatının muhakeme ve muvazenesinde zat-ı devletlerinden pek ziyade teenni ve insafa intizar etmeğe müstehakdır. Zâbıtân ve memurînden ve hatta erkan-ı mülkiye ve askeriyeden herhangi birinin ihbarat ve maruzatından ne kendilerine ve ne devlete hiçbir mazarrat terettüb etmez. Verdikleri haberler tetkik ettirilir sıhhati sabit olmazsa evrakı hıfz olunur. Çâkerlerine gelince evvela sübût ve kanaati mûcib delâil veya emârât mevcud olmaksızın (…silik) din ve devlet olmaları itibarıyla merdümek-i çeşm-i iftiha-ı padişahî olan asker aleyhine mesmuat-ı (…) binaen maruzata cüret esasen muvafık-ı şiar-ı diyanet değildir. Saniyen takib-i eşkıya sırasında vukûa geldiği memurîn-i ecnebiye ile sefaretlerden taraf-ı çâkeri ve Bâb-ı Aliye ifade ve ahval-i gayr-ı layıkanın tahkikiyle (…) ve müsebbibleri hakkında muamele-i kanuniyenin îfâsının hasb'el-vazife ordu-yu hümayuna tebliği ve tekrara mecbur olduğumdan dolayı gerek burada ve gerek Dersaadetde asâkîr-i şahaneye hucûmât ve adem-i muhabbetle alenen ve tahriren muaheze edildiğim ve türlü türlü siâyetlere hedef olduğum meydanda iken zâbitândan ve bu birkaç kişi aleyhine olsun bila-delil vukû' bulacak maruzat-ı bendelerini itimaddan ve âli cenab-ı mülükâneden külliyen mahrum edecek bir neticeyi müstelzim olabilir. Hele Avrupanın takib-i eşkıya hususunda ordu-yu hümayuna atf-ı kusur ile kuvâ-yı askeriyeyi taklîl ve jandarmayı tezyid gibi tasavvurat ve teklifat-ı muzırra ile uğraştığı bir vakitde taraf-ı bendegânemden zâbıtânın sadakatleri aleyhinde bila-delil maruzat vukû'unun ne derecelerde sui tefsirata bâdî olabileceği fatânet-i müslime-i daver-i ekremîlerine gayr-ı hafîdir.

Velinimet efendimiz hazretlerine ve saltanat-ı seniyeye ile'l-ebed sadakatdan zerre kadar inhiraf etmeyeceğime katiyen itimad buyurunuz. Vicdan ve namus sahibi ciddi bir

bendeyim. Her suretle vicdân-sûz ve canhıraş olan bu hizmet-i müşkülede şimdiye kadar devam ve sebat edebilmekliğim de ancak velinimet efendimize ve saltanat-ı seniyelerine olan sadakat râsiha ve gayr-ı mütegayyire-i mülükânemin neticesidir. Uhde-i ubûdiyete (…silik) olan vazife-i sadakatin ba'demâ dahi ifasına fevkalade itina ve delâil-i kâfiye ve (…) ile kesb-i ıttılâ' olunacak mevâdın hasb'el- sadakat arzına müsaraat edilmek tabii ise de çâkerlerini her gün işğal ile asla hâlî bırakmayan memurîn-i ecnebiyenin tehâcümât ve tazyikatından ve müfettişlik ile vilâyâta ait umurun bütün bütün terk ve tatil olunamamasından dolayı cemiyet-i fesâdiyeye aid tahkikatın taraf-ı bendegânemden layıkıyla takibi mümkün olamayacağı ve hasb'el-beşeriye vukû' bulacak (…) ve teehhüratın mesuliyet-i maddiye ve maneviyesinden dahi pek ziyade korkulmakda bulunduğu cihetle bu işin etrafıyla tetkik ve takibine tertib buyurulacak zevâtın munhasıran tahzîz ve memur buyurulmasına istirhama cesaret ederim ol babda.

EK 25- HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN, MEŞRUTİYET'İN YENİDEN İLANI'NDAN 5 GÜN SONRA SADARET'E GÖNDERDİĞİ 28 TEMMUZ 1908 (R. 15 TEMMUZ 1324) TARİHLİ, PADİŞAHA KARŞI SADAKATİNİ VURGULADIĞI, HAKKINDA ÇIKAN İTHAMLARA YANIT VERDİĞİ VE İTTİHAT-TERAKKİ CEMİYETİ İLE İLGİLİ BAZI BİLGİLERİ İÇEREN YAZININ LATİNİZE ŞEKLİ. (BOA, İ.DUİT, D.N. 91, G.N. 19 ; İSAM, HHP EVRAKI, D.N. 18, G.S.N.1197).

Bâb-ı Ali
Daire-i Sadaret-i Uzmâ
Şifre Kalemi

Rumeli Müfettişliğinden Gelen Şifre Telgrafname

Meclis-i Mebusan'ın ictimaa daveti irade-i seniyye cenab-ı padişahi iktiza-yı âlîsinden olunduğuna dair keşide buyurulan 10 Temmuz 1324 tarihli telgrafname-i fehimanelerinin hâtimesinde mevcud olan cemiyetlerin hemen dağıtılması emr ve tebliğ buyurulduğu gibi 11 Temmuz 1324 tarihli şifre telgrafname-i sadaretpenahilerinde de cemiyetlere ve mülken ve siyaseten muzır hareketlere nihayet verilmesi luzumu tekid ve tekrar buyurulmuş ve Temmuzun sekizinden on dördüne cereyan eden ahvali tarih-i milli-i Osmanî ve İslamiyede misli mefkûd vekayi ve havârıkdan ma'dûd olduğu ve hâsıl edeceği netice (…) takdir olunmak mümkün olamadığı cihetle ittihaz-ı tedbirde kemal-i mülâyemet ve hikmetle harekete ve arz-ı cevabda teenniye mecburiyet hasıl olmuş idi. Birinci telgrafla dağıtılması beyan buyurulan cemiyetler Kanun-u Esasînin mer'iyeti ve Meclis-i Mebusanın küşâdı talebiyle bil'umum kuva-yı askeriye ve sunûf-u memurîn ve ahaliden mürekkeb olarak her tarafda vukû' bulan ictimaât-i cesîme ise Meclis-i Mebusanın küşâdı hakkında şerefsudûr buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i padişahînin tebşîri üzerine galeyanları sürûr ve şükrana munkalib olarak üç gün üç gece hiçbir memleket ve milletde emsali görülmemiş intizam-ı sukunperverane ile ilan meserret ettikden sonra dağılmışlardır. İkinci telgrafname-i sâmi-i fehimanelerinden beyan buyurulan cemiyetler İttihad ve Terakki Cemiyeti ile şuabâtı ise bu babdaki malumat ve mülahazat-ı kemteranemi ber vech-i âtî arz ve tafsil ederim. Mayısın (Rumi tarihe göre) yirmi sekizinden bu ana kadar bir takım eclâf ve esâfilin tezvirât ve müfteriyatına ehemmiyet verilerek ve otuz beş senelik bir müddetde hizmetde devlet nazarında tayin ve tahakkuk etmesi lazım gelen ciddiyet ve namusumdan şübheye düşülerek vükelâ ve rical-i devletin bir kısmı tarafından zat-ı hazret-i padişahîye ve Devlet-i Aliyeye ihanet ve adem-i sadakatle itham edilmem ve cemiyet tarafından da "adi saray casusluğuyla" teşhîr ve tehdid edilmekde idim. Bu iki münteha arasında düçar olmaklığım zaruri bulunan endişenin derecesini izah ile tasrih etmek istemem vicdanımın

selametinden metbû' ve meşrûumuz zat-ı şevketmât hazret-i padişahîye hiçbir vechile muhalefet-i sadakat hareketde bulunmadığımdan namusumdan hamdolsun emin ve adalet-i (…) mutmain olduğum cihetle metanetimi muhafaza ve kadere tevekkül ederek vekayi'-i müellime meydan vermeyecek suretde idare-i masalahata bi-haseb-el istita' sa'y etdim. Cihet-i mülkiyeden vali ve mutasarrıf ve kaim-i makamlar (kaymakamlar) ile memurîn-i zabıta ve cihet-i askeriyeden müşirler birinci feriklerle sair erkan ve ümerâ-yı askeriye gibi acizlerinin yakın günlere kadar vücudundan ve takib ettiği maksaddan bihaber bulunduğum Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin merkez-i dahilisi Selanik Şehri olduğuna ve ordu-yu hümâyûnun bir nefer bile istisna edilmeksizin heyet-i umumiyesi ve ahalinin kısm-ı küllisi bu cemiyete dahil ve mütemayil bulunduğuna Meclis-i Mebusan'ın küşâdı için şerefsâdır olan irade-i seniyye-i mülükaneyi daire-i hükümette ahaliye bizzat tebliğ ve tebşîr ettikden çend saat sonra aza-yı cemiyetin nezd-i bendeganeme gelüb izhar-ı mevcudiyet etmeleri üzerine Temmuzun on birinde ve cemiyetin vilâyât-ı selâseye münhasır olmayıb Dersaadet ile diğer Rumeli ve Anadolu vilâyât-ı şahanesinde dahi buradaki nisbetde aynı bir kuvvet iktisab ettiğine ve müteakiben Anadoludan gönderilen redif taburlarının bile cemiyet aleyhine istimal-i silah etmemek üzere mahallerinde yemin ettikden sonra hareket eylediklerine bu gün muttali' olarak akıl ve hayale gelmeyen bu hal karşısında bittabi' düçar-ı beht ve hayret oldum. Dersaadetle vilâyât-ı saire-i şahanedeki vukuat ve müşahedat ve muhaberat-ı resmiyeden istinbat buyurulan ahval ve tezahürat cemiyetin derece-i ehemmiyetini nazar-ı sâmi-i sadaretpenâhîlerinde dahi bihakkın tayin ettirmiş olacağı şübhesizdir. Cemiyete evvelden dahil ve vücuduna da vakıf değil idim. Cemiyet alenen ibraz-ı mevcudiyet ettikden sonra duhûlümü teklif ve meslek ve namus-u hamiyetlerinden emin olduğu bazı zevata yaptığı gibi bendenizi tahlif dahi etmedi. Elyevm cemiyetden haric ve devlet ve memlekete sadık ve namuskârâne ifa-yı vazifeye müdavim bir memurum. Vâkî olacak maruzatım her türlü şaibe-i taraftarî ve hilafkârîden ârî ve din ve devlet ve memleketin menâfiine hizmet maksad-ı mukaddesesine mebni Dersaadetle sair vilâyât dahil olmaksızın yalnız vilâyât-ı selâsede bugün İttihad ve Terakki Cemiyetine Üçüncü Ordu-yu Hümâyûn ile müslim ve gayri müslim üç buçuk milyon ahali teşkil ediyor. Böyle bir cemiyet-i kaviyyeyi dağıtmak maddeten mütehayyeldir. Üç dört seneden beri bu cemiyetin tesis ve terkibi ile uğraştıklarına dört beş gün evvel ve fakat şahıslarıyla mütehallî oldukları hamiyet ve muhabbet-i milliye ve diniyelerine ve ahlak ve siretlerindeki fazilet ve ciddiyete sinîn ve (…) ve (…) vakıf olduğum zevatın sıhhatinde iştibah olmamak lazım gelen ifadelerine nazaran takib ettikleri maksad munhasıran i'tilâ'-yı şevket ve devlet ve tezâyid-i ikbal ve saadet-i memleket ve millet noktalarına matuf olub bu maksad-ı ulviye dahi saye-i şahanede himaye-i celile-i cenab-ı mülükanede nail olmak emelindedirler. Zat-ı şevketmât cenab-ı padişahîye ciddi bir

irtibat-ı sadakat ve muhabbet ile muhafaza-i merbutiyetleri ve mülken ve siyaseten muzır ahvalin men'-i tahaddüsü esbabının temin ve istikmalinde katiyen müşkülat olmayacağına ve Parisdeki cemiyetin hiçbir hükm-ü tesiri olmayub nufuz ve iktidarın suret-i umumiyede Selanik cemiyet-i merkeziyesinde bulunduğuna dahi kanaat hasıl ettim. Cemiyet Kanun-u Esasinin idame-i meriyeti ile Meclis-i Mebusan'ın tekrar küşâdı meselelerine müsaade buyurulduğunu görmüş ve asıl hedefe vâsıl olmuş ise de şâyan buyurulan müsaedat-ı seniyenin bir gûne tağyirât ve tadilâta düçar olmaksızın devam edeceğine emin olmadığından vaziyet-i hâzırasını tamamıyla muhafazaya ve mecburiyet görüldüğü anda kuva-yı askeriye ve ahali ile Dersaadete doğru yürümeğe katiyen karar verdiklerini erkan-ı cemiyet ifade etmişlerdir. Tafsilat-ı ma'ruzadan rehin-i ilm-i fehimaneleri buyurulacağı üzere cemiyetin dağıtılması maddeten gayrı kabil ve tesisiyle bu derecelerde iktisab-ı ehemmiyet ve kuvvet etmesine bâdî olan makâsıd-ı ulviye-i milliyenin ezhân-ı milletden ihracı da müşkül ve belki mütehayyel olduğu bir tarafdan ve cemiyetin zat-ı şevketmât-ı hazret-i hilafetpenâhiye sadakat ve muhabbet-i tâmma ile merbut kalarak rıza-yı padişahî dairesinde i'tilâ'-yı şan ve devlet ve izdiyâd-ı ikbal-i millete hizmet etmesi imkanı diğer tarafdan nazar-ı dikkat ve muvazeneye alındığı takdirde devletce muvafık görülecek bir şekl ve usul tahtında devamını müsaid ve kâil olmakdan başka bir çare tasavvur olunamayacağı tahakkuk eder. Sağîr-i (…) mustagrık-ul (…) malennihane-yi hümayunları olduğum zat-ı kudsiyetsemat-ı cenab-ı padişahîye derkâr olan ubudiyetim ve devlet ve millete sadakat ve muhabbetim sevkiyle malumat ve mütalaât-ı çâkeranemi ketm ve tağyir etmeksizin bihakayık iş'âra cesaret ettiğimi ve erkan-ı cemiyetden münasiblerinin Dersaadete i'zamıyla arzu buyurulacak her türlü izahatin kendilerinden doğrudan doğruya ahzını da mümkün gördüğümü arz ederim ferman

EK 26- TANİN GAZETESİ'NİN 13 EKİM 1908 (R. 30 EYLÜL 1324) TARİHLİ VE 74 NUMARALI NÜSHASINDA YAYINLANAN "MESAİL-İ MÜHİMME-İ DAHİLİYE, GİRİDİN MEVKİ-İ AHDİSİ" BAŞLIKLI YAZININ LATİNİZE ŞEKLİ. (TANİN, 30 EYLÜL 1324, NUMARA: 74, s.1).

Mesâil-i Mühimme-i Dahiliye,
Giridin Mevki-i Ahdîsi

Berlin Muahedenamesi'nin 23. Maddesi mucibince Bâb-ı Ali Giride 1868 Nizamnamesini tatbik ile beraber muhikk görülecek diğer bazı tadilatı ilave eyleyecekdir. İngilterenin tavassutuyla 1878 senesi teşrinievvelinin otuzunda akd-i imza edilen (Halepa) Muahedenamesi Giridlilere mühim müsaadat bahş eylemiş idi. Hristiyan kaimmakamların adedini arttırıyor, cezireyi bazı vergilerden kurtarıyor, gümrük varidatının bir kısmını daire-i mahalliyeye terk eyliyor idi. Bu müsaadat muvakkaten Giridlileri memnun etti. 1880'de Dersaadetde in'ikad eden konferansda bazı temenniyatda bulundularsa da o derece ısrar etmediler. 1885'de Yunanistan'da vukua gelen harekat Giridlilerin ümidlerini uyandırmış ve istiklal arzularını körüklemiştir fakat Yunan harekatının düçar-ı (…) olması bit'tabi aleyhlerine döndü. 1889'da bir hareket-i iğtişaşât zuhur etdi ve Devlet-i Aliye onu büyük bir şiddetle tenkîl eyledi. 1889 senesi kanunuevvelinin birinde bir ferman-ı cedid Giridlilerin müstefîd olduğu imtiyazatdan kısm-ı azamını ref' etdi. 1894'de vergiler şiddetle tahsil olundu. Heyet-i Umumiye ictimaa davet olundu. Bâb-ı Ali bir Hristiyanvali tayin etmedi ise de cezirede husûle gelen iğtişâş Hükümet-i Osmaniyeyi bir Hristiyanvali tayinine icbâr etdi. Giridliler bunu kafi bulmadılar ve Halepa Mukavelenamesinin avdetini istediler. Hükümet-i Osmaniye tekrar asker gönderdi. Tenkîl o kadar şiddetli oldu ki hareket-i iğtişâşiye bütün cezireye sirayet etdi ve (yabancı büyük) devletler müdahaleye mecbur oldular. 26 Ağustos 1896 tarihli Nizamname Giridlileri memnun edemedi fakat bu nizamname ahkâmı Avrupa tarafından cebren kabul ettirildi. Fakat hükümet taahhüd ettiği şeyleri ifa etmedi ve iğtişâşat daha büyük bir şiddetle başladı. Giridlilere muavenet vaad eden Yunanistan vaadlerinde hilaf etmediler ve şubat içinde iki bin Yunan askeri Miralay Vasos maiyetinde olduğu halde cezireye çıkdı. Der akb devletler cezirenin başlıca şehirlerini bahriye efradı ile işğal ettirdiler. O tarihden itibaren Giridliler devletlerin yedd-i emanetine mevdu' kaldılar. İngiltere Girid muhtariyet verilmesini tekkif etdi ve 2 Mart 1897 tarihinde devletler Girid Cezirесine faal ve Hükümet-i Osmaniyenin zîr-i tabiyetinde ayrı bir idareye malik bir hükümet i'ta edeceklerini Yunan Kabinesine bildirdiler.

Bir ay sonra asâkir-i Osmaniyenin Yunanistandaki semere-i galibiyetiyle Yunan askeri cezireden alındı.

Giridin Prens Georgenin yedd-i idaresine tevdi' edilmesi 1898 senesine müsadifdir. O günden itibaren Girid Yunanistan ile birleşmek ümidinden hâlî olmadı. Bu ümidin tercüman-ı (…) olan Prens her sonbahar hulûl etdikce Avrupaya seyahat eder Giridlilerin temenniyatını yerine getirmek için devletler nezdinde icra-yı teşebbüsat eyler idi. Her defasında aldığı cevab ise zemin ve zaman müsaid olmadığı merkezinde idi. 1904 senesi ağustosunun on dokuzunda Girid ahalisi Prense bir arzuhal gönderdi ve Giridlilerin taleb-i asl ve katiyesisinin Yunanistan ile birleşmek olduğunun devletlere tebliğini rica ettiler. Devletler yine kabul etmediler. Bu defa Girid ahalisi meyus olarak iğtişâş çıkardı. O dercede ki Prensin aleyhine kıyam eyledi. 1905 kanunusanide usât muvakkat bir meclis-i milli teşkil ederek Papa Mihalis namında birini reis intihab ve Giridin Yunanistana iltihak ettiğini ilan ile keyfiyeti devletlere ihbar etdiler. Usâta karşı asker gönderildi. Nisanın yirmi birinde isyan büyüyordu. Girid Meclis-i Millisinin üçüncü devre-i ictimaiyesi açıldı.

Meclis Prens Georgenin bir takım nesâyıh-ı itidalperverâne ile mâl-â-mâl olan nutk-u iftitahiyesini dinledikden sonra bir karar ittihaz ederek cezirenin Yunanistana iltihak ettiğini tekrar ilan etdi. Ayın nihayetinde Romada düvel-i hâmiye yani Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya hükümetleri bir konferans akd ve Yunanistana iltihakı men' etdiler. İçlerinden Rusya ve İtalya doğrudan doğruya tazyik veya ablukayı bile teklif etmişlerdi. Dahilen müteaddid iğtişâşlardan sonra 1906 senesi eylülünde Prens George bir tarafdan iğtişâşât ve diğer tarafdan devletlerin adem-i müsaadesi arasında sıkışub kalarak komiserlikden istifa edüb yerine Yunanistan Başvekili Mösyö Zaimis tayin olundu. Prens Georgenin azîmeti üzerine yine patırtılar çıkabileceğinden korkuluyor idi fakat Prens halka gayet müessir kelimât ile Girid ahalisine takdim ve Mösyö Zaimisin Kral Yorgi tarafından intihab edilmiş olduğunu tebşîr eyledi. Mösyö Zaimis Girid Kanun-u Esasîsinin tadilatını hazırladı. Meclis-i Milli dört sene müddetle intihab olunacak ve matbuat serbest olacak idi. Memuriyet kapısı herkese açılmışdı. Baş Komiser Girid Hükümetinin en büyük reisi ünvanını alıyor idi. Bundan maada Mösyö Zaimis Yunan zâbitlerinin Girid jandarmasına dahil olmaları müsaadesini de istihsal etdi. 1906 senesi kanunuevvelinde on Yunan zâbiti ceizreye çıktıkları zaman ahali kendilerine fevkalade bir nümayiş icra etdiler. Bu zâbitlerin Giride gelmesi Giridliler için bir alamet, bir işaret gibi telakki olunmuş idi.

EK 27- PRİŞTİNE MEBUSU HASAN BEY, SİROZ (SEREZ) MEBUSU HRİSTO DELÇEF İLE SELANİK MEBUSU VELAHOF EFENDİLERİN VE KÜTAHYA MEBUSU ABDULLAH AZMİ EFENDİ'NİN MAKEDONYA KONUSUNDA, O TARİHTE DAHİLİYE NAZIRI OLAN HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'DAN İSTİZAH İSTEMELERİ ÜZERİNE BU KONUDA HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN MECLİS-İ MEBUSAN'IN R. 17 KANUNUSANİ 1324 (30 OCAK 1909) TARİHLİ OTURUMUNDA YAPTIĞI KONUŞMANIN GİRİŞ KISMIYLA İLGİLİ MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ. (MMZC, DEVRE: 1, C.I, s. 368).

İ : 20 17 Kânunusani 1324 C : 1

II. — SUALLER VE İSTİZAHLAR

İstizahlar

1. — Priştine Mebusu Hasan Beyin Rum, Ulah ve Bulgar komitelerinin faaliyetleri; Siraz Mebusu Hristo Dalçef ile Selânik Mebusu Dimitri Velahof Efendilerin Selânik, Kosova, Manastır vilâyat ve kazalarındaki asayişsizlik ile Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendinin Rumeli iğtişaşatı mevzularında Dahiliye Nezaretinden istizah takrirleri.

REİS — Bugünkü ruznameye Heyeti Muhteremenin kararıyla dercedilen maddeler, Vükelâyı Devlet tarafından verilecek bir takım izahattan ibarettir. En evvel Kütahya Mebusu Azmi Bey ile Priştine Mebusu Hasan Bey, Selânik ve Preveze Mebusları Dimitri ve Dalçef Efendiler tarafından asayiş ve kilise maddeleri hakkında Dahiliye Nezaretinden istizah talep edildiğinden, söz Dahiliye Nazırı Paşa Hazretlerindir.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA (Dahiliye Nazırı) — Kütahya Mebusu Abdullah Efendi ile Priştine Mebusu Hasan Beyin ve Selânik Mebuslarından Velahof ve Dalçef Efendiler tarafından Heyeti Celilenize takdim olunup Riyaseti Celileden tarafı âcizaneme havale buyurulan 3 krta takrirden Abdullah Efendinin takririnde komitelerin yine faaliyete başlayıp, asayişi tehdit ettiklerinden bahs ile Kilise münazaatı lüzumu halinden bahsetmişler. Priştine Mebusu Hasan Beyin takririnde de çetelerin yine faaliyette, istihzaratta bulunduklarını bilbeyan, Hükümetçe ne yapıldığı sual olunuyor.

Velahof ve Dalçef efendilerin mufassal takririnde de son üç - dört ay zarfında da çetelerin ika ettikleri cinayatın adedi 24'e baliğ olduğu, tayini madde ile tasrih olunduktan sonra, memaliki Osmaniyenin her tarafında emniyet ve asayişin mefkud olduğu ve eski memurların hâlâ tebdil edilmediklerini ve bunların tasrihi ahlâk etmeleri kabil olmadığını ve çetelerin memurini inzibatiye tarafından takip edilmediklerini tafsil ediyorlar. Emniyetin takririne müteallik tedabirin ittihazını da istiyorlar. Bu bapta biraz tafsilat arzına mecbur oluyorum. Binaenaleyh Rumeli meselei mühimmesinin bidayeti hudusundan bu ana izhar edip faaliyet ibrazına ve asayişin ihlaline başlamışlardır.

Rumeli vilâyatını bu çeteler muhtelif dairelere taksim ettiler. Her dairenin bir, icabına göre iki veya üç reis kumandasında idare olundukları muhtelif çeteleri vardır. Çeteler teşkil eden efradın adedi de o mahallerin ehemmiyetlerine göre tebaddül eder.

7'den 70'e ve bazen 80'e kadar çıkabilir. 5 - 6 ay evvelki tetkikatım neticesine göre 110 Bulgar çetesi, 80 kadar Rum, 30 kadar Sırp, 5 kadar Ulah çetesi mevcut idi. Bunlar ihlâli asayiş ettikçe Kuvvei Zabıta ve askeriye kendilerini takip ve tenkil ederler; fakat bir mıntıkada bir çete imha olunursa, bir mıntıkada bir çete imha olundu mu, onun yerine aynı surette bir çete ikame olunurdu. Yine aynı surette diğer bir çete gelirdi. Yani bir sene içinde 20, 30 ve bazen de 80 çete imha edilmiş olduğu halde, çetelerin adedini azaltamadık. Ne kadar tenkil edersek yine o kadar çete onların yerine gelirdi. Rumelide ahrârı millet tarafından harekâtı ahrâraniye teşebbüs olunduğu tarihe kadar bu muhtelif propagandalara mensup olan çeteler yekdiğeri aleyhine tecavüzatı hunkizâneden hiçbir gün el çekmemişlerdir. Harekâtı ahrâranenin başladığı ve asarı herkesçe ruhuma olduğu görüldüğü sıralarda, bu çeteler muvakkaten takibi tatil-i faaliyet ettiler.

Harekâtı ahrâranenin hâsıl edeceği netayice intizaren ilanı Meşrutiyet üzerine, birer birer Hükümet merkezlerine giderek hakikaten dehalet ettiler; fakat ellerinde bulunan eslihayı Hükümete teslim etmedikleri gibi, çetelerin kadrolarını da muhafaza ettiler. Komiteler de haliyle baki kaldı. Gazetelerde, ilânı Meşrutiyet üzerine çeteler dağıldı deniyor. Filhakika dağıldı; fakat icrayı faaliyet etmemek şartıyla dağıldılar ve mevcudiyetlerini muhafaza ettiler. Dehaletten sonra Hükümet, bunların artık bir güne faaliyette bulunmayacaklarına emniyet hâsıl ettiği için, çetelerin tertibatına göre vaktiyle alınmış olan tertibatı askeriye de âdeta bütün bütün ilga olunarak kuvayı askeriye müfrezeleri mensup oldukları kıtaatı askeriyeye iade edildiler.

EK 28- BAĞDAT MEBUSU İSMAİL HAKKI BEY VE MAHMUT ŞEVKET PAŞA ÖNDERLİĞİNDEKİ BİR GRUP MEBUSUN, LYNCH İMTİYAZI İLE İLGİLİ OLARAK SADARET'TEN İSTİZAH TALEPLERİ ÜZERİNE O TARİHTE SADRAZAM OLAN HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'NIN MECLİS-İ MEBUSAN'DA 11 ARALIK 1909 (R. 28 TEŞRİNİSANİ 1325) TARİHİNDE YAPTIĞI KONUŞMANIN GİRİŞ KISMIYLA İLGİLİ MECLİS-İ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ. (MMZC, DEVRE:I, C: I, s.245).

mezkûrenin fıkraî muaddelei ahiresine tevfikan Hey'eti Mebusanın içtimaında tevdi edilmesi lüzum ederken henüz gönderilmemesi, mugayiri Meşrutiyet olmakla beraber, lâyihai mezbure esasen hukuku meşruai Meşruteye muhalif ve infazında bir hayli suiistimalât ve şikâyâtı muhikkayı bâdi olmasından nâşi Meclisimizde lâyıkıyla tetkik ve tadili zımnında lâyihai mezkûrenin bir an evvel irsali hususunun Dahiliye Nezaretine işârı lüzumunu teklif ederim.

28 Teşrinisani 1325
Serfice Mebusu
Yorgo Boşo

ASIM BEY (Mamuretülaziz) — Bu lâyiha gelmeli. Fakat bunun muzır olduğundan bahse lüzum yok.

REİS — Evvela nazarı itibare alıyor musunuz efendim?

PANÇEDOREF EFENDİ (Manastır) — Kanunu Esasî sarihtir. Nazarı itibare alınmamak olmaz.

REİS — Bunun Meclise gelmesi arzu olunuyor. Bunun bir an evvel gelmesi hakkında karar veriyor musunuz? (Tabii sadaları)

III. — SUALLER VE İSTİZAHLAR

İstizah ve Cevabı

I. — Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey ve rüfekasının; memaliki Osmaniyenin en cesim iki nehrindeki seyrisefâinin tahtı inhisara alınarak bir şirkete itâsının takarrür etmek üzere bulunduğunun istihbar kılındığı, keyfiyetin Meclisi Millice tastiki iktiza ettiği halde henüz olbaptaki mukavelenamenin Meclise intikal etmemesi esbabının Makamı Sadaretten istizahına dair takriri. (1)

REİS — Efendim, bugünkü ruznamei müzakere; linç meselesinden dolayı Sadrazam Paşa Hazretlerinden izahat talep olunmuş idi. İkincisi ispirto meselesi idi. Müsaade ederseniz evvela Linç meselesini halledelim. Sadrazam Paşa Hazretleri burada cevap verecekler.

HIZIR LÜTFİ EFENDİ (Zor) — Evvela takrir sahipleri söylesin efendim.

MEHMET ŞEVKET PAŞA (Bağdat) — Bendeniz, sahibi takrir olmakla beraber, esasen mebusu olduğum kıt'aya taallûku cihetiyle bu mesele hakkında söz söylemek hakkı evvela bana aittir.

REİS — Onu ihtâra hacet yok efendim. En evvel

(Söz alanların isimleri okundu)

RIZA NUR BEY (Sinop) — Efendim, bendeniz birşey arz edeceğim. Bu mesele, Umuru Nâfiaya aittir. İstizah doğrudan doğruya Sadrazam Paşa Hazretlerinden mi yoksa Nafia Nezaretinden mi olacaktır?

REİS — Hayır, kabine namına efendim. İcabederse ayrıca Nafia Nazırı Beyden de sorarız.

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA (Sadrazam) — Efendilerim;

Mebusanı Kiramdan Şevket Paşa ve İsmail Hakkı Bey ile refikleri tarafından Meclisi Âlinize takdim olunup suretleri Makamı Celili Riyasetten tarafı âcizaneme tebliğ edilen iki kıt'a takrirden birincisinde İsmail Hakkı Bey ile refikleri (Memaliki Osmaniyenin en cesim iki nehrinde seyrisefainin tahtı inhisara vaz'iyle bir şirkete itâsı takarrür etmek üzere bulunduğunu istihbar ettiklerinden ve keyfiyetin Meclisi Millice tasdiki iktiza ettiği halde henüz mukavelenamenin Vürud etmediğinden bahisle gerek inhisar itâsı ve gerek mukavelenamenin âdemî irsali maddelerinin) ikincisinde de Şevket Paşa ile refikleri Hıttai Irakiyyenin vücûhu âdide ile ızrarını müstelzim bir imtiyazın Meclisi Mülliye kat'a

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI : Emin İsmail ALTINKAYA

Doğum Yeri - Tarihi : Ankara – 21.02.1982

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Antalya Lisesi, 2000.

Lisans Diploması : Pamukkale Üniversitesi, 2007.

Yüksek Lisans Diploması : Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Antalya, 2011.

Tez Konusu :Tanin Gazetesine Göre, Balkan Savaşları'ndan 1. Dünya Savaşı'na Kadar (Ocak 1913-Ağustos 1914) Ermeni Meselesi ve Büyük Güçler

Yabancı Dil : İngilizce

Çalıştığı Kurumlar : M.E.B 1 Dönem 4-C Öğretmenlik

E-Posta : emin_ismail@yahoo.com